

Platón

Törvények

Kövendi Dénes fordítását átdolgozta: Bolonyai Gábor

Az átdolgozott szöveget a görög eredetivel egybevetette: Mészáros Tamás

A jegyzetek máshogyan nem jelölt részét és az Utószó második részét Németh György, a többi jegyzetet, az Utószó első részét és a kommentált szerkezeti vázlatot Bolonyai Gábor írta.

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Platonis Opera, recognovit Ioannes Burnet, Oxford, 1900-1907.

Szerkesztette: Miklós Tamás

(A digitalizálás az Atlantisz kiadó 2008-as, azonos című kiadványa alapján készült)

ISBN 978 963 9165 96 0

Tartalom

A Törvények felépítése 7

Platón: Törvények 15

Részletes szerkezeti vázlat az egyes könyvekhez fűzött megjegyzésekkel 497

Utószó (Bolonyai Gábor és Németh György) 591

Bibliográfiai tájékoztató 625

A Törvények felépítése

Első rész:

Milyen célokat valósítsanak meg a törvények? (I - III. könyv)

(A) Az Athéni Vendég a krétai Megillosszal és a spártai Kleiniasszal három jellegzetes krétai és spártai törvény értelmezésén keresztül vizsgálja a törvényhozás általános céljait. A törvényhozói szándék tisztázása a következő dilemmát veti föl:

vajon a törvénykezés legfőbb célja a bátorság erősítése, és ennek megfelelően a háborús sikerek elősegítése (1624a1 - 630 d8), vagy

a négy fő erény mindegyike egyaránt fontos, és ennek megfelelően a békés élet minősége az elsődleges (630 d9-632d8)?

(B) A négy fő erény [befejezetlen?]

(a)Bátorság. A dór államok törvénykezésének bírálata, amiért csak a harci bátorságra nevelnek, a gyönyör elleni küzdelemre nem készítik föl polgáraikat (632 d9 -635e3).

(b)Mértéktartás (vagy: józan gondolkodás, önuralom). Jogos-e a szümpozszionok spártai tiltása, a gyönyörök teljes elutasítása (635 e4 - 641 a2)? A válasz a bor megítélésétől függ.

(c)Miért jó a bor? Hogyan kell együtt bort inni?

(1) A borral próbára tehető és erősíthető az önuralom erénye (641 a3 - 650 b10). [7]

(2)A bornak szerepe van a zenei nevelésben is (II 652 a1 - 674 c7).

(2.1)A zenei nevelés fontossága és célja (652 a1 -664 b2).

(2.2)A három nemzedék kórusa; az öregek Dionüszosz-kórusa (664 b3 - 671 a1).

(3)A bor dicsérete és a rá vonatkozó törvények (671a1 - 674 c7).

(C) Történeti kitérő: Hogyan keletkezhettek hajdan az államok? Hogyan pusztultak el és maradtak életben?

(a)A törvények eredete a történelem kezdetén (III 676 a1-682e7).

(b)A peloponnészoszi dór államok története. Miért bukott meg Argosz és Messzéné állama, miért maradt fenn Spárta? A királyi hatalom korlátozásának fontossága, a kevert államforma előnyei, a törvénykezés három célja (682 e7 - 693 d1).

(c)A kevert államforma két, egymástól eltérő, de egyaránt sikeres típusa: a perzsa és az athéni modell. A szélsőséges monarchia és demokrácia veszélyei (693 d2 - 701 d1).

(d)Áttekintés, a törvénykezés három céljának részletesebb kifejtése (701 d2 - 702b1).

Átvezetés: Kleiniasz épp egy gyarmatváros megalapítására kapott megbízást; ez lehetőséget ad annak kipróbálására, hogyan valósíthatók meg konkrét törvények formájában az imént megállapított elvek (702 b1 - 702 e2). [8]

Második rész:

Törvények egy megalapítandó krétai város számára (IV - XII. könyv)

(A) Az alapítás külső feltételei.

(a)Földrajzi fekvés, a gyarmatosok származása (IV 704a1- 708 d7).

(b)A legjobb állam megalapításának legkedvezőbb feltételei általában; egy jó szándékú és értelmes zsarnok (708 d8 - 712 b7).

(c)A legjobb államforma: a törvények uralma (712 b8-715e6).

(B)Szózat a leendő polgárokhoz (IV 715 e7 -V 734 e2).

- (a)A mértékletesség isteni követelménye (715 e7 - 716 d4).
(b)Az istenek tisztelete (716 d4 - 717 b4).
(c)A szülők és az ősök tisztelete (717b4- 718 a6).
Kitérő: A törvényekhez bevezetők szükségesek (718 a6 - 724b5).
(d)A lélek, a test és az anyagi javak helyes megbecsülése (V 726 a1 - 729 b1).
(e)Kötelességek a gyermekekkel és embertársainkkal szemben (729 b1 - 730 a9).
(f) A boldogsághoz szükséges emberi tulajdonságok és adottságok (730 b1- 732 d7). [9]
(g) A legtöbb örömet valamennyi életforma közül az erényes élet nyújtja (732 d8 - 734 e2).
(C) Törvénykezés (V 734 e3 - XII960 b5).
(a)A földterület felosztása, a polgárok besorolása négy vagyoni osztályba, a telkek és lakóhelyek kiosztása (735a7 - 747 e11).
(b)A tisztségek megállapítása és hatásköreik leírása (VI751 a1 - 768 e7):
(1)A törvények őrei (752 d2 - 755 b6).
(2)Katonai tisztségek (755 b6- 756b6).
(3)A tanács (756 b7 - 758 e8).
(4)Szakrális tisztségek (759a1 - 760a5).
(5)Földfelügyelők (760 a6 - 763 c2).
(6)Városi felügyelők (763 c3 - e3).
(7)Piaci felügyelők (763 e4 - 764 c4).
(8)Nevelési felügyelők (764 c5 - 766 c1).
(9)Pótválasztás halál esetén (766 c2 - d2).
(10) A bíróságok (766 d3 - 768 e7).
(c)Törvények (VI769 a1- XII960 b5).
Átvezetés: a törvényhozó feladatai (769 a1 - 771 a4).
(1)Az istenek ünnepeinek kijelölése és szabályozása (771 a5 - 772 d4).
(2)A házasságot, háztartást és gyermeknemzést szabályozó törvények (772 d5 - 785 b9).
(3) A gyermekevelést szabályozó törvények (VII).
(3.1) A magzatkortól hároméves korig (VII788 a1-793d6).
(3.2) Hatéves korig (793 d7 - 794 c3).
(3.3) Hatéves kortól az iskoláskorig (794 c3 - 804c1).
(3.4) Iskoláskor. Írás és olvasás (804 c2 - 812 b1), zene (812 b2 - 813 b5), tánc és testmozgás (813 b6 - 816 d2), komédia és tragédia (816 d3 - 817 e4), matematika (817 e5 - 822 d3). [10]
(3.5) Vadászat (822 d3 - 824 a22).
(4) Istenünnepek, katonai gyakorlatok, sportversenyek (VIII828 a11- 835 b4).
(5) A nemi kapcsolatokat szabályozó törvények (835 b5-842a10).
(6) A gazdasági élet megszervezése. A hétköznapi élet rendje (842 c1 - e5), mezőgazdasági törvények (842 e6 - 846 c8), a kézművesek (846 d1 - 847 e1), a termények elosztása (847 e2 - 848 c6), a kézművesek letelepítése (848 c7 - 849 a2), a kereskedelem (849 a3 - 850 a6), a betelepülők (850 a6- d2).
(7)Büntetőjogi törvények (IX - X).
(7.1)Templomrablás; a halálos ítélet (IX 853 a1 -856a8).
(7.2)Államcsínykísérlet (856b1 - e4).
(7.3)Hazaárulás (856 e5 - 857 a2)..
Kitérő: Szándékosan senki sem követ el igazságtalanságot (másként: bűnt, törvénysértést). Igazságtalanság és károkozás különbsége, az igazságtalanság lehetséges okai (857 b4 - 864 e9).
(7.5)A lélek ellen elkövetett (főbenjáró) bűncselekmények (865 a1 - 874 d5).
(7.6)A testben kárt okozó bűncselekmények:
(7.6.1)Súlyos testi sértés (874 d5 - 879 b5).
(7.6.2)Bántalmazás (879b6 - 882 c4).
(7.7)Az anyagi javakban kárt okozó erőszakos bűncselekmények (X884 a1 - 885 b2).
(7.8)Szentséggyalázás (X885 b2 - 910 e4).

- (7.8.1) A törvény preambuluma (885 b2 - 907d3), majd három vélemény cáfolata:
(i) „az istenek nem léteznek” (887 c5 - 899d3),
(ii) „az istenek nem törődnek az emberekkel” (899 d4 - 905 d3),
(iii) „az istenek igazságtalanság esetén ajándékokkal megvesztegethetők”
(905 d3 – 907 d3).
- (7.8.2) A törvény szövege (907 d4 - 910 d6). [11]
- (8) Tulajdonjogi törvények (XI913 a1 - 915 d6).
- (9) Kereskedelmi és iparüzési törvények (915 d6 - 922 a5).
- (10) Családjogi törvények: végrendelkezés és örökösödés (922 a6- 926 d7), gyámság (926 d8 - 928 d4), kitagadás (928 d6 - 929 d3), az apai jogok megvonása (929 d3 - e8), válás és újraraházasodás (929 e9 - 930 d1), a rabszolga gyermekek jogi helyzete (930d1 - 930 e2), a szülők gondozásának elmulasztása (930 e3 -932 d8).
- (11) Vegyes tartalmú törvények.
- (11.1) Méregkeverés és mágia (932 e1 - 933 e5).
- (11.2) Lopás és rablás (933 e6 - 934 c6).
- (11.3) Elmebetegek felügyelete (934 c7 - d5).
- (11.4) Rágalmazás (934 d5 - 936b2).
- (11.5) Koldulás (936 b3 - c7).
- (11.6) Rabszolgák és állatok révén okozott károk (936c8-e5).
- (11.7) Tanúskodás (936 e6 - 93 7 d5).
- (11.8) Pénzért vállalt jogi szereplés (937 d6 - 938 c5).
- (11.9) Visszaélés diplomáciai (küldötti vagy hírnöki) megbízással (XII941 a1 - b1).
- (11.10) A közvagyon eltulajdonítása (941 b2 - 942 a4).
- (11.11) Katonai vétségek (942 a5 - 945 b2).
- (11.12) A tisztségviselők beszámoltatása (945 b3 -948 b2).
- (11.13) Az eskü és kockázatai (948 b3 - 949 c5).
- (11.14) Fizetési és egyéb kötelezettségek elmulasztása (949 c6 - e2).
- (11.15) Külföldi kapcsolatok; a megfigyelő (949 e3 -953 e4).
- (11.16) Idegenek fogadása (953 e5 - 954 a4).
- (11.17) Házkutatás (954 a5 - c2).
- (11.18) Tulajdonjogi követelések (954 c3 - e3X
- (11.19) Tanúk, peres és versenyellenfelek akadályoztatása (954 a4 - 955 b4).
- (11.20) Orgazdaság (955 b5 - b7). [12]
- (11.21) Önhatalmú béke- és szerződés kötés (955 b8 - c5).
- (11.22) Megvesztegetés (955c6-d4).
- (11.23) Adózás (955 d5 - e4).
- (11.24) Áldozati felajánlások (955 e5 - 956 b3).
- (11.25) Eljárásjog, ítélet-végrehajtás (956 b4 – 958 c6).
- (12) Temetési törvények (958 c7 - 960 b5).
- (D) A törvények megőrzése (960 b5 - 969 d3).
- (a) Az éjszakai tanács intézménye (961 a1 - d11).
- (b) A megőrzés feltételei: a törvények eredeti céljának ismerete, a négy erény összetartozása és különbözősége (961 e1 - 965 a8).
- (c) Az éjjeli tanács tagjainak képzése: dialektika és kozmológia (965 b1 - 968 b4).
- (d) Az éjjeli tanács testületének felállítása (968b5 -969 d3). [13]

ELSŐ KÖNYV

I. ATHÉNI: Barátaim, ti istennek vagy egy embernek {624} tulajdonítjátok törvényeiteket?

KLEINIASZ: Istennek, barátom, igen, istennek, így a leghelyesebb mondanom; mi Zeusznek, a lakedaimóniak pedig, ahová ez a barátunk is való, Apollónnak,¹ ha jól tudom.

MEGILLOSZ: Valóban így van.

ATHÉNI: És Homérosszal együtt azt is mondod, hogy {b} Minósz minden kilencedik évben atyja színe elé járult, és az ő kinyilatkoztatásai alapján hozott törvényeket városaitoknak?²

KLEINIASZ: Igen, így beszélnek nálunk, de azt is mondják, hogy testvére, Rhadamanthész - biztosan ismeritek ezt a {625} nevet - megkapta a legigazságosabb jelzőt. Mi, krétaiak, úgy tartjuk, hogy azért részesült ebben a kitüntetésben, mert annak idején helyesen osztott igazságot.³ [17]

ATHÉNI: Szép is ez a kitüntetés, Zeusz fiához illő. De ha ti mindketten ilyen törvénytisztelő hagyományok között {b} nőttetek föl, nem lenne kedvetek ahhoz, hogy most itt útközben az államról és a törvényekről beszélgessünk? Azt mondják, hosszú az út Knósszosztól a Zeusz barlangjáig és szentélyéig,⁴ s csak akadnak az úton e hőség ellen árnyas pihenők a magas fák alatt, ahol majd korunkra tekintettel gyakran megpihenhetünk, beszélgetésekkel frissíthetjük magunkat, és így kényelmesen tehetjük meg az egész utat. {c}

KLEINIASZ: Jól hallottad, barátom, az út menti ligetek csakugyan tele vannak gyönyörű, szép szál ciprusokkal meg rétekkel, ahol majd pihenőket tarthatunk.

ATHÉNI: Nagyon jó lesz.

KLEINIASZ: Ebben én is biztos vagyok de majd ha saját szemünkkel látjuk őket, még inkább ez lesz a véleményünk. Akkor hát rajta, induljunk jó szerencsével!

II. ATHÉNI: Úgy legyen! És most hadd kérdezzek valamit. Mondd, miért rendelte el nálatok a törvény a közös étkezéseket,⁵ a testgyakorlást és a fegyvereitek viselését? {d}

KLEINIASZ: A mi intézményeinket szerintem bárki könnyen megértheti, barátom. Hiszen látjátok, milyen a vidék egész Krétán: olyan sík terület sehol nincs a szigeten, amilyen például Thesszáliában van, ezért aztán a thesszáliaiaktól eltérően, akik inkább lovon járnak⁶, mi a [18]

¹ A leghatalmasabb görög isten, Zeusz törvényhozói szerepe csak Krétáról ismert. Plátón többször is utal rá (632 d, 636 d). A spártai állam neve Lakedaimón. A spártai törvényeket Lükurgosz a delphoi Apollóntól kapta, vagy általa erősítette meg (Hérodotosz 1. 65; Plutarkhosz: *Lükurgosz* 5). Igaz, olyan hagyományt is ismerünk, hogy a lükurgoszi törvények Krétáról származnak.

² *Odüsszeia* 19. 178-179: „kilenc évig hol a legfőbb Zeusszal társalgó Minósz gyakorolta uralmát.” (Ford. Devecseri Gábor) A sor értelmezése erősen vitatott: míg a hagyományos felfogás szerint Minósz „kilenc évig” uralkodott (Így szól Devecseri fordítása is), addig az Athéni olvasatában „kilencévente” találkozik Zeusszal. Ez az értelmezés a *Minósz* című apokrif dialógusban fordul elő először (319 d-e), mely abban is eltér az akkoriban elfogadott értelmezéstől, hogy a találkozást nem együtt ivás, szümpozsion formájában képzelte el, hanem tanításnak fogta föl, egyfajta beavatásnak a törvénykezés tudományába. Az Athéni tehát arra is rákérdez, hogy a krétaiak is így érték-e Homéroszt? Minósz Zeusz és az általa elrabolt Európe fia, Knósszosz királya, Minótauros apja. Halála után az alvilág egyik bírása lett (*Odüsszeia* 19. 214).

³ Zeusz és Európe fia, igazságossága miatt halála után az alvilág egyik bírása. A *Minósz* 320 b szerint maga Minósz tanította meg az igazságos ítélkezésre.

⁴ Knósszosz jelentős város volt Kréta északi partvidékének középső részén. Palotája már a bronzkorban a sziget egyik központja. Zeusznek Krétán három barlangja is volt. Az egyik a diktéi, ahol született, Knósszosztól keletre található. A Kr. e. VIII. századtól kezdve azonban itt nincs nyoma kultusztevékenységnek. A másik, az Ida-hegyi (ma Psziloriti), Zeusz nevelkedésének és későbbi kultuszának színhelye, gyalog 12-13 óra alatt elérhető Knósszoszból délnyugati irányban. A harmadik a Juktasz-hegyi, Zeusz sírja, amely túl közel fekszik Knósszoszhoz egy kiadós beszélgetés le folytatásához.

⁵ A krétai törvények, a spártaiakhoz hasonlóan, elrendelték a férfiak közös étkezését és gyakorlatozását. A krétai államok állandó háborúban álltak egymással (Arisztotelész: *Politika* 1269 b).

⁶ Az észak-görögországi Thesszália folyóvölgyei alkalmasak voltak lótenyésztésre, ezért a vidék lakói híres

lábunkat használjuk; a mi egyenetlen földünk csak a futás gyakorlására alkalmas, másra nemigen. Ilyen terepen könnyű fegyverzetet kell öltetni, s nem olyat, amely súlyával akadályozna a gyors előrehaladásban, erre a célra pedig a könnyű íj és nyíl felel meg a leginkább. Egyszóval {e} a háború igényeihez igazodva rendelte el nekünk ezt a fegyverzetet törvényhozónk, ahogyan véleményem szerint egyébként is mindent erre való tekintettel rendezett be - hiszen a közös étkezéseket is alighanem azért vezette be, mert látta, hogy minden nép, mikor hadba vonul, a dolog természete folytán rákényszerül, hogy saját biztonsága érdekében közösen étkezzék a hadjárat ideje alatt; ezzel az intézkedéssel, megjegyzem, az átlagemberek esztelensége fölött is ítéletet mondott, akik nem látják, hogy az életben minden állam minden állammal örökös háborúban áll: ha tehát háború idején a {626} biztonság kedvéért együtt kell étkezni, és vezetőket és alárendelteket kell kijelölni öröknek, akkor békében is ezt kell cselekedni. Mert az, amit a legtöbb ember békének nevez, szerinte csupán pusztá szó, a valóságban minden ál-
lam minden állammal természet szerint örök, hadüzenet nélküli háborúban áll. Egyszóval, ha így folytatod a vizsgálódást, rá fogsz jönni, hogy a krétaiai törvényhozója a háborúra gondolva rendezte be összes intézményeinket a közéletben is, a magánéletben is; s így azzal a gondolattal bírta ránk e törvények megőrzését, hogy a többi dolognak sincs semmiféle haszna - legyen az vagyontárgy {b} vagy bármilyen tevékenység -, ha a háborúban nem vagyunk fölényben: mert a legyőzöttek összes java a győzteseké.

III. ATHÉNI: Látom, barátom, kellően képzett vagy ahhoz, hogy átlásd a krétai intézmények lényegét. De magyarázd meg nekem, kérlek, még világosabban, mire gondoltál, amikor a jól megalkotott városállamot {c} meghatározta! Ugye arra, hogy az államot úgy kell berendezni és igazgatni, hogy háborúban legyőzze a többi államot - jól értettem?

KLEINIASZ: Tökéletesen; s azt hiszem, ez a barátunk is így vélekedik. [19]

MEGILLOSZ: {d} Válaszolhatna-e másképpen, isteni barátom, egyetlen spártai is?

ATHÉNI: És vajon csak városállamok között helyes ez az elv, falvak között viszont már más érvényes?

KLEINIASZ: Semmiképpen sem.

ATHÉNI: Tehát itt is ugyanaz a helyzet?

KLEINIASZ: Ahogy mondd.

ATHÉNI: És tovább lépve: egy falun belül családnak családhoz, embernek emberhez való viszonyában szintén ugyanez az elv érvényes?

KLEINIASZ: Ugyanez.

ATHÉNI: S az embernek önmagához való viszonyában: mint ellenség az ellenséggel kell önmagunkkal szemben állnunk, vagy hogyan képzeljük ezt el?

KLEINIASZ: Athéni vendégem - nem akarlak attikainak nevezni, mert méltónak látszol rá, hogy az istennő nevével illesselek⁷ -, közelebb jutottál a gondolat megértéséhez, mert helyesen vezetted vissza a kiindulópontjához; s most már könnyen rá fogsz jönni, hogy helyesen beszéltünk, amikor az imént azt mondtuk, hogy mindenki mindenkinek ellensége, mind a magán-, mind a közéletben, sőt mindenki önmagának ellensége. {e}

ATHÉNI: Hogy érted ezt, csodálatos férfiú?

KLEINIASZ: Legyőzni önmagunkat, barátom, minden győzelem között az első és legszebb, viszont gyengének bizonyulni önmagunkkal szemben minden vereség között a legszégénylenebb és legcsúfosabb. Ez pedig arra vall, hogy mindnyájunkban háború folyik saját magunk ellen.

ATHÉNI: Akkor most fordítsuk csak meg a gondolatmenetet! Minthogy közülünk mindenkire áll az, hogy vagy {627} uralkodik önmagán, vagy gyengének bizonyul önmagával szemben, vajon állíthatjuk-e, hogy a családban, a faluban és az államban is ugyanez a helyzet, vagy sem?

KLEINIASZ: Arra gondolsz, hogy az egyik uralkodik önmagán, a másik pedig gyengének bizonyul önmagával szemben? [20]

ATHÉNI: Igen.

lovások voltak.

⁷ Athén Attika félszigetén fekszik. A város Athéné istennőről kapta nevét.

KLEINIASZ: Ez a kérdésed is jogos; mert nagyon is előfordul az ilyesmi, nemritkán az egyes államokban is: hiszen minden olyan államról, amelyben a különbek legyőzik a tömeget, a hitványakat, méltán mondható, hogy uralkodik önmagán, s teljes joggal dicsérhető az önmaga fölött aratott győzelem miatt; ahol viszont az ellenkezője történik, arról az országról meg az ellenkezőt lehet elmondani.

ATHÉNI: Azt a kérdést, vajon egyáltalán lehetséges-e, {b} hogy a hitványabb fölényben legyen a kiválóbbal szemben, hagyjuk, mert hosszabb megbeszélést igényelne. De most már értem, mit akarsz mondani: azt, hogy néha azonos származású és ugyanahhoz az államhoz tartozó polgárok közül az igazságtalanok, akik sokan vannak, szövethetnek, és az igazságosokat, akik kevesen vannak, erőszakkal le akarják igázni, s ha az előbbiek győznek, méltán mondhatjuk, hogy az állam gyengének bizonyult önmagával szemben, és gyarlónak; ahol ellenben ezek alulmaradnak, ott az állam erősebbnek bizonyult, és jó.

KLEINIASZ: Bármennyire különös is, barátom, ez az {c} állítás, mégis okvetlenül egyet kell vele értenünk.

IV. ATHÉNI: De várj csak, vegyük fontolóra a következőt is: egy apától és egy anyától sok testvér származhat, és nem lehet csodálkozni rajta, ha közülük többen igazságtalanok, s csak kevesebben igazságosak.

KLEINIASZ: Persze hogy nem.

ATHÉNI: És nem illenék hozzánk, hogy azon lovagoljunk: a hitványak győzelme esetén az egész házat és atyafiságot nevezhetjük-e önmagával szemben gyengének; illetve, ha a hitványak maradnak alul, mondhatjuk-e, hogy a ház győzött, és uralkodik önmagán; mert most nem azt {d} vizsgáljuk, hogy kifejezéseink megfelelnek-e a köznyelvnek vagy sem, hanem azt, hogy természettől fogva mi a helyes és helytelen a törvényekkel kapcsolatban.

KLEINIASZ: Igazat szólsz, barátom.

MEGILLOSZ: És szépen is, véleményem szerint, legalábbis eddig.

ATHÉNI: Lássuk hát a következőt is: lehet-e valaki bíró az imént említett testvérek ügyében? [21]

KLEINIASZ: Természetesen lehet.

ATHÉNI: S melyik volna a jobb bíró? Az-e, amelyik a {e} hitványakat halálra ítélné, a különbeknek pedig meghagyná, hogy önmagukat kormányozzák; vagy pedig az, amelyik azt rendelné el, hogy a derék testvérek uralkodjanak, a hitványabbak pedig életben maradhatnak, de önként engedelmeskedniük kell amazoknak? Vagy keressünk egy harmadikat, egy mindkettőjüknél jobbat (ha persze {628} akad ilyen), aki úgy venné kézbe ennek a meghasonlott nemzetségnek az ügyét, hogy senkit nem szánna halálra, hanem mindenkit kibékítene, törvényeket hozna számukra, és így gondoskodna arról, hogy ezentúl egymás barátai legyenek?

KLEINIASZ: Az ilyen bíró és törvényhozó volna messze a legkülönb.

ATHÉNI: Pedig a háborúval épp ellenkező cél lebegne előtte törvényhozás közben.

KLEINIASZ: Ez bizony igaz.

ATHÉNI: Hát aki a városállam rendjét akarná {b} megszervezni? Vajon inkább a kívülről fenyegető háborúra, vagy inkább a mindig fel-felbukkanó belső harcra, a polgárháborúra⁸ gondolva rendezné be a város életét? Mert ami ezt az utóbbit illeti, mindenki azt szeretné, hogy sohase törjön ki az ő államában; ha pedig kitört, minél gyorsabban szűnjék meg.

KLEINIASZ: Világos, hogy erre az utóbbira gondolva.

ATHÉNI: S vajon azt választanánk-e inkább, hogy az egyik párt győzelme s a másik pusztulása árán álljon helyre a viszály után a béke; vagy pedig, hogy kiegyezéssel {c} jöjjön létre a barátság és a béke, és ezután az állam a külső ellenségek felé fordíthassa a figyelmét?

KLEINIASZ: Mindenki azt akarná, hogy inkább az utóbbi és ne az előbbi történjen államában.

ATHÉNI: A törvényhozó is?

KLEINIASZ: Az is. [22]

ATHÉNI: S vajon nem a lehető legjobbnak a kedvéért hozza minden törvényhozó az összes törvényét?

⁸ A görögben külön szóval jelölik a külső ellenséggel vívott háborút (*polemosz*) és a polgárok belső háborúját, a belviszályt (*sztaszisz*), a kettő közös nevezőre hozása ezért sem magától értetődő. (B. G.)

KLEINIASZ: De, természetesen.

ATHÉNI: Márpedig a legjobb nem a háború és nem a polgárháború - sőt könyörögnünk kell, hogy sohase jussunk ilyen kényszerhelyzetbe -, hanem az egymással való békesség és őszinte barátság. De mint látjuk, még az {d} államnak önmaga fölött aratott győzelme sem tartozik a legfőbb javak, hanem csak a szükséges dolgok közé; az igazi jót a győzelemmel azonosítani olyan volna, mintha valaki azt gondolná, hogy akkor van a legjobb állapotban a test, ha betegségét megszüntették az orvosok, s az eszébe sem jutna, hogy van olyan test is, amely egyáltalán nem szorul gyógyításra. Aki tehát így gondolkozik az állam vagy az egyén boldogságáról, nem lehet sem jó politikus, ha csupán és elsősorban a kívülről fenyegető háborúkat tartja szem előtt, sem tökéletes törvényhozó, ha nem inkább a {e} béke kedvéért szabályozza a háborús viszonyokat, semmint a háború kedvéért a békés viszonyokat.

V. KLEINIASZ: Úgy látszik, hogy ezeket, barátom, helyesen mondtad; mindazonáltal csodálnám, ha mind nálunk, mind a Spártában fennálló törvények minden törekvése nem a háborúra irányulna.

ATHÉNI: Ez meglehet; de nekünk egyáltalán nem kell {629} most kemény harcot indítanunk e törvények ellen, elég, ha nyugodtan faggatjuk őket, mintha ők is meg mi is alapvetően erre a célra törekednénk. Kövessétek hát velem együtt a megkezdett gondolatmenetet! A vezetőnk pedig legyen Túrtaiosz, aki athéni születésű volt ugyan, de Spárta polgára lett,⁹ s minden embernél határozottabban ezt a célt tűzte ki, hiszen azt mondta, hogy [23]

Nem fűzném versembe a férfit, szóba se hoznám,¹⁰

{b} még ha a leggazdagabb volna is az emberek között, s még akkor sem, ha sok kiváló tulajdonsággal rendelkezne is - s itt sokat felsorol -, aki nem bizonyulna a háborúban is mindenkor a legderekabbnak. Az ő költeményeit nyilván te is hallottad már; spártai barátunk meg bizonyára kívülről ismeri őket.

MEGILLOSZ: Így igaz!

KLEINIASZ: Persze, mihozzánk is eljutottak Spártából. {c}

ATHÉNI: Nos, hát kérdezzük meg közösen e költőt valahogy így „Túrtaiosz, isteni költő! Nagyszerű és bölcs gondolatnak tartjuk, hogy a háborúban kiváló férfiakat különösen nagy dicséretben részesítetted; én is, és e spártai barátunk, meg a knósszoszi Kleiniasz is mélyen egyetértünk veled; de világosan szeretnénk tudni, hogy vajon ugyanazokról a férfiakról beszélünk-e vagy sem. Mondd meg hát nekünk: vajon te is, akárcsak mi, határozottan azt tartod-e, hogy a háborúnak két fajtája van? Vagy {d} hogyan gondolod?” Erre bizonyára nem csak Túrtaiosz, hanem egy nála jóval gyarlóbb ember is meg tudná mondani az igazat, hogy két fajtája van; az egyik az, amelyet mindnyájan polgárháborúnak nevezünk - ez minden háború közül a legkíméletlenebb, mint az előbb említettük -, a háború másik fajtája pedig bizonyára mindannyiunk szerint az, amelyet külső, más népből való ellenfelek ellen folytatunk, ha vita támad közöttünk - s ez jóval szelídebb amannál.

KLEINIASZ: Így van.

ATHÉNI: Nos hát a kettő közül melyik háborúra gondolva dicsőítetted oly szárnyalóan, illetve gáncsoltad a férfiak egy fajtáját? Szavaid alapján mintha a külső háborúra {e} gondoltál volna: mert egy helyütt úgy fogalmazol költeményeidben, hogy nem tudod elviselni az olyan embert, [24]

...ki a véres ölésre tekintve leejti a karját,

⁹ Az érvelés humora - emeli ki az ókori szkhion szerzője -, hogy az Athéni a spártaiak jellemzésére éppen egy athéni származású költőt idéz. A Kr. e. VII. században élt kardalköltő athéni születése azonban valószínűleg csupán a költészet terén is nagyhatalmi babérokra törekvő Athén konstrukciója; Túrtaiosz 1a. töredéke (Gentili-Prato) elég egyértelműen szól spártai származása mellett. Az Athéni Vendég, úgy tűnik, átvieszi az athéni közvélekedést, talán a spártai állam általa is katonásnak tartott jellege alapján.

¹⁰ Túrtaiosz 9. elégiájának (Gentili-Prato) 1. sora. Az idézet fordítója Kerényi Grácia. A mű folyamán Platón még többször idézi ezt a költeményt (630 b, 660 e - 661 a). A teljes vers a *Görög költők antológiája* című kötetben olvasható magyarul, Szepessy T. (szerk.), Európa, Budapest, 1982, 55-57. o.

ellenségre közel törve lecsapni remeg.¹¹

Erre aztán azt mondhatnánk, hogy „Te, Túrtaiosz, szemmel láthatólag azokat dicséred, akik az idegen és külső ellenség elleni háborúban tűnnek ki.” Elismerné ezt ő is, és egyetértene velünk? KLEINIASZ: Bizonyára.

ATHÉNI: Mi ellenben azt állítjuk, hogy - noha ezek is {630} derék férfiak - még különbek, sőt sokkal különbek azok, akik a legsúlyosabb háborúban bizonyulnak igazán kiválóknak; költőt mi is felhozhatunk tanúként, Theogniszt, a szicíliai Megara polgárát, aki így szól:

A kíméletlen belviszályok idején, ó Kürnosz, a hű férfi annyit ér,
mintha aranyból vagy ezüstből volna.¹²

Az ilyen férfiúról elmondhatjuk, hogy súlyosabb háborúban sokkal különbnek bizonyul amannál – körülbelül {b} annyival, amennyivel különb a bátorsággal egyesült igazságosság, önmérséklet és belátás a pusztá bátorságnál. Mert az erény teljessége nélkül nem maradhat valaki hűséges és feddhetetlenül becsületes a polgárháború viharaiiban. Olyanok ellenben, akik a Túrtaiosz által megénekelt háborúban állnak helyt és kockáztatják az életüket, a zsoldosok között is számosan vannak, pedig azok legnagyobbbrészt - igen csekély kivétel - vakmerő, igazságtalan, féktelen és minden belátás nélkül való legények.

De mire is fut ki ez a gondolatmenet? Mit akar megvilágítani? Nyilvánvalóan azt, hogy ez az itteni, Zeusztól {c} vételt [25] sugallt törvényhozó is, de bármelyik, akinek egy csöpp haszna is van, nem másra, hanem mindig is a legnagyobb erényre tekintve fogja meghozni a törvényeket; ez pedig valójában - ahogyan Theognisz mondja - egyfajta hűség a válságos pillanatokban, amit tökéletes igazságosságnak is nevezhetne az ember. A Túrtaiosz által leginkább {d} magasztalt erény pedig szintén szép dolog, és megérdemli a költő dicséretét, de értéke alapján csak a negyedik helyet foglalhatja el a rangsorban.

VI. KLEINIASZ: Szépen besoroltuk a mi törvényhozóinkat a sereghajtók közé!

ATHÉNI: Nem őket, kiváló barátom, hanem önmagunkat, ha úgy véljük, hogy Lükurgosz és Minósz¹³ csakugyan főleg a háborúra tekintve hozták a spártai, illetve az itteni összes törvényeket.

KLEINIASZ: Hogyan kellene tehát szólnunk róluk? {e}

ATHÉNI: A valóságnak megfelelően, gondolom, és úgy, ahogyan igazságos is szólnunk, ha egy isteni férfiúról beszélgetünk - hogy az ilyen törvényhozó nem az erény egy részére, méghozzá a legkevésbé értékesre tekintve hozta a törvényeit, hanem az erény egészére tekintve, és e törvényeket fajok szerint kell megvizsgálnunk, nem pedig úgy, ahogy ezt a mai törvények szerzői teszik: mert ezek mindegyike csak annak vizsgálatára vállalkozik, amire épp szükség van: az egyik az örökségek és az örökösök problémáit kutatja, a másik a tettleges {631} bántalmazások ügyét, megint más pedig ezer hasonló kérdést. Mi ellenben azt állítjuk, hogy a törvényekről folytatott vizsgálódás akkor helyes, ha úgy történik, ahogyan mi most hozzáfogtunk. S ahogyan te elkezdted a törvények magyarázatát, az minden elismerésemet megérdemli, mert nagyon helyesen az erényből indultál ki, azon az alapon, hogy érte hozta a törvényhozó a törvényeket; az az állításod viszont, hogy az összes törvényt az erénynek csak egyetlen, s méghozzá a legkevésbé jelentékeny részére tekintve hozta, nézetem szerint már nem volt helyes, [26] s épp emiatt mondtam ezt az egész későbbi beszédemet. Akarod-e, hogy elmondjam, hogyan szerettem volna a te {b} szádból hallani ennek a problémának a taglalását?

KLEINIASZ: Persze hogy akarom, barátom!

¹¹ Túrtaiosz idézett versének 11-12. sora.

¹² Megarai arisztokrataköltő a Kr. e. VI. században. Fiúszereitőjéhez, Kürnoszhoz írott verseiben szenvedélyesen támadta a frissen megtollasodott, felkapaszkodott polgárokat. Theognisz az Athéntól délnyugatra fekvő Megarában született, Platón valószínűleg nem tévedésből mondja az anyaváros helyett a gyarmatváros polgárának, hanem arra utal, hogy költeményét a szicíliai Megara polgáraként írta, ahol száműzetése után kaphatott polgárjogot. Az idézetet, mely elégiagyűjteménye első könyvének 77-78. sora, a pontosság kedvéért prózafordításban közöljük.

¹³ Spárta mitikus törvényhozóját először említik meg név szerint, a krétai Minószról ld. 624 a és 706 b.

ATHÉNI: Ó, barátom - kellett volna mondanod -, a krétaiak törvényei nemhiába örvidenek különösen nagy hírnévnek az összes görög között; mert valóban helyesek, hiszen boldoggá teszik azokat, akik irányításuk szerint élnek. Minden jót megszereznek nekik; a javak pedig kétfélék: emberiek és isteniek, s az isteniektől függenek az emberiek. Ha egy állam a nagyobb értékeket befogadja, velük együtt a csekélyebbeket is megszerzi; ha ellenben {c} nem, elesik mindkettőtől. A csekélyebb értékek azok, amelyeknek élén az egészség áll, a második helyen a szépség, a harmadik helyen a futáshoz és egyéb testmozgásokhoz való erő, a negyedik helyen pedig a gazdagság, de nem a vak, hanem az éles látású, vagyis amelyik a helyes gondolkodás mellé szegődik. Az isteni javak között pedig a vezető helyen a helyes gondolkodás áll, a második helyen az ész irányításával mértéktartásra képes lelkület, ha ezek a bátorsággal párosulnak, abból származik a harmadik, az igazságosság, végül a negyedik, a {d} bátorság. A természet maga rendezte be úgy, hogy ezek előbbre valók amazoknál, tehát a törvényhozónak is így kell értékelnie őket. Majd fel kell hívnia rá a polgárok figyelmét, hogy a többi rendelkezés mind ezekre a javakra irányul, s közülük az emberi javak az isteniekre, az isteniek pedig mind vezérükre: az észre. Ezen az alapon kell gondoskodnia a házasságkötésről, továbbá a gyermekek nemzéséről és neveléséről, mind a fiúkéról, mind a leányokéról: gondoskodnia kell róluk fiatalkorukban és koruk haladtával öregségükig, helyesen osztva megtiszteltetést és megszégyenítést; és az élet minden területén - megvizsgálva és gondosan megfigyelve az emberek {632} bánatát és örömeit, vágyait és mindenféle szenvedélyeik hevesességét - helyesen kell dicsérnie és szidalmaznia maguk által a törvények által. Nemkülönben haragban és félelemben, továbbá amikor sorcsapások következtében zűrzavar támad a lélekben, s amikor kikerüli e [27] zavarokat az események szerencsés alakulása folytán, s amikor indulat fogja el az embert betegségben, háborúban, {b} szegénységben vagy az ezekkel ellenkező körülmények között - mindezekre az esetekre fel kell világosítani az embereket, és meg kell állapítani, hogy mindezen lelkiállapotok közül mi a szép és mi nem az.

Ezek után a törvényhozónak figyelemmel kell kísérnie a polgárok vagyonszerzését, s azt, hogy a vagyon felhasználása mi módon történik; továbbá a polgárok egymással kialakított kapcsolatait és ezek felbontását - legyen az önkéntes vagy sem -, hogy miképp járnak el minden egyes ilyen esetben egymással szemben; s meg kell vizsgálnia azt is, mikor nevezhető a viselkedésük igazságosnak és mikor nem. Akik engedelmeskednek a törvényeknek, {c} azokat kitüntetésekben kell részesítenie, akik ellenben engedetlenek, azokra meghatározott büntetéseket kell kiszabnia; majd alkotmánya végére érkezvén arra kell pillantást vetnie, hogy hogyan kell az elhunytak temetéséről gondoskodni, és milyen tiszteletben kell őket részesíteni. Mindezek áttekintése után a törvényhozó öröket fog állítani a felsorolt területeken, akik részben belátásuk, {d} részben igaz véleményük alapján ügyelnek arra, hogy valamennyi intézmény az ész irányítása alatt az önmérsékletnek és az igazságosságnak, nem pedig a gazdagságnak és a becsvágynak álljon a szolgálatában.

Hát így szerettem volna, barátaim - és még most is szeretném -, hogy megmutassátok, mindez hogyan valósult meg Zeusz és püthói Apollón¹⁴ törvényeiben, amelyeket Minosz és Lükurgosz fektettek le, továbbá hogy mennyiben nyilvánul meg bennük bizonyos rend annak számára, aki jártas a törvények világában - akár tanulmányai, akár gyakorlata révén -, mert előttünk, többiek előtt e rend semmiképp se szembetűnő.

VII. KLEINIASZ: Hogyan folytassuk akkor a beszélgetésünket, barátom? [28]

ATHÉNI: Úgy gondolom, hogy a legelejétől elindulva kell {e} újra végigmennünk - úgy, ahogy megkezdtük - először is azokon az intézményeken, melyek a bátorságra vonatkoznak. Azután az erénynek egy másik, majd ismét másik fajtáján haladunk végig, ha nincs ellene kifogásotok; s ahogyan az elsőn végighaladtunk, úgy próbáljuk meg - ezt példaképnek tekintve - a többi erényt is megbeszélni, s ezzel a gyorsított eljárással megkönnyíteni magunknak az utat. Később pedig, ha isten is úgy akarja, igazolni fogjuk, hogy az erény egyes részei, amelyeken végighaladtunk, mind az erény egészét szolgálják.

MEGILLOSZ: Rendben; elsőnek pedig őt próbáld meg {633} kihallgatni, Zeusz hívét!

¹⁴ A delphoi Apollón legyőzte a Püthón nevű sárkánykígyót, jelzője innen származik. Magát Delphoit is nevezik Püthónak. Apollón sugallta Lükurgosz törvényeit, vö. 624 a.

ATHÉNI: Megpróbálom, de közben téged és magamat is hallgatom - hiszen közösen beszélgetünk. Mondjátok meg tehát: azt állítjuk-e, hogy a törvényhozó a közös étkezéseket és a testgyakorlatokat is a háború céljára találta ki?

MEGILLOSZ: Igen.

ATHÉNI: És meghonosított valami harmadik vagy negyedik intézményt is? Mert bizonyára ilyen felsorolásra lesz szükség az erény többi részével kapcsolatban is - nevezzük őket akár részeknek, akár bármi másnak, csak kifejezze a név azt, amit értünk rajta.

MEGILLOSZ: Igen. Harmadiknak én is és bárki más is a spártaiak közül azt mondaná, hogy a vadászatot {b} honosította meg.

ATHÉNI: Próbáljuk meg, tudnánk-e még negyediket vagy ötödiket is említeni.

MEGILLOSZ: Negyediknek én a fájdalomtűrést említeném - melynek gyakorlására rengeteg alkalom kínálkozik nálunk az egymással vívott kézitusákban¹⁵ vagy lopások alkalmával, ¹⁶ amelyek mindig alapos verésekkel járnak.{c} [29] Ilyen még aztán az úgynevezett krüpteia intézménye is,¹⁷ amely csodálatosan megedz fáradaimaival a kitartásra, hiszen télen is mezítláb járunk, a pusztta földön hálunk, magunk szolgáljuk ki magunkat, éjjel-nappal kóborlunk szerte az egész országban. Ezenkívül jó erőpróbák a gümnopaidia-ünnepek¹⁸ is, mert alkalmat adnak, hogy megküzdjünk a hőség erejével; de még sok más intézmény is van, úgyhogy ki sem fogyna az ember a felsorolásukból.

ATHÉNI: Remek, spártai barátom! De mondd csak,{d} minek fogjuk fel a bátorságot? Vajon csak így egyszerűen a félelem és szenvedés ellen folytatott küzdelemnek, vagy olyannak, amit a vágyak, gyönyörök és bizonyos félelmetesen hízelgő csábítások ellen is meg kell vívni, amelyek viaszként olvasztják meg azoknak lelkét is, akik feddhetetlennek vélik magukat?

MEGILLOSZ: Úgy gondolom, hogy mindezek ellen való küzdelem.

ATHÉNI: Ha most visszaemlékszünk beszélgetésünknek egy korábbi pontjára, ez a barátunk azt mondta akkor, hogy van olyan állam is és ember is, aki alulmarad önmagával szemben - így van, knósszoszi barátom?

KLEINIASZ: Nagyon is így van. {e}

ATHÉNI: Ennek fényében vajon azt mondjuk gyávának, aki a szenvedésekkel szemben marad alul, vagy inkább azt, aki a gyönyörökkel szemben?

KLEINIASZ: Szerintem azt, aki a gyönyörökkel szemben; de azt alighanem mindnyájan elfogadjuk, hogy aki [30] a gyönyörök rabja, szégyenletesebb módon marad alul önmagával szemben, mint az, akin a szenvedések vesznek erőt.

ATHÉNI: Mármost Zeusz törvényhozója, s a püthói {634} Apollóné csak nem tették törvényhozásukkal sántává a bátorságot, hogy csak a bal felől fenyegető veszélyekkel tudjon szembeszállni, a jobb felől ólálkodó finom és behízelgő csábításokkal szemben ellenben tehetetlen legyen? Nem inkább mindkettővel szemben edzették meg?

KLEINIASZ: Úgy hiszem, mindkettővel szemben.

ATHÉNI: Hát akkor soroljuk fel ismét, hogy milyen intézmények vannak mindkettőtök államában, amelyek arra kényszerítették az embereket, hogy ízleljék meg a gyönyöröket, és ne

¹⁵ A Platanisztasz nevű folyami szigeten szertartás keretében vívott küzdelemről van szó, melynek során „kezüket és lábukat egyaránt használják, sőt harapnak, és egymás szemét is kiszúrák”. (Pauszanasz: *Görögország leírása* 3.15.10, ford. Muraközy Gyula)

¹⁶ Lükurgosz „lehetővé tette <a fiúknak>, hogy éhségüket azzal csillapítsák, amit lopnak maguknak.” (Xenophón: *A lakodalmóniak állama* 2. 6).

¹⁷ A *krüpteia* (rejtőzködés) intézményét már az ókorban is sokan félremagyarázták, amikor helóták megölését is a feladatok közé sorolták. Plutarkhosz alapján úgy tűnik, valójában csak arról volt szó, hogy amikor Kr. e. 464-ben, egy földrengés után fellázadtak a spártai helóták, és a hadsereg kivonult ellenük harcolni, a kiképzésben részt vevő ifjaknak kellett otthon a helóták éjszakai kijárási tilalmát betartatniuk. Az engedetleneket valóban megölték, de szó sem volt rendszeres helóta-gyilkolásokról, vö. Plutarkhosz: *Lükurgosz* 28.

¹⁸ Apollón ünnepén az ifjak és a fiúk kórusai meztelenül mérték össze tánc tudásukat, innen származik az ünnep neve (meztelen játék). Voltak olyan ünnepek is, melyeken az ifjak és a lányok kara egyaránt ruhátlanul vett részt (Plutarkhosz: *Lükurgosz* 14).

meneküljenek előlük, miként a fájdalmak elől sem menekülniük kellett, hanem azok kellős közepébe vezetve jutalmakkal buzdították őket a {b} leigázásukra. Hol található ilyen rendelkezés törvényeitekben a gyönyörre vonatkozólag? Mondjátok meg, hogy mi az, aminek az a rendeltetése, hogy ugyanazokat az embereket a fájdalmakkal és a gyönyörökkel szemben is bátorra tegye, és segítsen legyőzni azt, amin győzedelmeskedni kell, hogy az emberek semmi esetre se maradjanak alul legkomolyabb ellenségeikkel szemben, akik ráadásul közvetlen közelből leselkednek rájuk?

MEGILLOSZ: A fájdalmak leküzdésére számos törvényt tudtam felsorolni, a gyönyörökkel kapcsolatban {c} azonban bajban vagyok: komoly és látványos példaként nem sok olyan törvényt tudnék megemlíteni, amelyik kifejezetten rájuk vonatkozik - legfeljebb csak kevésbé fontosakról szólhatnék.

KLEINIASZ: Bizony én sem tudnám a krétai törvényekben világosan kimutatni ezt a törekvést.

ATHÉNI: Nemes barátaim, ezen nincs is mit csodálkozni. Ha azonban hazájának törvényeiben bármelyikünk is valami kivetnivalót találna, miközben arra törekszik, hogy az igazságot és egyúttal a legjobbat megismerje, neheztelés nélkül, jó szívvvel fogadjuk egymástól a bírálatot.

KLEINIASZ: Helyesen szóltál, athéni barátunk; be fogjuk tartani a kérésedet! [31] {d}

ATHÉNI: Nem is illenék, Kleiniasz, ilyen idős embereknek neheztelniük egymásra.

KLEINIASZ: Nem bizony.

ATHÉNI: Hogy jogos kifogás érhetné-e a spártai és a krétai alkotmányt, vagy sem, az más kérdés. De azt, hogy mit mondanak erről az emberek, talán én jobban el tudom mondani, mint ti ketten. Nálatok ugyanis, bár törvényeitek egész rendszere a legmegfelelőbbben van megszerkesztve, az az egyik legszebb törvény, hogy nem engeditek meg senkinek az ifjak közül, hogy kutassa, melyik {e} törvény helyes és melyik nem, hanem egy hangon, még a szájukat is egyszerre mozgatva kell mindnyájuknak azt hangoztatni,¹⁹ hogy minden törvény helyes, hiszen istenek hozták őket; ha pedig valaki másképp nyilatkozna, ne érdemesítsék még meghallgatásra sem. Ha pedig öregembernek van valami észrevétele intézményeiteket illetően, megjegyzéseit vezető tisztviselő és kortársa előtt teszi meg, ha ifjú ember nincs jelen.

KLEINIASZ: Helyesen szólsz, barátom, és mint valami {635} jós, a távolból is jól eltaláltad, úgy vélem, a törvényhozók akkori szándékát, és nagyon igazat mondasz.

ATHÉNI: Minthogy ifjaktól most távol vagyunk, mi magunk öregkorunk folytán, ugye, megkapnánk az engedélyt a törvényhozótól, hogy pusztán magunk között beszéljünk a törvényekről, anélkül hogy bármit vétenénk?

KLEINIASZ: Meg hát, úgyhogy semmit se hagyjál ki a törvényeink elleni kifogásaidból: hiszen nem válik szégyenünkre felismerni, hogy valami nem helyes, sőt gyógyíthatja is a bajokat, ha valaki nem sértődéssel, hanem jóindulattal fogadja az észrevételeket. {b}

VIII. ATHÉNI: Rendben; mindazonáltal nem kifogásokat fogok törvényeitekkel kapcsolatban megfogalmazni mindaddig, amíg viszonylag megbízható képet nem nyertem róluk, hanem csak kételyeket. Akikről csak hallottunk a görögök és barbárok közül, csakis tirátok rótták ki törvényhozókat, hogy tartózkodjatok a legnagyobb [32] gyönyöröktől és szórakozásoktól, és meg se ízeljétek őket; ami viszont a fájdalmakat és félelmeket illeti, mint az imént megtárgyaltuk, úgy gondolkodott, hogy ha {c} valaki gyermekkorától mindvégig kerüli őket, mikor aztán elkerülhetetlen fáradalmak, szenvedések közé és félelmetes helyzetekbe jut, meg fog juhászodni azok előtt, akik gyakorlottak már ezekben, és szolgáljukká lesz. Mármost szerintem ugyanennek a törvényhozónak a gyönyörökkel kapcsolatban is be kellett volna látnia ugyanezt. Arra kellett volna gondolnia, hogy ha polgáraink ifjúkoruktól fogva mindvégig tapasztalatlanok maradnak a legnagyobb gyönyörök terén, és nem gyakorolják magukat abban, hogy a gyönyörökkel szemben erősek legyenek és rút dolgokat soha ne kényszerüljenek megtenni, akkor a gyönyörökkel szembeni lágy {d} engedékenység miatt ugyanaz lesz a sorsuk, mint azoknak, akiket a félelem győzött le: más módon, de még szégyenletesebben szolgáló lesznek azoknak, akik erősek tudnak maradni a gyönyörökkel szemben, mert már tapasztalatokra tettek szert bennük - tehát olykor egészen hitvány embereknek -, és lelkük részben szolgál, részben

¹⁹ Ailianosz szerint a krétaiak megzenésítették törvényeiket, amelyeket az ifjaknak kórusban kellett énekelniük (*Tarka történeti*. 39).

szabad lesz, nem lesznek méltók arra, hogy egyszerűen bátraknak és szabadoknak nevezzék őket. Gondoljátok meg, hogy nincs-e valami ebben, amit most mondtam?

KLEINIASZ: De igen, nekünk is ez volt az érzésünk, {e} miközben hallgattunk. De ilyen fontos dolgokban tüstént hitelt adni valakinek - fiatalos meggondolatlanság volna.

ATHÉNI: Ha pedig most rátérnénk a magunk elé kitűzött következő kérdésre - a bátorság után ugyanis a józan önmérsékletéről kell szólnunk -, mit találunk, Kleiniasz, és te, spártai barátunk, a ti államotokban, amivel az kitűnik {636} a tervszerűtlenül kormányzott államok közül? Mert a háborút illetően csakugyan találunk ilyesmit.

MEGILLOSZ: Így hirtelenjében nem könnyű ilyesmit találni; de azért a testgyakorlás és a közös étkezés - nekem az az érzésem - mindkét erény szempontjából szerencsésen lett kitalálva.

ATHÉNI: Nekem is az az érzésem, kedves barátaim, hogy nehéz ám egy politikai elképzelést hajszálpontosan [33] megvalósítani a gyakorlatban! Alighanem itt is az a helyzet, mint az emberi szervezetnél: egy test számára sem lehet előírni egyfajta életmódot, amelyről ne derülne ki, hogy {b} ugyanez az életmód káros is, nemcsak hasznos rá nézve. Éppígy ezek a testgyakorlatok és közös étkezések is sok tekintetben hasznosak az államokra, de ha a felkelésekre gondolunk, súlyos veszélyek forrásai is: bizonyítja ezt a milétoszi, boiótiai és thurioi ifjúság.²⁰ Amellett úgy látszik, hogy ez az intézmény rontott meg egy ősi törvényt is, amely a természetnek megfelelően szabályozza az emberek és állatok szerelmi gyönyöreit. És {c} ezért bizony elsősorban a ti kettőtök államát okolhatná az ember, meg akiket különös vonzalom fűz a meztelenül végzett testgyakorláshoz. És akár tréfásan, akár komolyan elmélkedünk erről a kérdéstről, látnunk kell, hogy ha a nő és a férfi nemzés végett egyesül, a szerelem gyönyörét a természettől kapják meg - férfinak férfival vagy nőnek nővel való egyesülése ellenben természetellenes, és olyanok merészkedtek ilyesmire először, akik a {d} gyönyörrel szemben gyengék voltak. Mindnyájan a krétaiakat vádoljuk a Ganümedész-mítosz kitalálásáért,²¹ mondván, hogy - mivel általános meggyőződés szerint törvényeik Zeustól származtak - ezt a mítoszt azért költötték Zeusról, hogy istenüket követve élvezhessék ezt a gyönyört is.²² [34]

De most hagyjuk, hogyan áll a dolog ezzel a mítosszal; annyi bizonyos, az olyan embereknek, akik a törvényekről elmélkednek, szinte minden vizsgálódása a gyönyörök és fájdalmak körül forog, mind az államok, mind a magánélet erkölcsével kapcsolatban. Mert a természet szabadon engedi áradni ezt a két forrást, s aki onnan, akkor és annyit merít belőlük, ahonnan, amikor és {e} amennyit kell, az boldog - akár államról, akár magánemberről, akár bármely élőlényről van szó -, aki ellenben hozzáértés nélkül és nem a kellő alkalommal merít, az ellenkezőleg: boldogtalanul él.

IX. MEGILLOSZ: Tulajdonképpen helyesen mondtod mindezt, barátom, és alig tudok megszólalni, ha válaszolni akarok rá. Ennek ellenére én mégis úgy gondolom, helyesen rendelte el a spártai törvényhozó, hogy kerüljük a gyönyöröket - a knósszoszi törvényeket megvédi majd {637} a krétai barátunk, ha akarja. A gyönyörökre vonatkozó intézkedések, úgy érzem, Spártában a leghelyesebbek. Mert az olyan alkalmakat, ahol az emberek a leginkább áldozatul eshetnek a legnagyobb gyönyöröknek, a féktelenségnek és a teljes esztelenségnek, a mi törvényünk egész országunkból száműzte, és sem vidéken, sem a városokban, amerre csak a spártaiak gondoskodása kiterjed, nem láthatsz sem lakomákat, sem olyasmit, ami azokkal együtt jár, és felkorbácsolna bennünk minden gyönyört. Nem is akad nálunk olyan ember, aki, ha egy ittasan kóborló alakkal {b} találkozik az utcán, ne részesítené tüstént a legszigorúbb fenyítésben; s még

²⁰ A tornacsarnok nemcsak fiúszerelem, hanem összeesküvések melegágya is volt. A kis-ázsiai Milétoszbán Kr. e. 405-ben spártai segítséggel megbuktatták a demokráciát, Thébaiban Kr. e. 379-ben a tornacsarnokban gyülekeztek a megszálló spártaiak ellenfelei, a dél-itáliai Thurioiban pedig három államcsíny is volt a Kr. e. V-IV. században, az utóbbit ifjak szervezték (Arisztotelész: *Politika* 1307 b).

²¹ Szép dardaniai (kis-ázsiai) ifjú volt, akit Homérosznál még az istenek általában emelnek magukhoz pohárnoknak (Iliász 20. 231-235), későbbi költők szerint viszont maga Zeusz szeretett belé és ragadta el sas képében (Ibükosz PMG 289, Homéroszi himnuszok, Aphroditéhez 5. 202-206). A mítosz krétai változatának csak nyomai maradtak ránk.

²² A pederasztia Arisztotelész is krétai eredetű szokásnak tekinti (vö. *A krétaiak állama*, idézi Hérakleidész Lembosz 14, vö. Németh Gy. [szerk.]: *Államéletrajzok*, Osiris, Budapest, 2002, 61. o.).

a Dionüsziaák sem szolgáltatnak mentséget számára, pedig akkor nálatok - saját szememmel láttam - szekerekkel száguldoznak²³ az ittas emberek, és [35] Tarentumban, a mi gyarmatosainknál is láttam, hogy a Dionüsziaák alkalmával ittas az egész város; nálunk ellenben semmi efféle nem fordul elő.

ATHÉNI: Spártai barátom, semmi baj nincs ezekkel a szórakozásokkal, ha bizonyos önfegyelemmel szórakoznak {c} az emberek, csak ha nem ismernek mértéket, akkor fajul az egész léha semmittevessé. Hiszen téged is könnyen megfoghatna valaki, aki a mi szokásainkat védi, rámutatva asszonyaitok szabadosságára.²⁴ Mind Tarentumban,²⁵ mind nálunk és nálatok egyféle felelet cáfolhatja a szokások helytelenségét és igazolhatja helyességüket - ha úgy válaszol mindenki az idegennek, aki egy számára szokatlan dolog láttán csodálkozik: „Ne csodálkozz, idegen! Nálunk ez a szokás; nálatok meg talán ugyanezzel kapcsolatban más.” {d}

A mi mostani beszélgetésünk, barátaim, nem általában az emberek körül forog, hanem maguknak a törvényhozóknak a kiválósága és gyarlósága körül. Szóljunk most bővebben az ittasságról; mert nem mellékes kérdésről van szó, és gyarló törvényhozó nem jöhet tisztába vele. Nem arról beszélek, hogy kell-e egyáltalán bort inni vagy sem, hanem magáról az ittasságról, hogy vajon úgy kell-e eljárni, ahogyan a szkúthák és a perzsák, továbbá a karthágóiak, a kelták, az ibérek és a thrákok teszik²⁶ - {e} valamennyien harcias népek -, vagy pedig úgy, ahogyan ti, mert ti, amint említetted, teljesen megtartóztatjátok magatokat, a szkúthák és a thrákok viszont - mind maguk, mind asszonyaik - teljesen tisztán isszák a bort, sőt [36] ruhájukat is leöntik vele; s azt hiszik, hogy szépen és boldogító módon viselkednek. A perzsák még egyéb élvezeteknek is hódolnak, amiket ti elvettek, de mértékletesebben az előbbieknél.

MEGILLOSZ: Derék barátom, mi mindnyájukat {638} megfutamítjuk, ha fegyvert ragadunk!

ATHÉNI: Barátom, erre ne hivatkozz; hiszen volt is, lesz is sok olyan vereség és győzelem, amelynek nem lehet megállapítani az okát - ezért a harci sikereket és kudarokat vitatható és korántsem egyértelmű bizonyítéknak tarthatjuk valamely szokás helyes volta mellett vagy ellen; hiszen a nagyobb államok rendszeren legyőzik a harcban a {b} kisebbeket, és leigázzák őket - így a szürakuszaiak a lokroibelieket, pedig azon a vidéken ők élnek a legjobb törvények szerint, az athéniaiak meg Keósz sziget lakóit;²⁷ és számtalan hasonló példát találhatnánk. Tehát magukról az intézményekről és szokásokról beszéljünk, és ez alapján próbáljuk meggyőzni egymást; a győzelmeket és vereségeket figyelmen kívül hagyva állapítsuk meg, hogy egy adott intézmény vagy szokás önmagában szép, egy másik pedig nem szép! De előbb hallgassátok meg, hogy véleményem szerint ezekben a dolgokban hogyan kell megvizsgálni, mi az, ami használható, és mi az, ami nem.

MEGILLOSZ: Mire gondolsz ? {c}

²³ Az újbor tavaszi ünnepének, az Anthesztériának második, ún. Kancsó napján Dionüszosz hajóját imitáló szekéren vontatták be az isten képmását Athénba. Életkortól függetlenül mindenki megkóstolta a bort, kb. féldecis kancsóikból még a gyerekek is. Hasonló, vidám gúnyolódással kísért felvonulást rendeztek egy másik Dionüszosz-ünnepen, a Lénaián is. Mellettük még két nagyobb Dionüszosz-ünnepet tartottak Athénban: a Városi és falusi Dionüszia, az előbbi fő eseményét a drámai versenyek jelentették, az utóbbin phalloszt hordoztak körbe; valamennyi ünnep jelentős ivászzattal járt. (B. G.)

²⁴ A spártai asszonyok maguk vezették a családi gazdaságot, mert férjük mindig hadjáraton volt. Anyagi függetlenségük az egész görög világban botránykőnek számított (Arisztotelész: *Politika* 1270 a). A spártai női ruhák látni engedték viselőik combját, s ha előrehajoltak, a mellüket is. A többi városban ezt is erkölcstelenségük jelének tekintették.

²⁵ Spárta egyetlen, Kr. e. 700 körül alapított gyarmatvárosa Dél-Itáliában, latin nevén Tarentum, ma Taranto.

²⁶ Dorbévolásukról hírhedt barbár népek. Nem vízzel keverve, hanem tisztán fogyasztották a bort, amit ezért szkútha pohárnak is neveztek (vö. Hérodotosz 6. 86). A perzsákról, akiket a pederasztia terén is úttörőnek tartottak, vö. Hérodotosz 1. 133.

²⁷ A dél-itáliai Lokroi Epizephürioit Kr. e. 352-ben foglalta el a szürakuszai II. Dionüsziosz, az athéniai Kr. e. 364-ben a második athéni tengeri szövetségből kilépő Keósz szigetét. Lokroi Epizephürioit legendás törvényhozója volt Zaleukosz, vö. Németh Gy. (szerk.): *Görög történelem. Szöveggyűjtemény*, Osiris, Budapest, 2003, 71. forrás. Lokroi meghódítása a legkésőbbi datálható esemény az egész műben, vagyis Platón ebben az évben még bizonyosan dolgozott munkáján.

X. ATHÉNI: Szerintem az, aki egy beszélgetés során hall egy intézményről, és alighogy elhangzott a neve, tüstént nekiáll dicsérni vagy ócsárolni, semmi esetre sem cselekszik helyesen. Ez olyan, mintha valaki, amikor a másik a sajtot dicséri, hogy milyen jó étel, tüstént kifakadna ellene, anélkül hogy megtudakolná a hatását és a hasznát, és hogy mi módon, kiknek, milyen ételek kíséretében, {d} milyen [37] állapotban és hogyan kell feltálatni.²⁸ Ugyanígy járunk el most mi is beszélgetésünkben. Alig hallottuk kiejteni az ittasság pusztá nevét, egyikünk rögtön nekiesik, másikunk meg dicséri - nagyon helytelenül. Mert mindketten pusztán tanúkra és tekintélyekre hagyatkozunk: egyikünk a sok felhozott példa alapján véli, hogy valami döntő érveléssel állt elő; a másik fél meg arra a tapasztalatra hivatkozik, hogy a bortól tartózkodók szoktak győzni {e} a harcban, holott mi meg kétségbe vonjuk ezt. Ha most már az összes többi intézményt is így tárgyalnánk meg, az nem felelne meg szándékunknak, tehát már az ittasságról is más módon szeretnék beszélni: úgy, ahogy szerintem kell; hátha sikerül bemutatnom nektek az összes efféle problémára alkalmazható helyes módszert - hiszen ezer meg ezer nép, akiknek ezekről a kérdésekről más a véleménye, vitára kelne a ti két államotokkal. {639}

MEGILLOSZ: Ha csakugyan találunk helyes módszert vizsgálódásainkhoz, nem szabad haboznunk, hogy meg-hallgassuk!

ATHÉNI: Vizsgálódjunk hát a következőképpen: tegyük fel, hogy valaki dicsérné a kecsketenyésztést és magát a kecskét, hogy milyen értékes jószág, másvalaki viszont, aki egyszer azt látta, hogy pásztor nélkül hagyott kecskék lelegeltek megművelt földeket, és kárt okoztak, pocskondiázná, és általában minden jószágot így szidalmazna, amelyet épp felügyelet nélkül vagy rossz pásztorok őrizete alatt látta.

MEGILLOSZ: Hogy is gondolhatnánk? {b}

ATHÉNI: Ha valaki rendelkezik hajózási szakértelemmel, vajon jó hajóskapitány-e a szemünkben, függetlenül attól, hogy könnyen elkapja-e a tengeribetegséget vagy sem - vagy hogyan nyilatkozunk róla? [38]

MEGILLOSZ: Semmi esetre sem jó kapitány, ha szakértelme mellett meg van verve az említett nyavalyával.

ATHÉNI: S mit tartunk a hadvezéréről? Vajon ha jártas a hadtudományban, még akkor is képes-e hadat vezetni, ha közben annyira gyáva, hogy a veszélyben elveszti fejét, és nem tud uralkodni a félelmén?

MEGILLOSZ: Hogy volna képes, barátom?

ATHÉNI: És ha tudása sincs és gyáva is?

MEGILLOSZ: Akkor valami anyámasszony katonájáról beszélsz, aki legfeljebb asszonyoknak lehet a vezére, férfiaknak semmiképp.

ATHÉNI: S mit gondoljunk arról az emberről, aki nekiáll {c} dicsérni vagy szidni egy közösséget, amely természeténél fogva vezetőre szorul, és csak ővele együtt tud hasznos lenni; ez az ember azonban még sose látta így veze-tője irányítása alatt helyesen működni a közösséget, csak vezető nélkül vagy rossz vezetők irányítása mellett; gondolhatjuk-e, hogy helytálló lesz annak a bírálata vagy dicsérete, aki így figyelmeztet meg ezeket a társaságokat?

MEGILLOSZ: Már hogyan gondolhatnánk, mikor soha {d} nem látta, és soha nem vett részt a társaság egyetlen rendesen megszervezett összejövetelén sem?

ATHÉNI: Álljunk meg! Tekinthejtük-e a lakomákat és a közösen italozó társaságát is a sokféle közösség egyik fajtájának?

MEGILLOSZ: Nagyon is.

ATHÉNI: Nos hát látott-e valaha valaki olyan lakomát, amely annak rendje és módja szerint ment végbe? Nektek könnyű erre azt felelnetek, hogy egyáltalán nem láttatok: mert nálatok nem honosodott meg ez a szokás; én azonban sok és sokféle lakomán részt vettem már, ezenkívül úgyszólván valamennyi szümposzionról értesülést szereztem, de szinte egyet sem láttam, amely

²⁸ A kéziratokban „sajt”(tűrosz) helyett „búza” (pürosz) áll. Cornarius javítását azért szokás elfogadni, mert a hippokratészi gyűjteményben fennmaradt egy rövid fejtegetés éppen arról, miért nem elég pusztán azt mondani, hogy a sajt nem egészséges étel, az okait is el kell magyarázni, tudniillik, hogy emésztési zavarokat okoz. Ráadásul az is valószínűtlen, hogy valaki egészségtelennek mondja a búzát. (B. G.)

az {e} első perctől az utolsóig helyesen folyt volna le, és hallani se hallottam ilyenről; s bár egyes pillanatok jól sikerültek, egészében véve a legtöbb lakoma valahol mindig el volt rontva.

KLEINIASZ: Hogy érted ezt, barátom? Fejtsd ki világosabban! Mi, ahogyan említetted is, teljes [39] járatlanságunkban, {640} még ha alkalmunk volna megfigyelni, akkor sem ismernénk fel egyhamar, hogy mi játszódik le helyesen s mi nem e lakomákon.

ATHÉNI: Ezt könnyen el tudom képzelni; próbálj meg akkor a magyarázataim alapján fogalmat alkotni róla! Belátod-e: helyénvaló, hogy minden összejövetelnek és mindenfajta közös tevékenységnek vezetője legyen?

KLEINIASZ: Be.

ATHÉNI: Az imént megállapítottuk, hogy a harcosok vezérének bátornak kell lennie.

KLEINIASZ: Meg.

ATHÉNI: A bátor embert bizonyára kevésbé zavarja meg a félelem, mint a gyávát.{b}

KLEINIASZ: Ez is így van.

ATHÉNI: Ha tehát volna rá mód, hogy olyan hadvezért állítsunk a sereg élére, aki egyáltalán nem fél, és semmi nem hozza ki a sodrából, akkor mindenáron őt állítanánk oda, igaz?

KLEINIASZ: Csakis.

ATHÉNI: Most azonban nem olyan emberről beszélünk, aki sereg élén akar állni, midőn ellenség áll harcban ellenséggel, hanem olyanról, aki barátként élvezzi barátai társaságát, békében.

KLEINIASZ: Így van. {c}

ATHÉNI: Márpedig az ilyen együttlét, ha már mámoros a hangulat, nem éppen zavartalan, ugye?

KLEINIASZ: Hogy is lehetne zavartalan? Éppen ellenkezőleg!

ATHÉNI: Az ilyen társaságnak tehát először is vezetőre van szüksége, ugye?²⁹

KLEINIASZ: Senkinek nincsen nagyobb szüksége rá.

ATHÉNI: Vajon ilyen vezetőnek nem egy olyan embert kell-e megnyerni, ha lehetséges, akinek nehéz megzavarni a nyugalját?

KLEINIASZ: De igen. [40]

ATHÉNI: És ennek az embernek feltételezhetően értenie kell az emberi kapcsolatokhoz is, hiszen vigyáznia kell a {d} résztvevők közt már fennálló barátságra, és arra is oda kell figyelnie, hogy ez a barátság még tovább erősödjön az együttlét folytán.

KLEINIASZ: Színigaz!

ATHÉNI: Nemde józan és bölcs vezetőt kell mámoros emberek mellé állítani, nem pedig ellenkező jelleműt: mert ha mámoros embereknek mámoros, fiatal és tapasztalatlan vezetőjük van, hatalmas szerencse kell hozzá, hogy ne idézzen elő valami nagy bajt.

KLEINIASZ: Bizony nagy szerencse kell hozzá!

ATHÉNI: Ha ezek a társas összejövetel a különböző államokban a lehető legszebben folynak le, s valaki mégis {e} megrója őket - magát az intézményt helytelenítve -, bírálata talán helyes lehet; ha ellenben egy ilyen intézményt teljesen hibásan működtetve lát maga előtt, és úgy ostromozza, akkor világos, hogy fogalma sincs róla, hogy ez az intézmény nem megfelelő módon működik, és hogy a világon minden hitványnak látszik ily módon, ha józan vezető és parancsnok nélkül marad. Vagy nem látod be, {641} hogy ha itt a kormányos és bármilyen más vezető, mindent felborít és tönkretesz: hajót, szekeret, hadsereget, bármi legyen is az, amit kormányoz?

XI. KLEINIASZ: Teljesen igazad van ebben, barátom; de azért azt is áruld el nekünk, mi jó származna abból számunkra, ha helyes szabályok szerint isznak így az emberek? Ahogy az előbb mi kifejtettük: ha egy sereget helyesen vezetnek, a katonai győzelemben, ami nem éppen kis {b} dolog, a vezér követői is osztoznak, ugyanezt más területen is megfigyelhetjük - nos, ha egy közös ivászatot szépen és rendben levezényel valaki, ugyan miféle előnye származhat ebből az egyes embereknek vagy az államnak?

ATHÉNI: Hogy miféle? Ha egyetlen gyermeket helyesen nevelnek vagy egyetlen kart helyesen vezetnek, akkor mit mondhatunk, miféle előnye származhat ebből az államnak? Pontosabban, ha így értetted a kérdést, akkor a válaszuk úgy hangzik, hogy egyetlen gyermek neveléséből kevés haszna lesz az államnak, ám ha összességében kérdezel a [41] gyermeknevelésről, hogy milyen

²⁹ A szümpozícionokon mindig volt borkirály, aki irányította, milyen arányban keverjék a bort, mikor igyanak, miről beszélgetsenek, és egyáltalán hogyan töltsék el az időt. (B. G.)

hasznát hoz az államnak, roppant egyszerű felelni rá: a nevelésnek köszönhetően {c} derék férfiak lesznek a gyerekekből, ezek aztán egyéb dolgaikat is jól végzik, és az ellenséget is legyőzik a harcban. A nevelés eredményezi tehát a győzelmet is; a győzelem viszont olykor a nevelatlenséget, hiszen háborús győzelmeik folytán sokan lettek már fennhéjázók, a gőgjükhöz számtalan egyéb hibát is szereztek; mert a nevelés sohasem vált kadmoszivá,³⁰ a győzelmek azonban már sokszor lettek és még lesznek is olyanná az emberek számára. {d}

KLEINIASZ: Ha jól igazodom ki a szavaidon, barátom, azt állítod, hogy a bor mellett közösen töltött idő, ha jól van megszervezve, komoly szerephez juthat a nevelésben.

ATHÉNI: Csakugyan ezt állítom.

KLEINIASZ: S folytatni is tudnád a magyarázatot, hogy hogyan lehet igaz ez az állításod?

ATHÉNI: Holtbiztosan kijelenteni, hogy mindez valóban így van, miközben sokan kétségbe vonják igazságát, erre csak isten volna képes; ha ellenben azt kell elmondanom, hogy mi erről az én nézetem, azt nem sajnálom tőletek, ha egyszer már belefoglunk, hogy most a törvényekről és az alkotmányról beszéljünk.

KLEINIASZ: Épp ezt szeretnénk megismerni: a te {e} nézetedet a most szóban forgó vitás kérdésről.

ATHÉNI: Igyekszem is ennek megfelelően tenni, s úgy irányítom majd a beszélgetésünket, hogy ti megértsétek, én pedig megvilágítsam a gondolataimat. De hadd mondjak még előtte valamit! A mi városunkról az összes görögben olyan kép él, hogy szeretjük a beszédet, sőt {642} bőbeszédűek vagyunk, rólatok ellenben az, hogy a spártaiak szűkszavúak³¹ és a krétaiak is inkább az eszüket [42] járatják, mint a szájukat. Igyekszem tehát elkerülni azt a látszatot, hogy kis dologról sokat beszélek, mikor az ittasságot - tehát egy jelentéktelen apróságot - hosszadalmas beszédben világítom meg. De a közös ivászat természetes szabályairól nem lehet kellően világos fogalmat alkotni, ha nem szólnunk előbb a múzsai művészet helyességéről, erről viszont nem beszélhetünk úgy, hogy ne szólnánk a nevelés egészéről is, mindez pedig sok beszédet kíván; gondoljátok hát meg, mitévők legyünk: esetleg {b} tegyük félre most ezt a kérdést, és térjünk át valami más problémára a törvények terén?

MEGILLOSZ: Athéni barátom, te talán nem is tudod, hogy a mi házi tűzhelyünk a ti városotoknak hivatalos vendéglátó gazdája.³² Bizonyára minden gyermek, ha hallja, hogy az ő családja valamely városnak vendégbarátja, már kiskorában érez valamiféle jóindulatot a lelkében az iránt a város iránt, mintha az a maga városán kívül a második hazája volna; velem is ez történt. Már gyermekkoromtól kezdve, ha azt hallottam, hogy a {c} spártaiak ócsárolják vagy dicsérik az athéniaiakat, például így: „Látod, Megillosz, milyen csúnyán - vagy milyen szépen - bánt velünk a ti városotok!” - tehát ha ezt hallottam, mindig harcoltam az érdekekben azokkal, akik becs-mérelték városotokat, és megőriztem irántatok teljes jóindulatomat; kedves nekem a ti nyelvjárásotok,³³ s igaznak tartom azt, amit oly sokan hangoztatnak, hogy akik az athéniaiak közül derék emberek, azok aztán különlegesen azok, mert csupán ők azok, akik kényszer nélkül, {d} a saját természetüknél fogva, isteni osztályrészük révén, igazán és nem színlelésből derék emberek. Felőlem [43] tehát bátran beszélhetsz annyit, amennyit csak kedved tartja.

KLEINIASZ: Hallgasd meg és fogadd szívesen az én szavaimat is, barátom; beszélj bátran, amennyit csak akarsz! Mert talán hallottad, hogy élt itt egy isteni férfiú, Epimenidész,³⁴ aki

³⁰ A „kadmoszi nevelés” a „kadmoszi győzelem” kifejezésre játszik rá. A fogalmat (olyan győzelem, amelyben a győztes végzetes veszteségeket szenved) ma pürrhoszinak nevezzük, de Pürrhosz Platón után élt. A kifejezés onnan ered, hogy Thébai alapítója, Kadmosz elvetette az általa legyőzött sárkány fogait, a fogakból kikelt vitézek pedig kiirtották egymást, vö. 663.

³¹ Ezért származik a spártai vidék, Lakónia nevéből a lakonikus kifejezés.

³² Egy hivatalos vendéglátó (jelen esetben spártai polgár) azoknak a Spártában tartózkodó külföldieknek (jelen esetben athéniaiaknak) nyújtott segítséget és látta el jogi képviselőtét, akiknek egyébként nem volt spártai vendégbarátjuk. A vendéglátók fontos szerepet játszottak a városok közötti diplomáciai kapcsolatok ápolásában is. (B. G.)

³³ Az athéni nyelvjárás az iónhoz állt közel, míg a spártai (és a krétai) dór volt. A legfeltűnőbb különbség az a kettő között, hogy az athéni „é” helyett a spártaiak gyakran hosszú „á”-t mondanak, pl. athéni *mété* (anya), spártai *mátér*.

³⁴ Krétai csodatévő jó volt, aki a hagyomány szerint 157 évet élt, de ebből 50 esztendeig egy barlangban

rokonunk volt, s isteni jóslat alapján tíz évvel a perzsa háborúk előtt elment hozzátok, és bizonyos {e} áldozatokat mutatott be, melyeket az isten rendelt; azonkívül - minthogy az athéniak féltek a perzsa hadjárattól - kinyilatkoztatta, hogy tíz éven belül nem fognak jönni a perzsák, amikor pedig megjönnek, el is fognak távozni, mit sem érnek el abból, amit reméltek, és több bajt szenvednek, mint amennyit okoznak. Akkor tehát vendégbarátságot kötöttek veletek az én őseim, és elődeim {643} is, magam is oly sok idő óta őrizzük a rokonszenvünket irántatok. ATHÉNI: Ezek szerint rajtatok nem fog múlni, ti készek vagytok meghallgatni; a szándék bennem is megvan, de hogy képes is leszek-e arra, amire vállalkoztam, nem könnyű megmondani - mindazonáltal meg kell próbál-ni. Beszélgetésünk érdekében tehát először is meg kell határoznunk a nevelést, hogy mi az, és mi a hatása. Mert ezen az úton kell haladnia a most magunk elé tűzött fejtegetésnek, amíg csak az istenhez meg nem érkezik.

KLEINIASZ: Lássunk tehát ehhez, ha neked így esik jól!{b}

ATHÉNI: Miközben tehát elmondom, hogy minek kell tartani a nevelést, fontoljátok meg, hogy tetszik-e nektek az álláspontom!

KLEINIASZ: Mondd hát!

XII. ATHÉNI: Azt állítom tehát, hogy mindenkinek, aki valamiben kiváló akar lenni, már gyermekségétől fogva ezt kell gyakorolnia, játszva és komolyan egyaránt, minden lehetséges módon, ami ezzel a céllal összefügg. Aki [44] például derék földműves vagy építész akar lenni, annak építéssel vagy földműveléssel kapcsolatos játékokat kell játszania, és nevelőinek megfelelő eszközökkel, az {c} igaziak kicsiny utánzataival kell őt ellátnia. Előre el kell sajátítaniuk a legalapvetőbb ismereteket is, így a jövőendő ácsnak mérést és zsinórmérték-kezelést, a jövőendő harcosnak pedig lovaglást kell játszania, és mindegyiknek valami mást; így kell a nevelőnek a játékok segítségével a gyermekek kedvteléseit és hajlamait olyan irányba terelnie, amelyet követve célhoz érnek. A nevelés lényege {d} tehát a helyes vezetés, vagyis a gyermek lelkét játék közben kell elvezetni annak a szeretetéhez, amiben a jövőendő embernek tökéletesnek kell lennie, hogy az illető foglalkozás kiváló mestere lehessen. FigyeljeteK tehát, hogy eddig tetszik-e nektek, amit mondtam.

KLEINIASZ: Igen, tetszik.

ATHÉNI: Ne maradjon azonban a határozatlanság kódében, hogy mit értünk nevelésen! Mert az egyes emberek nevelését dicsérve vagy szidalmazva azt szoktuk mondani, hogy ez jól nevelt ember, az pedig neveletlen, és ezt {e} olyanokra is mondjuk, akiket a szatócsságra, vagy hajózásra, vagy más effélére nagyon jól kiképeztek. S a mi mostani beszélgetésünk is olyan emberek között folyik, akik nem az efféléket értik nevelésen, hanem a gyermekkortól fogva az erényre való nevelést, amely vágyat és szerelmet olt belénk arra, hogy tökéletes polgárokká legyünk, akik parancsolni és engedelmeskedni tudnak az igazságosság szellemében. A mi beszélgetésünk tehát {644} az ilyen nevelést elkülöníti a többitől, és csupán ezt akarja nevelésnek nevezni; a vagyonszerzésre, testi erőre vagy egyéb - belátás és igazságosság nélküli - készségekre és ügyességekre irányuló nevelést ellenben közönségesnek és szabad emberhez méltatlannak tartja, ami még arra sem érdemes, hogy egyáltalán a nevelés nevével illessek. Mi tehát ne vitatkozzunk neveken, hanem maradjunk meg annál a kijelentésünkknél, hogy a jól nevelt emberek általában derék emberekké lesznek; és nem szabad a {b} nevelést lekicsinyelni, mert ez az első feltétele, hogy a derék emberek legszebb tulajdonságai kialakuljanak. S ha [45] valaki letér a helyes útról, de van rá mód, hogy visszatérhessen, egész életében minden erejével erre kell törekednie.

KLEINIASZ: Helyes, egy véleményen vagyunk veled.

ATHÉNI: És már régen megállapodtunk abban is, hogy a derék emberek azok, akik önmagukon uralkodni tudnak, s a gyarlók, akik nem.

KLEINIASZ: Igen helyesen beszélsz! {c}

ATHÉNI: De tárgyaljuk meg újra ezt a tételt még világosabban, hogy mit is értünk voltaképpen rajta! Hallgassátok meg, talán egy kép segítségével meg tudom világítani előttetek.

XIII. KLEINIASZ: Mondd csak!

aludt. Az athéniak szerint valamikor a különí vérbűn (Kr. e. 632 k.) után tisztította meg városukat, vö. Arisztotelész: *Az athéni állam* 1. Platón Epimenidész athéni működését több mint száz évvel későbbre teszi. Az említett perzsa háborúk Kr. e. 490-ben és 480-ban zajlottak le.

ATHÉNI: Abban ugye megállapodhatunk, hogy mindegyikünk egy személy?

KLEINIASZ: Igen.

ATHÉNI: S mindegyikünk hordoz önmagában két ellentétes, belátásra képtelen tanácsadót, melyeket gyönyörnek és fájdalomnak nevezünk?

KLEINIASZ: Így van.

ATHÉNI: Ezeken kívül van bennünk elképzelés a {d} jövőről, amelynek általános neve: várakozás, különös neve pedig félelem, ha fájdalomra vonatkozik, és bizakodás, ha öröme. S mindezek fölött ott van a józan átgondolása annak, hogy közülük melyik a jobb vagy rosszabb; s ha az államban ez emelkedik általános meggyőződéssé, akkor törvény a neve.

KLEINIASZ: Nehezen tudlak ugyan követni; de mondd csak, ami ebből következik, úgy mintha követnélek!

MEGILLOSZ: Velem is ugyanígy áll a dolog.

ATHÉNI: Képzeljük el a következőképpen. Tegyük fel, hogy mi, élőlények, valamennyien isten alkotta bábok vagyunk, akár csak játékszerű az istenek számára, akár {e} komoly céllal; ezt sohasem fogjuk megtudni, annyit azonban észlelünk, hogy a bennünk lakozó szenvedélyek mint valami fonalak vagy zsinórok rángatnak bennünket, és ellentétes természetük folytán egymással ellentétes cselekvések felé húzgálnak, s ezen dől el erény és bűn. Mert a történetünk úgy folytatódik, hogy a vonzások közül mindig egyet kell követnünk, s attól soha el [46] nem szakadva ellene kell szegülnünk a többi fonál húzásának - ez az egy vonzás pedig a józan megfontolás {645} arany, szent vezetése, melyet a város közös törvényének neveznek; a többi fonál merev, vasból való, ez ellenben lágy, minthogy aranyból van, a többiek pedig mindenféle változatot mutatnak fel. S minthogy a megfontolás szép ugyan, de szelíd és nem erőszakos, az ő vezetésének segítőtársakra van szüksége, ezért mindig össze kell fognunk ezzel a legszebb vezetővel, a törvénnyel, hogy az arany alkotórész legyőzhesse bennünk a többit. Ezzel {b} az erényről szóló mítoszunknak, mely bábokat faragott belőlünk, szerencsésen a végére értünk. Némileg talán világosabb lett, hogy mit jelent uralkodni önmagunkon vagy gyengének lenni önmagunkkal szemben - és az is kiderült, hogy ami a várost és a magánembert illeti, a magánembernek, ha egyszer igaz belátásra tesz szert a benne uralkodó vonzóerők felől, ezt a belátást követve kell élnie; a városnak pedig, akár egy istentől, akár egy, a vonzóerőket felismerő férfiútól vette át a nézetét, törvénnyé kell tennie és ennek megfelelően kell intéznie saját ügyeit és érintkeznie a többi állammal. Ezáltal remélhetőleg {c} az erény és a bűn is világosabban elvált egymástól, aminek következtében a nevelésre és más intézményekre is több fény derült - és a bor melletti időtöltés kérdése is, amely azt a látszatot kelthette, hogy erre a csekélységre fölöslegesen sok szót vesztegetünk, úgy tetszhet most már, hogy talán nem méltatlan ilyen terjedelmes megbeszélésre.

KLEINIASZ: Jól beszélsz - fejtsük ki tehát mindazt, ami fontos a mostani megbeszélésünkhöz!

XIV. ATHÉNI: Mondd csak: ha egy ilyen bábra mámort {d} bocsátunk, vajon milyenné tesszük?

KLEINIASZ: Mire akarsz kilyukadni ezzel a kérdéssel?

ATHÉNI: Egyelőre semmire, csak úgy általánosságban kérdezem, milyen állapotba kerül, ha részeg lesz. De megpróbálhatom világosabban is kifejezni, hogy mire vagyok kíváncsi. Az érdekel, vajon a borivás még hevesebbre korbácsolja-e fel a gyönyöröket, fájdalmakat, indulatokat, szerelmi vágyakat? [47]

KLEINIASZ: Persze, nagyon is! {e}

ATHÉNI: És mi a helyzet az érzékeléssel, az emlékezettel, a véleményekkel és a józan megfontolással? Vajon ezek is élesebbé válnak, vagy ellenkezőleg: teljesen cserbenhagyják az embert a bódulat hatására?

KLEINIASZ: Teljesen cserbenhagyják.

ATHÉNI: És így ugyanolyan szellemi állapotba kerül, mint mikor még kisgyermek volt?

KLEINIASZ: Igen.

ATHÉNI: Ilyenkor tehát csak egészen kevéssé lesz ura önmagának. {646}

KLEINIASZ: Igen.

ATHÉNI: És az ilyen ember, ugye, teljesen hasznavehetetlen és hitvány?

KLEINIASZ: Igen.

ATHÉNI: Ezek szerint nemcsak az öregember válik újból gyermekké, hanem a részeg is.
KLEINIASZ: Jól mondd, barátom.

ATHÉNI: És nem lehetne-e olyan indokot találni, mely rávehetne bennünket arra, hogy mégis érdemes megízlelnünk ezt az állapotot, és nem kell kézzel-lábbal kapálózva menekülnünk előle?

KLEINIASZ: Minden bizonnyal lehet, hiszen te magad említetted, sőt ajánlkoztál is, hogy elmondod nekünk. {b}

ATHÉNI: Jól emlékszel; és az ajánlat továbbra is érvényes, minthogy ti meg azt mondtátok, hogy szívesen meghallgattok.

KLEINIASZ: Persze hogy meghallgatunk! Különösen arra a csodálatos és rendkívüli állításra vagyunk kíváncsiak, hogy az embernek olykor önként kell magát a hitványság mélységeibe belevetnie.

ATHÉNI: Ugye a lélek hitványságára gondolsz?

KLEINIASZ: Igen.

ATHÉNI: És hogy áll a dolog a test hitványságával: a {c} véznasággal, csúnyasággal és erőtlenséggel? Ugye csodálkoznánk, ha valaki önként jutna ilyen állapotba?

KLEINIASZ: Igen.

ATHÉNI: Nos, tovább: vajon azt hisszük-e, hogy akik önként vonulnak gyógyintézetekbe, hogy ott orvosságokat [48] vegyenek be, talán nem tudják, hogy testük kevésbé később majd hosszú ideig olyan állapotba jut, hogy élni se kívánnának, ha az az állapotuk tartóssá válna? Vagy nem tudjuk-e, hogy akik a testgyakorlás fáradalmainak vetik alá magukat, átmenetileg elgyengülnek?

KLEINIASZ: Mindezt jól tudjuk.

ATHÉNI: Azt is tudjuk, hogy az emberek a később bekövetkező javulás kedvéért önként keresik fel ezeket a helyeket?

KLEINIASZ: Igen. Nagyon jól tudjuk. {d}

ATHÉNI: Akkor hát más tevékenységekről is ugyanezt kell feltételeznünk?

KLEINIASZ: Pontosan.

ATHÉNI: Szóval a borozásról is, már amennyiben helyes a feltételezésünk, hogy a tevékenységek közé tartozik.

KLEINIASZ: Mindenképpen helyes.

ATHÉNI: Ha tehát bebizonyosodna, hogy ennek is van valami haszna, amely semmiben sem kisebb a testedző tevékenységeknél, akkor azonnal őt illetné a győzelmi pálma a testgyakorlással szemben, merthogy a testgyakorlás fájdalommal jár, a borozás viszont nem.

KLEINIASZ: Helyesen mondd, bár csodálkoznék, ha {e} valami hasznosságot fel tudnánk benne fedezni.

ATHÉNI: Pedig éppen ez az, amit most - úgy látszik - meg kell próbálnunk kimutatni. Tehát mondd csak: nem tudnánk a félelemnek két, alapvetően ellentétes fajtáját megkülönböztetni egymástól?

KLEINIASZ: Melyik kettőre gondolsz?

ATHÉNI: A következőkre: olykor ugye a bajoktól félünk, attól tartva, hogy bekövetkeznek?

KLEINIASZ: Igen.

ATHÉNI: Sokszor viszont a hírnevünket féljük, attól tartva, hogy rossznak látszunk, mert valami nem szépet {647} mondunk vagy teszünk. Ezt a félelmet pedig mi - de szerintem mindenki - szégyenérzetnek nevezzük.

KLEINIASZ: Így van.

ATHÉNI: Íme, erről a két félelemről beszéltem; közülük az utóbbi a fájdalommal száll szembe és a többi félelemmel, de éppígy a legtöbb és legnagyobb gyönyörrel is. [49]

KLEINIASZ: Teljesen igazad van.

ATHÉNI: De vajon nem tartja-e a törvényhozó is a legnagyobb tiszteletben ezt a félelmet, és ugyanígy minden valamirevaló ember, s nem nevezi-e szeméremérzetnek, {b} míg az ezzel ellentétes vakmerőséget szemérmertlenségnek, amit a legnagyobb bajnak tart mindenki számára, közéletben, magánéletben egyaránt?

KLEINIASZ: De igen.

ATHÉNI: És vajon nem óv-e meg bennünket ez a félelem sok nagy bajtól is, de főként a háborúban nem elsősorban ez szerzi-e meg számunkra a győzelmet és menti meg az életünket? Mert két tényezőtől függ a győzelem: a bátorságtól, amit az ellenséggel szemben érzünk, és a félelemtől, hogy rútul szégyent vallunk barátaink előtt.

KLEINIASZ: Így igaz. {c}

ATHÉNI: Tehát mindenkinek úgy kell küzdenie, hogy legyen is, meg ne is legyen benne félelem; azt pedig az előbb tisztáztuk, hogy melyik mire jó.

KLEINIASZ: Igen, így van.

ATHÉNI: Ha pedig valakit félelem nélkülivé akarunk tenni sokfajta félelmetes helyzetben, ezt úgy érhetjük el, hogy a törvény segítségével állandóan félelemnek tesszük ki.

KLEINIASZ: Minden bizonnyal.

ATHÉNI: Ha viszont valakibe az igazságérzetnek megfelelő félelmet próbáljuk beoltani, akkor nem arra kellene készíteni őt, hogy a szemérmetlenséggel találkozzon, vele szemben szerezzen gyakorlatot, és így győzze le önmagát a gyönyörök ellen folytatott küzdelemben? Vagy {d} talán bátorság tekintetében csak úgy lehet tökéletes az ember, ha megküzd a benne lakozó gyávasággal és legyőzi, ha ellenben teljesen járatlan és gyakorlatlan az efféle küzdelmekben, akkor erény dolgában félig se éri el önmagát? Tökéletesen józan és mértékletes viszont akkor is lehet, ha nem küzdött meg sok gyönyörrel és vággyal, melyek arra buzdították, hogy szemérmetlen és igazságtalan legyen, ha nem győzte le őket a megfontolás, a munka és a művészet segítségével, játszva és komolyan, ha nem élt át sohasem semmi effélét? [50]

KLEINIASZ: Ennek csakugyan semmi valószínűsége sincs.

XI. ATHÉNI: Menjünk tovább; adott-e valamelyik isten {e} olyan félelemkeltő varázssitalt az embernek, hogy mennél többet iszik belőle, annál szerencsétlenebbnek {648} érezze magát, és minden korttyal jobban rettegjen a jelentől és jövőtől, úgyhogy végül is a legbátrabb ember is merő félelem legyen, ha ellenben kialudta magát és megszabadult az ital hatásától, ismét visszanyerje önmagát?

KLEINIASZ: És melyik emberi italtól tudnánk azt elmondani, hogy ilyen hatása van, barátom?

ATHÉNI: Egyikről sem; de ha mégis volna ilyen csodaszer, nem lenne a bátorság szempontjából hasznos a törvényhozó kezében? Ilyesféleképpen beszélgethetnénk vele erről: „Nos, törvényhozó barátunk - most mindegy, {b} hogy a krétaiaknak vagy valamelyik más népnek szabsz törvényeket -, nem szeretnél kapni először is egy olyan szert, amivel próbára tehetnéd a polgárok bátorságát vagy gyávaságát?”

KLEINIASZ: Minden törvényhozó igennel felelne.

ATHÉNI: Mi folytatnánk: „Na és biztonságos és veszélytelen legyen ez a próba, vagy inkább az ellenkezője?”

KLEINIASZ: Mindegyik azt vágná rá: „Biztonságos”.

ATHÉNI: „Felhasználnád-e tehát ezt az italt, hogy általa félelembe ejtsd a polgárokat, és próbára tedd őket a szenvedések {c} között, s így késztesd őket arra, hogy rettenthetetlenek legyenek, egyrészt intve, buzdítva és jutalmazva őket, másrészt megszégyenítve azokat, akik nem engedelmeskednek neked és nem viselkednek minden tekintetben úgy, ahogy te rendelted? Aki jól és bátran kiállta a próbát, azt büntetés nélkül ereszténéd el, aki ellenben gyávának bizonyult, arra büntetést mérnél. Vagy pedig egyáltalán nem használnád fel ezt az italt, noha egyéb-ként mit sem tudnál felhozni ellene?”

KLEINIASZ: Ki van zárva, hogy ne használná fel azt az italt, barátom!

ATHÉNI: Mindenesetre ez az eljárás csodásan könnyű volna a most szokásos próbatételekhez képest, már akár egyenként, akár kis társaságban, s egyáltalán akárhány {d} [51] emberrel akarná valaki megpróbálni; mert ha valaki magányban, egyedül akarná gyakorolni magát a félelemmel szemben - legfontosabbnak tartva a szégyenérzetet, s úgy gondolva, hogy nem szabad emberek szeme elé kerülnie, míg csak szert nem tett a helyes magatartásra -, sok más eljárás helyett egyszerűen ezt a varázssitalt kellene beszereznie, és helyesen járna el; ha pedig valaki bízván önmagában, hogy természete és gyakorlottsága révén már jól felkészült, nem kellene haboznia, és többekkel együtt {e} kortyolgatva gyakorolná magát, és bemutatná erejét az itallal együtt járó zavar fölött, hogy mint kerekedik fölébe és lesz úrrá rajta, úgyhogy közben nem

jön ki a formájából, nem követ el ballépést, és erénye megóvjá minden ingadozástól, az ivást azonban abbahagyná, mielőtt a pohár fenekére nézne, tartva tőle, hogy végül is minden ember alulmarad ezzel az itallal szemben.

KLEINIASZ: Igen, az is józan ésszel cselekedne, aki így járna el. {949}

ATHÉNI: S most forduljunk megint a törvényhozóhoz: „Jól van, törvényhozó barátunk, bár az az igazság, a félelem varázsitalát egyelőre sem isten nem adta ide az embereknek, sem magunk nem találtuk még ki - mert a bűvészeket nem veszem számításba -, de nincs-e itala a félelemnélküliségnek, a túlzott és helyén nem való bátorságnak - vagy mit mondjunk erről?”

KLEINIASZ: „Dehogy nincs”, fogja rávágni, a borra gondolva.

ATHÉNI: Ennek ugye épp ellenkező hatása van, mint az {b} előbb említett italnak? Az embert először is tüstént vidámbbá hangolja, és mennél többet kóstol belőle, annál több szép reménnyel és az erő látszatával tölti el. Az ittas ember végül, mintha mindenhez értene, fesztelenül nyilatkozik mindenről, és annyira túlrad benne a szabadság és biztonság, hogy habozás nélkül kimond, de meg is tesz bármit. Azt hiszem, ebben mindenki egyetért velünk.

KLEINIASZ: Igen.

XVI. ATHÉNI: S most emlékezzünk vissza rá, hogy azt {c} mondtuk, két tulajdonságot kell lelkünkben [52] kifejlesztenünk, egyrészt azt, hogy minél bátrabbá legyünk, másrészt hogy - ellenkezőleg - minél félénkebbé.

KLEINIASZ: Ezzel a szégyenérzetre céloztál, úgy hiszem.

ATHÉNI: Jól emlékszel. Minthogy pedig a bátorságot és rettenthetetlenséget félelmetes körülmények között kell gyakorolnunk, vizsgáljuk meg, vajon ezt a két ellentétes tulajdonságot nem ellenkező körülmények között kell-e kifejleszteni.

KLEINIASZ: Valószínűnek látszik.

ATHÉNI: Aminek a hatására tehát a természettől fogva különösen hajlamosak vagyunk bátrak, sőt vakmerők lenni, annak kell kitenni magunkat, és úgy kell {d} gyakorolnunk, hogy minél kevésbé legyünk szemérmetlenek és vakmerők, hogy féljünk tőle, hogy bármi rútát merészeljünk kimondani, vagy eltűnni, vagy cselekedni.

KLEINIASZ: Úgy látszik, ezt kell tennünk.

ATHÉNI: Nemde ezek azok a dolgok, melyeknek hatása alatt vakmerőkké leszünk: harag, szerelem, gőg, tudatlanság, haszonlesés, továbbá gazdagság, szépség, erő, és mindazok a dolgok, melyek megrészegettenek bennünket a gyönyörrel, és így megfosztanak a józan eszünktől. Tudnánk-e olcsóbb és ártatlanabb gyönyörűséget említeni, amely alkalmasabb volna mind a próbatételre, mind {e} a gyakorlásra, a borozás közben való próbánál és szórakozásnál, ha csak némi óvatossággal is történik a dolog? Mert gondoljuk csak meg: egy mogorva és erőszakos jellemet, amely hajlamos az igazságtalanságra, nyilván veszedelmesebb úgy próbára tennünk, hogy üzleti {650} ügyekbe bocsátkozunk vele, amelyek kockázattal járnak ránk nézve, mint úgy, hogy együtt vagyunk vele Dionüszosz ünnepén, nem igaz? Vagy célszerű-e úgy tenni próbára egy, a szerelmi gyönyörrel szemben gyenge lelket, hogy rábízzuk tulajdon leányainkat, fiainkat, feleségünket, s így legkedvesebbjeinket tesszük kockára, hogy amannak megvizsgáljuk a jellemét? És lehetne még vég nélkül, számtalan példát felhozni rá, hogy mennyivel előnyösebb szórakozás közben végezni a vizsgálódást, anélkül {b} hogy kárt szenvednénk. És azt hisszük, hogy sem a krétalak, sem senki más nem vonja kétségbe, hogy [53] egymásnak ez a kipróbálása igazán célravezető eljárás, s amellet messze olcsóbb, biztonságosabb és gyorsabb az összes többi módszernél.

KLEINIASZ: Igaz.

ATHÉNI: Ez pedig, vagyis a lelkek természetének és sajátságainak a megismerése, az egyik leghasznosabb dolog annak a művészetnek a számára, melynek feladata ezeknek gondozása: ez a művészet pedig, nézetem szerint, a politika; nem így van?

KLEINIASZ: De teljesen így van. [54]

MÁSODIK KÖNYV

I. ATHÉNI: Ezek után - úgy látszik - azt kell {652} megvizsgáljunk, hogy vajon a borozásnak csak ez az egy jó oldala van-e - tehát hogy megismerszik a természetünk -, vagy pedig valami más nagy haszon is rejlik abban, ha egy társaság helyes módon tölti együtt idejét bor mellett, olyan haszon, amin érdemes komolyan elgondolkodni. Mit szólnunk hozzá? Beszélgetésünk azt sejtette, valóban rejlik benne ilyen haszon, de figyelmesen hallgassuk, hogy {b} mennyiben és hogyan van hasznunkra, nehogy tévútra vezessen!

KLEINIASZ: Mondd hát!

ATHÉNI: Szeretném tehát, ha újra emlékezetünkbe {653} idéznénk, mit is értünk helyes nevelésen. Mert a nevelés sikere - az a gyanúm - nagyon is ennek az időtöltésnek helyes irányításától függ.

KLEINIASZ: Ez elég merész állítás!

ATHÉNI: Azt állítom tehát, hogy a gyermekek első érzései a gyönyör és fájdalom, és ezek által jelenik meg először az erény és a bűn a lélekben. Mert a belátás és a szilárd igaz meggyőződés - boldog az, akinek ezek akár öregkorára osztályrészül jutnak! Ha pedig valaki birtokába jut {b} mindennek és a bennük rejlő összes javaknak, akkor az a tökéletességet éri el. Nevelésen vagy nevelődésen [*paideia*] értem tehát az erény első megjelenését a gyermekekben [*paisz*]: ha a gyönyör és a szeretet, a fájdalom és a gyűlölet helyesen plántálódik lelkükbe akkor, mikor még nem képesek maguknak számot adni róla; s ha majd belátásuk felébred, amit addig tanultak, összhangban lesz az ésszel, és ők az ésszel együtt fogják hangoztatni, hogy a megfelelő szokásokra helyesen szoktatták őket. Ez az összhang a szokás és a belátás, az ösztönszerű érzések és a tudatos gondolkodás között - ez a maga teljességében vett erény; s ha most ennek az összhangnak a gyönyörökre és a vágyakra {c} vonatkozó részét - amely helyes gondozásban [55] részesült, úgyhogy kezdettől fogva mindvégig azt gyűlöli, amit gyűlölni kell, s azt szereti, amit szeretni kell - gondolatban elválasztjuk a többitől, és nevelésnek nevezzük, akkor nézetem szerint helyes elnevezéssel élünk.

KLEINIASZ: Úgy gondoljuk, hogy miként az előbb is, most is helyesen szóltál a nevelésről.

ATHÉNI: Akkor jól van. Ezekből a helyesen irányított gyönyörökből és fájdalomból azonban - mert hiszen {d} ebből áll a nevelés - sok minden meglazul és megromlik az élet folyamán. Csakhogy az istenek megszánták az emberek természettől fogva nyomorúságos fajtát, és fáradalmaik pihentetőjéül az isteneknek szentelt ünnepek gazdag sokféleségét rendelték nekik, valamint a Múzsákat, Apollónt, a Múzsák vezérét és Dionüszoszt³⁵ adták nekik, hogy együtt ünnepeljenek velük, és így a közös ünneplés nevelő hatására visszatérjenek a helyes útra. De meg kell vizsgálnunk, hogy vajon a természet is alátámasztja-e ennek a mostanában sokat emlegetett gondolatnak az {e} igazságát. A gondolat abból indul ki, hogy szinte egyetlen fiatal lény sem képes nyugton maradni, sem a testével, sem a hangjával, hanem egyfolytában mozogni és a hangját hallatni igyekszik: hol ugrál és szökdécsel, mint aki jó kedvében táncol és vigadozik, hol meg mindenféle hangon szólal meg. Mármost a többi élőlénynek nincs érzéke a mozgásban megnyilvánuló rend és rendetlenség {654} iránt - e rend neve ritmus és harmónia. Nekünk azonban azok az istenek, akik - mint említettük - együtt ünnepelnek velünk, megadták a ritmus és harmónia iránti gyönyörteljes érzéket is, és ezzel irányítják mozgásainkat és vezetik kartáncainkat; dallal és tánccal fűzve össze bennünket, s ezt természetes névvel az örömről [*khara*] kartáncnak [*khoroosz*] nevezték el.³⁶ [56]

³⁵ Apollón nemcsak delphoi jósdájáról, hanem zenei tehetségéről is híres volt (*phorminxon*, illetve *kitharón* játszott). Ő vezette, mint Muszagetész, a kilenc múzsa körtáncát. Dionüszosz a bor és a színház istene volt, ld. 637

³⁶ A két szónak valójában (mai tudásunk szerint) nincs köze egymáshoz. Hasonló szófejtésekkel van tele Platón *Kratülosz* című dialógusa, amelyben szintén istenek neveznek el dolgokat (398 d).

II. Először is elfogadjuk-e ezt? Megállapodunk-e benne, hogy a nevelés elsősorban a Múzsák és Apollón által történik?

KLEINIASZ: Megállapodunk.

ATHÉNI: S eszerint a neveletlen ember számunkra azonos a kartáncban járatlannal, a jól nevelt ember pedig a {b} jó kartáncossal?

KLEINIASZ: Igen.

ATHÉNI: A kartánc azonban összességében a tánc és dal együttese.

KLEINIASZ: Szükségképpen.

ATHÉNI: Aki tehát jó nevelésben részesül, az énekelni és táncolni tud szépen és jól.

KLEINIASZ: Úgy látszik.

ATHÉNI: Lássuk tehát, hogy mi a jelentősége annak, amit most mondtunk.

KLEINIASZ: Mi volna?

ATHÉNI: „Szépen énekel”, mondtuk, és „szépen táncol” – {c} vajon hozzátegyük-e, hogy „szép dolgokat énekel és táncol el”?

KLEINIASZ: Tegyük hozzá!

ATHÉNI: Nos, kartánc és zene dolgában az lesz-e jobban nevelt a szemünkben, aki a valóban szépet tartja szépnek és a rútat rútnak, s ezt juttatja művészetével is kifejezésre? Vagy pedig az, aki testével és hangjával szolgálatára tud ugyan állni annak, amiről belátja, hogy szép, de valójában nem örül a szép dolgoknak, s nem irtózik a nem szép {d} dolgoktól? Vagy talán az, aki hangjával és testével nem tudja ugyan teljesen kifejezni azt a szépet, de örömeivel és fajdalmával a helyes úton jár, mert örömmel üdvözlől mindent, ami szép, és iszonyodik mindentől, ami nem szép?

KLEINIASZ: Ezzel a nevelés legvitatottabb pontjára tapintottál rá.

ATHÉNI: Nemde, ha mi hárman tudjuk, hogy mi a szép a dalban és táncban, akkor felismerjük azt is, hogy ki a jól nevelt és ki a neveletlen? Ha azonban a szépet nem {e} ismerjük, akkor azt sem tudjuk felismerni, hogy van-e egy biztos pont a nevelés számára, és hogy ez hol található. Vajon nem így van-e? [57]

KLEINIASZ: De teljesen így van.

ATHÉNI: Most tehát - mint valami fürkésző vadászkutyának - azt kell kiszimatolnunk, hogy mi számít szép mozdulatnak, szép dallamnak az énekben és a táncban; és ha ezeknek nyoma vész, hiábavaló a további beszélgetésünk a helyes nevelésről, akár a görögökéről, akár a barbárokéről van szó. KLEINIASZ: Valóban így van. {655}

ATHÉNI: Nos, mit kell tehát szép mozdulatnak³⁷ vagy szép dallamnak neveznünk? Mondd csak: ha egy bátor és egy gyáva lélek ugyanolyan szorult helyzetbe kerül, vajon mozdulataik és hangjuk hasonló lesz-e?

KLEINIASZ: Már hogy lehetne hasonló, mikor még a színük sem az?

ATHÉNI: Ebben igazad van, barátom; de a múzsai művészetben mozgásformák és dallamok vannak, minthogy e művészetnek ritmussal és harmóniával van dolga, úgyhogy egy dallamot vagy mozdulatot ritmikusnak és harmonikusnak lehet nevezni, de színesnek, még ha a karok betanítói hasonlatképpen így nevezik is őket, semmiképpen sem helyes.³⁸ Ami most már a gyáva és bátor ember mozdulatait vagy a lényüket kifejező dallamot illeti: a bátor embereké szép, a gyáváké ellenben rút. És hogy ne essünk a bőbeszédűség vétkébe, mondjuk ki egyszerűen: az összes mozdulat és dallam, amely lelki vagy testi kiválóság, erény kifejezése - már akár közvetlenül az erényé, akár csak annak művészi hasonmásáé -, mind szép, a hitványság kifejezése viszont épp ellenkezőleg: rút.

KLEINIASZ: Helyes tételt állítasz fel, és nyugodtan veheted úgy, hogy részünkről érvényes ez a megkülönböztetés.

ATHÉNI: Felelj, kérlek, a következő kérdésre is: vajon {c} mindnyájan minden kartáncot egyformán élvezünk, vagy messze nem ez a helyzet?

KLEINIASZ: Egyáltalán nem ez. [58]

³⁷ A *szkhéma* szó egyaránt jelent táncalakzatot, koreográfiát, mozgásformát, mozdulatot, gesztust, alakzatot, magyarrá ezért csak több szóval fordítható le. (B. G.)

³⁸ A „kromatikus” szó ennek ellenére máig él a zenei szaknyelvben.

ATHÉNI: És minek tulajdonítsuk különböző válaszainkat? Vajon nem ugyanazt találjuk mindnyájan szépnek, vagy valójában ugyanazt, csak éppen az nem látszik ugyanannak számunkra? Hiszen azt már mégsem állíthatja senki, hogy szebbek a hitványságot, mint a kiválóságot kifejező kartáncok, de még azt sem, hogy ő a romlottságot kifejező taglejtésekben gyönyörködik, mások meg az ezzel ellenkező Múzsában. Bár az is igaz, a legtöbben {d} azt vallják, hogy a művészet igazi feladata az, hogy lelkünknek gyönyört szerezzen; ez azonban túrhetetlen, és még kimondani is szentségtörő állítás. Inkább a következő körülmény vezet tévútra bennünket.

III. KLEINIASZ: Melyik körülmény?

ATHÉNI: Minthogy a kartánc és az ének jellemek utánzása mindenféle cselekvéseken és sorsokon keresztül, és ezeket a jellemeket minden egyes táncos a maga jellemével és utánzóképeségével játssza el, ezért szükségszerű, hogy akinek természete vagy szokásai folytán, vagy {e} mindkét okból kedvére van mindaz, amit elmondanak, elénekelnek vagy eltáncolnak, az gyönyörködik bennük, dicséri és szépnek mondja őket. Akinek ellenben természetével, vagy jellemével, vagy szokásaival ellenkezik az előadott dolgok, az nem gyönyörködhet bennük, nem dicsérheti, és természetesen rútnak mondja őket. Akinek végül természetes hajlamai helyesek, környezete és szokásai ellenben helytelenek, vagy fordítva: amit megszokott, az a helyes, természetes hajlamai azonban a rossz felé vonzzák, annak a dicséretei ellentétben állnak a {656} tényleges gyönyörúségeivel: arra ugyanis, ami gyönyörködteti őt, azt mondja, hogy kellemes, de bűnös és hitvány, és mások előtt, akiket hozzáértőknek gondol, szégyell ilyen mozdulatokkal táncolni és szégyell énekelni, annak nyílt vállalásával, hogy szépnek találja az efféle - de titokban gyönyörködik bennük.

KLEINIASZ: Színigazat mondasz.

ATHÉNI: Vajon nem káros-e bizonyos fokig, ha valaki a hitványságot kifejező táncmozdulatokban vagy dalokban gyönyörködik, s viszont nem hasznos-e, ha az ellenkezőben talál gyönyörúséget? [59]

KLEINIASZ: De igen, ez erősen valószínű. {b}

ATHÉNI: Vajon csak valószínű, vagy egyenest szükségszerű, merthogy ez ugyanaz az eset, mint amikor valaki hitvány jellemű, rossz emberek közé kerülve nem iszonyodik tőlük, hanem örül a társaságuknak, és csak úgy tréfából szidja őket, mert lelke mélyén - mintha csak megálmodná - sejti a maga romlottságát? Tehát szükségképpen úgy áll a dolog, hogy az ember hasonlónak válik ahhoz, amiben gyönyörködik, még ha esetleg szégyelli is nyíltan dicsérni, márpedig származhat-e ennél nagyobb jó vagy rossz ránk nézve?

KLEINIASZ: Nem hiszem. {c}

ATHÉNI: Ahol tehát jó törvények vannak vagy lesznek, a Múzsáktól származó nevelés és gyönyörúság dolgában adhatunk-e szabad kezét a költőnek, hogy ami éppen magát a költőt a ritmussal, dallammal vagy a szöveggel kapcsolatban gyönyörködteti költészetében, azt be is taníthassa a jó törvények alatt élő polgárok gyermekeinek mint karvezető, bárminő hatása legyen is az erény vagy bűn előmozdítására?

KLEINIASZ: Ennek igazán nem volna értelme; hogy is adhatnánk? {d}

ATHÉNI: Pedig manapság szinte az összes államban meg lehet ezt cselekedni, kivéve Egyiptomot.³⁹

KLEINIASZ: Miért, Egyiptomban hogyan szabályozza ezt a törvény?

ATHÉNI: Még hallani is csoda. Az egyiptomiak – úgy látszik - már réges-régen felismerték azt a gondolatot, [60] amelyet mi most fejtettünk ki az előbb, hogy szép mozdulatokra és szép

³⁹ A görög irodalomban gyakran kifejezésre jut az Egyiptom iránti csodálat, különösen Hérodotosz művében. Ez nem csupán a piramisépítők elismerését jelenti. Az egyiptomi művészetben (és a többé-kevésbé ismert törvényekben, szokásokban) az állandóságot csodálták a folytonos változásban élő görögök (vö. 660). Az egyiptomi művészet állandóságának érzését növelte, hogy az úgynevezett szaiszi korszak (Kr. e. VII-VI. század) tudatosan utánozta az Óbirodalom (Kr. e. XXVII-XXII. század) formavilágát. Az Egyiptomban utazgató görögöknek tehát az lehetett az érzése, hogy a művészet kétezer év alatt semmit sem változott. Az egyiptomi zene konzervatívizmusról és az idegen hatások kiküszöböléséről vö. Hérodotosz 2.79.

dallamokra kell szoktatni az államok ifjúságát; miután ezt elrendelték, a szent ünnepeken {e} megmutatták, hogy melyek és milyenek a szép taglejtések és dallamok; és attól kezdve nem volt szabad új útra térnie sem a festőknek, sem másoknak, akik bármiféle testmozdulatot ábrázolnak, és még gondolniuk sem volt szabad másra, csak az ősi formákra; és máig sem szabad sem a mondottakban, sem általában a múzsai művészetben. S ha utánanézel, azt fogod találni, hogy náluk a tízezer évvel ezelőtt festett vagy faragott művek⁴⁰ - nem a tízezer évesnek mondtak, hanem a valóban olyanok - a mostani alkotásoknál sem nem szebbek, sem nem {657} rútabbak, és ugyanazzal az eljárással készültek.

KLEINIASZ: Valóban csodálatos, amit mondasz.

ATHÉNI: És olyan, amiről a törvényhozó és az államférfi is példát vehetne. Egyébként gyarló intézményeket ott is találhatsz; a muzsikára vonatkozó intézkedés azonban helyes, és azt tanulhatjuk belőle, hogy igenis lehetséges ilyen téren is törvényt szabni, és tartós biztonsággal megállapítani azokat a dallamokat, amelyek a természettől helyeset foglalják magukban. De ez csakis isten vagy isteni férfiú műve lehet, miként Egyiptomban is azt mondják, hogy a régi idő óta fennmaradt dallamok Iszisztól {b} származnak.⁴¹ Úgyhogy - mint mondtam - ha valaki valahogyan képes lenne megragadni azt, ami a művészetekben helyes, nyugodtan törvényes rendelkezéssé kellene emelnie; mert az a törekvés, amely a gyönyör és fájdalom ösztönzésére mindig újabb és újabb zenei [61] formákat keres, mégsem olyan erőteljes, hogy megronthatná a kartánc szentesített formáját azzal, hogy a régimódiság bélyegét süti rá. Legalábbis az ottani ősi formát nem volt képes megrontani; épp ellenkezőleg. {c}

KLEINIASZ: Abból, amit most mondtál, úgy látszik, hogy valóban így áll a dolog.

IV. ATHÉNI: Így hát nyugodtan kimondhatjuk, hogy a muzsika és a kartánc gyönyörűségének élvezete a következőképpen helyes: örülünk, ha azt érezzük, hogy minden szép és jó; és ha örülünk, akkor azt érezzük, hogy minden szép és jó. Nem így van?

KLEINIASZ: De így van.

ATHÉNI: De ha örülünk, nem tudunk nyugton maradni.

KLEINIASZ: Igaz. {d}

ATHÉNI: S nem úgy van-e, hogy az ifjak maguk készek a kartáncra, mi, öregebbek ellenben úgy gondoljuk, hogy akkor viselkedünk korunkhoz illően, ha őket szemléljük, ha az ő ünnepi játékoknak örvendezünk, mivel tagjaink könnyedsége már cserbenhagyott bennünket, s azt visszakívánva és örömmel fogadva rendezzük meg az ünnepi versenyjátékokat azok számára, akik leginkább képesek bennünket az emlékezet által visszavarázsolni ifjúságunkba?

KLEINIASZ: De, teljesen úgy van. {e}

ATHÉNI: Akkor hát teljesen helytelennek kell-e tartanunk azt az állítást, melyet az ünnepi játékok résztvevőiről mondanak általában, hogy azt kell a legügyesebbnek tartani és győztesnek ítélni, aki legjobban tud bennünket gyönyörködtetni és megörvendeztetni? Hiszen ilyen alkalmakkor teljesen átengedjük magunkat a gyönyörködésnek, és nyilvánvaló, hogy azt kell a legnagyobb {658} megbecsülésben részesíteni, és annak kell a győzelmi babért elvinnie, aki a legtöbb embert a leginkább meg tudja örvendeztetni? Vajon nem helyesen mondják-e ezt, és nem járnának-e el helyesen, ha így történne a dolog?

KLEINIASZ: De bizony könnyen meglehet.

ATHÉNI: Csakhogy, barátom, ne ítéljünk könnyen az efféléről, hanem részeire tagolva a dolgot, valahogy így vizsgáljuk meg: mi történne akkor, ha egyszer valaki [62] egyszerűen úgy rendezne versenyt, hogy nem jelölné meg, torna-, múzsai vagy lovasverseny lesz-e, hanem a város összes lakóját összeterelve kihirdetné, hogy aki csak akar, jöjjön versenyezni a gyönyörködtetés

⁴⁰ Erős túlzás, de a két-három ezer év is szinte áttekinthetetlenül hosszú időt jelentett a görög világban. A tízezer év már Herodotosznál megjelenik, aki úgy számolt, hogy az első egyiptomi fáraót 11 340 év választotta el saját korától (2.142).

⁴¹ Iszisz, Oszirisz felesége és Hórusz anyja Egyiptom egyik legfőbb Istennője volt. Az egyiptomi késői korban egyre népszerűbbé vált, majd a görög és római világban is elterjedt. Ennek emlékét őrzi meg Plutarkhosz *Iszisz és Oszirisz* című munkájában. Iszisz alakja nem kapcsolódott szorosan a zenéhez. Platon állításának alapjául az Iszisz ünnepein előadott kultikus dalok szolgálhattak, amelyek gyűjteménye papiruszon is fennmaradt.

pálmájáért; s díjat is tűzne {b} ki annak számára, aki a legjobban gyönyörködteti a nézőket, egyáltalán nem szabva meg, hogy mi módon tegye; de a győztes az lesz, aki a gyönyörködtetést a legnagyobb mértékben eléri, és akit a legkellemesebbnek és legmulattatóbbnak találnak a versenyzők közül. Mit gondolhatunk, mi lesz ennek a felhívásnak a következménye?

KLEINIASZ: Milyen következményre gondolsz?

ATHÉNI: Valószínű, hogy az egyik hőskölteményt adna elő Homérosz módján, a másik lantszó mellett énekelne, a harmadik tragédiát, a negyedik komédiát mutatna be, {c} s nem lenne csoda, ha olyan is akadna, aki bűvészmutatványokkal remélné győzni; ha ennyi és még sok másféle versenyző gyűlné össze, meg tudnánk-e mondani, ki érdemelné meg közülük a győzelmet?

KLEINIASZ: Különös kérdés; ugyan ki adhatna erre megalapozott választ, amíg nem hallgatta meg saját fülével valamennyi versenyzőt?

ATHÉNI: Nos hát akarjátok-e, hogy én adjam meg erre a különös kérdésre a feleletet?

KLEINIASZ: Hogyne akarnánk!

ATHÉNI: Ha tehát az egészen kicsiny gyermekek ítélnének, azt ítélnék győztesnek, aki bűvészmutatványokkal lép fel, nem igaz?

KLEINIASZ: De igen. {d}

ATHÉNI: Ha pedig a nagyobb gyermekek, akkor a komédiaelőadókat; a tragédiát jutalmaznák a művelt asszonyok és a fiatal emberek, s nagy valószínűséggel az emberek többsége.

KLEINIASZ: Alighanem.

ATHÉNI: Mi, öregek pedig, minthogy a rhapszódoszt⁴² hallgatjuk legszívesebben, aki szépen adja elő az *Iliászt*, [63] az *Odüsszeiát* vagy a hésziadoszi költemények egyikét, toronymagasan őt helyeznék az első helyre. Ki hát a valódi győztes, ez a kérdés ezek után.

KLEINIASZ: Igen, ez a kérdés. {e}

ATHÉNI: Világos, hogy nekem és nektek azt kell felelnetek, hogy az az igazi győztes, akit a mi kortársaink annak ítélnék. Mert a manapság valamennyi városállamban és másutt is bevett szokással szemben egyértelműen a miénk látszik a legjobbnak.

KLEINIASZ: Csakugyan.

V. ATHÉNI: Annyit én is megengedek, hogy a gyönyörűség alapján kell a múzsai művészeteket megítélni, csak hogy nem akárkinek a gyönyörűsége alapján, hanem {659} az a Múza a legszebb, aki a legjobb és kellően művelt embereket gyönyörködteti, és különösen azt az egyet, aki erényével és műveltségével kitűnik. S azért állítjuk, hogy erényre van szükségük azoknak, akik a művészetek dolgában ítélnék, mert belátásra, sőt bátorságra is szükségük van. Az igazi műbírálnak ugyanis nem a nézőtértől tanulva, nem a tömeg zajától és saját műveletlenségétől megzavarva kell ítélnie; ha pedig felismeri, mi a helyes, akkor meg nem szabad férfiatlanságból és {b} gyávaságból ugyanazzal a szájjal, amellyel az isteneket hívta segítségül ítélete meghozatalához, könnyelműen hazug ítéletet kimondania: hiszen a versenybíró - legalábbis így volna igazságos - nem a nézők tanítványaként, hanem tanítójaként ül ítélőszékében,⁴³ hogy akár szembe is szálljon azokkal, akik nem megfelelő és nem helyes módon gyönyörködtetik a nézőket. Ez a joga a régi görög szokás szerint meg is⁴⁴ volt, mert akkoriban nem úgy mentek a dolgok, mint ahogy most szokás Szicíliában és Itáliában, ahol a nézők tömegére bízzák, hogy kézfelemeléssel {c} jelölje ki a győztest; ez megrontotta magukat a költőket is, mert ezeknek a bírácoknak alantas ízléséhez [64] alkalmazkodva alkotnak, úgyhogy maguk a nézők nevelik magukat; de megrontotta ez az eljárás a nézőközönség ízlését is, mert ahelyett, hogy - amint rendjén volna - a maguk jelleménél és gondolkodásánál mindig valami jobbat hallva, ízlésük nemesedne, most saját hibájuk miatt ennek épp ellenkezője történik. No de mit akar jelenteni mindaz, amin most végighaladtunk? Gondoljátok meg, vajon a következőt-e?

⁴² Utazó énekmondó, aki eposzokat adott elő: az *Iliász* és az *Odüsszeia* mellett a többi, Homérosznak tulajdonított eposzt, valamint Hésziadosz műveit is (*Istenek születése, Munkák és napok*, valamint a nem hiteles *Pajzs* és *Asszonyok katalógusa*).

⁴³ Az athéni versenybírák esküvel fogadták, hogy pártatlanul fognak ítélni; elkülönített díszhelyre ültek; az általuk leadott szavazatok közül pedig csak a kisorsoltakat vették figyelembe. (B. G.)

⁴⁴ A görög szokásokat ezúttal Spártát és Krétát nem számítva állítja szembe Egyiptom állandóságára törekvésével, vö. 656 d.

KLEINIASZ: Mit?

ATHÉNI: Úgy veszem észre, beszélgetésünk már legalább {d} harmadszor érkezik vissza ugyanahhoz a ponthoz: hogy a nevelés valójában a gyermekek terelése és vezetése abba az irányba, amit a törvény szava helyesnek mond, és amit a legderekből és legidősebb férfiak tapasztalataik alapján valóban helyesnek tartanak; és pedig azért, hogy a gyermeki lélek ne szokhasson hozzá, hogy a törvénnyel és a törvény meggyőződéses híveivel ellentétes módon örüljön és búsuljon, hanem az öregek példáját követve ugyanabban leljen örömet és fájdalmat, mint azok. Ezért azokkal a dalokkal kapcsolatban - amiket daloknak hívunk ugyan, de voltaképpen varázskének a lelkek számára, hiszen az említett összhang elérése végett készültek; csak hogy a gyermeki lélek nem tudja elviselni a komolyságot, ezért a felnőttek játéknak, szórakozásnak és dálnak nevezik, és így is adják elő nekik -, {660} hasonlóképpen ahhoz, ahogy bizonyos szakemberek kellemes elejében és italokban próbálják beadni a hasznos táplálékot a betegeknek és testileg gyengéknek, a károsakat viszont rossz ízű ételekkel együtt, hogy hozzászokjanak, hogy az egyiket szeressék, a másikat pedig utálják, nos hát a költőt is éppen erre beszéli rá vagy - ha a szép szó hiábavaló - kényszeríti az igazi törvényhozó, hogy szép és dicséretre méltó szövegekre megfontolt, bátor és minden tekintetben derék férfihoz méltó ritmikus mozdulatokat és harmonikus dallamokat alkosson: mert így fog helyesen eljárni.

KLEINIASZ: S szerinted, barátom, így járnak el {b} manapság a többi városállamban? Mert amennyire én tudom, a krétaiak és a spártaiak kivételével sehol nem azt teszik, [65] amiről te beszélsz, hanem állandó újításokon törnek a fejüket a táncban és a múzsai művészet más területein egyaránt, s e változásokat nem a törvények idézik elő, hanem a szeszélyes gyönyörhajhászat, mely távol áll attól, {c} hogy ugyanabban lenné kedvét, mint ahogy te az egyiptomiakról magyaráztad, ellenkezőleg, sohasem elégszik meg ugyanazzal.

ATHÉNI: Ebben igazad van, Kleiniasz. De ha úgy értetted, hogy én mint jelenlegi gyakorlatról beszélek az általad említett dolgokról, akkor, úgy látszik, nem sikerült elég világosan kifejtennem a gondolataimat. De nincs is mit csodálkoznom, hogy ezt a hatást értem el szavaimmal; elképzeléseimet arról, hogy mit szeretnék, ha megvalósulna a múzsai művészetben, talán oly formában {d} fejeztem ki, hogy előtted tények látszatát keltette. Mélyen begyökerezett, alig gyógyítható hibákat keményen bírálni nem kellemes feladat, ám néha szükséges. És mivel te is osztod nézeteimet, nos, mondd meg, hogy nálatok és a spártaiaknál jobban érvényesülnek-e ezek a jó szokások, mint a többi görögknél?

KLEINIASZ: Igen.

ATHÉNI: Nos, ha a többiekénél is úgy volna, vajon mondhatnánk-e, hogy jobban mennek a dolgok, mint ahogy most mennek?

KLEINIASZ: Bizony más lenne minden, ha valóban olyan volna a helyzet, mint a spártaiaknál vagy nálunk, és ahogy szerinted is lennie kellene a dolgoknak.

VI. ATHÉNI: Nos, akkor próbáljunk egyetértésre jutni a következőkben. Nálatok ugye az egész nevelésben és múzsai művészetben a következő irányelvek érvényesek: a költőket kényszerítitek, hogy azt hirdessék, hogy a jó ember, aki mértékletes és igazságos, az boldog, sőt tökéletesen az, akár nagy és erős, akár kicsi és gyenge, akár gazdag, akár nem; s ha gazdagabb volna Midasznál és Kinürasznál,⁴⁵ de igazságtalan volna, akkor is [66] nyomorultán és boldogtalanul élne. „Nem fűzném versembe a férfit - mondja a ti költőtök, ha helyesen akarja {611} mondani -, szóba se hoznám”, ha nem igazságossággal cselekszi és szerzi meg az összes szépnek tartott dolgokat, és nem igazságosan „rohan az ellenségre közelharcban”; ha ellenben igazságtalan, akkor „láttni se merésze a véres öldöklést, s nem is győzheti le futásban a thrák Boreaszt”,⁴⁶ és semmi sem lehet osztályrésze az úgynevezett javakból; mert a tömeg által annak tartott javak nem igazi javak. Mert azt mondják, hogy legjobb dolog az egészség, utána jön a szépség, majd a gazdagság, és még más javakat is emlegetnek; így azt, hogy az embernek éles a

⁴⁵ Utalás Türtaiosz 9. (Gentili-Prato) elégiájának 6. sorára. Midasz több phrügiai király neve volt. A mitikus Midasz kezében minden arannyá vált, amihez hozzáért, az étel is, ezért kis híján éhen halt. Kinürasz küprosi király, gazdagsága (Midászénak háromszorosa) szintén közmondásos volt. Mégsem lehetett boldog, hiszen leánya, Mürrha belészeretett, közös fiukat, Adóniszt pedig vadkan lepte szét.

⁴⁶ Idézetek a 9. elégiá 1., 12., 11. és 4. sorából (ld. 629 b). Boreasz az északi szél istene volt.

látása {b} és tiszta a hallása, meg hogy összes érzékszerveinek teljesen birtokában van, meg hogy türannosz lesz és azt teheti, amire éppen kedve szottyan,⁴⁷ végül minden boldogság teljessége és csúcsa szerintük az, ha mindezek birtokában mihamarább halhatatlanná lesz az ember. Ti ellenben velem együtt nyilván azt tartjátok, hogy mindezek csak igazságos és tiszta emberek számára becses javak, az igazságtalan emberek kezében azonban, kezdve {c} az egészségen, mind károsak lesznek; a látás, hallás, érzékelés, és egyáltalán az élet akkor a legnagyobb baj, ha valaki úgy lesz örökre halhatatlan, hogy az igazságosság és a teljes erény kivételével jut az összes úgynevezett javak birtokába; ennél már kisebb a baj, ha a lehető legrövidebb ideig él az ilyen ember. Azt hiszem, ennek hirdetésére ösztönzitek és kényszerítitek a nálatok élő költőket, amint én is, és hogy ennek megfelelő ritmusokkal és hangnemekkel neveljék az ifjúságot, igaz? Na várjatok csak! Igyekszem világosan fogalmazni: amit az {d} emberek bajnak tartanak, az javára válik az igazságtalan embereknek, de *kárára* az igazságosoknak; a javak pedig a [67] jó emberek számára valóban jók, a gonoszok számára ellenben rosszak; a kérdésem tehát így szól: egyetértünk-e ebben ti meg én, vagy sem?

VII. KLEINIASZ: Én úgy látom, részben igen, részben egyáltalán nem.

ATHÉNI: Akinek tehát egészség, gazdagság, türannisz {e} jut állandó osztályrészéül, és a kedvetekért hozzáteszem, még nagy erő és bátorság is, halhatatlansággal együtt, az úgynevezett bajok közül ellenben semmi nem jut ki neki, csupán igazságtalanságot és dölyföt hordoz lelkében - talán nem tudlak meggyőzni benneteket arról, hogy aki így él, az az ember nyilvánvalóan nem boldog, hanem szerencsétlen lesz?

KLEINIASZ: Bizony nem tudsz!

ATHÉNI: Jó, de akkor mit mondjak erre? Nem {622} gondoljátok úgy, hogy aki bátor, erős, szép, gazdag és azt teheti egész életében, amit éppen akar, de közben igazságtalan és erőszakos, az szükségképpen szegényletesen él? Vagy talán mégis elfogadjátok, hogy szegényletesen él?

KLEINIASZ: Nos, ezt igen.

ATHÉNI: És azt, hogy rosszul él?

KLEINIASZ: Ezzel már nem érthetünk egyet!

ATHÉNI: Hát ahhoz mit szóltok, hogy önmaga számára is örömtelenül és károsan él?

KLEINIASZ: Ezzel sem tudunk kibékülni. {b}

ATHÉNI: Hogy lehet ez, barátaim? Bár teremtene köztünk egy isten összhangot, mert most nagyon nem csengenek össze gondolataink! Nekem oly szükségszerű és nyilvánvaló igazságnak látszik mindez, hogy még az sem ilyen magától értetődő, hogy Kréta: sziget. S ha törvényhozó volnék, megpróbálnám rákényszeríteni a költőket és a város összes lakóit, hogy ilyen értelemben {c} szóljanak, és majdnem a legsúlyosabb büntetést szabnám ki, ha valaki az országban azt ejtené ki a száján, hogy vannak emberek, akik gonoszok ugyan, de boldogan élnek, vagy hogy más dolog a hasznos és előnyös, és ismét más az igazságos, és, amint látszik, még sok olyasmire rávenném polgártársaimat, ami különbözik mind a krétaiak és a spártaiak, mind a többi ember jelenlegi nézeteitől. Mert [68] - Zeuszra és Apollónra! -, derék barátaim, ha {d} törvényhozóitokat, magukat az említett isteneket kérdeznénk meg afelől, hogy vajon a legigazságosabb élet egyben a legkellemesebb is, vagy pedig kétféle élet van, s az egyik a legkellemesebb, a másik viszont a legigazságosabb; és ha azt felelnék, hogy kétféle élet van, bizonyára tovább kérdeznénk - ha egyszer rendesen ki akarnánk kérdezni őket -, hogy vajon kiket kell boldogabbnak mondani: azokat, akik a legigazságosabb vagy azokat, akik a legkellemesebb életet élik le; s ha erre azt válaszolnák, hogy azokat, akik a legkellemesebbet, az bizony igen különös egy felelet volna. De nem akarok az istenekre hivatkozva {e} beszélni, megelégszem apáinkkal és törvényhozóinkkal. Intézzük tehát előbbi kérdéseinket apánkhoz és törvényhozónkhoz, s felelje az, hogy „Az a legboldogabb, aki a legkellemesebben él”. Erre én így folytatnám: „Atyám, hát nem azt akartad, hogy a lehető legboldogabban éljek? S mégis szüntelenül arra buzdítottál, hogy a lehető legigazságosabban éljek!” Erre ő (most mindegy, hogy törvényhozónk vagy atyánk), aki kimondta az előbbi tételt, láthatólag képtelen és megoldhatatlan ellentmondásba kerülne önmagával; ha viszont a legigazságosabb életet mondaná a legboldogabbnak, akkor azt hiszem, minden

⁴⁷ Általánosan elterjedt gondolat a Kr. e. V-IV. században, vö. *Gorgiasz* 473 c; cáfolatához ld. Xenophón: *Hierón*.

hallgatója azt kérdezné, hogy ugyan mi olyan dicsérnivalót talál a törvény az igazságos életben, ami értékeesebb {663} és szebb a gyönyörnél. Hiszen ha nincs gyönyör, mi jó akadhat az igazságos ember számára? „De mondd csak, vajon az istenek és emberek előtti jó hírnév és dicsőség csak jó és szép, de kellemetlen-e, a dicstelenség viszont épp az ellenkezője?”

„Legkevésbé sem, kedves törvényhozónk!” - felelnék erre. „És az az állapot, mikor senkivel szemben nem követünk el, de nem is szenvedünk el igazságtalanságot, kellemetlen, bár jó és szép, az ellenkezője viszont kellemes ugyan, de rút és rossz?”

KLEINIASZ: Már hogy lehetne ilyet állítani?

VIII. ATHÉNI: Tehát az a tanítás, mely nem választja el {b} egy mástól a kellemest, az igazságot, a jót és a szépet - ha más értéke nem is volna -, legalább arra rábeszél, hogy az ember szent és igazságos életet kívánjon élni; [69] úgyhogy egy törvényhozó számára nincs annál vérlázítóbb és ellenszenvesebb kijelentés, mint ennek tagadása; hisz senki nem hajlandó magától olyan cselekedetre adni a fejét, amivel nem jár együtt több öröm, mint fájdalom. Mármost a távolról látszó dolgok homályosak és megtévesztenek szinte mindenkit, de különösen a {c} gyermekeket; a törvényhozó azonban eloszlatja a homályt, a hamis látszatot az ellentétére változtatja, és szoktatással, elismerő szavakkal, tanítással valahogyan végül is meggyőz bennünket róla, hogy az igazságos és igazságtalan dolgok olyanok, mint az árnyékolási technikával készített rajzok: az igazságtalan dolgok - az igazságos emberrel ellentétben - az igazságtalan és hitvány ember szemszögéből nézve kellemesnek tűnnek, az igazságos dolgok viszont rendkívül kellemetlennek - az igazságos ember nézőpontjából viszont mindkét esetben pont fordított a kép.⁴⁸

KLEINIASZ: Csakugyan így látszik.

ATHÉNI: A két ítélet közül melyik jogosultabb rá, hogy igaznak tartsuk: a hitvány vagy a derekabb lélek ítélete? {d}

KLEINIASZ: Szükségképpen a derekabbé!

ATHÉNI: Tehát az igazságtalan élet nemcsak szükségképpen rútabb és hitványabb, hanem valójában kellemetlenebb is a szent és igazságos életnél.

KLEINIASZ: Ebből a mostani gondolatmenetből ennek kell következnie, barátaim.

ATHÉNI: Egy valamirevaló törvényhozó tehát - még ha nem állna is így a dolog, mint ahogyan most az {e} okoskodásból kiderült -, amennyiben hazudni merne az ifjoknak (persze nemes célból, de mégiscsak hazudna), ejthetne-e ki a száján annál üdvösebb és célravezetőbb hazugságot, mint aminek hatására nem kényszerítve, hanem önként gyakorolnák az igazságosságot?

KLEINIASZ: Az igazság szép és örök; de úgy látszik, barátom, nem könnyű meggyőzni róla az embereket. [70]

ATHÉNI: Meglehet; a szidóni Kadmoszról szóló mítosz mindenesetre könnyen hitelre talált, bármennyire hihetetlen is, éppúgy, ahogyan számtalan más történet is.

KLEINIASZ: Melyikre gondolsz pontosan?

ATHÉNI: Amelyik azt meséli el, hogy fegyveresek kellek ki az elvetett sárkányfogakból⁴⁹.

Tanulságos példa {664} ez a törvényhozó számára, hogy az ember bármivel próbálkozhat, meggyőzheti az ifjak lelkét - úgyhogy a történetek kitalálásakor csak arra kell figyelnie, minek az elhitetésével tesz a leginkább jót városával, valamint arra, hogy ennek érdekében aztán minden eszközt felkutasson, mellyel elérheti, hogy az említett kérdésekről az egész polgárság egész életében mindig ugyanazt a nézetet vallja, dalban, mítoszban és beszélgetésben egyaránt. Ám ha nektek más a véleményetek, rajta, nyugodtan szálljatok vitába szavaimmal.

KLEINIASZ: Ezt az állításodat nem hiszem, hogy {b} bármelyikünk is vitatná.

ATHÉNI: Akkor most rajtam a sor, hogy a következő lépéssel folytassam. Azt állítom, hogy mind a három karnak - mert háromnak kell lennie - el kell varázsolnia énekével a gyermekek még ifjú és gyöngye lelkét, elzengve mindazt a sok szépet, amit már elmondtunk és még el fogunk mondani, a fődolog azonban ez legyen: ha azt mondjuk, hogy az istenek szerint a legkellemesebb

⁴⁸ Valószínűleg egy olyan illuzionista technikáról van szó, amely csak bizonyos távolságról nézve keltett térszerű hatást, közelről nem. (B. G.)

⁴⁹ A szidóni Kadmosz hűgát, Európét Zeusz bika képében elrabolta. Kadmosz őt keresve vetődött Hellaszba, és alapította meg Thébait. A sárkányfogakhoz vö. 641 c.

és legjobb élet ugyanaz, ezzel igazat is mondunk, és jobban {c} meg is győzzük azokat, akiket meg kell győznünk, mint ha valami mást hangoztatnánk.

KLEINIASZ: Egyet kell értenünk azzal, amit mondasz.

ATHÉNI: Az a leghelyesebb tehát, ha először a fiúk múzsakara vonul be, hogy mindezt teljes odaadással és áhítattal elénekelje a nyilvánosság előtt, az egész város számára; másodiknak a harminc éven aluli ifjaké, Paiánt⁵⁰ [71] híva tanúul szavai igazsága mellett, kérve, hogy kegyes {d} legyen az ifjakhoz, és tegye őket fogékonnyá; de arra is szükség van, hogy harmadjára azok énekeljenek, akik harmincon túl, de hatvanon innen vannak; azokra pedig, akik a hatvanon is túl vannak, minthogy dalolni nem tudnak már, az a hivatás vár, hogy ugyanezekről az erkölcsi elvekről isteni szózat által mítoszokat mondjanak.

KLEINIASZ: Mi ez a harmadik kar, amelyikről beszélsz? Mert nem értjük egész világosan, hogy mit akarsz mondani róluk.

ATHÉNI: Pedig már régóta szinte csak az ő kedvükért beszéltünk annyit! {e}

KLEINIASZ: Még mindig nem értjük; próbáld meg, kérlek, világosabban megmagyarázni!

IX. ATHÉNI: Ha jól emlékszünk, azt mondtuk beszélgetésünk elején, hogy az ifjak természete általában tüzes, és ezért sem testük, sem hangjuk nem tud nyugton és csendben maradni, hanem folyton ugrál, illetve beszél minden rend nélkül. Rendérzékre a többi élőlény közül egy sem tesz szert, sem a mozdulatok, sem a hangok {665} terén, csupán az emberi természetnek van meg ez a képessége; mármint a mozgás rendjének ritmus a neve, a hangok birodalmában mutatkozó rend pedig, mely a magas és mély hangok összeolvadásából támad, a harmónia nevet viseli, végül a kettő egyesüléséből a kartánc {b} keletkezik. S elmondtuk, hogy az istenek megszána bennünket, kartáncunkban társul és vezetőül Apollónt és a Múzsákat adták nekünk, s még egy harmadikat is említettünk, ha emlékeztek: Dionüszoszt.

KLEINIASZ: Hogyne emlékeznénk!

ATHÉNI: Mármint Apollón és a Múzsák karáról már szóltunk; a harmadikat, amelyik még hátravan, Dionüszoszénak kell neveznünk.

KLEINIASZ: Hogyan? Ezt magyarázd meg, mert első hallásra roppant különösen hangzik: „vének dionüszoszi kara” - ha csakugyan arról van szó, hogy harmincon, sőt [72] ötvenen felüli férfiak, hatvanig bezárólag, kartáncot lejtene⁵¹.

ATHÉNI: Igazad van; valóban magyarázattal tartozunk, mi alapján lehet ennek létjogosultsága.

KLEINIASZ: Miért, mi alapján?

ATHÉNI: Az előző pontban még egyetértünk, ugye?

KLEINIASZ: Mire gondolsz? {c}

ATHÉNI: Arra, hogy férfinak és gyermeknek, szabadnak és szolgának, nőnek és férfinak, és egyáltalán az egész városnak az egész város számára szüntelen énekelnie kell ezeket a himnuszokat, mint valami varázsénekeket; de mindig változtatosan és színesen, hogy az énekesek soha el nem telő gyönyörűséget találjanak énekükben.

KLEINIASZ: Ki ne értene egyet azzal, hogy ennek így kell történnie?

ATHÉNI: Hogyan volna tehát lehetséges, hogy a város {d} színe-java, mely mind koránál, mind belátásánál fogva a legnagyobb meggyőző erővel rendelkezik az összes polgár között, a legszebb énekek előadásával ne cselekedje a legnagyobb jót? Balgaton egyszerűen lemondanánk azok közreműködéséről, akik a legnagyobb súlyt adhatnák a legszebb és legüdvösebb daloknak?

KLEINIASZ: E gondolatmenet alapján ez egyszerűen lehetetlen volna.

ATHÉNI: És hogyan lehetne őket méltó módon bevonni? Nézzétek csak, talán így!

KLEINIASZ: Ugyan hogy?

ATHÉNI: Minden ember kora előrehaladtával mind {e} vonakodik a dalolástól, és mind kevesebb örömet találja benne, sőt ha rákényszerül, mennél öregebb és mértéktartóbb, annál jobban szégyenkezik. Talán nem így van?

⁵⁰ Gyógyulást, egészséget és győzelmet adó istenség, akit Apollónnal is azonosítottak, ahogy valószínűleg itt is. A Paión vagy Paian szó ilyenkor az isten melléknévének számított. Paiánnak hívják az Apollónhoz és később más gyógyító istenekhez zengett himnuszokat is

⁵¹ Dionüszoszhoz a bort, a korlátok alóli felszabadulás mámorát, a dalt és szerelmet tartották illőnek, ezek pedig hatvan év körül már kevésbé jellemzik az embereket.

KLEINIASZ: De bizony így!

ATHÉNI: És a színházban, ahol szemtől szembe mindenféle emberek elé kell kiállni, ott nem szégyelli vajon még inkább az ember, hogy énekeljen? Ráadásul, ha ezek az [73] idősebb emberek, a győzelemért versenyző karokhoz hasonlóan, hangjukat folyamatosan karban tartva, étlen-szomjan kényszerülnének énekelni, minthogy kelletlenül és szégyenkezve énekelnének, minden lelkesedés nélkül csinálnák az egészet. {666}

KLEINIASZ: Valóban szükségképpen így lenne.

ATHÉNI: Hát akkor hogyan vehetnénk őket rá, hogy hajlandók legyenek énekelni? Nem hozunk-e olyan törvényeket, hogy a fiúk tizenennyolc éves korukig meg se ízleljék a bort,⁵² felvilágosítva őket róla, hogy míg csak hozzá nem {b} fognak a fáradalmas munkához, nem kell tűzre tüzet hordani, sem testben, sem lélekben; így kell gondot viselnünk az ifjak lobbanékony természetére? A fiatal férfi ezután, harmincéves koráig, mértékletesen ízlelje meg a bort, de a mámortól tartózkodjék. Ha azonban átlépte a negyven évet, akkor a lakomákon jóllakva hívja a többi istent is, de különösen Dionüszoszt a meglett férfiak gyönyörteljes, vidám ünnepére, melyet ő adott az embereknek segítőtársul a mogorva öregség ellen, nekik adván varázsszerű a bort, {c} úgyhogy megifjodjanak és elfeledkezzenek kedélytelenségükről, s hogy a lélek, mint a tűzbe tartott vas, engedve keménységéből, lágyabb és így rugalmasabb legyen. Ilyen lelkiállapotban vajon nem érez-e mindenki több kedvet és kevesebb gátlást, hogy ha nem is tömegben, de megfelelő számú társaságban, nem idegenek, de rokon lelkek között, dalra fakadjon, vagy ahogyan már többször kifejeztük magunkat, varázséneket énekeljen?

KLEINIASZ: Dehogynem!

ATHÉNI: Nem is volna ez olyan rossz módszer, hogy rávegyük őket, vegyenek részt az éneklésben.

KLEINIASZ: Egyáltalán nem.

X. ATHÉNI: De melyik Múzsá hangján, milyen éneket fognak a férfiak énekelni? Világos, hogy hozzájuk illőt, nem?

KLEINIASZ: De igen. [74]

ATHÉNI: Melyik Múzsá illik hát istentől ihletett férfiakkhoz? Talán a kardaloké?

KLEINIASZ: Annyi szent, barátom, hogy mi és ezek a spártaiak nem is tudnánk más dalt énekelni, csak amit hosszas gyakorlással kórusainkban megtanultunk.

ATHÉNI: Természetesen; mert ti valóban nem jutottatok {e} el a legszebb énekhez. A ti államotok olyan, akárcsak valami kaszárnya, mintha nem is városokban telepedtetek volna le; ifjaitok, mint valami csikók, ménesbe összecsdülve legelésznek.⁵³ S egyikőtök sem veszi elő a maga fiát, aki talán szilaj és húzódozik, hogy kiragadja legelőtársaitól, külön gondozót állítson melléje, nevelje, simogatással szelídítse, és egyáltalán megadjon neki {667} mindent, ami a neveléshez tartozik, úgyhogy ne csupán jó katona váljék belőle, hanem államot és városokat is tudjon igazgatni - mert az ilyen emberről mondtuk beszélgetésünk elején, hogy különb harcos Túrtaiosz katonáinál, hiszen a bátorságot az erény negyedik és nem első részeként tiszteli, mindig és mindenütt, a magánéletben is és a közéletben is.

KLEINIASZ: Én nem tudom, miért, de már megint a mi törvényhozóinkat szapulod, barátom!

ATHÉNI: Szó sincs róla, legalábbis nem állt szándékomban. De inkább kövessük megkezdett gondolatmenetünket, ha nektek is úgy tetszik. Mert ha van Múzsánk, amely {b} szebb a kartáncok és a nyilvános színházak Múzsájánál, próbáljuk meg vele megajándékozni azokat, akikről azt mondtuk, hogy szégyellik ugyan, de szeretnének részesülni a legszebbikben!

KLEINIASZ: Meg kell próbálnunk.

ATHÉNI: Először is minden dologra, amit öröm kísér, érvényes kell legyen, hogy vagy pusztán emiatt fontos számunkra, vagy mert valamilyen szempontból helyes, vagy mert hasznos, igaz? Az evéssel, ivással s általában a {c} táplálkozással például együtt jár bizonyos öröm, melyet

⁵² Négy életszakaszt különböztet meg. Az első szakaszban, 18 éves korig tilos a borfogyasztás, 30 éves korig csak kis mennyiséget szabad fogyasztani, 40 éves korig már többet, de a részegséget kerülni kell. 40 év fölött, a többi gond orvoslására, már be is lehet rúgni, igaz, csak Dionüszosz ünnepein.

⁵³ A spártai és krétai ifjak fiatal gyerekkoruktól fogva korcsoportok szerint beosztva készültek a katonai életre.

gyönyörnek is nevezhetnénk; ami pedig a helyességet és [75] hasznosságot illeti: ami alapján egy ízletes ételt egészségesnek mondunk, éppen ez alapján felel meg a helyes táplálkozás követelményeinek is.

KLEINIASZ: Teljesen így van.

ATHÉNI: És a tanulással is együtt jár a tanulás öröme, de haszna, helyessége, jósága és szépsége az igazságból fakad.

KLEINIASZ: Így van. {d}

ATHÉNI: No és mi a helyzet a hasonlóság ábrázolásával? Ha az utánczó művészetek elérik ezt, a nyomában járó gyönyörűséget, mely a tevékenységet kíséri, nem az utánczás örömeinek a leghelyesebb nevezni?

KLEINIASZ: De igen.

ATHÉNI: Az ilyen ábrázolások helyessége azonban alapvetően abból ered, ha mennyiségileg és minőségileg megegyeznek az eredetivel, s nem a gyönyörből.

KLEINIASZ: Nagyon szépen mondod.

ATHÉNI: A gyönyörűség alapján csupán azt lehet jogosan {e} megítélni, ami sem hasznosságot, sem igazságot, sem hasonlóságot nem eredményez, de kárt sem okoz, hanem pusztán az a célja, ami az említetteket kíséri: az öröm, melyet akkor lehet gyönyörnek nevezni, ha az említett dolgok egyike sem kapcsolódik hozzá, nemde?

KLEINIASZ: Tehát csupán az ártatlan gyönyörűségről beszélsz.

ATHÉNI: Igen, és szórakozásnak nevezem, ha nem jár vele említésre érdemes kár vagy haszon.

KLEINIASZ: Igazad van!

ATHÉNI: Ugye kimondhatjuk, hogy a mondottak {668} szerint az utánczást teljes egészében, főként pedig az eredetivel való pontos egyezést egyáltalán nem lehet a gyönyör és bizonytalan vélekedés alapján megítélni? Mert attól, hogy valakinek tetszik, vagy gyönyörködik benne, az egyenlő még nem lesz egyenlővé, sem a megfelelő arányú arányossá, hanem csupán és kizárólag az igazság által, és semmi más által nem.

KLEINIASZ: Teljesen így van.

ATHÉNI: Ugye az egész múzsai művészet ábrázoló és utánczó jellegű? [76]

KLEINIASZ: Igen, az.

ATHÉNI: Ha valaki tehát a múzsai művészetet pusztán a gyönyörűség alapján akarja megítélni, ezt az állítást semmiképpen sem szabad elfogadni, és nem vehetjük komolyan a pusztán gyönyörködtető művészetet sem - ha egyáltalán van ilyen -, hanem csakis azt, amelyik a szépnak az utánczása által eléri a tárgyával való hasonlóságot.

KLEINIASZ: Igazad van.

ATHÉNI: Azoknak tehát, kik a legszebb dalt és a legszebb Múzsát keresik, úgy látszik, nem azt kell keresniük, hogy melyik a kellemes, hanem hogy melyik a helyes; s az utánczás helyessége, mint mondtuk, abban áll, hogy az utánczott dolog méreteinek és minőségének megfelelően ábrázoltassák.

KLEINIASZ: Természetesen.

ATHÉNI: És bizonyára mindenki elismeri a múzsai művészetet illetően, hogy összes alkotása utánczás és {c} ábrázolás; vagy talán nem ismerné ezt el az összes költő, hallgató és színész?

KLEINIASZ: De nagyon is!

ATHÉNI: Ennek értelmében tehát minden művészi alkotáson fel kell tudni ismerni, hogy miről szól, ha az ember nem akar tévedni a megítélésben. Mert ha nem ismerjük fel a lényegét, hogy mit akar kifejezni, és minek a képmása, aligha fogjuk felismerni a szándék kivitelezésének sikerét vagy sikertelenségét.

KLEINIASZ: Aligha bizony!

ATHÉNI: Aki pedig az utánczás helyességét nem tudja {d} megítélni, hogy volna képes a mű jó vagy rossz voltát eldönteni? Lehet, hogy nem beszélek világosan, de majd a következőképpen talán világosabb lesz a dolog.

KLEINIASZ: Hogyan?

XI. ATHÉNI: Ha a látást vesszük, képmásból nyilvánvalóan rengeteg létezik.

KLEINIASZ: Igen.

ATHÉNI: Nos hát, ha az ember ezekkel kapcsolatban nem tudja, hogy vajon mi az, amit ábrázolnak, vajon felismerheti-e valaha is a kivitelezés helyességét? Arról {e} beszélek, hogy például megtartja-e az eredeti test arányait és [77] minden egyes részének kölcsönös helyzetét, pontosan megőrzi-e annak rendjét (vagyis hogy ugyanannyi része van-e, és ugyanazok a részek kerültek-e egymás mellé), továbbá, hogy visszaadja-e az eredeti színeit és formáit, vagy pedig mindezek zavarosan vannak kidolgozva. Vajon megítélheti-e mindezt olyan valaki, aki teljes tudatlanságban van afelől, hogy mi az a lény, amelyet a mű utánoz?

KLEINIASZ: Már hogy ítélhetné meg?

ATHÉNI: Ha viszont felismerjük, hogy ember az, amit a {669} festmény vagy szobor ábrázol, és hogy a művészet pontosan visszaadja összes részét, színét és formáját, vajon aki mindezt felismeri, szükségképpen azt is könnyen felismeri-e, hogy szép-e a műalkotás, vagy hogy mennyiben fogyatékos a szépsége?

KLEINIASZ: Ebben az esetben szinte mindnyájan felismernénk, mikor szép egy élőlény ábrázolása!

ATHÉNI: Helyesen mondd. Ezek szerint annak, aki belátással akar ítélni bármilyen ábrázolásról - a festészet {b} vagy a múzsai művészet terén, vagy bárhol -, a következő három tulajdonsággal kell rendelkeznie: először is fel kell ismernie, hogy mi az, ami ábrázolva van, azután hogy helyesen van-e ábrázolva, végül hogy jól van-e kidolgozva az illető „képmás” szövege, melódiája és ritmusa?

KLEINIASZ: Úgy látszik, csakugyan ezekkel a tulajdonságokkal kell rendelkeznie.

ATHÉNI: Ne mondjunk le tehát arról, hogy előadjuk a múzsai művészettel kapcsolatos nehézségeket! Jóval többet beszélnek ugyanis róla, mint a többi ábrázolásról, ezért itt van szükség a legnagyobb óvatosságra is. Mert ha itt {c} hibázik valaki, a legnagyobb kár érheti, minthogy hitvány jellemek ábrázolásában leli örömét - egyszersmind itt a legnehezebb az észlelt dolgok azonosítása, minthogy a költők gyarlóbb költők a Múzsáknál. Mert a Múzsák sosem követnének el akkora hibát, hogy férfiak szavainak asszonyokhoz illő formát és dallamot adjanak, vagy hogy szabad emberekhez méltó dallamot és koreográfiát alkotva, szolgálékekhez illő ritmusokat illesszenek hozzájuk, sem pedig azt, hogy szabad lelkületet kifejező [78] mozdulatokhoz és ritmushoz ellentétes jellegű dallamot vagy szöveget adjanak. De nem kevernék össze állatok, emberek {d} és hangszerek hangját, meg mindenféle zörejeket, mintha valamilyen egységes dolgot ábrázolnának. Az emberi költők ellenben, akik minden további nélkül összekapcsolják és az arányokkal mit sem törődve összekeverik mindezeket, nevetségesek lennének az olyan emberek szemében, akikről Orpheusz azt mondta, hogy „elérték a gyönyörűség korát”.⁵⁴ Mert azt látják, hogy mindezt összekuszálják a költők, a ritmust, a versformákat⁵⁵ és a dallamot viszont szétszaggatják egymástól, amikor pusztá szavakat foglalnak versmértékbe, majd melódiát és {e} ritmust párosítanak szöveg nélkül, mikor pusztá lant- és fuvolazenét írnak,⁵⁶ ahol aztán vajmi nehéz - szöveg híján - felismerni, hogy a ritmus és a hangnem mit is akar kifejezni, és mihez hasonlít az utánzás szóba jöhető tárgyai közül. De észre kell vennünk, hogy az ízlés durvasága nyilvánul meg ebben: a paraszti ízlés van oda annyira a gyors és hibátlan játékért meg az állathangszerű hanghatásokért, hogy önmagában szólaltassa meg a fuvolát és a {670} lantot, nem pedig a tánc és az ének kíséretéért; e hangszerek önálló használata pedig öncélú virtuozitáshoz vezethet, aminek semmi köze a művészethez. [79] Ezeket

⁵⁴ Orpheusz mitikus dalnok volt, aki leszállt az alvilágba, hogy visszahozza onnan halott feleségét, Eurüdikét. Számos verset fűztek a nevéhez, például himnuszokat vagy az Argó hajósainak kalandjait leíró eposzt. Az orphikusok misztériumába avatottak vallásalapítóként tisztelték. A Platón által idézett töredék forrását nem ismerjük, értelmezéséről is vita folyik, hogy az evilági vagy a túlvilági boldogságra utal-e.

⁵⁵ Más értelmezésben: „táncmozdulatokat” (Pangle, Schöpsdau), vagyis recitálás és pantomim keverékéről lenne szó. (B. G.)

⁵⁶ Önálló hangszeres versenyeket már Kr. e. 582-ben rendeztek Delphoiban, és az athéni Panathénaia műsorán is szerepeltek az V. század folyamán. A hangszeres zenének új lendületet adhatott a hangszerek technikai fejlesztése, s valószínűnek tűnik, hogy Platón itt saját korának azokat az új zenei irányzatait kritizálja, melyek kihasználták a virtuóz játékra is alkalmat adó újítások lehetőségeit. A fuvola a görögben aulosz, egy kettős sípú, oboaszerű hangszer, a lant pedig eredetileg kithara. Ez utóbbi ugyan szintén pengetős hangszer, de nincs fogólapja, mint a lantnak.

illetően tehát így áll a dolog. De mi nem azt vizsgáljuk, hogy hogyan ne műveljék a Múzsák adományát azok, akik már harmincasok, és akik túl vannak az {b} ötvenen, hanem azt, hogy hogyan műveljék. S a józan ész az elmondottak alapján azt adja tudtul nekünk, hogy azoknak az ötvenéveseknek, akiket megillet az éneklés, nagyobb műveltségre kell szert tenniük a kórusi Múzsá világában. Mert élénk érzéküknek és alapos ismeretüknek kell lennie a ritmusokat és hangnemeket illetően; különben hogyan ismerheti fel valaki a dallamok helyes voltát, hogy melyikhez illik és melyikhez nem a dór hangnem⁵⁷ és az a ritmus, amelyet a költő vele párosított, már akár helyesen, akár nem?

KLEINIASZ: Csakugyan, különben hogyan ismerné fel?

ATHÉNI: Nevetséges tehát a nagy tömeg, mely azt képzei, hogy képes felismerni, mi a harmonikus és jól ritmizált, és mi nem, pont ők, akiket hosszú gyakorlatoztatás árán tanítottak be arra, hogy fuvolaszóra énekeljenek és {c} ütemre lépjenek; de arról egyiküknek sincs halvány fogalma sem, hogy mindezt az egyes zenei formákról mit sem tudva teszik, pedig minden melódia akkor helyes, ha alkotóelemei megfelelőek; és akkor hibás, ha ezek nem megfelelőek.

KLEINIASZ: Szükségképpen így áll a dolog.

ATHÉNI: Nos hát, aki azt sem ismeri fel, hogy mit tartalmaz egy dallam, vajon tudhatja-e azt, amiről eddig beszéltünk, hogy helyesen van-e megalkotva?

KLEINIASZ: Milyen módszer volna erre?

XII. ATHÉNI: Íme, úgy látszik, ismét arra az eredményre {d} jutottunk, hogy énekesekünk - akiket most buzdítunk és bizonyos tekintetben kényszerítünk, hogy maguk is énekeljenek - legalább annyi műveltséggel kell rendelkezniük, hogy képesek legyenek figyelemmel kísérni a ritmusok ütemeit és a dallamok egyes hangjait (illetve a megfelelő húrokat); hogy a hangnemek és ritmusok [80] felismerésével képesek legyenek kiválasztani a megfelelőt, azt, amit ilyen korú és jellemű férfiaknak énekelniük illik, és úgy énekeljenek, hogy énekükkel önmaguknak is pillanatnyi ártatlan gyönyörűséget szerezzenek, és az {e} ifjaknak is vezérei legyenek a nemes jellem iránti illő vonzalom megerősítésében. S ha idáig eljutottak, alaposabb nevelésben részesülnek annál a nevelésnél, amely a tömeghez alacsonyít le, de annál is, amelyben a költők szoktak részesülni. Mert a harmadik követelményt, hogy ábrázolása szép-e vagy sem, nem okvetlenül szükséges a költőnek felismernie; csak a hangnemekkel és a ritmussal kell tisztában lennie. A mi énekesekünknek viszont mind a hárommal tisztában kell lenniük, hogy a legszebbet és ami ezután következik, kiválaszthassák; mert különben sohase lesznek képesek énekükkel az erény varázsát megéreztetni az ifjakkal. S amit {671} beszédünk az elején maga elé kitűzött, hogy Dionüszosz karának szép beszédben a védelmére keljen, tehetsége szerint teljesítette. Lássuk, sikerült-e törekvésünk. Az ivó társaság az ivás előrehaladtával szükségképpen mind zajosabb lesz, s ezt mindjárt kezdetben alaptétel gyanánt állapítottuk meg, hogy így kell történnie a mostani {b} viszonyok között.

KLEINIASZ: Így kell történnie!

ATHÉNI: Ilyen állapotban mindenkit kiragad önmagából és magasba repíti a jókedv, könnyedebbé válik a szokottnál, mintha a magasban lebegne, eltelik örömmel és elkapja a szókimondás vágya, társaira nem hallgat, saját maga urának és mások parancsnokának érzi magát.

KLEINIASZ: Így van.

ATHÉNI: Nemde azt mondtuk, hogy az ivók lelke ilyenkor, miként a vas, áttüzesedve lágyabbá válik és megifjodik, úgyhogy irányítható lesz annak kezében, aki {c} hozzáértéssel tud nevelni és alakítani, egészen úgy, ahogy akkor volt, mikor még csakugyan ifjak voltak? Ez az alakító ugyanaz lesz, aki az ifjaké: a jó törvényhozó, akinek a borozás tárgyában is kell törvényeket hoznia. E törvényeknek kell képesnek lenniük arra, hogy az efféle, önbizalomtól duzzadó, gátlásaitól megszabadult, önhitt [81] fickó, aki a rendről hallani sem akar, és ahhoz sincs kedve, hogy a beszélgetés hallgatással, az ivás énekléssel váltakozzék, hajlandó legyen vágyaival épp ellentétes módon cselekedni. Ha pedig az önhittség erőszakba fordul, {d} ezekre a törvényekre

⁵⁷ A legférfiasabbnak tartott görög hangnem. Platón az ideális államba csak a bátorságot sugárzó dór és az erkölcsileg magasrendű phrüg hangnemet engedte be (399 a), míg az elpuhultnak tekintett iónt és a többit nemkívánatosnak tartotta.

vár, hogy harcba küldjék ellene az igazság társaságában a legszebb félelmet, melyet - mint istenektől jövő félelmet - szeméremnek és szégyenérzetnek nevezünk.

KLEINIASZ: Így van.

ATHÉNI: E törvények őrei és munkatársai azok a higgadt és részekék közt is mindig józan hadvezérek, akik nélkül az ittassággal megküzdési félelmetesebb vállalkozás, mint ellenség ellen harcolni higgadt parancsnokok nélkül; aki viszont nem képes rászánni magát, hogy szót fogadjon a Dionüszosz-ünnep e hatvanon túli vezetőinek, azt érje ugyanolyan, sőt nagyobb gyalázat, mint azokat, kik nem engedelmeskednek a hadvezéreknek.

KLEINIASZ: Nagyon helyes!

ATHÉNI: Ha így boroznának és így szórakoznának a lakoma résztvevői, nem származna abból nekik is hasznuk? Nem válnának-e el az együttívás után a korábbinál {672} nagyobb barátságban, s nem úgy, mint manapság, ellenséggé - minthogy szép rendben töltötték el együtt az időt, a szabályokat betartva, a nem józanok pedig mindig követték a józanok jó példáját?

KLEINIASZ: Dehogynem. Pontosan ez történné, ha ilyen lenne a borozás, ahogy most mondd.

XIII. ATHÉNI: Ezentúl tehát ne szidjuk csak úgy egyszerűen Dionüszosz adományát káros hatásaira hivatkozva, meg azt hangoztatva, hogy nem méltó rá, hogy befogadják az államba. Hiszen áldó hatásainak felsorolását tovább is folytathatnánk, bár épp a legnagyobb jót, {b} amelyet ajándékol ad, haboznánk a tömeg előtt elmondani. Az emberek félreértene és hamisan fognák fel, amit mondanánk.

KLEINIASZ: Mégis mire gondolsz?

ATHÉNI: Az a szóbeszéd járja, hogy mostohaanyja, Héra megfosztotta józan eszétől az istent, aki bosszúból találta ki a Bakkhosz-ünnepeket, az őrzőgő kartáncot, s emiatt adta [82] a bort is.⁵⁸ Én azokra hagyom az efféléket, akik azt hiszik, hogy nyugodtan lehet ilyesmit állítani az istenekről; a magam részéről azonban tudom, hogy egyetlen élőlény sem {c} születik annyi értelemmel, amennyit fejlődése tetőpontján elér. Abban az időszakban, amikor még nincs meg a magához való esze, mindegyik csak bolondozik és összevissza kiabál, és mihelyt fel tud egyenesedni, rendezetlen mozdulatokkal ugrándozik; de emlékezzünk csak vissza: épp ezt mondtuk a múzsai művészet és a sport kezdetének.

KLEINIASZ: Hogyne emlékeznénk!

ATHÉNI: Arra is emlékszünk, ugye, hogy e kezdeteket a {d} ritmus és harmónia iránti érzék adta nekünk, embereknek, s ezt az érzékünket Apollónak, a Múzsáknak és Dionüszosznak köszönhetjük?

KLEINIASZ: Persze hogy emlékszünk.

ATHÉNI: A többiek a borról is azt állítják, hogy büntetésül adatott nekünk, hogy őrzőgöjünk; a mi beszédünk ellenben azt állítja, hogy gyógyszerül kaptuk, az ellenkező célra: hogy lelkünk szégyenérzettel, testünk egészséggel és erővel gazdagodjék.

KLEINIASZ: Barátom, igen szépen felidézted gondolatmenetünket.

ATHÉNI: Ezzel elő is adtuk a kartáncra vonatkozó {e} mondanivalónk első részét. A másik részt is elővehetjük, ha továbbra is úgy gondold, de el is hagyhatjuk.

KLEINIASZ: Milyen részekről beszélsz? És mi alapján különböztetted meg őket egymástól? [83]

ATHÉNI: A kartánc egésze számunkra: az egész nevelés; ennek egyik része a hanggal kapcsolatos, a ritmust és a hangnemeket foglalja magában.

KLEINIASZ: Igen.

⁵⁸ Dionüszosz halandó anyja, Szemei elevenen elégett Zeusz villámától, a még magzati korban lévő istent ezért Zeusz saját combjába varrta, és onnan szülte meg. Héra féltékeny volt Zeusz szeretőire, ezért üldözte azokat és utódaikat is. Ez a mítoszváltozat, amelyben Héra örültséget bocsát Dionüszosza, Euripidész *Küklópsz* című szatírájátékának legelején tűnik föl először. Máshonnan nem ismeretes az a gondolat, hogy a bor és a mámor nem Dionüszosz adománya lenne, hanem velük bosszulná meg a Hérától elszenvedett sérelmét az embereken, ráadásul saját hívein. Dionüszosz általában azokat bünteti örülettel (például Pentheuszt vagy Lükurgoszt), akik tagadják istenségét, a bor és az ekstázis szentségét. Bakkhosz Dionüszosz egyik mellékeve volt, belőle származik a bacchanália kifejezés.

ATHÉNI: A másik része a test mozgásával kapcsolatos; mármost ritmusa ennek is van, akárcsak a hang {673} mozgásának, de lényege az, milyen testtartással milyen mozdulatokat végez az ember; ahogy a hang mozgásának megkülönböztető sajátossága az, milyen dallamot énekelünk.

KLEINIASZ: Teljesen igazad van.

ATHÉNI: Mármost a hangra vonatkozó részt - mely a lélekig hat és az erényre nevel, már nem is tudom, hogyan - muzsikának, műzsai művészetnek neveztük el.

KLEINIASZ: Bizonyára helyesen.

ATHÉNI: A testre vonatkozó részt, ha játszva csináljuk, táncnak hívjuk, ha pedig a mozgás a test tökéletesítése végett történik, az erre irányuló szakszerű fejlesztést sportnak neveztük el.

KLEINIASZ: Igen helyesen. {b}

ATHÉNI: Ami most már a muzsikát illeti, vegyük úgy, hogy az előbb mondottakkal összhangban a kartáncnak ezt a felét megbeszéltük; de rátérjünk-e a másik felére, vagy mi legyen?

KLEINIASZ: Nemes barátom, mégis mit gondolsz: ha krétaiakkal és spártaiakkal beszélgetsz, és a muzsikát már megbeszéltük, a sport azonban még hátravan, mit fog a kérdésre felelni akármelyikünk? {c}

ATHÉNI: Ez a válasz, mondhatom, világos volt! Sőt mintha nemcsak válasznak, de egyszersmind felszólításnak is szántad volna, hogy beszéljünk meg a sportot is.

KLEINIASZ: Jól értetted, kezd hát nyugodtan!

ATHÉNI: Semmi akadály; amúgy sem lesz túlságosan nehéz olyan dolgokról beszélnem, amelyeket mindketten alaposan ismertek. Hiszen ebben a művészetben jóval jártasabbak vagytok, mint amabban.

KLEINIASZ: Valószínűleg igazad van. {d}

XIV. ATHÉNI: Nos tehát, a szórakozásnak ez a fajtája ugye szintén abból ered, hogy minden élőlény természeténél fogva ugrálni szokott; az emberek aztán, mint [84] említettük, a ritmusérzék birtokába jutva, létrehozták a táncot; a melódia pedig felébresztette a ritmus szunnyadó érzékét, majd a tánc és a melódia egymással közösségre lépve, létrehozták a kartáncot és vele együtt a sportot.

KLEINIASZ: Teljesen igaz.

ATHÉNI: A kartánc egyik alkotórészét már megbeszéltük, s most a másikat próbáljuk meg tisztázni.

KLEINIASZ: Úgy van.

ATHÉNI: De előbb tegyük fel a koronát a mámorról szóló {e} beszédünkre, ha ugyan ti is jónak látjátok!

KLEINIASZ: Mire gondolsz?

ATHÉNI: Ha egy városállam az említett időtöltést komoly dolognak fogja fel, és törvényekkel szabályozza a mértékletesség erényének gyakorlása végett, és éppen így és ugyanebből az okból a többi gyönyörűségtől sem tartózkodik az önuralom megszerzése kedvéért - akkor mindezeket az örömeket ilyen módon kell élvezni. Ha azonban pusztá szórakozásnak tekintik, úgy, hogy az ihasson, aki épp akar, és akkor, amikor jólesik neki, és azokkal, {674} akikkel épp akar, bármilyen viselkedést tanúsítva, akkor nem szavaznék arra, hogy valaha is mámorossá szabad válnia az ilyen államnak vagy az ilyen embereknek, hanem még a krétai és spártai szokásoknál is jobban helyeselném a karthágói törvényt, amely szerint hadjárat alkalmával egyetlen kortyot sem ihat senki, kizárólag vizet, végig ezen időszak alatt; a városban pedig rabszolga és rabnő soha meg nem kóstolhatja a bort, s hivatali {b} évük alatt az állam vezetői sem, munka közben a kormányosok és bírák sem, s éppígy tilos annak, aki fontos tanácsülésre igyekszik, nappal pedig egyáltalán senki sem ihat, kivéve, ha testerősítőnek vagy valami betegség ellen rendelték el neki a bort, de éjjel sem, ha gyermeket akar nemzeni.⁵⁹ És még sok más esetet is felhozhatna az [85]

⁵⁹ Ellentmondani látszik a 637 d állításának, amely szerint a karthágóiak mértéktelenül italoznak. Csakhogy tiltó törvényeket éppen azért kell hozni, mert valamit az emberek helytelenül tesznek. Az Arisztotelész neve alatt fennmaradt *Oikonomika* mindenesetre Platón igazolja (1. 5): „A rabszolgákkal való érintkezésben nem szabad sem arcátlanságukat elnézni, sem nyomorgatni őket, és a szabadabb természetűeknek részt kell juttatni a megbecsülésből is, a dolgozóknak pedig bőséges ételmet. És mivel a borivás a szabadokat is féktelenebbé teszi, és sok népnél tartózkodnak tőle a szabadok is, mint például a

{c} ember, hogy mikor nem szabad bort inniuk azoknak, akiknek helyén van az eszük és okos életelvek szerint élnek. Úgyhogy e gondolatmenet szerint egyetlen államnak sincs sok szőlőhegyre szüksége, s miként földművelése és egész élete általában is szabályozott keretek között kell hogy folyjék, a bor termelése és élvezése különösen visszafogottan és mértékkel kell hogy történjék. Így tegyük fel a koronát, barátaim, ha tetszik, a borról folytatott beszélgetésünkre.

KLEINIASZ: Tetszik, barátom! [86]

HARMADIK KÖNYV

I. ATHÉNI: Ezekkel tehát így áll a helyzet. De mit {676} mondhatunk arról, hogy mi volt az állam eredete? Vajon hogy lehetne a legegyszerűbben és legszebben fényt deríteni erre a kérdésre? Van egy ötletem!

KLEINIASZ: No és hogyan?

ATHÉNI: Ha abból a szempontból vizsgálánk meg, ahonnan a fejlődésüket is célszerű nézni, amint hol a tökéletesedés, hol a hanyatlás irányába haladnak.

KLEINIASZ: Milyen szempontról beszélsz?

ATHÉNI: Az idő szempontjáról, annak hosszúságáról, {b} végtelenségéről és a benne bekövetkező változásokról.

KLEINIASZ: Hogy érted ezt?

ATHÉNI: Nézd csak, szerinted átlátható-e, mennyi idő telt el azóta, amióta városok és városokban élő emberek vannak?

KLEINIASZ: Ez bizony nem volna könnyű.

ATHÉNI: De annyit csak látunk, hogy mérhetetlen és felfoghatatlan?

KLEINIASZ: Ezt mindenesetre látjuk!

ATHÉNI: Mit gondolsz, e mérhetetlen idő alatt nem {c} keletkezett-e ezer meg ezer állam, s nem ment-e tönkre ugyanennyi, s vajon nem próbálta-e ki mindegyikük valamennyi államformát? És eközben hol kisebbből nagyobbá, hol nagyobbból kisebbé, hol jobból hitványabbá és hitványabból jobbá lettek.

KLEINIASZ: Így kellett lennie.

ATHÉNI: Nos, ennek a változásnak kellene megragadnunk az okát, ha tudjuk; mert ez talán megmutathatja nekünk az államok hajdani keletkezésének és változásának első pillanatát.

KLEINIASZ: Jó ötlet, csak figyeljünk oda nagyon: te a gondolataid kifejtésére, mi pedig a megértésére.

ATHÉNI: Szerintetek van-e valami igazság a régi {677} történetekben? [87]

KLEINIASZ: Milyen történetekre gondolsz?

ATHÉNI: Amelyek szerint az emberiség már jó néhány pusztító vészen esett át, vízőzön, betegség és sok más ok következtében, s ezek után vajmi kevés maradt az emberi nemből.⁶⁰

KLEINIASZ: Mindezt nagyon is valószínűnek tartja mindenki.

ATHÉNI: Nos hát képzeljünk el egyet e sok katasztrófa közül - mondjuk, azt, amelyik vízőzön miatt következett be.

KLEINIASZ: S mit képzeljünk róla? {b}

ATHÉNI: Hogy akik akkor megmenekültek a pusztulástól, többségükben hegyi pásztorok lehettek, akik mint valami kis szikrái az emberi nemnek az ormokon menekültek meg.

KLEINIASZ: Világos.

karthagóiak a hadjáratokon —, világos, hogy ebből semmit vagy csak ritkán adhatunk nekik." (Ford. Sarkady János)

⁶⁰ Hasonló érvelést találunk a *Timaiosz* elején is (22 c) és a *Kritiasz* Atlantisz-mítoszában (109 d, 111 a-b, 112 a). A vízőzön története már a görög mitológiában, Deukalión és Pürrha történetében megfogalmazódik.

ATHÉNI: Az ilyenek aztán szükségképpen járatlanok az összes mesterségben, de különösen a városiak egymás elleni mesterkedéseiben, amelyeket a kapzsiság és a becsvágy mozgat, és mindabban a sok gazságban, amit egymás ellen kigondolnak az emberek.

KLEINIASZ: Ez elég valószínű. {c}

ATHÉNI: Feltehetjük tehát, hogy a síkságokon és a tenger mellett fekvő városok teljesen elpusztultak akkor.

KLEINIASZ: Feltehetjük.

ATHÉNI: De elpusztultak az összes szerszámok is, és egyáltalán, ha volt valami a mesterségekkel és művészetekkel, az állami étellel vagy bármi egyéb készséggel vagy tudománnyal összefüggő jelentős találmány, mindarról elmondhatjuk, hogy odaveszett az ilyen katasztrófa idején, igaz? {d}

KLEINIASZ: Hogy is lehetett volna valaha is bármi újat feltalálni, ha az említett dolgok már az idők kezdete óta változatlanul abban a fejlett állapotban lettek volna, amilyenben most vannak? Ez is mutatja, hogy az akkori [88] emberek még nem ismerték a találmányokat, és újabb egy vagy két évezred telt el azóta is, hogy felfedezték őket - részben Daidalos, részben Orpheusz, részben Palamedész, a zenében Marszüasz és Olümposz, a lantjátékban pedig Amphión⁶¹ -, sok egyéb felfedezés viszont mások fejében úgyszólván csak tegnap vagy tegnapelőtt született meg újra.

ATHÉNI: Tudod-e, Kleiniasz, hogy kihagytad barátodat, aki csakugyan tegnap született meg?

KLEINIASZ: Csak nem Epimenidészre⁶² gondolsz?

ATHÉNI: De bizony órá! Mert mindenkit jóval {e} megelőzőtt azzal a találmányával, amit Hésziodosz szóban már rég megjósolt ugyan, a valóságban azonban ő alkotta meg,⁶³ amint ti állítjátok.

KLEINIASZ: Állítjuk bizony!

II. ATHÉNI: Azt mondhatjuk tehát, hogy a katasztrófa korában az embereket körülvevő viszonyok a következők voltak: mérhetetlen kiterjedésű, félelmetes pusztaság, de azért termékeny föld is nagy bőségben, az állatfajok {678} többsége kipusztulva, néhány marha, esetleg kecske kivételével, akik eleinte csak szűkös megélhetést nyújtottak pásztorainknak.

KLEINIASZ: Bizonyára így lehetett. [89]

ATHÉNI: Mit gondolsz: vajon államnak, alkotmánynak, törvényhozásnak - amiről most a beszélgetésünk szól - megmaradt-e csak az emléke is?

KLEINIASZ: Semmi esetre sem.

ATHÉNI: Akkor ugye ezekből az állapotokból fejlődött a mai élet minden területe: az államok, az alkotmányok, törvények és mesterségek, és sok bűn, de sok erény is?

KLEINIASZ: Ezt most hogy érted? {b}

ATHÉNI: Vajon hihetjük-e, hogy az akkori emberek, akik előtt ismeretlen volt a városi élet számtalan szépsége és előnye, de éppígy az összes árnyoldala is, teljesen kifejlődhettek akár a jó, akár a rossz irányban?

KLEINIASZ: Igazad van, és most már értjük, amit mondasz.

ATHÉNI: Ugye minden az idő előrehaladtával, az emberi nem gyarapodásával ment a maga útján a mostani állapotok felé?

KLEINIASZ: Úgy van.

ATHÉNI: Tehát nem tüstént - amint ez természetes is -, hanem apránként, hosszú idő alatt. {c}

⁶¹ Daidalosz mitikus krétai ezermester volt, az ő nevéhez fűzik a labirintus építését, a repülés feltalálását és a szobrászatban a mozgás ábrázolását. Orpheusz mint mitikus dalnok a kitharajátékkal kísért ének úttörője. Palamedészt az írás, számolás, az ostábla és a kockajáték feltalálójának tartották, Marszüasz az auloszjáték mestereként még Apollónt is versenyre hívta (meg is lakolt elbizakodottságáért). Olümposz Marszüasz tanítványa volt, és a később régi *enharmonia*nak nevezett dallamrendet találta ki, Amphión thébai király olyan kiváló zenész volt, hogy lírájának hangjaira maguktól épültek föl Thébai falai.

⁶² Knósszoszi jós, ld. 642. Mályvából és aszphodeloszból csodaszert készített, ami csökkentette az étvágyat és szomjat, következésképp a kapzsiságot általában is.

⁶³ A *Munkák és napok* 40-41. sora említi a rejtélyes szavakat, amelyek a később Epimenidész által alkalmazott receptre vonatkoznak: „Balgák, nem tudják, hogy a fél az több az egésznél, sem, hogy a mályva s az aszphodelosz hagymája milyen jó.” (Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre)

KLEINIASZ: Nagyon valószínű, hogy így módon.

ATHÉNI: Hiszen még mindnyájuk fülében ott csengett a rémület, ha csak rágondoltak is, hogy leszálljanak a magaslatokról a síkságokra.

KLEINIASZ: Bizony!

ATHÉNI: Vajon nem látogatták volna-e meg egymást örömet, éppen mert olyan kevesen voltak azokban az időkben; de a járművek, melyek lehetővé tették volna, hogy akár szárazon, akár vízen egymáshoz utazzanak, meg a mesterségek szinte teljesen eltűntek? Így hát nemigen volt lehetséges - úgy vélem - egymással érintkezniük. {d} Hiszen a vasat, a bronzot s az összes fémeket elárasztotta a sár, és emiatt eltűntek szem elől, úgyhogy teljesen lehetetlen volt tiszta állapotban előteremteni őket; még fát sem igen tudtak vágni. Mert ha maradt is valahol a hegyekben valami szerszám, az hamarosan eltompult a használatból és félredobták, másikat pedig nem tudtak csinálni helyette, egészen addig, amíg a bányászat ismét el nem terjedt az emberek között. [90]

KLEINIASZ: Hogy is tudtak volna?

ATHÉNI: S ez hány nemzedékkel később történhetett? {e}

KLEINIASZ: Világos, hogy sok-sok nemzedékkel később.

ATHÉNI: Bizonyára azok a mesterségek is, amelyekhez vas, bronz és egyéb ilyesmi szükséges, ugyanennyi, sőt még több ideig a feledés ködébe tűntek ekkoriban.

KLEINIASZ: Feltételezhető.

ATHÉNI: Tehát sokféle okból, a pártviszály és háború is kiveszett ebben az időben. KLEINIASZ: Hogyhogy?

ATHÉNI: Először is szerették egymást és kedvesek {679} voltak egymáshoz magukramaradottságukban, továbbá harcolniuk sem kellett a táplálékért. Mert legelőben nem volt hiány (abban a korban ugyanis többnyire pásztorkodással tartották fenn életüket), legfeljebb talán néhol eleinte. Így tejnek és húsnak sem voltak szükében, a vadászattal pedig nem kevés értékes táplálékhoz jutottak.⁶⁴ Ruhának, ágynak, lakásnak, tűzre tehető és egyéb célokra használható edénynek és tárolóeszköznek is bővében voltak - hiszen a fazekas és a fonó mesterségek nem {b} szorulnak vasra. Ezt a két mesterséget isten adta az embereknek, hogy javakat teremtsenek elő, s így akkor is, midőn ekkora ínségbe jutnak, szaporodhasson és fejlődhessen az emberi nem. Ennek köszönhetően nem voltak igazán szegények, s a szegénység miatt nem kényszerültek arra sem, hogy ellentétbe kerüljenek egymással; de gazdagok sem lehettek arany és ezüst hiányában, a korabeli helyzetnek megfelelően. A legnemesebb jellemek pedig általában olyan közösségben születnek, melyhez sem a gazdagság, sem a szegénység nem szegődik lakótársul: {c} mert nem költözik oda sem a gőg, sem az erőszak, sem a vetélkedés, sem az irigység szelleme. Jók voltak tehát mind emiatt, mind az úgynevezett egyszerűségük miatt. Mert amiről azt hallották, hogy szép vagy rút, arról egyszerűségükben úgy vélték, hogy igazán úgy is van, és [91] elhitték. Hiszen még nem volt eszük ahhoz, hogy hazugságra gyanakodjanak, mint manapság járja, hanem igaznak fogadták el az istenekről és emberekről szóló hagyományos történeteket, és azok szerint éltek. Ezért voltak hát teljességgel olyanok, amilyeneknek most írtuk le őket. {d}

KLEINIASZ: Barátommal együtt én is így képzelem, ahogy te.

III. ATHÉNI: Elmondhatjuk-e, hogy az a sok nemzedék, amely így élt, mind az özönvíz előttiéknél, mind a mainál ügyetlenebb és tudatlanabb volt a mesterségek terén is, és kivált a harcban - a hadviselésnek akár a ma szokásos szárazföldi, akár tengeri, vagy akár városi formáját nézzük, melynek igazságszolgáltatás és pártharc a neve; ebben a küzdelemben minden fogást használnak, hogy szóval és tettel ártsanak egymásnak, és igazságtalanságokat kövessenek el -, de egyszerűbbek, férfiasabbak, s egyúttal józanabbak és minden tekintetben igazságosabbak voltak? Ennek okát már megtárgyaltuk.

KLEINIASZ: Helyesen mondod. {680}

⁶⁴ A pásztorkodó és vadász életmód élelembőségének feltételezése (amely megfelel a valóságnak) ellentmond Platon későbbi gondolatmenetének, amely az ősi idők élelemszűke miatt még a kannibalizmust is elképzelhetőnek tartotta (782 c).

ATHÉNI: Na mármost mindezeket azért mondtuk el és a velük összefüggő dolgokat is azért fogjuk elmondani, hogy megértsük: miért volt szükségük törvényekre az akkori embereknek, és ki volt a törvényhozó közöttük.

KLEINIASZ: S eddig helyesen is beszéltél.

ATHÉNI: Vagy talán nem is volt szükségük törvényhozókra? Lehet, hogy abban az időben nem is volt szokásban a törvényhozás? Hiszen az örök körforgásnak ebben a stádiumában még betűk sincsenek, csupán a szokásokat s az úgynevezett ősi hagyományokat követve élnek.

KLEINIASZ: Ez nagyon valószínű.

ATHÉNI: De állami szervezetnek már itt is van valami nyoma.

KLEINIASZ: Miféle nyoma? {b}

ATHÉNI: Úgy képzem, hogy ezeknek az időknek az állami szervezetét általában patriarchális uralomnak hívják, ez ma is sok helyen megvan mind a görögöknél, mind a barbároknál;

Homérosz is említi ezt, midőn a küklópszok életmódjáról beszél, mondván: [92]

... törvénytől küklópsz-nép mezejére
ért a hajónk, kik a nemmúló örök égilakókban
bízva, kezükkel nem szoktak soha szántani-vetni,
megszentelt törvényük nincs, gyűlésbe se járnak;
laknak az égbenyúló ormok meredek tetejében,
mélyölü barlangban, s törvényt maga lát kiki sarja
és felesége fölött, egymással mitse törődnek.⁶⁵ {c}

KLEINIASZ: Látom, nagyon kedves nektek ez a költő. S amit eddig közelebből megismertünk tőle, az mind valóban szép; igaz, nem sok, mert mi, krétiak, nemigen hallgatjuk idegen költők műveit.

MEGILLOSZ: Mi viszont igen;⁶⁶ és szerintünk Homérosz messze kiemelkedik közülük, még akkor is, ha nem a {d} spártai életet ábrázolja, hanem inkább az iónt. Most mindenesetre jól tanúskodik a te felfogásod mellett, amikor a hajdani állapotok kezdetlegességét mitikus elbeszélés formájában az akkoriak vadságára vezeti vissza.

ATHÉNI: Igen, mellettem tanúskodik, s tekintsük is forrásnak ahhoz, hogy kialakulnak néha ilyen közösségek.

KLEINIASZ: Rendben van.

ATHÉNI: És vajon nem azok az emberek alakítják-e ki, akik a katasztrófák nyomán beállt ínség következtében közös lakóhelyük és nemzetségük szerint szóródtak {e} szét, közösségeikben pedig a legidősebbek uralkodnak annak alapján, hogy hatalmuk apjukról és anyjukról szállott rájuk, és az őket követő többi emberrel, mint valami madarak, egy-egy rajt alkotnak, s így élnek atyai irányítás alatt, a legigazságosabb királyságban?

KLEINIASZ: Dehogyanem. [93]

ATHÉNI: Ezután ahogy szaporodnak és gyarapodnak, rendszeres érintkezésbe lépnek egymással a közösségek, {681} elkezdik művelni a földeket, először a hegyek oldalán, ahol védőfal gyanánt túskebokor kerítésekkel alakítanak ki a vadállatok ellen, s ennek köszönhetően nagyobb, önálló, közösen lakott települések jönnek létre.

KLEINIASZ: A valószínűség amellet szól, hogy mindez így történt.

ATHÉNI: No és vajon nem valószínű-e a következő feltételezésünk?

KLEINIASZ: Melyik?

ATHÉNI: Az, hogy amikor az első kisebb településekből {b} kifejlődnek a nagyobbak, a kisebbek mindegyike nemzetségek szerint él bennük tovább, megtartja vezetőül a legidősebbet, és a külön

⁶⁵ *Odüsszeia* 9.106-115 (ford. Devecseri Gábor). A küklópszok egyszemű óriások voltak, akik egy távoli szigeten laktak. Érdekes, hogy vad életformájuk leírása több ponton megegyezik az idealizált utópiákkal: nem kell szántaniuk, a föld enélkül is terem, hajózniuk sem kell, mert mindenük megvan, nem érdemes a tengeren kockáztatni életüket. Leginkább pásztorkodásból élnek. Más kérdés, hogy ezzel együtt jár a társadalmi kapcsolatok szinte tökéletes hiánya.

⁶⁶ A spártai Megillosz nem olyan távolságtartó Homérosszal, mint kréti barátja. Nem véletlenül, a spártai hagyomány szerint maga Lükurgosz, a nagy törvényhozó ismertette meg a spártaiakkal a homéroszi eposzokat (Plutarkhosz: *Lükurgosz* 4).

lakásnak köszönhetően bizonyos sajátos szokásait, ahogy az istenekkel és egymással szemben viselkedni szoktak, melyek a szülők és nevelők különbözősége miatt eltérnek egymástól: a fegyelmezettebbek fegyelmezettebben, a bátrabbak bátrabban viselkednek, és így mindnyájan a saját gondolkodásmódjukat gyermekeikbe és unokáikba beoltva, saját hagyományaik [nomosz] birtokában lépnek be a nagyobb közösségbe.

KLEINIASZ: Ez másképp elképzelhetetlen. {c}

ATHÉNI: S az csak természetes, hogy mindegyiknek a saját szokásai tetszenek elsősorban, s a többiekéi csak azután következnek.⁶⁷

KLEINIASZ: Így van.

ATHÉNI: Ezzel pedig már szinte észrevétlenül rá is léptünk a törvényhozásnak mintegy a küszöbére.

KLEINIASZ: Rá bizony.

IV. ATHÉNI: Az egyesülés után tehát ezek az immár egy közösséghez tartozó emberek okvetlenül választanak maguknak olyan férfiakat, akik mindnyájuk {d} hagyományait szemügyre véve, az általuk legjobbnak ítélt szokásokat a törzsfők és a maguk népét király módján irányító vezérek elé tárják, kiválogatás végett. Őket magukat törvényhozóknak fogják nevezni, s minthogy ők az [94] előbbieket nevezik ki vezetőkné, a dinasztikus hatalmukból arisztokráciát vagy királyságot hoznak létre, és így ebben a megváltozott államformában fognak élni.⁶⁸

KLEINIASZ: A fejlődés minden bizonnyal így ment végbe.

ATHÉNI: S most szóljunk az állami szervezetnek harmadszorra keletkező alakjáról, melyben az alkotmányok és államok összes fajai és tulajdonságai együttesen valósulnak meg!

KLEINIASZ: Mi ez az államforma? {e}

ATHÉNI: Az, amelyikre Homérosz is célzott mint a második után keletkező harmadik formára, megemlítve

Dardanié alapítóját, mert még a mezőn lent,
szent Tróié, a beszédes népek városa, nem volt;
régén a forrásdús Ídé töve volt a közös hon.⁶⁹

Mert mindezeket a sorokat, ahogyan a küklópszokról {682} szóló részt is, isteni sugallatra és a dolgok természetével egybehangzóan mondja, mert a költők nemzetsége is isteni, és ihletett énekével, ha a Khariszok és a Múzsák segítik, sokszor eltalálja az igazságot.

KLEINIASZ: Nagyon is így van.

ATHÉNI: Haladjunk hát tovább e mítoszban, amely most elénk került; mert ad esetleg valami útbaigazítást a problémánkhoz. Ugye így kell tennünk?

KLEINIASZ: Így hát. {b}

ATHÉNI: Szóval Iliont⁷⁰ a magas hegyekből telepítették át egy szép hatalmas síkra, egy nem túl magas dombra, ahol több folyó is folyik, melyek fenn az Ida hegyén erednek.⁷¹

KLEINIASZ: Legalábbis így mondják. [95]

ATHÉNI: S vajon nem úgy gondoljuk-e, hogy sok idővel az özönvíz után keletkezett?

KLEINIASZ: De igen. {c}

ATHÉNI: Akkor alighanem már alaposan elfeledték ezt a katasztrófát, ha ilyen sok, magasból aláömlő folyó alá helyezték el a városukat, bízva ezekben a nem is igen magas dombokban.

KLEINIASZ: Nyilvánvalóan már jó távol voltak minden afféle szerencsétlenségtől.

ATHÉNI: Azt hiszem, addigra már sok más város is kialakult, hiszen az emberek szaporodtak.

KLEINIASZ: Természetesen.

⁶⁷ Már Hérodotosznál is megjelenő gondolat (3.38).

⁶⁸ Nagyon athéni fejlődésgondolat, hiszen a kilenc athéni *arkhón* (szövegünk az *arkhón* szót fordítja vezetőként) közül hat tisztségét *nomothetész*nek (törvényhozónak) nevezték. A vallási ügyeket pedig a királyi *arkhón* (*baszileusz*) irányította.

⁶⁹ *Ilíász* 20. 216-218. Dardania Trója vidéke volt, amit az alapító Dardanoszról neveztek el. Ídé (vagy Ida) a Trója fölé magasodó hegy neve.

⁷⁰ Trója másik neve.

⁷¹ Trója folyói, több kisebb patak mellett, a Szkamandrosz és a Szimoeisz

ATHÉNI: S ezek hadat indítottak Ilion ellen, talán {d} éppen a tengeren, mert akkor már mindenki félelem nélkül járt a tengeren.

KLEINIASZ: Úgy látszik.

ATHÉNI: S tízévi kitartás árán az akhájok feldúlták Tróját.

KLEINIASZ: Bizony feldúlták.

ATHÉNI: És e tíz év alatt, míg Iliont ostromolták, az ostromlók otthonában sok baj történt az ifjak lázadása következtében, {e} akik a hazatérő katonákat sem fogadták szépen és méltóképp, hanem halál, öldöklés és menekülés lett osztályrészük, igaz? De a száműzöttek ismét visszatértek, nevüket megváltoztatva, akhájok helyett dóroknak nevezve magukat, mert Dórieusz volt az, aki az akkori menekülteket összegyűjtötte.⁷² De azokat, amik ezután következnek, ti, spártaiak már mind töviről hegyire el tudjátok beszélni. [96]

MEGILLOSZ: Hogyne tudnánk!

V. ATHÉNI: Most, mintegy az isten segítségével, visszajutottunk a törvényekről való beszélgetésünknek arra a pontjára, ahol az elején eltértünk e tárgytól,⁷³ mert a műzsai művészet és a poharazás vonta magára figyelmünket; {683} most azonban a gondolatmenet megadja a lehetőséget a visszatérésre: mert épp Spárta alapításához jutottunk el, amely város szerintetek Krétával együtt - törvényeitek édes testvérek lévén - helyesen van berendezve. A kitérő mindenesetre azzal a nyereséggel szolgált, hogy részletesen megismerhettünk néhány államformát és intézményt: megismerhettük az első, második és harmadik államot, amelyek - feltételezésünk szerint - egymásból fejlődtek ki mérhetetlenül nagy időközökben. S most itt van előttünk a negyedik állam, vagy, ha úgy tetszik, a {b} negyedik nép, amely egykor államot alapított, és ez az állam ma is él és virul. Ha ezek példáiból rá tudunk jönni arra, hogy a városalapítók mit rendeztek be jól, és mit rosszul, továbbá, hogy milyen törvények tartják életben az életképes államokat, és milyenek teszik tönkre a lehanyatlókat, s végül, hogy milyen változások tennének igazán boldoggá egy államot, akkor, Megillosz és Kleiniasz, érdemes volna újból előről kezdeni a beszélgetésünket - persze, csak ha nincs valami kifogásunk az elhangzottakkal kapcsolatban.

MEGILLOSZ: Hát, barátom, ha egy isten megígérné {c} nekünk, hogy a második kísérletünkre legalább olyan érdekes és hosszú fejtegetéseket hallgathatunk végig a törvényhozásról, mint amilyen a most elhangzott kitérő volt, akkor én bizony egy hosszabb útra is szívesen vállalkoznék, és rövidnek érezném a mai napot. Pedig körülbelül ez az a nap, midőn az isten a nyári napfordulótól a téli felé fordul vissza.⁷⁴

ATHÉNI: Ezek szerint vizsgáljuk meg e kérdéseket? [97]

MEGILLOSZ: Bizony!

ATHÉNI: Akkor szálljunk vissza gondolatban abba az {d} időbe, midőn Lakedaimón, Argosz és Messzéné⁷⁵ és a velük összefüggő területek a ti őseitek birtokába jutottak, Megillosz. A hagyomány szerint első dolguk az volt, hogy seregüket három részre osszák, és három városállamot alapítsanak: Argoszt, Messzénét és Lakedaimónt.

MEGILLOSZ: Így van.

⁷² Akhájaknak nevezték a Peloponnészosz északi partvidékén élő görögök nyelvjárását, akik elkülönültek a Kr. e. X. században észak felől bevándorolt dóroktól, a spártaiak, messzénéiek, korinthusziak és argosziak őseitől. A homéroszi eposzok a görögöket akhájaknak nevezik. Az általában elterjedt elképzelés szerint tehát a dórok nem az akhájak leszármazottai. Dórosz, a dórok mitikus őse Hellén fia volt (testvérei, Aiolosz és Xuthosz az aiolok és az iónok ősapja). Hellén azonban az özönvíz után született Deukalión fiaként, így az ő fia nem élhetett a trójai háború után. A hellének közös származásának bizonyítására létrejött mítoszt Platón továbbformálta, a dórokat akhájaknak tekintette, akik maguk is részt vettek a trójai háborúban, névadó ősüket pedig egy kevéssé ismert Héraklész-utóddal, Dórieusszal azonosította.

⁷³ 637 d. Az Athéni a beszélgetés valamennyi hallgatójának segít tájékozódni: a kitérő után a gondolatmenet fontos pontjához érkeztek vissza.

⁷⁴ Vagyis az év leghosszabb napján, június 21-én zajlott le az elképzelt beszélgetés, így volt idejük kifejteni álláspontjukat. Platón istennek nevezi a Napot, ennek filozófiai indoklását a X. könyvben adja elő (899 b).

⁷⁵ Lakedaimón a spártai állam a Peloponnészosz déli részén, Argosz a félsziget északkeleti kiszögellése, Messzéné pedig a dél-nyugati területe. A dórok a Kr. e. X. században érkeztek új hazájukba. Régebben tévesen, de a mitikus hagyománynak megfelelően korábbi időpontra helyezték a dórok bevándorlását.

ATHÉNI: Argosz királya Témenosz lett, Messzénéé Kreszphontész, Lakedaimóné pedig Proklész és Eurüsztthenész.⁷⁶

MEGILLOSZ: Valóban.

ATHÉNI: Ezeknek az országoknak a lakói mindnyájan megesküdtek, hogy e férfiak segítségére fognak sietni, ha valaki királyságukat tönkre akarná tenni.

MEGILLOSZ: Így igaz.

ATHÉNI: De egy királyság, vagy egyáltalán valamely uralom, Zeuszra, tönkremehet-e, és ment-e tönkre valaha is más okból, mint saját magában rejlő okokból? Vagy talán elfelejtjük, hogy épp az imént találkoztunk ezzel a gondolatmenettel, és erre a következtetésre jutottunk?⁷⁷

MEGILLOSZ: Hogyan is tehetnénk ezt?

ATHÉNI: Sőt inkább, ugye, még jobban megerősödünk meggyőződésünkben: hiszen történeti eseményekre {684} akadva láthatóan ugyanarra az eredményre jutottunk, úgyhogy nem üres képzelgésekről folytatjuk [98] kutatásunkat, hanem valóban megtörtént, valóságos tényekről. A tények pedig a következők: a három uralkodóház és a három uralmuk alatt álló állam kölcsönösen megesküdtek egymásnak, hogy azon törvények értelmében, melyeket egyaránt hoztak az uralkodás és az engedelmesség szabályozására, az uralkodók nem fogják erőszakosabbá tenni az uralmukat az idő előrehaladtával és családjuk gyarapodásával, az alattvalók pedig, ha királyaik nem szegik meg ígéretüket, sem maguk soha meg nem {b} szüntetik a királyságot, sem nem engedik, hogy mások ezt megpróbálják, és megállapodtak, hogy az összes király a segítségére siet a jogtalanul megtámadott népeknek és királyoknak, és az összes nép ugyanígy a jogtalanul megtámadott népeknek és királyoknak. Vajon nem így volt?

MEGILLOSZ: De bizony így!

ATHÉNI: Nemde ilyen módon e három városállam intézményeiben megvolt a legnagyobb biztosíték, ami csak lehet az államok fennmaradására vonatkozólag, akár a királyok, akár mások rendezték be így?

MEGILLOSZ: Milyen biztosíték?

ATHÉNI: Hogy kettő mindig segíteni fog egymásnak az ellen az állam ellen, mely nem alkalmazkodik a megállapított törvényekhez.

MEGILLOSZ: Világos.

ATHÉNI: A tömeg azonban azt kívánja a {c} törvényhozóktól, hogy olyan törvényeket hozzanak, amelyeket a közösség és a sokaság szívesen elfogad - mintha valaki az edzőktől vagy orvosoktól azt kívánná, hogy gyönyörködtetve fejlesszék és gyógyítsák a gondjukra bízott testeket.

MEGILLOSZ: Teljesen így van.

ATHÉNI: Márpedig gyakran azzal is meg lehet elégedni, ha valaki nem nagy fájdalmat okozva képes szervezetünket jó karban tartani és egészségessé tenni.

MEGILLOSZ: Igaz.

ATHÉNI: De egy másik körülmény is jócskán {d} közrejátszott az akkori törvényhozók munkájának megkönnyítésében.

MEGILLOSZ: Miféle körülmény? [99]

VI. ATHÉNI: Az, hogy amikor bizonyos fokú egyenlőséget akartak létrehozni a vagyon terén, nem érthette őket az a súlyos szemrehányás, amit sok más város törvényalkotása ellen fel szoktak hozni, ha valaki hozzá mer nyúlni a földtulajdonhoz, és az adósságok eltörlésére törekszik, belátva, hogy ezek nélkül sohasem jöhet {e} létre kellő egyenlőség. Az ilyen törvényhozónak, aki hozzá mer nyúlni ezek közül valamihez, mindenki nekitámad, hogy ne rendítse meg a nyugodt állapotokat, és elátkozzák, amiért földosztást indítványoz, és el akarja törölni az adósságokat, úgyhogy minden törvényhozó tanácsalanná válik. A dóroknak viszont az is szépen és harag

⁷⁶ Arisztomakhosz egyik fia és Arisztodémosz testvére, Témenosz volt Argosz első, mitikus királya. Másik testvérük, Kreszphontész, Messzéné felett uralkodott, míg Arisztodémosz iker fiai, Proklész és Eurüsztthenész a spártai kettős királyság alapítói lettek. Az ő fiaik, Agisz illetve Eurüpón adtak nevet a két királyi dinasztiának, az Agiadáknak és Eurüpontidáknak.

⁷⁷ Vitattot, mire hivatkozik az Athéni, talán 682 d-e-re.

nélkül sikerült, hogy a földet minden vita nélkül felosszák,⁷⁸ s emellett régi, nagy adósságok sem halmozódtak föl.

MEGILLOSZ: Így van.

ATHÉNI: Hát akkor miért sikerült végül is olyan rosszul nekik az államalapítás és a törvényhozás? {685}

MEGILLOSZ: Hogy érted ezt? Mi kivetnivalót találsz benne?

ATHÉNI: Azt, hogy a három eredeti település közül kettőnek nagyon gyorsan romlásnak indult az alkotmánya és törvénye, s csak egy, a ti államotok alkotmánya maradt meg.

MEGILLOSZ: Nem könnyű problémát vetettél fel.

ATHÉNI: Attól még nekünk folytatnunk kell vizsgálódásunkat a törvényekről, ezt az öregeknek való szép {b} szellemi játékot, és derűsen kell utunkat megtennünk, ahogyan ezt az induláskor is terveztük.

MEGILLOSZ: Természetesen; folytassuk úgy, ahogyan mondod!

ATHÉNI: És találhatnánk-e vizsgálódásunk számára illőbb tárgyat, mint azokat a törvényeket, melyek e három városállamot berendezték? Vagy vizsgálhatnánk-e híresebb államokat és jelentősebb államalapításokat? [100]

MEGILLOSZ: Nem volna könnyű helyettük másokat említeni.

ATHÉNI: Az ugye nagyjából világos, hogy az akkori görögök azt gondolták, ez a berendezkedés nemcsak a {c} Peloponnészosz, hanem az összes görögök számára elég segítség lesz, ha valaki a barbárok közül igazságtalanul bánta velük - miként hajdan a trójaiak is, akik az asszíroknak Ninosztól alapított hatalmában⁷⁹ bízva, elbizakodottságukban hívták ki maguk ellen a trójai háborút. Mert e birodalomnak még megmaradt méltósága sem volt megvetendő: ahogyan ma félünk a perzsa királytól, úgy féltek az akkori görögök attól az egységes {d} szervezettől. Mert nagy váddal terhelték magukat Trója második elfoglalásával⁸⁰ - hiszen Trója annak a birodalomnak része volt. Mindezekkel a veszélyekkel szemben a hadseregnek három városra osztott, de testvérkirályok - Héraklész fiai⁸¹ - alatt álló egységes szervezete szerencsésen kitalált, jól működő berendezkedésnek tűnt, mely különb, mint a Trója ellen induló csapat. Mert először is azt hitték, hogy a Héraklidák személyében különb vezéreik vannak a Pelopidáknál, továbbá, hogy ez a sereg vitézségben különb a Trója ellen vonult hadnál: e hiszen az előbbiek győztek ugyan Trójánál, utóbb azonban - az akhájok a dórokkal szemben - vereséget [101] szenvedtek.⁸² Vajon nem így és ezzel a szándékkal rendezkedtek-e be az akkori dórok?

MEGILLOSZ: De teljesen így. {686}

ATHÉNI: S ugye az is valószínű, hogy azt gondolták, ezek az állapotok szilárdan fenn fognak állni sok ideig, minthogy sok fáradságot és veszélyt közösen álltak ki, s testvérkirályok egyetlen nemzetségének vezetése alatt álltak, azonkívül pedig egyéb jóskon kívül a delphoi Apollón tanácsát is kikérték?⁸³

MEGILLOSZ: Hogyne volna valószínű? {b}

⁷⁸ Ez a spártai vagyoni egyenlőség már az ókorban is inkább idealizált, semmint a valóságnak megfelelő ábrázolása. Más dór államokban, például Argosban ilyen felosztásról nem tudnak forrásaink.

⁷⁹ Sokat kommentált, a hérodotoszi hagyomány alapján nem magyarázható hely; Platón valószínűleg a knidoszi Ktésziaszt követi. Trója anakronisztikus asszír fennhatóságára jóval később bizánci Szephanosz is utal, amikor arról ír, hogy a trójai Alexandrosz vendégeskedett Mótülosz „asszír” királynál. A görög hagyomány mit sem tudott az egykori hettita birodalomról, amely valóban szoros kapcsolatot ápol a Kr. e. XIII. századi Trójával. Bizánci Szephanosz különös adatát új fénybe állította az a hettita szerződés, amit Muwatallis (a későbbi Mótülosz) kötött a wilusai Alaksanduval, vagyis görögösen az ilioni Alexandrosszal. A már elfeledett hettiták helyét foglalta el ilyenformán az ismertebb asszír nép a görög hagyományban. Ninosz mesés asszír király valószínű névadója Ninive városa lehetett.

⁸⁰ Tróját elsőként Héraklész foglalta el. A második hódító az Agamemnón által vezetett akháj sereg.

⁸¹ Valójában leszármazottai. Arisztomakhosz a mítosz szerint Héraklész dédunokája volt, Témenoszék pedig ükunokái.

⁸² A dórok elüldözték az akhájokat a Peloponnészosz legnagyobb részéről.

⁸³ Iszokratész szerint a dórok valamilyen egyéb kérdésben fordultak Apollónhoz, amire az isten nem is válaszolt, viszont arra szólította fel őket, hogy térjenek vissza ősi hazájukba (6.17)

ATHÉNI: A nagy várakozások azonban gyorsan elröppentek, csak annál a kis résznél nem, mely a ti lakóhelyeteken telepedett meg;⁸⁴ de ez is mind a mai napig szüntelenül harcolni kénytelen a másik két testvér ellen; pedig, ha az eredeti elképzelés megvalósul, és egységes összhang fejlődik ki köztük, az háborúban ellenállhatatlan hatalmat jelentett volna.

MEGILLOSZ: Így van.

VII. ATHÉNI: Hát akkor hogyan és miért omlott össze? Vajon nem érdemes-e megvizsgálni, hogy milyen erők tettek tönkre egy ilyen nagy szervezetet?

MEGILLOSZ: Bizony, ha elszalasztanánk ezt az alkalmat, {c} aligha találnánk másutt ennyire jó példát arra, hogy milyen alkotmányok és törvények tartják fenn a nagy és fényes államokat, vagy ellenkezőleg: milyenek teszik tönkre?

ATHÉNI: Úgy látszik tehát, szerencsésen bukkantunk épp erre a tárgyra vizsgálódásunkhoz.

MEGILLOSZ: Teljesen így van.

ATHÉNI: De vajon nem esünk-e mi is ugyanabba a {d} csapdába, amelyikbe mindenki? Azt hisszük, valami szép és nagyszerű dolgot látunk magunk előtt, ami csodálatos eredményekre volna képes, ha valaki helyesen tudna [102] bánni vele; pedig könnyen megeshetik, hogy egyszerűen mi nem tudjuk a dolgot helyesen és természetének megfelelően megítélni, de nem csak mi, hanem azok sem, akik hasonló esetekben így vélekednek?

MEGILLOSZ: Miről beszélsz pontosan? Hogy értsük szavaidat?

ATHÉNI: Barátom, én is nevetek már magamon. Amikor a szóban forgó haderőre tekintettem, csodaszépnek láttam, és azt hittem, csodálatos kincs jutott a görögök birtokába - ha akkor valaki, ahogy mondtam, jól tudta volna használni.

MEGILLOSZ: Hát nem volt megalapozott, amit te {e} mondtál, és mi elfogadtunk?

ATHÉNI: Talán az volt, de én most azon tűnődöm, hogy mindenkinek, aki valami nagyszerű dolgot pillant meg, aminek rendkívüli ereje és hatalma van, ugyanez az érzése támad, hogy ha a birtokosa élni tudna egy ekkora hatalommal, akkor sok csodálatos dolgot vihetne véghez vele, és boldog lehetne.

MEGILLOSZ: És szerinted nem helyes ez a vélekedés, {687} vagy mégis az?

ATHÉNI: Vizsgáld csak meg, mikor jogos egy ilyen dicséret! Ami először is a most szóban forgó esetet illeti, talán így kell feltenni a kérdést: ha az akkori szervezők annak rendje és módja szerint tudták volna megszervezni azt a sereget, hogyan tudtak volna sikert aratni? Nyilván úgy, ha szilárd egységgé forrasztják össze, és örök időnkig fenntartják, úgyhogy maguk szabadok lesznek, másokon viszont uralkodnak, akiken csak akarnak, és így {b} általában az emberekkel - mind a görögökkel, mind a barbárokkal - azt teszik, amit éppen akarnak, maguk is, meg az ivadékaik is, nem igaz? Vajon nem emiatt dicsőítették volna őket az emberek?

MEGILLOSZ: Bizony emiatt.

ATHÉNI: Ha pedig valaki nagy gazdagság, előkelő származás vagy bármi egyéb tiszteletet ébresztő tulajdonság láttán nyilvánít elismerést, az ugye amiatt dicséri, hogy általa az illető lesz mindaz, amit csak kíván, vagy legalábbis azok nagy része, épp a legfontosabbak? [103]

MEGILLOSZ: Legalábbis úgy látszik. {c}

ATHÉNI: Márpedig ez a kívánság, amire most beszélgetésünk rávilágított, olyan valami, ami minden emberben egyformán megvan.

MEGILLOSZ: Melyik kívánság?

ATHÉNI: Hogy az események saját elképzelésünk szerint történjenek, lehetőleg mindenütt, de legalább az emberi világban.

MEGILLOSZ: Ez természetes is.

ATHÉNI: Ugye ha mindig ezt kívánjuk mindnyájan, gyermek-, férfi- és öregkorunkban, szükségképpen imádkozni is ugyanezért imádkozunk mindvégig?

MEGILLOSZ: Természetesen. {d}

ATHÉNI: És bizonyára kedveseinkkel együtt imádkozunk azért, amit ők kérnek maguknak?

MEGILLOSZ: Alighanem.

ATHÉNI: Kedves, ugye, például a fiú az atyjának, s közülük az egyik gyermek, a másik férfi?

MEGILLOSZ: Igen.

⁸⁴ Spártáról van szó, amely fokozatosan meghódította a Peloponnészosz nagy részét.

ATHÉNI: Abból azonban, amit a fiú kér imádságában a maga számára, az apa sok mindent nem tart kíváncsnak, és épp arra kéri az isteneket, hogy ezek semmi esetre se történjenek a fiú könyörgése szerint.

MEGILLOSZ: Arra érted ezt, amikor egy még kellő belátással nem rendelkező ifjú könyörög? {e}

ATHÉNI: Igen, de arra is, amikor egy apa, aki már öreg, vagy éppen hogy nagyon is fiatalos, s nem ismeri a szépet és igazat, olyan lelkiállapotban könyörög teljes szívéből az istenekhez, amilyenben Thészeusz volt a szerencsétlenül kimúlt Hippolütossal szemben⁸⁵ - vajon ha a fia megtudja ezt, együtt imádkozik-e az apjával?

MEGILLOSZ: Értem már, mire gondolsz. Azt akarod mondani, hogy nem azért kell imádkozni és nem arra kell törekedni, hogy minden a kívánságunk szerint történjék, hanem hogy kívánságunk kövesse eszünket, azért pedig [104] mind az államnak, mind az egyes embernek imádkoznia és igyekeznie kell, hogy belátásra tegyen szert.

VIII. ATHÉNI: Igen, és hogy a törvényhozó államférfiúnak {688} erre való tekintettel kell a törvények rendelkezéseit megszabnia, mint már említettem; és figyelmeztetlek benneteket is a beszélgetésünk elején mondottakra - ha ugyan emlékeztek rá -, hogy a ti alapelveitek az volt, hogy a jó törvényhozónak összes törvényeit a háború érdekében kell hoznia; az én véleményem ezzel szemben az volt, hogy a ti elvetek szerint csak egy erényre való tekintettel kellene hozni a törvényeket, noha négy van. Tehát az {b} erény egészére kell tekintettel lenni, leginkább pedig az első erényre, mely az egész erénynek vezére: ez pedig a belátás és a megfontolás, és az a vélemény, amely az ezek iránti vonzódással és vágygal társul. S most beszélgetésünk ugyanide jutott vissza, s én, a szóvivő, megint csak azt mondhatom, amit akkor - ha úgy tetszik, játszva, ha pedig emígy tetszik, komolyan -, hogy szerintem {c} veszélyes dolog imádkoznia annak, akinek nincs belátása, és jobb, ha inkább az ellenkezője teljesül annak, amit kíván. S ha úgy esik jól, hogy komolynak fogjátok fel szavaimat, jól teszitek: mert remélem, hogy ha figyelmesen követitek a kevéssel előbb megkezdett gondolatmenetet, magatok is rájöttök, hogy e királyok bukásának és egész tervük meghiúsultának nem gyávaság volt az oka, sem pedig az, hogy uralkodók és alattvalók nem értettek volna a hadászathoz, hanem a többi erény teljes hiánya miatt mentek tönkre, különösen pedig a legfontosabb emberi dolgokra vonatkozó tudatlanság következtében. Hogy {d} pedig ezek a dolgok akkor csakugyan így történtek, és most is így történnek, s a jövőben sem fognak másképp lejátszódni, engedelmetekkel ezt próbálom meg logikus sorrendben haladva kimutatni és előttetek megvilágítani tehetségem szerint, hiszen barátaim vagytok.

KLEINIASZ: Szavakkal dicsérni téged, barátom, bevallom, nehezünkre esne, dicsérünk hát majd tettel: azzal, hogy figyelmesen fogjuk követni fejtegetéseidet; mert ebből derül ki igazán, hogy kit dicsér egy szabad ember, és kit nem. [105] {e}

MEGILLOSZ: Jól mondod, Kleiniasz, és úgy teszünk, ahogy mondod.

KLEINIASZ: Úgy lesz, ha az isten is úgy akarja. Beszélj tehát!

IX. ATHÉNI: A gondolatmenetünkben tehát ott tartottunk, hogy a legsúlyosabb tudatlanság tette tönkre akkor azt a hatalmat, és ugyanerre ma is képes volna; úgyhogy a törvényhozónak, ha egyszer ez így van, meg kell próbálnia az értelmet meggyökereztetnie az államokban, amennyire csak lehetséges, az értelmetlenséget pedig kiirtania.

KLEINIASZ: Világos. {689}

ATHÉNI: De melyik tudatlanság az, melyet joggal lehet a legsúlyosabbnak nevezni? Vizsgáljátok meg, vajon egy véleményen vagytok-e velem; én ugyanis ezt az esetet tartom a legsúlyosabb tudatlanságnak.

KLEINIASZ: Melyiket?

ATHÉNI: Azt, mikor az ember előtt valami szépnek vagy jónak látszik, s mégsem szereti, hanem gyűlöli; azt viszont, ami gonosznak és igazságtalannak látszik, szereti és kedveli. Ezt a meghasonlást egyrészt a gyönyör és fájdalom, másrészt az értelmes vélemény között {b} nevezem a tudatlanság végső fokának, s egyszersmind a legnagyobbnak, minthogy a lélek "tömeg"-ére vonatkozik: mert a lélek fájó és gyönyörködő része ugyanaz, mint a néptömeg az

⁸⁵ Hippolütoszt, Thészeusz athéni király fiát alaptalanul vádolta meg azzal, hogy Phaidra, a legfiatalabb és legkedveltebb lányát, a királyi palotájában elcsábította. Thészeusz elátkozta a fiát, aki szörnyethalt.

államban. Midőn tehát a lélek a tudással és értelmes véleménnyel, e természetes vezetőivel, szembeszáll, ezt nevezem én esztelenségnek, mely ugyanaz mind az államban, ha a tömeg nem engedelmeskedik előljáróinak s a törvényeknek, mind az egyes embernél, ha okos gondolatok vannak ugyan elméjében, de {e} ezeknek semmi hatása sincs, sőt egész viselkedése ellentétes velük. Nos, ezt a tudatlanságot tartom én a legnagyobb hibának, mind az államban, mind minden egyes polgár esetében, nem pedig az egyes mesterségekben való járatlanságot - ha ugyan megértitek, barátaim, amit mondok.

KLEINIASZ: Értjük, barátom, és egyetértünk veled.

ATHÉNI: Szögezzük hát le mint meggyőződésünket és alapelvünket, hogy oly polgárookra, kik ezekben [106] tudatlanok, semmit sem szabad bízni, ami a vezetéssel összefügg, sőt meg kell róni őket tudatlanságuk miatt, még ha nagyon jó számolók is, gyakorlottak mindenféle {d} trükkökben, és bármennyire gyorsan vág is az eszük; akik ellenben ezekkel ellentétes lelkiületűek, azokat bölcsnek kell nevezni, még ha - ahogyan mondani szokták - sem írni, sem úszni nem tudnak, és nekik kell adni a tisztségeket mint értelmes embereknek. Hiszen, barátaim, a lélek összhangja nélkül hogyan támadhatna a megértésnek csak egy szikrája is? Ez lehetetlen. Ellenben a legszebb és a legnagyobb összhang joggal nevezhető a legnagyobb bölcsességnek, s ebben részesül az, aki az értelem szerint él; aki viszont nélküle, az tönkreteszi az {e} otthonát is, és államának sem megmentője lesz, hanem épp ellenkezőleg, csak a tudatlansága fog bebizonyosodni e téren. Ezekben tehát - mint az előbb említettem - állapodjunk meg!

KLEINIASZ: Ezek többé nem lehetnek vita tárgyai.

X. ATHÉNI: Az kétségtelen, hogy kell lenniük vezetőknak és alattvalóknak az államban.

KLEINIASZ: Csakugyan.

ATHÉNI: Rendben van; de hány és milyen természetes {690} alapja van a vezetésnek és engedelmeskedésnek mind a nagy és kis államokban, mind a családokban? Az egyik ilyen jogalap az apával és anyával kapcsolatos; ugye általában mindenütt helyesnek fogadnák el azt az alapelvet, hogy a szülők uralkodjanak a gyermekeik fölött?

KLEINIASZ: Persze.

ATHÉNI: Ezután következik az az elv, hogy a nemesek uralkodjanak a nemtelenek fölött; a harmadik pedig az, hogy az idősebbeknek kell uralkodni, az ifjabbaknak pedig engedelmeskedni.

KLEINIASZ: Így van.

ATHÉNI: A negyedik elv szerint a szolgák {b} engedelmeskednek, az urak parancsolnak.

KLEINIASZ: Természetesen.

ATHÉNI: Az ötödik alapelv, gondolom, az, hogy az erősebb uralkodik, a gyengébb engedelmeskedik.

KLEINIASZ: Nagyon kényszerű uralomról beszélsz. [107]

ATHÉNI: És olyanról, amely legjobban el van terjedve az {c} összes élőlények között, és megfelel a természet rendjének, mint hajdan a thébai Pindaros⁸⁶ mondta. De a legfontosabb alapelv - úgy látszik - a hatodik, mely azt kívánja, hogy az értelmes ember vezessen és uralkodjék, a tudatlan pedig kövesse. És ezt az elvet, bölcs Pindaros, egyáltalán nem mondanám természetellenesnek, sőt igazán természetes éppen az, hogy a törvény uralkodik azok fölött, kik önként elismerik, nem pedig az erőszakos uralom.

KLEINIASZ: Nagyon helyesen mondod.

ATHÉNI: Az uralom hetedik fajtáját, melyet az isteni kegyen és a jó szerencsén nyugvó hatalomnak mondhatnánk, a sorsolásra bízunk, és azt tartjuk legigazságosabbnak, hogy akit a sorsolás kijelöl, uralkodjék; aki pedig rosszul jár a húzásnál, vonuljon vissza, és engedelmeskedjék.

KLEINIASZ: A valóságnak megfelelően beszélsz. {d}

ATHÉNI: Látod-e már, törvényhozó - mondhatnánk tréfásan az egyiknek azok közül, akik könnyedén fognak a törvényhozáshoz -, hány alapelv van a vezetőkre vonatkozólag, és ezek

⁸⁶ A Kr. e. V. század legnagyobb kardalköltője (Kr. e. 522-446). Platón a thébai költő 169. töredékére utal, amelyet a *Gorgiaszban* (484 b) szó szerint idéz, a *Prótagoraszban* pedig utal rá (337 d): „Halandóknak, halhatatlanoknak egyaránt királya a törvény; hatalmas kezével maga után vonja a legnagyobb erőszakot, és szentesíti azt. Példám Héraklész...” (Ford. Péterfy Jenő)

egymással természettől fogva ellentétben állanak? Igazi feszültségforrást fedeztünk fel bennük, melyre nagy gondot kell majd fordítanod. Most azonban először azt vizsgálj meg velünk együtt, mit és hogyan vétettek ezen elvek ellen Argosz és Messzéné {e} királyai, amikor tönkretették önmagukat is és velük együtt a görögök hatalmát is, mely oly csodálatra méltó volt az akkori időkben. Vajon nem tudatlanságukban, mert nem ismerték a hésziadoszi bölcsességet, hogy a fél gyakran több az egésznél?⁸⁷ [108]

KLEINIASZ: Helyesen mondd.

ATHÉNI: Mit gondoljunk: vajon ez a hiba a királyok körében szokott fellépni és pusztítani inkább, vagy a nép között?

KLEINIASZ: Ez a betegség valószínűleg azoknál a {691} királyoknál gyakori, akiket a fényűző élet fennhéjázóvá tett.

ATHÉNI: Akkor nyilvánvaló, hogy először is az a hiba volt meg a királyokban, hogy többre vágytak, mint amit a fennálló törvények engedtek; és amit szóval és esküvel helyeseltek, azzal bensőleg nem voltak összhangban, és a benső összhangnak ez a hiánya - amely szerintünk a legnagyobb tudatlanság, ha bölcsességnek látszik is - tett tönkre mindent náluk a maga borzasztó hamisságával és helytelenségével?

KLEINIASZ: Legalábbis úgy látszik.

ATHÉNI: Akkor ezzel megvagyunk. No és milyen {b} intézkedéssel előzhette volna meg a törvényhozó ezt a bajt? Persze, az istenekre mondom, most már igazán nem nagy bölcsesség ezt felismerni, és nem nehéz megmondani; ha azonban akkor előre lehetett volna látni, és ezt valaki időben felismeri, ez a valaki bölcsőbb lett volna nálunk.

MEGILLOSZ: Mire gondolsz?

ATHÉNI: Arra, hogy ha a nálatok lejátszódó eseményeket utólag tekinti át az ember, Megillosz, akkor már könnyű felismerni, és a felismerést - hogy minek kellett volna akkor történnie - megmondani.

MEGILLOSZ: Mondd még világosabban!

ATHÉNI: Így lesz a legvilágosabb.

MEGILLOSZ: Hogyan?

XI. ATHÉNI: Ha valaki nem törődik a mértékkel, és a {c} kelleténél nagyobb ad a kisebbnek - például egy hajónak túl nagy vitorlát, a testnek túl sok táplálékot, a léleknek túl nagy hatalmat -, minden felborul, és a határok önkényes átlépése betegséghez és igazságtalansághoz vezet, az önkény édes gyermekéhez. Mit szólnak hát ehhez? Nemde azt, hogy a halandó lélek természete, barátaim, nem olyan, hogy valaki fiatalon és felelősségérzet nélkül képes volna elviselni a legnagyobb hatalmat az emberek között {d} úgy, hogy elméjét ne támadja meg a legnagyobb betegség, [109] a szellemi vakság, s így ne gyűlöljék meg legközelebbi barátai, ami aztán hamarosan tönkreteszi őt magát is, és eltünteti egész hatalmát. Épp az a nagy törvényhozók hivatása, hogy ettől óvakodjanak, felismerve a kellő arányt és mértéket. Amennyire tehát a dolgok akkori fejlődését most gyanítani lehet, valószínűleg a következőképp történt.

MEGILLOSZ: Hogyan?

ATHÉNI: Úgy, hogy akadt egy gondviselő istenetek, aki {e} látta előre a jövőt, és királyaitok nemzetségét megkettőzte,⁸⁸ s így hatalmukat a kellő mértékre korlátozta; ezután pedig egy ember, kinek természetébe isteni képesség vegyült,⁸⁹ látva, hogy uralmi rendszeretek még {692} mindig gyulladásban van, a bölcs belátás öregkorra beérő képességével egészítette ki a származás miatt érzett büszkeség erejét, s a huszonnyolc öreg⁹⁰ szavát a legfontosabb ügyekben egyenlő súlyúvá tette a királyok hatalmával. Harmadik megmentőtök pedig, midőn azt látta,

⁸⁷ A *Munkák és napok* 40-41. sora, ld. 677 e.

⁸⁸ A spártai kettős királyságra utal, vö. 683.

⁸⁹ Lükurgoszra, a spártai törvényhozóra gondol (vö. 624), akit a Püthia, Apollón jóspapnője - Hérodotosz szerint - így szólított meg: „Mondjalak istennek, jósolva, vagy emberi lénynek? / Úgy hiszem én, inkább istenség vagy te, Lükurgosz!” (1. 65. Ford. Muraközy Gyula)

⁹⁰ A vének tanácsának, a gerusziának huszonnyolc tagja volt, a két királlyal együtt alkottak harmincfős testületet.

hogy királyi hatalmatok még mindig duzzadt és feszül az indulatoktól, az ephoroszok⁹¹ hatalmát adta mellé csillapítószer gyanánt, a sorsolás útján nyert hatalom egyik közeli rokonát; és ily módon nálatok a királyi hatalom a megfelelő elemek megfelelő arányú keverékéből {b} alakult ki, ezért maga is fennmaradhatott, és mások fennmaradását is elősegíthette. Mert hiszen Témenosz, Kreszphontész⁹² és az akkori törvényhozók - akárhik voltak is [110] - Arisztodémosz osztályrészét sem tartották volna fenn, mert nem voltak kellően jártasak a törvényhozásban; különben nem gondolhatták volna, hogy esküvel lehet mérsékelni egy ifjú lelket, mely olyan uralomhoz jut, amelyből türannisz lehet. Így azonban az isten megmutatta, milyennek kell a maradandó uralomnak lennie. De hogy {c} ezt mi most felismerjük, ahhoz - mint már megjegyeztem - semmi különös bölcsesség nem kell; mert az események nyújtotta példából meglátni valamit nem nehéz dolog; ha azonban valaki akkor előre látta volna ezeket, és képes lett volna az uralkodói hatalmat mérsékelni, és a háromból egyet alkotni, ezzel az akkori szép terveket maradéktalan megvalósuláshoz segítette volna, és sem a perzsa, sem más sereg soha nem indult volna Görögország ellen, jelentéktelen porszemnek nézve bennünket.

KLEINIASZ: Színigazat mondasz.

ATHÉNI: Annyi bizonyos, csúfosan védekeztek elődeink {d} a perzsák ellen, Kleiniasz. Ezt a „csúfosan”-t nem úgy értem, mintha nem arattak volna gyönyörű győzelmeket szárazon és vízen; hanem azt nevezem csúfságnak, hogy először is e három állam közül csak egy sietett Görögország segítségére, a másik kettő azonban annyira belesüllyedt a romlottságba, hogy egyikük⁹³ még Lakedaimont is csaknem megakadályozta, hogy Görögországon {e} segítsen, mert teljes erővel harcra kelt ellene; a másik pedig, Argosz, amely az osztozkodás idején első helyen állott, mikor felszólították a barbárok elleni védekezésre, nem lett eleget a felszólításnak, és nem is segített. S egyáltalán, ha valaki annak a háborúnak az eseményeit megörökítené, sok mindent elmondhatna, ami nem válik Görögország becsületére; sőt ha azt állítaná, hogy Görögország védekezett, nem helyesen fejezné ki magát; mert ha az athéniak és spártaiak közös elhatározása nem hártotta [111] {693} volna el a fenyegető szolgaságot,⁹⁴ valószínűleg nemcsak a görög törzsek vegyültek volna össze egymással, hanem barbárok kerültek volna a görögök közé és görögök a barbárok közé, mint a perzsák leigázott népei mostanában, akik a sok ide-oda sodródás, összevissza keveredés miatt gyalázatos szétszórtságban élnek. Ezek azok, Kleiniasz és Megillosz, amiket szemére vethetünk a hajdani és {b} mostani úgynevezett államférfiaknak és törvényhozóknak, abból a célból, hogy hibáikból tanulva rájöjjünk arra, hogy mi mást kellett volna inkább cselekedni. Íme most is megmondtuk, hogy a törvényhozónak nem szabad túl nagy hatalmat vagy vegyítetlen kormányformát létrehoznia, {c} mert beláttuk, hogy az államnak szabadnak, okosnak és testvérinek kell lennie, és a törvényhozónak ezt a három célt kell szem előtt tartania a törvények meghozatalakor. De ne csodálkozzunk azon, hogy bizonyos célokat már többször is kijelöltünk, hogy a törvényhozónak ezeket figyelembe véve kell törvényt hoznia, s a célul tűzött dolgok mégsem ugyanazt az arcukat mutatták minden esetben. Mert gondoljuk csak meg, akár azt mondjuk, a józan gondolkodásra, akár azt, az okosságra, akár a testvéri összetartásra kell tekintettel lenni, ez a három cél nem különböző, hanem azonos. S az se zavarjon meg bennünket, ha ezeken felül is még felmerülnek újabb kifejezések.

⁹¹ A hagyomány szerint az öt ephorosz, vagyis a nép egyszerű tagjai közül - Arisztotelész szerint évente - választott nagy hatalmú felügyelőtestületet Theopomposz vezette be. Az ephoroszok egyikéről nevezték el a spártai évet. Nevük listája Kr. e. 754-ben kezdődik, de az első évtizedek nevei nem valószínű, hogy hitelesek.

⁹² Ld. 683 d.

⁹³ Messzénére gondol, bár más forrásból nem ismerünk ilyen konfliktust Kr. e. 490-ből vagy 480-ból. A helótalázadástól való félelem mindenesetre gyakran akadályozta Spártát a távoli hadszíntereken való háborúskodásban. Argosz elutasította a perzsa-ellenes szövetségben való részvételt (Hérodotosz 7.148-152).

⁹⁴ Kr. e. 480-ban és 479-ben Athén és Spárta összefogása teremtette meg az a szövetségi rendszert, amely Szalamisznál és 479-ben Plataiainál és Mükalénál megsemmisítette a perzsa flottát és szárazföldi hadsereget

KLEINIASZ: Igyekszünk majd figyelni erre, ha e kifejezésekkel ismét találkozunk; most viszont mondd meg, mit {d} értettél azon, midőn azt mondtad, hogy a törvényhozónak testvéri összetartásra, okosságra és szabadságra kell törekednie.

XII. ATHÉNI: Halld hát! Két, fogalmazzunk úgy, anya-államforma van,⁹⁵ a többi mind ebből a kettőből ered. [112] Az egyiket pontos elnevezéssel nevezik monarchiának, azaz egyeduralomnak, a másikat demokráciának, vagyis népuralomnak; az első a perzsáknál, a második nálunk érte el legmagasabb fokát. A többi államforma, mint mondtam, csaknem az összes, ezekből van a legkülönbözőbb változatokban összevegyítve. Mármost ahhoz, hogy a szabadság, az összetartás és a belátás együttesen megvalósulhasson, mindkét államformának hozzá kell járulnia;⁹⁶ ezt akarja lelkünkre kötni beszélgetésünk, amikor azt hangoztatja, hogy az olyan állam, amely ezeknek híjával van, sohasem rendelkezhet helyes kormányformával.

KLEINIASZ: Hogy is rendelkezhetne?

ATHÉNI: Mármost az egyik állam a monarchikus formát részesítette előnyben a kelleténél jobban; a másik pedig kizárólag a szabad államformát, s így egyikük se jutott el a helyes mértékhez; a ti államaitok, mind a spártai, mind a krétai, már inkább megközelítették; az athéniai és perzsák hajdan szintén körülbelül ennyire, most azonban {694} kevésbé. Lássuk most ennek okait, rendben?

KLEINIASZ: Mindenképp látnunk kell, ha végére akarunk járni annak, amit magunk elé tűztünk.

ATHÉNI: Halljuk tehát: a perzsák, midőn Kürosz alatt⁹⁷ bizonyos fokig megtartották a helyes arányt szabadság és szolgaság között, először szabaddá lettek, azután sok más nép urává. Mert annak köszönhetően, hogy az uralkodók szabadságban részesítették alattvalóikat, és {b} magukkal azonos szintre helyezték őket, jobban szerették a katonák is vezéreiket, és elszántnak mutatkoztak a [113] veszélyekben; ha pedig valaki értelmes volt közöttük és jó tanácsokat tudott adni, minthogy a király nem volt hatalmára féltékeny, hanem szólásszabadságot adott, és megtisztelte azokat, akik valamely ügyben jó tanácsot adtak, mindenki számára megadta a közügyekkel való törődés lehetőségét, és a szabadság, a testvéri összetartás és a szellemi közösség folytán minden tekintetben gyarapodtak is abban az időben.

KLEINIASZ: Előadásod szerintem nagyjából megfelelhet a tényeknek. {c}

ATHÉNI: Hogy ment mindez tönkre Kambüszész alatt,⁹⁸ és hogy jött majdnem teljesen rendbe ismét Dareiosz idejében⁹⁹ - akarjátok-e, hogy mindebbe látnok módján belepillantsunk?

KLEINIASZ: Hát ha ez viszi közelebb vizsgálódásainkat a kitűzött célhoz, miért ne?

ATHÉNI: Nos hát látnoki szemeimmel azt látom, hogy Kürosz jó hadvezér és hazaszerető ember volt amúgy, de a helyes nevelésről fogalma sem volt, és nem törődött a saját háza dolgaival sem.¹⁰⁰

⁹⁵ A gondolat eltér a már Hérodotosz által kifejtett (3. 80-82), Xenophón által is elfogadott (*Emlékeim Szókratészről* 4. 6. 12), majd Arisztotelész (*Politika* 1279 a) által rendszerbe foglalt (és másutt Platón által is említett, ld. *Az államférfi* 291 d) elméletől, amely szerint három alapvető államforma létezik, ahol egy ember uralkodik, ahol kevés, és ahol sok (vö. 832 c)

⁹⁶ A kevert államforma (*mikté politeia*) első megfogalmazása. Később Arisztotelész és Polübiosz munkáiban ez az államforma, pontosabban a monarchia, arisztokrácia és demokrácia legjobb elemeinek összevegyítése, válik egyedül kívánatossá.

⁹⁷ Nagy Kürosz (uralkodott Kr. e. 559-529 között) szabadította fel a perzsákat a médek uralma alól, és teremtette meg a Perzsa Birodalmat. Űralmát, különösen elmebeteg fiáéhoz, a zsarnok Kambüszészéhez képest mérsékeltnak és igazságosnak tartották, bár Lüdia és Babilon meghódítása Kürosznak is csak erőszakkal sikerült.

⁹⁸ Kambüszészt (ur. Kr. e. 529-522), a Perzsa Birodalmat alapító Kürosz fiát őrvjngő zsarnokként festik le forrásaink.

⁹⁹ Bár Dareiosz (ur. Kr. e. 522-486) katonai puccsal került hatalomra, birodalomszervezői erényeit még a görögök is elismerték

¹⁰⁰ Platón egy másik Szókratész-tanítvány, Xenophón két művének idealizált Kürosz-képével vitatkozik. A *Kürupaideia* (*Kürosz nevelkedése* 1.6.12; 8.1.14) éppúgy Kürosz gazdasági tehetségét magasztalja, mint a *Gazdálkodásról* (4. 4): „Talán nem szégyen, ha a perzsa királytól veszünk példát? - jegyezte meg Szókratész. - Azt mondják, hogy a legszebb és legfontosabb foglalkozásnak a földművelést és a katonáskodást tartja, és mindkettőben nagy szakértelemre tett szert.” (4. 14): „Azt is mondják, hogy egykor Kürosz, a

KLEINIASZ: Milyen alapon állíthatjuk ezt? {d}

ATHÉNI: Láthatólag ifjú korától fogva egész életén át háborúskodott, s az asszonyokra bízta gyermekei nevelését, azok pedig úgy nevelték őket, mint istenáldotta és már eleve boldognak született lényeket, akik semmire [114] sem szorulnak rá. Megakadályozták, hogy bárki bármiben is ellentmondjon nekik, mint istenáldotta tökéletes lényeknek, sőt egyenesen arra kényszerítették mindenkit, hogy dicsérje minden szavukat és tettüket - ilyen emberré nevelték őket.

KLEINIASZ: Szép kis nevelésről beszélsz!

ATHÉNI: Asszonyos nevelés volt ez bizony, királyi {e} asszonyoké, méghozzá afféle újjgazdagoké, akik férfi nélkül - hisz az nem ért rá a sok háborús veszélytől - nevelték a gyermekeket.

KLEINIASZ: Ésszerű, amit mondasz.

ATHÉNI: Atyjuk szerzett ugyan számukra sok-sok nyájat, gulyát, embercsapatot meg tengernyi egyéb kincset, de {695} nem vette észre, hogy azok, akiknek mindezt adni akarta, nem nevelkedtek az ősi perzsa mesterségben. Mert a perzsák, zord vidék szülöttei, eredetileg pásztorok voltak, kemény életet éltek, mely izmos pásztorokat tudott faragni belőlük, akik képesek a szabad ég alatt élni, virrasztani, és hadba vonulni, ha kell; ehelyett szemet hunyt afölött, hogy asszonyok és eunuchok részesítsék az ő saját fiait olyan nevelésben, melyet az állítólagos boldogság rontott meg: a méd nevelésben!¹⁰¹ Ezért aztán olyanok lettek, amilyenekké lenniük kellett a fegyelmezetlen nevelés következtében. Mikor pedig Kürosz halála után [115] fiai átvették a királyságot, telve fegyelmezetlenséggel és elpuhultsággal, először is az egyik megölette a másikat,¹⁰² mert nem tudta az egyenlőséget elviselni; azután eszét vette a sok ital és a neveltetés hiánya, majd birodalmát is elvesztette a médek és az - akkori nevén - eunuch¹⁰³ felkelése nyomán, aki mélyen megvetette Kambüszészt gyengeelméjűsége miatt. {c}

KLEINIASZ: Így mondják, és valahogy így is történhetett.

ATHÉNI: De a hagyomány szerint Dareiosz és a „hetek” által¹⁰⁴ ismét a perzsák kezébe jutott az uralom.

KLEINIASZ: Úgy van.

ATHÉNI: Az elbeszélés fonalán haladva vizsgáljuk tovább. Dareiosz nem királynak volt a fia,¹⁰⁵ és így nem nevelkedett fényűző módon; mikor aztán uralomra jutott, minthogy hetedmagával nyerte el a trónt, hét részre {d} osztotta birodalmát, aminek ma is vannak még csekély nyomai; és méltányosnak tartotta, hogy törvényeket hozva kormányozzon, bizonyos egyenlőséget teremtvé minden alattvalója számára. Kürosz adóját, melyet a perzsáknak ígért, törvényesen

legnagyoszerűbb király, ajándékosztáskor megjegyezte, ő jogosan kaphatná meg mindkét jutalmat, mivel ő műveli meg legjobban a földeket, aztán pedig ő is védelmezi meg valamennyit." (Ford. Németh György)

¹⁰¹ Többszörös utalást tartalmazó gondolatmenet. Az első réteg arra vonatkozik, hogy a megpróbáltatások közt felnövő ember fizikailag erős lesz, míg a kényelmes élet elpuhít. Ezt éppen a perzsákról szólva és Kürosz szájába adva Hérodotosz is megfogalmazza (8. 122): „Mert puha földön puha emberek teremnek, s nincs a világon olyan föld, amely egyszerre hozna pompás gyümölcsöket meg jó katonákat is”. A második utalás az, hogy a mesés hagyomány szerint Kürosz, akit nagyapja, a méd király el akart pusztítani, titokban egy pásztornál nevelkedett (Hérodotosz 1.110). A harmadik utalás Xenophón *Kürosz nevelkedése* utolsó bekezdéseit idézi, amelyek szerint a perzsák romlása, elpuhulása azért következett be, mert elhanyagolták a régi, férfias nevelést és életformát (8.8.19: „Országszerte szokás volt azelőtt, hogy nem mutatkoztak gyalogosan, mégpedig azért, hogy minél jobb lovasok legyenek. De ma? Több takarót tesznek a lovakra, mint az ágyra: ma nem a lovaglás ügyét viselik szívükön, hanem azt, hogy puhán üljenek”. Ford. Fein Judit.)

¹⁰² Kambüszész megölette öccsét, Szmerdiszt (a perzsa forrásokban Bardiját).

¹⁰³ Gaumata mágus, vagyis méd pap Szmerdisz (Bardija) halála után azt állította magáról, hogy ő Szmerdisz, és hét hónapig bitorolta a trónt, amíg Dareiosz és felkelőtársai Kr. e. 522-ben meg nem gyilkolták, vö. Hérodotosz 3. 79. Platón a 7. levélben is eunuchnak nevezi Gaumatát (332 a), ami ellentmond a hérodotoszi ábrázolásnak. A történetírónál a mágus nemcsak Szmerdisz, hanem a közben meghalt Kambüszész feleségeivel is együtt halt. Az eunuch szó különféle értelmezéseihez vö. Schöpsdau 2, 472

¹⁰⁴ A mágus ellen fellázadt hét főrangú perzsa (akik egyike volt Dareiosz) lázadásáról ld. Hérodotosz 3.67-79

¹⁰⁵ Nem volt közvetlen rokona Kürosznak, így joga sem volt a trónhoz. Megválasztásának meséje - ami az isteni kiválasztottságot a ravasz csellel kombinálta - hiányzó legitimitását pótolta, ld. Hérodotosz 3.84-86.

szabályozta; amikor összetartást és baráti közösséget kívánt megteremteni az összes perzsa között, a perzsa köznépet ajándékok és jótétemények által nyerte meg magának; így aztán seregei szívesen szereztek neki nem kevesebb országot, mint amennyit [116] Kirosz hátrahagyott. Dareiosz után azonban Xerxész¹⁰⁶ következett, aki ismét elpuhult, királyi nevelésben {e} részesült. „Dareiosz, Dareiosz - mondhatnánk neki -, nem tanultál Kirosz hibájából! Ugyanolyan erkölcsökben neveltet Xerxészt, mint amelyekben Kirosz Kambüszészt.” Ő aztán, mint ahogy emberré is ugyanaz a nevelés tette, életét is ugyanúgy fejezte be, mint Kambüszész - annyi idő óta pedig szinte nem is akadt többé igazán nagy király a perzsák között, legfeljebb névleg. S ennek oka {696} szerintem nem a sors, hanem az a helytelen életmód, amelyet a különösen gazdag és hatalmas emberek gyermekei általában élnek: mert nem származhat ilyen nevelésből olyan gyermek, aki akár férfi-, akár öregkorában erényével kimagaslana. Márpedig ezt kell a törvényhozónak is szem előtt tartania, s nekünk is mostani beszélgetésünkben. És itt joggal érdemel elismerést a ti városotok, spártaiak, amiért senkinek sem adtok szegénysége vagy királyi helyzete alapján különböző nevelést vagy bárminemű {b} megtiszteltetést, hanem ahhoz ragaszkodtok, amit kezdetben isteni törvényhozótok egy istentől - Apollóntól - ihletve¹⁰⁷ megállapított. Mert nem szabad, hogy egy államban kiemelkedő tisztségeket nyerhessen valaki, azon az alapon, hogy gazdagságával kiemelkedik - ahogy általában akkor sem, ha gyorsaságával, szépségével vagy testi erejével válik ki -, de erény nélkül; sőt még az erény sem lehet jogcím, ha hiányzik belőle a józan ész.

MEGILLOSZ: Hogy érted ezt, barátom?

XIII. ATHÉNI: A bátorság, ugye, része az erénynek?

MEGILLOSZ: Igen.

ATHÉNI: Ítéld meg most magad, a saját józan eszedre hallgatva, vajon elfogadnál-e valakit lakótársul vagy szomszédul, aki nagyon bátor ugyan, de nem higgadt, hanem féktelen?

MEGILLOSZ: Ne is mondd! {c} [117]

ATHÉNI: Hát az olyan mesterembert, aki szakmájában kiváló, de igazságtalan?

MEGILLOSZ: Semmi esetre sem.

ATHÉNI: Márpedig igazságosság nincs józan gondolkodás nélkül.

MEGILLOSZ: Már hogy is lehetne?

ATHÉNI: És olyan bölcs sincs, amilyenről beszélünk: akinek örömei és fájdalmai összhangban vannak a helyes gondolkodással és ahhoz alkalmazkodnak - ilyen bölcs nincs józan gondolkodás nélkül.

MEGILLOSZ: Nincs bizony! {d}

ATHÉNI: De még a következőt is vizsgáljuk meg az állami tisztségek és méltóságok szempontjából, hogy mikor történik helyesen és mikor nem.

MEGILLOSZ: Mit kell megvizsgálnunk?

ATHÉNI: A józan gondolkodás a többi erény összessége nélkül, a lélekben mintegy magára maradva, igazság szerint méltó-e a kitüntetésre vagy sem?

MEGILLOSZ: Nem tudom, mit szólnak.

ATHÉNI: Máris a kellő mérséklettel feleltél: mert bármilyen határozott feleletet adtál volna, legalábbis az én fülemnek hamisan szólt volna.

MEGILLOSZ: Akkor szerencsém volt! {e}

ATHÉNI: Na jól van; ez a ráadás tehát, ami kitüntetésekben vagy azok elmaradásában mérhető, önmagában véve szóra sem érdemes, inkább csak hallgatásra.

MEGILLOSZ: Úgy látszik, a józan gondolkodásról beszélsz.

ATHÉNI: Igen; viszont az, ami a többi erény közül leginkább javunkra van, csak ezzel a ráadással együtt méltó arra, hogy a legmegtisztelőbb kitüntetésben részesítsük, s a másodszorban hasznos a második kitüntetésre; és így tovább, ebben az arányban nyerve el a sorban következő tisztségeket, ez lesz a hivatalok helyes betöltésének rendje. {697}

¹⁰⁶ Dareiosz fia és utóda (ur. Kr. e. 486-465), akit a görögök a szalamiszi és plataiai vereségei miatt elpuhultnak tartottak. Dareiosz és Xerxész görög szempontú összehasonlításához a legkorábbi forrás Aiszkhülosz drámája, a *Perzsák*

¹⁰⁷ Lükurgosz spártai törvényeit Apollón erősítette meg, ld. 624.

MEGILLOSZ: Valóban így van.

ATHÉNI: Nos hát nem a törvényhozó feladata-e, hogy a tisztségeket így - az érdemekhez arányítva - kiossza?

MEGILLOSZ: De nagyon is.

ATHÉNI: Akarod-e, hogy őrá bízunk, hogy az összes tisztséget az egyes teljesítmények szerint apránként ő ossza [118] ki, mi pedig - hiszen mi is törvényekre vágyakozunk - kíséreljünk meg egy átfogó hármas felosztást, hogy különválasszuk a legnagyobb, a másodrendű és harmadrendű javakat?

MEGILLOSZ: Nosza, próbáljuk meg!

ATHÉNI: Megállapíthatjuk tehát, hogy egy államnak, ha {b} - érthető módon - fenn akar maradni és az emberi lehetőségekhez képest boldog akar lenni, okvetlenül szükséges helyesen kiosztani és megvonni a tisztségeket. A helyes álláspont pedig az, ha a legnagyobb becsben állnak és az első helyet foglalják el a lelki javak, amelyeknek alapfeltétele a józan meggondoltság, második helyen állnak a testi javak és előnyös tulajdonságok, harmadik helyen pedig a vagyon és a pénzbeli javak; ha valamely törvényhozó vagy állam eltér e sorrendtől, úgy, hogy akár a vagyont részesíti előnyben a tisztségek betöltésénél, akár {c} az alsóbb rangú javak közül más egyebet helyez előbbre, sem az istenek, sem az államérdek szempontjából nem jár el helyesen.¹⁰⁸ Kimondhatjuk-e ezt mint meggyőződésünket, vagy valami mást mondjunk?

MEGILLOSZ: Világosan kimondhatjuk.

ATHÉNI: Erre a hosszabb megbeszélésre a perzsa államról való vizsgálódás készítetett bennünket. Úgy találjuk, hogy évről évre gyengébbek lettek; ennek okát pedig abban fedeztük föl, hogy a szabadságtól túlzottan megfosztották a népet, a parancsuralmat viszont a kelleténél jobban megerősítették, s emiatt kiveszett államukból az {d} összetartás és a közügyek iránti érdeklődés. S ha ez egyszer oda van, akkor a vezetők tanácskozása nem az alattvalók és nem az egész közösség érdekében történik, hanem saját uralmuk céljait szolgálja, s ha ezt egy kissé is növelni remélik, képesek feldúlni városokat, földönfutóvá tenni baráti népeket, tűzzel-vassal dúlva és könyörtelenül gyűlölve őket; ha aztán szükségük lenne rá, hogy a népek értük harcoljanak, nem találnak bennük közösségi szellemet, hogy hajlandók legyenek buzgón {e} harcolni [119] és életüket kockáztatni, hanem - noha emberek megszámlálhatatlan miriádjait hajtották hatalmuk alá - valamennyi hasznavethetetlennek bizonyul a háború céljaira, és mintha szűkében volnának embernek, zsoldosokat fogadnak, és zsoldosoktól és idegenektől várják {698} menekvésüket. Ezenkívül szükségképpen korlátoltak, hiszen tetteikkel azt hirdetik, hogy az aranyhoz és ezüsthöz képest minden csak üres fecsegés, amit az emberek városszerte értékesnek és szépnek mondanak.

MEGILLOSZ: Teljesen így van.

XIV. ATHÉNI: Ezzel a perzsákat illető mondanivalónk, hogy kormányrendszerük a túlságos szolgaság és parancsuralom miatt nem helyes, véget ért.

MEGILLOSZ: Így van.

ATHÉNI: S most éppúgy végig kell mennünk az attikai {b} alkotmány fejlődésén, hogy belássuk: a teljes és minden felsőbbbségtől mentes szabadság jóval rosszabb a mérsékelt uralomnál. Nekünk ugyanis abban az időben, midőn a perzsa betörés fenyegette Görögországot, sőt talán egész Európát, már régóta volt alkotmányunk, és a négy vagyonbecslésen nyugvó osztály alapján¹⁰⁹ voltak előjáróink, és úr gyanánt ott lakozott bennünk a szégyenérzet [aidósz], ami miatt az akkori törvényeknek és ősi hagyományoknak szolgálva akartunk élni. Ezenkívül pedig a szárazon és vízen felvonuló hadsereg nagysága tanácstalan félelmet keltett bennünk, és azt eredményezte, {c} hogy még nagyobb igyekezettel szolgáljunk előjáróinknak és a törvényeknek, és mindezek folytán erős összetartás és testvériség fejlődött ki köztünk. Körülbelül tíz évvel a szalamiszi tengeri ütközet előtt érkezett meg Datisz, a perzsa sereg vezére,¹¹⁰ akit Dareiosz

¹⁰⁸ A javak hármas felosztásához, valamint a társadalomban betöltött hely ezekhez kötéséhez vö. *Az állam* 591 b; 618 c-e.

¹⁰⁹ A Kr. e. 594-ben bevezetett szolóni vagyoni osztályokra céloz (500 mérősök, lovagok, zeugítészek vagyis nehézfegyverzetű gyalogosok, thészek vagyis napszámosok).

¹¹⁰ Dareiosz flottaparancsnoka volt Kr. e. 490-ben. A marathóni csatáról és annak közvetlen előzményeiről

kifejezetten az {d} athéniak és az eretriaiak ellen küldött, hogy hajtsa őket [120] rabszolgaságba, halállal fenyegetve meg, ha nem teljesíti parancsát. És az eretriaikat csakugyan rövid idő alatt leverte Datisz roppant seregével, és azt a félelmetes üzenetet küldte városunkba, hogy egyetlen eretria sem menekül meg keze közül; mert Datisz katonái - megfogva egymás kezét - mintegy behálózzák Eretria egész földjét.¹¹¹ Ez a hír, akár igaz volt, akár nem, a többi görögöt és {e} az athéniakat is elrémítette; és mikor mindenféle követeket küldtek, senki sem akart segítségükre jönni, kivéve a spártaiakat; ezek azonban vagy a messzénei háború miatt, vagy valami más akadály következtében - mert pontos hagyomány nincs róla - a marathóni csata után egy nappal érkeztek.¹¹² Ezután nagy készülődések és számtalan fenyegetés híre érkezett a nagy királytól. Az idő haladtával híre jött, hogy Dareiosz meghalt ugyan, de ifjú és tüzes fia vette át az uralmat,¹¹³ és egyáltalán nem állt {699} el a vállalkozástól. Az athéniak úgy gondolták, hogy ez az egész készülődés ellenük irányul a marathóni csata miatt, és mikor az Athósz hegyfoknak árokkal való áttöréséről és a Hellészpontosz áthidalásáról, valamint a hajók tömegéről hallottak,¹¹⁴ vélték, nincs menekvés számukra sem szárazon, sem vízen. Hiszen senki nem fog [121] segítségükre jönni - visszaemlékezve rá, hogy mikor első ízben jöttek és Eretriát feldúlták, akkor sem jött senki {b} segítségükre és nem vállalta a fegyveres harc veszedelmét. Ugyanezt várták most is, legalábbis a szárazföldön, de tengeren sem láttak módot a menekülésre, mikor több mint ezer hajó jött ellenük. Csak egy reménysugár tűnt fel előttük - halvány és vékony, de az egyetlen -, ha az előző hadjáratra pillantottak, hogy akkori szorult helyzetükből is csak egyetlen út maradt a túlélésre: harcolni és győzni! Ennél a reménynél mintegy lehorgonyozva mindvégig {c} kitartottak, és azt tapasztalták, hogy menekvésük csakis önmagukban és az istenekben van. Mindez testvéri összefogást teremtett közöttük. Ha pedig a félelem, mely egyrészt az akkori veszély, másrészt az ősi hagyományok folytán megvolt bennük, és szinte természetükké vált, míg a törvényeknek alávetették magukat - ezt a félelmet az előbbieken már sokszor neveztük szegyenérzetnek, és azt mondtuk, hogy ezt kell ápolniuk magukban azoknak, akik derék emberré akarnak lenni, s a köznép e {d} félelemnek híjával van -, ha e félelem akkor sem fogta volna el a népet, akkor bizony nem tömörült volna össze, és nem védte volna meg szent helyeit, sírjait, hazáját és mindazt, ami kedves és meghitt volt neki, úgy, amint akkor megvédte, hanem apró darabokra szakadozva szétszóródott volna az athéni nép, ki erre, ki arra.

MEGILLOSZ: Nagyon helyesen szóltál, barátom, méltón önmagadhoz és hazádhoz.

XV. ATHÉNI: Valóban, Megillosz; mert illik is, hogy elmondjam neked, mi történt akkor, hisz ereidben atyáid {e} vére csörgedez. De most gondolkodj el azon Kleiniasszal együtt, vajon hogy függ össze ez a történet a törvényhozás kérdésével; hiszen nem az elbeszélés kedvéért meséltem el mindezt, hanem a beszélgetésünk miatt! Figyeljete csak: minthogy bizonyos tekintetben ugyanaz esett meg velünk, mint a perzsákkal - ők a teljes szolgaságba hajtották a népet, mi meg épp ellenkezőleg, a teljes [122] szabadságra bátorítjuk őket -, ezért korábbi gondolataink többé-kevésbé mérvadónak tekinthetők abban, mit és hogyan mondjunk ezután.

van szó. Az ión városok perzsaellenes felkelését csak az euboiai Eretria és Athén támogatta, Dareiosz bosszúja ezért irányult ellenük

¹¹¹ Euboi a keskeny, de nagyon hosszú sziget. A történetileg minden bizonnyal nem hiteles hagyomány szerint a perzsák a sziget északi csúcsán egy vonalba álltak, úgy vonultak végig dél felé, végigfésülve a menekülőket után a szigetet egyik partjától a másikig. Az embervadászatnak ez a módja azonban valóságos szokás lehetett.

¹¹² Az Athéni alighanem a Hérodotosznál megőrzött magyarázatot minősíti valószínűtlennek, mely szerint a spártaiak késlekedését az okozta, hogy egy ünnepük miatt nem vonulhattak hadba: "Aznapi volt ugyanis a hónap kilencedik napja, márpedig a kilencedik napon - legalábbis így mondták - nem indulhatnak hadba, hiszen még nincs holdtölte." (6.10). Az állítólagos messzénei konfliktus csak Platónnál szerepel, vö. 692.

¹¹³ Xerxész Kr. e. 486-ban vette át a hatalmat.

¹¹⁴ A Kr. e. 492-es perzsa támadást egy vihar hiúsította meg, mivel a flottát Athósz szíréjénél összetörte. Xerxész ezért Kr. e. 480-ban árokkal vágta át a thrákiai félszigetet, és hajóit azon vezette át. Szárazföldi seregét Ázsiából Európába egy hajóhídon vonultatta át (Hérodotosz 7. 34-36). A hajók számáról Hérodotosz eltúlzott adatát ismerjük: 1207 egységről ír, közülük 457 ióniai és ciprusi görög legénységgel volt ellátva (7.184).

MEGILLOSZ: Jól beszélsz; de azért próbáld meg {700} még világosabban kifejtetni nekünk, mire gondolsz!

ATHÉNI: Igyekszem. A régi törvények korában a nép nem volt ura bizonyos dolgoknak, hanem önként szolgált a törvényeknek.

MEGILLOSZ: Milyen törvényeknek?

ATHÉNI: Először is a korabeli zene törvényeinek, hogy az elejénél kezdjük a szabad élet túlfejlődésének áttekintését. Mert akkor még természetes műfajaira és formáira {b} volt tagolva a zene. Az egyik énekes műfaj az istenekhez intézett imádság volt, amit himnusznak neveztek; ennek ellentéte volt az a daltípus, melyet leginkább gyászdalnak [*thrénosz*] hívtak; megint másik volt a paián és a dithürambosz, a Dionüszosz születése, ha jól tudom. S mind ezeket *nomosznak* nevezték, tehát ugyanazon névvel, mint a törvényeket, mintha a törvény is a zene egy neme volna¹¹⁵... s e zenei nomoszokat kitharódikus - lant mellett énekelt - nomoszoknak nevezték.¹¹⁶{c}

A műfaji szabályok pontos kijelölése után már nem lehetett az egyikfajta dallamot a másik helyett felhasználni. A döntést pedig a zeneművek megítélésében, bírálatában, sőt a hagyományoktól eltérő alkotók megbüntetésében nem a tömeg füttye és a műveletlenek bekiabálásai vagy éppen tetszést nyilvánító tapsviharak hozták magukkal, mint manapság, hanem a kellő nevelésben részesült emberek számára természetes volt, hogy csendben végighallgassák az előadást, miközben a gyermekeket, kísérőiket és a nagyszámú tömeget a [123] {d} rendfenntartó bot intette fegyelemre. Ezen a téren szívesen vetette alá magát a polgárok tömege a vezetés döntéseinek, és nem merészelt volna zajongással ítéletének hangot adni. Ezután az idő előrehaladtával a múzsaiatlan törvénytelenységnek kezdeményezői a költők lettek, akiknek megvolt ugyan a természetes költői tehetségük, de tudatlanok voltak azt illetően, hogy mi a jogos és törvényes a Múzsák birodalmában; s így bakkhoszi mámorban és a kellenél jobban a gyönyör hatalmába esve, összekeverték a thrénoszt a himnusszal, a paiánt a dithüramboszsal, a fuvalára írt dallamokat a lantkísérettel előadott {e} dalban utánózták, egyszóval mindent mindennel összezavartak,¹¹⁷ és tudatlanságukban akaratlanul is azt a hamis nézetet képviselték, hogy a zenében egyáltalán nem létezik helyesség, pusztán a zenét élvező hallgató gyönyörködése alapján lehet helyesen ítélni, akár derekabb, akár hitványabb is az illető. Ilyen műveket alkotva és ilyen nézeteket hirdetve, a tömegbe {701} törvényteleniséget oltottak - egyelőre a zene világában -, és vakmerőséget, hogy a tömeg képes ítélni. Az addig némán ülő nézőknek ettől megjött a hangjuk, mintha értenének ahhoz, mi a szép a zenében, és mi nem; és arisztokrácia helyett holmi semmirekellő teatrokrácia fejlődött ki. Mert ha csak szabad és nemes szellemű férfiak demokráciája fejlődött volna ki, abban semmi veszedelem nem rejlett volna. Így azonban a zenében kezdődött el annak a látszata, hogy mindenki mindenhez ért, és itt lépett fel először a törvényteleniség szelleme, s ezt követte nyomon a szabadság! Hiszen most már mentek lettek minden félelemtől és aggálytól, mint akik mindenhez értenek; ez a félelemnélküliség pedig szemérmetlenséget {b} eredményezett: mert ha az ember elbizakodott vakmerőségében nem tart a nála különbek véleményétől, körülbelül ez az a hitvány szemérmetlenség, amely a nekiszilajodott szabadságnak, sőt a szabadosságnak a következménye.

MEGILLOSZ: Színigazat beszélsz. [124]

XVI. ATHÉNI: Ennek a szabadságnak aztán az a következménye, hogy az emberek nem akarnak az előjáróknak engedelmeskedni, és igyekeznek kibújni apjuknak, anyjuknak és az idősebbeknek a rendelkezései alól; és akik közel vannak a lejtő végéhez, arra törekszenek, hogy ne legyenek alávetve a törvényeknek; akik pedig a lejtő {c} legaljára érkeztek, azok nem

¹¹⁵ A paiánhoz vö. 664. A Dionüszosz tiszteletére énekelt, a kórus és a karvezető felelgetésére épülő dithüramboszból fejlődött ki a dráma. A gondolatmenet alapja, hogy a *nomosz* szó egyaránt jelent szokást, törvényt és hangszerrel kísért (többnyire lúd hangnemű) dalt, vö. 799 e.

¹¹⁶ A kitharához, amely nem azonos a mai lanttal, vö. 670. A kitharával kísért éneket hívták kitharódiának a kithara és az *ódé* (ének) szavakból.

¹¹⁷ A zenei törvények megsértése (*paranomia*) szülte később a valódi törvénytiséteket (úgyszintén *paranomia*).

törődnek esküvel, adott szóval és egyáltalán az istenekkel sem, hanem az ősi titáni természet¹¹⁸ jut napfényre bennük, és ugyanolyan sorsra is jutnak: nehéz életet élnek, és sohase szabadulnak a bajoktól. De miért is mondtam el mindezt? Időnként, úgy látszik, vissza kell fognom a beszédemet, mint valami lovat, nehogy zabla nélkül maradva elragadja a hév, s a {d} végén, ahogy mondani szokták, leessem a számárról; újból meg kell tehát kérdezni: milyen céllal mondtuk el, amit az imént elmondtunk?

MEGILLOSZ: Helyes, maradjunk csak ennél a kérdésnél!

ATHÉNI: Nos hát, a következő célból hangzottak el.

MEGILLOSZ: Figyelek.

ATHÉNI: Azt mondtuk, hogy a törvényhozónak három célt kell szem előtt tartania a törvények meghozatalakor, nevezetesen, hogy az általa berendezett állam szabad legyen, testvéri és okos. Ezt tűztük ki, igaz?

MEGILLOSZ: Igaz.

ATHÉNI: Ezért választottuk ki és vizsgáltuk meg a {e} legdespotikusabb és a legszabadabb államformát, hogy melyikük kormányzata helyes; s megvizsgálva mindkettőt, úgy találtuk, hogy mindkét államforma akkor működik jól, ha bizonyos mértéket tart, egyikük az uralkodásban és a parancsolásban, másikuk a szabadságban. Ha viszont [125] túlhajszolják egyfelől a szolgaságot, másfelől a szabadságot, az nem használ sem egyiknek, sem másiknak. {702}

MEGILLOSZ: Nagyon igazat mondasz.

ATHÉNI: Ugyanezen célból szemléltük meg a dór katonai tábor alapítását, továbbá Dardanosznak hegy oldalán épült városát¹¹⁹ és a tenger melletti települést, majd azokat a régi embereket, akik túléltek az özönvizet; evégből került szóba még ezek előtt a zene és a mámor, és amiről még előbb beszéltünk. Mert mindezek azért {b} hangzottak el, hogy lássuk: hogyan van egy állam legjobban berendezve, és a magánéletben is hogyan rendezheti be az ember legjobban a maga életét. De hogyan tudnánk ellenőrizni, kedves Megillosz és Kleiniasz, hogy vajon előbbre jutottunk-e valamiben is az eddig folytatott beszélgetésünk során?

KLEINIASZ: Én látok rá egy lehetőséget, barátom. Úgy látszik, a szerencsének is köszönhetjük, hogy köztünk ez az egész beszélgetés megtörtént. Mert én mintha csak azért {c} jöttem volna ide, hogy beszélgetésünket felhasználhassam, te pedig és Megillosz a legjobb pillanatban érkeztek. De nem akarom titokban tartani előttetek, hogy mi történt velem, sőt egyfajta kedvező előjelnek tekintem találkozásunkat. Arról van tehát szó, hogy Kréta lakosságának nagy része gyarmatot szeretne alapítani,¹²⁰ és a knósszosziakra bízta a terv kivitelezését, Knósszosz városa pedig énrám és kilenc társamra. Egyszersmind azt is ránk bízták, hogy hozzunk törvényeket, részben krétaiak alapján, ha meg vagyunk elégedve velük, de ha másutt látunk megfelelőbb törvényeket, ne riasszon el azok idegen volta, ha egyszer jobbnak tűnnek.¹²¹ [126]

Most tehát tegyünk az én kedvemre is, meg a {d} tiétekre is: válogassuk ki az elhangzott gondolatok legjavát, és alapítsunk képzeletben várost, az első kapavágástól végighaladva a telepítés munkáján - ezzel azt is tovább kutatjuk, amit magunk elé tűztünk, s én is hasznát vehetem e tervezésnek alapítandó gyarmatvárosunk számára.

ATHÉNI: Ez igazán nem úgy hangzott, mint egy hadüzenet, Kleiniasz! S ha Megillosznak nincs ellenére, részemről számíthatsz arra, hogy minden tőlem telhetőt megteszek kérésed teljesítésére.

¹¹⁸ Vitatott értelmű kifejezés. Egyesek egy orphikus mítosszal hozzák összefüggésbe, mely szerint a titánok széttépték és felfalták Dionüszoszt, Zeusz villámával elhamvasztotta a gyilkosokat, és porukból teremtette meg az embereket, akikben így a titáni gonoszság Dionüszosz isteni szikrájával keveredik. Mások metaforikusan értik a „titáni” jelzőt; az ember csak hasonlít a Zeusz uralma előtti istenvilág vad és erőszakos isteneire, Uranosz gyermekeire, akiket Zeusz tízesztendei küzdelem után legyőzött és a Tartarosz börtönébe zárt.

¹¹⁹ Tróját, vö. 681 e.

¹²⁰ Ez a fiktív gyarmatalapítás valódi súlyt és gyakorlati tétet ad az eddig csupán elméleti jellegű beszélgetésnek: a három bölcs ha nem is a legtökéletesebb, de a második vagy harmadik legjobb, viszont ténylegesen is megvalósítható állam törvényeit, alapelveit akarja megfogalmazni.

¹²¹ Az alapot a krétai törvények jelentik, de a jó törvényeket máshonnan is átvehetik. Ez indokolja az athéni és a spártai vendég tanácsait.

KLEINIASZ: Nem válaszolhattál volna szebben.

MEGILLOSZ: Részemről szintügy.

KLEINIASZ: Köszönöm nektek. És most lássunk hozzá {e} gondolatban a városalapításhoz! [127]

NEGYESIK KÖNYV

I. ATHÉNI: Nos hát milyennek kell gondolnunk jövőd {704} városunkat? Nem a nevére vagyok kíváncsi, hogy most vagy később hogyan kellene elnevezni; mert ezt alighanem majd az alapítás módjáról vagy egy nevezetes helyéről, folyójáról, forrásáról, esetleg az egyik helyi istenről kapja, s ez fogja a maga hírnevét az új városnak {b} kölcsönözni; a kérdésem inkább arra vonatkozik, vajon tengerparti vagy szárazföldi város-e?

KLEINIASZ: Körülbelül nyolcvansztadionnyira¹²² fekszik a tengertől ez a város, amelyikről most szó van.

ATHÉNI: Hát kikötők vannak-e ezen a tájon, vagy teljesen megközelíthetetlen hajóval?

KLEINIASZ: Errefelé a lehető legalkalmasabb a part a kikötésre, barátom.

ATHÉNI: Aj-aj, ez szíven ütött! És a környező föld milyen: {c} minden megterem rajta, vagy van, ami hiányzik arról a vidékről?

KLEINIASZ: Szinte semmiben sincs hiány.

ATHÉNI: Van-e szomszéd város a közelben?

KLEINIASZ: Egyáltalán nincs, épp ezért alapítunk itt várost. Egy régi kivándorlás ugyanis, mely e vidékről indult, időtlen idők óta elhagyatottá tette ezt a földet.¹²³ [129]

ATHÉNI: Nézzük tovább! Milyen a táj a környékén? Vannak-e síkságai, hegyei, erdei? {d}

KLEINIASZ: Alapvetően hasonlít Kréta többi részére.

ATHÉNI: Szóval akkor inkább hegyes-völgyesnek, mint síkságnak mondhatjuk.

KLEINIASZ: Úgy van.

ATHÉNI: No, akkor mégsem kilátástalan a helyzet az erény megszerzése szempontjából. Mert ha közvetlenül a tenger mellett helyezkedne el és jó kikötővel lenne ellátva, de nem teremne meg mindent, hanem jelentős behozatalra szorulna, akkor bizony fensőbb megmentőre és isteni törvényhozókra volna szüksége ahhoz, hogy ilyen természeti adottságok mellett ne lepje el mindenféle szedett-vedett, hitvány népség. Így viszont megnyugtató ez a {705} nyolcvansztadionnyi távolság. Közelebb fekszik ugyan a kelleténél a tengerhez, annál is inkább, mert errefelé jó kikötők vannak, de ne legyünk telhetetlenek. A tenger szomszédsága, ha csak a mindennapokra gondolunk, kellemes, bár a szó szoros értelmében „sóssá” és keservessé is válhat.¹²⁴ Mert a várost a nagy- és kiskereskedelem útján a nyereszkeség szellemével árasztja el, s így állhatatlan és megbízhatatlan erkölcsöket plántál a lelkekbe, ezzel aztán a várost belső életében is, külső kapcsolataiban is megbízhatatlanná és {b} barátságra képtelenné teszi. Ezzel szemben megnyugtató, hogy minden megterem rajta, hegyes-völgyes természete folytán pedig

¹²² Nagyjából 15 kilométerre.

¹²³ Egy Kr. e. 207 körül a kis-ázsiai Magnésziában keletkezett fel-irat szerint a város alapítói a krétai Magnésziából települtek át Kis-Ázsiába. A felirat a sziget déli részén fekvő Messzara-síkságra helyezi a krétai várost, Phaistos és Gortün közé, és minthogy ez a hely a platóni leírásra emlékeztető földrajzi fekvéssel és kikötői adottságokkal rendelkezik, egyesek feltételezik (például Morrow, G. R.: *Plato's Cretan City*, Princeton University Press, Princeton, 1960, 31. o.), hogy Platón szeme előtt ez az elnéptelenedett település lebegett (vö. 848 d és 919 d). (Más értelmezés szerint a várost inkább a Messzara-öböltől keletre fekvő Lebéna partvidékére kell elképzelni, amely Gortün kikötőjéül szolgált.) A településnek azonban egyelőre nem találták régészeti nyomát, és az is elképzelhető, hogy a kis-ázsiai feliraton megörökített alapítási történet Platón után, sőt Platón nyomán keletkezett.

¹²⁴ Utalás Alkman töredékben ismert versére (PMG 108).

nyilván nem lehet egyúttal bőtermő is: mert ha ez az adottsága is megvolna, akkor a nagy kivitel folytán arany- és ezüstpénz áramlana be, aminél nagyobb baja szinte nem is lehet egy városnak, mely nemes és igazságos erkölcsöket akar meghonosítani - amint ezt már előzőleg kifejtettük, ha emlékeztek rá.

KLEINIASZ: Emlékszünk, és egyetértünk veled, hogy akkor is, most is helyesen szoltunk. {c}

ATHÉNI: Nézzük tovább: hogy áll ez a vidék a hajóépítéshez szükséges fa dolgában? [130]

KLEINIASZ: Egyik fenyőfajta sem terem arra számottevő mennyiségben, ciprus sincs sok; mandulafenyőt és platánt is, ami a hajók belső részeinek elkészítéséhez szükséges, csak keveset találni.

ATHÉNI: Akkor ebből a szempontból is jók e vidék természeti viszonyai!

KLEINIASZ: Ugyan miért?

ATHÉNI: Mert az csak áldás egy városállamra, ha nem {d} egykönnyen tudja ellenségeit a rosszban utánozni.

KLEINIASZ: Az elhangzottak közül vajon mire gondoltál, mikor ezt mondtad?

II. ATHÉNI: Figyelj rám, derék férfiú, és pillants vissza arra, amit beszélgetésünk elején a krétai törvényekről mondtunk, hogy egy célt tartanak szem előtt - és ez a cél, mint mondtátok, a háború. Én erre azt jegyeztem meg, hogy önmagában az nagyon helyes, ha a törvények az erényt tartják szem előtt, de azzal már nem értek egyet, hogy az erénynek csak egy részét, s nem az {e} egészét. Most viszont ti ellenőriztetek engem törvényhozás közben abból a szempontból, vajon olyan törvényt javasolok-e, mely az erény egészére irányul, vagy pedig annak részére!

Mert alapelvem szerint csak az hozhat helyesen törvényt, aki íjász módjára összpontosít mindenkor céljára, egyedül arra, amihez közvetlenül kötődik valami szép; {706} ellenben minden mászt figyelmen kívül hagy - legyen az akár gazdagság, akár más efféle -, ha igazi érték nincs benne.

Mikor pedig az ellenségnek a rosszban való utánzásáról beszéltem, ezen olyasmit értettem, mint ha valaki a tenger mellett lakik, és szorongatják az ellenségei, ahogy például - de ezt igazán nem azért említem, mert haragot akarnék tartani veletek - egykor Minósz Attika {b} lakosait nagy tengeri hatalmára támaszkodva súlyos adózásra kényszerítette;¹²⁵ azoknak ugyanis még nem voltak [131] hadihajóik, mint manapság, és bár földjük bővelkedett hajóépítésre alkalmas fában, amivel könnyen szerezhettek volna tengeri hatalmat, nem voltak képesek a hajózás utánzása által maguk is hajósokká lenni, s így tüstént {c} elhárítani az ellenséget. És még többször feláldozni hét gyermeket is üdvösebb lett volna rájuk nézve, mintsem hogy kitartó gyalogos hopliták helyett matrózokká legyenek, és hozzászokjanak ahhoz, hogy hajóikról leugrálva rohanják meg az ellenséget, majd éppily gyorsan visszavonuljanak hajóikra, és úgy gondolják, hogy semmi szégyenletest nem követnek el, ha nem merészelnek az ellenség rohamával szemben helytállva meghalni, ha-nem jól hangzó - és bármikor előkapható - kifogásokat vesznek elő azok számára, akik fegyvereiket eldobják, és - az ő szavaikkal élve, éppenséggel nem is csúfos - menekülésben keresnek menedéket. A tengerész katonaságnál könnyen születnek ezek a kifejezések, melyek {d} nem a dicséretnek soha nem szűnő áradatát, hanem épp az ellenkezőjét érdemlik meg: mert sohase szabad hitvány erkölcsökhöz hozzászokni, különösen a polgárok legértékesebb részének. S már Homérosztól meg lehetett volna tanulni, hogy nem szép az ilyen viselkedés. Nála ugyanis Odüsszeusz korholja Agamemnónt, mert midőn a trójaiak szorongatták a harcban az akhájokat, azt parancsolta, hogy húzzák tengerre a hajókat; Odüsszeusz azonban nehezményezi ezt, és így szól:

azt akarod, hogy amíg még áll nagy zajjal a harcunk,
vonjuk vízre a jópadu bárkákat, hogy a trószok
kedve ugyan teljék, mikor eddig is annyira győznek:
és nőjjön a meredek veszedelmünk: mert az akhájok
nem tartják a csatát, ha a bárkák a vízre kerültek,
hátratekintgetnek, hátrálnak a vad viadalból.

¹²⁵ Minósz knósszoszi király (a mitikus Minótauros az apja) a hagyomány szerint flottájával adófizetésre kényszerítette Athént. A bikafejú szörnyeteg táplálására szolgáló évenkénti (vagy kilencévenkénti) emberadótól (hét gyermek Krétára küldésétől) Thészeusz királyfi szabadította meg az athéniaikat.

{707} Ott azután pusztít a tanácsod, nép fejedelme.¹²⁶ [132]

Már ő is felismerte tehát, hogy nem jó az, ha a harcoló katonák mellett ott állnak a tengeren a hajók; hiszen ilyen körülmények között még az oroszlánok is rászoknának arra, hogy megfussanak a szarvasok elől. Ehhez járul még, hogy a tengeri hatalmak biztonságukkal együtt a tisztségeket sem a legjobb fegyvernem¹²⁷ kezébe teszik le. Minthogy hatalmuk és biztonságuk a hajókormányosokon, hajóskapitányokon, evezősökön és mindenféle, nemigen {b} megbízható embereken nyugszik, ilyen körülmények között nem lehet a tisztségeket helyesen kiosztani; márpedig hogy lehet helyes állami életről beszélni ott, ahol ez hiányzik?

KLEINIASZ: Úgyszólván lehetetlen. De azért, barátom, legalábbis mi, krétaiak azt tartjuk, hogy a szalamiszi tengeri ütközet¹²⁸ mentette meg Görögországot.

ATHÉNI: Ezt mondja a görögök és barbárok többsége is. {c} Mi ellenben, kedves barátom - én is, meg Megillosz is -, azt állítjuk, hogy az első lépést a marathóni csata jelentette a görögök megmentése felé, a döntést pedig a plataiai ütközet¹²⁹ hozta meg; ez a két, gyalogosok által szárazföldön megvívott csata tette jobbá a görögöket, amazok ellenben nem, hogy ítéletet mondjunk mindazon {d} csatákról, mik megmentésünkhöz hozzájárultak: a szalamiszihoz ugyanis az artemiszioni tengeri ütközetet¹³⁰ is [133] hozzácsatolom. Most azonban az állami közösség erényének szempontjából vizsgáljuk mind a vidék természetét, mind a törvények rendjét, mert nem azt tartjuk az emberek számára a legnagyobb értéknek, hogy életüket megmentse, és nem a pusztá életet becsüljük legtöbbször, mint a tömeg, hanem azt, hogy az emberek a lehető legjobbak váljanak, és azok is maradjanak mindaddig, amíg csak élnek; de mindezt - azt hiszem - már az előzőekben elmondtuk.

KLEINIASZ: Úgy van.

ATHÉNI: Most tehát csak azt vizsgáljuk meg, vajon ezen az úton haladhatunk-e a leghelyesebben, ha városalapítással és törvényhozással foglalkozunk.

KLEINIASZ: Ez a leghelyesebb út! {e}

III. ATHÉNI: Most hát beszélj a legközelebbi kérdésről: milyen népet fogtok oda telepíteni? Vajon egész Krétából bárkit, aki csak akar, csupán azért, mert az egyes városokban jobban elszaporodott a tömeg, mint amennyi táplálékot ad a föld? Mert bizonyára nem toboroztok {708} össze mindenkit, aki csak jönni akar. Ámbár úgy látom, hogy némelyek Argoszból, mások Aiginából, mások meg egyéb görög városból¹³¹ telepedtek a ti országotokba; de a mostani esetre vonatkozólag mondd meg: honnan fog összegyűlni a polgárok hada?

¹²⁶ Homérosz: *Iliász* 14.96-102. (Platón szövege három ponton eltér a hagyományos szövegtől, de kiadásunkban Devecseri Gábor fordítását közöljük.)

¹²⁷ A nehézfegyverzetű gyalogságra, a hoplitákra gondol. A hopliták maguk vásárolták meg fegyverzetüket, így a vagyonosabb rétegekhez tartoztak, míg az evezősök a nincstelenek közül kerültek ki, sőt napidíjat kaptak szolgálatukért.

¹²⁸ Kr. e. 480-ban, Themisztoklész vezetésével győzött a görög flotta a perzsák felett. A demokrata politika ettől kezdve állandóan a szalamiszi diadalra hivatkozott kíméletlen terjeszkedő politikája ellenzőivel szemben.

¹²⁹ Kr. e. 490-ben Marathónnál a Miltiadész vezette athéniak, Kr. e. 479-ben pedig a spártaiak vezette görögök verték meg a perzsa hadsereget. Az Athéni érve abból a szempontból helyes, hogy Xerxész flottájának menekülése után teljes szárazföldi serege Hellaszban maradt, és csak egy év múlva, a boiótiai Platainál sikerült távozásra kényszeríteni.

¹³⁰ Kr. e. 480-ban, Szalamisz előtt, a thermopülai csata napján a görög flotta megállította az euboiai Artemiszionnál a perzsa hajóhadat, de miután Thermopülainál áttörték a perzsák, a görög flotta visszavonult Szalamiszhoz.

¹³¹ A peloponnészoszi Argolisz-félsziget legjelentősebb városa, Argosz egy felirat tanúsága szerint a Kr. e. V. században befolyást gyakorolt a krétai Tüliszosz felett. Knósszosz és Argosz között baráti viszony állt fenn. A két város argoszi alapítását elfogadja Maikin, L: *Myth and Territory in the Spartan Mediterranean*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, 71. o. Sztrabón szerint az aiginaiak alapították Küdóniát Krétán (8. 6. 16), Arisztotelész szerint pedig a kelet-krétai Lüktozt alapították spártaiak (*Politika* 1271 b). A hagyományok háttérben az állt, hogy Kréta dór lakói a Kr. e. X. századtól kezdve valóban a Peloponnészoszon keresztül érkeztek a szigetre.

KLEINIASZ: Valószínűleg egész Krétából jönnek majd, a többi görög közül pedig leginkább a peloponnészosziakat fogják társul befogadni.¹³² Jól monddod ugyanis, hogy vannak itt argosziak is, itt van például a gortüni [134] nemzetség is, amelyik a legtekintélyesebbnek számít mostanában erre felé - ők ugyanis a peloponnészoszi Gortünből vándoroltak ki.¹³³

ATHÉNI: Nem lesz olyan könnyű tehát ez a {b} gyarmatalapítás, mint ha méhraj módjára történne, vagyis egy törzs egy vidékről indulva telepedne le, akik a földterület vésszes beszűkülése vagy más hasonló kényszerkörülmény miatt keltek útra, barátok közül baráti közösségben. Megesik persze az is, hogy a közösség egy része polgárháborús erőszak hatására kénytelen idegenbe költözni; de már arra is volt példa, hogy egy egész város lett {c} földönfutó, amikor erősebb ellenfele háborúban teljesen leverte.¹³⁴ Mindezek az esetek részben könnyebbek, de részben nehezebbek a gyarmatosítás és a törvényhozás szempontjából. Mert ha egyetlen törzsről van szó, amelynek közös a nyelve és közösek a szokásai, abban megvan valamennyire az együvé tartozás érzése, minthogy közösek a szentélyei, áldozatai és ehhez hasonló, ellenben az otthonitól különböző szokásokat és állami berendezést nem egykönnyen fogad el; az a nép pedig, mely esetleges törvényei gyarlósága folytán szakadt egymással szemben álló pártokra, megszokásból új hazájában is arra fog törekedni, hogy ugyanazon szokások szerint éljen, amelyeknek pedig romlását köszönheti, s így kemény dió a gyarmatosító számára, és nem fogad szót a {d} törvényhozónak; végül, ha mindenféle népség verődött össze egy helyre, könnyen hajlandó ugyan új törvényeknek engedelmeskedni, ellenben az, hogy együtt érezzen, és, mint az egy kocsiba fogott két ló, egy irányba húzzon, az bizony sok időbe kerül és nehéz dolog. A [135] törvényhozás és városalapítás valóban kiváló és tökéletes férfiakat kíván.

KLEINIASZ: Bizonyára. De elmagyaráznád világosabban, mire célzol? {e}

IV. ATHÉNI: Attól félek, barátom, hogy vizsgálódásunkhoz visszatérve, most valami lekicsinylőt is fogok mondani a törvényhozókról; bár ha megállja helyét, amit mondunk, abból nem lehet baj. De miért is tépelődöm ezen? Úgy látszik, minden emberi dologgal ez a helyzet.

KLEINIASZ: Most már kezdem elveszíteni a fonalat. {709}

ATHÉNI: Azt akartam az előbb mondani, hogy voltaképpen nem az ember hoz törvényeket, hanem a véletlen és a legkülönbözőbb formában fellépő váratlan események a mi igazi törvényhozóink. Hiszen vagy háború az, ami erőszakosan felforgat egy államformát és változtatja meg a törvényeket, vagy a nyomasztó szegénység kényszere; sokszor meg betegségek kényszerítenek újításokra, ha járványok támadnak, és sok ideig kedvezőtlenül alakulnak az évszakok. Ha az ember mindebbe belegondol, könnyen ragadtathatja magát olyan túlzó állításokra, {b} amilyenre például az imént én is, hogy nem is a halandók hozzák a törvényeket, hanem szinte az egész emberi élet a sors játékszere; bár a hajózásról, az orvostudományról, a hadvezetésről valóban el lehet mindezeket mondani az igazság látszatával. Csakhogy éppoly jogosan fogalmazhatna egészen másként is az ember ugyanezzel a dologgal kapcsolatban.

KLEINIASZ: Hogyan?

ATHÉNI: Úgy, hogy isten intéz mindent, és istennel {c} együtt a szerencse és a pillanat kormányozza az összes emberi dolgokat. Egy kevésbé merev harmadik álláspont pedig megengedi, hogy az emberi szakértelemnek is hozzá kell ezekhez járulnia; mert például vihar idején én bizony nem tartom mellékesnek, hogy segítségünkre van-e a kormányos művészete vagy sem. Vagy te hogy gondolsz?

KLEINIASZ: Így!

ATHÉNI: S ugye az élet többi területén is így áll a dolog, és ezért a törvényhozásnak is meg kell adni, ami őt [136] megilleti: nevezetesen azt, hogy ha egy országban minden kedvező körülmény

¹³² Mivel ők is dórok, és törvényeik is hasonlóak.

¹³³ Gortün Közép-Kréta legjelentősebb települése. Alapítását sokan a spártai Amüklai községhez kötik, mivel Gortün mellett állt egy Amüklaion szentély, és a város naptárában, Krétán egyedülálló módon, volt egy Amüklaiosz hónap. A peloponnészoszi Gortüsz vagy Kortüsz jelentéktelen kisváros volt Arkádiában, vagyis Argoszhoz nem fűzte semmiféle kötelék. A Krétai Gortünhöz leginkább nevének hasonlósága kötötte.

¹³⁴ A gyarmatosítás oka többnyire a túlnépesedés volt, de politikai és katonai okai is lehettek, vö. Németh Gy.: *A polisok világa*, Korona, Budapest, 1999, 179-191.

összetalálkozik, ami szükséges ahhoz, hogy valaha boldog élet virágozzon rajta, az ilyen államnak még arra is szüksége van, hogy az igazsághoz ragaszkodó törvényhozó jusson neki osztályrészül.

KLEINIASZ: Ennél igazabbat nem is mondhatnál!

ATHÉNI: Nemde az, aki az élet valamely szükséglete {d} terén a megfelelő szakismerettel rendelkezik, ennek alapján joggal kérheti az istenektől, hogy a szerencse folytán olyan körülmények közé jusson, hogy csak a tudására legyen szükség?

KLEINIASZ: Teljes joggal kérheti.

ATHÉNI: Legalábbis azok a szakemberek, akiket az előbb említettünk, szívesen elmondanák kívánságunkra ezt az imádságot, ugyebár?

KLEINIASZ: Természetesen!

ATHÉNI: Tehát a törvényhozó is nyilván megcselekedné.

KLEINIASZ: Azt hiszem.

ATHÉNI: Akkor hát így szólhatunk hozzá: „Kedves {e} törvényhozó barátunk, milyen állapotban adjunk át neked egy várost, hogy az átvétel után már teljesen a magad elképzelése szerint rendezhesd be?” Mit lehet erre helyesen felelni?

KLEINIASZ: Ugye a törvényhozó feleletére gondolsz?

ATHÉNI: Igen, és a következőt fogja rá felelni: „Olyan várost adjatok nekem, amely türannosz uralma alatt áll. S a türannosz legyen fiatal, gyors felfogású és jó {710} emlékezetű, bátor és nagylelkű, de az a valami is meglegyen a türannoszunk lelkében, amiről azt mondtuk az előzőekben, hogy az erény összes részéhez társulnia kell, hogy a többi erénynek legyen valami haszna.”

KLEINIASZ: Megilloosz barátom, athéni vendégünk - úgy látszik - arra gondol, hogy a józan önmérsékletnek kell a többi erénnyel párosulnia. Nemde?

ATHÉNI: Mégpedig arra, amit közönségesen értenek önmérsékleten, nem pedig arra, amit bizonyos magasröptű gondolatok alapján, az önmérsékletet erőltetett módon a belátással azonosítván. Arra a tulajdonságra gondolok, ami természetesen és tüstént kibontakozik [137] gyermekekben és állatokban, hogy az egyik képtelen erős lenni a gyönyörökkel szemben, a másik pedig uralkodik {b} rajtuk; erről mondtuk azt is, hogy önmagában, a sok jónak tartott dologtól elkülönítve semmit nem ér. Értitek már, hogy miről beszélek?

KLEINIASZ: Most már igen.

ATHÉNI: Legyen hát meg türannoszunkban ez a természetes jó tulajdonság is a többi mellett, hogy városunk a lehető leggyorsabban és legtökéletesebben megkaphassa azt az alkotmányt, melynek birtokában a legboldogabban fog élni. Mert ennél gyorsabb és jobb út nincs az állam helyes berendezéséhez, és nem is lehet. {c}

KLEINIASZ: De hogyan és milyen érvekkel győzhetné meg magát az ember arról, hogy helyes az elképzelése?

ATHÉNI: Roppant könnyű belátni, Kleiniasz barátom, hogy ez természet szerint így van.

KLEINIASZ: Mit beszélsz? Azt mondod, volna egy türannosz, aki ifjú, mértékletes, gyors felfogású, jó emlékezetű, bátor és nagylelkű?

ATHÉNI: És - tedd hozzá - szerencsés, nem másban, {d} hanem csak abban, hogy az ő korában szülessen egy minden dicséretre érdemes törvényhozó, és a sors vele egy helyre vezérelje. Mert ha így van, akkor úgyszólván mindent megadott az isten, amit meg kell adnia, ha azt akarja, hogy egy város igazán virágozzék. A következő legjobb eset az, ha két ilyen uralkodó van egy államban, a harmadik eset, ha három - egyszóval a vállalkozás nehézsége azzal arányosan növekszik, minél többen uralkodnak egy államban, és viszont: csökken, minél kevesebben.

KLEINIASZ: Jól értem szavaidat? Azt állítod, hogy a türanniszból születhetik meg a legjobb állam, ha egy kiváló törvényhozó és mérsékletes, harmonikus lelkű türannosz találkozik, és az ilyen állam mehet át legkönnyebben és leggyorsabban a tökéletesség állapotába; {e} másodsorban pedig az oligarchiából a legkönnyebb az átmenet; vagy hogyan gondolod? Harmadjára pedig a demokráciából?

ATHÉNI: Nem egészen. A legjobb állam elsősorban a türanniszból alakulhat ki, másodsorban a királyságból, [138] harmadjára a demokrácia bizonyos alakjából, negyedik helyen pedig az oligarchia áll, mely legnehezebben fogadná magába egy ilyen (tökéletes) állam születését: mert

benne uralkodnak a legtöbben.¹³⁵ Azt állítjuk tehát, hogy államunk akkor valósulhat meg, ha a természet egy igazi törvényhozót hoz létre, s az a szerencse jut osztályrészéül, hogy az állam hatalmasai megosztják vele {711} hatalmukat; s ahol e réteg számban a legkisebb, hatalma pedig a legnagyobb, mint épp a türanniszban, ott a leggyorsabb és legkönnyebb az átalakulás.

KLEINIASZ: Hogyan? Nem értjük!

ATHÉNI: Pedig már nem egyszer, hanem sokszor elmondtuk; lehet, hogy az a baj, hogy még nem láttatok türannosz kormányozta államot.

KLEINIASZ: Őszintén szólva én nem is vágyom a látványára.

ATHÉNI: Pedig ott saját szemeddel láthatnád, miről is {b} van szó.

KLEINIASZ: Miről?

ATHÉNI: Arról, hogy a türannosznak semmi szüksége sincs fáradozásra vagy hosszú időre, ha meg akarja változtatni állama erkölceit, csupán önmagának kell először elindulnia azon az úton, amerre irányítani akarja polgártársait - akár az erényes életmód, akár ennek ellentéte felé. Önmagának kell először tetteivel példát adnia, bizonyos viselkedést helyeselve és kitüntetve, az {c} ellenkezőjét megróva, az engedetlent pedig jogfosztással sújtva, az egyes tettek értéke szerint.

KLEINIASZ: És miért gondoljuk, hogy a többi polgár hamarosan követni fogja azt, aki a rábeszélést és erőszakot így egyszerre alkalmazza? [139]

ATHÉNI: Senki se akarjon meggyőzni bennünket, barátaim, hogy más úton gyorsabban és könnyebben átalakulhatnak egy állam törvényei, mint a hatalmon lévők {d} példaadása által, akár most, akár a jövőben. Mert nem ebben rejlik a dolog lehetetlensége vagy nehézsége, hanem az a nehéz és az valósul meg hosszú idő alatt is ritkán - de ha megvalósul, számtalan jót áraszt a városra, amelynek osztályrészéül jut...

KLEINIASZ: Miről beszélsz?

ATHÉNI: Ha a mérsékletes és igazságos élet iránt isteni vágy ébred nagy hatalmú uralkodókban, uralkodjanak {e} bár egyeduralkodókként, vagy kimagasló vagyonuk, vagy előkelő származásuk alapján, vagy ha egyszer Nesztór jelleme¹³⁶ éledne újra valakiben - akiről azt mondják, hogy bár szava hatalmával is kivált az emberek közül, még jobban kitűnt józan meggondoltságával, de ez is Trója korában¹³⁷ volt valaha, a mi korunkban már soha -, ha tehát született, vagy születni fog, vagy él közöttünk ilyen férfiú, boldog ő maga is, de boldogok azok is, akik hallgatják józan szájából áradó beszédét. Ugyanez a tétel valamennyi hatalomra érvényes: ha a belátással {712} és józan meggondoltsággal a fő hatalom egy emberben párosul, akkor születik meg a legjobb államforma és a legkitűnőbb törvények, különben soha! Fogadjátok el ezt tőlem, mint valami mítoszt, jóslat gyanánt - ezzel bemutattam, hogy bizonyos tekintetben nehéz a jó törvényekkel rendelkező városnak megszületnie, más szempontból viszont - ha bekövetkezik, amiről beszéltünk - a lehető legkönnyebben és leggyorsabban megvalósítható.

KLEINIASZ: Hogyan? [140]

ATHÉNI: Próbáljuk meg a te városod igényei szerint, {b} mint valami öreg gyermekek, gondolatban kiformálni a törvényeket!

KLEINIASZ: Rendben. Fogjunk hozzá, ne késlekedjünk!

V. ATHÉNI: Istent hívjuk tehát segítségül városunk berendezéséhez; ő pedig hallgassa meg kérésünket, és kegyes jóindulattal jöjjön segítségünkre, hogy velünk együtt rendezze be városunkat és hozza meg törvényeinket.

¹³⁵ Látszólag ellentmondó, hogy az oligarchiában többen részesülnek a politikai uralomból, mint egy demokráciában, de az egyenlőségre törekvő demokráciákban a valódi befolyással rendelkezők száma valóban alacsonyabb volt, mint egy olyan államformában, amelyben mindenki befolyásosnak minősült, akinek volt vagyona. Nem véletlen, hogy Thuküdidész Periklész korát „névleg demokráciának, valójában azonban az első ember uralmának” nevezte (2.65)

¹³⁶ A püloszi uralkodó, a bölcs Nesztór volt a Trója alatt küzdő görögök legidősebbje, aki tanácsaival segítette a fővezér, Agamemnón döntéseit. Feltehetőleg ezért a tanácsadó szerepéért emeli ki őt Platon.

¹³⁷ Vagyis nagyon régen. A görög gondolkodásban a trójai háborút tekintették a történelmi események kezdőpontjának. Ami korábban történt, számukra is inkább mítosznak számított. A trójai háborút Platon korában Kr. e. 1200 k.-re keltezték

KLEINIASZ: Bárcsak jönné is segítségünkre!

ATHÉNI: De milyen államformát szándékozunk adni {c} városunknak?

KLEINIASZ: Mit akarsz ezzel mondani? Magyarázd meg, légy szíves! Arra gondolsz, hogy demokráciát, oligarchiát, arisztokráciát vagy királyságot¹³⁸ akarunk-e berendezni? Mert csak nem gondolsz türannisra? - Ezt nem hisszük!

ATHÉNI: Akkor nézzük csak, melyikötök volna hajlandó előbb válaszolni arra a kérdésre, hogy az ő hazájában melyik államforma él ezek közül?

MEGILLOSZ: Az idősebb jogán ugye nekem kellene előbb válaszolnom?

KLEINIASZ: Mondd csak! {d}

MEGILLOSZ: Csakhogy, ha alaposan szemügyre veszem a spártai államformát, nem tudom egyértelműen eldönteni, ezek közül melyik névvel is kell illetni. Egyik pillanatban a türanniszhoz hasonlít, hisz megdöbbszentő, hogy mennyire türannikus benne az ephoroszok hatalma;¹³⁹ a következőben viszont az az érzésem, hogy ez a világ {e} legdemokratikusabb állama. Az meg egyenesen képtelenség, hogy ne nevezzük arisztokratikus államnak is; de van benne élethossziglan tartó királyság is, mégpedig a legrégibb, és nemcsak a mi véleményünk, hanem a többi nép megítélése szerint is. Én tehát a kérdésedre így [141] hamarjában igazán nem tudom pontosan meghatározni, hogy a mi alkotmányunk melyik a felsoroltak közül.

KLEINIASZ: Akárhogy nézem, Megillosz barátom, pont ez a helyzet velem is: a knósszoszi alkotmányt egyszerűen képtelen vagyok szilárd meggyőződéssel ezek közül akármelyiknek is nevezni.

ATHÉNI: Ez azért van, barátaim, mert ti valóban {713} közösséget alkottok - amiket pedig az imént felsoroltunk, valójában nem is városok, csupán városszerű telepek, s lakóik egy része önkényesen parancsol, másik része szolgasorban él, s a parancsolónak a hatalmáról van mindegyikük elnevezve;¹⁴⁰ s ha ennek az alapján kell az államnak nevet adni, akkor az igazi államot az istenről kellene elnevezni, aki valósággal uralkodik a belátással rendelkező emberek fölött.

KLEINIASZ: Miféle istenről?

ATHÉNI: A kimerítő magyarázatért egy pillanatra ismét egy mítoszhoz kell fordulnunk. Rendben van? KLEINIASZ: Hát, ha szükséges. {b}

VI. ATHÉNI: Feltétlenül szükséges. Nos hát, réges-régen, jóval azok előtt az államok előtt, melyeknek a keletkezéséről beszéltünk, Kronosz korában¹⁴¹ volt egy nagyon boldog birodalom és kormányzat, s ennek utánpótlása az összes állam, mely most jól van kormányozva.

KLEINIASZ: Erről, azt hiszem, nagyon fontos volna egyet-mást hallani.

ATHÉNI: Én is így látom; éppen ezért vontam be a gondolatmenetünkbe. {c}

KLEINIASZ: Jól tetted; és még jobb volna, ha a mítosz folytatását is elmondanád, amennyiben idevág.

ATHÉNI: Kérésed parancs. Az akkori emberek boldog életéről azt hallottuk, hogy bőven és magától megvolt [142] mindenük, ennek oka pedig a hagyomány szerint az volt, hogy Kronosz felismerte - amit már megtárgyaltunk -, hogy az emberi természet nem állhatja meg, hogy ha korlátlan hatalommal kormányozhatja az emberi dolgokat, ne teljen meg göggel és igazságtalansággal. Ezt {d} meggondolva városaink élére nem embereket állított királynak és vezetőnek, hanem istenibb és különb eredetű lényeket: daimónokat,¹⁴² pont úgy, ahogyan mi csináljuk a nyájakkal és a többi háziállattal - nem ökröket állítunk az ökrök élére, s nem

¹³⁸ A türanniszzal együtt ezeket tartották az általánosan elterjedt államformáknak, bár a demokrácia esetén Arisztotelész megkülönbözteti a vagyoni cenzuson alapuló politeiát a cenzus nélküli demokráciától, vagyis nem öt, hanem hat államformával számol, vö. 693.

¹³⁹ Az ephoroszok ugyanis még a királyságot is leválthatták, vö. 692.

¹⁴⁰ "Kratosz" hatalmat jelent, így a démosz hatalma a demokrácia, a legjobbaké (arisztoi) az arisztokrácia, a kevesek (oltgoi) uralma (arkhé) pedig az oligarchia. A türannis névadója természetesen a türannosz.

¹⁴¹ Vagyis az aranykorban, amikor még Zeusz apja, Kronosz uralkodott királyként az istenek és emberek felett, vö. Hésziodosz: *Munkák és napok* 111, *Az államférfi* 269 a.

¹⁴² Itt: az istenek és emberek között álló lények, akiket Zeusz rendelt az emberek őrizetére (vö. Hésziodosz: *Munkák és napok* 121 és *A lakoma* 202 e - 203 a); másutt az isten szó szinonimája is lehet.

kecskéket a kecskék élére, hanem mi magunk, a náluk különb faj, parancsolunk nekik. Éppígy az isten is, emberszeretettől vezérelve, akkor a daimónoknak nálunk különb nemzetségét állította élünkre, akik aztán nagy könnyedséggel és a mi {e} megkönnyebbülésünkre is, gondoskodásukkal békét, tisztességérzetet, a törvény és jog teljes virágzását adták nekünk, s így az emberi nemet megóvták a meghasonlástól, és boldoggá tették. Ez a mostani beszédünk is az igazsághoz ragaszkodva azt mondja, hogy ha egy várost nem isten, hanem halandó kormányoz, nem menekedhet a bajoktól és a küzdelmekről; minden eszközzel utánoznunk kell tehát azt a bizonyos Kronosz alatti életet, és ami halhatatlan rész van bennünk, azt kell követnünk a közéletben és {714} egyéni életünkben egyaránt, s eszerint kell házi és állami életünket igazgatnunk, azt nevezve törvénynek, amit az ész kiszab¹⁴³ és előír. Ha ellenben olyan egyén vagy pedig oligarchia, vagy akár demokrácia, melynek lelke a vágyak és gyönyörök rabja, és ezeket hasztalan vágyik kielégíteni, mert semmit sem tud magában megőrizni, hanem véget nem érő és kielégíthetetlen bajban sínylődik - ha tehát ilyen lelkület jut uralomra egy állam vagy [143] {b} egyén fölött, az lábbal tiporja a törvényeket, s akkor - mint mondtuk - nincs mód a menekvésre. Most pedig fel kell tennünk a kérdést, Kleiniasz, vajon higgyünk-e ennek a történetnek; vagy mit csináljunk vele?

KLEINIASZ: Feltétlenül hinnünk kell neki.

ATHÉNI: De gondold csak meg, hogy némelyek azt állítják: ahány államforma, annyiféle törvény! S az imént tekintettük át, hány államforma van a közbeszéd szerint. S ne gondold, hogy valami apróságról folyik a vita, ellenkezőleg, a legfontosabb dologról: mihez kell viszonyítani az igazságot és az igazságtalant? Ismét ez a probléma merült fel előttünk. Mert némelyek azt állítják, hogy a {c} törvényeknek nem a háborúra, de nem is az erény egészére kell tekintettel lenniük, hanem azt kell szem előtt tartaniuk, mi hasznos a fennálló államrend számára, hogy örökre fennmaradjon, és ne bomoljon fel - és ez alapján lehetne a legjobban megadni az igazságosság természetes meghatározását.

KLEINIASZ: Hogyan?

ATHÉNI: Úgy, hogy az erősebb érdeke az igazságos.

KLEINIASZ: Ezt mondd el érthetőbben!

ATHÉNI: Figyelj ide! Azt mondják, hogy mindig a hatalmon lévő állapítja meg az államban a törvényeket. Igaz?

KLEINIASZ: Igaz. {d}

ATHÉNI: S hiszed-e, hogy ha a köznép győz, vagy akármelyik társadalmi osztály, vagy akár a türannosz, a maga jószántából fog-e más célból törvényeket hozni, mint elsősorban saját uralmának fenntartása érdekében?

KLEINIASZ: Ugyan! Miért is tenne másképp?

ATHÉNI: S nemde aki ezeket a megállapított „törvényeket” megszegi, azt a törvényhozó meg fogja büntetni, minthogy vét az igazságosság ellen, hiszen az igazságos az, amit ő állapított meg.

KLEINIASZ: Úgy látszik.

ATHÉNI: Ez volna hát az igazságosság, és mindig így alakulna és eszerint igazodna!

KLEINIASZ: Legalábbis ezt mondja az okoskodás. {e}

ATHÉNI: S éppen ez volt az egyik az uralkodásra vonatkozó alapelvek közül. [144]

KLEINIASZ: Melyek is voltak azok?

ATHÉNI: Akkor vettük őket sorra, mikor arról volt szó: kiknek és kik felett kell uralkodniuk. És olyan elvek merültek föl, hogy a szülőknek kell gyermekeiken, az idősebbeknek az ifjabbakon, a nemeseknek a közönségeseken, és még jó néhány, ha emlékszel, és az egyik akadályozta a másik érvényesülését; ezek közül való ez a most szóban forgó elv is, és azt mondtuk, hogy Pindarosz természetesnek tartja, hogy a legerősebb {715} uralkodjon.¹⁴⁴

KLEINIASZ: Valóban ezt mondtuk akkor.

¹⁴³ Szójáték. A törvény (*nomosz*) szót a kioszt, kiszab (*dianemó*) és az ész (*nusz*) szavakból vezeti le. A korabeli etimológiai magyarázatoknál semmilyen nyelvészeti szabályt vagy módszert nem alkalmaztak; a *nomosz* szó a *nemó* igével történetesen valóban összefügg, a *nusz*hoz viszont nincs köze; ld. még *Minósz* 317 d. (B. G.)

¹⁴⁴ Ld. 690 c.

ATHÉNI: Vizsgáljuk meg tehát, melyik elvre bízzuk városunkat. Mert már számtalanszor megesett az ilyesmi egyes városokban.

KLEINIASZ: Ugyan mi?

VII. ATHÉNI: Az, hogy ha harc támadt az uralomért, a győztesek oly mohón kisajátították a város ügyeinek intézését, hogy az uralomból mit sem adtak a legyőzötteknek, de még az ivadékaiknak sem; hanem egész {b} életükben aggódva vigyáztak rá, hogy azok közül senki se jusson vezető állásba, és így ne támadhasson fel ellenük, visszagondolva a hajdani sérelmekre. Mi most kijelentjük, hogy az ilyen államok nem is államok, és törvényeik nem igazi törvények, ha egyszer nem az állam közös javát tartják szem előtt. Mert ahol egyesek érdekeit szolgálják, ott a mi fogalmaink szerint pártharcosok, és nem polgárok élnek, szájukon a jog pedig nem egyéb, mint üres, pusztá szó. S mindezt azért mondtuk el, mert mi a te államod tisztségeit nem azon az alapon fogjuk kiosztani, hogy valaki gazdag, vagy más egyéb módon {c} kedvezőbb helyzetben van, például ereje, nagysága vagy előkelő származása révén. Aki ellenben a leghívebben tartja be a megállapított törvényeket, és ezen a téren arat győzelmet az állami életben, ennek kell adnunk azt a kiváltságot, hogy a legfőbb és legnagyobb szolgálatot tehesse az isteneknek és a törvényeknek; a szolgálat második fokát annak, aki ebben a versenyben második, és így [145] tovább, ebben a sorrendben kell kiosztani a többi {d} tisztséget is. Akiket általában vezető tisztviselőknak szokás hívni, azokat én most a törvények szolgáinak neveztem, nem azért, hogy új elnevezéseket találjak ki, hanem mert azt gondolom, hogy mindennél inkább ettől függ az állam üdve vagy romlása. Mert ahol a törvény a vezetők kényének van alávetve, és nem érvényesül, azt az államot én már a szakadék szélén látom; ahol azonban a törvény az úr a vezetők fölött, s a vezetők az ő szolgálói, ott biztosan élvezik a jólétet és az istenek minden áldását, amit csak adhatnak egy városnak.

KLEINIASZ: Így van, barátom; korodhoz képest élesen látsz. {e}

ATHÉNI: Igen, mert az ilyen dolgokban ifjúkorában lát homályosan minden ember, öregkorában pedig élesen.

KLEINIASZ: Szívemből beszélsz.

ATHÉNI: S mi a legközelebbi teendő? Azt ugye feltehetjük, hogy a gyarmatosok már megérkeztek, ott vannak, s akkor a következő beszédet kell tartanunk nekik?

KLEINIASZ: Igen.

ATHÉNI: „Férfiak - szólunk hozzájuk -, az istenség, mint {716} a régi mondás is tartja, minden dolog kezdetét, végét és közepét kezében tartja, egyenesen halad természetes körpályáján, nyomában jár szüntelen Diké,¹⁴⁵ aki bünteti azokat, akik szem elől tévesztik az isteni törvényt. Őhöz csatlakozik és őt követi alázatosan és szerényen az, aki boldog akar lenni. Ha ellenben valakit hatalmába ejt a büszkeség, és akár vagyona, akár tekintélye, akár testi szépsége miatt többet képzel magáról, s hozzá még ifjúi esztelenségtől elvakult lelke attól a gőgtől ég, hogy ő sem {b} előljáróra, sem vezetőre nem szorul, sőt másokat is képes vezetni, az istentől elhagyatva magára marad, és más hasonszőrűekkel összeverődve randalírozik, és mindenütt rendbontásba fog, és sokak szemében valakinek tűnik, ámde nem sok idő múltán magára vonva Diké büntetését, önmagát, családját, városát teljesen felforgatja és [146] tönkreteszi. Ha tehát ez a dolgok rendje, mit kell tennie és gondolnia az értelmes embernek, és mit nem szabad?”

KLEINIASZ: Világos, hogy arra kell törekednie minden embernek, hogy azok között legyen, akik az isten nyomdokain haladnak.

VIII. ATHÉNI: „Miféle életmód kedves tehát isten előtt és {c} halad nyomdokain? Egyedül az, amelyik azt az egyetlen régi bölcsességet tartja szem előtt, hogy a hasonlónak, ha mértékletes, a hasonló kedves, a mértéktelenek ellenben sem egymásnak, sem a mértékleteseknek nem kedvesek. Minden dolog mértéke pedig elsősorban az isten lehet számunkra, sokkal inkább, mint bármiféle ember, hiába is gondolják így sokan.¹⁴⁶ Aki tehát az ilyen lénynek kedves akar lenni, neki magának is a lehetőségekhez {d} képest ilyenné kell válnia; eszerint az kedves közülünk isten előtt, aki józan és mértékletes, mert hasonló hozzá; aki ellenben mértéktelen, az nem hasonló

¹⁴⁵ Zeusz és Themisz leánya, a jog és az igazságosság istennője, vö. 872 e.

¹⁴⁶ A szofista Prótagorasz gondolatát bírálja: „Minden dolognak mértéke az ember; a létezőknek, hogy léteznek, a nemlétezőknek, hogy nem léteznek.” Diels-Kranz 80 B 1, vö. *Theaitétosz* 151 e.

istenhez, hanem meghasonlott vele és az igazsággal; és a többi erényre vonatkozólag is így áll a dolog. S lássuk be, hogy ebből az az igazság következik, mely hitem szerint a legszebb és legigazabb, hogy a jó ember számára a legszebb, {e} legjobb és a boldog élethez nyílegyenesen vezető út - s amellet hozzá a leginkább illő is -, ha áldoz az isteneknek, és imádságok, fogadalmak és az istentisztelet minden módja által érintkezik velük; a rossz emberre viszont mindezeknek az ellentéte érvényes a természet szerint. Mert a rossz ember tisztátalan lelkű, a jó ellenben tiszta; {717} márpedig nem helyes, hogy bemocskolt lelkű embertől ajándékot fogadjon el akár isten, akár nemes lelkű ember; hasztalan fáradoznak tehát az istenek külső tiszteletével a tisztátalanok; a tiszták istentisztelete ellenben nagyon is helyénvaló.

Ez hát a cél, ami felé törekednünk kell. De milyenek legyenek a »nyilak«, és hogyan irányítsuk őket, hogy a legbiztosabban a célba találjanak? Először is azt állítjuk, hogy {b} [147] az olümposzi és a várost védő istenek¹⁴⁷ után a föld isteneinek¹⁴⁸ kell megadni a tiszteletet, hogy az istenfélelem célját »telibe találjuk«; mégpedig a föld isteneinek a páros számú, másodrendű, bal oldali részeket, a felső isteneknek pedig a páratlan és az előbbiekkal ellentétes részeket. Az istenek után áldoz az értelmes ember a daimónoknak, majd a hērőszoknak¹⁴⁹ is. Ezután következnek a hagyomány szellemében a család isteneinek szentelt külön szobrok és szentélyek, majd az élő szülők tisztelete,¹⁵⁰ akiknek szent kötelességünk megadni első és legnagyobb tartozásunkat, és minden szerzeményünket és {c} vagyonunkat úgy kell tekintenünk, hogy azokat illeti, akik bennünket világra hoztak és felneveltek, és minden képességünket az ő támogatásukra kell fordítanunk, kezdve a vagyonunkkal, s minden testi-lelki javunkkal le kell rónunk azon adósságainkat, amikkel szüleinknek tartozunk ifjúkorunkban ránk fordított gondoskodásukért, fáradozásukért, szenvedéseikért - ezeket viszonzoznunk kell öregkorukban, mikor nagyon is rászorúlnak. {d} Különösen vigyáznunk kell egész életünkben szüleinkről ki-ejtett szavainkra; a szavaknak ugyanis - bár könnyedek és szárnyasak - súlyos a büntetésük: mert isteni rendelésből örököljük felettük Diké hírnöke, Nemeszisz.¹⁵¹ Engedni kell tehát nekik, ha haragudnak és ki is töltik haragjukat, akár szóban, akár tettel, megértve azt, hogy egy apa, ha {e} úgy véli, hogy fia részéről méltatlanság érte, igazán joggal haragszik. Ha pedig szüleink elhunynak, legszebb az a temetés, mely megtartja a kellő mértéket: nem lépi túl a megszokott halotti pompát, de nem is marad mögötte annak, ahogyan őseink a maguk szüleit eltemették. S éppígy meg kell adnunk évenként az elhunytak sírjának a megtisztelő gondoskodást.¹⁵² De leginkább azzal kell {718} őket tisztelnünk, hogy ne hagyjuk emléküket feledésbe menni, és a sors adományából adjuk meg az elhunytaknak az őket megillető részt. Ha ezeket megteesszük és ezek szerint élünk, mindnyájan megkapjuk az istenektől és a fölöttünk álló hatalmaktól azt, amire méltók vagyunk, s jó reménységben tölthetjük életünk java részét."

Ami pedig a gyermekeink, rokonaink, barátaink, polgártársaink, valamint az idegenek iránti, az istenektől ránk rótt kötelességeinket és a velük való érintkezést {b} illeti - amelyeket a hagyomány szerint végezve, életünket vidámbbá és harmonikusabbá tehetjük -, a törvények feladata, hogy részletes utasításaikkal, részben rábeszélve, részben a rábeszélésre nem hajló jellemeket a jogrend erejével fékezve, városunkat - ha az istenek is így akarják - boldoggá és virágzóvá tegyék.

¹⁴⁷ A 12 olümposzi isten Zeus, Héra, Poszeidón, Démétér, Apollón, Artemisz, Arész, Aphrodité, Hermész, Athéné, Héphaisztosz, Hesztia. Platón az új államot 12 törzsre osztaná, és mindegyik törzsnek kisorsolna egyet-egyet a fenti istenekből, ld. 828 c, de vö. 745 c-d.

¹⁴⁸ A túlvilági istenek a holtak (Hadész, Perszeponé) és a gazdagság pártfogói voltak (Plutón). A kétféle istenvilág másfajta áldozatokra tartott igényt. A páros-páratlan ellentétpár püthagoreus vonásnak számít.

¹⁴⁹ A daimónokról ld. 713 d. A hērőszok egykor élt hősök, pl. az eposzok szereplői voltak, akiknek a sírja védelmezte a várost és vidékét.

¹⁵⁰ Az idős szülőkről való gondoskodás Szolón törvényeiben is alapvető kötelességnek számított (Plutarkhosz: *Szolón* 22), és a hivatalviselés feltétele volt Athénban (*Az athéni állam* 55; *Államéletrajzok*, 46. forrás).

¹⁵¹ Nemeszisz már Hésziodosznál is Diké hírnöke (*Munkák és napok* 200), aki végrehajtja a Diké által kiszabott büntetést. A szülőkről már Hésziodosz szerint is tilos rosszat mondani (*Munkák és napok* 331).

¹⁵² A családi sírbolt Athénban a hivatalviselés feltétele volt (*Az athéni állam* 55; Németh Gy. [szerk.] 2002, 46. forrás).

Vannak azonban olyan dolgok is, amelyekről feltétlenül kell a törvényhozónak szólnia, ha úgy gondolkozik, {c} mint én, de amelyek nem öltöztethetők törvény alakjába; ezekre szerintem mintát kell adnia mind a maga, mind azok számára, akiknek szólnak a törvények, lehetőleg a többi idetartozó dologra is kitérve, és csak ezután lehet hozzáfogni a tulajdonképpeni törvényhozáshoz. De melyik a legmegfelelőbb forma ilyen fejtegetések számára? Nem könnyű egy bizonyos forma keretei közé szorítani, de próbáljuk meg a következő módon, hátha szilárd támpontot találunk. [149]

KLEINIASZ: Hogyan gondold?

ATHÉNI: Azt szeretném, ha a polgárok minél fogékonyabbak lennének az erényre, és bizonyára a törvényhozó is erre fog törekedni az egész törvényalkotásával. {d}

KLEINIASZ: Alighanem.

IX. ATHÉNI: Nos hát az előbb elhangzottak, véleményem szerint, némileg hozzájárulhatnak ahhoz, hogy ne találjanak teljesen süket fülekre a törvényhozó intelmei, hanem szelídebben és jóindulatúan hallgassák meg őket. Úgyhogy nagyon is örömmel kell fogadnunk, ha (az ilyen bevezető fejtegetések) a hallgatót, ha nem is nagyon, de legalább egy kissé nyitottabbá és ezáltal a megértésre fogékonyabbá teszik. Mert hiszen nem fenyeget a bőség zavara, nem könnyű olyanokat találni, akik égnének a {e} vágytól, hogy minél gyorsabban a lehető legjobb emberekké váljanak; a többség a hésziodoszi mondás bölcsességét igazolja, hogy a hitványság felé vezető út sima és izzadás nélkül járható, hisz nagyon rövid,

Ámde örökkéélő isteneink az erényhez
izzadság árán visznek, hosszú meredélyen, {719 a}
útja göröngyös kezdetben, de a csúcsra felérve
aztán már könnyűnek tetszik, bármi nehéz volt.¹⁵³

KLEINIASZ: S valóban jól is mondta.

ATHÉNI: Bizony jól! Most pedig szeretném közölni veletek, milyen eredményt ér el a bevezető beszédem.

KLEINIASZ: Figyelünk. {b}

ATHÉNI: Kezdjük a következő kérdéssel a törvényhozóval folytatott beszélgetésünket: „Mondd csak, törvényhozó barátunk, ha tudnád, hogy mit kell tennünk és mondanunk, nyilván meg is mondanád, ugye?”

KLEINIASZ: Okvetlenül!

ATHÉNI: „S kevéssel ezelőtt nem a te szádból hallottuk-e,¹⁵⁴ hogy a törvényhozónak nem szabad a költőkre bíznia, hogy úgy írjanak, ahogyan nekik jólesik? Hiszen [150] nem tudhatjuk, mikor mondanak olyasmit, ami ellenkezik a törvényekkel, s így mikor ártanak az államnak!”

KLEINIASZ: Bizony igazat mondasz.

ATHÉNI: S ha most a költők nevében¹⁵⁵ a következőket mondanánk a törvényhozónak, vajon megállnák-e helyüket szavaink?

KLEINIASZ: Az a kérdés, milyen szavak?

ATHÉNI: A következők: „Törvényhozó, régi hit, mi {c} magunk is folyton hangoztatjuk, és a többi ember is mélyen egyetért vele, hogy a költő, ha a Múzsák tripuszán ül,¹⁵⁶ nem ura eszének, hanem mint valami forrás, engedi, hogy szabadon ömöljön belőle mindaz, ami épp feltör benne; minthogy pedig művészete: utánzás, arra kényszerül, hogy egymással ellentétes jellemű embereket ábrázoljon, s így gyakran ellentmondjon önmagának, de hogy vajon szavai közül melyik igaz és melyik nem, {d} arról fogalma sincs! A törvényhozó ellenben ezt nem teheti meg egy törvénnyel, ő nem mondhat kétfélét, neki mindig egyet kell állítania egyetlen dologról. Vegyük csak például azt, amit te mondtál az imént, és nézd meg, igazam van-e? Létezik túlzott,

¹⁵³ Hésziodosz: *Munkák és napok* 289-292 (ford. Trencsényi-Waldapfel Imre).

¹⁵⁴ 656 c.

¹⁵⁵ A törvényhozó válaszát erre a gondolatmenetre ld. 817 b.

¹⁵⁶ A tripusz egy háromlábú állvány volt, amelyre bronzüstöt helyeztek. Apollón jósnője, a Püthia egy tripuszon ülve jósolt. Az egész gondolatmenet a költők megszállottságára (*enthusiaszmosz*) vonatkozik, vö. 682 a, *Szókratész védőbeszéde* 22 c, *Menón* 99 c-d, *Ión* 533 e - 534 d, *Phaidrosz* 245 a

szegényes és megfelelő temetés. Te ezek közül egyet: a középúton lévő választod és rendeled el, és csak ezt helyesled. Én azonban, ha {e} költeményemben egy dúsgazdag asszony rendelkezik saját temetése felől, a pazar temetést magasztalom; ha viszont egy takarékos, szegény emberről van szó, a szegényeset; ha végül egy közepes vagyonú és mértékletes férfiú szerepel, az a neki megfelelő fogja helyeselni. De neked nem lehet úgy szólnod, mint az előbb, hogy csupán a »mértékletest és megfelelő« hangoztatod, hanem azt is meg kell mondanod: mi pontosan a megfelelő, és milyen méretű, mert ne gondold, hogy különben szavaid megérdemlik a törvény nevet." [151]

KLEINIASZ: Színigazat mondasz.

X ATHÉNI: Nos, vajon az, akit a törvényhozással megbíztunk, semmi efféle intelmet ne idézzon hozzánk {720} törvényei bevezetéséül, hanem tüstént jelentse ki, mit kell tenni és mit nem, majd büntetéssel fenyegetve újabb törvényre térjen át, ösztönzést és rábeszélést ellenben egyáltalán ne fűzzön törvényes rendelkezéseikhez? Úgy van ez, mint az orvosokkal: az egyik így, a másik úgy szokott bennünket gyógykezeltetni, s most idézzük emlékezetünkbe mindkét fajta eljárást, hogy a törvényhozót is megkérhessük, mint orvost kérnének gyermekek, hogy a legszelídebb módon kezelje őket - hogy miről is beszélünk voltaképpen? Szó esett arról, hogy vannak igazi orvosok; és vannak, akik csak segédek az orvosoknak, de őket is orvosoknak hívjuk.¹⁵⁷ {b}

KLEINIASZ: Igen, igen.

ATHÉNI: Ez utóbbiak - akár szabadok, akár szolgák - uraik tudományos felfogása és rendelkezései alapján, továbbá a gyakorlatból sajátítják el mesterségüket, a dolog természetes lényegéig ellenben nem hatolnak; az igazán szabad lelkű orvosok viszont maguk is így tanulták meg tudományukat, s ebben a szellemben tanítják tanítványaikat is. Te is két ilyen csoportra osztanád azokat, akiket általában orvosoknak szokás nevezni?

KLEINIASZ: Igen. {c}

ATHÉNI: Vajon abban is egyetértessz-e velem, hogy a városokban élő szabad és szolga betegek közül a szolgákat rendszerint a szolgák gyógykezelik, vagy körbejárva a betegeket, vagy a gyógytermekben fogadva őket, és az ilyen orvos semmiféle személyre szabott magyarázatot nem ad pácienseinek az adott betegségről, nem is hallgatja meg őket, csak rendel nekik valamilyen - gyakorlata alapján - jól bevált gyógymódot, mintha pontosan ismerné a bajt, aztán önelégülten távozik, akár egy {d} türannosz, s már siet is a következő beteg szolgálához - s ezzel orvos gazdájának is roppant megkönnyíti a [152] beteggondozást. A szabad lelkű orvos ellenben többnyire a szabad emberek betegségeit vizsgálja és gyógyítja, és ezeknek okát és lényegét kutatja, megbeszélve a dolgot a beteggel és hozzátartozóival, így maga is megtud egyet-mást a betegeitől, s a beteget magát is, amennyire lehetséges, felvilágosítja, s amíg a beteget meg nem gyógyzte, addig semmit sem rendel el, amikor pedig szép szóval megnyerte bizalmát, mindig a következő lépésre felkészítve próbálja az egészség felé vezető útra terelni és kezelését sikeresen befejezni. Vajon melyik eljárás a jobb: ha így gyógyít az orvos, ha így edz az edző, vagy ha amúgy? Ha kétféle úton akarja ugyanazon hatást elérni, vagy ha egyféle úton, márpedig a kettő közül a rosszabbik és nyersebb eljárást választva?

KLEINIASZ: Nyilvánvalóan sokkal szerencsésebb, barátom, ha a kettős eljárást alkalmazza.

ATHÉNI: Van-e kedved, hogy ezt a kettős és egyszerű eljárást a törvényhozás terén is szemügyre vegyük?

KLEINIASZ: Már hogyan volna kedvem?

XI. ATHÉNI: Nos hát, az istenekre, melyik törvény legyen a törvényhozó első alkotása? Vajon nem az a természetes, {721} hogy először a születések alapját és forrását szabályozza az állam számára rendelkezéseivel?

KLEINIASZ: Dehogynem.

ATHÉNI: A születések alapja és forrása pedig minden államban, ugyebár, a házasságkötés és a házasság?

KLEINIASZ: Természetesen.

¹⁵⁷ Az orvoshasonlat korábbi említése: 629 d, 684 c, 709 b, folytatása 857 a-ban.

ATHÉNI: Ha tehát törvényhozásunkban a házassági törvények állnak első helyen, ez valószínűleg minden állam számára helyes lépésnek számítana helyes irányítását illetőleg.¹⁵⁸

KLEINIASZ: Mindenképpen.

ATHÉNI: Mondjuk el tehát előbb az egyszerű formulát, {b} amely valahogy így hangoznék:

„Ha valaki harmincéves, harmincöt éves koráig meg kell házasodnia;¹⁵⁹ ha nem teszi, pénzbírsággal és bizonyos jogaitól való megfosztással kell megbüntetni, mégpedig ennyi meg ennyi pénzbírsággal, és ilyen meg ilyen jellegű jogfosztással.”¹⁶⁰

Ilyesféle legyen tehát a házasságról szóló egyszerű törvény; a kettős pedig a következő:

„A harmincéves embernek harmincöt éves koráig meg {c} kell házasodnia, annak világos tudatában, hogy van egy természetes mód, amely által az emberi nem a halhatatlanságban részesül, amire mindent átható természetes vágyat is érez mindenki: mert hiszen a halhatatlanság vágya az is, hogy az ember híressé legyen és halálában ne porladjon névtelenül. Így hát az emberi nem bizonyos tekintetben összeforrott az örökkévalósággal, véges-végig követi és követni fogja annak folyását, s ily módon halhatatlan; a fiak fiait hagyva maga után, a születések szakadatlan láncolata folytán egy és azonos marad, s így részesül a halhatatlanságban. Mármint a természet szent {d} törvényét szegi meg az, aki szándékosan megfosztja ettől önmagát; és így cselekszik, aki nem gondol asszonyra és gyermekekre. Aki tehát hallgat e törvényre, büntetlenül marad; aki ellenben nem hajt szavára, és harmincöt éves korára sem házasodik meg, az fizessen évenként ennyi meg ennyi bírságot, hogy azt ne gondolhassa, hogy a magányos élet nyereséggel és kényelemmel jár számára; és ne részesülhessen azokban a tisztségekben sem, amelyekkel az államokban az ifjabbak az idősebbeket meg szokták tisztelni.” S ha ezt így az előbbi egyszerű törvény mellett meghallgattuk, minden egyes törvényt illetőleg meg lehet {e} fontolni, vajon ilyen kettős legyen-e az illető törvény, a lehető legrövidebben alkalmazva mind a rábeszélést, mind a fenyegetést, vagy pedig a pusztá fenyegetésre szorítkozva, egyszerűek legyenek törvényeink. [154]

MEGILLOSZ: A spártai jellemnek ugyan, barátom, az felelne meg, hogy mindig a rövidebbet részesítsük előnyben;¹⁶¹ de ha valaki annak eldöntésére kérne föl, hogy a két szöveg közül melyiket szeretném városom {722} számára, én a hosszabbikat választanám, és egyáltalán bármely törvény esetében, ha lehet választani, e példa alapján mindig ezt választanám. Ez azonban nem elég: még az is kell, hogy Kleiniasz barátunk tetszését is elnyerje a törvényhozásnak eme módja: hiszen az ő városa szándékozik életbe léptetni az efféle törvényeket.

KLEINIASZ: De te, Megillosz barátunk, teljesen jól szóltál.

XII. ATHÉNI: Voltaképpen dőreség a törvények szövegének hosszúságára vagy rövidegére szót vesztegetni; azokat kell méltányolni, amelyek jók, nem pedig {b} rövidegüket vagy hosszúságukat: így az említett házassági törvényeknél sem a terjedelem kétszeres hosszúságának arányában különb az egyik a másiknál hasznavehetősége szempontjából, hanem - amit példa gyanánt felhoztunk - az orvosok kétféle fajtája igen találó párhuzammal szolgált. De úgy látszik, a törvényhozók közül még soha senki nem gondolt arra, hogy a törvényhozásra két módot is fel lehet használni, a rábeszélést és az erőszakot - már amennyire a műveletlen tömeggel szemben a szép {c} szó eredményes lehet -, s csak az utóbbit alkalmazzák. Mert nem úgy hozzák a törvényeket, hogy uralmi helyzetüket rábeszéléssel párosítják, hanem a csupasz erőszakot alkalmazzák. Én azonban egy harmadik módot látok magam előtt, amit a törvényekre vonatkozólag alkalmazni kell, s ami jelenleg egyáltalán nincs használatban.

KLEINIASZ: Milyen módszerről beszélsz?

ATHÉNI: Arról, ami beszélgetésünk eredményeként mint valami isteni sugallat bukkant fel. Mert amióta elkezdtünk a törvényekről beszélgetni, hajnalból dél lett, és erre a szép pihenőhelyre

¹⁵⁸ A spártai állam leírásakor Xenophón (*A lakedaimóniak állama* 1) és Kritiasz is a gyerek születésére, majd nevelésére vonatkozó törvényekkel kezdi ismertetését (Németh Gy. [szerk.] 2002, 147. o.).

¹⁵⁹ Hésziodosznál 30, Szolónnál 35, Arisztotelésznél azonban már 37 év a férfiak számára javasolt házasodási kor, vö. 785 b; PV 141. o.

¹⁶⁰ Ez a spártai törvényre emlékeztet, vö. Plutarkhosz: *Lükurgosz* 15.

¹⁶¹ Lükurgosz is azért hozott kevés törvényt a hagyomány szerint, mert „kevés szavú embereknek kevés törvényre van szükségük” (Plutarkhosz: *Lükurgosz* 20).

jutottunk, s noha semmi {d} [155] másról, mint a törvényekről nem beszélgettünk, úgy látszik, csak most jutottunk el a törvényekhez, az előbbiek mind csak előhangként szolgáltak hozzájuk. Hogy mi ért mondtam mindezeket? Arra akarok rámutatni, hogy minden szóbeli előadásnak, s mindennek, amihez csak hang szükséges, van bevezetése, mintegy felhangoló elő játéka, mely a tulajdonképpeni előadásra is ráhangol. Így a lanttal kísért daloknak - melyeket szintén *nomosznak* {e} hívnak,¹⁶² akárcsak a törvényeket - és egyáltalán minden költői műnek csodásan megalkotott előhangjai vannak. A szó szoros értelmében vett törvényekhez ellenben, amelyeket közjogi törvényeknek hívunk, még soha senki nem írt bevezető előhangot; vagy ha írt is, nem tette közzé, mintha ez nem volna természetes eljárás. A mi mostani időtöltésünk viszont - úgy látszik - azt igazolja, hogy igenis a dolog természetéből adódóan hozzátartozik a törvényekhez a bevezetés; továbbá, hogy ezek a törvények, melyek előttünk kettősnek tünnek fel, nem ilyen egyszerűen kettősek, hanem voltaképpen két külön dolog ez: a törvény maga és a bevezetése. {723} Amit „tűrannoszi rendeletnek” neveztünk, és a szolgalelkű orvosok rendeléseihez hasonlítottunk, az nem egyéb, mint pusztá száraz törvény; amit pedig eléje bocsátunk, és rábeszélő jellegűnek mondtunk, az valóban rábeszélő jellegű; szerepe és hatása azonban felhangolás a tulajdonképpeni tárgyhoz. Szerintem ugyanis e bevezetés azért hangzik el, hogy nyitottabb lelkülettel és ennek folytán fogékonyabban fogadja be a törvény {b} rendelkezését az, akinek a törvényhozó szánta; épp ezért szerintem ezt bevezetésnek, nem pedig a törvény megokolásának lehetne helyesen nevezni.

Ezek után mi mondanivalóm van még? Az, hogy a törvényhozó sem egész törvénykönyvének elejére, sem egyes törvényei elé ne mulasszon el bevezetést illeszteni, s akkor azok úgy fognak különbözni a szokott törvényektől, mint ahogyan a most megtárgyalt két törvényhozó módszer különbözik egymástól. [156]

KLEINIASZ: A magam részéről azt kívánom, hogy így hozzon törvényeket számunkra az, aki ebben szakértő.

ATHÉNI: Annyiban igazad van, Kleiniaszom, hogy {c} minden törvénynek megvan a maga természetes bevezetése, és annak, aki törvényhozásba fog, valamennyi szövegrész elé az odaillő, a „rátermett” bevezetést kell helyeznie: hisz nem kis dolog, ami utána következik, és nagy különbség van a között, hogy világosan vessük-e a törvényt emlékezetünkbe, vagy sem; ha azonban úgy rendelkezünk, hogy egyaránt bevezetéssel kell ellátni mind a nagy mind a kis törvényeket, nem járnánk el {d} helyesen. Hiszen nem minden dal és nem minden elbeszélés kívánja meg az ilyesmit; ámbár természettől fogva mindegyik számára volna bevezetés, de nem kell mindegyiknél alkalmazni. Ezt már rá kell bízni magára a szónokra, a dalköltőre és a törvényhozóra.

KLEINIASZ: Szerintem teljesen igazad van. De most már ne húzzuk az időt, hanem térjünk vissza tárgyunkra, és kezdjük - ha neked is jónak látszik - azoknál a dolgoknál, amelyekről akkor még nem jelezted, hogy {e} bevezetésnek szánod. Térjünk tehát vissza arra - mint a játékosok mondanák: egy második, szerencsésebb kezdéssel -, világosan jelezve, hogy ez bevezetés, nem pedig éppen eszünkbe ötlő fejtegetés. Fogjunk hát hozzá, egyetértve abban, hogy mindez: bevezetés. Ami azonban az istenek és az ősök tiszteletét illeti, a már elhangzottak is elegendők. Próbáljuk hát meg azt elmondani, ami ezután következik, amíg csak az egész bevezetéssel nem vagyunk készen a te megítélésed szerint; azután majd térj rá magukra a törvényekre!

ATHÉNI: Abban ugye egyetértünk, hogy ami az {724} isteneket, daimónokat és mind az élő, mind az elhunyt szülőket illeti, a bevezetésnek már eleget tettünk; s úgy látszik, azt kívánod, hogy mintegy napvilágra hozzam, ami a bevezetésből még hátravan.

KLEINIASZ: Pontosan így van.

ATHÉNI: Ezek után bizonyára az a helyénvaló és közérdekű, hogy végigtekintsünk azon, hogyan kell {b} lelkünket, testünket és vagyónunkat gondozni: melyikre kell [157] nagyobb és melyikre kisebb gondot fordítanunk, hogy ezáltal mind a szóvivő, mind hallgatói lehetőleg részesei legyenek a nevelésnek és műveltségnek. Ez az, amit nekünk most el kell mondanunk, illetve meghallgatnunk.

KLEINIASZ: Nagyon helyesen mondod. [158]

¹⁶² Ld. 700 b.

I. ATHÉNI: Hallja hát mindenki, aki az imént az {726} istenekről és a drága ősapákról szóló szavainkat hallotta: összes javaink közül az istenek után a lélek a legistenibb, legsajátabb tulajdonunk. Mindenkinek az összes javai kétfélék: részben értékesebbek és kiválóbbak, ezek az uralkodásra hivatottak, részben kevésbé értékesek és silányabbak, mintegy amazok szolgálatára rendeltettek. Mármost az uralkodásra hivatottakat minden esetben többre kell becsülni a szolgáskorban lévőknél. Ezért ha arra buzdítok, hogy mindenki uraink, az istenek, s az utánuk következő {726} isteni lények után a saját lelkét tartozik tisztelni és megbecsülni, akkor ezt helyesen teszem. Helyesen azonban úgyszólván senki sem tiszteli és becsüli közülünk a lelkét, csupán látszólag - mert a tisztelet és megbecsülés isteni jó, a rossz és hitvány dolgok közül ugyanakkor egy sem becses és megtisztelő, aki pedig úgy véli, hogy akár szavakkal vagy ajándékokkal, akár bizonyos engedményekkel növeli lelke értékét, holott ezzel gyarlóbb állapotából egyáltalán nem tette jobbá, az csak hiszi, hogy megbecsüli a lelkét, valójában azonban egyáltalán nem azt teszi.

Így például minden ember, alighogy gyermekké cseperedett, menten azt képzei, hogy képes mindent {b} megérteni és megítélni; és azt hiszi, hogy azzal becsüli meg lelkét, ha dicséri, és kész ráhagyni, hogy tegye azt, amit csak akar; noha most elhangzott szavaink értelmében ezzel az eljárással éppen nem becsüli meg, sőt árt neki; márpedig - mint mondtuk - az istenek után mindjárt őt kell tisztelni.

De akkor is, ha az ember tévedéseinek, hibáinak, legtöbb és legnagyobb bajainak okát nem önmagában, hanem másokban keresi, s önmagát ártatlannak tartva {c} kivé telt tesz magával, csak látszólag tartja nagy becsben lelkét, valójában messze van ettől, sőt éppen ártalmára van. [159] De akkor sem tartja becsben lelkét, mikor a törvényhozó okos intése és helyeslése ellenére a gyönyörökkel szemben engedékeny, sokkal inkább lealacsonyítja, mert bűnökkel és megbánással tölti el. S akkor sem, ha másfelől nem tud erőt venni magán és nem állja ki a javasolt fáradságokat, veszélyeket, fájdalmakat és szenvedéseket, hanem meghátrál előlük: ezzel a meghátrálással nem {d} növeli lelke értékét, sőt minden efféle viselkedés kifejezetten csökkenteni azt. Mert ha úgy véli, hogy élni mindenképpen és bármi áron jó és értékes dolog, ezzel nem becsüli {e} meg lelkét, sőt értéktelenné teszi, és becstelenné. Ekkor enged ugyanis a lélek ama balhitének, hogy a Hadászban lévő dolgok mind rosszak, és nem szegül ellene, hogy megcáfolja és felvilágosítsa, hogy voltaképpen nem tudhatni, vajon nem épp ellenkezőleg: minden javaink közül a legnagyobbak rejlenek-e a Hadész isteneinél.¹⁶³

De ha az ember a szépséget becsüli többre az erénynél, ez sem egyéb, mint a lélek teljes és tökéletes lebecsülése, mert az ilyen gondolkodás a testet becsesebbnek tartja a léleknel, ami teljesen hamis nézet, hiszen földszülötte dolog olümposzinál becsesebb soha nem lehet; aki tehát lelke felől másképpen vélekedik, nem tudja, mily csodás javát hanyagolja el. {728}

De azt se higgye senki, hogy ha tisztességtelen úton vágyik vagyont szerezni, vagy nincs rossz érzése amiatt, hogy így jut pénzhez, ily módon talán ajándékokkal tiszteli meg lelkét! Épp ellenkezőleg, fájdalmat okoz neki, mert azt, ami a lelkében szép és becses, eladja hitvány aranyért - hiszen mindaz az arany, ami csak a földön és a föld alatt rejlik, nem ér fel az erénnyel. Egyszóval: mindenki, aki nem hajlandó tartózkodni mindenáron mindattól, amit a törvényhozó a rút és rossz {b} dolgok közé sorol, s másfelől nem igyekszik minden erejével megtenni azt, amit az jónak és szépnek mond ki, az [160] nem tudja, hogy mindezzel a lelkét, ezt az isteni osztályrészét, méltatlan és becstelen állapotba juttatja. Mert arra általában senki nem gondol, mi a legsúlyosabb büntetés (vagy ahogy mondani szokás: „igazságtétel”) a gonoszság számára: hát az, hogy az illető hozzá hasonul a rossz emberekhez; utána már kerüli a jó embereket és okos beszé-

¹⁶³ Hadész az alvilág. Az alvilág istenét, Plutónt is tiszteletben kell részesíteni, vö. 828 d. Arról, hogy ami a túlvilágon van, jónak vagy rossznak kell-e tekinteni, a platóni Szókratész is óvatosan nyilatkozik, de elképzelhetőnek tartja, hogy nagyon is jó dolog, vö. *Szókratész védőbeszéde* 29 a, 40 e - 42 a.

deiket, sőt szakít velük, s helyettük a hitványak társaságát keresi, azoktól egy pillanatra sem tágít, szinte összenő velük; s ha egyszer ez bekövetkezett, akkor már {c} szükségképpen azt teszi és vele is azt teszik, amit az efféle emberek szoktak egymással tenni és mondani. De ez valójában nem „igazságtétel” [diké],¹⁶⁴ mert az igazság és az igazságosság szép, ez csak bosszú, ami az igazságtalanságra válaszul következik be; és szerencsétlen az is, akit utolér, és az is, akit nem; az előbbi azért, mert nem gyógyul meg, az utóbbi azért, mert életével fizet, hogy sok más ember megmenekedjék. A lélek igazi megbecsülése tehát szerintünk lényegében abban áll, hogy a jobbakat kövessük, a gyarlóbbakat pedig, amennyiben javulásra alkalmasak, a jó útra tereljük. II. Nincs tehát az embernek egy olyan tulajdonsága sem, {d} amely természettől alkalmasabb volna arra, hogy a rosszat elkerülje, a legfőbb jót pedig keresse és megragadja, mint a lélek; ez, ha a jót elérte, egyesül vele az élet hátralevő részére. Épp ezért soroltuk az istenek után következő helyre.

A harmadik hely pedig természettől fogva - mindenki beláthatja - a testet illeti meg. Most ennek megbecsülésével kell foglalkoznunk, hogy mi módon becsüljük meg igazán és miképpen tévesen - ez pedig a törvényhozó feladata. De nekem az az érzésem, hogy a törvényhozó erre vonatkozólag valami olyasmit hirdetni ki, hogy *e* nem a szép vagy erős, gyors vagy nagy test a becses, de még csak nem is az egészséges - bár sok ember számára ez látszana természetesnek -, de persze nem is az ezekkel ellentétes; hanem az az állapot a leginkább mértéktartó és legkevésbé veszélyes, amely középúton jár [161] mindezen ellentétes tulajdonságok között. Mert az említeti tulajdonságok a lelket felfuvalkodottá és vakmerővé teszik, ellentéteik viszont kishitűvé és szolgálalkúvé. Éppen így a pénz és vagyon szerzése és megbecsülése ugyanilyen arányok szerint történjék. Mert a {729} mértéktelenség velük kapcsolatban is gyűlölséget és széthúzást eredményez mind a köz-, mind a magánéletben, a hiány viszont többnyire szolgálatot. Senki se szeresse tehát a vagyont a gyermekei kedvéért, hogy minél gazdagabbá tegye őket; mert ez sem nekik, sem a városnak nem jó. Az ifjak vagyoni helyzete akkor tud a leginkább harmóniát teremteni, ha nem vonzza magához a hízelgők hadát, de nem is nélkülözi a valóban szükséges dolgokat; mert ha vagyonunk igényeinkhez igazodik és szükségleteinkkel van összhangban, minden gondtól mentessé teszi életünket. {b}

Gyermekeinknek örökségül tisztességérzetet, és ne aranyat hagyjunk! Csakhogy abban a tévhitben vagyunk, hogy a szégyentelenül viselkedő ifjak megdorgálásával kell hátrahagyni ezt az örökséget; pedig a tisztességérzet nem a ma szokásos intelmekből születik meg az ifjak lelkében, mikor azt kötik a lelkükre, hogy az ifjúnak mindenkor szemérmesen kell viselkednie. Az értelmes törvényhozó inkább az időseket intené arra, hogy ők ügyeljenek magukra az ifjak előtt, és leginkább attól {c} óvakodjanak, nehogy valaha is egy ifjú azt lássa vagy hallja, hogy ők maguk követnek el vagy mondanak valami szégyenletes dolgot. Mert ahol az öregekből hiányzik a szeméremérzet, ott az ifjak okvetlenül szemérmetlenek; hiszen az ifjaknak nevelése nem a dorgálás, hanem az, ha egész életünkben azt cselekedjük, amit intésül másoknak mondunk. Aki tiszteli és megbecsüli a rokonságot és mindazokat, kik ugyanazon vérből származva a családvédő istenek közösségében részesülnek, az joggal remélheti, hogy elnyeri a születést védő istenek jóindulatát saját {d} gyermekei nemzéséhez. Barátaink és társaink jóindulatát pedig úgy szerezhetjük meg mindennapos kapcsolatainkban, ha nekünk nyújtott szolgálataikat nagyobbnak és [162] fontosabbnak tartjuk, mint ők maguk; barátainknak és társainknak tett szívességeinket viszont kevesebbre értékeljük, mint ők.

Hazájával és polgártársaival szemben az a legjobb polgár, aki olümpiai babérokna és bármely hadi vagy békés versenyen kivívott győzelemnél többre becsüli azt a tiszteletet, amit a honi törvények szolgálatával szerzett, azzal, hogy egész életében mindenkinél jobban szolgálatuknak szentelte magát.

Ami pedig az idegeneket és a vendégeket illeti, nem szabad elfelejtenünk, hogy kötelezettségeink velük szemben a legszentebbek; mert az idegenek és a vendégek ellen elkövetett vétségek szinte mindegyike könnyebben kihívja az isten büntetését, mint a polgártársak elleniek. Hiszen az idegen, barát és rokon híján, szánalomra méltóbb mind az istenek, mind az emberek előtt. Aki pedig {730} jobban tud büntetni, az segíteni is nagyobb odaadással segít; márpedig az idegent és

¹⁶⁴ Vö.716 a.

vendéget védő istenségek, a vendéget oltalmazó Zeusz¹⁶⁵ kísérei mindkettőhöz különösen értenek. Nagy óvatossággal járjon el tehát mindenki, akiben csak egy csepp előrelátás is van, hogy a vendégeikkel szemben semmi vétséget el nem követve életében, nyugodtan haladhasson annak vége felé. De az összes - mind az idegenek, mind honfitársaink ellen elkövetett - vétségek közül legsúlyosabb az oltalomért esdeklőkkel szemben elkövetett vétség. Mert az az isten, akit az esdeklő kért arra, hogy legyen tanúja a neki tett ígéreteknek, megkülönböztetett figyelemmel fog őrködni felette, úgyhogy bármi bántalom éri is, az sohase marad büntetlenül. [163] {b}

III. Most már nagyjából mindent megbeszéltünk, ami szüleinkre, önmagunkra, javainkra, városunkra, barátainkra és rokonainkra, az idegenekre és honfitársainkra vonatkozik. Ezután annak megtárgyalása következik, milyennek kell lennünk, hogy legszebben élhessük le életünket. El kell mondanunk, hogy a törvény közbelépése nélkül pusztán a dicséret és a feddés a maga nevelő hatásával hogyan teszi az embereket irányíthatóvá és jobb indulatúvá a hozandó törvények iránt. {c}

Az igazságot illeti meg az első hely az összes javak között, mind az istenek, mind az emberek világában. Őbenne kell mindjárt kezdettől fogva mindenkinek részesednie, aki boldog és harmonikus lény akar lenni, hogy mint igaz ember élje le élete java részét. Az ilyen ember megbízható; megbízhatatlan viszont, aki a szándékos hazugságban leli örömét, aki meg az öncélú valótlanságokban, annak nincs ki mind a négy kereke. Egyik sem irigylésre méltó állapot: sem a megbízhatatlant, sem a félnótást nem szereti senki; s minthogy az idő előrehaladtával {d} előbb-utóbb kiismerik őket, az ilyen emberek az amúgy is súlyos öregségükre teljes magányosságra kárhoztatják magukat, épp életük végén, úgyhogy akár élnek a gyermekeik és barátai, akár nem, így is, úgy is elhagyatottan élik le életüket. Tiszteletre méltó az is, aki maga nem követ el semmi igazságtalanságot; de aki másokat is megakadályoz abban, hogy igazságtalanságot kövessenek el, az több mint kétszeres tiszteletet érdemel: mert amannak a tette csak egyetlen ember miatt értékes, ezé viszont sokak miatt, hiszen mások igazságtalanságát is felfedi a vezető tisztségviselő elött.¹⁶⁶ Aki pedig a büntetésben is segítségére van a tisztségviselőnek, azt kiáltjuk ki tökéletes {e} polgárnak és nagyszerű embernek, s vigye el az erény győzelmi pálmáját. Ugyanebben az elismerésben kell [164] részesítenünk a józan mérsékletet és a belátást, és mindazokat a javakat, amelyeket az ember, ha megszerzett, nem kell kizárólag magának tartogatnia, hanem másokat is részesíthet belőlük. Mármost legjobban azt kell tisztelnünk, aki másokat is részesít belőlük; aki pedig szeretne így tenni, de nem képes rá, azt másodszorban kell megbecsülni; aki pedig irigységből senkivel sem hajlandó önként, {731} barátságból megosztani javait, azt a maga személyében feddnie kell ugyan, de jó tulajdonságát emiatt azért nem szabad lekicsinyelni, sőt inkább törekednünk kell megszerezni.

Mindenki versenyezzen velünk az erényben, de irigység nélkül. Az ilyen versenytárs javára van a városnak, mert maga is részt vesz a küzdelemben, de a többieket sem riasztja el becsmérő szavaival. Az irigy ellenben azt hiszi, hogy mások leszólásával kell kiemelkednie, s így maga is kevésbé törekszik az igaz erényre, és {b} versenytársait is elkedvetleníti igazságtalan pocskondiázásával, azzal pedig, hogy egész városát leszoktatja az erényért vívott nemes versenyről, közvetve hazája jó hírnevét rombolja.

Elszántnak, de egyszersmind szelídek kell lennie mindenkinek, amennyire csak lehet. Mert a mások súlyos, nehezen vagy már egyáltalán nem orvosolható igazságtalanságait nem lehet másképp ártalmatlanná tenni, {c} mint hogy az ember felveszi velük a küzdelmet, harcban legyőzi és könyörtelenül megbünteti őket. Erre pedig képtelen a lélek, ha nincs benne elszántság.

¹⁶⁵ Zeusz Xeniosz védelme alatt áll az alapítandó polisz határvonala (843 a), a polgárok idegenbe küldése és idegenek fogadása (953 e). Idegen kihallgatásakor is ez az isten az illetékes (879 e). Az idegenek rabszolgává kényszerítése, kifosztása több poliszban megengedett volt (Németh Gy. [szerk.] 2003, 110. o.). Athénban az *arkhón polemarchosz*, Krétán a *xeniosz koszmosz* képviselte a városban az idegenek érdekeit. Egy krétai felirat külön hangsúlyozza, hogy a *xeniosz koszmosz*nak kellett megvédenie az idegent, ha eladták rabszolgának (Effenterre, H. van - Ruzé, E: *Nomima*. I. Róma, 1994-1995, 16. o.)

¹⁶⁶ A közösség érdekeit sértő törvényteleniségek jogi megtorlása - Athénhoz hasonlóan - Magnésziában is az önként vállalkozó polgárookra hárult. Az igazságért bátran kiálló polgárok aktivitása ezért nélkülözhetetlen feltétele volt az igazságszolgáltatásnak. (B.G.)

Ami viszont a még orvosolható vétkeket illeti, először is be kell látni, hogy az igazságtalan ember sohasem tudatosan vét az igazságosság ellen. Hiszen a nagy bajokat sem szándékosan akarja magának senki a világon, legkevésbé a legbecsesebb javai kárára: márpedig a lélek - mint mondtuk - mindnyájunknak valóban legbecsesebb java; legbecsesebb javát tehát senki sem sodorhatja önként és tudatosan a legnagyobb bajba, hogy egész életében ezzel {d} megverve éljen. Noha minden igazságtalan és rossz tulajdonságokkal bíró ember szálnalmas, szálnalmat érezni csak az iránt érdemes, akinek orvosolhatók a hibái: vele szemben helye van annak, hogy indulatunkat [165] visszatartva szelídek legyünk, és ne haragra lobbánva asszonyok módján vég nélkül forttyogjunk; a fékezhetetlen és javíthatatlan gonosztevővel szemben viszont szabadjára kell engednünk indulatunkat.

Ezért mondtuk, hogy a jó embernek egyszerre nemes indulatúnak és szelídnak kell lennie. {e} IV. Az emberek legnagyobb baja - amely a legtöbb ember lelkébe egészen belerögződött, s melyet mindenki megbocsát magának, s így nem is törekszik tőle szabadulni - az, amit úgy fejeznek ki, hogy minden ember természetes módon kedves önmagának, és ennek így is kell lennie. A valóságban azonban legtöbb hibánknak oka a túlságos önszeretet. Mert aki szeret, az elvakultan {732} szereti azt, amit szeret, úgyhogy tévesen ítéli meg, hogy mi az igazságos, a jó és a szép, mivel azt véli, hogy a saját érdekét többre kell becsülnie az igazságnál. Pedig aki igazán nagyszerű ember akar lenni, annak nem önmagát, s nem a maga érdekeit vagy tetteit kell szeretnie, hanem az igazságosságot: akár önmaga, akár más az, akinek a cselekedetei igazságosak. Ugyanebből az önszeretetből származik az is, hogy saját tudatlanságunk bölcsességnak tűnik {b} előttünk, s ennek következménye, hogy - noha úgyszólván semmit sem tudunk - azt hisszük, mindenhez értünk, s így nem bízunk másokra, hogy ők végezzék el azt, amihez nem értünk, hanem magunk végezzük el - szükségképpen hibásan. Ezért mindenkinek óvakodnia kell a túlságos önszeretettől, s azt kell követnie, aki különb nála, s ezt nem szabad szégyellnie.

S most néhány olyan gondolatot kell elmondanunk, melyek az előzőekhez képest kisebb jelentőségűek és sokszor el is hangzottak már, de ettől még nem kevésbé hasznosak azoknál, mintegy magunk emlékeztetésére; mert ahogyan az elfolyó víz helyébe mindig új víznek kell áramolnia, a fejünkől távozó gondolat helyét egy {c} felidézett emlék veheti át. Tehát: tartózkodni kell a mértéktelen nevetéstől és sírástól, és mindenkit fel kell szólítani, hogy túlárado örömet és túlságos fájdalmát elrejtve, próbálja meg nyugalmát a helyes magatartás kívánságai szerint megőrizni, akkor is, ha sorsa daimónja sikerei és [166] boldogulása mellé áll, de oly sorsfordulatok esetén is, mikor a daimónok szembefordulnak túlságosan magasra irányuló és merész törekvéseinkkel. S ha szenvedések {d} sújtják, remélje rendületlenül, hogy az isten megadja a jót, amitől azok enyhülnek, s meglévő bajaink jobbra fordulnak, a jó ellenben állandóan megmarad birtokunkban a jó szerencse kegye folytán. Ezt kell remélnie mindenkinek, ezt kell észben tartania egész életén át, soha nem lankadó figyelemmel, az élet vidám és komoly pillanataiban egyaránt, tisztán és pontosan önmagának és másoknak emlékezetébe idézve.

V. Immár a helyes életmódról és arról, hogy {e} milyeneknek kell lenniük, körülbelül elmondtuk, amit isteni szempontból el kellett mondanunk. Adósak vagyunk viszont azzal, amit erről emberi szempontból kell elmondanunk, erre pedig szükség van, hiszen emberekkel beszélgetünk, s nem istenekkel. Nos hát az emberi természethez alapvetően hozzátartoznak a gyönyörök, a fájdalmak és a vágyak, minden halandó lény szükségképpen tőlük függ, és legfontosabb törekvéseiben egyszerűen hozzájuk van kötve. A legszebb és legnemesebb életet tehát nem csak {733} azon az alapon lehet dicsérni, hogy a maga rendezettségével a legjobb hírt vívja ki magának, hanem azért is, mert - amennyiben persze az ember hajlandó belekóstolni és nem menekül el tőle ifjúkorában - abban is első, amire mindnyájan törekszünk: hogy minél többet örüljünk és minél kevesebbet legyünk szomorúak egész életünk folyamán. S ha valaki helyesen ízel bele, hamar és egyértelműen ki fog derülni, hogy ez csakugyan így van. És hogy mi a helyes? Ez egyszerű számításal állapítható meg; akár csakugyan így van természet szerint, akár épp ellenkezőleg, természetellenes, az egyik életet a másikkal összehasonlítva kell megnézni, az örömtelibbet a fájdalmasabbal. A gyönyörűséget kívánjuk, a fájdalmat viszont {b} sem nem kívánjuk, sem nem választjuk; a közömbös állapotot pedig a gyönyör helyett nem kívánjuk, a fájdalommal azonban

szívesen felcserélnők. Továbbá: kisebb fájdalmat, ha nagyobb gyönyör jár vele, szívesen elvállunk; nagyobb fájdalom árán csekélyebb gyönyört [167] ellenben nem kívánunk. Végül pedig nem tudjuk egyértelműen eldönteni, vajon kívánjuk-e azt az állapotot, mikor a kettő egymással egyensúlyban van. Mert a gyönyörök és fájdalmak számuktól, nagyságuktól, hevesességüktől, egyenletességüktől, illetve ezek ellentétes jellegétől {c} függően befolyásolják kívánságainkat és választásunkat, hol döntően, hol nem döntő módon. S minthogy ezek természetszerűen így vannak elrendezve, ha egy életfajtában mindkettőből sok van, és mind a gyönyörök, mind a fájdalmak nagyok és hevesek, de mégis a gyönyör a túlnyomó, akkor kívánjuk ezt az életformát; ha ellenben a fájdalom teng túl, nem kívánjuk. Továbbá, ha valamely életben mindkettő kevés, kicsiny és enyhe, de túlnyomó a fájdalom, nem kívánjuk, ha ellenben az öröm javára billen a mérleg, kívánjuk az ilyen életet. Végül ha a kettő egyensúlyban van - mint az előzmények alapján be kell látni -, az ilyen életet abban az esetben kívánjuk, ha az általunk {d} kedvelt dolgok uralkodnak benne, de elutasítjuk, ha az általunk nem szeretett dolgok.

Be kell látnunk, hogy az összes életforma benne foglaltatik ezekben az eshetőségekben, és el kell döntenünk, hogy természetünk alapján melyiket választjuk. Ha pedig azt mondanánk, hogy ezeken kívül valami mást kívánunk, ezt csak a valóban meglévő életformákat illető tudatlanság és tapasztalatlanság mondathatná velünk.

VI. Melyek tehát és hányan vannak azok az életformák, {e} amelyek közül választanunk kell, szemügyre véve, hogy mi a kívánatos és kedvünkre való és mi nem, hogy az életünk zsinórmértékéül tekintve azt válasszuk, ami kedves és kellemes, de egyszersmind a legjobb és legszebb is, s így olyan boldogan éljünk, amennyire az ember számára csak lehetséges? Azt mondhatjuk, hogy az egyik a józan és mértékletes, a másik a belátáson alapuló, a harmadik a bátor, a negyedik az egészséges élet. Aki {734} ismeri, az tudja, a mértékletes életet minden tekintetben a nyugodtság jellemzi: enyhe fájdalmak, csendes örömök, szelíd vágyak és őrült rajongástól mentes szerelmek tartoznak hozzá. A féktelen élet ellenben csupahev; heves örömöket és fájdalmakat, intenzív és kízó vágyakat [168] és a legőrültebb szerelmeket foglalja magában. Mármost a mértékletes életben az örömök vannak túlsúlyban a fájdalmak fölött, a féktelen életben ellenben a fájdalmak kerülnek fölénybe a gyönyörökkel szemben, mind a számukat, mind a nagyságukat és gyakoriságukat tekintve. Ennélfogva az előző életforma természetszerűen {b} kellemesebb, a másik több szenvedéssel jár; és így nem lehetséges, hogy aki kellemesen akar élni, önként éljen féktelenül, hanem immár világos, hogy - ha mostani fejtegetésünk helyes - mindenki szükségképpen önkéntelenül és nem készakarva féktelen. Mert vagy tudatlanságból, vagy az önuralom hiánya miatt, vagy mindkét okból él az emberek nagy tömege mértéktartás nélkül. Ugyanez áll a beteges és egészséges életre is: mindkettőben van öröm és fájdalom, de az egészséges életben az örömök, {c} a beteges életben a fájdalmak a túlnyomóak. Márpedig a mi intenciónk az életmódok kiválasztásánál nem az, hogy a fájdalom legyen túlsúlyban, ellenkezőleg: ahol a fájdalom alulmarad az összehasonlításban, azt az életet ítéljük kellemesebbnek. És joggal elmondhatjuk, hogy a mértékletes élet a féktelennél, a belátáson alapuló az esztelennél, a bátor élet a gyávánál kevesebb, kisebb és ritkább örömet és fájdalmat rejt magában, de az öröm tekintetében javukra billen a mérleg, mindegyik esetben; amazok viszont a fájdalmak terén vannak fölényben, {d} s így a bátor a gyávát, az értelmes az esztelent legyőzi, úgyhogy az életformák egyik csoportja kellemesebb a másiknál: a józan, bátor, értelmes és egészséges kellemesebb a gyávánál, esztelennél, féktelennél és betegesnél; egyszóval az erényhez ragaszkodó élet mind testileg, mind lelkileg kellemesebb a romlottságba merült életnél, de egyébként is fölényesen felülmúlja szépségben, e rendben, kiválóságban, hírnévben, úgyhogy azt eredményezi, hogy birtokosa minden tekintetben és egészben véve boldogabban él, mint ellentéte.

VII. És ezzel be is fejeztük a törvények bevezetését; ez után az előjáték után pedig nyilván egy „törvénynek” kellene felhangoznia, de következzen inkább csak egy vázlat az állam törvényeiről. [169]

Mármost miként egy szövetnél vagy bármi más fonadéknál nem lehetséges, hogy a vetülékfonal és a {735} láncfonal ugyanolyan anyagból való legyen, hanem a láncfonalaknak különbeknek kell lenniük, erőseknek és szilárdaknak, amazoknak pedig lágyabbaknak és kellőképpen

simulékonyaknak - valahogy így kell az államok leendő vezetőit és tisztségviselőit is szétválasztani azoktól, akik valamiben mindig hiányos műveltségűnek bizonyultak. A kormányzásnak ugyanis két fontos feladata van: az egyik az egyes emberek hivatalba állítása, a másik a tisztségek működését szabályozó törvények megállapítása. {b}

Előtte azonban gondolkodjunk el a következőkön. Ha egy pásztor, csordás vagy csikós átvesz egy nyájat, csordát, ménest vagy más effélét, addig nem fog hozzá a gondozásukhoz, míg meg nem tisztította a csapatot a megfelelő tisztító eljárással. Különválasztja az egészséges állatokat a nem egészségesektől, a nemeseket a hitványaktól; az utóbbiakat egy másik nyájhoz csapja hozzá, s csak a javát gondolja, abban a meggyőződésben, hogy hiábavaló és eredménytelen fáradság lenne az olyan állatok testi-lelki gondozása, melyeket a természet és a helytelen ápolás már elrontott, és ráadásul tönkretennék az ép és egészséges testű és jellemű fajtákat is, ha az ember nem végezné el az állomány megrostálását. Mármint a többi élőlényénél kisebb ennek a fontossága, és csak a példa kedvéért volt érdemes felhozunk; az emberekkel azonban más a helyzet, a törvényhozónak a legkomolyabb figyelmet kell szentelnie annak pontos megállapítására és megindoklására, mit kell tennie az egyes esetekben a megtisztítás és az ezzel {d} összefüggő cselekvések során. Ami a város megtisztítását illeti, azzal körülbelül így áll a dolog: több módszer is létezik, egyszerűbb és komolyabb egyaránt. A komolyabb beavatkozást igénylő, de hatékonyabb módszereket csak az alkalmazhatja, aki türannosz és törvényhozó egy személyben. Ha ellenben egy törvényhozó teljhatalom nélkül alapít új államot és szab törvényeket, meg lehet elégedve, ha a tisztító eljárások közül a legszelídebbet alkalmazhatja. [170]

A leghatékonyabb eljárás, akárcsak az orvosságoknál, e fájdalom; az igazságnak büntetéssel és megtorlással szerez érvényt, és a legvégső esetben halált vagy száműzetést szab ki büntetésül. Mert a legnagyobb bűnösöket, akik gyógyíthatatlanok s a város legnagyobb átkai, így szokás eltávolítani.

A megtisztításnak egy szelídebb módja a következő: mindazokat, akik megélhetési nehézségeik folytán késnek mutatkozni rá, hogy elszántan kövessék a {736} nincstelenek vezéreit a vagyonosak ellen¹⁶⁷ - az egész város nyavalyájának tekintve őket -, a lehető legnagyobb jóindulattal küldik el általában a városból, szép fedőnévvel gyarmatosításnak nevezve eltávolításukat. Ezt minden törvényhozónak mindjárt az elején így vagy úgy meg kell tennie; a mi helyzetünk azonban e tekintetben még különösebb, mert nekünk most nem egy meglevő városból indított gyarmatosítást, vagy a megrostálásnak valami {b} más módját kell alkalmaznunk, hanem, mint mikor sok forrásból és hegyi patakból egy tóba zúdul a víz, arra kell ügyelni, hogy az minél tisztább legyen, a nem megfelelő minőségű víznek részben kimerésével, részben elvezetésével és más irányba terelésével. Természetesen fáradság és veszély együtt jár minden városalapítással. De minthogy egyelőre csak elméletben és nem gyakorlatban végezzük, tegyük fel, hogy már befejeztük a polgárok összegyűjtését, sőt tervünk szerint való megrostálásuk is {c} megtörtént. Mert azok közül, akik a városunkban óhajtanak letelepedni mint annak jövőbeli polgárai, a hitványakat - kellő időn át vizsgálva - a rábeszélés minden eszközével meg fogjuk akadályozni a letelepedésben; a jóra valókat ellenben tőlünk telhető jóindulattal és szívéliesen befogadjuk. [171]

VIII. S ne felejtjük el, hogy éppoly szerencsés helyzetben vagyunk, mint annak idején a Hérakleidák,¹⁶⁸ akiknek letelepedéséről már elmondtuk, hogy őket is elkerülték a földosztás és az adósságok eltörlése körül folyó {d} kegyetlenül éles viták - pedig ha a régi államok közül

¹⁶⁷ A szegénységet mint a belső konfliktusok forrását már 709 a is megnevezi. Ebben az esetben inkább arról van szó, hogy egy politikus, kihasználva a szegények elégedetlenségét, a gazdagok ellen vezeti őket, és türanniszt alapít, ahogyan ezt I. Dionüsziosz tette Szicíliában. Platón személyes tapasztalatokat szerzett erről szürakuszai útja során.

¹⁶⁸ Héraklész leszármazottai, lásd 684 e és 685 e. A földek újraelosztása gyakran megfogalmazott követelés volt az ókorban, de valójában alig ismerünk olyan esetet, amikor meg is valósult. Spárta is csak abban az esetben számít erre példának, ha nem a meghódított területekből jelölték ki a szegények egyforma parcelláit. A legtöbb forrás azért ír a spártai földek újrafelosztásáról, mivel ez felelt meg a klasszikus kori Spárta-képnek. Ez azonban ugyanolyan fikció, mint a spártai vagyoni egyenlőség.

bármelyik új törvényhozásra kényszerül, ezt a kérdést sem érintetlenül nem hagyhatja, sem kielégítően meg nem oldhatja, legfeljebb csak a jámbor óhaj marad meg számára, a {e} lassú és óvatos átmenet reménye, mely hosszú idő alatt apró lépésekkel halad előre. S ez a haladás is csak akkor lehetséges, ha maguk a birtokosok önszántukból nyúlnak hozzá a saját földjükhöz, és tekintettel számos adósukra, önszántukból akarják a magukét a szűkölködőkkel méltányosan megosztani úgy, hogy az adósságokat elengedik, a földbirtokot pedig megosztják velük, a józan mértéket tartva szem előtt, és belátva azt, hogy nem attól lesz szegénység, ha vagyonunk csökken, hanem attól, ha telhetetlenségünk nő. Az állam jólétének ez a belátás a legfőbb alapja; erre mint szilárd bázisra lehet építenie annak, aki aztán az ennek az állapotnak megfelelő állami {737} rendet építi fel. Ha azonban a kiindulás hibás, akkor a rákövetkező politikai tevékenység sem könnyű egy városban sem.

Ezt a veszélyt mi - ahogyan mondtuk - kikerültük; mégis helyesebb elmondani, hogy ha nem kerültük volna ki, hogyan szabadulhatnánk meg tőle. Mondjuk ki te-hát, hogy csakis úgy, ha nem vagyunk kapzsiak, és a joghoz és igazsághoz ragaszkodunk, ezen kívül azonban más út nincs - sem széles, sem keskeny - a menekvésre. {b} Ez az igazság legyen hát államunk támasza. Mert úgy kell berendezkedni, hogy a polgárok vagyoni állapota ne [172] adjon okot kölcsönös vádaskodásra és panaszkodásra, különben nem lehet tovább haladni az egyéb teendők felé (ennek belátásához igazán nem kell sok ész), míg ezek a régi vádak és panaszok egymással szemben fennállnak. Akiknek pedig, mint most nekünk, az isten megadta, hogy új államot alapíthatunk, és semmiféle régi ellenségeskedés nincs a polgárok között, azok részéről emberfeletti ostobaság és gonoszság volna, ha maguk válnának a gyűlölködés okozóivá a föld és a lakóhelyek igazságtalan elosztása által.

De mi a föld felosztásának helyes módja? Először is azt {c} kell megállapítani, hogy mekkora legyen a polgárok száma. Ezután a polgárság beosztásában kell egyezsége jutni, hogy hány és mekkora részekre kell tagolni. Majd a földbirtokot és a lakhelyeket kell lehetőleg egyenletesen elosztani. A polgárok száma akkor lesz megfelelő {d} nagyságú, ha az ország területéhez és a szomszéd államokhoz igazodik. A területhez annyiban, hogy az képes legyen ennyi polgárt mértékletes életmód mellett élelemmel ellátni (többre nincs is szükség), ami pedig a szomszédokat illeti, a polgárok számának akkorának kell lennie, hogy egyrészt képesek legyenek védekezni a szomszédok esetleges jogtalan túlkapásai ellen, másrészt jogtalanul meg-támadott szomszédaiknak segítségére siethessenek.

Mindezt pontosan akkor állapíthatjuk meg mind elvben, mind a gyakorlatban, ha a szóban forgó területet és szomszédait szemügyre vettük. Most csak vázlatos képet e akarunk adni róla, hogy ezt befejezve, végre áttérhessünk törvényhozásra. Legyen a polgárok száma ötezer-negyven, hogy egy megfelelő számot válasszunk;¹⁶⁹ ennyien [173] részesüljenek a földben, és védelmezzék osztályrészüket. A föld ugyanennyi részre osztassák fel, és ugyanennyi házhelyet osszunk ki, úgyhogy a polgárok és a telkek száma megfelelően egymásnak. Először ezt az egész számot (az ötezer-negyvenet) osszuk két részre, majd háromra; hiszen négyvel és öttel is, és így tovább sorban egész {738} tízig valamennyi számmal osztható. Annyit pedig minden törvényhozónak kell a számokhoz értenie, hogy melyik és milyen szám a legalkalmasabb az

¹⁶⁹ Ez a meglepő szám egyenlő $1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6 \times 7$ -tel, azaz $7!$ -sal. Ugyanakkor, mint 771 b-ből megtudjuk, osztható 12-vel, az alapítandó város törzseinek számával, vagyis egy törzsben 420 (20×21) család vesz részt. Csakhogy a 420 is osztható 12-vel, ami az Olümposzi istenek, egyben pedig a hónapok száma. Gyakorlati szempontokat szolgál, hogy 5040 polgárt tetszőleges számú, egyenlő nagyságú csoportokra lehet osztani, mivel nem kevesebb, mint 59 osztója van, köztük 1-től 10-ig valamennyi szám. Így a hadsereg, az adózás vagy akár az egyenlő parcellák számára szükséges felosztások leegyszerűsödnek (Schöpsdau, K.: *Platon, Nomoi [Gesetze]* IV-VII, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003, 301. o.). Ezzel együtt Platón újítása csak abban áll, hogy az oszthatóságra helyezi a hangsúlyt, ugyanis több olyan államot ismerünk, amely számszerűen korlátozta a polgárok számát. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy Platón gyerekkorában Athénban éppen 5000-re korlátozták a polgárok számát a 411-ben hatalomra jutott oligarchák, akik a korban divatosá vált irányzathoz, a polgárok számának valamilyen felsőbb elv szerinti definiálásához csatlakoztak (1000, 3000, 5000, 10 000 polgár). Platón nagybátyja, Kritiasz ugyancsak hasonló célt tűzött ki maga elé, amikor Athén polgárainak számát 3330 főben akarta rögzíteni, vö. Németh Gy.: *A zsarnokok utópiája*, Atlantisz, Budapest, 1996, 209-212. o.

államok számára. Kimondhatjuk, hogy az, amelyiknek a legtöbb osztója van; különösen, ha ezek sorban egymás után következő számok. Nem minden szám rendelkezik az osztók nagy változatosságával. Az ötezer-negyvennek azonban egy híján hatvan osztója van, s közülük az első tíz folytonos {b} sorban következik egymásra egytől tízig: s így igen alkalmas mind a hadi beosztások, mind a békében előforduló viszonyok, adókiivetések és felosztások számára. IX. Ezeket az ismereteket, még szabadidejükben is tanulva, alaposan el kell sajátítaniuk azoknak, akiknek a törvény kötelességévé teszi; mert valóban úgy áll a dolog, ahogyan elmondtam; s van még egy ok, amiért el kell hogy ez hangozzék egy városalapító előtt. Akár teljesen új várost alapít valaki, akár egy lehanyaglott régi várost hoz rendbe, ami az isteneket és a templomokat illeti - hogy milyen templomokat kell felállítani és melyik istenről vagy daimónról kell őket elnevezni -, értelmes {c} embernek esze ágában sem lesz megbolygatni azt, ami a delphoi vagy dódónai jósdá, vagy Ammón [174] rendelkezéséből¹⁷⁰ jött létre, vagy valamely régi szózat felszólítására, mely akárhogyan is szólított meg egyeseket, látomások vagy isteninek mondott sugallatok útján, de hallgattak rá az emberek, és beavatással egybekapcsolt áldozatokat alapítottak, részint helyi, részint etruszk,¹⁷¹ küproszi¹⁷² vagy más eredetűeket. S ezen isteni szózatok alapján orákulumokat, szobrokat, oltárokat, templomokat szenteltek meg, s szent kerületeket hasítottak ki számukra. {d} Mindezekben a törvényhozónak a legcsekélyebb mértékben sem szabad változtatnia, hanem ki kell jelölnie a polgárok minden csoportja számára egy istent, daimónt vagy héróoszt,¹⁷³ s a föld felosztása alkalmából elsőként ezeknek kell kiválasztott szent kerületet biztosítani, és mindent, ami ezekkel együtt jár, hogy aztán meghatározott időpontokban a polgárok egy-egy csoportja összegyűljön, alkalmat kapjanak minden igényük kielégítésére, és így az áldozás közben megbarátkozzanak egymással, {e} közelebb jussanak egymáshoz és megismerjék egymást; nagyobb jó nem is lehet egy város számára, mint az, ha lakói közlelő és jól ismerik egymást.¹⁷⁴ Mert ahol egymás [175] jellemét illetőleg nem világosság, hanem sötétség uralkodik, ott az ember nem részesül az őt megillető megbecsülésben, nem nyeri el a neki járó tisztségeket, és igazságot sem szolgáltatnak neki megfelelő módon. Mármost minden embernek minden államban arra kell törekednie, hogy sem ő maga soha senkivel szemben ne mutakozzon kétszínűnek, hanem mindig egyenesnek és igaznak, sem más a kétszínűségével meg ne csalhassa. {739}

A következő „húzás”, mint ostáblánál a kavicsok elmozdítása a szent vonaltól,¹⁷⁵ törvényhozásunk terén is váratlan lesz, s így első hallásra könnyen csodálkozásra készítheti az embert. De aki elgondolkozik rajta és kipróbálja, rá fog jönni, hogy most a második legjobb állam alapítása folyik. Ezt a lépést talán azért nem fogadják el egyesek, mert nincsenek hozzászokva a gondolathoz, {b} hogy egy törvényhozónak nincs teljhatalma. Pedig az a leghelyesebb, ha egymás után leírjuk a legjobb, a második, majd a harmadik államformát is, s így mindenkinek megadjuk a választás lehetőségét, aki a település ügyeiben dönt. E szerint az elv szerint járjunk hát el mi is, előbb leírjuk a legkitűnőbb, majd a másod- és harmadrangú államot, a választást pedig engedjük

¹⁷⁰ A görögök által elismert legjelentősebb jósdák. Apollón delphoi jósdájától különösen városalapításkor és törvényhozás megerősítésekor kértek tanácsot, vö. 624, 632, 686. Dódóna számított a legősibb jósdának, ahol Zeusz adott tanácsot a tölgyfalombok susogásából. Dódónát már az *Iliász* is említi (16. 233). Az egyiptomi Ammónt a Kr. e. VII. században ismerték meg a görögök, és Zeusszal azonosították. Szíva oázisbeli szentélyét több neves történelmi személyiség felkereste.

¹⁷¹ A görögök etruszknak tartották Lémnosz lakosságát és a görög föld őslakosait, a pelaszgokat is, ezért valószínű, hogy az Athéni olyan kultuszokat nevez etruszknak, amilyen például az új életet adó héphaisztoszi tűz szertartása Lémnoszon vagy a pelaszgok lakta Szamothráké szigetén bemutatott misztériumok.

¹⁷² Minden bizonnyal Aphrodité kultuszáról van szó, akit a szigeten föníciai nevén (Astarté) is tiszteltek.

¹⁷³ Kleiszthenész Kr. e. 508-ban a tíz attikai phülé számára tíz névadó héróoszt sorsolt ki.

¹⁷⁴ Jó példa a görög kultusz közösségformáló jellegére. Az áldozat többnyire az áldozati állat (birka, szarvasmarha, sertés) közös elfogyasztásával ért véget, aminek az egyébként ritka húsfogyasztás adott különös jelentőséget.

¹⁷⁵ *Apetteia* nevű társasjátékról van szó, amelynek szabályait nem ismerjük pontosan. Őt kővel (*pettosz*) játszották egy fatáblán, amelyen öt vonal volt. A középsőt hívták szent vonalnak, a rajta álló játékkövet pedig királynak. A szent vonaltól csak kényszerhelyzetben mozdították el (Pollux 9. 206).

át most Kleiniasznak, meg bárki másnak, aki majd egyszer hasonló választás elé kerül, és jelleme szerint akarja kiválasztani azt, ami kedves neki a hazájában.

X. Az az állam és államforma tehát a legelső, s ott a {c} legjobbak a törvények ahol a város életében mindenütt a legjobban érvényesül az a régi szólás, hogy a barátok között minden közös.¹⁷⁶ Akár már most megvalósult ez valahol, akár majd csak egyszer valamikor valósul meg - hogy közösek a nők, közösek a gyermekek, és közös minden vagyon, s hogy mindenféle eszközzel sikerült elérni, hogy [176] az úgynevezett „magántulajdon” az élet minden területéről teljesen eltűnjön, sőt még arra is képesek voltak megoldást találni, hogy ami természettől fogva saját tulajdona az embernek, az is valamiképp közös legyen, hogy például szemünk, fülünk, kezünk közösen lásson, halljon és cselekedjen, egybehangzóan helyeseljünk és szidjunk, merthogy mindannyian ugyanannak örülünk és ugyanazon szomorkodunk, és egyáltalán, hogy törvényei, amennyire csak lehet, eggyé forrasszák a várost -, nos, erre a tökéletes állapotra aligha fog bárki is ennél helyesebb és jobb meghatározást találni. Az ilyen város élete - akár istenek, akár istenek fiai lakják - örömet és {e} boldogságot biztosít lakóinak, és nemcsak egynek. Példaképet tehát nem kell másfelé keresnünk államunk számára, elég, ha ehhez tartva magunkat igyekszünk, amennyire tudunk, megkeresni a rá leginkább hasonlót. Ez a város pedig, amelyiknek alapítását most így megkíséreljük, ha felépül, a legközelebb lehet majd ehhez a halhatatlan mintaképhez, és az egyetlen, amely a második helyet megérdemli. A sorban harmadikat, ha isten is úgy akarja, majd ezek után tárgyaljuk meg.

Most azt kell elmondanunk, milyen ez a „második” {740} állam, és hogyan válhat az állam ilyenné? Először is osszák fel a földet és a lakóhelyeket egymás között, és ne közösen műveljék a földet, minthogy ez még meghaladja a mai nemzedék neveltetési és műveltségi szintjét! A földet annak tudatában osszák fel, hogy minden telepesnek úgy kell tekintenie a maga osztályrészét, mint ami az egész állam közvagyonához tartozik, s minthogy ez a föld a hazánk, jobban kell őt gondozni, mint anyát a gyermekeknek, mivel a Földanya istennő,¹⁷⁷ és így úrnőnk nekünk, halandóknak. Hasonló érzülettel kell viseltetnünk a honi istenek és daimónok iránt.

Hogy pedig ezek az állapotok örök időkre így {d} megmaradjanak, arról úgy gondoskodhatunk, ha a kiosztott tűzhelyek számát mindig változatlanul hagyjuk, s vigyázunk, hogy se több, se kevesebb ne legyen belőlük. Ezt a [177] következő módon lehet átfogóan biztosítani a városban: aki a földosztásnál telket kapott, az csak egyik fiát tegye meg örökösének,¹⁷⁸ a számára legkedvesebbet, aki majd annak tisztét is átveszi tőle, hogy a család és a város {c} isteneit tiszteli, s mind az élőknek, mind az addig eltávozottaknak gondját viseli.

A többi gyermek közül, ha több van neki, leányait a mindjárt ismertetendő törvény szerint házassítsa ki, fiait pedig fogadtassa örökbe olyan polgárokkal, akik gyermekáldás híjával vannak, lehetőleg a kölcsönös rokonszeny¹⁷⁹ alapján. Ha azonban ez hiányzik, vagy {d} pedig valakinek sok fiú- vagy leánygyermek van, vagy ellenkezőleg, ha a gyermekek száma az államban kisebb a kelléténél, minthogy terméketlenség állott be, mindezen esetekben a legfőbb és legtekintélyesebb tisztviselő fontolja meg, mit kell tenni akár a túlnépesedés, akár a születések csökkenése esetén; s találjon módot arra, hogy az ötezer-negyven telek minden körülmények között fennmaradjon. Sok eszköz van erre: ilyen a születések megakadályozása,¹⁸⁰ túlzott termékenység esetén; vagy ellenkezőleg annak elősegítése és ösztönzése, hogy {e} emelkedjen a születések száma - ezt a célt bizonyos megtisztelő kiváltságok adományozásával vagy éppen jogok megvonásával¹⁸¹ lehet elérni, vagy intó szóval, ha az öregek megpróbálnak az ifjak lelkére

¹⁷⁶ Nagyjából úgy, ahogy ezt *Az államban* kifejtette (416 e, 424 a, 449 c és 464 a-b).

¹⁷⁷ Gé avagy Gaia földistennőről van szó.

¹⁷⁸ Ez eltér az attikai gyakorlattól, és nagyjából megegyezik a spártai szokásokkal. Igaz, ott a legidősebb fiú örökölt, de Kr. e. 401-től (vagyis éppen Platón korában) az apa már szabadon jelölhette ki örökösét.

¹⁷⁹ Pangle és Schöpsdau így érti: „a baráti szívesség keretein belül”. (B. G.)

¹⁸⁰ Meglepően sok módszert ismertek a Kr. e. IV. században a születésszabályozásra. Ezek közé tartozott a gyermektétel, az abortusz és a védekezés is, vö. Németh Gy. 1999, 139-160. o.

¹⁸¹ A házasságot elkerülő férfiak több poliszban nem élhettek polgárjogaik teljességével, a spártai aggregényeknek ezen túl még nyilvános megaláztatást is el kellett tűrni. A téli hidegben egy szál köpenyben kellett a városon végigvonulniuk, miközben viselkedésüket elítélő dalokat énekeltek

hatni. Végső esetben, ha sehogy sem lehet az ötezer-negyven telek [178] változatlanóságát fenntartani, és nem tudjuk, mitévők legyünk, mert a házastársak egymás iránti szeretete folytán szinte eláraszt bennünket a sok polgár, akkor még mindig itt van a régi eszköz, amit már sokat emlegettünk: a gyarmat kibocsátása, ami az összetartozást is erősítheti, ha a megfelelő számú telepes barátságban távozik. Ha pedig a bajok {e} ellentétes hulláma tör ránk, betegségek özönét zúdítja [741] fejünkre, vagy pusztító háborúkat, s így a polgárok száma a kíváncsnál jóval kisebb lesz, akkor - noha szántszándékkal nem szabad félművelt polgárokat befogadnunk, mégis, mint mondják - a szűkségen még isten sem tud erőt venni.¹⁸²

XI. S most képzeljük el, hogy elhangzott fejtegetésünk megszólal és a következő intelmet intézi hozzánk: „Ti, derék férfiak, a természet adta hasonlóságot, egyenlőséget, {b} azonosságot és összhangot mindig tisztelnetek kell, a számokban éppúgy, mint mindenben, ami a szép és jó dolgokat rejt magában. Úgyhogy először is a megállapított számot őrizzétek meg egész életetekben; továbbá a vagyonnak azt a mennyiségét, melyet először oly mérséklettel és megfelelően megszabtatok, ne vegyétek semmibe azáltal, hogy adjátok-veszitek egymás között.¹⁸³ Mert ebben nem lesz segítségetekre sem a sors, aki osztályrészeket adta és aki isten,¹⁸⁴ sem a törvényhozó. Az engedetlenlennel szemben először is rendelkezik a törvény, mely kihirdette, hogy bárki részt vehet a sorsolásban, de csak {c} annak a feltételnek elfogadásával, hogy először is a föld az összes isteneknek van szentelve, továbbá a papok és papnók három egymást követő áldozat alkalmával imádkozni fognak, hogy az, aki a neki kisorsolt házhelyet vagy földet adásvétel tárgyává teszi, szenvedje el az ennek megfelelő büntetést. Mindezt ciprustáblákra felírva [179] helyezték el a templomokban az utókor számára.¹⁸⁵ De {d} ezenkívül, hogy érvényben maradjanak, külön őrt állítanak azon arkhón személyében, akinek legélesebb látása van, hogy az esetleges eltévelyedések ne maradjanak titokban, hanem bűnhődjék az, aki engedetlen akár az istennel, akár a törvénnyel szemben.

Mert azt, hogy mostani rendelkezésünk milyen nagy jótétemény az összes államok számára, amelyek - a {e} megfelelő kiegészítésekkel - követik, a régi közmondás szerint hitvány ember sohase fogja belátni, csak az, akinek élettapasztalata van, és erkölcsileg derék ember. Mert üzérkedésnek¹⁸⁶ nincs helye az ilyen állami berendezkedésben, sőt egyenesen következik belőle, hogy nem is kell, és nem is szabad senkinek szabad emberhez méltatlan üzletekkel és foglalkozásokkal pénzt keresnie, hiszen a banauszia,¹⁸⁷ melynek már neve is meggyalázó, [180] megakadályozza a szabad jellem kifejlődését, tehát gondolni sem szabad arra, hogy ilyen úton gyűjtsünk vagyont."

(Plutarkhosz: *Lükurgosz* 15)

¹⁸² Rejtett Szimónidész-idézet. A vers több töredékét közli a *Prótagorasz* 345 d; vö. még 818 b.

¹⁸³ A föld adásvételét nemcsak Spártában, hanem több más poliszban is tiltották, legalábbis elvileg

¹⁸⁴ A sorsolást a görögök nem véletlennek, hanem istenítéletnek tartották. Platón ebben az esetben magát a sorsolást is istennek nevezi

¹⁸⁵ Vagyis hozzanak létre egy ellenőrzött ingatlannyilvántartást. Schöpsdau ezt Platón korában valószínűtlenül modern elképzelésnek tartja, amit majd csak a hellénisztikus korban fognak megvalósítani (2004, 320. o.). Mezopotámiában azonban már a Kr. e. 3/2. évezredben léteztek ingatlannyilvántartások, amiről a görögöknek már a Kr. e. VI. században tudomásuk lehetett, és a görög poliszokban is szükségszerűen volt valami hasonló intézmény. A nehézfegyverzetű gyalogosokról minden községben nyilvántartást vezettek, és csak az lehetett hoplita, aki a megfelelő vagyonnal rendelkezett. A nyilvántartást tehát nem a föld, hanem a polgárok oldaláról vezették, de ez egy poliszban, amelynek polgárlétszáma néhány száztól néhány ezer főig terjedt, végül is nagyjából ugyanazt eredményezte.

¹⁸⁶ A *khreámatizmosz* a haszonra törekvést jelentette, amit Platón elvetendőnek tartott. A görög világban azonban természetesen nagyon is jelen volt a haszonra való törekvés. Xenophón pl. leír egy vállalkozót, aki elhanyagolt földeket vett olcsón, feljavította, majd jó haszonnal eladta azokat (*A gazdálkodásról* 20. 22-29). Az egész problémakörrel jó összefoglalást ad Bultrighini, U.: *Elementi di dinamismo nell'economia greca tra VI e IV secolo. L'eccezione e la regola*, Dell' Orso, Alessandria, 1999

¹⁸⁷ Eredetileg minden olyan kézműves mesterség elnevezése, amelyhez tűzre volt szükség (pl. kovács), a későbbiekben általában kézművesség. A nem mezőgazdasági munkát a Kr. e. IV. században alacsonyabbrendűnek tekintették, ezért a szó egyre negatívabb árnyalatot hordozott, és a hitványság szinonimájává vált.

XII. Ezenkívül az a törvény is következik mindezekből, hogy magánembernek nem szabad sem aranyat, sem {742} ezüstöt szereznie; csupán a mindennapi pénzügyletekre legyen pénze, például ami a kézművesek munkájáért cserébe szükséges, vagy hasonló szükségletek fedezésére, így a napszámosok, rabszolgák és zsellérek bérének kifizetésére. Erre a célra olyan pénzt engedélyezünk nekik, mely csak otthon értékes, másutt értéktelen, közös görög pénzt pedig hadjáratok és külföldi utazások {b} céljára, ha például követségbe vagy más államérendű híradás végett kell valakit kiküldeni; ilyen kiadásokra mindig kell a városnak közös görög pénzzel rendelkeznie. Ha viszont magánügyben kell valakinek elutaznia, csak úgy utazhat el, ha engedélyt kap rá a vezető tisztviselőktől; s ha visszatérése után marad még idegen pénze, azt be kell szolgáltatnia az állami pénztárba, azonos értékű hazai pénzért cserébe.¹⁸⁸ De ha kiderülne, hogy valamennyit megtart belőle magának, azt a pénzt az állam kobozza el; és a pénzt behozó személy mellett azt is [181] sújtsa átok és gyalázat, valamint a behozott idegen pénznél nem kisebb összegű bírság, aki tudott róla, de nem jelentette fel. {c}

Ha valaki megházasodik vagy kiházasítja lányát, hozományt sem elfogadnia, sem adnia nem szabad, semmilyen formában sem; letétbe sem helyezhető el pénz olyan személynél, akiben az ember nem bíz meg; és kölcsön sem adható kamatra,¹⁸⁹ minthogy az ilyen adósnak jogában áll, hogy egyáltalán ne adja meg tartozását, sem a {d} kamatot, sem a tőkét. Hogy pedig ezt a gyakorlatot a legjobb követnie egy államnak, azt akkor ítélni meg helyesen az ember, ha az intézkedés eredeti szándékára és elvére vezeti vissza.

Márpedig kimondhatjuk, hogy egy értelmes államférfinak célja nem az, amit a sokaság mond annak. Őszerintük a jó törvényhozónak arra kell törekednie, hogy minél nagyobb, minél gazdagabb legyen az állam, melynek érdekében törvényeit hozza, dúskáljon aranyban és ezüstben, hatalma minél messzebbre terjedjen szárazon és vízen;¹⁹⁰ hozzáteszik ugyan esetleg még azt is, hogy a jó {e} törvényhozónak arra is kell törekednie, hogy állama a lehető legjobb és legboldogabb legyen. E céloknak azonban csak *egy része* valósulhat meg, más részük nem. Mármost lehetséges célokat kitűzhet maga elé az államszervező, de lehetetlen dolgokat, hiábavaló módon, nem akarhat és nem erőltethet. Hogy a polgárok boldogok és egyúttal jók is legyenek, ez szinte szükségszerű - ezt tehát kitűzheti célul; az ellenben, hogy egyszerre gazdagok és jók is legyenek, teljességgel lehetetlen, legalábbis ha azokat értjük gazdagokon, akiket a tömeg. A tömeg [182] ugyanis azt a néhány embert tartja gazdagnak, akinek pénzben mérve legértékesebb a vagyona, tehát {743} olyasmivel rendelkezik, amit gazember is megszerezhet. Ha pedig ez így van, én a magam részéről sohase nyugodnék bele olyan állításba, hogy a gazdag igazán boldog is lehet, ha nem jó is egyszersmind; márpedig kimagaslóan jó és kimagaslóan gazdag ugyanaz az ember nem lehet. De miért nem? - kérdezhetné valaki. Azért nem - felelnék rá -, mert ha valaki egyenes és jogtalan úton is szerzi vagyonát, akkor legalább kétszeresét szerzi

¹⁸⁸ Spártát utánzó törvény. Gyakorlati okokból azonban kettős valutarendszert javasol. Ennek része egy csak belföldön használható, nem konvertibilis *nomiszmá*, amelynek anyagát (bronz?) nem nevezi meg, és egy külföldön használatos, konvertibilis pénz (*koinon Hellénikon nomiszmá*). Ennek anyaga a korabeli szokások szerint ezüst kellett hogy legyen. Aranypénzt, túlságosan is nagy értéke miatt, a köznapi forgalomban nem használtak. A korabeli elképzelések szerint a spártai vaspénz (valójában vasnyárs-pénz) felelt meg a nem konvertibilis *nomiszmá* funkciójának, vö. Xenophón: *A lakodaimóniak állama* 7; Németh Gy. (szerk.) 2002, 138. o. Igaz, Platónnak tudnia kellett arról is, hogy I. Dionüsziosz ónból veretett nem konvertibilis szükségpénzt (Arisztotelész: *Oikonomika* 1349 a). Valójában az athéni, korinthuszi és szürakuszai vereteket leszámítva a többi polisz pénzverése nem volt igazán konvertibilis, ezért a kikötőkben és a piacokon átváltották az idegen vereteket. Platón tehát valójában Athén gazdasági expanziójától határolódik el ebben a fejezetben. A konvertibilis pénz kötelező átváltásáról Magyarországon is törvény rendelkezett, amelynek alacsony hatékonyságáról még sokaknak lehetnek emlékei.

¹⁸⁹ A korabeli görög szokásjog a baráti kölcsönök (*eranosz*) esetében alkalmazta ezt az elvet. A Bibliában szintén találunk példát a kamat tiltására (pl. 2Móz 22,24), de Platón nem a zsidó szokásokat utánozza, hanem az elvből megvetett *khreámatizmosz* ellen lép föl. Végso soron a hozomány tiltása is a munka nélkül szerzett vagyont korlátozza, de ugyanakkor a szükséges vagyon felaprózódását is akadályozza, vö. Plutarkhosz: *Szolón* 20.

¹⁹⁰ Egyértelmű állásfoglalás az athéni politikával és értékrenddel szemben.

annak, amit csak igaz úton lehet szerezni; másfelől egy olyan embernek a kiadásai, aki sem nemes, sem aljas célra nem hajlandó pénzt áldozni, a felét teszik ki annak az összegnek, amit egy nemes gondolkodású ember áldoz nemes {b} célokra. Annál tehát, akinek kétszeres a vagyona, de csak felényi a kiadása, az, aki mindkét esetben pont fordítva cselekszik, gazdagabb nem lehet. Közülük pedig az utóbbi jó ember; az előbbi rossznak éppen nem rossz, amennyiben takarékos, azonban megeshetik, hogy teljesen hitvány ember; jó ellenben, mint mondtuk, sohasem lehet. Aki pénzét tiszta és tisztátalan módon egyaránt szerzi, költeni viszont sem tisztességes, sem tisztességtelen célokra nem költi, az gazdag lesz, amennyiben takarékos is; a teljesen hitvány ember ellenben, minthogy {c} általában kicsapongó életet él, nagyon szegény; aki pedig nemes célokra áldoz, és csak igaz úton szerez vagyont, az gazdag sem lehet ugyan egykönnyen, de nagyon szegény sem. Helyes tehát az a tételünk, hogy a dúsgazdagok nem jók és nemes lelkűek; ha pedig nem jók, akkor boldogok sem lehetnek.

XIII. Márpedig törvényhozásunk alapelve arra irányult, hogy polgáraink a lehető legboldogabbak legyenek és minél barátságosabb viszonyban álljanak egymással; testvéri összetartás azonban ott nem alakulhat ki, ahol egyfolytában pereket indítanak és igazságtalanságokat követnek el egymás ellen a polgárok; ellenkezőleg, a barátság {d} ott a legerősebb, ahol minél kevesebb ilyen ügy akad, és minél jelentéktelenebb. Ezért mondjuk azt, hogy nem szabad sem aranynak, sem ezüstnek lennie az államban, [183] de pénzt szerezni sem lehet bármiféle közönséges munkával, uzsorával vagy szemérmetlen jószág áruba bocsátásával;¹⁹¹ mindenki elégedjen meg azzal, amit a földművelés hoz; de ebből is legyen elég annyi, amennyi nem kényszeríti őket arra, hogy a haszon szerzése közben elhanyagolják mindazt, aminek a kedvéért van a vagyon, {e} az pedig a lélek és a test. Ezek viszont testgyakorlás és nevelés nélkül sohasem válhatnak valóban értékké. Pontosan ezért mondtuk már ki nemegyszer, hogy a vagyonszerzést a legalacsonyabbra kell értékelni, mert a három dolog közül, amire az emberek törekvése irányul, a harmadik és egyben utolsó helyen a vagyonra irányuló helyes mértékű törekvés áll, a test gondozására vonatkozó a középső helyen, az első helyen pedig a lélekre irányuló. Tervezett városunknak is akkor lesznek helyesek a {744} törvényei, ha így rangsorolja az értékeket, de ha bármelyik törvényről kiderül, hogy többre becsüli, mondjuk, az egészséget a józan mérsékletnél, vagy a gazdagságot az egészségnél és a józan mérsékletnél, akkor nyilvánvaló, hogy nem helyesen hozták meg. A törvényhozónak tehát újból és újból fel kell tennie magának a kérdést: Mit is akarok pontosan? Vajon elérhetem-e a célokat, vagy sem? Így talán sikeres lehet törvényhozói tevékenysége, és még másokat is mentesíthet a munka alól, más módon azonban nem.

Ott hagytuk abba, hogy akinek a sorsolás telket juttatott, annak a felsorolt feltételek mellett kell birtokolnia {b} azt. Mármint szép volna ugyan, ha a gyarmatosok úgy jönnének össze, hogy egyéb javaik is teljesen egyenlőek volnának; minthogy azonban ez lehetetlen, hiszen egyik több, másik kevesebb vagyonnal érkezik, ezért sok szempontból, de különösen a közszereplési lehetőségek egyenlősége kedvéért szükséges, hogy különböző vagyoni osztályok legyenek, és pedig azért, hogy a tisztségek, adók és a kiosztásra kerülő adományok az egyes [184] polgárok értékének megbecsülése alapján osztassanak ki, mely nem pusztán az ősök és önmaguk erényétől, s nem is csupán testük erejétől és szépségétől, hanem {c} vagyoni viszonyaiktól is függ, hogy így módon a polgárok a tisztségekben és hivatalokban a lehető legegyenlőbben - vagyis különbözően, de arányosan - részesüljenek, s így ne kerüljenek vitába egymással. Emiatt kell a vagyon nagysága alapján négy osztályt felállítani (nevezhetjük őket számmal első, második, harmadik és negyedik osztállyal,¹⁹² vagy bármi más néven), annak meghatározásával, meddig marad meg valaki ugyanabban az {d} osztályban, és mikor lép át meggazdagodás vagy elszegényedés esetén a megfelelő osztályba.

¹⁹¹ Platón archaikus eufémizmussal nevezi meg a prostitúciót. *CB. G.*)

¹⁹² A szolóni négy vagyoni osztály mintájára támaszkodik. Fontos gondolat, hogy a hivatalokból „a lehető legegyenlőbben - vagyis különbözően, de arányosan - részesüljenek”, vagyis az igazi egyenlőség alapja a vagyoni teljesítőképesség szerinti különbségtétel (vö. 757 c). A görög gondolkodók szinte mindegyike a cenzusos berendezkedést tartotta a legkívánatosabbnak, vö. Németh Gy. (szerk.) 2002, 157-164. o.

Mindezekhez csatolnék még egy törvénytervezetet, mely az előzőekből következik. Egy olyan államban, amely meg akar menekedni a világ legnagyobb betegségétől, amit helyesen inkább talán széthúzásnak, mint viszálynak nevezhetnénk, nem szabad, hogy a polgárok egyik része nyomasztó szegénységben, másik része viszont gazdagságban éljen, mert mindkettő az említett két bajt szüli; tehát mindkettőnek a határát ki kell jelölnie a {e} törvényhozónak. Legyen hát a szegénységnek az alsó határa a kisorsolt telek értéke; e teleknek változatlanul kell maradnia, és egy tisztviselő se nézze el senkinek a telek megcsonkítását, de egy polgár se, aki csak ad a becsületre és erényre. A törvényhozó ennek a teleknek az értékét mértékegységül véve engedi meg, hogy a polgárok ennek kétszeresét, háromszorosát, végül négyszeresét érő vagyont¹⁹³ szerezzenek. [185]

{745} Ha azonban valaki még ennél is többet szerez, akár mert kincset talál, akár ajándékozás útján, akár kereskedéssel vagy akármilyen szerencse folytán, a megszabott határon felüli részt a városnak és a várost védő istennek adja: így tiszteletben fog állani és büntetés nem éri. Ha ellenben valaki megszegi ezt a törvényt, bárki feljelentheti, és kapja meg a szóban forgó összeg felét,¹⁹⁴ a másik fele az isteneké legyen, a bűnös pedig ezenfelül még egyszer annyit fizessen a maga vagyonából. Továbbá mindenkinek a telken túlmenő vagyonáról jól látható helyen {b} nyilvántartást kell vezetnie az efölött örökődő arkhónoknak¹⁹⁵ - akikre éppen a törvény rábízta -, hogy a vagyont érintő perekben könnyen és egyértelműen lehessen dönten.

XIV. Ezek után most már az első teendő a város megalapítása minél közelebb az ország közepéhez. Itt kell egy olyan helyet kiválasztani, amely ezentúl is rendelkezik {c} mindazokkal a tulajdonságokkal, amelyek egy város számára előnyösek, ezeket felismerni és felsorolni pedig egyáltalán nem nehéz. Utána először Hesztianak, Zeusznak és Athénának¹⁹⁶ állítunk templomot, ezt fellegvárnak (akropolisznak)¹⁹⁷ nevezzük, s körfallal vesszük körül. Innen kiindulva osztjuk tizenkét részre mind a várost [186] magát, mind az egész földterületet. Ennek a tizenkét résznek egyenlőnek kell lennie, oly módon, hogy a jó talajú részek kisebbek, a silány talajúak viszont nagyobbak legyenek.¹⁹⁸ Majd ki kell osztani az ötezer-negyven részt, de ezek közül mindegyiket két részre kell osztani, és e két részt együtt kell kisorsolni, úgyhogy mindegyik rész egy közeli és egy távoli parcellát foglaljon magában.¹⁹⁹ A város közvetlen közelében fekvő parcella a határszéli

¹⁹³ Arányaiban hasonlít a szolóni cenzuschatárokhoz (200, 300, 500 mérő), igaz, Szolónnak számolnia kellett a vagyontalanokkal is (0-199 mérő).

¹⁹⁴ Olyan intézményt javasol a mértéktelen gazdagodás ellen, amely Athénban a vállalkozásszerűen működő feljelentők, a *szükophanták* gyűlöletes tevékenységévé fajult. A besúgó jutalmazásának aránya Athénban is hasonló volt, vö. például Démoszthenész 58.13.

¹⁹⁵ A nyilvános vagyony nyilatkozat ismeretlen volt a görög világban, noha a vagyoni osztályokba sorolás Szolón törvénye (Kr. e. 594) óta nyilvánossá tette és évről évre fölülvizsgálta a polgárok évi jövedelmét. A krétai államban a vagyonregisztret többek között a tulajdonjogi perek gyors lezárásához akarták használni, vö. 914 c-e.

¹⁹⁶ A városalapításkor mindig a szentélyek helyét jelölték ki először. Hesztia a családi tűzhely istennője, a római Vesta megfelelője, szentélye ezért nem meglepő a városközpontban. Zeus és Athéna szentélye állt a spártai állam központjában is a városalapítás dokumentumaként ismert szöveg, a *rhétora* szerint (Plutarkhosz: *Lükurgosz* 6. 2). Más gyarmatvárosok más istenek szentélyét állították középpontba (Apollón, Héra stb.).

¹⁹⁷ A legtöbb görög poliszban megtaláljuk az erődítéssel ellátott szentélykörzet dombját, az akropoliszt, amit nem mindenütt így neveztek (pl. Thébaiban Kadmeia, Megarában Alkathoosz, Korinthoszbán Akrokorinthosz stb.).

¹⁹⁸ A görögök a parcellák méretét gyakrabban adták meg termésük, mint területük alapján. Vagyis nem a két azonos nagyságú, hanem a két azonos termést adó területet tekintették egyenlőnek (pl. 200 mérős telek). A gyarmatvárosokban ennek ellenére azonos méretű parcellákat osztottak ki, amelyek a Fekete-tengertől Dél-Itáliáig szinte egyformák voltak (420x630 m), vö. Schubert, Ch.: *Land und Raum in der Römischen Republik. Die Kunst des Teilens*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1996, 30. o.

¹⁹⁹ Vagyis összesen 1080 félparcellát sorsolnak ki. A gyarmatalapításokkor éppen azért sorsolták a parcellákat, hogy a várostól való távolságuk és a föld minősége miatti vitákat elkerüljék, az osztást pedig istenítéletként fogják fel. A gyarmatvárosokban a házhelyet, a városhoz közeli kerteket és a szántóföldeket is sorsolták. A platóni megoldás még jobban kiegyenlítette az esélyeket, de ezt a gyakorlatot a gyarmatvárosokban nem alkalmazták. A görög poliszok szerkezetéhez vö. Németh Gy. 1999, 88-97. o. A platóni polisz közepén helyezkedik el a megerősített akropolisz a szentélyekkel, körülötte a voltaképpeni város (*asztü*) a városi

parcellával együtt alkosson egy osztályrészt, és a várostól {d} számított következő legközelebbi parcella a határtól számított következővel alkosson egy másik osztályrészt, és a [187] többiek is mind ilyen arányban. Ezeknél a kettős parcelláknál is alkalmazni kell az imént említett módszert: a föld silány vagy jó minőségét a terület nagyságával vagy kicsinységével kell ellensúlyozni. A polgárokat is tizenkét részre kell osztani, úgyhogy a telken kívüli egyéb vagyonuk is lehetőleg tizenkét egyenlő részre oszoljon, s mindenről készüljön hivatalos irat. Mindezek után a tizenkét részt ki kell sorsolni a tizenkét isten között, és az egyes {e} isteneknek jutott részt az illető istenről kell elnevezni, és neki kell szentelni, és ezeket törzseknek kell nevezni. A várost is ugyanúgy tizenkét részre kell osztani, ahogyan a terület egyéb részét felosztottuk. És mindenkinek két lakóhelyet kell juttatni, az egyiket közel a város közepéhez, a másikat a határ közelében. Ezzel az alapítás be is fejeződött.

XV. De van még itt egy kérdés, amit feltétlenül tisztáznunk kell. Mi van, ha az imént felsorolt körülmények nem találkoznak úgy össze, hogy minden a terveink {746} szerint alakuljon? Ha esetleg nem akadnak olyan férfiak, akik nem ódzkodnak az együttélésnek ettől a formájától, hanem szívesen vállalják, hogy egész életükön át kötött nagyságú és szerény vagyonnal rendelkezhetnek; hogy a gyermeknemzés terén is alá legyenek vetve a kifejtett szabályozásnak; hogy meg legyenek fosztva az aranytól és más dolgoktól is, amiket a fentiek alapján nyilván el fog tiltani a törvényhozó; hogy telkeik és lakásaik egyfelől a város közepén, másfelől a határ mentén végig körben legyenek kijelölve - ha mindez úgy hangzik nekik, mint valami álom, vagy mintha valaki viaszból formálna várost és polgárokat? {b}

És bizonyos szempontból nem is alaptalan ez az ellenvetés. Csakhogy nem szabad megfélemlíteni valamiről. Hallgassuk csak megint a törvényhozó szavait: „Barátaim, ne gondoljátok, hogy előttem homályban maradtak a felsorolt nehézségek, s ne tudnám, hogy van bizonyos igazság az elhangzottakban. De minden jövőre vonatkozó tervnek - úgy vélem - megvan a maga menete. Úgy helyes, ha a megvalósítandó mintakép megrajzolója arra {c} figyel, hogy semmivel se maradjon el a legszebb és legigazabb mögött. Ha azonban olyasmire akad, aminek [188] lehetetlen a megvalósítása, az elől ki kell térnie, és egy percig sem szabad többet foglalkoznia vele, hanem tovább kell lépnie a hozzá legközelebb álló és leginkább elfogadható változathoz, és ennek kivitelezésén kell törnie a fejét. A törvényhozót tehát engedni kell, hogy tervét végig kidolgozza, s ha ez megtörtént, akkor kell vele együtt közösen meggondolni, mi a megfelelő a tervetben, és mi az, amit nehéz volna keresztülvinni. Mert egy {d} mesterembernek, aki egy kicsit is ad magára, még a legjelentéktelenebb munkáját is úgy kell megcsinálnia, hogy annak minden részlete egymással összhangban legyen.”

XVI. Most pedig éppen ezt kell alaposan szemügyre vennünk a tizenkét részre való felosztás tervének elfogadása után, vagyis hogy miképpen kell tovább osztani a tizenkét részt (merthogy számos osztójuk van), majd az első osztást követő további osztásokat, aztán a belőlük származó eredményeket, míg csak az ötezer-negyven részhez el nem jutunk.²⁰⁰ Ezen az alapon kell {e} beosztani a phratriákat, a démoszokat és falvakat,²⁰¹ azonkívül a hadsereg osztagait és alakulatait; továbbá a pénzeket is, valamint a száraz és folyékony anyagok mértékeit, a súlyokat: mindezt pontos mérték szerint, és egymással összhangban kell a törvénynek megállapítania.²⁰²

lakóházakkal, tizenkét kerületre osztva. Az *asztüt* itt meg nem nevezett, de a későbbiekben (pl. 759 a) szerepet játszó előváros (*proaszteion*) veszi körül. Valószínűleg ebben kapott helyet a polgárok második, külső háza, amelyben az örökségre kijelölt fiuk lakott (775 e). A várost a földek (*khóra*) veszik körül a polgárok két-két parcellájával. A *khórát* is tizenkét részre osztják, és mindegyikben van egy falu (*kómé*), amely szintén rendelkezik központi személyivel (848 c-d). Az egész felosztás emlékeztet Kleiszthenész területi reformjára, amelynek az alapszáma azonban a tíz, nem a tizenkettő. Ahogy Magnésziában minden polgár földje két részből tevődik össze, Kleiszthenésznél minden phülé 3-3 területrészből (*asztü*, tengerpart, szárazföld).

²⁰⁰ Phülénként 420 parcellát kell kiosztani (pontosabban 840 félpárcellát).

²⁰¹ Platón egyetlen helyen sem nyilatkozik ezek pontos számáról és egymáshoz való viszonyokról. A phratriáknak születési anyakönyvet kellett vezetniük (785 a), ez megfelelt az athéni szokásnak. Ha a phülét 12 phratriára osztották, akkor a phratriák száma összesen 144. Ebben az esetben egy-egy phratriához mindössze 35 polgár tartozott.

²⁰² Ez egyrészt a mértékegységek egységesítését, másrészt egyfajta szabványosítást jelent.

Ezenkívül attól sem kell félni - visszariadva a kicsinyesség látszatától -, hogy elrendeljük, minden használati eszköznek pontos méretek szerint kell készülnie, {747} általános alapelv gyanánt fogadva el azt, hogy minden tekintetben hasznos²⁰³ a számok oszthatósága és [189] kombinációi, amikre egyrészt önmagukban képesek, és amik érvényesülnek a vonalakban és testekben, továbbá a hangokban és a különféle mozgásokban: mind az egyenes vonalú - felfelé és lefelé irányuló - mozgásban, mind a körmozgásban. A törvényhozónak mindezt szem előtt tartva arra kell buzdítania polgártársait, hogy {b} tehetségükhöz képest ne hanyagolják el a számoknak a rendszerét. Mert mind a háztartás, mind az állam igazgatása,²⁰⁴ mind az összes mesterségek és művészetek szempontjából egy tanulmánynak sincs akkora nevelő hatása, mint a számokkal való foglalkozásnak. Legfontosabb hatása az, hogy még azt is, aki természettől rest és nehéz felfogású, felébreszti, érdeklődőbbé és élénkebb szelleművé teszi, és emlékezőtehetségét is javítja, úgyhogy saját tehetségén felül halad előre a számok isteni tudománya révén. Mindez tehát szép és megfelelő nevelőeszköz, ha egyéb törvények és tanulmányok {c} segítségével a lelkeket mentesítjük a pénzvágytól és az alacsonyagságtól, hogy a számok tudományát kellőleg és javukra sajátíthassák el. Ha azonban ezt elmulasztjuk, akkor észrevétlenül furfangosságot oltunk bölcsesség helyett a lelkekbe, miként ezt az egyiptomiaknál, phoinikiaiaknál²⁰⁵ és sok más népnél láthatjuk, hogy egyéb foglalatosságuk és keresetmódjaik alacsony volta folytán ez az eredmény következett be - akár valamely {d} tehetségtelen törvényhozó a hibás ebben, akár a sors mostohasága, akár valamely természeti adottság. Hiszen, Megillosz és Kleiniasz, ne kerülje el figyelmeztetést az sem, hogy egyes vidékek abban különböznek egymástól, hogy derekabb vagy silányabb embereket [190] teremnek²⁰⁶, s e természeti adottsággal nem helyezkedhetik szembe a törvényhozó. Némelyik vidék ugyanis a különféle szelek és a napsugárzás miatt kedvezőtlen vagy kedvező, a másik meg vizeinek köszönhetően, míg a harmadik az ott termő növények miatt, melyek nemcsak a testnek jelentenek hasznosabb vagy ártalmasabb {e} táplálékot, hanem lelkünkre is hasonló hatással vannak. De mindezek között legjobban kitűnnek azok a vidékek, amelyek levegőjében érződik valami isteni, az ott lakó daimónok jelenléte, akik vagy kegyesen fogadják az odatelepülőket, vagy ellenkezőleg. Egy értelmes törvényhozó figyelembe veszi mindezt, s emberi képességeihez mérten, ennek megfelelően próbálja meghozni a törvényeit. Ezt kell tenned neked is, Kleiniasz: először ezekre ügyelj, ha gyarmatot akarsz alapítani!

KLEINIASZ: Igazad van, athéni barátom, valóban így kell tennem! [191]

HATODIK KÖNYV

I. ATHÉNI: De most, hogy végeztünk ezzel a kérdéssel, {751} már csakugyan mindjárt az következhet, hogy tisztségviselőket jelöljünk ki városunkba.

KLEINIASZ: Valóban így van.

ATHÉNI: A politikai élet rendjét kétféle intézkedés alakítja ki: elsőként a tisztségek megszervezése és a leendő tisztségviselők kijelölése, hogy hány tisztségnek kell lennie, és mi módon történjék ezek betöltése; azután pedig a törvények kiosztása az egyes tisztségviselők között - kihez hány törvény tartozik, melyek ezek és milyenek. {b} De várjunk még egy kicsit a választással, mert valamit el kellene még mondani előbb.

²⁰³ Schöpsdau értelmezésében: „a közös arány alapján gondolva, hogy mindenütt használhatók”. (B. G.)

²⁰⁴ Platón is, Xenophón is abból indul ki, hogy csak az tudja az államot jól vezetni, aki saját gazdaságát is képes felvirágoztatni. A matematika ebben kitüntetett szerepet játszik.

²⁰⁵ A phoinikiaiak kereskedők voltak, vagyis a Platón által öncélú gazdagodásként elítélt *khreimatiszmoszt* űzték (vö. 742). Egyiptomot Platón a tudományok és a társadalmi berendezkedés szempontjából általában pozitív példaként szokta felhozni (819 b). Az állam a kedvezőtlen, meleg éghajlatban állapítja meg zsugoriságuk okát (436 a).

²⁰⁶ Már Hérodotosznál megjelenő gondolat (8.122): „Mert puha földön puha emberek teremnek, s nincs a világon olyan föld, amely egyszerre hozna pompás gyümölcsöket meg jó katonákat is”. Ugyanígy Hérodotosz 1.142. Hippokratész külön traktátust szentelt ennek a kérdésnek (*A levegőről, a vizekről és a helyekről*). Platónnál *Az államban* (435 c) és a *Timaioszban* is megjelenik ez a gondolat (24 c).

KLEINIASZ: És mi volna ez?

ATHÉNI: A következő. Az nyilván mindenki előtt világos, hogy - bármennyire fontos is a törvényhozói munka - egy állam, legyen az akármilyen jól berendezve, nem jelölhet ki alkalmatlan tisztségviselőket a jól megalkotott törvények végrehajtására, mert ezzel nemcsak hogy {c} semmi hasznát nem látja a jó törvényeinek, és nemcsak nevetségessé válik, hanem egyenesen károk és hatalmas veszteségek is érik.

KLEINIASZ: Ez így van.

ATHÉNI: Akkor hát vegyük figyelembe, barátom, hogy ezzel a nehézséggel a mi tervbe vett városunknak is meg kell küzdenie. Mert biztosan belátod, hogy először is tisztségviselői hatáskörre csak azok lehetnek jogosultak pályázni, akik tüzetes vizsgálatnak vetették alá mind családjukat, mind önmagukat gyermekkoruktól fogva egészen a választásig;²⁰⁷ az ő megválasztásukra felhatalmazott személyeknek viszont a törvények által megszabott erkölcsökben kell felnőniük, hogy így jó nevelésük [193] {d} folytán képesek legyenek megkülönböztetni és eldönteni, kik méltók rá, hogy jelöltül elfogadtassanak, s kiket kell visszautasítani. Mármint, akik csak a minap verődtek össze, s így egymást még nem ismerhetik, továbbá nem is igen részesültek nevelésben, ugyan hogy tudnák hibátlanul kiválasztani a tisztségviselőket?

KLEINIASZ: Valószínűleg sehogyan sem.

ATHÉNI: De a rajtszó után, ahogy mondani szokás, már {e} nincs visszaút; neked és nekem is végig kell csinálnunk, {752} amit elkezdtünk: te a krétaiak előtt vállaltad, hogy mint a tízek egyike, hathatósan részt veszel e város alapításában; én viszont neked ígértem meg, hogy segítségemre leszek elképzeléseink közös megvitatásával. S ha már belefogtam, magamtól nem szívesen szakítanám félbe ezt a tervet, mert így, félkészben, se füle, se farka tervnek fogja találni bárki, akihez eljut.

KLEINIASZ: Nagyon jól mondtad, barátom.

ATHÉNI: De nemcsak mondtam, hanem cselekedni is így fogok, amennyire tőlem telik.

KLEINIASZ: Igazad van, feltétlenül cselekedjünk úgy, ahogyan beszélünk!

ATHÉNI: Így lesz, ha isten is így akarja, és legalább ennyire erőt tudunk venni öregségünkön. {b}

KLEINIASZ: De az csak természetes, hogy isten is így akarja!

ATHÉNI: Ez valóban természetes. Kövessük hát őt, és tartsuk szem előtt a következőt!

KLEINIASZ: De mit?

ATHÉNI: Azt, hogy mennyire bátran, sőt vakmerően vállalkoztunk e város alapítására.

KLEINIASZ: Ezt hogy értsem? Mire céloz?

ATHÉNI: Hogy milyen könnyedén hozunk törvényeket tájékozatlan emberek számára, nem tartva tőle, hogy vajon hogyan is fogják fogadni a most megállapított törvényeket. Pedig annyi azért bárki előtt világos, még ha nem {c} nagyon okos is az illető, hogy kezdetben egy törvényt sem fognak könnyen elfogadni; ha azonban várhatnánk valahogyan addig, amíg azok a gyermekek, akik az első pillanattól fogva ezekben a törvényekben nőttek föl, [194] s így kellőképp hozzájuk szoktak, az egész polgársággal együtt részt vehetnek a tisztségviselő-választásban - nos, ha megtalálnánk a módját és lehetőségét annak, hogy ez bekövetkezhesen, akkor, úgy érzem, komoly biztosítékot nyernénk rá, hogy az így vezetett és nevelt város a jövőben is fenn fog maradni.

KLEINIASZ: Ebben van logika. {d}

ATHÉNI: Akkor most nézzük meg, vajon a következő módszer alkalmas volna-e a probléma megoldására. Azt mondom, Kleiniasz, hogy a krétaiak közül különösen a knósszosziaknak nem szabad csak úgy egyszerűen letudniuk a betelepítés feladatát, hanem különös figyelmet kell fordítaniuk arra, hogy az első tisztségviselőket a lehető legjobban és legbiztonságosabban jelöljék ki. A {e} többi tisztségviselő aztán már kevesebb gondot fog jelenteni, az elsőket, a törvények őreit viszont mindenképpen a legnagyobb gondossággal kell kiválasztanunk.

KLEINIASZ: De mi módot találhatunk erre?

²⁰⁷ Az athéni szokás szerint megvizsgálták a tisztségre pályázók polgárjogát, származását, családi viselkedését és adózási fegyelmét.

ATHÉNI: A következőt Azt mondom nektek, krétai testvérek, hogy a knósszosziaknak, városuk ősi elsőbbsége folytán,²⁰⁸ ki kell választaniuk maguk közül és a gyarmatosok közül összesen harminchét férfiút²⁰⁹ a gyarmatosokkal közösen, tizenkilencet a gyarmatosok közül, a többieket magából Knósszoszból; ezeket aztán a {753} knósszosziak adják át az új városnak, köztük téged is, hogy a tizennyolccal együtt te is egyik polgára légy a gyarmatnak - már akár szép szóval meggyőzve, akár szelíd erőszakot alkalmazva²¹⁰ veletek szemben. [195]

KLEINIASZ: De hát te és Megillosz miért nem vettek részt az új államban?

II. ATHÉNI: Büszke ahhoz Athén, de Spárta is, Kleiniasz barátom, és nemcsak kicsi, de messzire is esik {b} mindkettőtől ez a város. Neked azonban, meg a többi gyarmatosnak minden tekintetben meg fog felelni. Ezt szerettük volna elmondani arról, mi a legcélszerűbb eljárás az adott körülmények között. Ha aztán az idő haladtával az állam fennmarad, a tisztségviselők választása a következőképpen történjék: mindenki vegyen részt a választásukban, aki csak lovas vagy gyalogos katonai szolgálatot teljesít,²¹¹ vagy részt vett a háborúban a korának {c} megfelelő fegyvernemben; a választást abban a templomban bonyolítsák le, amely a legnagyobb tiszteletben áll a város lakói előtt, s mindenki egy táblácskára írva tegye le az isten oltárára jelöltjének a nevét, atyjáéval, törzsének és démoszának megjelölésével együtt, s írja melléjük a saját nevét is mindezek felsorolásával!²¹² S jogában álljon bárkinek, akinek kifogása van valamelyik jelölt ellen, hogy egy legalább harmincnapos időszakon belül levegye az oltárról a táblácskát, és az agorán közszemlére tegye ki!²¹³ A tisztségviselők aztán válasszák ki annak a háromszáz embernek a nevét, akire a legtöbb szavazat esett {d} a táblácskákon, tegyék közszemlére az egész városnak, s e háromszázból aztán ismét válassza ki mindenki azt, akit akar; s a legtöbb szavazatot szerzett száz ismét [196] kerüljön közszemlére! Harmadszorra áldozati állat levágott testrészeire²¹⁴ tett szent eskü alatt válassza ki mindenki a maga jelöltjét ebből a százból, azt a harminchetet²¹⁵ pedig, akire a legtöbb szavazat esik, átvilágításuk után hirdessék ki tisztségviselőnek! Igen ám, Kleiniasz és Megillosz, {e} de kik intézzék mindezt; egyrészt a választást, másrészt a megválasztott tisztségviselők alkalmasságának megvizsgálását? Mert azt ugye látjuk, hogy az újonnan meg-alakult állami közösségekben lenniük kell olyanoknak, akik ezt a feladatot elvégzik, de hogy kik legyenek ezek a személyek, mikor még egyáltalán nincsenek tisztségviselők, ez viszont nem látható. Ám akárhogyan is, de muszáj ilyen embereket találni, mégpedig nem alkalmatlanokat, hanem a lehető legrátermettebbeket. Hiszen a közmondás is azt tartja, hogy a kezdet: fele az egész munkának, és egy jó kezdőlépést mindig mindenki dicsér; sőt, {754} szerintem a jó kezdet több is, mint az egész fele, dicsérni pedig senki sem dicsérte még méltóképp.

KLEINIASZ: Helyesen mondd.

²⁰⁸ Knósszosz nemcsak jelentős település volt a bronzkor óta, hanem ott uralkodott az alvilág későbbi bírāja, Minós is.

²⁰⁹ A 37-es szám megmagyarázhatatlan. Platón Szürakuszai számára nyolcadik levelében 35 törvényőrt javasolt (356 d). A 35 az 5040 osztója ($35 \times 144 = 5040$), a 37 viszont nem. Talán éppen az volt a cél, hogy egy olyan számot találjon, ami semmilyen szempontból nem felel meg a polgárok számának, vö. Morrow 1960, 211-212. o., Schöpsdau 2004, 366. o.

²¹⁰ Nem példátlan a görög gyarmatosítás történetében. A kötelező kivándorlást megtagadó théraiakra pl. halálbüntetés várt, vö. Németh Gy. (szerk.) 2003, 72. o.

²¹¹ Vagyis legalább a hoplita cenzust teljesíti, vö. a 744-hez írt jegyzettel.

²¹² Tehát nem titkos, hanem nyílt szavazásról van szó. Ez azért is különös, mert Athénban vagy sorsoltak, vagy kézfelemeléssel szavaztak, Spártában pedig közfelkiáltással, vagyis az egyes polgárok szavazata utólag nem volt visszakereshető.

²¹³ Ennek az előírásnak más görög államokban nincsen se párhuzama, se előzménye. Ha egy polgár csak egy táblácskát vehet el, a választás végeredményét alig befolyásolja. Az agorán történő közzététel azonban másokban is felébresztheti a gyanút a jelölttel szemben, ami arra sarkallhatja őket, hogy minél több jelölttábláját eltávolítsák. Ebben az esetben minden polgárnak két szavazata van, egy pozitív (a jelölés) és egy negatív (más jelöltjének akadályozása).

²¹⁴ Rituális esküt vadkan, kos és bika levágott heréjére lépve kellett tenni.

²¹⁵ Nyilván a törvényőrökről van szó, mégpedig a későbbiekben, hiszen az alapításkor a magnésziaiak csak tizenkilenc főt választhattak.

ATHÉNI: Ha tehát ismerjük ezt a problémát, ne kerüljük meg anélkül, hogy megvitattuk és tisztáztuk volna magunk számára, milyen módon lehetséges a megoldása! Ötletem ugyan nincs sok egyelőre, legfeljebb egyvalamit tudnék mondani, ami azért szükséges és hasznos lehet a jelen körülmények között.

KLEINIASZ: És mi volna ez?

III. ATHÉNI: Szeretném leszögezni, hogy alapítandó városunknak nincs más „apja” vagy „anyja”, mint az alapító {b} városa; mondom ezt annak tudatában, hogy a gyarmatosok közül sokan és sokszor meghasonlottak már és meg is fognak hasonlani a gyarmatosítókkal. Most azonban a gyarmat olyan még, mint a gyermek, aki egykor talán szembe fog fordulni szüleivel, de gyermeki gyámoltalanságában egyelőre kölcsönös szeretetben él velük, mindig [197] hozzátartozóihoz menekül, és csak bennük találja meg a szükséges rokoni segítséget: a gondoskodásnak éppilyen {c} természetes szálai fűzik a knósszosziakat az új városhoz, és viszont az új várost Knósszoszhoz. Mert megismétlem, amit az imént is mondtam - hisz sosem árt a jót kétszer is elmondani -, hogy a knósszosziaknak a gyarmatosokkal együtt kell törődniük mindezekkel a dolgokkal, mégpedig úgy, hogy kiválasztanak a gyarmatosok közül is legkevesebb száz embert - lehetőleg a legtisztesebb korúakat és a legkülönbeket - és a knósszosziak közül is másik százat. Ezek aztán jöjjenek az új városba, és az ottaniakkal {d} közösen ügyeljenek arra, hogy a hivatalok a törvényeknek megfelelően töltsenek be, a megválasztott tisztségviselők pedig kellő vizsgálatnak legyenek alávetve. Ha ez megtörtént, a knósszosziak igazgassák Knósszoszt, az új város pedig próbálja meg önmagát fenntartani és boldogulni. Akik pedig a harminchetek testületét alkotják, most és a jövőben is a következő célokra választassanak: először is legyenek őrei a törvényeknek, azután a hivatalos iratoknak, amelyekbe mindenki bejegyzí a hatóságok {e} számára vagyona mennyiségét - ez alól az első osztályban négy mina, a másodikban három, a harmadikban két, a negyedikben egy mina mentesül. Ha azonban kiderül, hogy valaki a bevallott értéken felül más vagyonnal is rendelkezik, a teljes többlet az államé legyen; ezenkívül, ha bárki törvényes úton felelősségre akarja vonni, és rábizonyul, hogy pénzvágýból nem törődött a törvényekkel, megszegýenítő büntetésben kell részesýlnie, olyanban, amely sem díszére, sem becsületére nem válik. Ilyen esetben {755} tehát tisztességtelen nyereszkesedésért emeljen írásban vádat ellene bárki a törvények őreinek; s ha a vádlott vétkesnek találtatik, ne részesýljön a közvagyonban; ha például valamit szétozstának a város lakossága között, ebből zárják ki, csak az eredetileg kiosztott birtoka maradjon meg; s az ellene kimondott ítélet jegyeztessék fel, amíg csak él, olyan helyre, ahol bárki elolvashatja.²¹⁶ [198]

A törvények egy őre se maradjon hivatalban húsz évnél tovább, e hivatalra viszont senkit se lehessen ötvenéves koron alul²¹⁷ megválasztani; ha valakit hatvanéves korában választanak meg, csak tíz évig tölthesse be ezt a {b} tisztséget, és ugyanezen elv alapján, mihelyt valaki elérte a hetvenet, attól fogva már nem számíthat arra, hogy a testület tagjaként továbbra is betöltheti ezt a rendkívül fontos tisztséget.

IV. Ezt a három rendelkezést kívántuk megemlíteni a törvények őreivel kapcsolatban, de ha továbbhaladunk a törvények kifejtésében, további rendelkezések is következnek még, hogy mivel kell nekik a most említetteken kívül törödniük. Most azonban szóljunk sorban a többi tisztségviselő választásáról! Mindenekelőtt hadvezéreket {c} kell választani; majd nekik alárendelt katonai segédeknek lovassági parancsnokokat, lovaskapitányokat, valamint osztagparancsnokokat a phülék gyalogososztagai élére.²¹⁸ Mármost a hadvezérekre a város

²¹⁶ Athénban is ismert volt az ilyesféle megszegýenítés, vö. Iszokratész 16.9; Démoszthenész 9.45.

²¹⁷ A hivatalok betöltésének átlagos alsó életkori határa a 30 év volt (vö. 787 b és 946 a). A spártai geruszia tagjait 60 éves koruktól választották meg, de felső korhatár náluk sem létezett. Bár a legtöbb tisztséget csak egy évig lehetett betölteni, az athéni Areioszpagosz tanácsának tagjai élethosszig viselték hivatalukat. Az ötvenéves alsó korhatár nem volt ismeretlen Athénban, de leginkább rendkívüli hivataloknál alkalmazták, pl. a hajóparancsnokoknál Kr. e. 480-ban, (Németh Gy. [szerk.] 2003,97. o.), az ephetészek bírói testületénél (Szuda-lexikon E 3877) és a Periklész által küldött követeknél (Plutarkhosz: Periklész 17). Ugyanakkor az euboiai Khalkiszban minden tisztség betöltéséhez el kellett érni az ötvenedik életévet, vö. Hérakleidész Lembosz 63; Németh Gy. (szerk.) 2003,70. o.

²¹⁸ A magnésziai hadsereg törzsenkénti felosztása az athénira (és a thébaira) emlékeztet. Magnésziában 3

lakóinak [199] sorából a törvények őrei tegyenek javaslatot, s a jelöltek közül válasszák meg őket mindazok, akik a maguk {d} idejében hadi szolgálatot teljesítettek vagy éppen teljesítenek. Ha azonban valaki úgy látja, hogy volna külön ember is a jelölteknél, nevezze meg, hogy kit javasol ki helyett, s eskü alatt tegye meg ezt az ellenindítványát; s amelyik a kettő közül a kézfelemeléssel történő szavazás során a többséget elnyeri, azt vegyék fel a választhatók közé. S az a három, akire a legtöbb szavazat esik, legyen a hadvezér és a hadügyek irányítója; és ugyanolyan vizsgálat alá essék, mint a törvények őrei. Osztagparancsnokokat pedig {e} maguk a megválasztott hadvezérek javasoljanak, mindegyik törzs számára egyet, összesen tizenkettőt; az ellenjavaslat ugyanúgy történjék, miként a hadvezéreknél, éppúgy a szavazás és a döntés is. A választógyűlést pedig addig, amíg a tanácsot és annak ügyvezető tagjait meg nem választják, a törvények őrei hívják össze egy felszentelt és megfelelő helyre, külön a nehéz fegyverzetű gyalogosokat, külön a lovasokat, végül mindazokat, akik a sereg kötelékébe tartoznak még. A hadvezéreket és a lovassági parancsnokokat {756} együttesen válasszák meg kézfelemeléssel, az osztagparancsnokokat csak a nehézfegyverzetűek, a lovaskapitányokat az egész lovasság, végül a könnyűfegyverzetűek, íjászok²¹⁹ vagy bármely más fegyvernem parancsnokait a hadvezérek nevezzék ki.

A kézfelemeléses szavazásnál kétszer van óvásnak {b} helye. Ha harmadszor is vitatja valaki a számlálás [200] eredményét, azok döntsenek fölötte, akikre a kezek összeszámlálását bízták. V. A tanács harmincszor tizenkét²²⁰ emberből álljon. A háromszázhatvanas szám alkalmas a továbbosztásra. Ezt négy részre osztva, kilencven jut mindegyikre: így {c} mindegyik vagyoni osztályból kilencven-kilencven tanácstagot válasszanak. Először az első osztály tagjai közül válasszanak, s ebben mindenki vegyen részt; aki pedig nem tesz eleget e kötelességének, megfelelő büntetésben részesüljön. Az így kiválasztottakat vegyék jegyzékbe. A következő napon a második osztályból válasszanak éppúgy, mint az első napon, a harmadik napon pedig a harmadik osztály tagjai közül; de most már a szavazás csak az első három osztályhoz tartozók {d} számára kötelező, a negyedik, a legszegényebb osztály fel van mentve a büntetés alól, ha tagjai közül valaki nem akar szavazni. Végül a negyedik napon válasszon az egész polgárság a negyedik, legkisebb vagyonú osztály tagjai közül, és büntetéstől ment legyen a harmadik és negyedik osztály tagjai közül mindenki, aki nem akar szavazni. De az első és második osztály tagjai közül mindenki fizessen büntetést, ha nem szavaz;²²¹ mégpedig ha a második osztályhoz tartozik, az első napi büntetés {e} háromszorosát, ha az első osztály tagja, a négyszeresét. Az ötödik napon aztán a kijelöltek nevét a vezető tisztségviselők [201] tegyék közzemlére az

hadvezér (*sztratégosz*) mellett két lovassági parancsnok (*hipparkhosz*) vezeti a 12 törzs egyesített hadait, amelybe a törzsek egy-egy osztágot (*taxisz*) állítanak. Egy *taxisz* lovasságát egy *phülarkhosz*, gyalogságát pedig egy osztagparancsnok (*taxiarkhosz*) vezeti. Ennek a Platón által javasolt eredeti neve, a *koszmétész*, a krétai vezető tisztségviselőének (*koszmosz*) felel meg. Athénban a tíz *phülé* élén tíz, kézfelemeléssel választott *sztratégosz* állt, a gyalogságot tíz *taxiarkhosz* irányította, a lovasságot pedig a két *hipparkhosz* alá rendelt, *phülénként* egy-egy lovasparancsnok vezette. A haderő legfőbb tisztsége eredetileg a főparancsnoké (*polemarkhosz*) volt, de ez Marathón után adminisztratív funkcióvá alakult át (*Az athéni állam* 58). Magnésziában azonban nem az egész nép, csak a hadsereg illetve a megfelelő fegyvernem tagjainak joga volt a parancsnokok választása. A hadvezér mellett helyettesként szereplő lovassági parancsnok a római szokásokra is emlékeztet, ahol a *magister equitum* egyben a *dictatorhelyettese*.

²¹⁹ Magnészia konzervatív hadseregében a könnyűfegyverzetű segédcsoportoknak nem sok szerepük van. Ennek tagjai a legszegényebbek közül kerültek ki, és ahhoz sem volt joguk, hogy megválasszák saját parancsnokukat. Az íjászokat a későbbiekben csak a játék és a testedzés kapcsán említi (833 b és 834 d).

²²⁰ A 360 tagú tanács egyrészt az év napjainak számára emlékeztet, ahogy a 12 *phülé* a 12 hónapra (ez is athéni gondolat, vö. *Államéletrajzok*, 57-58), másrészt megfelel a *Törvények* alapelvének: sok osztója van, ezért különféle azonos létszámú csoportokra lehet osztani (2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 12, 15, 18, 20, 24, 30, 36, 40, 45, 60, 72, 90, 120, 180). A havonta 30 fős ügyvezetői testület az 50 *athéni prütanisz*nek felel meg. A 360 tagú tanácsot a négy vagyoni osztályból választják (illetve sorsolják). Minthogy gazdag emberből minden államban kevesebb van, mint szegényből, vagyis az első vagyoni osztály kevésbé népes, mint a negyedik, a tehetősek a platóni Magnésziában felülreprezentáltak. Ez megfelel annak az alapelvnek, hogy a külön embernek több, a jelentéktelenebbnek kevesebb jár (757 c és 744).

²²¹ A politikai jogokkal nem élő polgár pénzbüntetése - az *arisztotelészi Athéni állam* tanúsága szerint - már Athénban is felvetődött (*Az athéni állam* 4. 3 és 30. 6).

összes polgárok számára, s ezek közül válasszon aztán minden polgár, mert különben az első napi büntetés alá esik: ilyen módon mindegyik osztályból száznyolcvan-száznyolcvan férfiút kiválasztva, ezeknek a felét sorsolják ki és vessék vizsgálat alá, s ezek legyenek egy évre a tanács tagjai. {757}

Ez a választási rendszer középen áll a monarchikus és demokratikus berendezkedés között; az államnak mindig e kettő között kell a középutat keresnie. Hiszen szolgák és kényurak sohasem lehetnek barátok; de derék és hitvány emberek sem, ha egyenlő értékelésben és tiszt-ségekben részesülnek. Mert a különböző értékű emberek közötti egyenlőség egyenlőtlenséggé válik, ha nem találják el a kellő mértéket. S így mindkét véglet (a monarchikus és demokratikus) folytán belső ellentétek halmozódnak föl az államban. Mert igaz ugyan a régi mondás, hogy egyenlőség a barátság forrása, helyesen és találóan fogalmaz, csak éppen az nem derül ki belőle, {b} hogy melyik egyenlőség képes ezt elérni, és emiatt sokszor kerül tévedésbe. Egyenlőség ugyanis kétféle van, és a kettőnek azonos ugyan a neve, de valójában sok szempontból szinte egymás ellentétei: a mérték, súly és szám szerinti egyenlőséget akármelyik város és törvényhozó képes bevezetni a tisztségek elosztásánál, amikor sorsolással osztja ki a tisztségeket. A valódi és igazán jó egyenlőség felismerésére azonban nem mindenki képes olyan könnyen. Zeusz nál van efelől a döntés, és ő bizony {c} mindig csak kis morzsákat ad ebből az embereknek; de az a kevés, amit épp ad akár az államoknak, akár a magánembereknek, minden jónak a forrása. A helyes egyenlőség ugyanis a különb embernek többet, a jelentéktelenebbnek kevesebbet ad, kinek-kinek a maga természetének megfelelően: így tisztségek esetében is a rá érdemesebbeknek juttatja a fontosabbakat, a kevésbé értékeseknek és kevésbé művelteknek viszont arányosan a nekik megfelelőt. És éppen ez jelenti az igazságosságot az állami életben. S minthogy mi erre törekszünk, ezért ezt az egyenlőséget kell szem előtt tartanunk, Kleiniasz, mikor {d} most berendezzük megszülető városunkat. S ha valaha [202] más várost alapít valaki, erre az egyenlőségre tekintettel kell törvényt hoznia, nem pedig egyetlen vagy néhány kényúrra vagy a nép uralmára, csakis és mindig az igazságosságra. Az igazságosság pedig épp ebben áll, amit most fejtettünk ki: az embereknek, akik nem egyenlők, a természetüknek megfelelőt adni minden egyes esetben. Olykor azonban minden állam kénytelen az egyenlőséget más értelemben is alkalmazni, ha el akarja kerülni e az egyes részek közötti belső ellentéteket. Mert a méltanyosság és megbocsátás a tökéletesnek és szabályosnak megcsorbítása a szigorú igazság ellenére. Így hát a sorsolás egyenlőségét is igénybe kell venni a tömeg elégedetlenségére való tekintettel, de az istent és a jó szerencsét kell imáinkban segítségül hívni, hogy a sorsot az {758} igazságosság felé irányítsák. Szükségből tehát mindkét egyenlőséggel élnünk kell, de egyikükkel, a szerencsére szoruló egyenlőséggel a lehető legritkább esetben.

VI. Ezeket tehát, barátaim, így kell intéznie annak az államnak, amely fenn akar állni. Miként a tengeren vitorlázó hajónak éjjel-nappal állandóan őrségre van szüksége, úgy az államnak is - minthogy a többi állam okozta hullámverésen át halad és mindenféle cselszövények közepette él, abban a veszélyben forog, hogy {b} áldozatul esik azoknak - reggeltől estig és estétől reggelig szakadatlanul tisztségviselőkre és örökre van szüksége,²²² akik megszakítás nélkül átveszik egymástól és átadják egymásnak tisztüket. Tömeg azonban sohasem képes semmi efféle hatékonyan végezni; tehát a tanácsstagok többségét az idő legnagyobb részében hagyni kell, hogy magánügyeik mellett maradva a maguk háza táját tartsák rendben, és tizenkét hónapra felosztva őket, mindig csak a tizenketted részük, egyik a másik után, végezze az örökösödést, de ez aztán készen álljon, akár {c} másvalahonnan érkezik valaki, akár magából a városból - már akár azért, hogy hírül adjon valamit, akár, hogy [203] felvilágosítást kérjen valami olyan ügyben, amilyenre vonatkozóan az egyes államok egymásnak kölcsönösen felvilágosítást szoktak nyújtani, illetve kérdésekre feleletet szoktak {d} kapni; de résen kell lenniük a felforgató mozgalmak miatt is, amelyek az államokban szüntelenül elő-előfordulnak, hogy lehetőleg fel se lépjenek; ha pedig már felléptek, mihelyt az állam észreveszi, azonnal orvosolja is a történeteket. A tanács ügyvezető részének kell tehát döntenie a gyűlések összehívása és felosztatása felett, mind a törvény szabta időpontokban, mind váratlan események alkalmából. Mindezeket tehát a tanács tizenketted

²²² Mint Athénban a prütaniszokra, vö. 756. Mivel a poliszokban nincs kormány, nincsenek állandóan hatalomban lévő miniszterek, szükség van az ilyen ügyeletes tanácsstagokra.

része intézze, s pihenjen az év többi tizenegy-tizenketted részében, s ezt az őrködést a több tisztségviselővel közösen végezze a tanácsnak épp hivatalban levő része. {e}

VII. A városban ezek az intézkedések látszanak megfelelőnek. De hogyan, milyen rendszabályokkal felügyeljük az ország többi részét? Minthogy az egész város és egész ország tizenkét részre osztatott, nem kellene-e kinevezni valamilyen felügyelőket először is magának a városnak az útjai, lakóházai, épületei, kikötői, piaca, forrásai, templomai, szent ligetei és minden efféle helyének védelmére?

KLEINIASZ: De igen. {759}

ATHÉNI: Kimondhatjuk tehát, hogy a templomoknak papjaik és papnők mellett őreik is legyenek. Ami mármost az utakat, épületeket és ezek rendjét illeti, hogy sem emberek, sem állatok ne tegyenek bennük kárt, s mind a város területén, mind a külvárosokban városhoz illő viszonyok uralkodjanak, háromféle tisztségviselőt kell választani: a most említett feladatokra városfelügyelőket, a piac rendjének fenntartására piacfelügyelőket;²²³ ami pedig a templomok papjait illeti: akik őseiktől örökölték {b} papi vagy papnői tisztüket, meg kell őket hagyni háborítatlanul ebben;²²⁴ ha azonban, amint ez új telepések [204] között valószínű, vagy senkinek, vagy csak keveseknek van ilyen ősi jogcíme, akkor azoknak az isteneknek, akiknek még nincs papjuk, templomok öréül papokat és papnőket kell kinevezni. Mindezen állások egy részét választással, más részét sorsolással kell betölteni, hogy az ország és a város valamennyi részében kölcsönös barátság fűzze össze az átlagos közembert a nem átlagos polgárral,²²⁵ s ezáltal minél nagyobb egyetértés uralkodjék.

A szent dolgokat magára az istenre kell bízni: {c} történjék az, ami neki kedves, tehát a papi állásokat sorsolással kell betölteni, az isteni szerencse kezébe téve le a döntést; a sors választottját azonban vizsgálatnak kell alávetni először is abból a szempontból, ép testű és törvényes születésű-e, továbbá hogy kifogástalan családból való-e, valamint tiszta-e vérbűntől és más isteni törvényekbe ütköző vétket sem követett el soha sem ő maga, sem apja, sem anyja. A vallási dolgokra vonatkozó törvényeket mind Delphoiból kell kérni, alkalmazásukra pedig magyarázókat kell {d} választani. Minden papi tisztség csak egy évre szóljon, és legalább hatvanéves legyen, aki a szent törvények szerint eleget akar tenni az istenek iránti kötelességének. Ugyanezek a szabályok vonatkozzanak a papnőkre is.

Ami a magyarázókat illeti, négy-négy törzs összesen tehát háromszor négy-négy férfiúra tegyen javaslatot, mindegyikre a maga kebeléből; azt a hármat, akikre a legtöbb szavazat esett, vessék a szokásos vizsgálat alá, aztán a kilencet küldjék el Delphoiba, hogy az isten jelöljön {e} ki mindegyik hármás csoportból egyet-egyet.²²⁶ [205] Ezeknek a megvizsgálása, valamint a szükséges életkor megállapítása történjék úgy, mint a papoknál. A magyarázók tisztsége azonban életfogytiglan tartson; s ha egyikük elhunyt, abból a négy törzsből válasszanak helyébe, amelynek kebelébe az elhunyt tartozott. Minden templomnak gondnokot²²⁷ kell választani a templomi kincsek ügyeinek, a szent berkek termésének és bérbeadásának {760} intézésére,

²²³ A piacfelügyelőknak, városfelügyelőknak és a szentélyek gondnokainak Athénban is hasonló feladataik vannak, vö. *Az athéni állam* 50. 2.

²²⁴ A görög világból számos papi nemzetséget ismerünk, amelynek tagjai örökölték tisztségüket (pl. Eumolpidák), de a legtöbb kultusz papjait, ill. papnőit választották vagy sorsolták (*Az athéni állam* 54. 6). Athénban a sorsolt papi tisztség egy évig tartott. Az alsó életkori korhatár a Kr. e. IV. századtól a delphoi Püthiánál 50 évre emelkedett, mivel a thesszaliai Ekhekratész elszöktetett magával egy fiatal papnőt (Diodórosz Szikeliótész: *Történeti könyvtár* 16. 26).

²²⁵ Többféleképpen érthető kifejezés. England és Schöpsdau felfogásában: „a demokratikus elvet a nem demokratikus elvvel”, Stallbaum szerint: „a helybelieket a máshová tartozókkal”, Apelt is Taylor értelmezésében: „az egyszerű köznépet a magasabb osztályba tartozókkal”. (B. G.)

²²⁶ A tömör leírás alapján a választásnak csak az eredménye világos, a technikája nem. Pangle szerint az Athéni szándékosan fogalmazta meg úgy a törvény szövegét, hogy annak értelmét csak erős interpretációval lehessen megállapítani. A magyar fordítás Stallbaum értelmezését követi (B. G.).

²²⁷ A szentélyek napi ügyeinek intézésére vö. *Az athéni állam* 50.1. A görög szentély egyben gazdasági vállalkozás is volt, hiszen az áldozatok során termelődött húst, állatbőröket, csontokat fel kellett dolgozni, a legelőkért és szálláshelyekért bérleti díjat szedni, a véres áldozatok után takarítani stb. Mindezt nem a papoknak, hanem a gondnokoknak kellett intézniük.

mégpedig a legmagasabb vagyoni osztályból, a legnagyobb templomoknak hármat, a kisebbeknek kettőt, végül a legszerényebbeknek egyet. Ezek választása és megvizsgálása úgy történjék, mint a hadvezéreké. A vallásügyi rendelkezések tehát ezek legyenek.

VIII. Őrizetlenül lehetőleg semmi se maradjon. A város {b} őrzése a hadvezérek, osztagparancsnokok, lovassági parancsnokok, lovaskapitányok, tanácstagok, városfelügyelők és piacfelügyelők gondja legyen, midőn választásuk után hivatalukat elfoglalják. Az ország többi részét a következőképpen kell őrizni: minthogy az egész ország tizenkét, lehetőség szerint egyenlő részre van felosztva, és mindegyik részt sorsolás útján egy-egy törzs kapta, ennek megfelelően mindegyik törzs évenként {c} állítson öt földfelügyelőt,²²⁸ akik egy személyben az őrség parancsnokai is. Az öt közül mindenkinek legyen joga a maga törzséből tizenkét ifjút kiválasztani,²²⁹ akik nem [206] fiatalabbak huszonöt évnél, s nem idősebbek harmincnál. Ezek között aztán ki kell sorsolni a föld részeit úgy, hogy mindegyik egy-egy hónapot töltsön mindegyik tájon, s így mindnyájan az egész határt megismerjék. Mind az örökdő ifjak, mind vezetőik szolgálata két évig tart.²³⁰ S ahogyan először sorsolás útján mindegyik megkapta a maga részét, minden hónapban helyet cserélnek úgy, hogy körben haladva mindig a jobbra eső részt kapják {d} az őrségparancsnokok következő felügyeleti területnek. A jobb felé eső irányon a keleti irányt kell érteni. S ha az első év letelt, ezután bal felé cseréltessek fel a vezetőket az ifjakkal havonta örökdedési helyüket, míg csak a második év is le nem telik, hogy ne csak egy bizonyos évszakban ismerjék meg az ország egyes részeit, hanem azt is kitapasztalják, mi változik meg az egyes tájakon a {e} különböző évszakokban. A harmadik évben új földfelügyelőket válasszanak, akik öten-öten a tizenkét-tizenkét őrnek a parancsnokai legyenek.

Hivataluk ideje alatt minden egyes helyen a következőkre terjedjen ki gondoskodásuk: először is arra, hogy az ország a lehető legjobban védve legyen ellenség ellen; evégből árkokat ássanak, és mindenféle szükséges földmunkát végezzenek, védműveket emeljenek, melyek lehetőleg távol tartják azokat, akik megkísérelnék az országot és vagyonát pusztítani. A munka elvégzésére olyan igásbarmokat és rabszolgákat használjanak, akik {761} az illető vidéken épp kéznél vannak, mindent velük végeztessenek, és közben felügyeljenek munkájukra; de lehetőleg válasszák ki azt az időt, midőn a magángazdasági munka szünetel. Igyekezzenek mindent járhatatlanná tenni az ellenség számára, barátok számára viszont járhatóvá - akár emberek, akár igavonó állatok akarnak jönni -, ezért törődjenek az utakkal, hogy jó karban legyenek, valamint a Zeusz adta esővízzel,²³¹ hogy ne kárt {b} [207] tegyen a vidékben, hanem inkább használjon. Ezért a magaslatokról a hegyekben lévő völgymedencékbe lefolyó patakok túláradó vizét zárják el gátakkal és csatornákkal, hogy így befogadva és összegyűjtve a Zeusz adta vizet, a lentebb fekvő szántóföldek és vidékek számára forrásokat és patakokat adjanak, s a legszárazabb {c} helyeket is bőségesen ellássák vízzel.²³² A forrásvizet - akár folyó ered belőlük, akár megmaradnak forrásnak - növényzettel és épületekkel kell díszíteni; a víz állandó bőségét az erek csatornákkal történő összegyűjtésével kell biztosítani; és ha valahol a környéken egy liget vagy kerület van az isteneknek szentelve, minden évszakban öntözzék és díszítsék az istenek szent helyeit. Minden ilyen helyen készítsenek az ifjak testgyakorló helyeket {d} maguknak és

²²⁸ A 60 agronomosz (12x5) változatos katonai, bírói, városrendészeti jogkörrel rendelkezik. Hasonló tisztséget más görög poliszból *nem* ismerünk. Részletes bemutatását éppen ez indokolja.

²²⁹ Vitatott szám, hiszen ez törzsenként 60, összesen pedig 720 fiatalembert jelent a 25-30 éves korosztályból. Ennyi fiatalember egy ilyen kis közösségben nem állhat rendelkezésre, ezért Morrow értelmezése a törzsenként 12 fő (összesen 144 ifjú) kiválasztását sugallja (1960, 86 o.).

²³⁰ Mint Athénban a 18-20 éves ifjak katonai szolgálata, az ephébia, vö. *Az athéni állam* 42.

²³¹ Az utak felügyeletét Athénban az öt útfelügyelőre bízták (*Az athéni állam* 54. 1). A vízutánpótlás felügyelete a választott kútfelügyelők kezében volt (43. 1). Az esővíz elvezetésével a városfelügyelők foglalkoztak (50. 2). Az esővíz felhasználásának szabályozására jó példa egy Kr. e. V. századi thaszoszi felirat: „ezen az úton ne létesítsenek keresztgátat, és ne nyerjenek vizet a [...] céljára, ne létesítsenek vízgyűjtő medencéket [...] A kinyúló erkélyekről (ereszekről?) ne vezessék erre az útra a vizet”, Effenterre-Ruzé 1995, 95. o.

²³² Ilyen átfogó, az egész vidékre kiterjedő vízgazdálkodásnak a valóságos poliszokban nincs nyoma. A vízszegénység okát a görög földek alacsony zsírtartalmában és vékonyságában látja a *Kritiasz* mitikus magyarázata (111 b-d), mely képtelen magában tartani a nedvességet.

meleg fürdőket az idősebbek részére - bőven gondoskodva száraz tűzifáról -, a betegségben sínylődők és a mezei munkában elfáradt emberek használatára, hogy ezek is barátságos fogadtatásban részesüljenek, sokkal kellemesebb ellátásban, mint egy hivatásához nem igazán értő orvosnál.

IX. Ezek és a hasonló eljárások a vidékek javára és csinosítására szolgálnak, s egyszersmind kellemes szórakozást nyújtanak a velük foglalkozóknak; a komoly teendőik pedig a következők: a hatvan földfelügyelőnek őriznie kell a maga területét nemcsak az ellenségtől, hanem az állítólagos barátoktól is. Ha tehát a szomszédok {e} vagy a többi polgár közül egyik a másikat megkárosítja - akár szolgál, akár szabad -, szolgáltatassanak igazságot a panaszosnak: kisebb ügyekben maga az öt [208] földfelügyelő, nagyobb ügyekben pedig a tizenkét ifjúval együtt, tehát tizenheten ítélkezzenek három mina értékig,²³³ már amennyit éppen követel egyik a másikon. Egyetlen bírónak és egyetlen tisztségviselőnek sem szabad ítélkeznie, illetve hivatalát ellátnia számadás kötelezettsége nélkül, kivéve a legfelsőbb fórumot, amelynek tagjai mintegy királyként döntenek.²³⁴

Így a földfelügyelők is, ha önkényeskednek azok fölött, akikről gondoskodniuk kellene, például nem {762} egyenlően róják ki a terheket, vagy erőszakosan próbálnak meg elvenni és eltulajdonítani valamit a mezőgazdasági felszerelésből, továbbá ha elfogadnak valamit olyanoktól, akik így akarják lekenyerezni őket, vagy pedig igazságtalanul szolgáltatnak igazságot - amennyiben kenőpénzzel hagyják magukat megvesztegetni -, szégyeníttessenek meg az egész város előtt, ha pedig egyéb vétséget követnek el a hatóságuk alá tartozók ellen, egy mináig terjedő esetekben ott a faluban a szomszédok és falusiak között szolgáltatassanak önként elégtételt; nagyobb vétségek esetén pedig, vagy kisebb ügyekben is, {b} ha nem akarnak elégtételt adni, bízva abban, hogy működésük területét havonta változtatva kikerülhetik a bűnhődést, a károsult panaszolja be őket a közös bíróságok előtt; s ha rájuk bizonyítja vádját, a kétszeres büntetést²³⁵ hajtsa be azon, aki ki akart bűjni az önkéntes elégtétel alól.

A földfelügyelők (és a nekik alárendelt ifjak) a két év alatt a következő életmódot folytassák: minden vidéken {c} [209] legyenek közös étkezőhelyek,²³⁶ s ott mindnyájan közösen étkezzenek. Aki pedig csak egy napon is másutt étkezik, vagy egy éjszakára is távol marad előljárói engedélye nélkül vagy kényszerítő ok híján, ha az öt előljáró feljelenti őt és a piacon közszemlére teszik a nevét, mert elhanyagolta az örökösödést, gyalázat sújtsa, mint olyan {d} embert, aki a maga részéről²³⁷ elárulta hazáját, de büntetésül ütlegekkel is illethesse bárki, aki csak akarja, minden megtorlás nélkül. Ha pedig az előljárók közül követ el ilyesmit valaki, először is mind a hatvan ítélkezzen az ügyében, azt pedig, aki észreveszi vagy tudomást szerez róla, de mégsem jár el ellene, ugyanazon törvények alapján vonják felelősségre, mint az ifjakat, de büntessék súlyosabban: örökre zárják ki minden olyan tisztségből, amely az ifjakkal kapcsolatos. {e} Mindezen vétségek felett a törvények őrei szigorúan örökösödjének, hogy vagy egyáltalában elő se forduljanak, vagy ha mégis előfordulnak, megkapják méltó büntetésüket. Egyáltalán minden embernek be kell látnia azt az általános igazságot, hogy aki nem tud jól szolgálni, az köztiszteletnek örvendő parancsnok sem lehet, és büszkébbnek kell lenni arra, ha az ember jól tud szolgálni, mint arra, ha jól tud uralkodni - szolgálni pedig elsősorban a törvényeket

²³³ Háromszáz drachma, mivel egy mina száz drachmát ér. Az összeghatár igen magas, Athénban közel egyévi napidíjnak felelt meg (fél drachma naponta). Athénban a 30, később 40 fős mozgó bíróság illetékességi határa mindössze 10 drachmáig terjedt (*Az athéni állam* 53. 2). A magnésziai bíróságok így csak a valóban nagyon súlyos ügyekkel foglalkoztak (846 a-b).

²³⁴ Vagyis nem lehet döntésük ellen fellebbezni.

²³⁵ A görög jogban általános volt, hogy a kötelességszegő hivatalnok az összeg (pl. a jogtalanul be nem hajtott bírság) kétszeresét fizesse be büntetésként: „Ha [az arkhónok] nem [hajtják be], a büntetés kétszeresét tartoznak megfizetni az istennek és a polisznak”, vö. Effenterre-Ruzé 1995, 95. o.

²³⁶ A közös étkezést (*szüsszitia*) egyaránt előírják a krétai és a spártai törvények is (ld. 625 c és 779 d). Az ügyeletes tanácsstagok (*prütaniszok*) Athénban is közösen étkeztek, sőt háltak hivatali idejük alatt. A rendelkezést megsértők testi fenyegetése ellentétben a görög szokásokkal, amelyek csak a rabszolgák esetén engedték meg a verést. A platóni Magnészia felnőtt polgárai azonban ki voltak téve a testi fenyegetés veszélyének (vö. 855 c).

²³⁷ A kifejezés az athéni ephéboszok esküjében is szerepel.

kell, mert ez az isteneknek tett szolgálat;²³⁸²³⁸ továbbá az ifjabbaknak az öregebbeket és azokat, akik tiszteletre méltóan éltek le életüket.

A földfelügyelőknak hivataluk két éve alatt meg kell ízelelniük a szegénységet és a szűkös életmódot.²³⁹ Miután a [210] tizenkét ifjút mindegyikük kiválasztotta maga mellé {763}, közösen állapodjanak meg, hogy ők, mint az állam szolgálói, szolgát és rabszolgát nem tarthatnak, sem a földművesek és általában a falusiak cselédeit a maguk kiszolgálására nem vehetik igénybe, csupán közcélokra; s készüljenek föl arra, hogy egyébként maguk fogják kiszolgálni magukat. Emellett télen-nyáron az egész területet fegyveresen át kell vizsgálniuk, egyrészt hogy őrködjének, másrészt hogy az összes vidéket megismerjék. Mert aligha {b} szerezhethetnek meg fontosabb ismeretet annál, mint hogy mindnyájan alaposan megismerik a maguk hazáját, tehát a hajló- és egyéb vadászatot az ifjúnak nemcsak a vele járó gyönyörűség és egyéb haszon, hanem az említett cél végett is úznie kell.²⁴⁰ Ezeket az őrködőket és tisztségüket akár krüptoszoknak, akár földfelügyelőknak, akár {c} bármi másnak nevezi valaki, mindenesetre minden férfi a lehető legbuzgóbban végezze, ha hazáját épségben akarja fenntartani.

X. Ezután a városfelügyelők²⁴¹ és piacfelügyelők²⁴² választására vonatkozó intézkedések következnek. A mezők hatvan felügyelőjének három városfelügyelő felel meg, akik a város tizenkét részét maguk között három-felé osztják. Azokhoz hasonlóan ők is gondoskodnak az utakról is, mégpedig a városi utcákról és a vidékről {d} a városba vezető utakról, továbbá az építkezésekről, hogy valamennyi szabályszerűen történjen, nemkülönben a vízellátásról, hogy az e felett őrködők gondosan [211] szállítsák és vezessék a városba a vizet; hogy így a kutakba elegendő és tiszta víz jusson a város díszére és javára. Ezeknek is rátermetteknek kell lenniük, és elég szabad idővel kell rendelkezniük, hogy a közügyekkel törődhessenek; ezért mindenki a legmagasabb vagyoni osztályból ajánlja a városfelügyelői tisztségre azt, akit épp akar; ha a {e} szavazás megtörtént, abból a hat férfiúból, akikre a legtöbb szavazat esett, sorsolják ki a három városfelügyelőt a választás vezetői.

A vizsgálat követelményeinek megfelelően, végezzék tisztüket a számukra előírt szabályok szerint.

Ezután piacfelügyelőket kell választani, mégpedig az első és második osztályból ötöt; választásuk úgy történjék, mint a városfelügyelőké: a tíz közül, akikre a legtöbb szavazat esett, ötöt sorsoljanak ki, és kellő megvizsgálás {764} után őket nyilvánítsák tisztségviselőnek. Minden választásban vegyen részt mindenki; aki ellenszegül, ha feljelentik az illetékes tisztviselőknél, ötven drachmára büntessék, azonkívül veszítse el polgári jó hírnevét. Ezzel szemben népgyűlésre és bárminő közös összejövetelre csak az menjen, aki akar; az első és második osztály tagjainak azonban kötelező a megjelenés, s büntetésük tíz drachma legyen, ha rájuk bizonyul a távolmaradás.²⁴³ A harmadik és negyedik osztály tagjaira nézve tehát nem {b} kötelező; ők büntetés nélkül távol maradhatnak, kivéve, ha a tisztségviselők közhírré teszik, hogy valami miatt mindenkinek okvetlenül meg kell jelennie.

²³⁸ A törvények (Nomosz, Diké) istenségéhez vö. 713 a, 716 a és 957 c.

²³⁹ Apelt javítása szerint viszont: „meg kell ismerkedniük az egyszerű és tűz nélkül készült ételekkel”. (B. G.)

²⁴⁰ A vadászat fajtáiról és erkölcsnemesítő voltáról részletesebben vö. 823 b - 824 a. A kor arisztokrata közhelye, amelynek Xenophón egy egész könyvet szentelt (*A vadászatról*).

²⁴¹ A 4-4 városrész fölött őrködő asztünomoszok feladatai nagyban megegyeznek athéni névrokonáikéval, vö. *Az athéni állam* 50. 2. A vízellátást Athénban a kutak választott (nem sorsolt) felügyelője *biztosította*, vö. *Az athéni állam* 43.1. Ugyancsak nagyon hasonlít hatáskörükhöz a thaszoszi arkhónoké, vö. Effenterre-Ruzé 1995, 95.0.

²⁴² Athénban tíz *agoranomosz* volt, öt a városban és öt a kikötőben. Feladatuk az áruk minőségére való felügyelet volt. A mértékek hitelességére vagy a gabona árára külön tisztviselők ügyeltek, vö. *Az athéni állam* 51.

²⁴³ Arisztotelész oligarchikus mesterkedésnek látja az efféle szabályozást (*Politika* 1297 a), Platón szándéka viszont az lehetett, hogy kivel-kivel anyagi helyzetéhez mérten betartassa állampolgári kötelességeit. Az arisztotelészi *Athéni állam* a Kr. e. 411-es oligarchiának tulajdonít olyan törvényt, amely a szavazástól távol maradót tanácstagot pénzbüntetéssel sújtja (30.6). A bizonyosan nem hiteles drakóni államreformnak is hasonló előírást tulajdonít (4.3).

A piacfelügyelőknak a törvény szabta piaci rendet kell fenntartaniuk, és a piacon lévő templomokra és kutakra kell felügyelniük, hogy ezekben senki kárt ne tegyen; a vétkezőket pedig büntessék meg, testi fenyítéssel és börtönnel a rabszolgát és az idegent, ha pedig a [212] polgárok közül vét valaki a rend ellen, száz drachmáig {c} terjedő pénzbírságra ők maguk jogosultak büntetni, ennek a kétszereséig pedig a városfelügyelőkkel közösen. Ugyanilyen büntető hatóságok a városfelügyelők a maguk hatáskörében; egy mináig ők maguk róhatják ki a büntetést, ennek kétszereséig a piacfelügyelőkkel együtt.

XI. Ezután helyénvaló, hogy felügyelőket válasszunk a mûzsai mûvészetekhez és a tornához, mégpedig mindegyikhez kettőt: részint a neveléshez és oktatáshoz, részint a versenyekhez. A nevelés felügyelőin²⁴⁴ a törvény azokat érti, akik a tornacsarnokokban és az iskolákban felügyelnek a rendre és a nevelésre, oktatásra, {d} gondoskodnak róla, hogy a fiúk és lányok látogassák az iskolát, és ne hanyagolják el tanulmányaikat. A versenyfelügyelőkn pedig azokat értjük, akik a sport- és mûzsai versenyeket vezetik, s ezek is kétfélék: külön vannak a mûzsai és külön a sportversenyekhez, A sportversenyek felügyelői egy személyben felügyelik a versenyen részt vevő embereket és lovakat. A mûzsai versenyeken azonban más vezetők valók a szólóénekhez és az utánzó zenéhez – {e} a rhapszódoszokhoz, a lantkísérettel éneklőkhöz, a fuvolásokhoz és hasonlókhöz -, s ismét mások a karénekhez. Először is a fiúk, a férfiak és a lányok karához kell felügyelőt választani, külön a táncra, külön mindegyik zenei műfajra. Erre elég egy felügyelő, aki legalább negyvenéves; {765} éppígy a szólóénekre is elég egy, aki legalább harminc-éves; neki kell bevezetnie a versenyzőket, és megfelelően elbírálnia a teljesítményüket. A karok felügyelőjét a következő módon kell választani:²⁴⁵ mindazok, akik szeretik ezt a műfajt, menjenek el a gyűlésre, büntetés {b}[213] terhé alatt (a vitás eseteket a törvények őrei ítélik meg); a többiek számára nem kötelező a megjelenés. A választó a hozzáértők közül válassza ki a maga jelöltjét; s a vizsgálatnál is ez az egyetlen szempont döntsön: jogosultnak azt ismerjék el, akinek van tapasztalata, s azt utasítsák vissza, akinek nincs.²⁴⁶ Az előzetesen megválasztott tízből egyet sorsoljanak ki, s ez, ha kiállja a vizsgálatot, egy évig legyen a karok felügyelője a törvény szerint. Éppen így az, akit a sorsolás kijelöl, egy évig legyen a szólóének {c} és zenekíséret mellett előadott dalversenyek vezetője, s adja le ítéletét a versenybírák elé.

Ezután az atlétikai és lovasversenyek élére kell felügyelőket²⁴⁷ választani, a harmadik és második osztály tagjaiból. Ezen a választáson az első három osztály tagjai kötelesek megjelenni, a legszegényebb osztály büntetlenül {d} távol maradhat. A húsz megválasztott közül hármat sorsoljanak ki, s ezek nyerjék el a tisztséget, ha a vizsgálat kedvező eredménnyel jár rájuk nézve. Ha bármely sorsolás után a kisorsolt személy megbukik a vizsgálaton, helyébe a fenti módszer szerint másokat kell választani, majd köztük is éppígy sorsolást és vizsgálatot kell tartani.

XII. A most tárgyalt területen egyetlen tisztségviselő, az általános nevelésügyi felügyelő²⁴⁸ van még hátra, aki mind a fiúk, mind a lányok nevelését irányítja. Egy olyan ember álljon ennek az élén, és vezesse azt a törvények szellemében, aki legalább ötvenéves és törvényes gyerekek atyja - leghelyesebb, ha mind fiai, mind lányai {e} vannak, de legalább gyereke legyen. Legyen tisztában mindenki azzal, a megválasztott személy éppígy, mint a választók, hogy ez a tisztség az

²⁴⁴ Pontos hatáskörüket később ismerteti, vö. 812-813. A lányok állami iskoláztatása nem platóni utópia. Egy Kr. e. 200 k. keletkezett milétoszi felirat általában a gyerekek, egy valamivel későbbi teószai felirat viszont már kifejezetten a fiúk és lányok oktatásáról beszél az alapítványi iskolában, vö. Németh Gy. (szerk.), 2003, 178. o.

²⁴⁵ Athénban a karvezetők állítása az arkhón feladata volt. A negyvenéves korhatár ott csak a gyermekkarok felügyelőjére vonatkozott, vö. *Az athéni állam* 56. 2. A művészetek felügyelőjének további (pl. cenzori) feladatait ld. 801 d és 935 e.

²⁴⁶ Az alapelv jellegzetesen szókratészi-platóni: a hozzáértők döntsenek azokban a dolgokban, amelyek hozzáértést igényelnek.

²⁴⁷ *Athlohetészek*, vagyis versenyfelügyelők Athénban tízen voltak (phülénként egy), és négy évig, egy versenycikluson keresztül látták el feladatukat (*Az athéni állam* 60. 1).

²⁴⁸ Ilyen tisztséget más államokból nem ismerünk. Spártában ugyan volt egy magas hivatalokat viselt paidonomosz, aki felügyelte a fiúk nevelését, és keményen megbüntette a fegyelmezetlenkedőket, de a jogköre ezen nem terjedt túl, az oktatás érdemi részébe nem szólt bele (Xenophón: *A lakédaimóniak állama* 2).

állam legfontosabb [214] tisztségei között is a legfontosabb. Hiszen minden növénynél döntő fontosságú, hogy az első csírázás jól induljon meg, abból a szempontból, hogy lényének tökéletes kifejlődése felé haladjon, s így a neki megfelelő célt elérje, de így van ez minden élőlényénél, szelíd és vadállatoknál és {766} az emberről is. Az emberről azt szoktuk mondani, hogy szelíd; de csak ha szerencsés természet és helyes nevelés párosul benne, akkor szokott a legszelídebb és legistenibb élőlénné válni; ha ellenben nem eléggé vagy nem jól nevelik, a legvadabbá válik minden lény között, ahányat csak szül a föld. Ezért a törvényhozónak nem szabad engednie, hogy a gyermeknevelés másodrangú vagy mellékes dologgá silányuljon az államban. Először is gondosan kell kiválasztani a város lakói közül azt, aki {b} a nevelésügy élén fog állni: aki minden tekintetben a legkülönb, lehetőleg azt kell ennek a felügyelőjévé tenni. Tehát az összes tisztségviselő, a tanácsot és annak ügyvezető tagjait kivéve, gyűljön össze Apollón templomában, és adják le titkosan szavazatukat, hogy a törvények őrei közül kit tartanak legalkalmasabbnak rá, hogy a nevelést irányítsa. Akire aztán a legtöbb szavazat esik, azt vessék vizsgálat alá a választást lebonyolító tisztségviselők – {c} kivéve a törvények őreit -, és ennek alapján öt évig viselje tiszttét; a hatodik évben aztán ugyanígy válasszanak mást e tisztségre.

Ha pedig valamelyik köztisztviselő úgy hal meg, hogy hivatali évéből még több mint harminc nap van hátra, helyére ugyanolyan eljárással válasszanak másik személyt az erre illetékesek. Ha pedig árva gyermek gyámja hal meg, a községben lakó apai és anyai rokonok - egészen az unokatestvérekig - válasszanak másik gyámot tíz {d} napon belül, mert különben mindegyikük napi egy drachma büntetéssel sújtatik mindaddig, míg az új gyámot meg nem választják.²⁴⁹

XIII. De aligha maradhatna állam az állam, ha nem lennének benne kellően megszervezett bíróságok. Mármost [215] a némán hallgató bíró, aki nem szól hozzá ahhoz, amit a peres felek mondanak az előzetes kihallgatáson, ahogy ez a döntőbíróságokon szokás, soha nem lesz képes jogi kérdések eldöntésére. Ezért sem akkor nem könnyű jó ítéletet hozni, ha sokan ítéleznek, sem pedig akkor, {e} ha kevesen, de nem arravalók. A vitás kérdés mindig tiszta kell hogy legyen a felek számára; a tisztázáshoz pedig idő, lassú, türelmes eljárás és többszöri kihallgatás szükséges. A panaszosoknak ezért először a szomszédokhoz {767} kell fordulniuk, a barátokhoz és olyanokhoz, akik a vita tárgyát a legjobban ismerhetik. S csak akkor, ha itt nem kapnak kielégítő ítéletet, forduljanak másik bírósághoz. A harmadik fórum aztán, ha a két alsó bíróság nem tud megnyugtató ítéletet hozni, végérvényesen fejezze be a pert.

A bíróságok megszervezése bizonyos tekintetben tisztségviselő-választás. Hiszen egyrészt minden tisztségviselő szükségképpen bíró is bizonyos ügyekben; a bíró viszont nem tisztségviselő ugyan, de bizonyos tekintetben mégis azzá válik, és nem is éppen {b} jelentéktelenné, amikor ítéletével eldönt egy pert. Tekintsük tehát a bírakat tisztségviselőnek, és így fejtsük ki, kik és milyen ügyekben legyenek bírák, és hány bíró legyen az egyes esetekben. Legnagyobb tekintéllyel az a bíróság rendelkezik, amelyet a peres felek állítanak fel a maguk számára, a bírák közös megválasztásával. A többi bírósághoz két okból lehet folyamodni:²⁵⁰ egyrészt akkor, ha magánember vádol és állít törvény elé magánembert, amiért az jogtalanságot követett el ellene, és bíróságtól vár ítéletet; másrészt abban az esetben, ha valaki úgy véli, hogy {c} valamelyik polgár a közérdek ellen vét, és a vádló a köznek akar szolgálatára lenni. Meg kell tehát mondani, kik és milyen emberek legyenek a bírák.

Az első, magánügyekben ítélező bíróság legyen közös döntő fórum mindazok számára, kik magánügyüket a két alsó fokon nem tudták elintézni. Felállítása a [216] következőképp történjék: az összes tisztségviselő, azok is, akik egy évre, s azok is, akik hosszabb időre vannak megválasztva, ha az új év a nyári napfordulót követő hónap kezdetével²⁵¹ küszöbön áll, az új évet megelőző napon gyűljenek össze egy templomban, és az istenre tett {d} eskü alatt mintegy zsenigéül ajánljanak fel neki minden hatóságból egy-egy bírót, aki a maga hivatalában legkülönbnek látszik, és polgártársai peres ügyeiben is vélhetőleg a legjobban és feddhetetlenül fog

²⁴⁹ Csak a haláleset miatti új választás szabályozása miatt idekerült előírás. Részletes szabályozását ld. 924 a-ban.

²⁵⁰ A fordítás Saunders értelmezését követi. (B. G)

²⁵¹ Az athéni év a nyári napfordulót követő első újholddal kezdődött. Platón ezek szerint Magnészia számára is ezt az évkezdetet tartotta kívánatosnak.

ítélkezni a következő évben. A választás után ejtsék meg a vizsgálatot a megválasztottakra vonatkozólag maguk a választók, s ha valakit elutasítanak, helyébe ugyanígy válasszanak egy másikat. Akik kiállták a vizsgálatot, ítélkezzenek azok ügyében, akik a többi törvényszék ítéletével szemben {e} őhozzájuk folyamodnak, és szavazatukat nyíltan adják le. A tárgyalást végig kell hallgatniuk és nézniük a tanácsstagoknak, valamint azoknak a tisztségviselőknél, akik a bírakat megválasztották; a többi polgár tetszése szerint lehet jelen. Ha pedig valaki azzal vádolja meg valamelyik bírót, hogy szándékosan igazságtalanul ítélkezett, forduljon vádjával a törvények őreihez; s ha elmarasztalják az illető bírót, a károsult számára az okozott kár kétszeresét²⁵² tartozik fizetni; ha pedig nagyobb büntetést érdemel, akkor a bírák állapítsák meg, hogy azon felül milyen büntetést kell elszenvednie, vagy mit kell fizetnie az államkincstár és a vádló számára.

Közzéadás esetén először is az szükséges, hogy a {768} sokaságnak adjunk szerepet az ítélkezésben; hiszen ha valaki a város ellen vét, akkor mindenki ellen vét, és joggal nehezményeznék a polgárok, ha nem vehetnének részt az ilyen ügyek megítélésében.²⁵³ De az ilyen pernek csak a [217] megkezdését és a befejezését kell a nép kezébe adni, a vizsgálatot a legfőbb tisztségviselők közül arra a háromra kell bízni, akikben a vádló és a vádlott megállapodik. Ha pedig nem tudnának közös megállapodásra jutni, a tanács döntse el, hogy melyiknek a választása a megfelelőbb. {b}

De a magánperek eldöntésében is lehetőleg mindenkinek részt kell vennie; mert aki nem részesül az ítélkezés jogában, az úgy érzi, hogy egyáltalán nem tagja az állami közösségnek. Éppen ezért az egyes törzsekben is bíróságokat kell felállítani, és kisorsolt bírónak kell nyomban, minden megkörményékezéstől hozzáférhetetlenül ítélkezniük. A végső döntést pedig annak a bíróságnak kell kimondania, amelyet emberi lehetőség szerint a {c} leghozzáférhetősebbnek szerveztünk, minden olyan ügyben, amelyben a felek sem a szomszédokból álló választott bíróság, sem pedig a törzs törvényszéke előtt nem tudtak megnyugtató igazságszolgáltatáshoz jutni.

XIV. Egyelőre ennyit a bíróságokról, amelyekről tehát nem egykönnyen lehet kétségbevonhatatlanul eldönteni, vajon hatóságok-e vagy *sem*; előadásunk, mint afféle vázlat, csak a körvonalakra szorítkozott, csak néhány dolgot említett meg, sok mindent mellőzött. Majd a törvényhozás végén²⁵⁴ lesz helyénvaló az {d} igazságszolgáltatásra vonatkozó törvények alapos kidolgozása és taglalása. Ők tehát várjanak sorukra, ha majd a többi hatóság felállítása már nagyjából törvényes szabályozást nyert. Az állam igazgatásáról és annak minden egyes részletéről pedig teljes és alapos képet kellő világossággal addig nem lehet kapni, míg tárgyalásunk a kezdettől elindulva a következő, majd a középső résszel folytatva és így tovább minden részen áthaladva a befejezéshez el nem {e} érkezik. Jelenleg eljutottunk odáig, hogy a tisztségviselők választását megtárgyaltuk; ezzel fejtegetéseink első felét teljesen befejeztük, s megkezdhetjük a másikat, a törvényhozást, amely most már semmiféle halogatást és késlekedést nem tűr. [218]

KLEINIASZ: Eddig is teljesen meggyőződéseim szerint beszéltél, barátom, de azzal, hogy jövendő mondanivalónk kezdetét az elhangzottak végével összekapcsoltad, még inkább kedvemre szóltál.

ATHÉNI: Akkor hát jól játszhattuk idáig ezt az öregeknek {769} való szellemi játékot.

KLEINIASZ: Én inkább komoly férfimunkának látom.

ATHÉNI: Mondhatjuk annak is. De most gondoljuk meg a következő problémát, vajon egy véleményen lesz-e velem?

KLEINIASZ: Milyen problémáról van szó, mire vonatkozik?

ATHÉNI: Tudod, a festők munkája is olyan, mintha sohasem készülnének el egyetlen alakjukkal sem, folyton csak azt látni, hogy hol hozzáadnak, hol levesznek a színekből (vagy akárhogyan nevezik is az efféle eljárást a {b} festők tanítványai), és sohasem fejezik be úgy a javítást, hogy ne tudnák újabb ecsetvonásokkal még szebbé és kifejezőbbé tenni a festményüket.

²⁵² Ritter javítása szerint. A kézirati hagyományban „felét” áll, de ez ellenkezik az általános szokásjoggal, valamint Platónnak saját, ez. ügyben adott előírásával (846 b) is (B. G).

²⁵³ A Szolón által létrehozott esküdtbíróságok szerepét értékeli így, vö. *Az athéni állam* 9. 1.

²⁵⁴ 956b - 957b.

KLEINIASZ: Sejttem, miről beszélsz, hiszen hallottam róla magam is - merthogy ehhez a művészethez, őszintén szólva, egy cseppet se konyítok.

ATHÉNI: Mit sem veszítettél vele. De használjuk fel ezt a véletlenül eszünkbe jutott példát a következőképp: ha {c} valaki egy igazán szép festményt akarna alkotni, és arra törekedne, hogy az idő haladtával csakis tökéletesebb legyen, de rosszabb semmiképpen sem, ugye belátod, hogy mivel ő halandó, ha nem hagy utódot maga után, aki képes kijavítani az idő pusztításait a képen, és képes tovább tökéletesíteni mindazt, amit a festő a maga művészi képességeinek korlátai miatt befejezetlenül hagyott, és így mind szebbé tudja tenni a művet - ilyen utód híján a nagy munka csak rövid ideig maradna fenn?

KLEINIASZ: Igazad van.

ATHÉNI: Nos, vajon nem ugyanez-e a törvényhozó {d} célkitűzése? Először arra törekszik, hogy törvényeit a lehető leggondosabban dolgozza ki; mikor aztán az idő haladtával a gyakorlatban is kipróbálja az elméletét, vajon van-e olyan szűk látókörű törvényhozó, aki ne látná be, hogy szükségképpen számos részletet kihagyott, amit valaki [219] {e} másnak kell majd kiigazítania, aki a nyomába lép, csak így tökéletesíthető az alkotmány és az állami rend az általa megszervezett városban, és kerülhető el a romlása?

KLEINIASZ: Már hogyan volna valószínű, hogy minden törvényhozó törekszik erre?

ATHÉNI: És ha valaki megtalálná a módját, hogy elméletben és gyakorlatban hogyan taníthat meg másvalakit arra, hogy többé-kevésbé megértse az illető, hogyan kell megőrizni és javítani a törvényeket, ugye sohasem mondana le róla, hogy felvilágosító munkáját folytassa, amíg csak célhoz nem ér? {770}

KLEINIASZ: Természetesen!

ATHÉNI: Akkor hát nem kellene most valamit megtennünk?

KLEINIASZ: Ugyan mit?

ATHÉNI: Minthogy törvényeket akarunk hozni, a törvények őreit viszont már megválasztottuk, s mi már az élet alkonyán vagyunk, ők pedig hozzánk képest fiatalok, ezért a törvényhozással egyidejűleg azt is meg kell próbálnunk, hogy őket is - lehetőleg egy személyben - törvényhozóvá és a törvények őrévé képezzük ki. {b}

KLEINIASZ: Miért ne, ha ugyan képesek vagyunk rá.

ATHÉNI: Megpróbálni feltétlenül meg kell próbálnunk, minden erőnk mozgósításával.

KLEINIASZ: Egyetértek.

XV. ATHÉNI: Szóljunk tehát így hozzájuk: „Barátaink, törvényeink oltalmazói, mi valamennyi általunk hozott törvénnyel kapcsolatban rengeteg részletet ki fogunk hagyni - ez elkerülhetetlen; a lényeges pontokat és az egésznek a vázát azonban mindenképpen igyekszünk {c} nagy vonalakban felrajzolni; ezt a vázlatot aztán nektek kell kiegészítenetek. S most hallgassátok meg, milyen elvek szerint kell ezt tennetek. Megillosz, Kleiniasz és én nemegyszer megbeszéltük már ezt egymás között, és megállapodtunk helyességében. Azt szeretnénk, ha ti is egyetértenétek velünk, és tanítványaink lennétek, s így azt a célt tartanátok szem előtt, amit a mi egybehangzó véleményünk szerint a törvény őrének és a törvényhozónak egyaránt szem előtt kell tartania. [220] Megállapodásunknak az a lényege, hogy a közösség minden egyes tagjának - legyen férfi vagy nő, ifjú vagy öreg {d} egész életében szüntelenül minden erejével arra kell törekednie, hogy derék emberré váljon, megszerezze az emberhez méltó lelki kiválóságot, akár egyfajta életvezetés, akár jellembeli adottság, akár szerzett tulajdonságok folytán, akár buzgó vágy vagy meggyőződés, akár tanulmányok révén - de semmit, ami az erény megszerzésének útját állana, ne részesítsen előnyben, végső esetben {e} még városát sem, amennyiben pusztulás fenyegeti, és ő inkább a száműzetést vállalja, mintsem annak végignézését, hogyan vetnek szolgajármot nyakára és kerül hitványak uralma alá, mert minden szenvedést ki kell állnunk inkább, mintsem hogy elfogadjunk egy olyan államformát, amely a természeténél fogva megrontja az emberek jellemét. Ebben állapodtunk hát meg az előzőkben, {771} és most ti ezen az alapon dicsérjétek és bíráljátok a törvényeket: amelyek nem képesek e célt elősegíteni, gáncsoljátok; amelyek ellenben képesek, azokat fogadjátok örömmel és jóindulattal, és éljétek az ő szellemükben! Az olyan életfelfogásnak ellenben, amelyik egyébire, az úgynevezett javakra törekszik, mondjátok búcsút!" Ezek után fogjunk hozzá a törvényhozáshoz, a szent dolgokkal kezdve. Vegyük először is az

ötezer-negyvenes számot,²⁵⁵ és figyeljük meg, mennyi előnyös osztási {b} lehetőséggel rendelkezik önmagában véve is, és törzsenkénti felosztásban is; egy törzs az egésznek a tizenkettő része, ami pontosan megegyezik hússzor huszonegygyel. A teljes szám is tizenkét részre osztható tehát, és a törzset alkotó családok száma (a négyszázhusz) is osztható tizenkettővel.²⁵⁶ Minden ilyen részt úgy kell tekinteni, mint az isten szent adományát, hiszen a hónapok számához és a mindenség körforgásának szakaszaihoz alkalmazkodik.²⁵⁷ Így érezhet minden város is természetes készletet arra, hogy szentnek tekintse a felosztott [221] részeket: mármint az egyes törvényhozók különféleképpen, {c} egyik a másiknál helyesebben és szerencsésebben végezte és szentelte az isteneknek a felosztást; mi azonban azt állítjuk, hogy a mi választásunk volt a leghelyesebb az ötezer-negyvenes számot illetően, mivel ennek egytől tizenkettőig valamennyi szám osztója, a tizenegyet kivéve. De ezen is könnyű segíteni: mert ha az egészből két házi tűzhelyet elhagyunk, ismét egész számot kapunk {d} eredményül.²⁵⁸ S hogy mindez valóban így van, ennek bizonyítása nem nyúlna hosszúra, ha volna időnk rá, ám most adjunk hitelt ennek a titokzatos magyarázatnak és érvnek, és így osszuk fel gondolatban az egészet; minden rész védnökéül válasszunk egy istent vagy istenek fiát, állítsunk neki oltárokat, és mindent adjunk meg, ami a kultuszhoz szükséges, s havonta kétszer gyűljenek össze áldozni az oltárok mellett, tehát tizenkét áldozóünnep essék a törzsön belüli tizenkét részre, és ismét tizenkettő magukra a törzsekre, a város tizenkét részére. Ezek elsősorban az istenek iránti hála kifejezése kedvéért és egyáltalán az istenekre való tekintettel történnek, {e} másodsorban pedig azért, hogy a polgárok megismerjék egymást, megbarátkozzanak és egyáltalán érintkezzenek egymással.²⁵⁹ Mert különösen a házasságkötésre való tekintettel kell az ismeretlenség és idegenség állapotát kiküszöbölni, hogy a házasságkötő férfi és menyasszony családja kölcsönösen ismerje egymást; mert mindennél fontosabb, hogy lehetőleg ne érje családás őket ebben a dologban. {772}

Ennek a komoly dolognak a kedvéért kell játékokat is rendezni, az ifjak és leányok kartáncait, hogy ott korukhoz illő, természetes alkalmuk legyen látni egymást, ruha nélkül, már amennyire a józan szemérem engedi.²⁶⁰ Mindezeknek felügyelői és rendezői a karvezetők [222] legyenek, s a törvények őreivel együtt ők hozzanak kiegészítő (örvényeket is, ahol mi nem rendelkezünk róluk. Mert {b} hiszen, mint említettük, a törvényhozó rendelkezései nem terjedhetnek ki minden apró részletre, s így azok, akik hivatalos évük alatt tapasztalatot szereznek e téren, a gyakorlat alapján rendelkezzenek, és hajtsák végre évente a szükséges változtatásokat, amíg csak ezek a gyakorlatok és szabályaik megfelelő célhoz nem érkeztek. Az áldozatokra és kartáncokra vonatkozó tapasztalatszerzésre, beleértve minden egyes részletet, tíz esztendő látszik megfelelő és elégséges időnek; s ha még él az eredeti {c} törvényhozó, akkor vele együtt, ha pedig elhunyt, az egyes hivatalban lévő tisztségviselők egyedül terjesszék a törvények őrei elé javaslataikat, és végezzék el az illetékeségük körébe tartozó javításokat, míg csak minden egyes mozzanat a lehető legtökéletesebben ki nincs dolgozva. Amit megalkottak, azt aztán változtathatatlanul kell tekinteni, s úgy kell alkalmazni, mint a többi törvényt, melyet kezdetben maga a törvényhozó alkotott, s melyet önkényesen senki sem változtathat meg. Ha pedig egyszer {d} mégis fellép a változtatás szükségessége, az összes tisztségviselőnek s az egész népnek tanácskozással kell összeülnie, és fel kell keresnie az összes jóshelyeket; s csak akkor, ha véleményük egybehangzó, szabad a változtatást végbevinni, különben soha semmi szín alatt - a tiltakozásnak a törvény értelmében mindig helyt kell adni.

²⁵⁵ Vö. 737 e és 746 d.

²⁵⁶ $5040 : 12 = 420$; $420 = 20 \times 21$; $420 : 12 = 35$.

²⁵⁷ A gondolat athéni előképéhez vö. *Az athéni állam* 2. töredék; Németh Gy. (szerk.), 2002, 57. o.

²⁵⁸ $5038:11 = 458$.

²⁵⁹ A görög kultusz közösséget erősítő funkciója (ld. 738 d-e) olyan fontos volt, hogy aki nem vett részt a közös áldozatokon, súlyos büntetésre számíthatott. Szókratész ellen éppen ez volt az egyik vád, vö. Xenophón: *Emlékeim Szókratészről* 1.1-2.

²⁶⁰ Ezek az ünnepek lehettek a párválasztás legfontosabb alkalmai, de a végső döntést az apák hozták meg.

XVI. Amikor egy ifjú elérte a huszonöt éves kort,²⁶¹ s kellő körültekintés és kölcsönös ismerkedés után úgy véli, hogy kedvére való és hozzáillő leányt talált {e} családalapítás végett, házasodjék meg harmincöt éves korán alul; előbb azonban hallgassa meg, hogyan kell illő és megfelelő párt keresni; hiszen, mint Kleiniasz mondta, minden törvény elé a neki megfelelő bevezetést kell csatolni.

KLEINIASZ: Jól emlékszel, barátom, és szerintem is meg-lelelő alkalmat ragadtál meg egy ilyen bevezetésre. [223] {773}

ATHÉNI: Igazad van. „Fiam - így szólunk a derék atyák sarjához -, olyan házasságot kell kötni, mely a megfontolt emberek szemében látszik jónak; ezek pedig azt tanácsolják, hogy ne kerüld a szegénnyel való házasságot, és ne keress mindenáron gazdag menyasszonyt, hanem, ha a többi feltétel azonos, mindig a nehezebb helyzetben lévő részesítsd előnyben és válaszd élettársadul.²⁶² Mert ez az államnak is előnyösebb, és a rokonságra lépő {b} családoknak is: hiszen az egyenletes és arányos sokkal különb és értékesebb a ki nem egyenlítettnél és mértéktelennél. Mértékletes és higgadt szülők veje kívánjon tehát lenni az olyan ember, aki tudja magáról, hogy heves és a kelleténél gyorsabban fog bele mindenbe. Az ezzel ellentétes jellemű ember is önmagával ellentétes rokonságra törekedjék. Mindenesetre a házasságnak az az egy vezérelve legyen, hogy olyan házasságot kell kötni, mely az állam javát, nem pedig az egyén gyönyörűségét segíti elő. Márpedig mindenki ahhoz vonzódik természet {c} szerint, aki hasonló hozzá; de ily módon az egyenetlenség és aránytalanság csak fokozódik az államban, akár a vagyont, akár a jellemek változatait nézzük: ennek folytán a legtöbb városban olyan állapot következik be, amit legkevésbé óhajtunk. Ha azonban kifejezetten törvényi intézkedéssel rendelnénk el, hogy a gazdag ne vegyen gazdagot, se a befolyásos ember hasonló család leányát, és kényszerítenénk az embereket, hogy a hevesebb temperamentumúak higgadtabbakkal, a higgadtabbak pedig hevesebbekkel igyekezzenek életközösségre lépni, ezzel nevetségessé is válnánk, azonkívül sok ember indulatát {d} is felgerjesztenénk magunk ellen. Mert nem könnyű belátni, hogy a polgárságnak vegyítettnek kell lennie, mint a bornak, mely bódító illatot árasztva forrong, ahogy a keveredőedénybe öntik, de ha a másik, józan isteni elem lecsillapítja, szép harmóniában egyesül vele, és csodálatos, kiegyensúlyozott itallá szelídül. S hogy ugyanennek [224] kellene történnie a fiatalok összepárosításában, ezt nem képes belátni szinte senki sem; épp ezért mellőzni kell a törvény kényszerét, helyette mintegy varázsszavú rábeszéléssel kell megpróbálni az embereket meggyőzni arról, hogy becsüljék többre a házasulandó ifjak {e} kiegyenlítődéését a házasfelek - amúgy is elérhetetlen - vagyoni egyenlőségénél, és az írott törvény kényszere helyett próbáljuk megszégyenítéssel jobb belátásra bírni a hozományvadászt.”

XVII. A házasságot illetően ezek az intelmek a helyénvalók, valamint az előbb említettek, hogy a mindig újjászülető természet örök folyamatába kell bekapcsolódni azzal, hogy gyermekeket és unokákat hagyunk hátra, {774} s így magunk helyett mindig új meg új szolgákat állítunk az istenség számára. Mindezeket és még többet is mondhatna az ember a házasság ösztönzésére előljáró beszédében. Ha azonban valaki szépszerével nem fogad szót, hanem úgy él a városban, mint valami közösségen kívüli idegen, és harmincöt éves korára is nőtlen marad, fizessen évente bírságot; mégpedig az első osztályban száz drachmát, a másodikban hetvenet, a harmadikban {b} hatvanat, a negyedikben harmincat,²⁶³ s a pénz Hérának²⁶⁴ legyen szentelve. Aki pedig nem fizet,

²⁶¹ Vagyis a férfiak 25 (30) - 35 éves korukban nősüljenek. A házasodási életkor történelmi változásáról vö. 721. A lányoknak 16-20 év között kellett férjhez menni, vö. 785 b.

²⁶² Platón itt a lakosság anyagi kiegyenlítődéására törekszik, de javaslata eltér az általános görög gyakorlattól, amely az azonos gazdasági helyzetben lévő, vagy lehetőleg a gazdagabb partnert preferálta.

²⁶³ Ilyesféle házassági kényszerről csak Spártából és Krétáról vannak adataink (vö. Spártában 740; Plutarkhosz: *Lükurgosz* 15; ill. Krétán, Sztrabón: *Geógraphika* 10. 4. 20.). A platóni házassági kényszer azokra az özvegyekre is vonatkozik, akik még nem biztosítottak kellő számú utódot, vagyis legalább egy fiút és egy lányt az államnak (vö. 930 b). Figyelemre méltó, hogy a legszegényebbeknél a büntetés is jóval alacsonyabb.

²⁶⁴ Az egyedülálló ember a házas kapcsolatok isteni védelmezőjét is sérti azzal, hogy nem él törvényes házasságban.

az büntetésül évente a tízszeresével sújtassák; az összegek behajtásáról az istennő kincstárnoka gondoskodik; ha pedig nem hajtáná be, ő maga köteles leróni, és a számadása alkalmával erről is be kell számolnia mindenki előtt. Anyagilag tehát így bűnhődjön az, aki nem akar megházasodni; azonkívül semmiféle tiszteletet ne kapjon az ifjabbaktól, és ne engedelmeskedjék neki senki az ifjak közül; s ha [225] {c} valamelyiket meg akarná fenyíteni, mindenki siessen bántalmazott társának segítségére; s ha valaki jelen van, és mégsem segít, a törvény bélyegezze gyáva és hitvány polgárnak.²⁶⁵

A hozományról már szóltunk előbb, de ismételjük meg: valószínűtlen, hogy a szegények szűkös anyagi helyzetük miatt úgy öregednének meg, hogy akár a házasságról, akár lányuk kiházásításáról le kellene mondaniuk.²⁶⁶ Hiszen ebben az államban mindenkinek megvannak az {d} alapvetően szükséges anyagi javai, ezért a nők kevésbé fogják fölényesen kikoszorazni kériőiket, a férjek pedig nem jutnak méltatlanul megalázó és szolgai helyzetbe a vagyoni különbségek miatt. Aki pedig betartja a korlátokat, nemesen cselekszik; aki azonban nem, és ötven drachmánál többet ad vagy fogad el öltözkedésre, vagy a harmadik osztályban az egy mina értéket, a másodikban másfél, az első osztályban pedig a két mina értéket túllépi,²⁶⁷ az a többlettel azonos értékű összeget fizessen be az {e} állampénztárba; maga a hozomány pedig legyen Hérának és Zeusznak szentelve, s a büntetést e két isten kincstárnokai hajtsák be, miként az aggregények esetében Héra kincstárnoka köteles a bírságot behajtani, vagy pedig a magáéból leróni.

Eljegyzést elsősorban az apa jogosult kötni,²⁶⁸ másodsorban a nagyapa, harmadsorban az ugyanazon apától [226] származó testvérek. Ha ezek közül senki sem él, az anyai rokonoké a jog ugyanilyen sorrendben; ha pedig a sors rendkívüli helyzetet teremt, a legközelebbi rokonok az illetékesek a gyámokkal együtt. Ami pedig a házasságot megelőző áldozatot, vagy bármi más, a menyegzőt {775} megelőző, kísérő vagy azt követő szent cselekményt illeti, annak megfelelő elvégzése felől a hivatásos magyarázókat kell megkérdezni abban a meggyőződésben, hogy ha őket követjük, minden jól fog sikerülni.

XVIII. A menyegzői lakomára mind a vőlegény, mind a menyasszony legfeljebb öt-öt barátját, illetve barátnőjét hívja meg, s ugyanennyit a rokonai és hozzátartozói közül. A költségek pedig ne lépjk túl az illetők anyagi helyzetét: tehát az első osztályba tartozóknál az egy minát, a {b} másodikba tartozóknál a fél minát, s így tovább, amint lefelé haladunk a vagyon fokozatain. S aki követi a törvényt, általános elismerésben részesüljön; aki ellenben áthágja, azt büntessék meg a törvények őrei, mint olyan embert, akinek nincs a széphez érzéke és járatlan a nászi műsák törvényeiben és dallamaiban.

Annyit inni, hogy az ember lerészegedjen, máskor sem illik, legfeljebb a bort adományozó isten ünnepein, és nem is veszélytelen, különösen akkor, mikor nászát üli az ember - ilyenkor igazán eszénél kell lennie a {c} vőlegénynek és a menyasszonynak egyformán, hiszen életük nagy fordulópontjához érkeztek, és a magzatnak józan szülőktől kell származnia. S nem lehet tudni, melyik éj vagy nap fogja az új életet fellobbantani az isten segítségével. A nemzésnek tehát nem szabad italtól elbódult, szétesett állapotban történnie, hanem úgy van rendjén, ha szilárdan, biztosan és nyugodtan tud az új sarj megfoganni. A bortól elázott ember viszont maga is ide-oda ingadozik, és mást is magával sodor, mert testileg-lelkileg magánkívül van. Az ittas ember tehát ebben az {d} ingadozó állapotában teljesen alkalmatlan a megfelelő nemzésre, úgyhogy minden valószínűség szerint egyenetlen, megbízhatatlan, nem egyenes úton járó jellem és testalkat származna tőle. Ezért leghelyesebb az egész évben, sőt az egész életben, de legalább a nemzés

²⁶⁵ Spártában pl. az aggregénynek nem adták át az ifjak a helyüket.

²⁶⁶ A fordítás Pangle és Schöpsdau értelmezését követi. A korabeli szokások szerint a hozományt a menyasszony apja adja a vőlegénynek. (B. G)

²⁶⁷ Krétán a hozomány a fiú jussának fele (Sztrabón: *Geógraphika* 10. 4. 20) vagy harmada volt (*Gortüni törvények*, Németh Gy. [szerk.], 2003, 165. o.). A hozomány a nő biztosítéka volt a házasságban. A válásnál ugyanis vissza kellett szolgáltatni a hozományt. Minél nagyobb volt ez az összeg, annál biztosabb lehetett a nő házassága tartósságában. Ez, természetesen, behatárolta a férjek lehetőségeit. Szolón jelentősen korlátozta a hozomány nagyságát (Plutarkhosz: *Szolón* 20). Talán ez szolgált Platón mintájául.

²⁶⁸ A lányt *küriosza* adta férjhez, aki vagy apja, vagy bátyja, vagy idősebb férfi rokona lehetett.

időszaka alatt [227] óvakodni, és nem tenni szándékosan olyat, ami ártalmas lehet, sem pedig nem esni a féktelenség és a természet rendje elleni vétség hibájába; mert mindez {e} szükségképpen bevésődik a magzat lelkébe-testébe, és így mind silányabb nemzedék jön a világra.²⁶⁹ Különösen pedig a nász napján és éjszakáján kell minden effélétől tartózkodni, mert a kezdet, mint valami isten, meglepedve az emberek között, mindent megóv, és szerencsésen célhoz visz, ha az emberek részéről az őt megillető tiszteletben részesül. {776}

Aki családot alapít, az ősi birtokon lévő két lakóház egyikét²⁷⁰ tekintse családi fészeknek, az új nemzedék születésére és nevelésére szolgáló otthonnak, s ott ülje a nászát, távol apjától és anyjától, s ott lakjon és találja meg megélhetését gyermekeivel együtt. Mert minden barátságban szükséges egy bizonyos vágyódás, amely összeköti és -forrasztja a lelkeket; a megunásig való együttlét²⁷¹ ellenben, amely nem ismeri időnként a távollét okozta vágyat, az elteltség érzése miatt eltávolítja az embereket egymástól. Az új pár ezért hagyja ott a régi lakást {b} az apának, az anyának, valamint a feleség hozzátartozóinak, és mint valami gyarmatra elvonulva lakjon (de azért rendszeresen és kölcsönösen látogassák meg egymást), ott hozza világra és nevelje fel a gyermekeket, hogy így, mint valami fáklyát, adjuk tovább az élet lángját, s szolgáljuk az isteneket a természet törvénye szerint. XIX. Most az a kérdés következik, hogy milyen javakat szerezzünk be, hogy a valóban szükséges dolgokkal rendelkezünk. A javak nagy részét könnyű megítélni és {c} könnyű megszerezni, a szolgák kérdése azonban minden szempontból nehéz. Ennek az az oka, hogy bizonyos tekintetben helyesen, más szempontból viszont nem [228] helyesen beszélünk róluk, mert a szolgákra vonatkozó kifejezéseink részben ellentétesek, részben viszont összhangban vannak azzal, ahogy bánunk velük.

MEGILLOSZ: Ezt most megint hogy értsük? Fogalmam sincs, barátom, mire gondolsz.

ATHÉNI: Ez teljesen természetes, Megillosz barátom; mert szinte valamennyi görög között talán a spártaiak helótái okozhatnák a legtöbb kételyt és vitát, minthogy némelyek szerint helyes az intézmény, mások szerint viszont helytelen.²⁷² Már kevesebb vitát váltana ki a bithüniai mariandünoszok szolgai helyzete, akik a {d} hérakleiaiak uralma alá jutottak, valamint a thesszáliaiak béres osztályáé. Ha ezeket és az összes hasonló esetet szem előtt tartjuk, mit kell tennünk a rabszolgatartást illetően? Előbb elejtett szavaimmal, melyek értelmére teljes joggal kérdeztél rá, a következőre céloztam: tudjuk, hogy alighanem mindnyájan azt mondanánk, minél jobb érzésű és minél jóra valóbb szolgákat kell szerezni, hiszen sok rabszolga volt már, aki ura számára a testvérénél vagy az édes gyermekeinél is különbnek bizonyult az erény {e} tekintetében, és megmentette az urát vagyonával és egész otthonával együtt. Tudjuk, hogy mesélnek ilyen történeteket a rabszolgákról.

MEGILLOSZ: Csakugyan.

ATHÉNI: De ugye az ellenkezőjét is: hogy szolgálélek nem lehet romlatlan, és értelmes embernek sohasem szabad megbízni ebben a fajzatban; a legbölcsebb költőnk pedig egyenesen kijelentette Zeusz nevében, hogy [229]

{777} [...] derekasságát félig már elveszi úgyis
Zeusz annak nyomban, kire rácsap szolgai napja.²⁷³

²⁶⁹ Az antik orvosi irodalom állandóan visszatérő gondolata, vö. Szóranosz: *A nők betegségeiről* 1. 12.38. Lükurgosz is azt javasolta, hogy a házasodó ifjak ne igyanak bort, vö. Plutarkhosz: *Lükurgosz* 15.6.

²⁷⁰ Vö. 745 c - e.

²⁷¹ Ennek elkerülését Xenophón is hangsúlyozza, vö. *A lakedaimóniak állama* 1.

²⁷² A helóták az örökölhető parcella, a *klarosz* elidegeníthetetlen részét képezték, ezért adni-venni éppúgy nem lehetett őket, mint magát a földet. A helóta ebből következően nem rabszolga volt, hanem inkább az örökösen röghöz kötött jobbágyéhoz hasonlított a helyzete. Ehhez hasonlóak voltak a krétaiak *voikeuszai* vagy *klarótaszai*, a thesszáliaiak *penesztészei*, a hérakleiai *mariandünoszok* vagy az athéni *hektémoroszok* Szolón előtt. Ezt a társadalmi réteget, mivel a szabadok és rabszolgák között állt, köztes (*metaxu*) rétegnek nevezzük, vö. Németh Gy. 1999, 105. o. Különös, hogy Platón itt a vásárolt rabszolgákkal (*dulosz*) együtt említi a *metaxu* rétegeket.

²⁷³ Homérosz *Odüsszeia* 17. 322-323. Devecseri Gábor az általánosan elfogadott szövegváltozatot fordítja, melyben az *areté* (derekasság, érték, erény) felének elvesztéséről van szó, míg Platón egy olyan verziót idéz, melyben a *nusz* (értelem) fele vész el (*B. G*).

Mármost némelyek ezt eszükbe vésve nem is bíznak a szolgafajzatban, hanem állatok módjára ösztökével és korbáccsal - nem háromszorosan, hanem sokszorosan - igazán szolgálivá alázzák a szolgálók lelkét. Mások viszont teljesen ellenkezőleg járnak el.

MEGILLOSZ: Valóban. {b}

KLEINIASZ: Akkor hát mi melyiket válasszuk, barátom, e két ellentétes felfogás közül? Hogyan bánjunk a rabszolgákkal a mi országunkban, és hogyan fegyelmezzük őket?

ATHÉNI: Mit is tehetünk, Kleiniasz? Világos, hogy az ember, ez a nehezen kezelhető lény, nem lesz egykönnyen hajlandó elismerni ezt a szükséges megkülönböztetést a {c} gyakorlatban a szolga meg szabad ura között. Kényes egy jószág tehát a rabszolgánép! A tények ezt sokszorosan bizonyítják: itt vannak a messzéniaiak gyakori felkelései;²⁷⁴ továbbá tudjuk, hogy mennyi baj származik az államok számára abból, ha sok, egy nyelven beszélő rabszolgájuk van; végül ott van az úgynevezett kóborlóknak Itáliában végbevitt sokféle fosztogatása és az azzal járó szenvedések.²⁷⁵ Ha az ember mindezt tekintetbe veszi, igazán nem tudja, mitévő legyen ebben a kérdésben. Csupán két {d} eszköz marad számunkra: ha azt akarjuk, hogy szolgálók könnyebben beilleszkedjenek helyzetükbe, ne legyenek honfitársai egymásnak, hanem a lehető legkülönbözőbb nyelvűek legyenek;²⁷⁶ de bánjunk velük jól, nem csak [230] az ő kedvükért, hanem főként saját magunk miatt. A bánásmódot illetőleg azt tartsuk szem előtt, hogy semmiféle önkényes erőszakra ne ragadtassuk magunkat házi szolgálókkal szemben; sőt, ha lehetséges, jogtalanságot még kevésbé kövessünk el velük szemben, mint a velünk egyenlőkkel szemben. Mert az, hogy ki tiszteli természetétől fogva és nemcsak színleg a jogot és igazságot, és ki gyűlöli valóban az igazságtalanságot, itt derül ki, az ilyen emberekkel szemben, akik ellen könnyebb igazságtalanságot elkövetni. Akinek tehát feddhetetlen a {e} viselkedése és bánásmódja a szolgálival szemben, és semmi olyat nem követ el, ami a természetes jó érzést és a jogot sértené, az a leghivatottabb rá, hogy elvesse az erény magvait. Mindezt ugyanilyen joggal el lehet mondani minden úrra, türannoszra és mindenkire, aki bármiféle hatalommal rendelkezik nála gyengébbek fölött. Jogos esetekben természetesen fenyíteni kell a szolgálókat, nem egyszerű intelemmel, mintha szabad emberek volnának,²⁷⁷ és nem kell elkényeztetni őket; a cselédekhez szinte mindig paranccsal kell szólni, szolgálóval {778} tréfálkozni pedig soha semmi körülmények között sem szabad, sem férfival, sem nővel, még ha sokan így szoktak is tenni velük, és esztelenül elrontva őket, mindkét fél számára nehezebbé teszik az életet: azoknak a szolgálót, magunknak a fegyelmezést.

KLEINIASZ: Igazad van.

ATHÉNI: S ha az ember szerzett magának lehetőségeihez mérten megfelelő számú és képzettségű szolgálót, akik minden munkájában segítségére lehetnek, nem az a soron következő lépés, hogy a lakásokat megtervezzük?

KLEINIASZ: Dehogynem! {b}

XX. ATHÉNI: Ráadásul egy új és eddig lakatlan városnak úgyszólván az egész város építkezését szabályoznia kell, hogy annak minden részlete miképpen történjék - különösen a szent helyek és a falak kérdését. Ezt voltaképpen a menyegző előtt kellett volna tárgyalnunk, Kleiniasz [231] barátom, de semmi baj nem fog abból származni, hogy most később esik szó róla; ha viszont mindez a {c} gyakorlatban is megvalósul, akkor isten segítségével a menyegző előtt kell megoldanunk ezt a kérdést, s csak mindezek elintézése után térhetünk amazokra. Most elég csak vázlatosan beszélni róla.

KLEINIASZ: Teljesen igazad van.

²⁷⁴ A legjelentősebb messzéniai helótafelkelés a Kr. e. 464-es földrengés után robbant ki.

²⁷⁵ Az itáliai *peridinoszok* Kr. e. 356-ban lázadtak fel Lucániában. Feltehetőleg szökött rabszolgák és rablók bandáiról van szó.

²⁷⁶ A megfogalmazásból nyilvánvaló, hogy Platón egyértelműen vásárolt szolgálókra, és nem görög anyanyelvű *metaxükre* gondol.

²⁷⁷ Ezzel szemben Xenophón a büntetés mellett a jutalmazást is legalább olyan fontosnak tartja, vö. *A gazdálkodásról* 13.10; 14.7.

ATHÉNI: A szentélyeket az agora körül kell felépíteni,²⁷⁸ valamint körben a város környéki magaslatokon, a biztonság és a tisztaság kedvéért. A templomok közelében hivatali helyiségek és bíróságok legyenek, hogy itt, mint {d} valóban szent helyeken, kapjanak és osszanak igazságot, mert szent dolog a jog, és szentek a templomban lakó istenek. Itt kell lenniük azoknak a törvényszékeknek is, ahol gyilkossági s egyáltalán főbenjáró perekben ítéleznek.

Ami pedig a falakat illeti, Megillosz, teljesen egyetértek Spártával abban, hogy hagyni kell a földben aludni a falakat, és nem szabad őket felkelteni, a következő okból: eleve szép az a sokszor idézett költői gondolat, hogy {e} inkább bronzból és vasból legyenek a falak,²⁷⁹ mint kőből, de emellett a mi eljárásunk amiatt is joggal válna nevetségessé, hogy miközben évente kiküldjük az ifjakat az országba, hogy árkot és sáncot ássanak, védőbástyákkal tartsák távol az ellenséget, hogy az át ne léphesse az ország határait - mi mégis fallal vesszük körül a várost, ami először is nem hasznos a város egészsége {779} szempontjából, azonkívül elpuhult magatartást olt a lakosok lelkébe, mert arra csábítja őket, hogy falaik mögé menekülve ne szálljanak szembe az ellenséggel, s ne éjjel-nappal való őrködéssel akarják magukat megóvni, hanem úgy vélekedjenek, hogy falakkal és kapukkal bekerítve és nyugodtan szunnyadva találják meg a védelem igazi eszközét, mintha az ember nem fáradozásra született volna. Az ilyen korlátolt emberek nem látják be, hogy az igazi [232] pihenés a fáradozás gyümölcse, a rút henyélésből és könnyelműségből viszont csak fáradtság és ínség származik.

De ha mégsem lehetnek el teljesen fal nélkül az {b} emberek, akkor a magánházak építését kell eleve úgy rendezni, hogy az egész város egyetlen falat alkosson, amennyiben az összes ház hasonló szerkezete és mérete folytán az utak felé védőfalat formál, ami egyébként látványnak sem utolsó: a város úgy néz ki, mintha egyetlen házat alkotna, de megkönnyíti az őrködést is, és egyáltalán kitűnő eszköz a város megvédésére.²⁸⁰

Úgy volna helyénvaló, ha elsősorban a bentlakók törődnének azzal, hogy az épületek eredeti állapotukban megmaradjanak, de a városfelügyelőknek ellenőrizniük {c} kell őket, és a hanyagokat büntetéssel kell a mulasztások pótlására kényszeríteniük. Nekik kell a város minden részén a tisztaságra felügyelniük, és megakadályozniuk, hogy egyetlen magánember is igénybe vegyen épülettel vagy árkolással közösségi célra szánt területet. Nemkülönben nekik kell gondoskodniuk az esővíz elvezetéséről,²⁸¹ valamint a városon belül és kívül felállítandó építményekről.²⁸²

A törvények őrei mindezeket szemügyre véve, a {d} szükségletek szerint hozzanak utólag törvényeket mindenütt, ahol az első törvényhozás kellő tapasztalat híján figyelmen kívül hagyott valamit.

Mikor aztán elkészültek az agorát körbevevő épületek, a testgyakorló helyek, az iskolák, és már csak látogatókra várnak, s a színházak is várják a nézőket, térjünk rá arra, ami a menyegző után következik - a törvényhozás sorrendjéhez tartva magunkat.

KLEINIASZ: Teljesen igazad van.

XXI. ATHÉNI: Tegyük fel tehát, hogy a menyegzők már {e} megvoltak, Kleiniasz barátom; ezután a gyermekek megszületése előtti, legalább egyéves időszak életmódjáról. [233]

Jelenleg azonban az emberi nem sajnos olyan messze {c} jár ettől a céltól, hogy értelmes ember még csak említést sem tehet róla más vidékeken és államokban, ahol még a közös étkezést sem honosították meg hivatalosan. Ilyen helyeken tehát hogyan próbálhatná meg valaki - anélkül, hogy nevetségessé tenné magát - ténylegesen rákényszeríteni a nőket arra, hogy az ételt-italt nyilvánosan, mások szeme előtt fogyasszák el. Hiszen nincs semmi, amit ennél nehezebben tűrne el a női nem. Hozzá van szokva a visszavonult és homályban folytatott élethez; ha erőszakkal a fényre vonszolnák, kézzel-lábbal tiltakozna és ellenszegülne, végül pedig győzedelmeskedne a

²⁷⁸ Az általános görög gyakorlatnak megfelelően.

²⁷⁹ Ti. a nehézfegyverzetű gyalogosok fegyverei, ne a kövek védjék a várost. A példa ebben is Spárta, nem Athén, amelynek falait még Themisztoklész építette ki.

²⁸⁰ Gyakori építészeti megoldás az újkorban a kalóztámadásoktól sújtott görög szigeteken, igaz, klasszikus ókori régészeti példát nehéz találni rá.

²⁸¹ Vö. 761 b.

²⁸² Dale nem építményekre, hanem csatornákra gondol.

törvényhozó {d} fölött. Másutt tehát - mint mondtam - még arról se lehetne szó, hogy ennek a helyes voltát szóval kifejtsük, mert általános felzúdulást keltene; itt azonban talán lehetséges. Ha tehát úgy vélitek, hogy legalább az eszmék tisztázása kedvéért nem célt tévesztett az állam egész berendezéséről folyó beszélgetés, szívesen elmondom, ha akarjátok, mennyire jó és helyénvaló ez az intézmény; ha azonban nem szívesen hallgatjátok, akkor abbahagyom.

KLEINIASZ: No de kedves barátom, mindketten roppant kíváncsian várjuk, mit mondasz. {e}

XXII. ATHÉNI: Akkor hát lássuk! De ne csodálkozzatok, ha látszólag nagyon messziről kezdem el. Elvégre van időnk, és semmi sem sürget, hogy ne vizsgálhassuk meg minden oldalról a törvények kapcsán felmerülő kérdéseket.

KLEINIASZ: Igazad van.

ATHÉNI: Térjünk tehát vissza egyik első megállapításunkhoz²⁸³. Nos, annyit minden embernek be kell látnia, {782} hogy az emberi nemnek vagy egyáltalán nem volt kezdete és nem lesz soha vége sem, hanem volt és lesz mindörökké; vagy pedig, ha volt kezdete, beláthatatlan messzeségben van az az idő, mikor keletkezett.

KLEINIASZ: Ez világos.

ATHÉNI: Akkor hát nem gondolhatjuk-e teljes joggal, hogy ennyi idő alatt városok keletkeztek és pusztultak el, [236] mindenféle szokások alakultak ki, hol rendezett keretek között, hol rendezetlenül, az evés és ivás szükséglete is a legváltozatosabb módokon nyilvánult meg a világ különféle tájain, de mindenféle változások álltak be az {b} éghajlatban is, amelyekkel együtt bizonyára az élőlények is számtalan átalakuláson mentek át?

KLEINIASZ: Teljes joggal gondolhatjuk ezt.

ATHÉNI: S ugye azt is feltehetjük, hogy szőlő sem volt mindig,²⁸⁴ hanem egyszer csak megjelent valahol, éppígy az olajfa, meg Démétér és Koré ajándéka is, s hogy egy Triptolemosz segített bennünket hozzájuk?²⁸⁵ S nem hihetjük-e, hogy abban az időben, mikor még ezek nem voltak, az élőlények - akárcsak most - egymást falták fel?

KLEINIASZ: Miért ne hihetnénk?

ATHÉNI: Hiszen még ma is láthatjuk azt a sok helyütt {c} megmaradt szokást, hogy emberek egymást áldozzák fel az oltárokon,²⁸⁶ ugyanakkor halljuk ennek az ellenkezőjét is, hogy másutt a szarvasmarhát sem tekintették tápláléknak, és nem áldoztak állatot az isteneknek, hanem kalács, mézzel áztatott gyümölcs és más efféle ártatlan áldozatok voltak szokásban; a hústól pedig tartózkodtak, abból a megfontolásból, hogy nem lehet istennek tetsző az eleven megenni, sem az istenek oltárait vérrel [237] beszennyezni; s így a hajdankorban az úgynevezett orphikus életmód jött szokásba, amely kizárólag élettelen {d} táplálék fogyasztását engedte meg, és tartózkodott minden lelkes lénytől.

KLEINIASZ: Amit mondasz, azt a hagyomány is így tartja, és nagyon valószínű is.

ATHÉNI: De valaki azt kérdezhetné: ugyan miért mondtuk el most mindezt?

KLEINIASZ: Jogos a kérdés, barátom.

ATHÉNI: Azt is megpróbálom tehát kifejtteni - ha tudom -, ami ezekből következik.

KLEINIASZ: Mondd hát!

²⁸³ 781e5-6.

* Az eredeti kiadványban a 283-as lábjegyzet 285. lábjegyzetként jelenik meg, így ettől kezdődően a digitális változat lábjegyzetének számozása ennyivel eltér a nyomtatotthoz képest.

²⁸⁴ Ezt minden görög tudta, hiszen Dionüszosz tanította meg szőlőművelésre az attikai Ikarioszt.

²⁸⁵ Démétér a földművelés istennője, lánya, Koré, más néven Perszephoné pedig az alvilág urának felesége lett. Minden tavasszal feljön az alvilágból, vagyis a növényi vegetáció istennője. Kettőjük legfőbb kultushelye az attikai Eleuszisz. Ugyancsak eleusziszi volt Triptolemosz királyfi, akit Démétér megtanított a földművelésre, gabonatermesztésre. Triptolemosz terjesztette el a Démétértől kapott tudást az emberek között.

²⁸⁶ Ami egyben olykor kannibalizmust is jelent, hiszen az oltáron feláldozott állatok nagy részét is elfogyasztották. Távoli népekről (szkítákról, indiaiakról) Hérodotosz említi, hogy halottaikat megeszik. Emberáldozat áll Euripidész tragédiájának központjában (*Iphigeneia a tauroszok között*), és a Platón neve alatt fennmaradt *Minosz* is megemlíti a karthágóiak gyermekáldozatát (315 b). Az élelmiszerhiány miatti emberevésre Hérodotosz hoz példát (325). E véres példákkal szemben áll az orphikusok misztérium-vallásának vegetarianizmusa (az orphikusokról vö. 669 és 701).

ATHÉNI: Úgy látom, hogy az egész emberi élet három {e} szükséglettől és vágytól függ, s ezek helyes irányítás mellett gyarapodást, boldogulást és erényt eredményeznek, helytelen irányítás mellett az ellenkezőjét. Az első két szükséglet az evés és az ivás, melyek tüstént születésünkkel fellépnek, s a rájuk irányuló, természettől belénk oltott vágy minden élőlényben kínzó hevesességgel támad, és nem engedi, hogy meghallgassák annak szavát, aki arra intene, hogy mást is kell cselekedni, mint {783} a vágyakat és gyönyöröket kielégítve, minden fájdalomtól megóvni magunkat. Harmadikként legutoljára lép fel bennünk a legerősebb szükséglet és leghevesebb vágy, mely őrző izzásba hozza az embereket: a nemzésnek, a faj fenntartásának ellenállhatatlan erővel lángoló vágya ez. Arra kell törekednünk, hogy ezt a három betegséget javunkra fordítsuk, szembeállva az úgynevezett gyönyörrel; tehát a három legerősebb eszközzel kell fékeznünk őket: megfélemlítéssel, törvénnyel és {b} az igazság meggyőző erejével; de segítő társakul fel kell használnunk a Múzsákat és a versenyeket oltalmazó isteneket²⁸⁷ is, hogy oltsák e növekvő tüzet, és csillapítsák mindig megújuló lángját.

A menyegző után ezért a gyermekek nemzését tárgyaljuk, majd ezután a táplálásukat és a nevelésüket; s ha tárgyalásunk így megy a maga útján, törvényeink [238] megalkotása a közös étkezések felé halad előre; s ha ideérkezünk, egész közletről szemügyre vehetjük őket, s talán jobban meg tudjuk ítélni, hogy az ilyen közös intézmények csak a férfiaknak valók-e, vagy az asszonyoknak is; {c} s az ezt megelőző kérdéseket is, melyek nincsenek még törvénnyel szabályozva, rendezhetjük, és így - mint már mondtuk is - pontosabban fogjuk látni az egész kérdést, s egyúttal jobban megszabhatjuk a közös étkezés illő és megfelelő törvényeit.

KLEINIASZ: Nagyon helyesen beszélsz!

ATHÉNI: Őrizzük hát meg emlékezetünkben az imént elhangzottakat; mert talán még szükségünk lesz rájuk!

KLEINIASZ: Ezt most mire érted?

ATHÉNI: Arra, amit a következő három szóval jelöltünk {d} meg: evés, ivás, szerelmi gyönyör.

KLEINIASZ: Feltétlenül emlékezni fogunk rájuk, barátom!

ATHÉNI: Ennek örülök. S most térjünk vissza az ifjú házasokhoz, tanítsuk meg őket, hogyan kell nemzeniük a gyermekeket; s ha nem tudnánk meggyőzni, fenyegezzük meg őket a törvények szigorával!

KLEINIASZ: Hogyan?

XXIII. ATHÉNI: Az ifjú feleségnek és férjnek arra kell törekedniük, hogy minél szebb és derekabb gyermekeket {e} hozzanak világra a város számára. Mármost bármely közösen végzett munkánál, ha az emberek figyelnek egymásra és arra, amit csinálnak, mindent szépen és jól tudnak elvégezni; de ha a figyelmük és az eszük másutt jár, az eredmény is olyan lesz. Ennek megfelelően a férj minden gondolata felesége és a jövő gyermek kell hogy legyen, s ugyanígy fordítva a feleségé is, különösen {784} abban az időben, mikor még nem születtek gyermekeik. S mindezt felügyelje néhány asszony, akiket erre a célra választottunk meg, hogy hányat és mikor, azt a tisztségviselők döntsék el saját belátásuk szerint. Ezek a nők naponta gyűljenek össze Eileithüiának²⁸⁸ templomába, [239] akár a nap egyharmad részéig is,²⁸⁹ és ott együtt beszéljék meg, vajon vettek-e észre az új házások közül olyan férfit vagy nőt, aki mással törődik, mint amit a {b} menyegzői áldozatok és szentségek rendelnek. A gyermeknemzés és a szülők feletti felügyelet ideje tíz év legyen, és ne több, ha bőséges volt a gyermekáldás. Ha ellenben eddig az időpontig gyermektelen marad egy házaspár, akkor váljanak el, a rokonokkal és a felügyelő asszonyokkal közösen megállapítva a mindkét fél számára előnyös feltételeket.²⁹⁰ Ha pedig vita

²⁸⁷ Zeust és Hermészt. (B. G.)

²⁸⁸ Zeusz és Héra lánya, a szülés megkönnyítésének istennője. Gyakran azonosították Artemisszel. Már a bronzkorban tisztelt krétai istennő, akinek Knósszoszban mézet áldoztak. Amniszoszi kultuszbarlangját az *Odüsszeia* is ismeri (19.188).

²⁸⁹ A kézirati szöveg szó szerint egyetlen óra harmadáról szól. A fordítás az „óra” szót törölő szövegkiadáson alapul. Bury nyolc órának érti ezt az időtartamot, mások a nappali óák egyharmadában határozzák meg. (B. G.)

²⁹⁰ A terméketlen párokat tíz év után elválasztják egymástól. A cél ugyanis az, hogy utódokat nemzzenek a poliszfennntartására. A szükséges számú gyerek egy fiú és egy leány (vö. 930 b). Az összeférhetetlen párok válásáról vö. 930 a. A válást mindenestre állami kontroll alá helyezi, vagyis a férj nem küldheti el egyszerűen a

merül fel arról, hogy mi a {c} méltányos és előnyös a felek számára, akkor válasszanak ki tízet a törvények őrei közül, bízzák rájuk a döntést és fogadják el azt.

A felügyelők látogassanak el az új házások hajlékába, és figyelmeztetéssel vagy akár fenyegetéssel is próbálják meg leszoktatni őket hibáikról, és segíteni tudatlanságukon; de ha nem járnak sikerrel, tegyenek jelentést a törvények őreinek, s lépjenek azok közé. S ha {d} még ők sem érnének el eredményt, tárják nyilvánosság elé az ügyet, készítsenek feljegyzést róla és esküdjenek meg rá, hogy képtelenek az illetőket jobb belátásra bírni. Az így feljelentett férfi, ha nem tudja a törvényszék előtt megcáfolni vádlóit, fosztassák meg a következő jogaitól: ne jelenhessék meg menyegzőn, sem az újszülöttek felszentelési ünnepén, s ha mégis megtenné, akárki büntetlenül ütlegekkel fenýíthesse meg. Ugyanilyen rendelkezés sújtja a feleségét is: ne vehessen részt a nők [240] körmeneteiben, és legyen megfosztva minden, nőket illető megtiszteltetéstől, ne jelenhessen meg {e} menyegzőkön és a gyermekek születési ünnepségein, ha helytelen életmódja miatt bevádolták, és nem ő nyeri meg a pert.

Ha pedig a törvények szerint gyermeket hoztak már a világra, s ezután folytat viszonyt a férj egy másik nővel vagy a feleség egy másik férfival, amennyiben olyanokkal folytatnak viszonyt, akik még a gyermeknemzésre kijelölt korban vannak, akkor ugyanaz a büntetés sújtja őket, mint ami a gyermeknemző korúak számára van kiszabva.²⁹¹

Ha pedig e kor elmúltával a férfi és nő hűséges marad egymáshoz, érje őket minden tisztelet; ellenkező {785} esetben ennek ellentéte: megvetés. S ha a polgárok többsége hűségben él egymással, akkor hallgatni kell róla, felesleges a törvény; ha viszont vétének a rend és erkölcs ellen, akkor szabályozzák törvénnyel ezeket az eseteket, és járjanak el az így hozott törvények szerint.

Minden élőlény számára az első év jelenti az élet kezdetét, ezért minden fiú és leány születési évét fel kell jegyezni az ősök templomaiban.²⁹² Az egyes *phratriák*ban fehérre festett falon kell feltüntetni azon {b} főtisztviselők listáját, akik szerint az éveket számítják, emellé kell felírni sorban a *phratría* még élő tagjainak a nevét; az életből már távozókét pedig ki kell törölni. [241] A menyegző alsó és felső korhatára lányok számára tizenhat, illetve húsz év, a férfiak számára pedig harminc és harmincöt.²⁹³ Tisztiségek betöltésére a nő negyvenéves korában, a férfi harmincéves korában válik jogosulttá. A férfi hadkötelezettsége húszéves kortól hatvanéves koráig terjed. A nőket - ha szükség merül fel, hogy háborúban igénybe vegyék szolgálataikat - csak gyermekszülés után lehet alkalmazni képességüknek megfelelő és hozzájuk illő szolgálatra, ötvenéves korukig. [242]

HETEDIK KÖNYV

feleségét, ahogyan ez a görög világban általános volt (a válás és a hozomány összefüggéséről vö. 774).

²⁹¹ A házasságtörést a férfiak esetében éppúgy bünteti, mint a nőkében. A közösségen belüli rossz hír mint a büntetés eszköze: 764 a, 774 c, 880 a, 914 a-c, 917 d, 932 d és 936 b.

²⁹² A születési anyakönyvbe egyéves koruk után kellett bejegyezni a gyerekeket, amit a kb. 50%-os csecsemőhalandóság indokolt. Az éveket az évnek nevet adó főtisztviselők, *arkhónok* neve alapján tartották számon, mint Athénban. Ez mindenestre ellentmond a későbbi szabályozásnak, amely szerint a főpap alapján tartják számon az éveket (vö. 947 b). A szentély a *phratría* közösségéé volt, amely az egyes nemzetségeket egyesítette. Ez a nyilvántartás a nehézfegyverzetű gyalogság mozgósítása miatt már számos poliszbán kialakult a Kr. e. VI. században. Athénban csak a férfi polgárokat, és őket is csak 18 éves korukban jegyezték fel a községi nyilvántartásba (*Az athéni állam* 42. 1). A halottak nevének törlése azt jelenti, hogy halotti anyakönyvet nem vezettek.

²⁹³ Újból összefoglalja a házassági és hadkötelességi életkorokat (vö. 721 b, 772 d és 833 d). Ennek az lehet a magyarázata, hogy az anyakönyv alapján lehet kideríteni, ki melyik korcsoportba tartozik. A házassági életkor tekintetében a megadott helyek némi ellentmondásban állnak. A nőknél 18-20 évet is említ, a férfiaknál pedig ezúttal 30 (25 helyett)-35-öt. Platón nem tisztázza egyértelműen, hogy a nők valamennyi hivatalt betölthetik-e, vagy csak azokat, amelyeket név szerint megemlí ezen a helyen (785 b), valamint a papnői (741 c, 759 a, 800 b és 828 b), illetve felügyelői feladatok (794 a, 795 d és 813 c). A férfiak hadkötelezettsége ugyanúgy 60 éves korig terjed, mint Spártában, a nőké viszont csak 50-ig. Nem lehet pontosan tudni, Platón szerint mi a nők feladata a háborúban (vö. 794 d, 796 c, 806 a, 813-814 és 833-834).

I. ATHÉNI: Most, hogy megszülettek a fiúk meg a lányok {788} is, a következő lépésben nyilván a gondozásukról és nevelésükről kellene beszélnünk; e téma fölött nem lehet némán átsiklani, ám ha beszélünk róla, beszédünknek inkább felvilágosításhoz és intellemtelhez kellene hasonlítania, semmint törvényekhez. Hiszen otthon, a magánéletben, amikor nem mások szeme előtt van az ember, sok apróság történik vele, ami vágyai, gyönyörei és fájdalmai {b} folytán könnyen a törvényhozó törekvéseivel ellenkező következményekkel jár, s a polgárok jellemét túlságosan sokfélévé és egymástól túlságosan eltérővé teszi: ez pedig baj az állam szempontjából. De ezekre az esetekre jelentéktelenségük és gyakoriságuk miatt nem volna illő és helyénvaló büntetőtörvényeket hozni; ugyanakkor az írott törvények tekintélyét rontja, ha az emberek {c} hozzászoknak, hogy a mindennapi élet apróságai a törvényekkel ellentétesen éljenek; egy szó mint száz, törvényt hozni rájuk kétes vállalkozás, hallgatni róluk viszont képtelenség. De hadd próbáljam meg néhány példával érthetővé tenni szavaimat, mert érzem, elég rejtélyesen hangzanak!

KLEINIASZ: Nem tiltakozom.

ATHÉNI: Ugye azt jól mondtuk, hogy a helyes nevelés lényege az, hogy képes a testet és a lelket a lehető legszebbé és legkiválóbbá fejleszteni?

KLEINIASZ: Igen.

ATHÉNI: Mármost ami a test szépségét illeti, a {d} legegyszerűbb követelmény, gondolom, az, hogy a kisgyermek mindjárt születésétől fogva egyenesen és helyesen növekedjék.

KLEINIASZ: Így van.

ATHÉNI: És arra nem gondolunk, hogy minden élőlény a fejlődése elején nő a legjobban és legerőteljesebben, olyannyira, hogy hatalmas vitát váltott ki az a sokak [243] által képviselt tétel, hogy az ember magassága ötéves kora után a növekedés hátralevő húsz éve alatt már nem kétszereződik meg.²⁹⁴

KLEINIASZ: Ez így igaz. {798}

ATHÉNI: Továbbá nem tudjuk-e azt, hogy tervszerűen végzett komoly munka nélkül a testsúly rohamosan megnő, és ez rengeteg bajt okoz a szervezetben?

KLEINIASZ: Nagyon is tudjuk.

ATHÉNI: Akkor van tehát szükség a legtöbb fáradozásra, amikor a test táplálása a legnagyobb mértékű.

KLEINIASZ: De hová jutunk így, barátom? A legkisebbre, a most született gyermekekre szabjuk ki a legmegerőltetőbb mozgást?

ATHÉNI: Semmiképp - hanem még előbb: azokra, kik még anyjuk méhében fejlődnek.

KLEINIASZ: Mit mondasz, te jóember? Valóban a magzatról beszélsz? {b}

ATHÉNI: Valóban. Nem lehet csodálni, ha ti nem ismeritek az ilyen kicsinyek tornáját; ezért szeretném ezt a különös dolgot világossá tenni előttetek.

KLEINIASZ: Nagyon jól tennéd!

ATHÉNI: Nálunk jobban megértik az ilyesmit, mert ott mindenféle játékot szeretnek játszani, a kelletténél jobban is. Mifelénk például nemcsak gyermekek, hanem {c} felnőttek is tartanak madárfiókákat, s kakasviadalra idomítják őket. Ők úgy gondolják, hogy az nem dolgoztatja meg eléggé a madarakat, ha egymás ellen felheccelve küzdenek; emellett még a hónuk alá veszik őket - a kisebbeket kezükbe, a nagyobbakat karjukba -, és megsétáltatják az állatokat; hosszú sztadionokat tesznek meg így, de nem ám a saját, hanem a kiskakasok testi állapota kedvéért. És mindebből annyi azért minden értelmes {d} ember számára kiviláglik, hogy minden testnek javára válik, ha rengetve, ringatva vagy bármi más - nem kimerítő - módon mozgatják, akár önmaga végzi ezt a mozgást, akár más mozgatja: például hintázik, hajón vagy lovon ül, vagy bármi más, mozgásban lévő test hozza őt [244] mozgásba.²⁹⁵ Ilyen módon ugyanis az ételek és italok alapos megemésztésének köszönhetően, fokozódik a test egészsége, szépsége és ereje.

²⁹⁴ A vita résztvevőit és részleteit nem ismerjük.

²⁹⁵ A görög gyógyításban használták a mozgást, a hintázást, illetve hintáztatást, vö. Szóranosz: *A nők betegségeiről* 1. 17. 49. Platón is megkülönbözteti a mozgás három fajtáját a *Timaioszban* (aktív, passzív,

II. Ennek tudatában mitévők legyünk? Akarjátok-e, hogy {e} mások nevetésétől kísérve olyan törvényeket hozzunk, miszerint a terhes nőnek sétálnia kell, az újszülöttet pedig, mint a viaszt, alakítani kell, amíg hajlékony, kétéves koráig pedig pólyázni kell? Ugyanígy büntetés terhe alatt kötelezzük-e a dajkákat is, hogy a kicsinyeket mindig vigyék valahová - vagy a mezőre, vagy a templomokba, vagy a rokonokhoz, amíg csak a maguk lábán meg nem tudnak állni, sőt elővigyázatosságból még akkor is, s tovább is fáradozzanak a cipelésükkel, nehogy a megerősítéstől kificamítsák a lábukat -, míg csak a kisded be {790} nem tölti a harmadik esztendőt? S előírjuk-e, hogy a dajkáknak erőseknek kell lenniük, és egy gyerek mellé nem elég egy dajka? S rójunk-e ki büntetést, ha valaki nem hajtáná végre mindezeket? Vagy szó sem lehet ilyesmiről, hiszen akkor bőven kapnánk abból, amit az imént említettünk?

KLEINIASZ: Miből?

ATHÉNI: A nevetésből - meg aztán a dajkák asszonyos és szolgai jelleme sem nagyon hederítene szavunkra.

KLEINIASZ: De hát akkor mi értelme van annak, hogy egyáltalán elmondjuk ezeket az intelmeket?

ATHÉNI: Az az értelme, hogy ha ez eljut az egyes {b} városokban a szabad emberek és a családfők fülébe, talán arra a helyes belátásra jutnak, hogy a magánélet viszonyainak helyes szabályozása nélkül hasztalan remélhetik, hogy a közügyek törvényes rendezése szilárd és állandó lesz, és e belátás alapján törvénytámba fogják venni a most elhangzottakat, és ha ilyen törvényeket hoznak, akkor mind a magánéletüket, mind közügyeiket helyesen fogják intézni, s boldogok lesznek.

KLEINIASZ: Nagyon meggyőzően beszéltél. [245] {c}

ATHÉNI: Ne hagyjuk tehát abba az effajta törvényhozást, egészen addig, amíg elő nem adtuk a kisgyermeknek lelki nevelését célzó intézkedéseket is, ugyanúgy, ahogyan elkezdtek a testi nevelésükre vonatkozó mondanivalókat elmesélni!

KLEINIASZ: Helyes.

ATHÉNI: Alapelvünk tehát mindkét esetben ugyanaz legyen, a kisgyermeknek testi és lelki nevelésénél egyaránt: éjjel-nappal gondozni kell és mozgásban kell tartani őket - mert ez mindenkinek jót tesz, de különösen a {d} kicsinyeknek. Ha lehetséges volna, úgy kellene élniük, mintha egyfolytában hajóznának, vagy legalább minél inkább ehhez hasonló körülményeket kell az újszülöttek számára biztosítani. Erre abból is következtethetünk, hogy a mozgás hasznos voltát a csecsemők dajkái és azok az asszonyok is felismerték a gyakorlatból és alkalmazzák, akik a korübaszok gyógyító szertartásait végzik.²⁹⁶ Mert mikor az anyák el akarják altatni álmatlan {e} csecsemőjüket, nem nyugalommal, hanem mozgatással próbálkoznak, a karjukban ringatva a kisdedet, és nem csenddel, hanem dallal igyekeznek hatni rá, s mintegy álomba varázsolják dalukkal, akárcsak a bakkhoszi őrzöngés megszállottjait a kartánc és zene együttes mozgató-ringató hatása segítségével szokták a nők gyógyítani.

KLEINIASZ: Mi lehet az oka mindezeknek, barátom?

ATHÉNI: Egyáltalán nem nehéz rájönni.

KLEINIASZ: És hogyan?

ATHÉNI: Nyilván mindkét esetben félelmet érez az illető, a félelmet pedig a lélek beteges állapota okozza. S ha {791} valaki rázást alkalmaz kívülről az ilyen érzelmi állapotokra, ez a kívülről jövő mozgás legyőzi a belső rettegő és őrzöngő mozgást, s győzelmével szélcsendet varázsol a lélekbe, és megszünteti a nyomasztó szívdobogást. Az eredmény teljes siker: a gyermekeket álomba ringatja, [246] az őrzöngőket pedig öntudatra ébreszti, és azt idézi elő, hogy a tánc és az *aulosz* hatására a magukon kívüli állapotukból az istenek segítségével, akiknek kedvező {b} előjelek mellett áldoznak, kijózanodnak. És ez, bármennyire röviden fejthettük is ki, elég meggyőző magyarázat.

KLEINIASZ: Teljesen meggyőző.

nyugalomban lévő test részleges mozgatása, 88 b - 89 c).

²⁹⁶ A korübaszok a kis-ázsiai Kübelé kultusz papjai voltak. Auloszok kíséretével előadott, végkimerülésig járt eksztatikus táncuk segítségével a lelki zavarokat, megszállottságot próbálták kezelni. Platón szövegéből úgy tűnik, a beavatottak között nők is voltak.

ATHÉNI: Ha tehát ennek ilyen nagy hatása van, akkor azt is be kell látni, hogy a lélek, mely a gyermekkortól fogva félelmek között él, egyre jobban hozzá is szokik a félelmekkel teli élethez; ezt pedig bárki gyávaságra s nem bátorságra szoktatásnak mondhatja.

KLEINIASZ: Így van.

ATHÉNI: Ezzel szemben a bátorság gyakorlásának {c} nevezhetjük azt, ha kora gyermekségüinktől fogva legyőzzük a bennünket elfogó félelmet és rettegést.

KLEINIASZ: Méltán nevezhetjük így.

ATHÉNI: Kimondhatjuk tehát, hogy a kisgyermeknek a mozgásban való gyakorlása nagyban hozzájárul egy bizonyos lelki erény, a bátorság kifejlődéséhez.

KLEINIASZ: Teljes joggal mondhatjuk.

ATHÉNI: De nem akárhogyan hat a lélek jó vagy rossz állapotára a derűs vagy a mogorva kedély sem.

KLEINIASZ: Így igaz.

ATHÉNI: Meg kell tehát kísérelnünk kifejtetni: {d} miképpen lehet azt a kedélyállapotot beoltanunk az újszülöttbe, amelyiket kívánatosnak tartunk, már amennyire erre emberként képesek vagyunk.

KLEINIASZ: Valóban meg kell próbálnunk.

III. ATHÉNI: Akkor hát elmondom a nálunk elfogadott véleményt: a kényeztetés elégedetlenkedő, indulatos és kicsiségekre is ingerlékeny jellemet alakít ki a gyermekekben; ennek ellentéte viszont, a kíméletlen, zsarnoki szigor alantassá, szolgálalkúvá, embergyűlölővé, egyszóval társas életre alkalmatlanná teszi őket.

KLEINIASZ: De hogyan nevelje az állam azokat az {e} apróságokat, akik még nem értenek a szóból, s a nevelés más módszereit sem képesek befogadni?

ATHÉNI: Van rá megoldás. Kiáltásokkal hangot adni minden lény szokott, rögtön születése pillanatától fogva, [247] ez alól az ember sem kivétel, sőt a többieknel jobban hajlamos arra, hogy a kiabálás mellett még sírjon is.

KLEINIASZ: Ez valóban így van. {792}

ATHÉNI: Mármint, amikor a dajkák próbálják kitalálni, hogy mire vágyik, különféle dolgokat nyújtanak neki, s ez alapján jönnek rá: ha valami elhallgattatja, akkor érzik, na, most eltalálták, mi kell a picinek; ha viszont valaminek a láttára visít és sír, akkor bizony nem sikerült. Mert hát a kisbaba csak sírással és sikítással - valljuk be, nem valami kellemes jelzésekkel - tudja kifejezni, hogy mit szeret és mit nem. És ez az időszak nemigen rövidebb három esztendőnél, elég hosszú szakasz az életből ahhoz, hogy fontos legyen: jól vagy rosszul töltjük-e el.

KLEINIASZ: Igazad van. {b}

ATHÉNI: Mármint nem úgy áll-e a dolog szerintetek is, hogy a rossz kedélyű, mindig mosolytalan ember komorabb és általában többet panaszkodik, mintsem derék emberhez illenék?

KLEINIASZ: Nekem is ez a véleményem.

ATHÉNI: Nos hát, ha az ember e három év alatt minden eszközt felhasznál arra, hogy a kisedet a lehető legkevesebb fájdalom, ijedség és szenvedés érje, vajon nem remélhetjük-e, hogy így módon annak lelkét derűssé és kiegyensúlyozottá teszi? {c}

KLEINIASZ: Ez egyértelmű, de különösen akkor, ha sok örömet is szerez neki.

ATHÉNI: Ebben már nem csatlakoznék Kleiniaszhoz, kedvesem; mert az ilyen eljárás a legártalmasabb; főleg ha a nevelés kezdetén alkalmazzuk. Nézzük csak, van-e jelentősége a kérdésnek?

KLEINIASZ: Fejtsd ki, mire gondolsz!

ATHÉNI: Nem kis dologról van szó. Figyelj te is, és légy döntőbíró közöttünk, Megillosz! Mert az én meggyőződésem szerint a helyes életnek sem a gyönyöröket nem {d} szabad hajhászni, sem pedig a fájdalmakat teljesen elkerülnie, hanem a középutat kell választania, amelyre az előbb is céloztam, csendes derűnek nevezve - s ezt tartjuk valamely égi hang sugallatára, teljesen találóan, az istenség állapotának is. Erre az állapotra kell törekednie [248] annak, aki az istenséghez hasonlatos igyekszik lenni. Sem önmagának nem szabad tehát mohón futnia a gyönyörök után - hiszen még a fájdalomtól való mentességet sem érhetjük el -, sem mást nem szabad engednie - sem ifjat, sem vént, sem férfit, sem nőt -, hogy ilyen {e} lelkiállapotba jusson,

de legkevésbé az újszülöttet: mert ekkor oltódik bele mindnyájunkba meghatározó módon egész jellemünk a szokás hatalma folytán. Úgyhogy én még, ha nem akarnám kerülni a tréfa látszatát, azt is hozzátenném, mindennél jobban kell ügyelni a viselős asszonyokra, hogy terhességük éve alatt se túlzott gyönyörökben, se túlzott fájdalomban ne legyen részük, hanem derűs, csendes és nyugodt kedélyállapotban éljék át azt az időt.²⁹⁷

KLEINIASZ: Nem is kell Megilloszt megkérdezned, {793} barátom, hogy melyikünk szolt helyesebben; mert én magam is elismerem, hogy mindenkinek kerülnie kell a csupa gyönyörből és csupa fájdalomból álló életet, s a középúton kell járnia. Jól beszéltél tehát, és válaszzal is meg lehetsz elégedve.

ATHÉNI: Így már rendben van, Kleiniasz barátom. De van még itt valami, amin így hármásban kellene elgondolkoznunk.

KLEINIASZ: Ugyan miről?

ATHÉNI: Hogy mindaz, amiről most beszélünk, az úgynevezett íratlan törvények közé tartozik; és valójában az úgynevezett ősi hagyományok és törvények sem {b} egyebek, mint ezen szabályok összessége. És most bontakozott ki előttünk annak az állításunknak helyessége is, hogy az efféléket sem törvények rangjára nem szabad emelni, sem említés nélkül hagyni; mert az egész állami berendezkedésnek ezek a kötelei mintegy közepén állanak a már írásba foglalt és a még ezután megállapítandó törvények között, mint valóban ősi és alapvető, törvényerejű hagyományok; ha ezek megfelelőek és valóban szokásban vannak, megóvják és biztosítják az írott törvények [249] {c} fennmaradását is; ha ellenben fogyatékosak és átlépik az igazi szépség és jószág határait, akkor úgy járunk, mint mikor házépítéskor a középső támasztóoszlopok dőlnek ki, s az egész épület összeomlik, egyik réteg a másik alá kerül, s ha az alapok megroggyannak, még az is a földre hull, amit nagyobb szakszerűséggel építenek rá utóbb. Ennek tudatában kell, Kleiniasz barátom, új városodat {d} mindenütt összeforrasztanunk, lehetőleg egyetlen részt sem kihagyva, sem nagyot, sem kicsit - akár törvénynek, akár szokásnak, akár intézménynek nevezi őket az ember. Mert ezek forrasztják össze az államot; egymás nélkül azonban egyikük sem maradandó, úgyhogy nem szabad csodálkozni, ha az ajkunkra tóduló sok, esetleg kicsiségnek is látszó törvény vagy szokás hosszadalmassá teszi törvényalkotásunkat.

KLEINIASZ: Bizony helyesen szólsz, és így is fogjuk kezelni ezeket a dolgokat.

ATHÉNI: Ha tehát az ember mindezeket az ajánlásokat {e} a fiú- vagy leánygyermek hároméves koráig pontosan végrehajtja, és teljesítésüket nem tekinti mellékes dolognak, hatalmas jót tesz a kicsinyekkel. A három-, négy-, öt-, sőt még a hatéves gyermek lelkiéletének is szüksége van a játékokra, de már illik véget vetnünk az engedékenységnak, és fegyelmeznünk kell őket; nem megalázó módon, hanem úgy, ahogyan a szolgákkal kapcsolatban javasoltuk: nem szabad porig alázó és megsemmisítő büntetéssel sértődést és dühöt kelteni azokban, akiket fenyítünk, {794} viszont büntetlenül hagyva elkényeztetni sem szabad őket - így kell eljárunk a szabadokkal is. Az ilyen korú gyermekeknek maguktól megvannak a természetes játékaik, s ezekre maguktól rájönnek, ha együtt vannak. Az ilyen korú gyermekek a helyi szentélyek közelében jönnek össze, háromévestől hatévesig, az illető falu gyermekei valamennyien. Dajkáik ügyeljenek fel a rendre közöttük, és fékezzék {b} csintalanságukat.²⁹⁸ A dajkákra és az egész csoportra pedig egy-egy asszony ügyel fel abból a tizenkettőből, akiket évente a [250] törvények őrei egy-egy csoport számára kijelölnek. Ezeket a házasságokra felügyelő nők válasszák, mindegyik törzsből egyet-egyét, akik egykorúak velük. A hivatalban levő felügyelő látogasson el mindennap a szent helyre, és büntesse meg a rendbontókat; ha szolgarendű vagy idegen az illető, akkor maga fenyíttesse meg városi {c} szolgák által; ha pedig a polgársághoz tartozik, akkor, ha nem tud döntené, a városfelügyelőnek adja át az ügyet, hogy intézze el ő; ha ellenben világos az eset, akkor maga fenyítse meg.²⁹⁹

Hatéves kor után már el kell különíteni a gyermekeket nemük szerint; fiúk fiúkkal, lányok lányokkal töltsék idejüket. Ezentúl már mindkét nemnek a tanulás felé kell fordulnia: a fiúknak a lovaglás, nyilazás, dárdavetés, parittyázás {d} felé, s ha alkalmasak rá, legalább a megismerkedés

²⁹⁷ Ezzel az antik nőgyógyászok is egyetértettek, vö. Szóranosz: *A női betegségekről* 1.28. 54.

²⁹⁸ A kerületi óvoda intézményének ötlete.

²⁹⁹ Saunders szerint a törvény a felnőttekre is hatályos, Morrow szerint csak a gyermekekre. (B. G.)

szintjén, a lányoknak is, különösen ami a nehézfegyverek használatát illeti.³⁰⁰ Mert e tekintetben most helytelen előítélet uralkodik, ami szinte mindenkit hatalmában tart.

KLEINIASZ: Milyen előítélet?

V. ATHÉNI: Az, hogy a jobb és a bal oldal természettől fogva különböző, de ez az eltérés csak a kézzel végzett tevékenységekben jelentkezik, mert a láb és egyáltalán az alsó {e} testrészek használatában nincs meg. Csakhogy kezünknek ez a bénasága anyáink és dajkáink balgaságának következménye. Mert noha természettől minden páros tagunk körülbelül azonos értékű, mi magunk tesszük őket különbözővé a rossz szokás és helytelen használat által. Vannak ugyanis olyan tevékenységek, ahol igazán nem fontos, hogy, mondjuk, a lantot bal kezünkben tartjuk-e, a lantverőt pedig a jobb kezünkben, és sorolhatnám tovább; de az már esztelenség, hogy ezekből a példákból {795} [251] kiindulva más esetekben is így járunk el, noha nem így kellene. Mutatja ezt a szkúthák szokása, akik nem mindig a baljukkal tartják el az íjat a mellüktől, és nemcsak a jobbjukkal illesztik rá a nyilat, hanem egyformán használják mindkét kezüket mindkét célra.³⁰¹ De még számos ilyen példát hozhatnánk fel a kocsihajtás és az egyéb tevékenységek köréből, amelyekből kiviláglik, hogy az emberek természetellenes módon teszik a bal kezüket {b} ügyetlenebbé a jobbnál. És ez - mint már említettük - nem olyan nagy dolog a szaruból készült lantverőknél és hasonló szerszámoknál; de nagyon is számít a vasfegyvereknél a háborúban, ahol íjakkal, hajítódárdákkal és hasonló fegyverekkel kell tudni bánni. És különösen életbe vágó jelentőségű, amikor nehézfegyverzetben kell egy másik nehézfegyverzetű ellen harcolni. Itt válik el igazán: ki gyakorlott, ki nem, ki ért igazán a dologhoz, ki nem.

Ugyanaz a helyzet, mint a sportban: aki tökéletesen képzett a pankrációban,³⁰² a birkózásban vagy az ökölvívásban, az akkor sem jön zavarba, ha bal felől kell küzdenie, nem csetlik-botlik ügyetlenül, ha ellenfele arra {c} kényszeríti, hogy állást váltva, a másik oldaláról küzdjön.

Ugyanígy el kellene fogadni szerintem a nehézfegyverekkel vívott küzdelemben és minden más téren is azt az elvet, hogy ha már két kezünk van a védekezésre és támadásra, lehetőleg egyiket se hagyjuk tétlenül és ügyetlenül. Sőt ha valaki a hármas testű Gérüonész³⁰³ vagy a százkezű Briareosz³⁰⁴ testi adottságaival rendelkezne, száz kézzel száz dárdát kellene hajítania.

Mindezekre a mindkét nembeli előjáróknak kell {d} gondot fordítaniuk, a felügyelő nőknek és a dajkáknak játék közben, a felügyelő férfiaknak pedig később a tanulmányok során, hogy fiúk és lányok valamennyien igazán kétkezű és kétlábú lényekké váljanak, és rossz szokással ne rontsák el természet adta képességeiket. [252]

VI. A tanulmányok két csoportba oszthatók: a testedzés körébe tartozók a test fejlesztését célozzák, a műzsai nevelés fajtái pedig a lélek nemesítését. A testedzésnek két {e} faja van: a tánc és a birkózás. A tánc egyik típusa mozgások által a Múzsá szavait utánozza, mindig megőrizve a nemes és szabad magatartást; a másik fajtája a test jó állapotát, fürgeségét, valamint a testrészek és tagok szépségét idézi elő, kellő hajlékonyságot és ruganyosságot alakítva ki bennük, a test minden részét átható ritmikus mozgás segítségével, mely folyamatosan és pontosan követ minden egyes tánc típust.³⁰⁵

Ami a birkózást illeti, Antaios³⁰⁶ és Kerküön³⁰⁷ {796} cselfogásai, amiket a győzni akarás hevében vetettek be eredménytelenül, vagy Epeiosz³⁰⁸ és Amükosz³⁰⁹ trükkjei az ökölvívásban,

³⁰⁰ Platón fontosnak tartja a lányok katonai kiképzését legalább elemi szinten. Ez azonban messze van Az állam elképzelésétől, ahol a nők mint örök szolgáltak. A nők részvétele a polisz védelmezésében, még ha önkéntes is, növeli az állam katonai erejét, ld.805a.

³⁰¹ Vö. Hérodotosz 4.81,131.

³⁰² Az ökölvívás és birkózás keverékéből álló olümpiai sportág.

³⁰³ Háromfejű, háromtestű óriás. Héraklész ölte meg, hogy elhajthassa marháját.

³⁰⁴ Uranosz fia, százkezű, ötvenfejű óriás.

³⁰⁵ Bővebb kifejtését ld. 813 a - 817 e-ben.

³⁰⁶ Poszeidón és Gaia, a Földanya fia, mitikus libüai óriás. Kiváló birkózó volt, erejét a Földtől nyerte.

Héraklész úgy tudta legyőzni, hogy fölemelte, így elszakította erőt adó anyjától.

³⁰⁷ Poszeidón fia, mitikus rabló Eleuszis környékén, aki az arra járókat birkózásra kényszerítette. Thészeusz győzte le.

³⁰⁸ A phókiszi Panópeusz fia, görög harcos, a trójai faló építője (Odüsszeia 8. 493). Patroklosz halotti játékán megnyerte az ökölvívást (Iliász 23. 664).

minthogy a háború céljaira nem hasznosak, igazán nem méltók még arra sem, hogy szóra érdemesítsük őket. Az álló helyzetben folytatott birkózást viszont, vagyis azt a művészetet, hogy nyakunkat, kezünket és oldalunkat kifejtsük az ellenfél öleléséből, ha a küzdelem nemes vetélkedésből és illő testhelyzetben, az egészség és erő növelése céljával folyik, nem szabad elhanyagolnunk, mert minden tekintetben hasznos; {b} hanem midőn törvényhozásunk eljut a kérdéshez, lelkükre kell kötnünk tanítványoknak és mestereknek egyaránt, hogy előbbieket teljes jóindulattal adják át tudásuk kincseit, utóbbiak pedig fogadják mindezt hálával. [253]

De azt se szabad kihagyni, ami a mimikus kartáncokban utánzásra méltó, így itt Krétán a kurészek fegyver-táncát,³¹⁰ Spártában pedig a Dioszkuroszok tiszteletére járt fegyvertáncot.³¹¹ De nálunk sem úgy gondolta a {c} hajadon Athéné úrnőnk, aki gyönyörűségét leli a kartánc játékaiban, hogy üres kézzel kell játszadozni, hanem teljes fegyverzettel ékesítve táncol maga is;³¹² s ezt illik utánoznia fiúknak és lányoknak a kegyes istennő tiszteletére, mind az ünnep szépségének emelésére, mind a háborúra tekintettel. A fiúknak mindaddig, amíg hadba nem vonulnak, az istenek tiszteletére rendezett felvonulásokon és ünnepi menetekben lóháton és fegyverekkel ékesen kell részt venniük, és majd gyorsabb, majd lassúbb {d} táncok és menetelés közben kell könyörögniük az istenekhez és istenfiakhoz. Versenyeket és versenyt megelőző gyakorlatokat, ha valamiért, csakis ezekre a célokra való tekintettel kell rendezni. Mert az ilyen gyakorlatok mind béke, mind háború idején hasznosak az állam, de a magánélet szempontjából is. A többi testgyakorlat viszont, akár játékból, akár komolyan végzik, nem méltó szabad emberekhez, Megillosz és Kleiniasz.

VII. Íme, nagyjából elmondtam a testedzésről mindazt, {e} amire előzőleg céloztam, részemről a téma ki van merítve. De ha ti tudtok még valami jobbat erről mondani, közöljétek!

KLEINIASZ: Nem volna könnyű, barátom, az elhangzottak helyett jobbat mondani a testedzésről és a versenyzésről.

ATHÉNI: Akkor most a Múzsák és Apollón ajándékai következnek. Ezekről az előzőkben, azt hittük, mindent [254] elmondtunk,³¹³ és már csak a testedzés van hátra; most azonban világossá vált, mi is a tulajdonképpeni lényeges ezekben, amit mindenki számára el kell mondani. Tehát most ezekre térünk át!

KLEINIASZ: Valóban ezekre kell áttérnünk.

ATHÉNI: Hallgassátok hát meg, ha már előzőleg is {797} meghallgattatok; de azért a rendkívül szokatlan és különös dolgokat, mint mindig, most is óvatosan kell mondani is, hallgatni is! Mert kényes témát szeretnék szóba hozni, de összeszedem magam, és nem hátrálok meg.

KLEINIASZ: Miről beszélsz, barátom?

ATHÉNI: Azt állítom, hogy senki sincs tisztaban azzal, egyetlen városban sem, hogy mennyire fontosak a játékok a törvényhozás szempontjából, mert a játékok {b} jellegétől függ: maradandóak-e a törvények, vagy sem. Ha a játékok kérdését sikerül örökre rendezni, hogy ugyanazok mindig ugyanazokat a játékokat mindig ugyanúgy és ugyanazon szabályok szerint játsszák, és ugyanazon játékokban találják kedvüket, akkor ennek eredményeképpen a komoly dolgokra vonatkozó törvények is változatlanul fognak megmaradni. Ha ellenben a játékokat {c} megbolygatják, újításokat vezetnek be, mindig újabb változtatásokkal próbálkoznak, és sohasem ugyanazt kedvelik a fiatalok, akkor nem is uralkodhat állandó közmegegyezés abban a kérdésben: mi az illő és mi nem - akár a testtartásról, akár bármi egyébről van szó -, hanem az az

³⁰⁹ Poszeidón fia, bithüniai király, a hazája földjére vetődő idegeneket ökölvívó-mérkőzésre hívta ki. Eszközeiben nem válogatott, legyőzött ellenfeleinek nem adott kíméletet, mígnem Helené testvére, Polüdeukész legyőzte az argonauták expedíciója során.

³¹⁰ Zeusz szülőhelye körül járták zajos fegyvertáncukat, hogy a csecsemő sírását ne hallja meg az életére törő Kronosz. Táncukat, a *pürrikhét* Krétán később is táncolták, vö. 815 a.

³¹¹ A Dioszkuroszok, Kasztór és Polüdeukész, Léda ikerfiai voltak. Kasztór apja Tündareosz spártai király, Polüdeukészé viszont Zeusz volt. Az utóbbi ezért örök életűként született, de halhatatlanságát megosztotta testvérevel. A tengerészek és a katonák védelmezőiként tisztelték őket. Nekik tulajdonították a spártai fegyvertánc feltalálását.

³¹² A Titánok legyőzése után a mítosz szerint Athéné *pürrikhét*, vagyis fegyvertáncot lejtett.

³¹³ A tánc, zene és költészet együttes művészetére gondol, amit háromszor is tárgyalt (653 d, 665 a és 672 d), és az utóbbi alkalommal lezártak tekintette a róluk mondottakat.

ifjú részesül közmegebecsülésben, aki mindig valami újat talál ki, és olyasmit hoz be, ami alakban, színben vagy más effélében eltér a megszokottól. Márpedig ennél nagyobb ártalom nincs az államra nézve. Mert észrevétlenül megváltoztatja az ifjúság jellemét, és azt eredményezi, hogy megvetik a régit, ellenben megebecsülnek mindent, ami új. Ennél a nézetnél pedig nincs nagyobb átok egy állam számára; hallgassátok csak meg, mekkora bajt tud okozni! [255] {d}

KLEINIASZ: A régi dolgok lenézéséről beszélsz?

ATHÉNI: Pontosan.

KLEINIASZ: Akkor hallgatóid figyelme nem fog elkalandozni, hanem feszülten rád szegeződik.

ATHÉNI: Ez természetes is.

KLEINIASZ: Csak kezd már!

ATHÉNI: Hallgassuk hát ezt a kérdést a szokásosnál nagyobb figyelemmel, és ugyanígy beszéljük is meg! Azt fogjuk találni, hogy - a bajokat kivéve - a változás a legveszedelmesebb dolog a világon: az évszakokra éppúgy érvényes ez, mint a szelekre, az étkezési és életvezetési {e} szokásokra vagy a lelkiállapotokra; egytől egyig mindenütt veszélyt jelent a változás, a már említett bajok kivételével. Vessünk csak egy pillantást a testre: ha bizonyos ételeket, italokat és fárasztó munkákat megszokott, még ha ezekkel először nehezen birkózott is meg, de aztán {798} idővel vérévé váltak, megkedvelte, megszokta, megismerte őket, akkor az így kialakult étrendje és életmódja kiváló egészséget és közérzetet biztosít számára; ha azonban egyszer ismét kénytelen volna jónak bizonyult életmódján változtatni valamit, eleinte betegségek gyötörnék, s csak nagy nehezen jönne rendbe, miután ismét hozzászokik az új életmódhoz. Ugyanez történik - azt kell gondolnunk - az emberek gondolkodásmódjával {b} és lelkiállapotával is: mert ha azok a törvények, amelyekben nevelkedtek, valami isteni szerencse folytán hosszú ideig változatlanul maradnak, úgyhogy még említés sem esik róla és hírt sem hallanak arról, hogy másképpen is lehetne a dolgok rendje, mint most, akkor minden lélek félne és visszariadna attól, hogy bármit is változtasson a fennálló renden. A törvényhozónak tehát feltétlenül ki kell találnia valami eszközt arra, hogy ez az állapot uralkodjon a városban. A magam részéről én a következőt fedeztem föl.

Az emberek általában úgy vélekednek, hogy a {c} fiatalok játékaiban végbemenő változások - mint az előbb is mondtam - lényegében véve a játékhoz tartoznak, és belőlük nem származhat a legkomolyabb és legsúlyosabb baj. Ezért nem is próbálják ennek elejét venni, hanem [256] engedik és elfogadják, és nem gondolják meg, hogy ezek a gyermekek, akik játékaikban az újíttás rabjai, okvetlenül más emberekké is válnak, mint az előző gyermekek; s ha más emberekké válnak, más életet is fognak kívánni, s e törekvésükben más szokásokra és törvényekre is fognak vágyakozni; és így senki sem fél tőle, hogy {d} ebből kifolyólag eljön az említett legnagyobb baj az államok életében. S míg a többi változás, amely csak külső formákat érint, csupán kisebb bajokat okoz, ha a jellemek értékelése változik gyakran, ez már véleményem szerint rendkívüli jelentőséggel bír, és a legnagyobb fokú óvatosságot teszi szükségessé.

KLEINIASZ: Így van.

VIII. ATHÉNI: Nos tehát: higgyünk-e előbbi megállapításunknak, mely szerint a ritmusok és az egész múzsai {e} művészet nemes és gyarló emberi jellemek utánzása, vagy mit tartsunk róla?

KLEINIASZ: A mi véleményünk semmiképpen sem változhat meg erről.

ATHÉNI: Ugye minden eszközt igénybe kell vennünk, hogy ifjaink se maguktól kedvet ne kapjanak rá, hogy táncban és dallamban új utánzások után kapkodjanak, se másvalaki rá ne vegye erre, változatos élvezetekkel kecsegtetve őket?

KLEINIASZ: Helyesen beszélsz.

ATHÉNI: Tud-e valaki közülünk hatásosabb eszközt erre {799} a célra az egyiptomiak eljárásánál?³¹⁴

KLEINIASZ: Melyik eljárásukra gondolsz?

ATHÉNI: Arra, hogy szentséggé avatták mind a tánc, mind a dallam egész területét. Először is beosztották az ünnepeket az egész esztendőre, hogy mely ünnepeket milyen időpontban, mely istenek, istenfiak³¹⁵ és daimónok tiszteletére kell megülni; továbbá, hogy az egyes istenek áldozatánál melyik éneket kell énekelni, és az {b} illető áldozatot milyen kartáncokkal kell

³¹⁴ Erről az egyiptomi szokásról már korábban is írt, ld. 656 c - 657 b.

³¹⁵ A héroszok.

ünnepélyessé [257] tenni. Mindezt először is megállapították, majd az egész polgárság közösen áldozva a Moiráknak³¹⁶ és valamennyi istennek, az egyes dalokat az egyes isteneknek és daimónoknak szentelték. Ha aztán valaki ezektől eltérő himnuszokat vagy kartáncokat ad elő valamely isten tiszteletére, a papok és papnők a törvények őreivel együtt isteni és emberi törvény szerint eltiltják az ünnepléstől, s ha önként nem nyugszik bele a kizárásba, egész életében ki van téve annak, hogy bárki szentséggyalázás miatt törvény elé idézheti.³¹⁷

KLEINIASZ: Nagyon jól van így. {c}

ATHÉNI: Minthogy fejtegetésünkben ide érkeztünk, hadd érezzük azt, amit éppen nekünk illik éreznünk!

KLEINIASZ: Mire célzol?

ATHÉNI: Arra, hogy minden ifjú, nemhogy az öreg, ha valami rendkívülit és szokatlant lát vagy hall, nem nyugszik bele abba, ami felől kétségei vannak, hanem mint aki keresztútra ért és nem látja a helyes utat, megáll, {d} s aszerint, hogy egyedül van-e vagy útitársai is vannak, megkérdi önmagát és társait a vitás dolog felől, és nem indul el előbb, míg az útra vonatkozó vizsgálódás révén meg nem bizonyosodott, hová is vezet az? Tehát mostani problémánkban is így kell eljárunk: minthogy a törvényeket illetően szokatlan gondolat ötlött eszünkbe, alapos vizsgálódást kell végeznünk, és ily fontos kérdésről - öregemberek lévén - nem szabad könnyelmű kijelentéseket tennünk, és határozottan állítanunk, hogy azonnal valami világosat és határozottat tudunk róla mondani.

KLEINIASZ: Színigazat beszélsz! {e}

ATHÉNI: Adjunk tehát időt ennek a kérdésnek; s majd akkor beszéljünk határozottan róla, ha kellőképp megvizsgáltuk! S hogy ne szenvedjünk hiábavaló késedelmet a most tárgyaltakra következő törvények megbeszélésében, haladjunk szépen tovább célunk felé. Mert isten [258] segítségével könnyen megeshet, hogy ha ez az egész megbeszélésünk céljához ér, világosság derül arra is, ami felől egyelőre kétségeink vannak.

KLEINIASZ: Nagyon bölcsen beszélsz, barátom, és úgy cselekszünk, ahogyan mondod.

ATHÉNI: Tekintsük tehát elfogadottnak ezt a különös dolgot: a dalok törvénné lettek számunkra, mint ahogyan a régiek is a *nomosz* [törvény] nevet adták a lanttal kísért éneknek.³¹⁸ Úgyhogy valószínűleg ők sem {800} álltak távol ettől a gondolattól, de csak mintegy álmukban bukkant fel, vagy talán ébren álmodozva sejtették meg. Határozatunk tehát e tárgyban a következő legyen: az államilag megállapított és megszentelt dallamoktól és az ifjak számára illőnek talált kartáncoktól éppoly kevésbé térjen el bárki is, akár énekével, akár táncmozdulataival, mint amennyire nem tér el bármely más törvénytől sem. S aki így jár el, azt nem érheti büntetés, aki ellenben nem fogad szót, azt - mint az előbb mondtuk - a törvények {b} őrei, a papok és papnők büntessék meg! Megállapodhatunk ezekben elvileg?

KLEINIASZ: Megállapodhatunk.

IX. ATHÉNI: De hogyan lehet ilyen ügyben törvényt hozni anélkül, hogy nevetségessé válnék az ember? Vizsgáljuk meg a következőképpen is ezt a kérdést! A legbiztosabb eljárás először gondolatban mintegy viaszmintákat kiformálni, s egy ilyen mintának vehetjük a következő ki-talált esetet: tegyük föl, hogy áldozat után, amikor az {c} áldozati állat már törvény szerint elégett, valaki csak úgy magától odaáll az oltár és az áldozat mellé, mondjuk valakinek a fia vagy a fivére, és mindenféle szentségtörő szavakat mond, vajon nem kelt-e bánatot és rossz sejtelmeket atyjában és többi hozzátartozójában?

KLEINIASZ: Dehogynem.

ATHÉNI: Nos, ugyanez történik mifelénk szinte az összes városban; mert ha az állam nevében valamelyik tisztviselő áldozatot mutat be, utána nem egy, hanem számos kar lép fel, és nem is távol, hanem egyenesen az {d} [259] oltár mellé állva, mindenféle szentséggyalázás hagyja el szájukat, mert siránkozó szavakkal, ritmusokkal és dallamokkal tartják feszültségben a hallgatók lelkét; és aki legjobban könnyekre tudja fakasztani az áldozó várost, az viszi el a győzelmi

³¹⁶ Klóthó, Lakheszisz és Atroposz, a három sorsistennő testesítette meg a megváltoztathatatlan végzetet. Azért áldoznak nekik, hogy a törvény is megváltoztathatatlan legyen, vö. 960 c.

³¹⁷ Az ún. *aszebeia-perekben* könnyen születhetett halálos ítélet, ld. Szókratész esetét.

³¹⁸ A *nomosz* két értelméhez vö. 700 b.

pálmát; hát ne vessük el ezt a szokást [*nomosz*]? S ha már egyáltalán hallani kell polgárainknak ilyen siralmakat, inkább baljós, szerencsétlen {e} napokon, nem pedig tiszta, szerencsés napokon jöjjenek valahonnan kívülről megfizetett énekkarok, akik temetéseken káriai zenével³¹⁹ kísérik utolsó útjára az elhunytat!³²⁰ Efféle rendelkezés kellene az ilyen énekekre vonatkozólag, és díszletül a gyászzenéhez nem koszorúk és aranyos ékességek illenének, hanem mindezeknek az ellentéte, hogy minél gyorsabban végezzenek ezzel a dologgal. Azt azért ismét megkérdezem magunktól: vajon az énekek számára való minták közül lefektethető-e mint nekünk tetsző szabály elsőként a következő?

KLEINIASZ: Melyik? {801}

ATHÉNI: A szép beszéd követelménye, hogy még a dalszövegek is szépen szóljanak nekünk, az utolsó hangig. Vagy meg se kérdezzem, hanem csak fektessem le?

KLEINIASZ: Fektesd le nyugodtan; mert az ilyen *nomosz* [törvény és dallam] az összes szavazatot elnyeri!

ATHÉNI: S mi legyen a Múzsák következő törvénye? Nemde az, hogy az énekek azokhoz az istenekhez intézett imádságok legyenek, akiknek éppen áldozunk?

KLEINIASZ: De igen.

ATHÉNI: A harmadik törvény pedig véleményem szerint az, hogy a költőknek annak tudatában, hogy az {b} imádság az istenekhez intézett kérés, nagyon oda kell figyelniük arra, nehogy véletlenül valami rosszat kérjenek jó [260] gyanánt. Mert az már igazán nevetséges eset lenne, ha ilyen imádság sikeredne.

KLEINIASZ: Az hát.

ATHÉNI: Kevéssel előbb ugye elfogadtuk azt a gondolatot, hogy az államban sem arany-, sem ezüstvagyon³²¹ nem szabad felhalmozni?

KLEINIASZ: Teljes mértékben.

ATHÉNI: És mire is hoztuk fel ezt a példát? Nem arra, hogy a költők fajtája egyáltalán nem képes a jót és rosszat megkülönböztetni? Ha tehát egy költő akár szóban, {c} akár dallamban elhibázza azt, s nem a jót kéri imádságban, akkor a polgárok is épp a legfontosabb dolgokban az ellenkezőért fognak könyörögni, mint amiért kellene. S ennél nagyobb tévedést nemigen lehet elkövetni. Akkor hát nem kellene egy újabb múzsai törvényt felállítanunk követendő mintának?

KLEINIASZ: Mire gondolsz? Fejtsd ki világosabban!

ATHÉNI: Arra, hogy a költő nem alkothat olyat, ami ellenkezik az államban igazságosnak, szépnek, jónak elfogadottakkal, alkotásait pedig egyetlen magánembernek sem szabad megmutatnia, mielőtt az erre választott {d} bírának és a törvények őreinek be nem mutatta, és azok tetszését el nem nyerte volna! Az erre választott bírák pedig azok, akiket múzsai dolgokban törvényhozónak, továbbá akiket a nevelésügy felügyelőjének választottunk. Nos tehát hadd tegyem föl ismételten a szokott kérdést: ez legyen a harmadik törvény és mintakép számunkra, vagy mi a véleményetek?

KLEINIASZ: Legyen! Mi kifogás is lehetne ellene?

X. ATHÉNI: Ezek után az imádságokhoz kapcsolódva, {e} istenekhez intézett himnuszokat és dicséreteket volna a leghelyesebb énekelni, majd az istenek után következhetnének a daimónokhoz és hérószokhoz szóló dicséretetek és imádságok, mindegyikükhöz a neki megfelelő módon.

KLEINIASZ: Természetesen. [261]

ATHÉNI: Most pedig - remélhetőleg minden irigység nélkül - jöhet a következő törvény: akik a polgárok sorából úgy fejezték be életüket, hogy testi vagy lelki fáradozásukkal szép tetteket vittek végbe, és engedelmeskedtek a törvényeknek, illő, hogy dicsőítő énekekben részesüljenek.

³¹⁹ Kária hegyes tartomány Kis-Ázsia délnyugati részén. Lakóit nem sokra tartották, a káriai rabszolgák különösen olcsónak számítottak. A káriaiak átvették a phrügöktől a (hibásan fuvolának fordított) *aulosz*t, amelynek panaszos hangzását Platón kevésre becsülte, és ki is tiltotta Államából, vö. *Az állam* 399 d.

³²⁰ Platón a gyászdalokat és siratást *nemcsak Az államból* (387 e), hanem Magnésziából is kitiltotta (947 b), tovább szigorítva a már Szolón által meghozott luxustemetési korlátozásokon.

³²¹ Ezt a kissé valóban szokatlan fordulatot Pszeudo-Longinosz fölösleges és nevetséges körülírásnak tartja (*A fenségéről* 19.1).

KLEINIASZ: Kétségkívül. {802}

ATHÉNI: Az viszont, hogy még életükben himnuszokkal és dicsőenekkel tiszteljük meg őket, mielőtt egész életpályájukat befutva szép véggel koronáznák meg, nincs veszélyek nélkül.³²² Az előbb említett dicsőség azonban egyaránt illesse meg mindazokat a férfiakat és nőket, akik kiemelkedően derék embereknek bizonyultak! A dalokat és táncokat pedig a következőképpen kell {b} szabályozni. A régieknek sok szép régi költeménye és dallama van, éppígy tánca is, és nem szabad haboznunk, hogy ezekből kiválogassuk, ami illő és megfelelő tervezett városunk számára. A válogatást ötvenévesnél idősebb vizsgálókkal kell elvégeztetni; s amit ők elfogadhatónak ítélnék a régi költői alkotások közül, azt jóvá kell hagyniuk; ami fogyatékos vagy teljesen hasznavehetetlen, azt vagy mindenestül vessék el, vagy alakítsák át költők és zenészek segítségével,³²³ s használják fel szakértelmüket és {c} képességüket; ne bízzák ellenben a dolgot az ő ízlésükre és kívánságaikra - legfeljebb apróságokban -, hanem fejtsék ki előttük a törvényhozó célkitűzéseit, s így azok szellemében állítsák össze a táncokat, dalokat s a kardal-költészet valamennyi fajtáját! Minden költői és zenei mű sokkal jobb lesz, ha az összevisszaság helyét rend foglalja el, még ha nem részesül is a Múzsá édességében. Mert [262] minden múzsa adomány nyújt élvezetet. Az a kérdés, milyen művészet légkörében nőtt fel az ember gyermekségétől kezdve addig az életkorig, amikor már kialakult és nem változik tovább a gondolkodása: ha a mérték és rend d műzsájának körében, akkor ennek ellentétét még hallani se szereti, és alantasnak tartja; ha ellenben a népszerű, fülbemászó dallamok légkörében, akkor hidegen hagyja őt az ellenkező jellegű muzsika, és unalmasnak fogja azt találni. Úgyhogy - mint említettük - ami a gyönyörűséget illeti, e tekintetben egyik sincs fölényben a másikkal szemben, az egyik ellenben sokkal jobba és nemesebbé, a másik hitványabbá és közönségesebbé teszi az ő légkörében nevelkedetteket.

KLEINIASZ: Ezt nagyon szépen elmagyaráztad.

ATHÉNI: Még az van hátra, hogy bizonyos vonások {e} alapján megkülönböztessük egymástól a férfiaknak és a nőknek való dalokat, és megállapítsuk, hogy milyen hangnem és ritmus illik hozzájuk. Mert szörnyű dolog, ha a hangnem vagy a ritmus teljesen elüt, és nem illik a dal hangulatához. Így tehát a hangnemek és ritmusok formáit is szabályozni kell. Meg kell adni mindkét nemnek azt, ami neki megfelel, s e megkülönböztetést annak alapján kell végezni, ami a nők természetét a férfiakétól megkülönbözteti. Így a fenségest és hősi jellegű³²⁴ férfiasnak kell tartani, ami ellenben inkább a szerény és tartózkodó érzület felé hajlik, azt nőiesnek; és ezt a szabályt kell rögzíteni a zenei és prózai törvényekben egyaránt.

Ilyen volna hát a múzsa művészet szabályozása. S most {803} annak megállapítása a soron következő feladatunk, hogy milyen módon [troposz] történjék az egyes műfajok tanítása és átadása, továbbá kiknek és mikor kell e műfajokban oktatásban részesülniük?

Mint ahogy a hajóépítő azzal kezdi munkáját, hogy a hajógerinc [tropideion] alapulvételével készít tervrajzot a hajó alakjáról, úgy látom, ugyanezt teszem én is, [263] {b} mikor a jellemek [troposz]³²⁵ szerint próbálom az emberi élet formáit egymástól megkülönböztetni, s az élet gerincét [tropideion] szeretném alapul venni, azt kutatva, milyen úton-módon, milyen jellem és gondolkodásmód [troposz] segítségével tudnánk életünk hajóját legsikeresebben átvezetni az élet tengerén? Az emberi dolgok ugyan nem méltók rá, hogy túlságosan komolyan vegyük őket, de mégis komolyan kell vennünk őket; s ez bizony elég szerencsétlen helyzet. De ha egyszer ilyen helyzetben vagyunk, mégiscsak érdemes volna ennek megfelelően gazdálkodni erőinkkel!

³²² A Hérodotosz 1. könyvében megfogalmazott gondolat szerint senkit sem tekinthetünk boldognak, amíg él, hiszen bármilyen csapás érheti (1. 32). Aki átlépi a halandóság határait, az könnyen kiválthatja az istenek haragját és féltékenységét. Ugyanakkor figyelmeztetés is a perzsa háború vége óta terjedő, de csúcspontját éppen a IV. században és a hellénisztikus korban elérő személyi kultusszal szemben.

³²³ A magnésziai kánon nemcsak a régi művek megőrzését vagy tiltását, hanem - megfelelő célú - átírását is előírta, így teremtve ideológiailag helyes hagyományt.

³²⁴ Amint Az államból tudjuk, a dór hangnem számított harciasnak és a phrüg békésnek (399 a). A két nemhez illő zene megkülönböztetéséhez vö. 669 c.

³²⁵ Szójáték a jellem, gondolkodásmód (troposz) és gerinc (tropideion) szavakkal. (B. G)

Hogy voltaképpen miről is beszélek? Elismerem, teljes joggal szakíthatna most meg valaki ezzel a kérdéssel. {c} KLEINIASZ: Én is így gondolom.

ATHÉNI: Azt állítom, hogy a komoly dolgokat komolyan kell venni, de nem szabad nagy dolgot csinálni abból, ami nem az. Természettől fogva az istenség az, aki boldogító buzgalomra méltó; az ember azonban - mint már mondtuk is előbb - csak játékszer az isten kezében, és ez a legjobb az egész emberi életben. Ehhez a helyzethez alkalmazkodva, életünket mindvégig azzal kell töltenünk, hogy mi, emberek, férfiak és nők, a legjobb játékokat játsszuk; épp ellenkezőleg gondolkozva, mint manapság. {d}

KLEINIASZ: Hogyhogy?

ATHÉNI: Manapság azt gondolják, hogy a komoly dolgoknak kell a játékos dolgok kedvéért történniük; mert szerintük a háború a komoly dolog, azt pedig a béke kedvéért kell jól megvívni. Márpedig a háborúban a dolog természetéből adódóan soha nem volt helye sem a játéknak [*paidia*], sem a műveltségnek [*paideia*]³²⁶, a szó igazi értelmében, ahogyan ma sincs, és soha nem is lesz, pedig mi éppen ezt mondjuk a számunkra legkomolyabb dolognak. Mindenkinek békében kellene tehát [264] minél hosszabb és derekasabb életet leélnie! Mi hát a helyes *e* út? Játssza kell leélnünk életünket: játéknak kell felfogni az áldozást, az éneklést és a táncot, melynek az a lényege, hogy az ember meg tudja vele nyerni magának az istenek kegyét, ellenségeit pedig távol tarthatja és harcban legyőzheti. Hogy aztán milyen énekek és táncok tesznek mindkét célra alkalmassá, annak jellegét megadtuk, és mintegy utat vágtunk, amelyen haladni kell, abban a meggyőződésben, hogy a költő is helyesen mondja:

Télemakhosz, lesz, mit te magad tervelsz ki eszedben, {804}

s lesz mit az istenség sug meg, mert nem hiszem én, hogy istenek óhaja ellen lettél vagy növekedtél.³²⁷

A mi növendékeink is ebben a meggyőződésben higgyék el, hogy elég az, amit mondunk, és majd az istenek is irányítják őket az áldozatok és tánckarok dolgában, hogy mely isteneknek mely alkalommal kell rendezni ünnepi {b} játékokat, hogy így kegyüket megnyerve, a természet iránítása szerint élhessenek, hiszen mi, emberek, úgyszólván csak bábok vagyunk, és csak kevés részünk van az igazi valóságban.

MEGILLOSZ: Nagyon kevésre értékeled, barátom, az emberi nemet.

ATHÉNI: Ne csodálkozz ezen, Megillosz barátom, hanem érts meg és bocsáss meg nekem: az istenségre pillantva és tőle megragadva mondtam azt, amit mondtam. Legyen hát, ha neked úgy tetszik, nem olyan hitvány az emberi nem, hanem bizonyos mértékig méltó rá, hogy {c} komolyan vegyük!

XI. Ami ezután következik: épületek emelése a testgyakorlás és közoktatás céljaira, arról már szóltunk.³²⁸ Háromnak kell lennie a város közepén; valamint hármat kell elhelyeznünk a városon kívül, ahová lovaglőiskolákat és szabad tereket is kialakítunk, hogy az ifjúság [265] megtanulhassa és gyakorolhassa az íjást, dárdavetést s általában a hajítófegyverekkel való küzdelmet. Ha pedig akkor nem szóltunk volna erről elég alaposan, most szóljunk róla a törvény erejével!

Ezekben az épületekben az egyes tanulmányoknak {d} idegenből hívott, fizetéssel szerződtetett tanítómesterei lakjanak, és tanítsák az ifjúságot mindazokra a tanulmányokra, amelyek egyrészt a háború, másrészt a múzsai művészet körébe tartoznak! S nem lehet szabadjárá hagynunk a nevelést, hogy az apa akaratától függjön, ki látogatja az iskolát és ki nem, hanem ragaszkodjunk ahhoz az elvhez, hogy minden ember és minden gyermek inkább a városé, mint szüleié, és így kötelezően nevelnünk kell {e} mindenkit.³²⁹ S az én törvényeim ugyanazt mondanák ki a

³²⁶ A „műveltség”, „nevelés”, „kultúra” (*paideia*) ugyanabból a „gyerek” jelentésű szóból (*paisz*) származik, mint a „játék”, „szórakozás” (*paidia*) szó. (B. G.)

³²⁷ A Mentor alakjában megjelenő Athéné szavai Télemakhoszhoz, Odüsszeusz fiához {*Odüsszeia* 3. 26-28. Ford. Devecseri Gábor}.

³²⁸ 779 d. Ebben az időben Athénnek is csak három tornacsarnoka volt (Akadémia, Lúkeion, Künszargész-gümnaszion).

³²⁹ Az athéni önkéntes és a szülők által fizetett oktatással szemben a Kr. e. VI. század óta létező spártai modellt támogatja, ahol a gyermek inkább az államé, mint szüleié, ezért az állam szervezi meg nevelését és

lányokra, mint a fiúkra vonatkozólag, hogy a lányokat is ugyanazokban a dolgokban kell edzeni. És nem félek attól az ellenvetéstől, sem a lovaglás, sem a testgyakorlás miatt, hogy mindez csak férfiakhoz illik, a nőkhez nem. Mert én mindig is hittem a régi elbeszéléseknek, amikor hallgattam őket, most pedig már mondhatom azt, hogy tudom, a Pontosz³³⁰ körül a nőknek sok-sok tízezrei {805} élnek, akiket szarmatáknak neveznek,³³¹ s ezek nemcsak a lovaglást, hanem a nyilazást és minden egyéb fegyverforgatást a férfiakkal közösen és egyenlően gyakorolják. Ezenkívül a következő meggondolás vezet ebben a kérdésben: azt állítom, hogy ha mindez a gyakorlatban így [266] lehetséges, a lehető legsztelenebb eljárás az, ami mifelénk szokásban van, hogy a férfiak nem a nőkkel közösen, erejüket egyesítve, egy szívvel egy lélekkel, gyakorolják az ilyesmit. Mert így szinte feleannyi a város, pedig kétszer olyan erős lehetne, ugyanannyi költséggel és fáradsággal, {b} Márpedig ez furcsa hiba a törvényhozó szemében. KLEINIASZ: Lehet. Azért fejtegetéseidben, barátom, elég sok minden eltér a megszokott állami berendezkedéstől.

ATHÉNI: De hiszen kértem, hogy engedjétek meg, hogy előbb befejezzem az elbeszélésemet! Majd utána {c} kiválaszthatjátok belőle, ami nektek tetszik.

KLEINIASZ: Igazad van, el kell ismernem, nem volt helyénvaló a megjegyzésem. Folytasd csak úgy, ahogy neked tetszik!

XII. ATHÉNI: Nekem továbbra is az a nézetem, Kleiniasz barátom, amit az előbb mondtam: ha nem bizonyítanak tények azt, hogy mindez lehetséges, akkor könnyű volna ellenvetést tenni; így azonban valami más érvet kell keresnie annak, aki a törvényt sehogy sem akarja elfogadni. A mi rendelkezésünk azonban változatlanul az {d} marad, hogy a nevelésben és műveltségben a férfiakkal egyformán kell a nőknek is részesülniük. Mert gondoljuk csak végig a dolgot! Ha a nők egyetlenegy tevékenységben sem vesznek részt a férfiakkal közösen sehol az életben, akkor nem szükségszerű, hogy valamilyen más terület maradjon nekik?

KLEINIASZ: Okvetlenül.

ATHÉNI: Ebben az esetben a manapság elfogadott életmódok közül melyiket részesítsük előnyben azzal a közösséggel szemben, amelyet mi frünk elő a nők számára? Talán azt, ahogyan a thrákok³³² és sok más nép bánik {e} a nőkkel, hogy földet művelnek, pásztorkodnak és egyéb [267] szolgai munkákat végeznek? Vagy inkább az volna kíváncsi, ahogyan mifelénk vannak a nőkkel? Mert jelenleg mi így bánunk velük: „összehordjuk egy házba” minden vagyonunkat (ahogy mondani szokás), és átadjuk az asszonynak, hogy gazdálkodjon vele,³³³ leültetjük a {806} szövőszék mellé, és övé az egész gyapjúbirodalom. Vagy inkább a spártai felfogás mellé állunk, Megillosz barátom, amely a középúton jár? A lányok vegyenek részt a testedzésben és a múzsai nevelésben; az asszonyok ellenben - bár fel vannak mentve a gyapjúmunka alól - éljenek tevékeny, s egyáltalán nem henye és értéktelen életet; egyaránt vegyék magukra a háztartás és a gazdálkodás, valamint a gyermeknevelés gondjának terhét, a katonai szolgálatból azonban már ne vegyék ki részüket, úgyhogy még ha a haza és {b} a gyermekek léte forog is kockán, akkor se tudják kezelni az íjat, se más hajítófegyvert, mint valami amazónok,³³⁴ se pajzsot és lándzsát

oktatását. A fiúkra és lányokra egyaránt kiterjedő általános és kötelező közoktatás valójában csak a XVIII. századtól kezdve valósult meg. A lányok kötelező és mindenre (zene, testedzés, katonai kiképzés) kiterjedő oktatását *Az államban* még csak az örökre vonatkoztatta, vö. 452 a és 466 c.

³³⁰ A Fekete-tenger.

³³¹ A Don és a Duna közt élt iráni nyelvű lovas nomád nép. Platón információit Hérodotosz könyvéből merítette (4. 110,116), aki szerint a szarmaták az amazónoktól származtak. A szarmata nők feltehetőleg a férfiak távollétében őrizték fegyveresen a nyájukat, ehhez persze érteniük kellett a lovagláshoz és a fegyverforgatáshoz.

³³² A görögöktől északra, főként a mai Bulgária területén élő indoeurópai nép. A nőkkel való bánásmódjukról Arisztotelész így ír (Hérakleidész Lembosz 58): „Mindegyiküknek három-négy feleségük van, de van, akinek harminc, és úgy bannak velük, mint a rabnőkkel. Ezek a házasságok a nőfölösleg miatt jönnek létre, és a férj rendszeres időközönként hál mindegyik feleségével, s a feleség mos és kiszolgálja őt.”

³³³ Ezt a nézetet fejti ki *Xenophón A gazdálkodásról* című munkájában, amelyben a feleséget a méhkirálynőhöz hasonlítja (7.17).

³³⁴ Harcias asszonyok mitikus népe Kis-Ázsia északi partvidékén. Thészeusz, Athén királya legyőzte őket.

ragadva ne utánozzák Pallasz Athénét;³³⁵ s így ne tudjanak derekasan szembeszállni a városunkat fenyegető pusztulással, hogy, ha többet nem, de legalább csatarendbe állva félelmet keltsenek az ellenségben! Ha így élnek, bizony nem is gondolhatnak rá, hogy a {c} szarmata nőket utánozzák, sőt mellettük a szarmata nők férfinak tűnnek fel. Mindezekért csak dicsérje a ti törvényhozóitokat az, aki akarja! Az én meggyőződése nem változik: a törvényhozóknak egész és nem félmunkát kell végeznie. Márpedig ha csak a férfinemmel törődik, a női nemnek ellenben engedi, hogy fegyelmetlen életet élve költskezzen és csak a maga kényelmével törődjön, akkor a tökéletesen boldog életnek csak a felét hagyja örökségül városára,³³⁶ holott kétszer annyit érhetne el. [268]

MEGILLOSZ: Mit tegyünk, Kleiniasz? Engedjük, hogy ez az idegen így nekimenjen Spártának?

KLEINIASZ: Igen. Szólásszabadságot adtunk neki, {d} úgyhogy hagynunk kell, hogy addig beszéljen, amíg be nem fejezte a mondanivalóját a törvényekről.

MEGILLOSZ: Igazad van.

XIII. ATHÉNI: Akkor most már folytathatom?

KLEINIASZ: Természetesen!

ATHÉNI: Vajon milyen életmódot folytathatnának az olyan emberek, akik a szükséges dolgokkal kellő mértékben el vannak látva? Hiszen a mesterségeket mások folytatják, a földművelés pedig rabszolgákra van bízva, {e} akik a termés javát beszolgáltatják, úgyhogy az elég lehet mértékletesen élő embereknek. Közös étkezőtermek állnak a rendelkezésükre, külön a férfiak számára, és azok közelében a hozzátartozóik, a lányaik és az anyák számára. S felügyelők - férfiak és nők - vannak megbízva azzal, hogy naponta szemmel tartsák az étkezők {807} viselkedését, asztalt bontsanak, majd áldozzanak az istennek, akinek az éjt és a napot szentelik, s ezután térjenek haza. Vajon az ilyen szépen elrendezett életben semmilyen értelmes és nekik való munka nem marad számukra, csak hogy barmok módjára hizlalják magukat? Ez nem volna sem szép, sem igazságos; és ezzel az élettel aligha kerülhetnék el méltó sorsukat, mert az agyonhízott, ellustult {b} állatok rendszerint úgy végzik, hogy felfalja őket egy bátor és fáradalmakban edzett másik állat.

Ami a polgárok igazi életcélja és feladata, azt kellő alapossággal még ha akarnánk, sem tudnánk megvalósítani mindaddig, amíg mindenkinek külön van saját felesége, gyermekei, lakása, és mindegyikünk magántulajdonként birtokolja az összes ilyesmit. De ha legalább a most szóban forgó másodrendű államberendezkedés {c} megvalósítható volna, már ezzel is boldogan kiegyeznénk. Nos hát állíthatjuk, hogy az így élő emberek számára igenis marad még teendő, mégpedig nem a legcsekélyebb és nem is a legalantasabb, sőt a legfontosabb mindenek között az, amit rájuk ró az igazságos törvény. Mert ha a [269] püthói³³⁷ vagy olümpiai győzelemre készülő atléta életmódja alapján felmentést kaphat minden egyéb elfoglaltság alól, akkor még egyszer annyi, sőt többszörös {d} mentességre méltó annak élete, aki a test és lélek erényére és kiválóságára törekszik. Mert semmi mellékes teendőnek nem szabad megakadályoznia benne, hogy testének is megadja az őt megillető táplálékot, s a lelkének is a tanulást és erkölcsi képzést; sőt az egész éj és nap úgyszólván nem volna elég annak, aki ebben fáradozik, hogy célját {e} teljesen és tökéletesen elérje. Ha így áll a dolog, akkor a szabad embernek pontos időbeosztásra van szüksége, úgyszólván hajnaltól megállás nélkül a következő napkeltéig. De elhibázott dolog volna, ha a törvényhozó aprólékos részletekbe bocsátkozna a háztartási teendőket vagy azok kötelességét illetően, akik éjjel virrasztanak, hogy a várost tökéletesen és szakadatlanul őrizzék. Mert egyáltalán, hogy akár egyetlen polgár is {808} átaludja az éjszakát, és ne úgy ismerjék szolgálói, mint aki legelőször ébred és kel fel, ezt szégyenletes és szabad emberhez méltatlan dolognak kell tartania mindenkinek, akár törvénynek, akár szokásnak hívjuk az ilyesmit. Nemkülönben az is rút dolog volna a rabszolgák és általában az egész háznép szemében, ha az úrnő a {b} szolgálóival keltetné fel magát, és nem ő keltené fel a többieket. A sötétben felébredve

³³⁵ Zeusz lányát mindig sisakban, pajzzsal és dárdával ábrázolták. Az istennőnek nem volt anyja, hanem apja fejéből pattant ki.

³³⁶ Arisztotelész úgy fogalmaz, hogy ha a város törvényei rosszak a nőkre vonatkozóan, a polgárok fele törvénytelenységben él (*Politika* 1269 b).

³³⁷ A delphoi sportversenyeket nevezték püthói játékoknak.

még akkor kell elvégezniük állami és háztartási teendőik jó részét - mind a tisztviselőknek az államügyeket, mind a ház urának és úrnőjének otthoni dolgaikat. Mert a túl sok alvás természetből fogva nem hasznos sem testünknek, sem lelkünknek, sem semmiféle teendőinknek. Amíg alszunk, nincs semmi értékünk, {c} mintha csak halottak volnánk. Akinek számára tehát fontos az élete és szellemi tevékenysége, az a lehető legtöbb időt tölti ébren, s csupán annyit szentel az álomnak, amennyi egészségének szükséges. Ez pedig nem sok, ha az ember jól szoktatja magát.

S ha a tisztviselők éberek éjjel, elriasztják az ellenséget és a rossz polgárokat, csodálatot és tiszteletet {270} ébresztenek az igazságos és józan emberekben; hasznot hoznak önmaguknak és az egész városnak.

XIV. Az így eltöltött éj az említett haszon kívül még {d} bátorságot is olt a város polgárainak lelkébe. Amikor pedig felkelnek kora reggel, a gyermekeknek tanítókhöz kell menniük; de pásztor nélkül még a birkák sem élhetnek, így hát a gyermekek sem mehetnek el felügyelők nélkül, amint a szolgák sem urak nélkül. A gyermeknél pedig nincs nehezebben kezelhető lény³³⁸ Mert amennyire féktelenül buzog még benne a szellemi erő forrása, annyira álnok, heves, és minden élőlény között a legféktelenebb. Ezért számos eszközzel kell fékezni: először, {e} mikor az anya és a dajkák gondozása véget ért, felügyelőkre kell bízni, gyermekes bohóságára való tekintettel, majd az egyes tárgyak tanítóira, végül magukra a tanulmányokra, mint már szabad embert. De bármely arra járó szabad ember fenyítse meg, mint valami szolgát, mind magát a gyermeket, mind felügyelőjét, mind tanítóját, ha bármelyikük hibát követ el!³³⁹ Ha pedig, noha látja a hibát, mégsem alkalmazza a jogos büntetést, először is {809} érje a legnagyobb megszegényítés, továbbá a törvények őrei közül az, aki a gyermek feletti felügyelettel van megbízva, vegye vizsgálat alá azt, aki a kellő fenyítést elmulasztotta vagy nem helyesen alkalmazta; s egyáltalán, mint éles látású és a gyermekneveléssel különösen törődő férfiú, irányítsa a gyermekek jellemét, mindig a jó felé fordítva őket a törvények szellemében!

De őt magát hogyan fogja megfelelően nevelni a {d} törvény? Erre vonatkozólag most még semmi világosat és [271] kielégítőt nem mondott, csupán egyes dolgokat említett meg, másokat viszont nem. Pedig a törvényhozásnak semmit nem szabad e tekintetben mellőznie, hanem mindenben magyarázattal kell szolgálnia, hogy ama férfiú valóban nevelője és útmutatója legyen a többinek. Ami a kórusokat illeti, mind a dallamról, mind a táncról megmondtuk, hogy milyen jellegűek azok, amelyeket ki kell választanunk, hogyan kell őket javítanunk és megszentelnünk. Arról azonban nem szóltunk, gyermekek derék felügyelője, hogy a prózai irodalmi művek közül {c} melyeket kell kézbe vennie, és mi módon kell tanulmányoznia a gondozásod alatt álló ifjúságnak?

Pedig a hadi mesterségeket illetőleg már kaptál útmutatást, hogy mit kell tanulniuk és gyakorolniuk. A törvényhozó ellenben még nem tárgyalta meg eléggé, barátom, először is az irodalmi nevelés kérdését, másodszor a zenei nevelést, végül a számtantanítás ügyét, melyről azt mondtuk, hogy mindenkinek el kell sajátítania belőle annyit, amennyi a háborúhoz, a magánháztartás és az állam igazgatásához szükséges, továbbá, ami az isteni csillagok, a Nap és Hold körforgásának megismerésére nézve fontos,³⁴⁰ amennyiben az egész állam számára szükséges, hogy rendet teremtsünk e téren - miről is {d} szólnunk voltaképpen? Arról, hogy a napokat hónapok, a hónapokat pedig az év tartama szerint osszuk be, hogy az évszakok s a velük

³³⁸ A gyerekek nem képesek nyugton maradni (653 e), természetük tüzes, ezért folyton ugrálnak és csevegnek (664 e), mindezt azért teszik, mert még nem rendelkeznek belátással (672 c). A nevelés feladata a növekedés során egyre nyugodtabbá váló és belátásra szert levő ifjút a fegyelmezett mozgásra és gondolkodásra megtanítani.

³³⁹ Xenophón szerint Spártában ez volt a szokás, legalábbis a gyermekekre vonatkozóan, vö. *A lakedaimóniak állama* 2.10: „Azért, hogy a fiúk sohase maradjanak felügyelet nélkül, még akkor sem, ha a paidonomosz eltávozik, felhatalmazta az éppen arra járó polgárokat arra, hogy olyan parancsot adjanak nekik, amelyet jónak látnak, és megbüntessék azokat, akik valamit rosszul csinálnak.”

³⁴⁰ A vegyes nap- és holdnaptárak valamint a szökőnapok nem pontos megválasztása előidézhetette a naptár pontatlanná válását, és egyes ünnepek elcsúszását. Rómában ezért volt szükség Caesar reformjára. A természettudományok, így a csillagászat oktatásának gyakorlati hasznát Xenophón is említi, vö. *Emlékeim Szókratészről* 4.7.4.

járó áldozatok és ünnepek a {e} megfelelő időre essenek, követve a természet folyását. Ez teszi a várost igazán élővé és éberré, mert az isteneknek is a kellő időben adja meg a tiszteletet, s az emberek is értelmesebbek lesznek ezekben a kérdésekben.

Figyelj tehát arra, amit most szándékozom elmondani! Az irodalomról azt mondtuk, hogy nem nyertél kellő felvilágosítást róla, s e szemrehányás azt akarja kifejezni, [272] hogy még nem mondtuk meg, vajon alaposan kell-e ezt tanulmányoznia a leendő derék polgárnak, vagy egyáltalán hozzá sem kell fognia? Éppígy áll a dolog a lantjátékkal is; nos, kimondjuk, hogy a polgároknak mind a kettővel foglalkozniuk kell.

Az írás-olvasásra a tízéves gyermeknek három évet {810} kell szánnia, a lantjáték megkezdéséhez a tizenhárom éves kor a megfelelő idő, s e tanulmánynak újabb három évig kell tartania. S ennél sem több, sem kevesebb időt nem szabad e tanulmányokra fordítani törvénysértő módon³⁴¹ - sem az apának, sem a gyermeknek, akár nagy lelkesedéssel tanulja, akár kedvetlenül. Aki ellenszegül, nem részesül a gyermeket illető megtiszteltetésekben, melyekről kissé később fogunk szólni. S most {b} először is tanulj meg, hogy ez alatt az idő alatt mit kell az ifjaknak tanulniuk, s a tanítóknak mire kell őket tanítaniuk! Először is a betűket kell gyakorolniuk, annyira, hogy le tudják írni és el tudják olvasni őket. De nem kell különösebb gyorsaságra, vagy szépírássra törekedni a kitűzött idő alatt olyanoknál, akik nem éreznek erre késztetést.

Ami mármost az íróknak lantkíséret nélküli, írásba foglalt műveit illeti, melyek részint versmértékben, részint ritmus és harmónia nélkül, tehát prózában vannak {c} írva, a sok ránk maradt mű között akadnak aggályos és veszedelmes művek is. Mit kezdtek ezekkel, törvények derék őrei? Vagy milyen helyes rendelkezést adhatna ki a törvényhozó számotokra ezekre vonatkozólag? Azt hiszem, nagy zavarban lesz.

KLEINIASZ: Mit akarsz ezzel mondani, barátom? Mintha te magad volnál zavarban, ebből a magadnak feltett kérdésedből ítélve!

ATHÉNI: Helyes az észrevételed, Kleiniasz. De minthogy közösen kutatjuk a törvényeket, jeleznem kell nektek azt is, ha könnyűnek tűnik az út, és azt is, ha nem. [273]

KLEINIASZ: Ezzel most mire célzol, miért bizonytalanodtál el? {d}

ATHÉNI: Mindjárt megmondom: arra, hogy egyáltalán nem könnyű túlharsogni sok ezer száz hangját.

KLEINIASZ: Ugyan, barátom! Szerinted a korábbi fejtegetéseink a törvényekről csak apróságokban és kevéssé tértek el a közvéleménytől?

ATHÉNI: Ebben teljesen igazad van. S ezek szerint azt kívánod tőlem, hogy maradjak azon az úton, mely a sokaság szemében ellenszenves, de másoknak, talán nem is kevesebb embernek, kedves, s ha kevesebben vannak {e} is, nem hitványabbak; haladjak hát a mostani beszélgetésünk vágta úton, bátran és dacolva velük, jottányit sem engedve meggyőződésemből?

KLEINIASZ: Miért is engednél?

XV. ATHÉNI: Rendben van, nem fogok engedni, és folytatom. Tehát számos költőnk van, akik hexameterben, trimeterben meg mindenféle más versmértékben írnak, részben komoly tartalmú, részben nevetető célzatú műveket;³⁴² mármost a sok ezer százú tömeg véleménye szerint az a helyes nevelés, ha ezekkel táplálják és tömik {811} tele az ifjak fejét, állandóan felolvastatva velük, hogy így egész költőket könyv nélkül megtanulva, sokat tudó és nagy olvasottságú emberekké váljanak. Mások viszont mindezekből csak fontos részeket és egy-egy beszédet válogatnak ki és gyűjtenek össze egy kötetben, s azt állítják, hogy ezt kell kívülről megtanulniuk és emlékezetükbe vésniük mindazoknak, akik sok tapasztalat és sokféle tudás révén akarnak derék és bölcs emberré válni. Nos, azt kívánod, hogy ezeknek én most őszintén megmondjam, miben van igazuk és miben nincs?

KLEINIASZ: Természetesen! {b}

³⁴¹ Különös módon Xenophón is úgy vélte, a túlságos elmélyülés a tudományokban felesleges, vö. *Emlékeim Szókratészről* 4. 7. 3: „Nem javasolta (ti. Szókratész), hogy a geometriában a nehezen fölfogható mértani idomok tanulmányozásáig jussanak el társai. Azt mondta, fogalma sincs róla, mire jó az.”

³⁴² Vagyis az eposzok, az elégia, a tragédia (komoly) és a komédia (nevetető) tartoznak a tananyaghoz.

ATHÉNI: Hogyan is fogalmazhatnám meg egyetlen mondattal, hogy valamennyiükre érvényes legyen az, amit mondok? Talán ha olyasmire hivatkozom, amit bizonyára mindenki elfogad: e költők mindegyike sok mindent [274] mond szépen és jól, de sokat helytelenül is. Ha pedig ez így van, akkor azt állítom, hogy veszélyes a gyermekekre nézve a sokféle tudás.

KLEINIASZ: És akkor mit ajánlanál a törvények órének?

ATHÉNI: Milyen tekintetben?

KLEINIASZ: Hogy milyen mintakép alapján engedje vagy tiltsa meg bizonyos irodalmi művek tanulását valamennyi ifjú számára? Kérlek, válaszolj, és ne habozz! {c}

ATHÉNI: Derék Kleiniaszom, úgy látszik, van egy kis szerencsém.

KLEINIASZ: Hogyhogy?

ATHÉNI: Úgy, hogy nem vagyok teljesen mintakép híján. Mert ha visszatekintek azokra a beszélgetéseinkre, melyeket hajnaltól kezdve idáig folytattunk - mégpedig úgy tűnik, nem isteni sugallat nélkül -, az a benyomásom, hogy költői műhöz hasonlatosak. És talán nem {d} is olyan csodálatos az, ami velem most megesik: hogy öröm fog el, mikor saját fejtegetéseimet, így együtt, szemügyre veszem. Mert ha összehasonlítom őket azzal a rengeteg költői vagy prózai művel, amit csak hallottam és megtanultam idáig életemben, még ezek látszanak a leginkább megfelelőnek és alkalmasnak arra, hogy az ifjúság hallgassa őket. A törvények órének és a nevelés felügyelőjének tehát nem tudnék ennél jobb irányadó példát ajánlani, s a tanítóknak is csak azért tanácsolhatom, hogy ezekre tanítsák a gyermekeket, és az ezekhez {e} hasonlókra; ha tehát valamelyikük a költői műveket vagy prózai munkákat lapozgatva, vagy egyszerűen beszélgetés közben olyan gondolatokra bukkan, melyek testvérei ezeknek, semmiképpen se hagyja őket figyelmen kívül, sőt írja le őket magának! Először is a tanítókat kell rábírni, hogy megtanulják és tanítványaik előtt dicsérik őket; ha pedig némelyik tanítónak nem tetszenek, azokkal nem lehet mint munkatársakkal együttműködni. Akik azonban velünk együtt helyeslik e gondolatokat, ezeket kell az ifjúság nevelésére és tanítására használnunk.

Ezennel befejeztem az irodalomról és annak tanítóiról {812} szóló fejtegetésemet. [275]

KLEINIASZ: Úgy látom, barátom, hogy nem tértünk el attól, amit beszélgetésünk tárgyául kitűztünk. Azt azért persze bajos volna egyértelműen kijelentenünk, hogy egészben véve helyes úton járunk-e vagy sem.

ATHÉNI: Ez, kedves Kleiniaszom, valószínűleg majd akkor derül ki (erre már sokszor céloztunk), amikor a törvényekről szóló egész fejtegetésünknek a végére érkezünk. {b}

KLEINIASZ: Igazad van.

XVI. ATHÉNI: Az irodalomtanár után, ugye, a lanttanárhoz³⁴³ kell szólnunk néhány szót?

KLEINIASZ: Kétséggkívül.

ATHÉNI: Én azt gondolom, hogy a lantosnak a tanításra és általában a zenei nevelésre vonatkozó utasításainkat úgy adhatjuk meg megfelelően, ha visszaemlékszünk előbbi fejtegetéseinkre.

KLEINIASZ: Melyik fejtegetéseinkre?

ATHÉNI: Azt hiszem, elmondtuk, hogy a Dionüszosz-kar hatvanéves tagjai³⁴⁴ különösen finom érzékre tettek szert a ritmusok és a hangnemek egymáshoz igazításában, {c} úgyhogy a dallamokban a lélek érzelmeinek helyes és helytelen „utánzását” - hogy vajon az erkölcsileg jó vagy rossz lélek tükrei - e a dallamok -³⁴⁵ meg tudják különböztetni, hogy így az utóbbiakat elvessék, az előbbieket ellenben a közönség elé víve énekeljék, és elvarázsolják vele az ifjúság lelkét, s rávegyék őket - éppen a dalban rejlő kifejező-erő segítségével - az erény megszerzésére.

KLEINIASZ: Színigazat beszélsz. {d}

ATHÉNI: Erre való tekintettel a húrokon való tiszta játék kedvéért úgy kell a lant hangjait használni, hogy mester és tanítvány egymással egy szólamban játsszanak! A kétszólalásútságot és a lantkíséret változatait ellenben, mikor a lantkíséret más dallamot játszik, mint amit a dallamot szerző zeneköltő megkomponált, a „tágabb” hangközök mellé „szűkebbeket”, a lassúbb tempó mellé gyorsabbat, [276] a mélyebb hangú dallam mellé magasabb hangú kíséretet adva, úgy,

³⁴³ A görög a *kitharisztész* kifejezést használja, ami a pengetős *kithara* játékosára utal. A nagy méretű kitharát koncerthangszerként használták, a tanár a kisebb és egyszerűbb *lürán* tanította diákjait. 346 347.

³⁴⁴ Ld. 665 b.

³⁴⁵ Vö.802d

hogyan ez a megfelelő szólam az eredetivel összehangzó legyen, s ezenkívül a ritmusok {e} mindenféle változatait illeszti az eredeti dallamhoz - mindezeket a bonyolult dolgokat ne tanítsa meg a tanító olyanoknak, akiknek három év alatt kell gyorsan elsajátítaniuk azt, ami a zenéből szükséges. Mert az egymástól eltérő szólamok zavart okoznak, s megnehezítik a tanulást, márpedig az ifjaknak lehetőleg könnyen kell tanulniuk. Hiszen fejtegetésünk előre haladva, idővel meg fogja mutatni, hogy nem kevés és nem kicsiség az, amit ifjainknak okvetlenül meg kell tanulniuk. A zenei oktatás terén tehát a nevelő így végezze munkáját! Ami pedig azokat a dallamokat és szövegeket illeti, amelyeket a karvezetőnek kell betanítania, ezekről már {813} az előzőekben megállapítottuk,³⁴⁶ hogy melyeket kell az isteneknek szentelni, az egyes ünnepeknek megfelelő énekeket megállapítva, hogy így az államoknak tiszta és ártatlan gyönyörűséget szerezzünk.

KLEINIASZ: Ezeket is az igazságnak megfelelően fejtetted ki.

ATHÉNI: Tehát ezeket is mint helyes megállapításokat vegye át tőlünk az, akit a múzsai nevelés felügyelőjének választottunk, és vezesse jó szerencsével az ügyeket! Mi pedig adjuk hozzájuk a táncot és általában a {b} testgyakorlásról szóló gondolatokat! Amint pótoljuk a múzsai nevelésből még hiányzó részeket, ugyanúgy pótoljuk a test-neveléshez még hozzá tartozó szabályokat is. Szóval a fiúknak és a lányoknak táncolni és tornászni³⁴⁷ kell tanulniuk, igaz?

KLEINIASZ: Igen.

ATHÉNI: A tánctanuláshoz a fiúknak nyilván táncmesterre, a lányoknak pedig tánctanárnőre van szükségük.

KLEINIASZ: Valóban így kell lennie.

ATHÉNI: Ismét a nevelésügy felügyelőjéhez kell tehát {c} fordulnunk, akinek bizony a legtöbb dolga lesz, mert ha [277] ő irányítja a múzsai és a testnevelési ügyeket is, nem sok szabadideje marad.

KLEINIASZ: És hogy lesz képes idősebb ember létére ennyi dologgal törődni?

XVII. ATHÉNI: Könnyen, barátom. A törvény ugyanis módot ad neki arra, hogy munkájához tetszése szerint kiegészítőket vehessen maga mellé a város férfi és női polgárai közül, és neki lesz elég belátása ahhoz, hogy ne tévedjen; {d} hiszen felismeri tisztének fontosságát, és okos emberhez illő megilletődést érez vele szemben, mert tudatában van annak, hogy ha az ifjak gondozása és nevelése a helyes úton halad, akkor az állam hajója biztosan siklik előre; ha ellenben baj van a nevelés körül, arról jobb nem is beszélni, úgyhogy nem is beszélek róla, mert új város alapításánál különösen tekintettel kell lenni azokra, akik sokat adnak az előjelekre. Nos hát, ami a táncokat és általában a testgyakorlatokkal járó mozgásokat illeti, ezekről már sok mindent elmondtunk. Hiszen a testgyakorlatok közé számíthatjuk a különféle fegyveres harcneveket: így a nyilazást, {e} a hajítófegyverek kezelését, a könnyű pajzzsal való védekezést, a teljes fegyverzetben való küzdelmet, a csapatmozdulatokat, a sereg menetelését, a táborozást, továbbá a lovagló gyakorlatok összes típusát. Mindezeknek államilag fizetett tanítói legyenek, és ezek tanítványai az államban lakó fiúk és férfiak; de a lányoknak és asszonyoknak is kell érteniük mindezekhez, gyakorolniuk kell a fegyvertáncot és a fegyveres küzdelmet, {874} az asszonyoknak még a csapatmozdulatokat, a fegyverek felvételét és letevését is, ha másképp nem, legalább azért, hogy ha az állam egész haderejének a várost elhagyva ki kellene vonulnia, a nők képesek legyenek gyermekeiket és a várost megőrizni. Vagy az ellenkező esetben - márpedig ez sem lehetetlen -, ha kívülről nagy erővel betörő ellenség - barbár vagy görög - arra {b} kényszerítene, hogy a város létéért kell végső harcot vívni, bizony nagy szégyent hozna a városra, ha az asszonyok oly rosszul volnának nevelve, hogy nem [278] lennének hajlandók - a madarak példáját³⁴⁸ követve, kik fiókaikért a legerősebb vadállattal is képesek megküzdeni - meghalni vagy bármi más veszéllyel dacolni, hanem tüstént a templomokba futva, az oltárokat s a templom belsejét lepnék el, s így abba a hírbe hoznák az emberi nemet, hogy minden állat közül őt szülte a leggyávábbnak a természet.

³⁴⁶ vö. 798d.

³⁴⁷ vö. 795e.

³⁴⁸ Platón gyakran hasonlítja az állati viselkedést az emberihez, az előbbi természetesként hozva példának, de az emberi viselkedésnek magasabb rendűnek kell lenni, hiszen mi tudatosan cselekszünk, vö. 836 c és 840 d.

KLEINIASZ: Bizony, Zeuszra mondom, a veszedelemtől {c} eltekintve se vetne semmiképp jó fényt arra a városra, ahol ilyesmi történne meg.

ATHÉNI: Ne hozzuk tehát meg azt a törvényt, hogy legalább ennyire a nőknek sem szabad elhanyagolniuk a hadgyakorlatokat, hanem az összes polgárnak és polgárnőnek foglalkoznia kell velük?

KLEINIASZ: A magam részéről egyetértek veled.

ATHÉNI: A birkózásról már elmondtunk néhány dolgot, de azt, ami szerintem a legfontosabb, még nem; csak hogy ezt nem könnyű a fogások tényleges bemutatása nélkül, pusztán elméletben elmagyarázni. Erről tehát csak {d} akkor fogunk dönteni,³⁴⁹ amikor az elmélet a gyakorlattal társulva, világos kijelentést tehet mind a többi dologról, melyről szó volt, mind arról, hogy az összes testmozgás közül az ilyen birkózás áll a legközelebb a harci küzdelemhez, és hogy a birkózást kell a háború kedvéért, nem pedig ezt annak a kedvéért gyakorolni.

KLEINIASZ: Bölcsen mondd.

XVIII. ATHÉNI: A birkózásról tehát legyen most elég ennyi. Ami pedig az egyéb testmozgásokat illeti, ezeknek e legnagyobb részét táncművészet név alatt lehet helyesen összefoglalni. Ennek két fajtáját kell megkülönböztetni: az egyik szép testeket utánoz méltóságteljesen és komolyan, a másik pedig csúnyább testek közönséges és alantas mozgását jeleníti meg. Az alantas és a nemes táncnak aztán megint két-két faja van. [279]

A nemes-komoly táncnak egyik faja szép testeknek és férfias lelkeknek háborúban és súlyos küzdelmekben, a másik faja pedig józan és mértékletes lelkeknek jólétben és mértékletes örömek közepette tanúsított {815} viselkedését fejezi ki: ez utóbbit természete alapján békés táncnak lehet mondani. A másikat, a harciasat pedig *pürrhikhé*-nek [fegyvertáncnak]³⁵⁰ lehet helyesen nevezni. Ez egyrészt mindenféle elfordulásokkal és kitérésekkel, valamint magasba szökdeléssel és guggolással az ütések és a lövedékek elleni védekezést, másrészt az előbbiekkal ellenkezőleg a támadó testtartásokat és -mozdulatokat igyekszik utánozni, amint nyilaz, dárdáját hajtja, üt, vág {b} vagy döf a fegyverével a harcos. Ezek közül mindazt, ami egyenes és feszes tartással jár, ha egyszersmind jó alkatú testnek és derék léleknek utánzása, minthogy többnyire kiegyenesíti és a *helyére* teszi a testrészeket, helyesnek kell elfogadnunk; helytelennek kell viszont tartanunk mindent, ami ezekkel ellenkező.

A békés táncot pedig abból a szempontból kell vizsgálnunk, hogy vajon az ember a kartáncokban illendően, a természetet követve, erkölcsös és harmonikus emberek szép táncmodorához tartja-e magát vagy nem. {c}

Először a táncnak egy vitatható fajtáját kell elkülöníteni egy másiktól, amelyiknek besorolásához viszont nem férhet kétség. Melyik ez a tánc, és milyen alapon lehet a másiktól megkülönböztetni? A bakkhikus táncról van szó, meg mindarról, ami ezzel összefügg: a nimfákat,³⁵¹ Pánt,³⁵² az ittas szilénoszokat³⁵³ és szatírokat³⁵⁴ utánzó táncokról, amelyeket tisztulások és beavató szertartások alkalmával adnak elő. A táncnak ezt a fajtáját nem [280] volna könnyű meghatározni, hogy békés-e, vagy harcias, vagy egyáltalán mit akar kifejezni. Leghelyesebbnek {d} látszik azt a megállapítást tenni róla, hogy sem a harcias, sem a békés táncok közé nem sorolható, és egyáltalán az államéleten kívül áll a táncnak ez a típusa; ezért ne is foglalkozzunk vele, hanem térjünk vissza a harcias és a békés tánchoz, amely kétségtelenül megbeszélésünk körébe illik!

A háborútól idegen Múzsának, mely táncokkal dicsőíti az isteneket és azok fiait, egész birodalma e egységesen {e} összefoglalható azon az alapon, hogy a jólét és boldogság érzéséből születik. Ezt két részre oszthatjuk: az egyik olyan emberek lelkiállapotát fejezi ki, akik küzdelmek és

³⁴⁹ 832 e.

³⁵⁰ A fegyvertánc mitikus eredetéről vö. 796 b.

³⁵¹ Dionüoszosz kíséretiként a bakkhikus szertartásokon megjelenített alsóbbrendű, fiatal természetistennők. Apollón és Artemisz kíséretében is megtalálhatjuk őket.

³⁵² Kecskelábú isten Arkádiában, a pánsíp feltalálója.

³⁵³ A szatírokra emlékeztető, félig állat, félig ember alakú mitikus lények. Kedvelték az alkoholt.

³⁵⁴ Erdőkben, hegyekben élő mitikus lények, többnyire ember-formájúak bizonyos állatias jegyekkel (kecskefűl, szarvacska). Kedvelték a bort és a nimfák társaságát.

veszélyek után jutottak jobb helyzetbe, s így örömük is hevesebb, a másik olyanokét, kik előbbi javaikat megőrizték és gyarapították, s így örömeik szelídebbek és csöndesebbek amazokénál. Ilyen helyzetekben a csöndesebb örömöket minden ember mérsékeltebb {816} testmozgással fejezi ki. A harmonikusabb lelkű és bátorságra nevelt ember továbbá a mozgásnak csekélyebb változatait, a gyáva és mértéktartáshoz nem szoktatott ember ellenben a taglejtésnek nagyobb és hevesebb végleteit mutatja. Egyszóval: éneklés vagy beszéd közben az ember nemigen tud teljesen mozdulatlanul maradni, így a mondanivalónak taglejtésekkel történő utánzása hozta létre az egész táncművészetet.

Mármost egyikünk harmonikusan, másikunk viszont diszharmonikusan fejezi ki érzéseit mozdulatokkal. A {b} régi elnevezések közül sok megérdemli dicséretünket, annyira pontosan ragadják meg a dolgok lényegét, így az is, amelyik a boldog és szelíden örvendő emberek táncaira vonatkozik - ezeket találóan, a zene lényegére tapintva és teljesen logikusan gondolkodva nevezte el, akárki volt is, *emmeleíának* (harmonikus és arányos táncnak).³⁵⁵ Így a szép táncoknak két faja keletkezett: a [281] harcias *pürrhikhé* és a békés *emmeleia*, mindkettő hozzá illő nevet kapva. {c}

A törvényhozóknak vázlatos képet kell adniuk e táncok jellegéről; a törvények őrének pedig fel kell kutatnia a megfelelő táncokat, s így a múzsai művészet többi ágával együtt a táncokat is össze kell állítania és be kell osztania az egyes ünnepekre, minden áldozathoz a megfelelő táncot; s miután így megállapította részükre a megszentelt rendet, a jövőben nem szabad változtatni semmin, ami a táncsal vagy énekkel összefügg, hogy így ugyanaz {d} a város és ugyanazok a polgárok ugyanazon örömek között azonos módon, s így lehetőleg hasonlóan, jól és boldogan éljenek.

XIX. Ezzel befejeztük, amit a szép testekhez és nemes lelkiekhez illő táncokról és énekekről kellett mondanunk. Ami mármost azokat a szövegeket, dallamokat és táncokat illeti, amelyeknek célja a rút testek és lelkiületek utánzása, s melyeknek természetes rendeltetése, hogy nevetést keltsenek: tehát egyáltalán minden komikus utánzásról azt mondhatjuk, hogy meg kell nézni és meg kell ismerni őket. Hiszen a nevetséges nélkül a komolyat {e} - s egyáltalán ellentéte nélkül semmit - sem lehet megismerni, ha valaki igazi belátásra akar szert tenni. Csinálni azonban nem szabad mindkettőt, ha csak egy kissé is részesülni akarunk az erényben; hanem épp azért kell mindkettőt megismerni, nehogy tudatlanságból valaha is olyat tegyünk vagy mondjunk, ami nevetséges; mert ilyet nem szabad tennünk. A nevetséges jellemek és dolgok utánzását tehát szolgálókra és megfizetett idegenekre kell bízunk, s nem szabad az ilyesmit komolyan vennünk; és szabad embernek - sem férfinak, sem nőnek - még a látszatát sem szabad keltenie, hogy ilyesmivel foglalkozik, hanem az ilyenfajta utánzásban legyen {817} mindig valami újdonság számunkra! Ami tehát a nevetséges tréfákat illeti, amit általában komédiának nevezünk, ez a törvény és magyarázat vonatkozzék rájuk.

Ami ellenben a komolynak nevezett tragikus költőket illeti, ha ilyenek egyszer eljőnnének hozzánk, és imígyen kérdeznének meg bennünket: „Barátaink, vajon [282] meglátogassuk-e városotokat és országotokat, vagy sem, és elvigyük-e hozzátok művészetünket; mit szándékoztok ezzel kapcsolatban cselekedni?” - nos, mit kellene {b} felelnünk ezeknek az isteni férfiaknak? Szerintem a következőt: „Nemes barátaink, mi magunk is tragédiaköltők vagyunk, erőnkhez képest a legszebb és legjobb tragédián dolgozunk, hiszen egész államunk: utánzás - a legszebb és legjobb élet utánzása. S szerintünk ez az igazi tragédia. Költők vagytok tehát ti is, de mi is azok vagyunk, s ugyanazon a területen működünk mint versenytársaitok és ellenfeleitek, a legszebb drámán dolgozunk, amit {c} természet szerint csak az igazságnak megfelelő törvény képes megalkotni, amint reméljük. Ne higgyétek tehát, hogy könnyen megengedjük, hogy a piacon felállítsátok színpadotokat, és behozzatok szép szavú színészeiteket, akik hangosabb szavúak minálunk; nem fogjuk megengedni, hogy szónokoljatok fiainkhoz, feleségeinkhez és az egész tömeghez, minthogy az ugyanazon körülmények között tanúsítandó viselkedésről ti nem ugyanazt {d} hirdetitek, amit mi, hanem többnyire épp az ellenkezőjét. Így tehát esztelenség volna tőlünk és az egész várostól, ha rátok bízánk, hogy csak működjete nyugodtan, még

³⁵⁵ Forrásaink nem határozzák meg pontosan az *emmeleia* lényegét; annyi azért kiderül, hogy a tragédia kartancát is ilyennek mondták, komolyságot és ünnepélyességet fejezett ki.

mielőtt a tisztviselők megítélhetnék, vajon alkotásaitok alkalmasak-e rá, hogy a közönség előtt elmondják őket vagy sem. Nos hát, lágy és behízelt múzsák sarjai, mutassátok be műveiteket a tisztviselőknek a mieinkkel való összehasonlítás végett, s ha az derül ki, hogy a tieitek ugyanazokat vagy még jobb és szebb elveket hirdetnek, alkalmat adunk nektek az előadásra; ha azonban nem, akkor, barátaim, nem adhatunk engedélyt."

Ezek legyenek tehát a karének és kartánc egész {e} területére és tanulására vonatkozó törvényesen szabályozott alapelveink, külön a szolgákra, külön a szabadokra vonatkozólag, ha nektek is így látszik jónak!

KLEINIASZ: Már hogye látszanék így jónak?

XX. ATHÉNI: Ezeken kívül még három tanulmány vár a szabad emberekre: először is a gyakorlati életben szükséges számolás és az elméleti számtan mint egy tudomány; másodsor a vonalak, síkidomok és testek [283] mérésével foglalkozó tudomány, harmadszor pedig az, amely azzal foglalkozik, hogy a csillagok egymáshoz képest {818} hogyan haladnak körpályájukon.

Mindezeket azonban nem szükséges mindenkinek alaposan áttanulmányozni, csupán némelyeknek. S hogy kik ezek, akkor fogjuk megmondani, ha fejtegetéseink végére jutunk. Mert így van rendjén: ami a tömeget illeti, amennyi e tanulmányokból szükséges, arról igen helyesen mondják, hogy szűgyen, ha az átlagember nem tud róluk; de elmélyedve kutatni mindezt nem könnyű, sőt egyáltalán nem is lehetséges a sokaság számára. Ami szükséges belőlük, azt tehát nem lehet mellőzni, hanem, úgy látszik, épp erre célzott az, {b} aki először mondta ki azt a bölcsességet, hogy a szükség ellen még isten sem harcol³⁵⁶ - de természetesen olyan szükségszerűség ellen, amely isteni. Mert emberi szükségre vonatkoztatva, mint ahogyan az átlagemberek alkalmazzák, ez a lehető legeggyűbb kijelentés.

KLEINIASZ: Melyek tehát azok a tanulmányok, amelyek nem emberi, hanem isteni értelemben szükségesek? {c}

ATHÉNI: Úgy gondolom, azok, amelyeknek tudása és gyakorlati megvalósítása nélkül még egy isten vagy daimón, vagy hérósz sem képes az emberekre komolyan gondot viselni. Az ember nagyon messze volna attól, hogy hasonlónak váljon az istenhez, ha nem tudná megkülönböztetni az egyet, kettőt, hármat, s egyáltalán a páros és páratlan számokat, ha nem tudna számolni, s még a napot és éjszakát sem tudná megkülönböztetni egymástól, mert járatlan a Nap, Hold és a többi égitest {d} körforgásában. Nagy balgaság volna azt állítani, hogy mindezek nem szükséges tanulmányok azok számára, kik a legszebb tudományokból valami keveset is akarnak tudni. Hogy mit, mennyit és mikor kell ezekből tanulni, mit kell külön és mit más tudománnyal együtt (szóval egymással való összefüggésüket), helyesen kell felfognunk, hogy azután ezeknek az ismereteknek segítségével [284] továbbhaladhassunk tanulmányainkban. Mert így rendelte a természetes szükségszerűség, mely ellen, mint mondtuk, egy isten sem harcolhat sem most, sem soha a jövőben.

KLEINIASZ: Úgy érzem, barátom, hogy helyesen és a {e} természetnek megfelelően mondtad mindazt, amit csak mondtál.

ATHÉNI: Csakugyan, Kleiniasz barátom, ennek ellenére nehéz dolog mindezt előre meghatározni és törvényesen szabályozni. Majd később, ha úgy tetszik, pontosabban hozhatunk törvényt erről is.

KLEINIASZ: Úgy látom, barátom, félsz a mi szokásos tudatlanságunktól e kérdésekben. De nincs igazad, ha félsz: fogj csak hozzá, miattunk aztán semmit se hallgass el!

ATHÉNI: Valóban félek ettől is, amire te célzol; de még {819} jobban félek azoktól, akik belefogtak ugyan e tanulmányokba, de rosszul fogtak bele. Mert egyetlen téren sem a teljes járatlanság a félelmetes, és nem az a legnagyobb baj, hanem a sokat tudás meg a mindenhez értés helyes irányítás nélkül: ez sokkal nagyobb csapás.

KLEINIASZ: Igazad van.

³⁵⁶ Célzás Szimónidész, keószí költő Szkopaszhoz intézett szkolionjának szavaira (Id. 741 a). Az idézett gondolat: „Dicsérem és kedvelem nagyon azt/ mind, önként ki nem tesz/ semmi rútat; a sorssal/ istenek se küzdenek.” (Ford. Devecseri Gábor)

XXI. ATHÉNI: Mindezekből a tudományokból legalább {b} annyit meg kell tanulniuk a szabad embereknek, amennyit Egyiptomban³⁵⁷ a gyermekek nagy tömege az írás-olvasással együtt megtanul. Először is, ami a számolást illeti, a gyermekek számára olyan módszereket találtak ki, amelyek segítségével játszva és örömmel tanulnak: így almák és koszorúk szétoztását, ahol ugyanazokat az osztásra alkalmas mennyiségeket kell elosztani több, majd kevesebb fiú között. Ilyen eljárás továbbá a birkózók és az ökölvívók beosztása oly módon, hogy vagy kisorsolják a párokat és hozzájuk egy-egy tartalékot, vagy sorba állítják őket egymással szemben, vagy ahogyan még az ilyen beosztás történni szokott. Ilyen az is, amikor {c} játékból különféleképpen csoportosítanak arany-, ezüst-, [285] réz- és más efféle anyagból készült serlegeket, vagy pedig az összes serlegeket valamilyen módszer szerint elosztják. Amint mondtam tehát, játékosra téve a számokkal való szükséges műveleteket, hasznos ismereteket nyújtanak a tanulóknak a seregek beosztására, a menetelésekre és hadjáratokra, valamint a háztartásra vonatkozólag is, és így az embereket mindenképpen önmaguk számára hasznosabbakká és nyíltabb eszűekké teszik. Ezután pedig a nevelőknek meg kell szabadítaniuk tanítványaikat attól a nevetséges és szégyenletes {d} tudatlanságtól, amely az emberek között uralkodik a vonalak, síkok és testek mérését illetően.

KLEINIASZ: Micsoda és milyen tudatlanságról beszélsz?

ATHÉNI: Kedves Kleiniasz, magam is csak későn hallottam erről a dologról, és nagyon elcsodálkoztam akkor rajta, hogy milyen állapotban vagyunk ezen a téren, és úgy éreztem, hogy ez az állapot nem emberhez, hanem inkább disznóhoz volna méltó, s elszégyelltem magam, {e} nemcsak önmagam, hanem az összes görög nevében.

KLEINIASZ: Miért? Mondd meg hát, mire gondolsz, barátom!

ATHÉNI: Megmondom, jobban mondva elárulom, ha felelsz a kérdéseimre. Válaszolj röviden, kérlek: a hosszúságot biztosan tudod, hogy micsoda, ugye?

KLEINIASZ: Persze.

ATHÉNI: És a síkot?

KLEINIASZ: Természetesen.

ATHÉNI: Ugye azt is tudod, hogy kettejük mellett a harmadik a test?

KLEINIASZ: Már hogyan tudnám?

ATHÉNI: Szerinted mindezek összemérhetők egymással?

KLEINIASZ: Igen. {820}

ATHÉNI: Úgy értem, hogy a hosszúság a hosszúsággal, a terület a területtel, s éppígy a térfogat a térfogattal mérhető össze természetszerűen.

KLEINIASZ: Mindenképpen.

ATHÉNI: Ha azonban ezek közül némelyek nemcsak hogy „mindenképpen”, hanem még „némiképpen” sem [286] mérhetők össze, hanem úgy áll a dolog, hogy némelyek összemérhetők, némelyek pedig nem, te viszont valamennyiről feltételezted, hogy igen - mit gondolsz, hogy állsz ezzel a kérdéssel?

KLEINIASZ: Világos, hogy szánalmasan!

ATHÉNI: De mit szólna a következőkhöz: a hosszúság és a terület a köbtartalommal, vagy a terület és a hosszúság egymással - vajon nem úgy vélekedünk-e mi, görögök, valamennyien, hogy mindezek egymással valahogyan mégiscsak - összemérhetők?

KLEINIASZ: Teljességgel így gondoljuk! {b}

ATHÉNI: Ha azonban soha és semmiképpen nem mérhetők össze, s mi, görögök, mégis valamennyien - mint említettem - összemérhetőnek véljük őket, vajon nem helyénvaló-e, hogy mindezek miatt elszégyellve magunkat, így szóljunk hozzájuk: „Derék görögök, ez is egy azok közül, amikről azt mondtuk, hogy rút dolog nem tudni róluk - ugyanakkor ilyen szükséges dolgokat tudni még egyáltalán nem nagy érdem.”

KLEINIASZ: Igazad van.

ATHÉNI: És ezeken kívül még sok más ilyen kérdés {c} létezik, amelyek esetében az előbbiekhöz hasonló módon rengeteg hibát szoktunk elkövetni.

³⁵⁷ Egyiptomot rossz példaként említi a 747 c, mert az igazi bölcsesség helyett csak furfangosságot oltanak a gyermekek lelkébe. Az alapfokú oktatás módszereit azonban követendőnek nevezi.

KLEINIASZ: Például?

ATHÉNI: Hogy az összemérhető és összemérhetetlen mennyiségek természet szerint hogyan viszonyulnak egymáshoz. Mert ezeket a kérdéseket meg kell vizsgálni, hogy meg tudjuk különböztetni e mennyiségeket egymástól, mert különben szánalmasan tudatlanok maradunk. S az is fontos, hogy ha ilyen problémákat vetünk föl felváltva egymásnak, öregek számára izgalmasabb szórakozással tölthetjük időnket, mintha ostábláznánk,³⁵⁸ s egyúttal magunkhoz méltó szellemi játékban versenyezhetünk egymással.

KLEINIASZ: Lehet; én azért nem látok olyan nagy {d} különbséget az ostáblázás és az efféle tanulmányok között. [287]

ATHÉNI: Én meg, Kleiniasz barátom, azt állítom, hogy ezeket kell az ifjaknak tanulniuk; mert sem nem ártalmasak, sem nem nehezek; ha játszva tanulják meg őket, csak használnak, de ártani semmiképpen sem ártanak a városnak. Ha azonban valakinek más a véleménye, hadd halljuk!

KLEINIASZ: Nekem nincs ellenvetésem.

ATHÉNI: Az viszont világos, hogy ha ilyennek látjuk őket, akkor felvesszük államunkba; ha viszont nem ilyennek ítéljük, akkor kirekesztjük őket. {e}

KLEINIASZ: Világos; hogy is lehetne másképp?

ATHÉNI: Akkor hát állapodjunk meg abban, barátom, ezek a szükséges tanulmányok közé tartoznak, hogy ne legyen hézagos törvényhozásunk. De a megállapodás értelmében tekintsük zálogoknak őket, melyeket bármikor ki lehet váltani az állami szervezetből, akármelyikünk találja kedvezőtlennek, akár mi, a letétbe helyezők, akár ti, a felvevők.

KLEINIASZ: Méltányos megállapodást javasolsz.

XXII. ATHÉNI: Ezután azt vizsgálód meg, vajon megnyeri-e tetszésünket vagy sem az, amit arról akarok mondani, hogy az ifjaknak tanulmányozniuk kell a csillagokat!

KLEINIASZ: Beszélj bátran!

ATHÉNI: E téren rendkívül különös és mindenképpen túrhetetlen állapotok uralkodnak. {821}

KLEINIASZ: Miféle állapotok?

ATHÉNI: Azt mondják, hogy a legnagyobb istent, a világrendet egyáltalán nem szabad kutatni, s nem szabad azzal foglalatostkodni, hogy okait fürkésszük; mert ez nem istennek tetsző dolog. Úgy látszik azonban, hogy az a helyes, ha ennek épp az ellenkezője történik.

KLEINIASZ: Ezt hogyan érted?

ATHÉNI: Meghökkentő lesz, amit mondok; némelyek szerint talán nem is illenék ilyesmi egy öregemberhez; ha azonban az ember úgy véli, hogy valamely tudomány {b} szép és igaz, a város számára hasznos, az istennek pedig feltétlenül kedves, akkor semmiképp sem szabad a nyilvánosságra hozatalától elzárkóznia.

KLEINIASZ: Ez minden bizonnyal így van, ahogy mondod, de miféle ismeret lehet ennyire becses a csillagokról? [288]

ATHÉNI: Derék barátaim, az a helyzet, hogy mi, görögök, úgyszólván mindnyájan valótlant állítunk a nagy istenekről: a Napról és a Holdról.

KLEINIASZ: Mennyiben?

ATHÉNI: Azt állítjuk, hogy sohasem haladnak ugyanazon a pályán, sem ők, sem velük együtt bizonyos más csillagok, melyeket együttvéve bolygóknak nevezünk.

KLEINIASZ: Ebben aztán, barátom - Zeuszra! -, igazad {c} van; hiszen életem során magam is sokszor láttam, hogy a hajnali és az esti csillag, és még mások is sohasem haladnak ugyanazon a pályán, hanem mindenfelé bolyonganak; azt meg mindnyájan jól tudjuk, hogy a Nap és a Hold szüntelenül ezt cselekszi.

ATHÉNI: Épp ez az, Megillosz és Kleiniasz, ami miatt azt {d} állítom, hogy polgártársainknak és ifjainknak legalább annyit kell tanulniuk ezekről az égi istenekről, hogy ne sértsék meg őket téves állításokkal, hanem csak helyesen szóljanak róluk, mind áldozás, mind imádkozás közben, s így imájuk igazán istenfélő legyen.

KLEINIASZ: Ez a kívánságod helyes, csak előbb tisztázzuk, mit akarsz mondani! S ha kiderül, hogy csakugyan valami helytelent állítunk róluk, tanulmányaink pedig majd eloszlatják e

³⁵⁸ A *petteia* nevű táblás játékról van szó, melyet különösebb szellemi erőfeszítés nélkül lehetett játszani, vö. 739 a.

tévedésünket: akkor én is hozzájárulok, hogy ilyen nagy fontosságú dolgot tanulmányozni kell. Tehát most próbáld meg elmagyarázni, hogy csakugyan ez a helyzet e kérdésben; mi pedig igyekezzünk követni téged, hogy megértsük a dolgot.

ATHÉNI: Mondanivalómat megérteni nem könnyű, de {e} azért nem is olyan nehéz, és nem kerül túl sok időbe. Ennek az a bizonyítéka, hogy én, noha nem ifjúságomban, hanem nem is olyan régen hallottam róla, mégis meg tudnám világítani előttek ezt a kérdést nem is olyan sok idő alatt. Márpedig ha nehéz volna, ilyen öregember létemre nem volnék képes világossá tenni öregemberek előtt.

KLEINIASZ: Igazad van. De hát miféle tudomány ez, amit {822} csodásnak mondasz, amit az ifjakkal illik megtanulni, mi azonban nem ismerjük? Legalább ennyit próbálj elárulni róla, lehetőleg világosan. [289]

ATHÉNI: Valóban meg kell próbálnom. Bizony, nemes barátaim, nem helyes az a vélemény a Holdról, a Napról és a hasonló csillagokról, hogy valaha is bolyonganának, sőt éppen ellenkezőleg áll a dolog: mindegyikük ugyanazon az úton halad, és nem sok, hanem mindig egyetlenegy körpályán, s csak látszat az, mintha sok pályán {b} haladnának. S amelyek a leggyorsabb közülük, azt helytelen véleményekkel a leglassúbbnak tartják, és viszont. Ha pedig ez természetszerűen így van, s mi mégis másképpen képzeljük - nos, ha az Olümpiában futó lovakról vagy hosszútávfutókról³⁵⁹ hinnénk ilyesmit, s a leggyorsabbat tartanánk a leglassúbbnak, s a leglassúbbat a leggyorsabbnak, és a vesztet dicsőítenénk győztes gyanánt ódát zengve róla, nemde helytelenül és a futók számára is kellemetlenül osztanánk ki dicsőreteinket, pedig ők csak emberek? S ha most ugyanezt a hibát követjük el {c} istenekkel szemben, nem vesszük-e észre, hogy ami nevetséges és helytelen volt az emberekkel esetében, az itt, ilyen lényekkel szemben, ha róluk zengedeznénk hamis nézeteket, már semmi esetre sem volna nevetséges, még kevésbé istennek tetsző?

KLEINIASZ: Nagyon igazad van, ha valóban így áll a dolog.

ATHÉNI: S ha ki tudnám mutatni, hogy csakugyan ez a helyzet, akkor legalább eddig a fokig meg kell ezeket tanulni; ha azonban nem tudnám kimutatni, akkor az egészet félre kell tenni. Tehát megállapodhatunk ebben e kérdéssel kapcsolatban? {d}

KLEINIASZ: Meg.

XXIII. ATHÉNI: Akkor immár elmondhatjuk, hogy véget ért a nevelő hatású tanulmányokra vonatkozó törvényhozás. A vadászatról és minden efféléről ugyanilyen szempontok szerint kell vizsgálódnunk. Úgy látszik ugyanis, hogy a törvényhozó feladata nem merül ki abban, hogy pusztán törvényeket állapítson meg, s aztán megpihenjen; hanem a törvényeken kívül valami más feladata is van, ami mintegy középen áll az intelem és a törvények [290] között, s ami már sokszor felbukkant beszélgetésünk {e} folyamán, így akkor is, mikor a kisgyermekek gondozásáról beszélgettünk. Azt mondtuk ugyanis, hogy ez elől a kérdés elől nem lehet hallgatással kitérni; viszont oktalanság volna az is, ha tételes törvényeknek tekintenénk azt, amit mondunk róla. Ha tehát már meg vannak írva a törvények, és az alkotmány teljesen készen áll, az erény dolgában kiváló polgárnak nem az a legnagyobb dicsőrete, ha azt mondjuk, hogy az a jó polgár, aki legjobban alárendeli magát a törvényeknek és leginkább engedelmeskedik nekik; {823} tökéletesebbnek tarthatjuk azt, aki egész életét úgy éli le, hogy a törvényhozónak nemcsak törvényeire, hanem helyeslését és nemtetszését kifejező szavaira is hallgat. Ez az igazán helyes dicsőrete a polgárnak; az igazi törvényhozónak pedig nemcsak a törvényeket kell megállapítania, hanem ezenkívül a törvények közé szöve azt is meg kell mondania, hogy mi látszik neki szépnek, és mi nem; a kiváló polgárnak pedig ezeket éppoly sérthetetleneknek kell tartania, mint az olyasmit, amire a törvények büntetés terhe alatt kötelezik. Mindezekre példa gyanánt mostani tárgyunkat is felhozhatjuk; így majd világosabb lesz, hogy mit akarunk mondani.

A vadászat ugyanis összetett és bonyolult fogalom,³⁶⁰ {b} melynek körét mégis egy névvel foglaljuk egybe. Mert sokféle faja van a víziállatokra, nemkülönben a madarakra való

³⁵⁹ Az olümpiai versenyen a lovaglásban vagy a hosszú távú, tizenkétszeres sztadionfutásban (*dolikhosz*).

³⁶⁰ A vadászat erkölcsnemesítő tulajdonságait értékelő gondolatok nagymértékben emlékeztetnek Xenophón *A vadászatról* című munkájára, amely feltehetőleg Kr. e. 371 előtt keletkezett. A konkrét vadászati formák értékelése azonban szélsőségesen eltérő kettejükénél. Megjegyzendő, hogy Xenophón,

vadászatnak; de még tarkább terület a szárazföldi vadászat, mert bele kell foglalnunk nemcsak az állatokra, hanem az emberekre való vadászatot is: a háborús vadászatot, a barátok vadászatát, mely lehet dicséretre és megrovásra méltó. De idetartozik az is, ha tolvajok, útonállók, kalózkodásnak áldozataikra, vagy katonai egységek egymásra. [291]

NYOLCADIK KÖNYV

I. ATHÉNI: A most tárgyalt kérdésekkel szorosan {828} összefügg, hogy törvényhozással szabályozzuk az ünnepeket, a delphoi jóslatok³⁶¹ segítségével megállapítva, hogy mely isteneknek milyen áldozatok bemutatása válhat a város javára. Ami az ünnepek időpontját és számát illeti, legalább néhány dolgot a mi feladatunk volna törvényileg szabályozni.

KLEINIASZ: Bizonyára a számukat.

ATHÉNI: Rendben, beszéljünk először a számukról! {b} Háromszázhatvanöttnél eggyel se legyen kevesebb ünnep, hogy mindennap áldozhasson valamelyik tisztségviselő valamelyik istennek vagy daimónnak a városért, polgáraiért és azok javaiért! Azokat a részleteket pedig, amiket a törvényhozó mellőzni kénytelen, a szent dolgok magyarázó, a papok és papnők s a jók a törvények őreivel összejőve szabályozzák; és nekik kell igazából eldönteniük, hogy mit is hagytak ki a törvényhozók. A törvény c ugyanis annyit fog kimondani, hogy tizenkét ünnep legyen ama tizenkét isten számára, akikről az egyes törzsek el vannak nevezve;³⁶² ezek közül mindegyiknek havonta kell áldozni, kartáncokat és karénekeket, múzsai és sportversenyeket kell tiszteletükre rendezni, az isteneknek és az évszakoknak megfelelő beosztás szerint. Rendezni kell továbbá a nők által megtartandó ünnepeket is, annak beosztásával, hogy mely ünnepeket kell férfiak nélkül és melyeket velük együtt megülniük. Nem szabad továbbá összevegyíteni az alvilági és az {d} úgynevezett égi istenek meg kísérelő ünnepét, hanem külön Plutón havában,³⁶³ a tizenkettedik hónapban kell a törvénynek megfelelően megtartani az alvilágiak ünnepeit. [295] S nem szabad idegenkedniük harcedzett férfiaknak ettől az istentől, hanem tisztelniük kell mint az emberi nem jótevőjét: mert a lélek és a test számára az együttlét semmiképpen sem jobb a szétválásnál, ezt én teljes komolysággal állítom.

Ezenkívül azoknak, akik ezeket a kérdéseket rendezik, tudatában kell lenniük annak, hogy a mi városunk párját ritkítja mind a szabad idő, mind az {829} életszükségletek bősége dolgában, s akárcsak az egyes embernek, a városnak is boldogan kell élnie. A boldog élet feltétele pedig először is az, hogy ne sértsünk meg másokat, s mások se kövessenek el igazságtalanságot velünk szemben. Ezek közül az első feltétel nem nagyon nehéz, olyan helyzetet teremteni azonban nagyon nehéz, hogy ne kelljen jogtalanságot szenvednünk. Ezt tökéletesen elérni másképpen nem lehet, csak ha tökéletesen jók és derekak leszünk. Ez a helyzet a várost illetőleg is: ha jó és derék, békés élet, ha ellenben hitvány és gonosz, kívülről és {b} belülről háború az osztályrésze. Ha pedig ez alapvetően így van, a háborút nemcsak háborúban kell gyakorolni, hanem béke idején is. Egy előrelátó államnak tehát minden hónapban legalább egy napig hadgyakorlatot kell tartania, de több napon át is, ha a vezetők így látják jónak; s ebben részt kell vennie mind a polgároknak, mind feleségüknek, mind gyermekeiknek, nem tartva sem fagytól, sem hőségtől, akár az egész közösséget vonultatják ki a vezetők, akár egy-egy részét. És szép, áldozattal egybekötött játékokat kell megszervezni - egyfajta ünnepi {c} harci bemutatónak -, amelyek minél hívebben utánozzák az igazi ütközeteket! S a győztesek között díjakat és kitüntetésekkel kell kiosztani, valamint dicsőítő énekeket és gúnydalokat kell szerezni aszerint, hogy milyenek bizonyul a polgár mind a versenyekben, mind egész életében: dicsérettel ékesítve, aki kiválóan

Platónról eltérően, tapasztalt vadász volt.

³⁶¹ Ld. 759 c.

³⁶² Vö. 745 d.

³⁶³ Plutón, más néven Hadész, Kronosz fia, az Alvilág istene. Az athéni év a nyári napforduló után kezdődött (vö. 767 c), az utolsó hónapot (Szkirophorion) mint a növekedési korszak lezárulását szentelték Plutónnak.

bizonyult, leszidva, aki nem. De ne akárki lehessen ilyen költemények szerzője, hanem először is legalább ötvenéves legyen, továbbá ne [296] legyen azok közül való, kiknek költői tehetségük és {d} múzsai ihletük van ugyan, de soha semmi szép és kiemelkedő tettet nem vittek végbe. Az olyan férfiak költeményeit énekeljék, akik maguk is derék emberek és köztisztelőben állnak, mert szép tettek fűződnek hozzájuk - még ha nem tanúskodnak is műveik a Múzsák ihletéséről. A döntés e tárgyban a nevelés felügyelőjének és a törvények őreinek kezében legyen, akik az ilyen embereknek adják meg a múzsai dolgokban való szólás szabadságát; a többiek számára ellenben nincs erre lehetőség, és senki se merészeljen olyan költői műveket énekelni, melyeket nem vizsgáltak meg a törvények őrei, még ha édesebbek e lennének Thamürasz³⁶⁴ és Orpheusz³⁶⁵ himnuszainál is! Csupán olyan énekek adhatók elő, amelyeket szent jellegük folytán az istenek tisztelőtére alkalmasnak ítélnék; továbbá olyanok, amelyeket derék férfiak szereztek, hogy polgártársaikat dicsérjék vagy szapulják, és a szakértők ítélete szerint ezt illően cselekszik. II. Véleményem szerint a katonai szolgálatot és a költői szó szabadságát illetőleg ugyanaz kell hogy érvényes legyen nőkre és férfiakra egyaránt. A törvényhozónak gondolatban önmaga előtt fel kell tennie ezt a kérdést: „Itt áll {830} előttem az egész város; vajon miféle embereket akarok nevelni belőlük? Hát nem olyanokat, akik készek helytállni a legnagyobb küzdelemben, ellenfelek sokaságával szemben?” Valóban ilyeneket - hangzana erre a helyes felelet. Nos tehát, ha ökölvívókat vagy birkózókat, vagy más efféle versenysportolókat képeznénk ki, vajon úgy állítanánk őket oda a versenyre, hogy előzőleg naponta senkivel sem gyakorolják a küzdelmet? Vagy épp ellenkezőleg: ha {b} ökölvívók lennénk, a verseny előtt hosszú időn át tanulnánk a harcmódorokat, és egyfolytában csak edzenénk, hogy begyakoroljuk azokat a fogásokat, amelyeket majd a versenyen fogunk felhasználni, mikor a győzelemért küzdünk. És hogy minél inkább megközelítsük a valóságot, szíjak [297] helyett párnázott kesztyűt³⁶⁶ kötnénk a kezünkre, hogy mind az ütések, mind az ütések elleni védekezést minél inkább élethű körülmények között gyakoroljuk. Ha pedig nem állna rendelkezésünkre társ, akivel együtt gyakoroljunk, vajon az esztelenek nevetésétől való félelmünkben nem szánnánk-e el magunkat rá, hogy egy élettelen {c} bábot függesszünk fel valahová, és azzal eddzünk? S végül ha sem élő, sem élettelen edzőtársunk nem akadna, nem mernénk-e teljes magányunkban végül is önmagunk ellen mintegy árnyékharcot vívni? Vagy hogyan másképp nevezhetnénk a kézmozdulatoknak ezt a gyakorlását?

KLEINIASZ: Valóban, barátom, nincs ennél jobb elnevezés, mint amit most te mondtál.

ATHÉNI: Nos tehát, vajon államunk hadereje merészelhet-e az ilyen atlétáknál gyengébben felkészülve {d} kiállni a legnagyobb küzdelemre, amikor életéért, gyermekeiért, vagyonáért és egész államáért kell megküzdenie? És a törvényhozó talán félni fog-e attól, hogy az egymás ellen vívott hadgyakorlatok némelyek szemében nevetségesek, és nem fogja-e törvényesen elrendelni, hogy hadgyakorlatokat tartsanak, fegyver nélküli kisebb gyakorlatokat szinte naponta, e célra felhasználva a kartáncokat és minden sportágat, a nagyobb gyakorlatokat {e} pedig havonta legalább egyszer? Ilyenkor egymás ellen vívott viadalokat rendel el az egész országban, melyek során megerősített helyeket foglalnak el, lesben állnak, és minden tekintetben utánozzák a háborút,³⁶⁷ kesztyűben harcolva és olyan lövedékeket használva, melyek majdnem olyan veszélyesek, mint az igaziak, hogy a hadijáték ne legyen teljesen félelem híján, hanem félelmetességénél fogva megmutassa, hogy kinek van helyén a szíve, s kinek nem; és azokat elismerésben, ezeket pedig {831} megszegésben részesítve, az egész várost [298] felkészítse az igazi küzdelemre. És ha valaki életét vesztené e küzdelemben, minthogy nem

³⁶⁴ Vagy Thamürisz thrák dalnok, akit megvakítottak a Múzsák, mert versenyre kelt velük (*Iliász* 2. 594-600).

³⁶⁵ Ld. 669 d.

³⁶⁶ Ezt a maihoz hasonló puha bokszkesztyűt, egy thérαι freskó tanúsága szerint, már a bronzkorban ismerték és használták. A klasszikus korban a versenyeken borszíjat tekertek a kézfejükre, olykor ólomgolyókkal megtűzdelve, hogy az ütés erejét növeljék.

³⁶⁷ Spártában tartottak ilyesféle hadgyakorlatokat, igaz, szerényebb formában.

szándékosan történt a dolog, az okozóját, ha a szokásos tisztuláson átesik,³⁶⁸ ártatlannak kell nyilvánítani, abban a meggyőződésben, hogy ha néhány ember meghal is, születnek majd helyettük mások, náluk nem hitványabbak; ha ellenben a veszély és a vele járó félelem szűnik meg, akkor nem lesz alkalom, amivel próbára tehetik a különbeket és hitványabbakat, {b} s ez sokkal nagyobb baj az állam számára amannál.

KLEINIASZ: Mi is egyetértünk veled, barátom, hogy ilyen törvényeket kell hozni, és az egész városnak ilyen életmódot kell folytatnia.

III. ATHÉNI: Vajon ismerjük-e valamennyien az okát annak, hogy miért nincs szokásban az ilyen kartánc és az ilyen hadijáték szinte sehol sem a mai városokban, legfeljebb halvány nyomai akadnak? Vagy ki kellene találnunk? Nem esetleg a tömeg és a törvényhozók tudatlansága az oka ennek?

KLEINIASZ: Könnyen meglehet.

ATHÉNI: Semmi esetre sem, kedves Kleiniasz; azt kell {c} mondanunk, hogy két oka van ennek, melyek már kellően megmagyarázzák a dolgot.

KLEINIASZ: Melyek ezek az okok?

ATHÉNI: Az egyik a meggazdagodás vágya, mely nem enged időt az embereknek, hogy mással is törődjenek, mint saját vagyonukkal, s minden polgár teljes lelkével ezen csüggve nem is képes mással törődni, mint a mindennapi haszonnal. S amely tanulmány vagy tevékenység erre vonatkozik, azt mindenki kész megtanulni és gyakorolni, a többit ellenben megmosolyogja. {d} Ebben kell tehát az egyik okát látni annak, hogy az államok sem ezt, sem semmiféle más szép és nemes tevékenységet nem akarnak komolyan venni, hanem az arannyal és ezüsttel való telhetetlensége folytán³⁶⁹ minden ember [299] mindenféle mesterséget és eszközt - legyen az szép vagy illetlen - kész felhasználni, csak hogy meggazdagodjon, és kész minden tetre, akár istenes, akár istentelen, még {e} a legocsmányabb cselekedetre is, minden idegenkedés nélkül, csak arra legyen módja, hogy, mint valami vadállat, eltelhessen mindenféle ételekkel és italokkal, meg érzéki gyönyörökkel.

KLEINIASZ: Ez így van!

ATHÉNI: Ez tehát az egyik ok, amely megakadályozza, hogy az államok bármi más nemes és szép dolgot, tehát a hadijátékokat is gyakorolják; ez okozza azt, hogy a természettől mértékletes emberek kereskedők, hajótulajdonosok és szolgák lesznek, a bátrak pedig rablók, betörők, {832} templomok fosztogatói, zsoldosok és zsarnokok, pedig sok esetben nem is volnának tehetségtelenek, csak éppen szerencsétlenek.

KLEINIASZ: Szerencsétlenek?

ATHÉNI: Már hogyan tartanám őket teljesen szerencsétlen lényeknek, mikor az egész életüket kielégíthetetlen vágyak között kell leélniük?

MEGILLOSZ: Ez tehát az egyik ok; de melyiket tartod a másik oknak, barátom?

ATHÉNI: Jó, hogy emlékeztetsz!

KLEINIASZ:³⁷⁰ Azt mondd, ez az egész életen át tartó telhetetlen keresés, mely minden idejüket elrabolja, {b} az egyik akadálya annak, hogy kellő mértékben gyakorolják a hadi dolgokat.

Rendben; de mondd meg a másik okot is!

ATHÉNI: Csak nem hiszitek, hogy nem tudom megmondani, s zavaromban csak húzom az időt?

MEGILLOSZ: A világért sem, inkább az a benyomásunk, hogy nagyon nem kedveled ezt az emberfajtát, azért kárhoztatod jobban is, mint amennyire most az okok kifejtésekor erre szükség volna.

ATHÉNI: Igazatok van, barátaim, hogy rám szóltok; halljátok hát a folytatást, úgy, ahogy illik.

KLEINIASZ: Mondd tehát! [300]

ATHÉNI: A második ok a látszólagos államformákban rejlik, amikre már sokszor céloztam előző fejtegetéseimben:³⁷¹ a demokráciában, az oligarchiában és a {c} türanniszbán. Mert ezek közül

³⁶⁸ Az emberölés utáni tisztító szertartás során egy áldozati malac vérében kellett kezet mosni, vö. Apollóniosz Rhodiosz: *Argonautika* 4.662-717.

³⁶⁹ Ezért akar az Athéni „kettős valutarendszert” is bevezetni Magnésziában, vö. 742 a-b.

³⁷⁰ Saunders Megillosznak tulajdonítja a sürgetést. (B. G.)

³⁷¹ Vö. 710-715 és 693 d.

egyik sem igazi állam, valamennyit párturalomnak lehetne helyesen nevezni. Mert egyikben sem kölcsönös megegyezés alapján gyakorolják az uralmat, hanem az egyik réteg a maga kedvére, mindig erőszakot véve igénybe, uralkodik olyanok felett, akik akaratuk ellenére vetik magukat alá neki; és ezért az uralkodó réteg fél alattvalóitól, és a maga jószántából nem engedi, hogy azok nemes lelkűek, gazdagok, erősek, bátrak, s egyáltalán harcra termettek legyenek. Ez a két ok tehát kis híján minden bajnak a forrása, a most tárgyalt bajnak pedig különösen. A mi államszervezetünk {d} azonban, melynek törvényhozásáról beszélgetünk, mindkét októl megmenekült. Valóban a legtöbb szabad ideje van; a polgárok igazán szabadok és függetlenek egymástól, a pénzszerzés vágya pedig ilyen törvények irányítása alatt, azt hiszem, a legkevésbé kerítheti hatalmába őket. Úgyhogy minden valószínűség és a józan ész szerint is csakis az ilyen berendezésű állam fogadhatja be a most megtárgyalt nevelési rendszert és azt a hadijátékot, melyet elméletileg olyan helyesen kigondoltunk.

KLEINIASZ: Igazad van.

IV. ATHÉNI: Vajon nem itt van-e a helye, hogy {e} megemlékezzünk az összes sportversenyekről, és kimondjuk, hogy amelyek a háború szempontjából fontosak, azokkal komolyan kell foglalkozni, és a győztesek számára díjakat kell kitűzni; amelyek azonban e szempontból nem jönnek tekintetbe, azokkal nem kell törődni? S hogy melyek a fontosak, azt jobb már az elején tisztázni, és törvényt hozni rájuk. S vajon nem kell-e elsősorban ideszámítani mindazt, ami a futással és gyorsasággal kapcsolatos?

KLEINIASZ: De igen.

ATHÉNI: Hiszen a háború szempontjából a legfontosabb {833} a test fürgesége: a lábé és a kézé is. Amannak fürgesége a [301] menekülés és az ellenség elfogása szempontjából fontos, emezé pedig a közelharcban, ahol a kar erejére is szükség van.

KLEINIASZ: Természetesen.

ATHÉNI: Fegyverzet nélkül viszont egyik sem ér sokat, igaz?

KLEINIASZ: Persze, hogy nem!

ATHÉNI: A hírnök tehát, akárcsak manapság, a versenyfutót fogja először szólítani a versenyen, erre ő fegyverzetben vonul majd be.³⁷² Fegyvertelen versenyzőnek nem is adunk díjat. Először az vonul be, aki egysztdionnyi távon versenyez fegyverzetben; másodiknak az, aki a {b} kétszeres távon; harmadiknak, aki a lovastávon³⁷³ fut, negyedikként pedig a hosszútávfutó; ötödiknek az, aki nehéz fegyverzetben hatvansztadionnyi távot fut meg Arész templomáig.³⁷⁴ Aztán megint egy még nehezebb fegyverzetűt szólítunk a rajthoz, aki egyenletesebb pályán teszi meg ugyanezt a távolságot. Majd egy íjászt {c} teljes íjászfelszerelésben, aki százsztadionnyi utat fut Apollón és Artemisz templomáig,³⁷⁵ hegyeken és mindenféle terepeken keresztül. A versenyzők elindítása után megvárjuk, hogy beérkezzenek a célba, majd kiosztjuk a győzelmi díjakat minden versenyszám győztesének.

KLEINIASZ: Helyes.

ATHÉNI: Minden versenyből három számot rendezünk meg: a fiúk, a szakálltalan ifjak és a férfiak³⁷⁶ küzdelmét. A szakálltalan ifjak számára teljesítendő táv az eredetinek [302] a kétharmada, a gyermekek számára a fele, de ők is íjászként és nehéz fegyverzetben versenyeznek. A nők közül a még serdületlen lányok fegyvertelenül vesznek részt az {d} egy- és kétsztadionnyi futásban, a lovastávon és a hosszútávfutásban. A tizenhárom éves lányok pedig egészen férjhezmenetelükig, tehát nem több, mint húszéves, de legalább tizennyolc éves korukig közösen részt vesznek ezeken a versenyeken. Mindenesetre illő öltözékben kell a futóversenyeken részt venniük. A nők és a férfiak futóversenyeit illetőleg e rendelkezések

³⁷² A fegyveres futás olümpiai versenyszám volt. Egy sztadion nagyjából száznyolcvan méterrel azonos (hossza városonként változott), a kétszeres sztadionfutást *dioulosznak* hívták.

³⁷³ A hossza változó volt, de nem haladta meg a huszonnégy sztadiont, mintegy 4300 métert.

³⁷⁴ A választás nem véletlen, hiszen Arész hadisten. Hatvan sztadion közel tizenegy kilométer.

³⁷⁵ Ikertestvérek voltak, ez indokolja közös templomukat. Mindketten félelmetes íjászoknak számítottak, ezért kell az íjásznak éppen az ő templomukhoz futni.

³⁷⁶ A görög versenyjátékokon általában szintén ezt a három korcsoportot különböztették meg, vö. Németh Gy. (szerk.) 2003, 116. o.

legyenek irányadók! Ami pedig az erőt kívánó versenyeket illeti, a birkózás és az effélék helyett, melyeket most nehéztatlétikai számoknak hívnak, olyan fegyveres küzdelmet vezetünk {e} be, ahol egy ember küzd egy ember ellen, aztán kettő a kettő ellen, s így tovább, végül tíz a tíz ellen. Hogy pedig milyen és hány akciót kell végrehajtani a győzelemhez, illetve ahhoz, hogy az ellenfelet akadályozzuk ebben - ahogyan ezt manapság a birkózás szakértői szabályozzák, akik meg tudják állapítani, mikor birkózik valaki jól, és mikor nem -, ehhez a fegyveres küzdelem szakértőit kell ugyanúgy segítségül hívni, hogy velünk együtt dolgozzanak ki szabályokat arra vonatkozólag: ki milyen akció végrehajtásával, illetve elhárításával érdemelheti ki, hogy győztesnek mondjuk ki ebben a küzdelemben, és {834} éppígy meg kell állapítani annak szabályait, mikor számít valaki legyőzöttnek. Ugyanezek a rendelkezések a hajadon lányokra is vonatkoznak.

A pankráció helyett a könnyűfegyverzetű³⁷⁷ harci játékot kell bevezetni, ahol íjjal, könnyű pajzzsal, hajítódárdával, kődobással és parittyázással küzdenek, s erre nézve is szabályokat kell felállítani, hogy az érdemelje ki a győzelmet és a győzelmi díjat, aki ezek szerint nyújtja a legszebb teljesítményt.

Ezek után a lóversenyekre vonatkozó szabályozások következnek. Lovakra, legalábbis itt Krétán, nincs nagy {b} [303] szükségünk, úgyhogy természetes, ha az itteni emberek kevesebbet törődnek a lótenyésztéssel és a lóversenyekkel.³⁷⁸ Fogatot meg egyáltalán nem tart senki közülünk, ezért komoly becsvágy sem fűthet senkit ezen a {c} téren. Úgyhogy ha ilyen - a helyi viszonyokhoz nem illő - versenyeket akarnánk rendezni, az teljes esztelenség volna részünkről, és más is annak tartaná. Ha tehát a vidék természetének megfelelően kívánunk lehetőséget biztosítani a lovassportra, a lovaglásban kell kitűznünk díjakat, először olyan csikóknak, melyek nem hullatták még el csikófogaikat, aztán a csikóknál idősebb, de még nem egészen kifejlett lovaknak, végül a teljesen kifejlett lovaknak. Legyen meg hát ezeknek is a törvényesen szabályozott versenye, hogy itt is megnyilatkozhasson a nemes versengés. A döntés valamennyi versenyen, mind a futóversenyek, mind a fegyveres küzdelmek felett a lovassági parancsnokok és lovaskapitányok kezében legyen. Fegyver nélküli versenyzők számára azonban, ha helyes törvényeket akarunk hozni, sem lovas-, sem egyéb sportversenyt nem rendezhetünk. {d}

A krétai íjász és dárdavető lóháton is remekül harcol, úgyhogy a játékos kedv kielégítésére ilyen versenyek is legyenek! A nőket persze nem volna helyes dolog rendeletekkel és törvényekkel kényszeríteni a részvételre, ám ha már vérükké vált az addigi nevelés, és természetük nem utasítja vissza, sőt szívesen fogadja az ilyen küzdelmeket, akkor a gyermeklányokat és a hajadonokat is engedni kell, hogy indulhassanak a versenyen, és emiatt nem szabad megróni őket. {e}

V. Ezennel befejeztem, amit a testgyakorlás tanulásáról és a sportversenyekről el kellett mondanunk. A múzsai művészetekre vonatkozó mondanivalónk [304] legnagyobb részét is megtárgyaltuk már; a rapszódoszok³⁷⁹ és más előadóművészek ügyét, hogy például az ünnepeken hányféle kardal- és kartáncversenyre kerüljön sor, majd akkor fogjuk rendezni, ha megállapítottuk, hogy az egyes isteneknek és isteni lényeknek mely évek, hónapok és napok vannak szentelve. Ezek a múzsai versenyekkel egybekötött ünnepek sorra kerülhetnek két vagy négyévenként, vagy olyan időközökben, ahogyan {835} isteni sugallat révén beosztjuk őket. Ekkorra várható a múzsai versenyek megrendezése is műfajok szerinti beosztásban, annak megfelelően, hogy a versenybírák, az ifjak nevelésügyének felügyelője és a törvények őrei közös tanácskozásukon milyen szabályzatot készítenek arról, hogy mikor, kik és kikkel versenyeznek a karének és kartánc összes fájában. S hogy az előadásra kerülő alkotásoknak milyen legyen a szövegük, a dallamuk, a {b} hangnemük, valamint a ritmusuk, és milyen táncmozdulatok kísérik

³⁷⁷ A *hopliták* hagyományos nehéz fegyverzete mellett (amelynek pajza 6-8 kilót nyomott) a Kr. e. IV. század elejétől gyorsan terjedt a *peltasztészok* könnyebb pajza és fegyverzete.

³⁷⁸ A hegyes-völgyes krétai táj nem igazán alkalmas a lótenyésztésre és a kocsiversenyekre (vö. 625 d), bár a bronzkori lineáris B írásos feljegyzések szerint a palotákban tartottak harci kocsikat. A szárazföldi területeken a kocsiverseny számított a legnépszerűbb sportnak, sok helyi versenyt rendeztek, és Olümpiában is ennek a győztese aratta le a legnagyobb dicsőséget, vö. Németh Gy. (szerk.) 2003, 116. o.

³⁷⁹ Epikus költeményeket előadó énekmondók.

őket, azt már sokszor elmondta az első törvényhozó,³⁸⁰ s az ő nyomdokait követve kell a másodiknak is rendelkeznie, és a versenyeket a megfelelő időkből az egyes áldozatokhoz illően tűzve ki kell biztosítani, hogy a város méltó módon ünnepelhesse meg a maga ünnepeit. Hogy ezeket és az efféléket hogyan kell megfelelően elrendezni, azt nem nehéz felismerni; és némi változtatás sem jár az államra nézve nagyobb haszonnal vagy kárral.

Van azonban még egy igen fontos kérdés, amit {c} rábeszéléssel nehéz megoldani, s valójában egy isten feladata lehetne, ha egyáltalán lehetséges lenne egyenesen tőle kapni rendelkezéseket; így azonban - úgy látszik - egy merész férfiúra vár a feladat, hogy a véleménynyilvánítás teljes szabadságával élve közölje, mit lát legjobbnak a város és a polgárok számára, és akár a lelki romlottság közepette is azt rendelje el, ami az egész város érdekeit szolgálja és annak felel meg, még akkor is, ha a legerősebb vágyakkal kell szembeállnia, ha nincs segítségére [305] senki emberfia, és csupán a józan ész szavát követheti - csakis azét. {d}

KLEINIASZ: Miről is van szó voltaképpen, barátom? Nemigen értjük.

ATHÉNI: Ez egészen természetes. De megpróbálom világosabban elmagyarázni. Amikor fejtegetéseim során a neveléshez jutottam, magam előtt láttam az ifjakat és hajadonokat, amint bizalmas közelségbe kerülnek egymással. S akkor - mint természetes is - elfogott a félelem arra a gondolatra, hogy miképpen kell eljárni egy olyan városban, ahol az ifjak és hajadonok jól tápláltak, nem kell megerőltető és szabad emberhez méltatlan munkát {e} végezniük - ami legjobban csillapítja az ifjú hevet -, hanem egész életükben az áldozatok, az ünnepek és a kar-táncok a legfőbb gondjuk. Vajon hogyan fognak ebben a városban tartózkodni azoktól a vágyaktól, melyek sok ifjút és hajadont szélsőségekre ragadnak, bár a józan ész [nusz], mely törvényerőre [nomosz]³⁸¹ igyekszik emelkedni, azt parancsolja, hogy tartózkodjanak ezektől? A legtöbb vágy féken tartására kétségkívül elegendők {836} az előbbieken megbeszélt törvényes rendelkezések. Így a túlságos meggazdagodás megakadályozása kedvező feltételt teremt a mértékletesség gyakorlásához, és egyáltalán az egész nevelés bővelkedik olyan rendelkezésekben, amelyek elősegítik az erény ápolását. Ezenkívül az a kíváncsi, hogy a vezető tisztviselők szeme ne kalandozzon el máshová, csakis az ifjakat vigyázza szüntelen, szintén megfelel a többi vágygal szemben (már amennyire az emberi vágyak megfékezhetők). {b}

De a szerelem ellen, akár fiúk, akár lányok érzik egymás iránt,³⁸² akár nők szeretik egymást férfiként, akár [306] férfiak szeretik egymást nőként,³⁸³ amiből annyi baj származott már magánéletben, közéletben egyaránt - ez ellen a vágy ellen hogyan lehetne védekezni? Milyen gyógyszerrel lehetne ettől a veszélytől megmenteni őket? Bizony nem könnyű dolog ez, Kleiniasz! S míg sok más téren Kréta és Spárta értékes segítséget nyújt nekünk, mikor olyan törvényeket hozunk, amelyek az általában megszokottól eltérnek, a szerelem dolgában - hiszen magunk között vagyunk - teljesen ellenünk van mindkét állam.

Ha ugyanis valaki a természetet követve felújítaná a Laiosz³⁸⁴ előtt általánosan uralkodó szokásrendet {c} [nomosz], kimondván, hogy az a helyes, ha a férfiak egymással nem érintkeznek úgy, mint a nőkkel, szerelmi egyesülés végett, s erre tanúként az állatokat hozná fel,³⁸⁵ rámutatva arra, hogy azok között a hím nem érintkezik ily célból hímekkel, mert ez nem természetes, akkor

³⁸⁰ Vö. 798d-802d.

³⁸¹ Szójáték, vö. 714 a és 957 c.

³⁸² Platón Magnésziából ki akarja tiltani a homoerotikus kapcsolatokat, de ebben nem számíthat Spárta és Kréta szokásaira, ahol ezek széles körben elterjedtek. Xenophón szerint a pederasztia hozzátartozott a spártai neveléshez (bár a testi kapcsolatot tagadja *A lakédaimóniak állama* 2). Krétán nem számított igazán megbecsültnek az, aki ifjúkorában nem esett át ilyen kapcsolaton, vö. Hérakleidész Lembosz 15, Németh Gy. (szerk.) 2002, 61-62. o. Ezt támasztja alá Arisztotelész értesülése is (*Politika* 1272 a): „az asszonyok elkülönítése céljából pedig, hogy ne legyen annyi gyerekük, (Krétán) megengedték a férfiak egymással való nemi érintkezését.”

³⁸³ A nem egyértelmű szöveget így érti Ast, Stallbaum; más értelmezésben: „akár nő érzi férfi iránt, akár férfi nő iránt,” vagyis a heteroszexuális kapcsolatok is veszélyesek, s ezért megelőzendők. (B. G.)

³⁸⁴ Thébai mitikus királya, Oidipusz apja. Jóslatot kapott, hogy a fia fogja megölni, ezért egy mítoszváltozat szerint inkább saját neméhez fordult, hogy ne szülessen gyereke. Őt tartották a pederasztia megalapítójának.

³⁸⁵ Vö. 814 b.

nagyon meggyőző volna érvelése, bár semmiképpen sem állna összhangban a ti államaitok közvéleményével.

Ehhez járul, hogy ez a dolog nincs összhangban azzal, amit szerintünk a törvényhozónak minden körülmények között szem előtt kell tartania. Hiszen mindig azt {d} kutatjuk, mely rendelkezés mozdítja elő az erényt és melyik nem. Nos, ha megengednénk, hogy ez a mostani állapot, mint szép vagy legalábbis nem rút szokás, törvényes elismerést nyerjen, mennyiben volna ez segítségünkre az erény felé vezető úton? Vajon az elcsábított fél lelkébe a bátorság csírái fognak-e plántálódni, vagy a csábító [307] lelkében a józan önmérséklet ideájának magva fog-e {e} kihajtani? Vagy pedig ezt ugyan senki nem hiheti, éppen ellenkezőleg: mindenki kárhóztatni fogja annak puhányságát, aki enged a gyönyörnek, és nem képes magán uralkodni, s még inkább meg fogja vetni azt, aki a nő szerepét játssza, s ahhoz hasonlóvá lesz? Ki merné törvénnyel szentesíteni ezt az állapotot? Senki, ha lelkében van fogalma az igazi törvényről!

De hogyan győződhetünk meg állításunk igazáról? {837} Szemügyre kell vennünk a baráti szeretet, a vágy és az úgynevezett szerelem természetét, ha ezekben a kérdésekben tisztán akarunk látni. Mert teljes zavart és homályt okoz, hogy kétféle érzelemről van szó, sőt egy harmadikról is - mely a kettő ötvözete -, s mégis egyetlen elnevezés foglalja össze valamennyit. KLEINIASZ: Hogyan?

VI. ATHÉNI: Barátnak mondunk két embert, ha tulajdonságaik és erényeik alapján hasonlóak, vagy éppen egyenlőek. De éppígy barátja lehet egy szegény ember is a jómódúnak, pedig ellentétes csoportba tartoznak. De ha e két kapcsolat bármelyike hevessé válik, szerelemnek nevezzük. {b}

KLEINIASZ: Helyesen mondd.

ATHÉNI: Az a barátság, mely az ellentétesség alapján fejlődik ki, félelmetes, féktelen, és ritkán kölcsönös. A hasonlóságon alapuló barátság viszont szelíd és kölcsönös az egész életen keresztül. Végül az, amely e kettőnek vegyülete, először is nem egykönnyen kiismerhető - vajon mit is kíván az, aki e harmadikfajta szerelemtől van megszállva? -, továbbá tanácstalan, mert két hajlandóság az ellenkező irányba húzza: az egyik arra ösztökéli, hogy szakítsa le a tavasz virágát, a másik viszont ellene mond ennek. {e}

Az ugyanis, aki a testet szereti, és annak tavaszi pompájára, mint ízes gyümölcsre szomjazik, arra biztatja magát, hogy töltse be vágyát, és nincs semmi tekintettel a szeretett lény lelkialkatára.

Aki ellenben mellékesnek tartja a testi vágyat, s inkább csak szemléli lelkével a szépséget, mintsem vágyik rá, [308] az - úgy, mint illik - a lélek után vágyódik, és durva erőszaknak tartja, ha a testtel elégtí ki magát; s a józan mérsékletet, bátorságot, nagylelkűséget és a belátást szent {d} félelemmel tisztelve, tiszta akar maradni, és tisztán akarja kedvesét is megőrizni. Végül a harmadikfajta szerelem, mely e kettőnek vegyülete, az, amelyet az előbb a barátság fajai között harmadiknak tárgyaltunk.

S ha most már ennyi fajtája van a szerelemnek, vajon a törvénynek valamennyit tiltania kell-e, s el kell érnie, hogy ne is támadhasson bennünk ilyen vonzalom, vagy pedig világos, hogy azt a szerelmet, amelyik az erényre irányul, és a szeretett ifjút a lehető legnemesebbé vágyik tenni, kíváncsúnak tartjuk városunk számára, a másik kettőt ellenben, amennyiben lehetséges, megakadályozzuk? Vagy van más javaslatod, kedves Megillosz?

MEGILLOSZ: Barátom, nekem nagyon tetszik, amit erről {e} a kérdésről mondtál.

ATHÉNI: Ezek szerint sikerült - amire azért számítottam is - elnyernem a helyesléseidet. A nálatok uralkodó szokást, hogy mit tart erről, már nem is kell vizsgálnom; elég nekem a te egyetértésed. Kleiniaszt pedig majd szintén megpróbálom utána elbűvölni és meggyőzni mindezekről. A ti egyetértésetek most már biztosítottnak vehető, s így haladhatunk tovább törvényhozásunkban.

MEGILLOSZ: Színigazat mondasz.

ATHÉNI: Nos, van egy módszerem a szóban forgó {838} törvény életbe léptetésére. Bizonyos tekintetben könnyen alkalmazható, bizonyos tekintetben azonban roppant nehéz.

MEGILLOSZ: Hogy érted ezt?

ATHÉNI: Bizonyára tudjuk, hogy a legtöbb ember ma is - ha nem tiszteli is különben a törvényeket - becsületesen és szigorúan tartózkodik az általa szépnek tartott személyekkel való érintkezéstől, és pedig nem is kényszerből, hanem kifejezetten a saját akaratából.

MEGILLOSZ: Milyen esetekre célzol?

ATHÉNI: Mikor az a szép lény a testvére vagy a nővére; {b} ilyenkor, csakúgy, mint valakinek a fia vagy a lánya [309] esetében, ugyanez az íratlan törvény őrzi meg az embert attól - mégpedig a lehető leghatásosabban -, hogy nyíltan vagy titokban velük aludjon, s egyáltalán szerelmes gyöngédséget tanúsítson irányukban. Sőt rendszeren egyáltalán még fel sem merül a vágy ilyen egyesülés után.

MEGILLOSZ: Igazad van.

ATHÉNI: S egyetlen pusztá szó az, ugye, ami elfojtja az ilyen vágyakat?

MEGILLOSZ: Melyik szóra gondolsz? {c}

ATHÉNI: Amelyik azt mondja ki, hogy mindez *tilos*, gyűlöletes az istennek, szörnyűségek szörnyűsége. S hatásosságának nem az-e az oka, hogy senki sem beszél erről másképp, hanem születésüinktől fogva szüntelen ezt halljuk, mindenütt mindenkitől, mind a vígjátékokban, mind a tragédiákban, mikor egy-egy Thüesztészt vagy Oidipuszt vagy Makareuszt³⁸⁶ léptetnek fel, akik vérrokonokkal titokban egyesültek, hogy ők maguk is készek halált mérni saját fejükre vétük büntetéséül? {d}

MEGILLOSZ: Nagyon helyesen mutatsz rá, milyen csodás hatalma van a közvéleménynek, mennyire nem mer senki még csak lélegzetet venni sem a törvény tilalma ellenére.

VII. ATHÉNI: Ugye helyesen mondtuk az imént, hogy a törvényhozó, aki meg akar fékezni egy olyan vágyat, amely különösen uralkodik az embereken, könnyen felismerheti, hogyan lehet úrrá fölötte: az isteni szentség rangjára kell emelnie ezt a kinyilatkoztatást az összes szabadok és szolgák, nők és gyermekek, általában az egész [310] állam előtt, így aztán a legnagyobb szilárdságot fogja {e} biztosítani a törvénynek.

MEGILLOSZ: Ez mind nagyon szép; de hogyan lehet azt elérni, hogy mindenki önként, saját meggyőződéseként hangoztassa ezt a nézetet?

ATHÉNI: Jogos az ellenvetésed. Épp ezt akartam mondani azzal, hogy van egy módszerem e törvény számára, amely arra ösztönzi az embereket, hogy természet szerint lépjenek - a gyermeknemzést szolgáló - nemi kapcsolatra; egyfelől tehát a férfiak tartózkodjanak a férfiaktól - ne akarják szántsándékkal kipusztítani az emberi nemet, ne vessék magvaikat kősziklákra, ahol azok nem {839} verhetnek gyökeret, s nem részesülhetnek a természetes fejlődésben -, másfelől tartózkodjanak minden olyan női termőföldtől is, amelyet nem tartanak kíváncsnak avégből, hogy az elvetett mag kikeljen benne.

Ha ez a törvény tartósan uralkodóvá válna - és miként most érvényben van az a meggyőződés, mely a szülők és gyermekek egyesülését megakadályozza, úgy a többi természetellenes egyesülést is teljes joggal kiküszöbölné -, számtalan áldás fakadna belőle. Mert először is teljesen megfelel a természetnek, továbbá visszatartja az embereket mindenféle szerelmi őrzöngéstől és tébolytól, házasságtöréstől, sőt a mértéktelen evést-ivást is {b} megakadályozza; férj és feleség közt meghitt barátságot hoz létre; és sok más áldás is származna belőle, ha valakinek sikerülne ezt a törvényt érvényre emelnie.

De könnyen megeshet, hogy élénk áll egy heves vérű, magtól duzzadó ifjú, és törvényünk hallatán szidalmakkal áraszt el bennünket, hogy milyen esztelen és lehetetlen törvényeket hozunk, és az egész várost betölti lármájával. Ezért mondtam, hogy találtam egy olyan fogást, amely {c} bizonyos tekintetben igen könnyen, de más szempontból igen nehezen alkalmazható, mert ha ezt a törvényt meghozzuk is, nehezen marad érvényben. Hiszen kigondolni vajmi

³⁸⁶ Thüesztész Pelopsz fia, Atreusz testvére. Atreusz megölte Thüesztész gyermekeit, és föltálalta neki egy lakomán. Thüesztész a sötétben, a helyzetet nem látva tisztán, erőszakolta meg saját lányát, Pelopiát, a vérfertőző kapcsolatból született fiuk, Aigiszthosz később bosszút állt Atreuszon. Szophoklész és Euripidész *Thüesztész* című tragédiája elveszett, fennmaradt viszont Seneca feldolgozása. Oidipusz saját anyját vette feleségül, és négy közös gyermekük született, Antigoné, Iszméné, Eteoklész és Polüneikész. A három nagy tragikus költő több művében feldolgozza a témát. Makareusz Aiolosz fia volt, aki nővérevel, Kanakéval lépett szerelmi kapcsolatra. A róla szóló, elveszett tragédia szerzőjét nem ismerjük.

könnyű dolog, hogy miképp volna lehetséges: ha isteni szentség magaslatára emeljük, akkor e törvény minden lelken uralkodni fog, és félelemmel fognak neki engedelmeskedni. De ma már odáig jutottak a dolgok, hogy [311] ez egészen lehetetlennek látszik, akárcsak a közös {d} étkezés intézménye is, erről is letettek már - mintha lehetetlen volna, hogy az egész állam így élje az életét, holott a tények mellette szólnak, hiszen nálatok már megvalósult, bár a nők közös étkezése még a ti államotokban sem látszik természetesnek. A bizalmatlanság nagy erejére tekintettel mondtam azt, hogy mindkét dolognak nehéz volna a törvény szerint érvényben maradnia.

MEGILLOSZ: Helyesen mondtad.

ATHÉNI: Hogy azonban mégsem emberfölötti, hanem igenis lehetséges a megvalósulása, akarjátok-e, hogy erre vonatkozólag elmondjak valamit, aminek van némi meggyőző ereje?

KLEINIASZ: Hogyne akarnánk! {e}

ATHÉNI: Vajon az tud-e könnyebben tartózkodni a szerelmi élvezetektől, és hajlandó a kellő mértékkel teljesíteni a törvény rendelkezéseit, akinek a teste jó karban van és edzett, vagy akié elhanyagolt állapotban van?

KLEINIASZ: Természetesen az, akinek a teste edzett. {840}

ATHÉNI: Nos, nem hallottunk-e arról, hogy a taraszi Ikkosz³⁸⁷ az olimpiai és egyéb versenyek miatt, becsvágyában - minthogy a művészete mellé a józan mérséklettel párosult bátorság lelki kincsét is megszerezte -, a versenyre való előkészület kritikus idejében, mint mondják, sem nőt, sem férfit nem érintett. Ugyanezt mondják Kriszónról, Asztüloszról, Diopomposzról³⁸⁸ és sok másról is. Pedig ezek lelki műveltség dolgában sokkal {b} gyarlóbbak voltak az én és a te polgártársaidnál, testük viszont sokkal jobban duzzadt az életerőtől.

KLEINIASZ: Valóban igazad van: a régiek azt beszélnek, hogy ezek az atléták csakugyan így készültek föl. [312]

ATHÉNI: Nos tehát: azok a birkózásban, futásban és más effélékben való győzelem kedvéért képesek voltak tartózkodni attól a dologtól, amit a tömeg a legnagyobb boldogságnak tart, s akkor a mi fiaink ne tudnának önmagukon uralkodni egy még sokkal szebb győzelem kedvéért, amelynek varázsa minden bizonnyal áthatja majd {c} lelküket, ha mi gyermekkorunktól fogva zengtük mítoszban, dalban, intelmekben e győzelem szépségét?

KLEINIASZ: Milyen győzelemről beszélsz?

ATHÉNI: A gyönyörök fölötti győzelemről, melyet ha megnyernek, boldogan élhetnek; ha ellenben alulmaradnak, az ellenkező sors vár rájuk. Ezenkívül pedig a félelemnek - hogy az a cselekedet éppen nem istennek tetsző - nem lesz-e akkora ereje, hogy uralkodni tudjanak azokon a vágyakon, amiken mások is uralkodtak, pedig alantasabb emberek voltak náluk?

KLEINIASZ: Legalábbis valószínű.

VIII. ATHÉNI: Minthogy tehát idáig jutottunk e törvény {d} tárgyalása közben, de a tömeg gyarlósága folytán tanácstalanul állunk, azt állítom, hogy törvényünknek e tárgyban azt az utat kell választania, hogy egyenesen kimondja, polgárainknak nem szabad alábbvalónak lenni a madaraknál és sok egyéb állatnál, amelyek nagy csoportokban születnek, és egészen a fajfenntartás koráig érintetlenek és tiszták maradnak; mikor pedig ebbe a korba jutnak, a hím a nősténnyel, a nőstény a hímmel szerelmi odaadásban párosodva, életük hátralevő idejét a jog és e isteni törvény parancsa szerint élék, hűségesen megmaradva szerelmük első megállapodása mellett. Az állatoknál pedig mégiscsak különbnek kell lenniük az embereknek!

Ha azonban a többi görög és a legtöbb barbár példája megrontaná őket, mert látják közöttük a fegyelmezetlen Aphroditét és hallanak nagy hatalmáról, s ennek folytán képtelenné válnak az önuralomra, akkor egy második törvényt kell számukra kigondolni a törvények őreinek, akik így törvényhozóvá válnak.

³⁸⁷ Híres atléta, a Kr. e. 472-es (vagy 444-es) olümpiai játékok győztese *pentathlon*ban, vagy a *szkholion* szerint sztadionfutásban.

³⁸⁸ A himeraí Kriszón olümpiai bajnok volt, Kr. e. 448-ban, 444-ben és 440-ben nyerte meg a sztadionfutást. A krotóni Asztülosz Kr. e. 488-ban, 484-ben és 480-ban győzött az olümpiai sztadionfutásban. Később szürakuszai színekben versenyzett, Szimónidész is megünnepelte győzelmét. A thesszaliai Diopomposz is Olümpiában lett versenygyőztes, ugyancsak sztadionfutásban.

KLEINIASZ: Mit tanácsolsz: milyen törvényt hozzanak, {841} ha a most hozott törvény sikertelennek bizonyul? [313]

ATHÉNI: Világos, hogy olyat, mely közvetlenül csatlakozik az előbbihez, Kleiniasz.

KLEINIASZ: Mit értesz ezen?

ATHÉNI: A gyönyöröket tétlenségre kárhoztatva kell minél erőtlenebbé tenni, miközben mindazt, ami erejüket növelhetné és táplálhatná, munka és fáradozás által a test {b} más részei felé terelni. Ezt a célt szolgálja az is, ha a szemérmertlenség nem társul a szerelmi gyönyör mellé. Akik ugyanis szemérmességük folytán ritkábban adják át magukat az efféle élvezeteknek, azokon éppen az alkalmak ritkasága miatt kevésbé uralkodik a gyönyör. Hogy pedig csak titokban tegyenek ilyesmit, az hagyományos, íratlan törvénnyel szentesített szép szokás legyen közöttük, tartsák viszont rútnak azt, ha valaki nyíltan cselekszi; azt azonban ne kívánja a törvény, hogy egyáltalán ne cselekedjék.

Így állapítsa meg a törvény, hogy mi a szép és rút, másodrangú cél kitűzésével elégedve meg; és azokat a {c} romlott természetűeket, akiket úgy jellemeztünk, hogy alulmaradnak önmagukkal szemben, minthogy csak egyetlen csoportot alkotnak, a többi három fajta fogja körül és kényszerítse, hogy ne vétson a törvény ellen.

KLEINIASZ: Miféle három fajta?

ATHÉNI: Az istenfélő, a becsvágyó, végül pedig az, amelyik nem a test után, hanem a lélek szép tulajdonságai után vágyódik. Lehet, hogy mindez csak mesebeli vágy, jámbor óhaj; de nagy áldás volna, ha minden államban {d} megvalósulna. S talán, ha az isten is így akarja, a kettő közül legalább az egyiket keresztülvihetjük a polgárok szerelmi életében: vagy azt, hogy senki se merészeljen senkit se érinteni a nemes és szabad születésűek közül, csupán hites feleségét, ágyasokkal ne érintkezzék, s így törvénytelen magvakat ne vessen el, sem férfiakkal ne folytasson meddő és természetellenes kapcsolatot. Vagy pedig a férfiakkal való érintkezés minden formáját tiltanánk a férfiak számára, ami pedig a nőkkel való érintkezést illeti, ha valaki mással is érintkezik, mint azzal, aki {e} szent házasság és az istenek segítsége mellett jött házába - akár megvásárolt, akár más módon szerzett [314] személyekkel, és nem titokban, férfiak és nők előtt rejtve cselekszi ezt -, az ilyet törvényhozás útján fozzuk meg a polgárokat megillető összes kitüntetés lehetőségétől, s akkor helyesen járunk el vele szemben mint valóban idegennel. Ez a törvény legyen érvényes (akár egynek, akár kettőnek nevezzük) a szexuális kapcsolatokra és a nemi {842} érintkezésre, annak szabályozásával, hogy mikor cselekszünk helyesen és mikor helytelenül, ha ilyen jellegű vágyaink miatt másokkal viszonyt folytatunk!

MEGILLOSZ: Én, barátom, a magam részéről nagyon is elfogadnám ezt a törvényt, de mondja meg Kleiniasz is, mit gondol felőle!

KLEINIASZ: Meg fogom mondani, Megillosz, mihelyt úgy látom, hogy eljött az ideje; most azonban engedjük, hogy barátunk továbbhaladjon a törvényeiben!

MEGILLOSZ: Rendben van.

IX. ATHÉNI: A következő lépésünkkel már a közös {b} étkezések³⁸⁹ megszervezéséhez jutunk el, amelyről azt állapítottuk meg, hogy másutt bizony nehéz volna, Krétán viszont senki sem hinné, hogy másképp is lehetne élni. Hogy aztán miképpen kell ezt megszervezni, vajon úgy, mint itt, vagy pedig úgy, mint Spártában,³⁹⁰ vagy ezeken kívül van még egy harmadik módja is a közös étkezésnek, amely mindkettőnél jobb - ezt nem volna nehéz megállapítani, de semmi különösebb előny sem származna e megállapításból. Hiszen most is megfelelően van ez megszervezve. Ezután következnek az élelmezéssel és az {c} élelmiszerek beszerzésével kapcsolatos intézkedések, hogy ez utóbbi mi módon történjék. Más városok élelmezése sokféleképpen és sokfelől történik, legalább kétszer annyi forrásból, mint a mi városunkban: mert a legtöbb görög város élelmezési szükségletét a földből és a tengerből teremti elő, a mi városunk viszont csak a földből fogja {d} meg {315} szerezni. Annál könnyebb dolga lesz a törvényhozónak, mert nemcsak feleannyi, hanem jóval kevesebb törvényre lesz szükség, ráadásul olyan törvényekre, melyek inkább illenek szabad emberekhez. Mert nem lesz szükség hajótulajdonosokról, nagy- és

³⁸⁹ Platón többször is visszatér a kérdésre, vö. 636 a-b, 762 b-c, 780b-781d.

³⁹⁰ Krétán az állam viselte a közös étkezés költségeit, Spártában pedig kinek-kinek hozzá kellett járulnia a közöshöz.

kiskereskedőkről, vendégfogadókról, vámokról, bányákról, kölcsönökről, kamatokról és kamatos kamatokról és sok más efféléről szóló törvényekre, hanem mindezeknek búcsút intve, a mi városunk törvényhozója a földművesek, pásztorok, {e} méhészek és mindazok számára hozza törvényeit, akik ezek mellett örökös szolgálatot teljesítenek, és a szerszámokat készítik - amikor már túl van a legfontosabb törvényeken, melyek a házasságra, a gyermekek születésére és táplálására, valamint a nevelésre és a tisztviselők választására vonatkozik.

Most tehát az élelmiszerre és az élelmiszerek beszerzésével foglalkozó személyekre vonatkozólag kell törvényeket hoznia. Először nézzük a földművelésről szóló törvényeket. Első a határvédő Zeusz³⁹¹ törvénye, mely így hangzik: a határköveket senki ne mozdítsa el helyükből, akár saját polgártársa a szomszédja, akár - ha földje a {843} határszélen fekszik - valamely idegen, abban a meggyőződésben, hogy ez az eljárás valóban a „megmozdíthatatlan megmozgatása”³⁹² volna! Inkább próbálja meg az ember a legnagyobb sziklát elmozdítani helyéből, mint azt a kis követ, mely a barátságot és a gyűlölséget választja el egymástól, s melyet eskü alatt őriznek az istenek! Mert egyikre az egy törzsből valók Zeusz vigyáz, a másikra az idegeneket védő Zeusz;³⁹³ s akármelyiket ingerlik fel, ádáz háborúság az eredmény. Aki engedelmeskedik a törvénynek, nem ismeri meg az ebből származható {b} bajokat; aki ellenben megveti, kétszeres büntetésnek van [316] alávetve: elsősorban az istenek részéről, másodsorban a törvény sújtó keze által.

Tehát senki ne mozdítsa el készakarva a szomszéd föld határköveit; ha pedig valaki ilyet követ el, bárki jelentse be a földtulajdonosnak, azok pedig vigyék a törvényszék elé a dolgot; s ha valakit ilyen ügyben bűnösnek találnak, hogy titokban erőszakkal újra akarta felosztani a földet,³⁹⁴ a törvényszék állapítsa meg, hogy mit kell fizetnie, vagy milyen büntetést kell elszenvednie!

Ezután azok a sokszor előforduló, apró-cseprő sérelmek következnek, amelyek, ha gyakran előfordulnak szomszédok között, hatalmas gyűlöletet képesek felhalmozni, és rendkívül terhessé és keservessé teszik a {c} szomszédságot. Épp ezért óvakodni kell attól, hogy szomszéd a szomszédjával szemben valami olyat kövessen el, ami vitához vezet, és különösen óvakodjunk attól, hogy elszántson valamit is a szomszédja földjéből! Hiszen ártani nem nehéz dolog, s minden ember képes rá; használni és segíteni ellenben, erre már nem mindenki képes. S aki mégis elszánt valamit szomszédja földjéből, átvágva a határokat, a kárt is fizesse meg; azonfelül, hogy kigyógyuljon {d} arcátlanságából és nemtelen gondolkodásából, még az okozott kár kétszeresét is fizesse ki a károsultnak! Mindezeknek és a hasonló ügyeknek szakértői, bírái és a károk megbecsülői a mezők felügyelői legyenek; mégpedig súlyosabb esetekben - mint már mondtuk is³⁹⁵ - tizenkét tagú segédszemélyzetükkel együtt, enyhébb esetekben csak maguk az őrségparancsnokok. S ha valaki nyáját a szomszéd földjén legelteti, tekintsék meg az okozott kárt, becsüljék meg, és aszerint ítéljenek. S ha másnak a {e} méhraját tulajdonítja el valaki, engedve méhészszenvedélyének, például fémek kongatásával csalja magához és tulajdonítja el őket, fizesse meg a kárt. Ha tüzet rak, és nem vigyáz a szomszéd holmijára, fizesse meg a kártérítést, amit a tisztviselők kiszabnak. Ha pedig a fáültetés során nem tartja [317] meg a kellő távolságot szomszédja földjétől,³⁹⁶ úgy kell eljárni, mint ahogyan már sok törvényhozó megszabta; ezeknek a törvényeit fel kell használni, s nem szabad minden apró-cseprő dolgot,

³⁹¹ Zeusz Horiosz szavolta a határok sérthetetlenségét, funkciója hasonlított az athéni Zeusz Herkeioszéhoz, a kerítésvédő Zeuszéhoz, vö. *Az athéni állam* 55. A határkövekre fel volt írva, hogy milyen terület határát jelzik.

³⁹² A szólás másutt is elhangzik (684 e és 913 b).

³⁹³ Zeusz Homophülosz és Zeusz Xeniosz a városbelieket és az idegeneket védelmezte, vö. 730 a.

³⁹⁴ A földek újrafelosztása a Kr. e. V-IV. század gyakori politikai követelése volt (sőt már Szolón is erre akarták rávenni), de valójában sohasem tették ezt meg, sőt tiltották.

³⁹⁵ 760 a - 761 e.

³⁹⁶ Szolón erre vonatkozó törvényét a *Digesta* (10. 1. 13) őrizte meg: „Ha valaki sövényt vagy kerítést emel más földje mellett, a határt ne lépje át; ha falat, egy lábat hagyjon ki, ha épületet, két lábat. Ha árkot vagy gödrt ás, annyit hagyjon ki, amennyi annak a mélysége; ha kutat, egyölnyit (*orgüan*); olajfát és fügét pedig kilenc lábnyira ültessen a más földjétől, másféle fát ötlábnyira.”

amiket akármelyik {844} törvényhozó el tud intézni, arra érdemesíteni, hogy az állami rend alapelveinek megállapítója intézkedjen erről is.

Így a vízellátásról is vannak régi jó törvények,³⁹⁷ melyek nem érdemlik, hogy feledésbe merüljenek. Aki tehát földjére vizet akar vezetni, vezessen a nyilvános forrásokból, csupán attól őrizzék, hogy megcsapolja valamely magánember felszíni vízvezetékét. És vezesse ott, ahol épp akarja, csupán házakon, templomokon és síremlékeken át nem szabad vezetnie, és a vezetékhez szükséges {b} mennyiségnél többet nem szabad kiásnia a földből. Ha pedig valamely vidék a talaj természete folytán vízben szegény, és Zeusz esőjét magába szívja, s így a szükséges ivóvízben szűkölködik, akkor ásson a tulajdonos a földjén az agyagos talajig; ha azonban ekkora mélységben sem talál vízre, akkor a szomszédoktól hordja a háza népe számára szükséges vizet. Ha azonban a szomszédok is szűkében vannak a víznek, akkor a felügyelők véleménye szerint állapítsák meg a vízfordás rendjét, s a napi {c} adagot elhozva magának, részesedjék a szomszédok vizéből. Ha pedig Zeusz esőt ad, és valamelyik lejjebb lakó azzal károsítja meg azt, aki feljebb műveli földjét, esetleg éppen tőszomszédját, hogy nem enged a víznek lefolyást - vagy éppen ellenkezőleg, a magasabban lakó szabad folyást engedve az árnak, károsítja a lentebb lakót, és nem tudnak egymással megegyezésre jutni -, akkor a városban a városfelügyelőt,³⁹⁸ a mezőn a mezőfelügyelőt kérje [318] fel a panaszos a döntésre, s az állapítsa meg, mit kell tennie a két félnek. Ha azután valamelyik fél nem nyugszik {d} bele a döntésbe, rosszindulat és összeférhetetlenség miatt vád alá helyezhető; és ha bűnösnek bizonyul, akár kétszeresét fizesse meg a károsultnak, mert nem akart a tisztviselőknek engedelmeskedni.

X. Az őszi gyümölcsökben mindenkinek részesülnie kell, a következőképpen. Opóra, a szüret istennője kétféle adományban részesít bennünket kegyes jóindulatával: az egyikfajta a dionüszoszi csemege, s ez nem alkalmas rá, hogy elrakják; a másik ellenben természete szerint eltenni jó.³⁹⁹ A következő törvény legyen tehát érvényes az őszi gyümölcsökre: aki a vadon termő őszi {e} gyümölcsöt⁴⁰⁰ - akár szőlőt, akár fügét - megkóstolja, mielőtt az Arkturosz csillaggal⁴⁰¹ együtt a szüretelés ideje eljön, akár a maga kertjében, akár a máséban, Dionüszosznak szentelt bírságot fizessen,⁴⁰² mégpedig ha a magából szakított le, ötven drachmát; ha pedig a szomszédokéból, egy minát; ha pedig másokéból, a mina kétharmadát! Aki pedig az úgynevezett nemesített szőlőt vagy fügét⁴⁰³ akarja leszüretelni, a magából akkor és úgy vehet, {845} ahogyan éppen akar. Ha azonban engedély nélkül vesz a máséból, akkor ama törvény értelmében sújtsa büntetés, amely szerint ne nyúljunk ahhoz, amit nem magunk ültettünk.⁴⁰⁴ Ha pedig rabszolga az, aki a kert tulajdonosának engedélye nélkül nyúl a gyümölcsökhöz, a szőlőfürt szemeinek és a fügék számának megfelelően ugyanannyi korbácsütésben részesüljön. A bevándorolt városlakó pedig, ha megvásárolja a nemes gyümölcsstermet, akkor szüretelje le, amikor akarja. [319]

Ha pedig egy idevetődött idegen az utakon haladva enni kíván a gyümölcsből, a nemes gyümölcsből {b} szedhet, ha akar, egy társával együtt, minden bírság nélkül, vendégajándék gyanánt kapva tőlünk; az úgynevezett vad őszi gyümölcsből ellenben tiltsa meg a törvény, hogy idegenek részesedjenek. S ha tudatlanságból nyúl ilyenhez akár szabad ember, akár a szolgálja, a szolgát veréssel kell megfenyíteni, a szabad embert pedig el kell bocsátani, miután felvilágosítottuk arról, hogy a többi gyümölcsből szedjen, amelyik nem alkalmas rá, hogy eltegyék, és mazsolabort és szárított fügét készítsenek belőle. {c} Ami pedig a körtét, almát, gránátalmát és minden effélét illeti, ne legyen szegényletes dolog titokban szakítani belőlük: ám

³⁹⁷ Szolón erre vonatkozó törvényeit Plutarkhosz őrizte meg, vö. *Szolón* 23.

³⁹⁸ Athénban is az *asztünomoszok* feladata volt az esővízszabályozás, vö. *Az athéni állam* 50. 2.

³⁹⁹ Az egyik fajta a csak frissen ehető csemege-szőlő, a másik a közvetlen fogyasztásra nem igazán alkalmas borszőlő.

⁴⁰⁰ Szárításra vagy borkészítésre alkalmas fajták.

⁴⁰¹ Az *Arkturosz* kettőscsillag az Ökörhajcsár csillagképben. Szeptember 22-23-tól látható Görögországban. A csillagászat oktatásához vö. 809 c.

⁴⁰² Mint az őszi termés, pl. a szőlő istenének.

⁴⁰³ A frissen ehető fajtákat.

⁴⁰⁴ Feltehetőleg Szolón törvényére utal, vö. 913 c.

ha rajtakapják az embert, amennyiben harminc éven aluli, akkor sebesülést nem okozó ütlegekkel vegyék el a kedvét, és ezért a verésért szabad ember nem indíthat pert.⁴⁰⁵ Az idegen, mint az összes ősz gyümölcsökből, úgy ezekből is részesülhet. Ha pedig egy idősebb polgár nyúl hozzájuk, ha ott eszi meg, és nem visz magával semmit, akkor - akárcsak a vándor - részesüljön {d} ő is mindezekben. Ha ellenben nem engedelmeskedik a törvénynek, akkor annak a veszélynek legyen kitéve, hogy nem vehet részt a kiválóságért vívott versenyeken, ha valaki emlékezteti a versenybírákat erre a csínyére.

XI. A víz a kerti növények legfőbb táplálója, de könnyen tönkretelhető. Mert sem a földet, sem a napfényt, sem a szellőt, amelyek a vízzel együtt táplálják a földből sarjadó növényt, nem egykönnyen lehet tönkretenni mérgekkel, vagy azzal, hogy elvezetik, esetleg ellopják őket. De a {e} vízzel mindez lehetséges. Ezért a törvény segítségére van szükség. Így szóljon hát a törvény erre vonatkozólag: ha valaki szándékosan tönkreteszi más vízellátását - akár forrásvízről, akár tárolt vízről van szó -, mérgezéssel, elvezető árokkal vagy egyszerűen lopással, a károsult a városfelügyelők előtt emeljen panaszt, írásban bejelentve a [320] kár értékét! S ha bebizonyult, hogy az illető mérgezéssel tette tönkre a vizet, a bírágón felül tisztíttassa ki a forrást vagy a vizestartályt, ahogyan a törvények értelmezői⁴⁰⁶ megállapítják, hogy minden egyes esetben hogyan kell a tisztításnak megtörténnie.

Ami pedig a termés betakarítását illeti, az egész {846} országon át szabadon szállíthatja haza termését a gazda, amennyiben ezzel senkinek kárt nem okoz, vagy pedig a haszna háromszorosa a szomszédja kárának. Ennek a megítélő a tisztségviselők, s ők döntenek minden más esetben is, mikor valaki másnak szándékosan okoz kárt erőszakkal vagy alattomban, akár személyében, akár vagyonában károsítja meg. Minden ilyesmit a tisztségviselőknek jelentsen be a károsult, és általuk szerezzen magának elégtételt, ha a kár értéke a három minát nem haladja meg. Ha azonban súlyosabb panasa van valakinek, {b} akkor az állami törvényszék elé vigye ügyét, és úgy szerezzen elégtételt a vétkessel szemben. Ha pedig úgy látszik, hogy a tisztségviselők közül valaki igazságtalanul ítél, akkor a kár kétszeresét tartozik megtéríteni a károsultnak;⁴⁰⁷ a tisztségviselők igazságtalan eljárásait is az állami törvényszék elé kell terjeszteni minden egyes panasz esetében.

Még számtalan kisebb törvényes rendelkezésre van szükség a büntetőeljárás szabályozása végett, a panaszok benyújtását, az idézést, az idézés megtörténtét {c} bizonyító tanúkat illetően, hogy két vagy hány tanú jelenlétében kell az idézésnek megtörténnie. Az efféléknek nem szabad törvényes szabályozás nélkül maradniuk, de nem való velük a korosabb törvényhozót terhelni, hanem az ifjabbak hozzanak erre vonatkozó törvényeket úgy, hogy ezeket a kisebb jelentőségű törvényeket az előbbi nagyobb jelentőségű törvényeink mintájára [321] alkotják. S a mindennapi életben való alkalmazásukról szerezzenek tapasztalatokat, míg végre úgy látszik, hogy minden kellő rendben van megállapítva. Akkor aztán ne változtassanak többé rajtuk, hanem ezeket irányelvül tekintve éljenek!⁴⁰⁸ {d}

XII. Ami pedig a többi kézműves munkát illeti, erről a következőképp kell rendelkezni. Először is egyetlen bennszülött se foglalkozzon kézműiparral, sőt a polgárok egyetlen rabszolgája se.⁴⁰⁹ Mert minden polgárnak úgyis van foglalkozása, mely sok gyakorlást és tanulmányt igényel, hogy a város közös rendjét fenntartsa és megóvja, s ezt nem szabad csak úgy mellékesen üznie. Két {e} foglalkozást vagy két mesterséget pedig szakszerűen üzni az emberi természet alapvetően nem képes. De arra sem képes, hogy az egyiket ő maga folytassa, a másakra pedig felügyeljen.

⁴⁰⁵ Emlékeztet a spártai szokásra, amely nem az élelmiszerlopást, csak a lebukást bünteti, vö. Xenophón: *A lakédaimóniak állama* 2.

⁴⁰⁶ Vö. 759d.

⁴⁰⁷ Tipikus szabályozás a görög államokban, vö. Effenterre-Ruzé 1995, 95. dokumentum: „A [büntetést] hajtsák be azok az arkhónok, akiknek a területén [a vétkes] elkövette [a tettét]. Ha nem [hajtják be], a büntetés kétszeresét tartoznak megfizetni az istennek és a polisznak.”

⁴⁰⁸ Jellegzetes közhely, hogy a törvényeken lehetőleg nem szabad változtatni, vagy csak különösen szigorú feltételek mellett. Erre példa Kharóndasz törvénye, amely a változtatási javaslat leszavazása esetén kivégezteti a javaslattevőt, vö. Diodórosz: *Történeti könyvtár* 12.17; Németh Gy. (szerk.) 2003, 71. o.

⁴⁰⁹ A spártai szokásokra emlékeztető szabályozás. Ugyanakkor vö. *Az állam* 370 b - d és 394 e.

Elsősorban tehát ennek az alapvető elvnek kell megvalósulnia városunkban: a kovács ne legyen ács is, az ács pedig ne törődjön jobban a kovácsok munkájával, mint a maga mesterségével azzal az örüggyel, hogy {847} mivel sok rabszolgára ügyel fel, akik neki dolgoznak, természetes, hogy inkább azokkal törődik, minthogy onnan több a jövedelme, mint a maga mesterségéből - hanem városunkban mindenki egyetlenegy mesterséget választva magának, ebből igyekezzon megélni is!

A városfelügyelők gondoskodjanak ennek a törvénynek érvényben tartásáról, és a bennszülött polgárt, ha inkább volna hajlandó valami mesterségre, mint az erény és a testi-szellemi kiválóság ápolására, nyilvános dorgálásban részesítsék és jogfosztással büntessék, míg csak a maga útjára nem térítik! Ha pedig valamelyik idegen {b} akarna két mesterséget folytatni, börtönnel, pénzbírsággal, a városból való kiutasítással büntessék, s így [322] kényszerítsenek mindenkit arra, hogy csak egyetlen személy legyen, ne pedig sok!

A munkabéreket s a munka vállalását illetőleg, továbbá, ha akár velük szemben követ el valaki jogtalanságot, akár a mesteremberek másokkal szemben - ilyen ügyekben ötven drachma értékig a városfelügyelők ítélkezzenek, súlyosabb ügyekben pedig az állami törvényszék döntsön a törvény szerint.

Vámot a mi városunkban senki se fizessen, sem a {c} behozott, sem a kivitt áruk után.⁴¹⁰ De tömjént s más efféle, az istentiszteletben szokásos külföldi füstölőszert, valamint bfbort és egyéb festőanyagokat, amiket nem terem meg az ország, vagy ha valamely más iparágban van szükség külföldről behozott árukra, ha nincs a dolognak életbe vágó fontossága, mindezt senki se hozza be, de ki se szállítson semmit, amire az országnak szüksége van. Mindezeknek a felügyelője és eldöntője a törvények őrei közül az a tizenkettő legyen, aki az öt legidősebb után következik. {d} Ami pedig a fegyvereket, és általában a hadieszközöket illeti, ha valamely találmányt kívülről kell behozni, vagy növényt, vagy fémárut,⁴¹¹ esetleg kötélanyagot, vagy valami állatot hadicélra, a lovasság parancsnokai és a hadvezérek döntsének mind a behozatal, mind a kivitel felől, oly módon, hogy a kivitel és a behozatal egyensúlyban maradjon; s a törvények őrei hozzanak illő és megfelelő törvényeket ezekre vonatkozólag. Végül kiskereskedelmet folytatni - akár hadi szükségletekkel, akár {e} másféle árukkal - pénzszerzés végett ne legyen szabad sem a városban, sem az egész országban! [323]

XIII. Ami az élelmezést és az ország terményeinek szétosztását illeti, körülbelül a krétai szokáshoz hasonló eljárás volna helyes és megfelelő. Az ország összes terményeit tizenkét részre kell osztani,⁴¹² és így kell felhasználni. Mármost minden termény tizenkettő részre - például a búzáé és árpáé, amihez csatlakozik a többi termény is, {848} továbbá az összes eladó állatoké - ismét arányosan háromfelé osztassák: egy rész a szabadoké, a másik ezeknek a rabszolgáiké, a harmadik rész pedig a kézműveseké és általában az idegeneké, mind azoké, akik itt letelepedve együtt laknak velünk, hogy a szükséges megélhetést megszerezzék, mind azoké, akik valamely állam vagy magánember ügyének elintézése végett koronként ide érkeznek. S a közszükségleti cikkek közül csak ez a harmadik rész kerülhet kötelező eladásra,⁴¹³ a másik két részből semmi szín alatt sem szabad semmit sem eladni. {b}

De hogyan lehet az ilyesmit helyesen elosztani? Először is világos, hogy bizonyos tekintetben egyenlően, de más szempontból nem egyenlően osztjuk fel a terményeket.

KLEINIASZ: Hogy érted ezt?

ATHÉNI: Természetes, hogy a föld mindezeket silányabb és jobb minőségben termi és neveli fel.

KLEINIASZ: Igaz.

⁴¹⁰ Különösebb szükség nincs is a vámokra, hiszen úgyis tiltják vagy minimálisra szorítják a külkereskedelmet. Feltűnő, hogy Xenophón gazdasági utópiájában, *A bevételekről* című kései írásában úgy akarja az athéniaikat megkímélni a munkától, hogy a polgárok a vámokból és illetékekből meg tudjanak élni (Kr. e. 355 k.). Talán ez a megjegyzés is része a két Szókratész-tanítvány vitájának.

⁴¹¹ A hadsereg szükségleteit ellátó rezes és ónt csak importból lehetett beszerezni, aminek elmaradása súlyosan veszélyeztette volna a polisz védelmi képességét.

⁴¹² Magnészia is tizenkét részből áll, vö. 745 c. Ugyanakkor a havi vásárok miatt az élelmiszert egyhavi adagokra kellett osztani.

⁴¹³ Ld. 846 a.

ATHÉNI: Ebből a szempontból tehát a három rész közül egyik se részesüljön előnyben - se az urak, se a rabszolgák, se az idegenek része -, hanem az osztás egyenlően biztosítsa a minőség egyenlőségét mindegyik {c} osztálynak. Viszont mindegyik polgár két részt kapván, családjá és szolgálai számára, ő rendelkezik a szétosztás fölött, s aszerint osztja szét ezeket háznépe szabad és szolga tagjai között, amennyit és amelyet belőlük az egyeseknek juttatni akar. Ami pedig fennmarad, azt mérték és szám szerint úgy kell szétosztani, hogy alapul veszik az összes állat számát, amelyet a föld terményeivel kell táplálni. [324]

Ezután pedig az következik, hogy külön lakóhelyeket kell lakásul kijelölni. Ennek rendje pedig a következő lehet. Tizenkét falunak kell lennie,⁴¹⁴ mind a tizenkét {d} törzsrész közepén egynek-egynek. Mindegyik faluban először is piacot és szent helyeket kell kijelölni az istenek és daimónok számára, egyrészt ha vannak hazai isteneik a magnésziabelieknek, vagy ha más régi, az emlékezet által őrzött istenek szent helyeiről van szó, ezeknek továbbra is meg kell adni a hajdani tiszteletet, másrészt pedig mindenütt szentélyeket kell felállítani Hesztia,⁴¹⁵ Zeusz és Athéné számára, valamint az illető törzs védő-istenének.⁴¹⁶

E szentélyek körül először is az örök számára kell {e} szálláshelyeket építeni, magaslatokon, minél jobban bekerítve. Aztán helyet kell kijelölni a kézművesek számára, tizenhárom részre osztva őket; egy részt a városba telepítve le, ezt is a város tizenkét kerületében osztva szét, mégpedig a külső részekben helyezve el őket - továbbá minden faluban a földművesek számára szükséges kézműveseket kell letelepíteni. Mindezeket az ügyeket a mezők felügyelőinek vezetői intézzék és felügyeljék, ők állapítsák meg, mindegyik vidéknek hány és miféle mesteremberre van szüksége, és hol kell letelepedniük, {849} hogy ne legyenek alkalmatlanok, hanem segítségére legyenek a földműveseknek. A városban pedig mindezekről a városfelügyelőknek kell gondoskodniuk.

XIV. A piacfelügyelőknek⁴¹⁷ pedig az egész piaci forgalomra kell felügyelniük. Ez a felügyelet a piac területén található templomok megóvásán kívül, nehogy valaki kárt tehessen bennük, az emberek üzleti érintkezésére is [325] vonatkozik; ők figyelik, hogy ki jár el becsületesen és ki tisztességtelenül, és megbüntetik, aki ezt megérdemli.

Ami pedig az árukat illeti, először is arra kell ügyelniük, vajon törvény szerint piacra kerül-e minden, amit {b} a polgárok kötelesek az idegeneknek eladni. A törvény pedig a részletek felől úgy rendelkezik, hogy a hónap első napján azon cikkek közül, amiknek egy részét az idegenek részére kell eladni, a polgárok megbízottjai - akár rabszolgák, akár idegenek - először is a gabona tizenketted részét szállítsák a piacra, az idegen pedig egész hónapra vásárolja meg a gabonát és a hasonló {c} terményeket. A hónap tizedik napján pedig a folyadékok eladása és vétele történjék meg az egész hónapra. Végül a hó huszadik napján az állatok eladása és vétele történjék, és amit csak a földművesek eladnak: bőröket, ruházati anyagokat, fonadékokat, nemezanyagokat és más effélét, amit az idegeneknek vásárlás útján kell beszerezniük. Kiskereskedői forgalomban polgár vagy polgárok rabszolgái számára nem szabad eladni sem az {d} említett dolgokat, sem árpa- vagy búzalisztet, és egyáltalán semmiféle élelmiszert; és polgártól nem szabad semmi ilyesmit kiskereskedelmi forgalomban vásárolni. Az idegenek piacán ellenben az idegen árusíthatja mindezeket a kézművesek és ezeknek szolgálai részére, gabona és bor viszonteladásával (sokan ezt a fajta üzletelést nevezik kiskereskedelemnek). A levágott állatokat a mészárosok árusítják az idegenek, a mesteremberek és ezek szolgálai részére.

A tűzifát nagyobb mennyiségben naponta {e} vásárolhatja az idegen a birtokosok megbízottaitól minden egyes vidéken, s továbbadhatja az idegeneknek, amikor és amilyen mennyiségben akarja. Ami pedig a többi árut és eszközt illeti, amire csak egyeseknek szükségük van, azt eladhatják a piacon, azon a helyen, amelyet a törvények őrei és a piacfelügyelők a

⁴¹⁴ Vö. 745 c.

⁴¹⁵ Kronosz és Rheia lánya, a családi tűzhely istennője. Athénban örökkön égő Szent Tűzhelye a prütaneionban állt. Zeusz és Athéné szentélyét a spártai *rhétra* is a központban rendelte el felépíteni, vö. Plutarkhosz: *Lükurgosz* 6. 2, Németh Gy (szerk.) 2003, 54. o.

⁴¹⁶ Vö. 745d.

⁴¹⁷ Athénban tíz piacfelügyelő működött, vö. *Az athéni állam* 51.1: „az összes árucikkre felügyeljenek, hogy csak tiszta és hamisítatlan cikkek kerüljenek eladásra.”

városfelügyelőkkel együtt megállapítanak, külön elhatárolt helyeket jelölve ki minden egyes áru számára. Itt cserélik be a pénzt áruért és viszont, haladék nélkül. Annak pedig, aki mégis hitelre {850} árusít, akár megkapja a járandóságát, akár nem, bele kell [326] nyugodnia ebbe, merthogy az ilyen csereügyletek miatt városunkban nem lehet pert indítani.

Ha pedig valamit nagyobb tömegben vagy drágábban vásároltak, illetve adtak el, mint a törvény előírja, amely kimondja, hogy mennyi a legmagasabb és legalacsonyabb ára mindennek, akkor a törvények őreinél jegyezzék fel a többletet, az ellenkezőjét pedig töröljék.⁴¹⁸

Hasonlóképpen az idegenből betelepedett mesteremberek anyagi viszonyait is fel kell jegyezni. Ezeknek az osztályába bárki beléphet bizonyos feltételekkel, amelyek értelmében letelepedési joga van bármelyik idegennek, aki képes átköltözni, van mestersége, és {b} beiktatásától számítva húsz évnél tovább nem tartózkodik nálunk. Letelepdedési adót nem kell fizetnie⁴¹⁹ semmilyen formában, csupán tisztességes életmódot kell folytatnia, és sem vétel, sem eladás után nem kell semmiféle adót fizetnie. S ha húsz év eltelt, vagyonát magával víve el kell távoznia. Ha azonban ez idő alatt sikerült nevet szereznie magának valamilyen, a városnak nyújtott jószolgáltatással, és azt reméli, hogy rá tudja venni a tanácsot s a népgyűlést vagy arra, hogy jogerős haladékot adjanak neki az {c} elköltözésre, vagy hogy egyszer s mindenkorra élete végéig engedélyezzék számára az ott-tartózkodást, akkor folyamodjon a városhoz, és ha csakugyan elfogadják az indokait, teljesüljön kérése. A betelepültek gyermekeinek, ha kézművesek és betöltötték a tizenötödik évüket, ettől az időponttól kezdődjék a betelepülés időszaka. S ha ezután húsz évig itt tartózkodnak, menjenek, ahová jólesik nekik. Ha azonban maradni akarnak, ugyanazon feltételekkel maradhatnak, mint az előbb említettük. Aki közülük eltávozik, töröltesse azokat a bejegyzéseket, amelyek neve mellé a tisztségviselők jegyzékein előzőleg történtek. [327]

KILENCEDIK KÖNYV

I. E büntettek után a tettek következményei, a bírósági {853} tárgyalások kerülhetnek sorra a törvények természetes rendje szerint. Hogy milyen vétségeket kell büntetéssel sújtani, azt részben már elmondtuk ugyan - nevezetesen a földművelés és a vele összefüggő dolgok körében előforduló vétségeket -, de a legsúlyosabb bűncselekményeket még nem említettük; most tehát azt kell elsorolnunk, hogy minden egyes büntett milyen büntetést von {b} maga után, és milyen bírák elé kerül.

KLEINIASZ: Igazad van.

ATHÉNI: Bizonyos tekintetben szégyenletes dolog egyáltalán törvényt hozni mindazokra az esetekre, amelyekre most ezt szándékozunk tenni, olyan államban, amelyről azt állítjuk, hogy jól van berendezve, és az erény gyakorlásának minden kedvező feltétele megvan benne. De egy ilyen államban már annak pusztán feltételezése is, hogy születhet benne olyan ember, aki a másutt előforduló legaljasabb gátlások elkövetésére csábítható, úgyhogy szükség van a törvényhozásra, hogy megelőzzük az {c} ilyen tetteket, és megfenyegezzük azt, aki ilyesmire vetemednék - hogy tehát ellenük az elriasztás, illetve a megtorlás céljával törvényt kell hoznunk -, ez, mint mondtuk, bizonyos tekintetben szégyenletes dolog.

Minthogy azonban nem vagyunk olyan kedvező helyzetben, mint a hajdani törvényhozók, akik - mint a hagyomány tartja - istenfiaknak, a hērőszoknak hoztak törvényeket,⁴²⁰ s így isteni sarjak lévén hasonló származású lényeknek hoztak törvényeket, hanem mi emberek vagyunk, és emberek sarjainak hozzuk most törvényeinket, nem lehet megütközni azon, ha félünk tőle, hogy {d} [329] olyan megátalkodott is akad polgáraink között, akinek lelke soha nem szelídül meg,

⁴¹⁸ Vagyis a vagyonlistákon (ld. 754 e) szereplő értékeket ki kell igazítani: növelni, illetve csökkenteni.

⁴¹⁹ Athénban a metoikoszok által fizetett adó összege férfiak esetében évi 12 drachma, önálló nők esetében pedig 6 drachma volt (Eubulosz 86. - korábban 87. - töredék, Harpokration 203.15).

⁴²⁰ Minószra és Rhadamanthüszra, Zeusz fiaira céloz, akik a hagyomány szerint Thészeusz kortársai voltak (az utóbbi Héraklészt is tanította), vagy Kronosz uralmára (vö. 713 b).

hanem miként bizonyos magvak a tűzön sem puhulnak meg, őket sem lágyíthatja meg a legerősebb törvény sem.

Az ő kedvükért, de nem az én kedvemre kell elmondanom először a templomrablásról szóló törvényt, ha valaki erre vetemedne. Azt még feltételezni sem akarjuk, és nem is valószínű, hogy helyesen nevelt polgárok közül szenvedjen valaki ebben a betegségben, ellenben szolgálai és idegenek, valamint idegenek szolgálai {854} megpróbálkozhatnak ilyesmivel. Elsősorban miattuk, azért óvatosságból, az emberi természet egyetemes gyarlóságát is tekintetbe véve, fogom elmondani a templomrablásra és az összes hasonló bűncselekményre vonatkozó törvényt, melyek nehezen vagy egyáltalán nem gyógyíthatók.

Előzetes megállapodásunk értelmében azonban mindezek elé rövid bevezető intelmeket kell bocsátanunk. Ha tehát olyan emberrel beszélgetnénk, akit gonosz vágy csábít nappal, és nem hagy nyugodni éjjel, hanem {b} templomrablásra hajszolja, a következőket mondhatnánk lecsillapítására: „Te szerencsétlen, nem embertől és nem istentől jön a gonosz sugallat, mely téged templomrablásra akar rávenni. Tisztulással le nem vezekelt, régi bűnök dühödt fullánkja⁴²¹ az, ami lelkedbe fúródva nem hagy neked békét. Átká körülötted kereng; óvakodnod kell tőle minden erőddel. S halld meg, hogyan szabadulhatsz meg tőle! Ha ilyen gonosz gondolat lep meg, fordulj a bajúzó {c} szertartásokhoz, menj a vést elhárító istenek⁴²² templomaiba, és könyörögi az oltalmukért, keresd a derék [330] polgárok társaságát, és hallgasd tőlük is, s próbáld magad is mondani magadnak, hogy minden embernek a szépet és igazságot kell becsülnie! Kerülve kerüld viszont a gonoszok társaságát! És ha mindezt megteszed, talán enyhül betegséged, de ha nem, akkor tartsd jobbnak a halált, és távozz az életből!”

II. E bevezetőt követően azt, akit sikerül megigézünk és lebeszélünk tervéről, hogy efféle istentelen és közveszélyes bűntetteket kövessen el, megkíméljük a törvény ismertetésétől; akiről viszont leperegnek szavaink, annak fennszóval hirdetjük ki a fenti bevezetés után: {d}

Akit templom rabláson kapnak, hogyha rabszolga vagy idegen, arcán és kezén bélyegeztessék meg gaztette bélyegével; és annyi korbácsütésben részesüljön, amennyit a bírák jónak látnak, s aztán meztelenül vessék ki az ország határain túl; mert ilyen büntetés által talán még észre térhet és megjavulhat. Mert a törvény szerint kiszabott jogos büntetés sosem a rosszra törekszik, hanem alapvetően kétféleképpen hat a megbüntetett személyre: vagy jobbá teszi, vagy enyhíti elvetemültségét.

Ha pedig polgárról derülne ki, hogy valami effélét {e} követett el, tehát az istenekkel, vagy szüleivel, vagy az állammal szemben követett el valami kimondhatatlan szörnyű gaztettet, az ilyen embert már végképp gyógyíthatatlannak tekintse a bíró, annak tudatában, hogy gyermekkorától kezdve ilyen gondozásban és nevelésben részesülve, nem tudta visszatartani magát a legnagyobb gaztettektől. Az ilyen emberre nézve a halál a legcsekélyebb büntetés,⁴²³ másoknak pedig tanulságos példát {855} [331] szolgáltat azzal, hogy nevétől megfosztva valahol az ország határain túl jel nélküli sírban helyezik el tetemét.⁴²⁴ Gyermekeinek és általában

⁴²¹ Olykor generációkkal korábban elkövetett bűnöket vettek elő egymás ellen a görögök. Kr. e. 431-ben a kétszáz évvel ezelőtt elkövetett különí vérbűnt olvasták a spártaiak Periklész fejére, noha ő csak anyai ágon származott a bűnösök családjából.

⁴²² Leggyakrabban Apollónhoz fordultak ilyen esetben, vö. a kürenéi rituális tisztasági törvény első bekezdésével (Sokolowski, F.: *Lois sacrées des cités grecques, supplément*, De Boccard, Párizs, 1962, 115. o.): „Ha akár a földekre, akár a városra betegség, éhínség vagy halál tör rá, mutassanak be a kapu és a bajelhárító [szentély] előtt tisztító áldozatot, egy vörös kecskebakot a Bajelhárító [Apotropaios] Apollónnak.” A felirat magyar fordításához vö. Németh Gy.: Kürenéi törvény a rituális tisztaságról. *Vallástudományi Szemle*, 2006 (2), 169-175. o.

⁴²³ A szentélyrablások esetén ez számított a bevett büntetésnek, vö. Xenophón *Hellénika* 1.7.22: „De ha másként látjátok jónak, alkalmazzátok velük szemben a templomrablók és árulók elleni törvényt. Ez kimondja, hogy ha valaki elárulja az államot, vagy a szentélyben őrzött értéket tulajdonít el, a népbíróság ítéljen fölötte. Ha bűnösnek találják, ne lehessen Attika földjébe temetni, vagyonát pedig kobozza el az állam.” A hagyomány szerint Aiszóposzt is ezzel vádolták meg, és letaszították a delphoi szikláról. A szentélyek nagy részében őrizetlenül heverték a fogadalmi ajándékok, amelyek az isten tulajdonának számítottak, ez indokolta a különlegesen szigorú büntetést.

⁴²⁴ Szakrális vétségeknél szokásos eljárás. Athénban a Kr. e. VII. századi különí vérbűn tetteseinek holttestét

leszármazottainak viszont, ha nem követik az apai erkölcsöket, egyenest dicsőségére válik, ha elmondják róluk, hogy nemesen és férfiasan a bűnből a jóhoz menekültek. Az ilyen bűnösök vagyona ne szálljon az államra, mert ez nem illene hozzá, ahol a telkeknek egyenlőnek és azonosnak kell maradniuk. S akinek vétkére a pénzbírság látszik megfelelő {b} büntetésnek, az abból a többletből fizessen büntetést, ami számára a telkén és a hozzá tartozó felszereléseken kívül még rendelkezésére áll: csak addig a határig büntessék, azonfelül ne. Az erre vonatkozó pontos adatokat a törvények őrei a hivatalos feljegyzésekből kiderítve pontosan jelentsék a bírának, hogy egy telek se maradjon megműveletlenül pénzhány miatt. Ha azonban mégis úgy ítélik meg, hogy nagyobb büntetést érdemel, és nem akadnak barátai, akik hajlandók lennének kezességet vállalni érte, és a fizetséghez hozzájárulva megszabadítani, akkor {c} hosszabb és nyilvános fogva tartással és bizonyos megaláztatásokkal büntessék, de soha senki semmiféle vétek miatt teljesen jogfosztottá ne legyen, valamint a határokon túlra száműzött sem. Hanem halál, börtön, testi fenyegetés, megszégyenítő ültetés vagy állítás,⁴²⁵ az ország legszélén lévő szentélyekbe állítás, pénzbírság - miként az előzőekben részleteztük - legyen a büntetése.

Főbenjáró perekben a törvények őrei legyenek bírák, {d} és az előző évi tisztségviselőkből érdemeik alapján kiválasztott bíróság. Az ilyen perek megindítását, az idézések módját és a hasonló formákat a későbbi [332] törvényhozók szabályozzák. A szavazás módját azonban nekünk kell törvényesen szabályoznunk. Nyílt legyen a szavazás;⁴²⁶ előzőleg pedig a bírák kor szerinti sorrendben foglaljanak helyet közvetlenül szemben a vádlóval és a vádlottal, és az összes polgár, ahány csak ráér, figyelmesen hallgassa végig az ilyen pereket. S csak egy {e} beszédet mondjon előbb a vádló, aztán a vádlott; a beszédek után a legidősebb bíró kezdje meg a vizsgálatot, minden elhangzott állítást kellő alaposítással megvizsgálva, utána sorban mindnyájan tegyenek fel kérdéseket bármivel kapcsolatban, amit csak kifogásolnak vagy hiányolnak a peres felek kijelentéseiben. Akinek pedig nincs kérdeznivalója, az adja át a szót a következőnek. Ami aztán az {856} elhangzottakból az ügy szempontjából lényegesnek látszik, azt lepecsételve, az összes bírák által aláírva tegyék Hesztia oltárára; a következő napon⁴²⁷ ugyanide jöjjenek össze, és ugyanígy folytassák a vizsgálatot, és ismét pecséttel és aláírásukkal lássák el az elhangzottakat. Háromszor tegyék meg ezt, s így elég bizonyítékot és tanút gyűjtve össze, mindegyikük szent komolysággal adja le szavazatát, és fogadja meg az oltár előtt, hogy tehetsége szerint igazságosan és az igazság szerint fog ítélni - s így fejezzék be az ilyen pert.

III. Az istenekkel kapcsolatos vétek után az állam {b} felforgatására irányuló cselekmények következnek. Aki a törvények uralmát azzal akarja megdönteni, hogy embert korlátlan hatalomhoz juttat, vagy pártoknak akarja az államot alávetni, s mindezt erőszakosan, törvényellenesen, lázadást szítva cselekszi, az ilyen embert az állam legfőbb ellenségének kell tartani. Aki pedig, noha nem vesz részt az ilyen üzemekben, de valamely főhivatalt tölt be {c} az államban, és akár titokban maradnak előtte ezek, akár nem, gyávaságból nem sújt le rájuk hazája érdekében, az ilyen polgárt hitványságban mindjárt a felforgató után kell sorolni. [333]

Minden ember, ha van benne parányi becsület, jelentse fel az ilyet a tisztségviselőnek, vizsgálat és ítélet végett beidézve azt, aki az államrend erőszakos és törvényellenes megváltoztatásának tervét szövi.⁴²⁸ A bírák az ilyen ügyekben ugyanazok legyenek, mint a templom-rablás ügyében, és az egész bírói eljárás ugyanaz legyen, mint ott; s ha a szavazatok többsége elítélő, ez halált jelentsen a vádlottra. {d}

a későbbiekben kiásták, és hamvaikat kiszórták a sírból a határon túlra.

⁴²⁵ Népgyűlésen, ünnepségek során vagy más nyilvános helyen (vö. Xenophón: *Kürosz nevelkedése* 8.4.5, Diodórosz Szikeliótész: *Történeti könyvtár* 12.16, Suetonius: *Augustus* 24). Vagy szégyen-helyre került az illető, vagy a ruházata volt megalázó, vagy egyszerűen maga a büntetésben állás és ülés ténye.

⁴²⁶ A szabály ellentétes az athéni esküdtbírság titkos szavazásával, amely a bírakat felmentette a személyes felelősségvállalás alól.

⁴²⁷ Athénban minden büntetőügyet egy nap alatt le kellett zárni, mivel naponta új esküdtbírságokat sorsoltak.

⁴²⁸ Athénban a Kr. e. 337-ben hozott Eukratész-törvény értelmében bárki szabadon meggyilkolhatta az ilyen bűnöst: „Ha valaki felkel a nép ellen, hogy türanniszt hozzon létre, vagy hogy közreműködjék a türannisz bevezetésében, vagy az athéni népet, vagy a demokráciát megbuktassa Athénban, az ő gyilkosát tekintsék ártatlannak, ha az [áldozat] az előbb [felsoroltak] közül bármit elkövetett.”

Egyszóval - ismételjük - az apa gyalázata és bűnhődése ne tapadjon gyermekeihez, kivéve, ha valakinek az apja, nagyapja és dédapja sorban halálos ítéletet vont a fejére. Az ilyeneket a város küldje vissza előbbi hazájukba és városukba, vagyonukkal együtt, kivéve földbirtokrészüket és annak teljes felszerelését. A gazdátlanul maradt földet illetőleg pedig: amely polgárcsaládokban egynél több {e} fiú van, aki legalább tízéves, azok közül sorsoljanak ki tízet, akiket apjuk vagy egyik nagyapjuk beajánlott, s e kisorsoltak nevét küldjék el Delphoiba⁴²⁹ Akit aztán az isten kijelöl, azt ültessék be örökös gyanánt abba az otthonba, amelyet előbbi tulajdonosai itt hagytak, jobb szerencse reményében.

KLEINIASZ: Nagyon helyesen!

ATHÉNI: Van még egy harmadik törvény, amely ezekkel megegyezik mind a benne ítélező bírakat, mind a per lefolyásának módját illetőleg: ez arra az esetre vonatkozik, ha hazaárulás vádjával állít valaki egy polgárt a bíróság elé. És leszármazottainak az országban való {857} megmaradására, illetőleg eltávolítására vonatkozólag ugyanaz a törvényes rendelkezés legyen érvényes mind a három [334] esetben - az áruló, a templomrabló és annak esetében, ki erőszakosan semmissé teszi a város törvényeit.

A tolvajra egy törvény legyen, és egyféle büntetés, akár komolyabb, akár kisebb dolgot lop el valaki: az ellopott tárgy értékét kétszeresen kell visszafizetnie, ha elmarasztalják ilyen vétekben,⁴³⁰ és amennyiben birtok-részen kívül van annyi vagyona, hogy fizessen; ha viszont nem tud fizetni, vessék börtönbe, amíg csak ki nem {b} fizeti vagy ki nem engeszteli a károsultat. Ha pedig valaki közvagyon eltulajdonításában találtatik vétkesnek, csak akkor szabadulhat a börtönből, ha kiengesztelte a várost, vagy megtéríti az általa okozott kár kétszeresét.

KLEINIASZ: Hogy mondhat szíves barátság, hogy semmi különbség nincs aközött, hogy valaki sokat vagy keveset, templomból vagy állami épületből lop-e? És a sort folytathatnám, mert rengeteg szempont létezik, aminek alapján a lopás egyes esetei egészen mások lehetnek, s a törvényhozónak alkalmazkodnia kell ehhez a sokféleséghez, és különböző büntetésekkel sújtania a különböző tolvajokat.

IV. ATHÉNI: Köszönöm, kedves Kleiniasz, hogy {c} megállítottál és mintegy, mondjuk így, észhez térítettél a nagy rohanásomban. Helyesen emlékeztetsz korábbi megjegyzéseimre: hogy eddig még senki sem végezte el rendesen a törvényhozói munkáját - ha már szóba jött ez a kérdés. Hogy mit akarunk ezzel mondani? Nem volt egészen rossz az a hasonlat, amikor a most szokásos törvény-hozást ahhoz hasonlítottuk, mikor szolgák gyógykezelnék szolgákat.⁴³¹ Mert tisztában kell lenni azzal, hogy ha egy afféle orvos, aki csak gyakorlati tapasztalatai alapján, az okok ismerete és elmagyarázása nélkül úzi {d} mesterségét, egy szabad emberként gyógyító orvossal találkozna, amint az éppen egy szintén szabad gondolkodású [335] betegével beszélget, és beszélgetése a filozofáláshoz közelednék, amennyiben a betegség végső okát keresné és a test egész természetéből vezetné le, valószínűleg harsányan felnevetne, és olyan megjegyzést tenné, mit valószínűleg egyetlen ilyen állítólagos orvos sem hagyna {e} ki: „Te bolond, hiszen te nem gyógyítod, hanem tanítod ezt a beteget! Orvost akarsz csinálni belőle, pedig ő csak egészséges szeretne lenni.”

KLEINIASZ: S nem volna igaza, ha ezt mondaná?

ATHÉNI: Talán igen, ha gondolatban még ezt is hozzátenné: „Aki a törvényeket úgy tárgyalja, ahogyan most mi, az is csak a polgárokat tanítja, de törvényeket nem hoz.” Mert ezt is mondhatná, nem?

KLEINIASZ: Lehet.

ATHÉNI: Ezzel együtt szerencsénk van.

KLEINIASZ: Miben? {858}

⁴²⁹ A sorsolást a görögök eleve istenítéletnek tartották (ld. 741 b). A végső döntést azonban közvetlenül Apollónra bízta. Kleiszthenész Kr. e. 508-ban ugyanezzel a módszerrel választotta ki Athénban a tíz phülé névadó hőseit.

⁴³⁰ A büntetés már Szolón törvénye szerint is az okozott kár kétszerese volt, vö. Démoszthenész 24. 105: „Ha valakitől valamit ellopnak, s ha azt visszakapja, a tolvajt annak kétszeres értékére ítélik el, ha pedig nem, a kétszeres értéket a büntetésen felül ítélik meg.”

⁴³¹ Vö. 720 c.

ATHÉNI: Hát hogy nem szorít bennünket semmiféle kényszer a törvényhozásra, hanem saját jószántunkból vizsgálódunk és próbáljuk kitalálni, mi a legjobb az egész állami szervezetre nézve, és mi az, ami elkerülhetetlenül szükséges, és hogyan lehet mindezt megvalósítani. Most is szabadságunkban áll, hogy ha úgy tetszik: a legjobb megoldást keressük a törvényhozásban, ha pedig úgy tetszik: a feltétlenül szükségest. Válasszuk is ki, melyiket akarjuk! {b}

KLEINIASZ: Nevetséges volna ez a választás, barátom. Hiszen akkor olyanok lennénk mi is, mint azok a törvényhozók, akiket valami nagy kényszerűség késztet, hogy még ma hozzák meg törvényeiket, mert másnap már nem lehet. Nekünk azonban - isten segítségével - megvan ez a lehetőségünk, mintha csak kőművesek volnánk, vagy akármilyen más szerkezet megalkotói, hogy először összehordjuk nagy tömegben az anyagot, aztán kiválogathatjuk belőle, ami megfelelő a tervezett építmény számára, és a válogatást szép nyugodtan végezhetjük el. Tegyük fel tehát, hogy olyan építőmesterek vagyunk, akiket nem hajt a szükség a házépítésnél, hanem bőven van időnk az {c} anyagbeszerzésre is, és a szerkezet felépítésére is. Úgyhogy helyesen mondhatjuk el, hogy törvényeink egy [336] része már készen áll, másik részéhez pedig még gyűjtjük az anyagot.

ATHÉNI: Annyi bizonyos, Kleiniasz barátom, hogy a törvényeket így természetesebb módon tudjuk áttekinteni. {c} Mert figyelembe kell venni még egy szempontot a törvényhozókkal kapcsolatban.

KLEINIASZ: És melyik lenne ez a szempont?

ATHÉNI: Az államokban sokféle írásmű és bennük sokféle gondolat lát napvilágot, és ezek közé az írásművek és gondolatok közé kell számítani a törvényalkotást is.

KLEINIASZ: Kétségtelenül.

ATHÉNI: Vajon hát a többiekre, a költőkre és {d} mindazokra, akik prózában vagy versben írásba foglalták az emlékezet számára az életre vonatkozó tanácsaikat, odafigyeljünk, a törvényhozók műveivel ellenben ne törődjünk? Vagy ellenkezőleg: épp őrájuk kell a lehető legjobban figyelnünk?

KLEINIASZ: Persze hogy őrájuk kell!

ATHÉNI: S nem a törvényhozó az egyetlen író, akinek a szépről, jóról és igazságosról kellene jó tanácsot adnia, annak elmagyarázásával, hogy milyenek is ezek a dolgok, és miképp kell megvalósítani őket, ha az ember boldog akar lenni?

KLEINIASZ: Dehogynem!

ATHÉNI: S akkor Homérosznak, Túrtaiosznak⁴³² meg {e} a többi költőnek nagyobb szűgyen, ha rossz tanácsokat adnak az életre és a helyes viselkedésre, Lükurgosznak, Szolónnak⁴³³ meg az összes többi törvényhozónak viszont, akik írásban rögzítették törvényeiket, kisebb? Vagy épp ellenkezőleg: az a helyes, ha a városokban fellelhető összes irodalmi művek közül a törvényekre vonatkozó fejtegetések a legszebbek és legjobbak, s a többiek művei ezekhez alkalmazkodnak, mert ha nincsenek {859} velük összhangban, nevetségessé válnak? S mit gondolunk arról, hogyan kell a törvényeket megírni a városok [337] számára: úgy szóljanak az emberekhez, ahogyan egy apa vagy egy anya szól, szeretettel és a belátásra hivatkozva, vagy pedig holmi zsarnok módján, aki csak parancsokat osztogat és fenyeget, s rendeletei falakra szegezése után azt hiszi, hogy ezzel eleget is tett feladatának? {b}

Gondoljuk meg tehát, hogy vajon ilyen szándékkal próbálunk-e szólni a törvényekről (akár képesek leszünk rá, akár nem, az elszántság mindenesetre nem fog hiányozni belőlünk); és ha elindultunk ezen az úton, jöjjön, aminek jönnie kell! Mert az csak jó lehet, és ha az isten akarja, történjék is meg!

KLEINIASZ: Szépen szóltál, és úgy fogunk cselekedni, ahogyan mondod.

V. ATHÉNI: Először tehát, amint vállalkoztunk rá, alapos vizsgálódást kell folytatnunk a templomrablók, valamint mindenféle lopás, sőt általában az összes törvénysértés tárgyában, és nem szabad elégedetleneknek {c} lennünk, amiért törvényhozásunk közben némely dolgokat már szabályoztunk, más dolgokat illetően ellenben még csak most végzünk kutatásokat. Hiszen

⁴³² Homéroszról vö. 658 d, Túrtaioszról vö. 629 a.

⁴³³ Spárta és Athén emblematisz törvényhozói, bár Lükurgosz történetisége bizonytalan.

csak *leszünk* törvényhozóvá, még nem vagyunk azok - de talán hamarosan azzá lehetünk. Ha tehát jónak látjátok, hogy így vizsgálódjunk arról, amiről szoltam, fogjunk hozzá!

KLEINIASZ: Én benne vagyok.

ATHÉNI: Próbáljuk meg tehát az összes szép és igazságos dologról megállapítani, hogy mennyiben vagyunk összhangban és mennyiben vagyunk ellentétben önmagunkkal ebben a kérdésben mi, akik elmondhatjuk magunkról, hogy legalábbis törekszünk az {d} átlagemberektől különbözni, és a tömeg is mennyiben van összhangban, illetőleg ellentétben önmagával ezen a téren.

KLEINIASZ: Milyen ellentétre, belső meg hasonlósra gondolsz, amikor ezt mondod?

ATHÉNI: Megpróbálom kifejtteni. Ami az igazságosságot általában illeti, valamint az igazságos embereket, dolgokat és cselekedeteket: mindnyájan megegyezünk abban, hogy mindezek szépek; úgyhogy ha valaki amellett kardoskodna, hogy az igazságos emberek, még ha testük [338] esetleg csúnya is, éppen az igazságos jellemüknél fogva {e} különösen szépek - ebbe az állításba aligha köthetne bele bárki is.

KLEINIASZ: Merthogy az állítás igaz, nem?

ATHÉNI: Igen, minden bizonnyal az. Ám nézzük csak: ha minden szép, ami csak az igazságossággal összefügg, e „mindenbe” beletartoznak mind a vele kapcsolatos szenvedések, mind cselekedeteink.

KLEINIASZ: Igen, bele.

ATHÉNI: Egy cselekedet tehát, ha igazságos, amennyiben az igazságossághoz köze van, annyiban a szépben is részesül.

KLEINIASZ: Természetesen.

ATHÉNI: Éppígy bármily szenvedés is, amennyiben az igazságossághoz köze van, annyiban széppé válik - ha {860} ezt elismerjük, gondolatmenetünk nem jut ellentétbe önmagával?

KLEINIASZ: Semmiképp.

ATHÉNI: Ha azonban elismernénk, hogy valamely szenvedés igazságos, de rút, akkor ellentétben lesz az igazságosság a szépséggel, hiszen olyasmit, ami igazságos - rútúnak állítottunk.

KLEINIASZ: Hogy érted ezt?

ATHÉNI: Egyáltalán nem olyan nehéz belátni: kevéssel előbb hozott törvényeink ugyanis, úgy látszik, mostani megállapításainkkal éppen ellenkező rendelkezéseket tartalmaznak.

KLEINIASZ: Mennyiben?

ATHÉNI: Azt rendeltük el, hogy a templomrabló és a {b} örvényes rend ellensége igazságosan halállal lakoljon, és még számos hasonló törvényes rendelkezést akarva kiróni, megakadtunk, mert észrevettük, hogy ezek a büntetések számtalan súlyos szenvedést jelentenek, amelyek ugyan minden szenvedés közül a lehető legigazságosabbak, de egyszersmind a legrútabbak is. Nemde ilyen módon az igazságos és a szép dolgok egyszer teljesen azonosak, máskor pedig a lehető legellentétesebbeknek mutatkoznak?

KLEINIASZ: Úgy látszik. [339] {c}

ATHÉNI: A tömeg szemében tehát ilyenképpen a „szép” és „igazságos” elnevezésnek minden összhang nélkül való és teljesen következtelen a használata.

KLEINIASZ: Legalábbis úgy látszik, barátom.

ATHÉNI: Akkor hát vizsgáljuk meg újra a mi álláspontunkat, mennyiben lehet itt összhangról szó?

KLEINIASZ: Mely nézetek összhangjáról beszélsz?

ATHÉNI: Előző szavaimban,⁴³⁴ úgy vélem, határozottan azt állítottam - ha pedig még nem állítottam, vegyétek úgy, hogy most állítom...

KLEINIASZ: Mit? {d}

ATHÉNI: Hogy a gonoszok valamennyien minden cselekedetükben akaratuk ellenére vétkeznek. Ha pedig ez így van, akkor szükségképpen le kell vonni, ami ebből következik.

KLEINIASZ: S mi következik belőle?

ATHÉNI: Hogy az igazságtalan ember: gonosz, de csak akaratlanul az. Mert annak semmi értelme sincs, hogy valaki akarata ellenére cselekszik valamit szándékosan. Aki pedig azt állítja, hogy az

⁴³⁴ 731 c.

igazságtalanság csak akaratlan lehet, annak számára a vétkes akaratlanul követi el igazságtalan tettét. És bevallom, nekem is az a meggyőződés, hogy mindenki akaratlanul követ el {e} igazságtalanságot. Mert ha valaki ezzel szemben azt állítaná, hogy versengés vagy ambíció hatása alatt az emberek akaratlanul válnak igazságtalanná, de sokan szándékosan követnek el igazságtalanságot - az én meggyőződés nem ez, hanem az, amit az előbb állítottam. Akkor viszont hogyan maradhatok összhangban saját szavaimmal, ha ti, Kleiniasz és Megillosz, a következő kérdést intézitek hozzám: „Ha mindez csakugyan így van, barátunk, mit tanácsolsz nekünk a magnésziaiak⁴³⁵ városa számára szóló törvényhozásról? Vajon hozzunk-e egyáltalán törvényeket, vagy sem?” „Hozzunk!” - fogok rá felelni. „Akkor {e} tehát meg fogod különböztetni számukra az akaratlan és a [340] szándékos igazságtalan cselekedeteket, és ennek alapján a szándékos vétkekre és igazságtalanságokra nagyobb büntetést fogunk kiróni, amazokra viszont enyhébbeket? {861} Vagy pedig mindnyájukra egyenlően szabjuk ki a büntetést, minthogy szándékos igazságtalan cselekedetek egyáltalán nincsenek?”

KLEINIASZ: Valóban igazad van, barátom. Mit kezdünk tehát a most felvetett szemponttal?

ATHÉNI: Jó kérdés. S van is elképzelésem arról, mit kellene először tennünk.

KLEINIASZ: És mit?

VI. ATHÉNI: Emlékezzünk vissza rá, hogy az előbb azt a helyes megállapítást tettük, hogy az igazságos dolgokról nagy zavar és ellentmondás uralkodik nálunk. Induljunk ki ebből, és kérdezzük meg újra önmagunktól: „Vajon ne {b} próbáljunk-e kivezető utat találni ebből a zűrzavarból? Ne tisztázzuk-e, hogy a vétségek miben különböznek egymástól, hiszen az összes államban az összes törvényhozó, aki csak élt valaha, oly értelemben hozta törvényeit, hogy a vétkeknek két faja van: az egyikbe az akaratlan, a másikba a szándékos vétségek tartoznak? Vagy az általunk az imént felállított tétel pusztán hangozzék el, mint valami isteni szózat, és bocsássuk útjára, anélkül hogy {c} számot adnánk annak helyességéről, és szolgáljon törvényhozásunk alapelveül?” Ez lehetetlen; igenis szükséges a törvények meghozatala előtt tisztáznunk azt, hogy csakugyan kétféle vétség van, és meg kell állapítanunk a közöttük lévő különbséget is, avégből, hogy ha valaki mindkét fajta vétséget a megfelelő büntetéssel sújtja, mindenki megértse a megállapított alapelveket, és így képes legyen megítélni, hogy melyik ítélet van illően kiróva és melyik nem.

KLEINIASZ: Úgy érzem, helyesen beszélsz, barátom. Mert két választási lehetőségünk van: vagy nem szabad azt állítanunk, hogy az összes vétség akaratlan, vagy be {d} kell bizonyítanunk ennek az állításnak a helyességét, mindenekelőtt valamilyen különbség megállapításával.

ATHÉNI: E két út közül az első (mármint hogy ne mondjam ki azt, amit igaznak tartok), nyilvánvalóan [341] járhatatlan számomra; ilyesmit nem szokás és nem is szabad csinálni. De milyen szempontból különböznek egymástól, ha nem abban, hogy az egyik akaratlan, a másik szándékos? Ezek szerint valamilyen más szempont alapján kell különbségüket megvilágítani.

KLEINIASZ: Más megoldást ebben a kérdésben, barátom, egyszerűen lehetetlen volna találnunk. {e}

ATHÉNI: Ebben maradunk. Lássuk csak! Amikor a polgároknak közös ügyeik vannak, és kapcsolatba kerülnek egymással, akkor ugye természetes, hogy gyakran kárt okoznak egymásnak, és ezek között bőven akad szándékos és akaratlan eset is?

KLEINIASZ: Így van.

ATHÉNI: Akkor viszont senki se gondolja, hogy az összes károkozás egyúttal igazságtalan cselekedet is, és ne higgye azt se, hogy a károkozás során elkövetett igazságtalanságok azon az alapon kétfélék, hogy egy részük szándékos, más részük akaratlan. Hiszen a nem szándékos károkozások sem számban, sem a kár nagyságát {862} illetőleg nem csekélyebbek a szándékosaknál. S most vizsgáljátok meg, vajon van-e abban valami, amit most mondok, vagy az égvilágon semmi. Mert én, Kleiniasz és Megillosz, nem azt állítom, hogy ha valaki mást nem akaratlanul, hanem szándéka ellenére megkárosít, akkor, bár akaratlanul, de mégiscsak vétkezik. Én nem ezen az alapon fogok törvényt hozni az ilyen esetekre, akaratlan vétségeknek fogva fel őket, hanem az efféle akaratlanul kárt okozó cselekvést egyáltalán nem tekintem vétségnek és

⁴³⁵ Mindössze ötször nevezi meg Platón egész művében az alapítandó várost: 848 d, 860 e, 919 d, 946 b és 969a.

igazságtalan cselekedetnek, tekintet nélkül az okozott kár nagyságára. Ezzel szemben sokszor azt, aki hasznot {b} hajt másnak, vétkesnek és igazságtalanul cselekvőnek fogjuk kimondani, ha ez a haszon nem igazságos úton származott - legalábbis, ha az én álláspontomat fogadjuk el. Mert, barátaim, nem lehet egyszerűen kimondani, hogy ha valaki ad valamit másnak, az igazságos dolog, ha ellenben elvesz a máséból, az igazságtalanság; hanem azt kell a törvényhozónak tekintetbe vennie, vajon igazságos érzület alapján és igazságos módon használ-e valaki valakinek, illetőleg okoz kárt neki. Két dologra kell [342] tehát tekintettel lennie: az igazságtalanságra és az okozott kárra. És az utóbbit a törvények segítségével lehetőleg {c} meg kell téríttetnie: úgy, hogy az elveszett dolgot visszaadja; ami leomlott, azt újra felépítteti; az ember okozta halált és sebet begyógyíttatja, s ilyen módon minden kár jóvátételével a kár okozói és elszenvedői között ellentét helyett barátságot próbál megteremteni a törvények segítségével.⁴³⁶

KLEINIASZ: Nemes törekvés!

ATHÉNI: Az igazságtalan cselekményeket pedig - akár kárral, akár haszonnal járnak, ha egyszer valaki igazságtalanul hajt hasznot valakinek -, ha gyógyíthatók, mint valami lelki betegségeket, gyógyítani igyekszik. S az igazságtalanság gyógyításának a következő úton kell történnie.

KLEINIASZ: Milyen úton?

ATHÉNI: Hogy ha valaki igazságtalanul akár kis, akár {d} nagy vétséget követett el, a törvény tanítsa meg és kényszerítse őt rá, hogy a jövőben hasonló vétséget vagy egyáltalán ne merészeljen szándékosan elkövetni, vagy legalább sokkal kevesebbszer - azonfelül, hogy megtéríti a kárt. Mármint akár tettel, akár szóval, akár öröm, akár fájdalom okozásával, akár megtiszteltetések, akár megszegyenítések segítségével, akár pénzbüntetésekkel, akár esetleg ajándékokkal, s egyáltalán akármilyen módon éri el ezt a célt a törvényhozó, vagyis hogy az emberek meggyűlöljék az igazságtalanságot, de megszeressék, vagy legalább ne gyűlöljék az igazságosságot: éppen ez {e} az igazán jó törvények eredménye és célja. Akiről ellenben azt veszi észre a törvényhozó, hogy gyógyíthatatlanul vonzódik a bűn felé, az ilyen emberre vajon milyen törvényes büntetést ró ki? Minthogy feltételezhetően belátja, hogy az ilyen emberek számára önmaguk szem-pontjából sincs többé értelme az életnek, s azzal, hogy az élettől megválnak, kétszeresen használnak a többi embernek: egyrészt intő példát szolgálnak, hogy azok ne [343] kövessenek el igazságtalanságot, másrészt gonosz {863} emberektől mentik meg a várost - ilyen esetben tehát az szükséges, hogy a törvényhozó a vétek büntetéséül halált rójon ki,⁴³⁷ különben azonban semmi esetre sem.

KLEINIASZ: Amit mondasz, az bizonyos szempontból teljesen helyénvalónak tűnik, ám szívesen hallanánk, ha még világosabban kifejtenéd az igazságtalanság és a károkozás közötti különbséget, valamint azt, hogy a szándékosság és akaratlanság szempontja miképpen kapcsolódik az előbbi megkülönböztetéshez.

VII. ATHÉNI: Ahogy parancsoljátok; megpróbálom {b} elmagyarázni. Annyit biztos hallottatok már a lélekről, vagy szoktatok olyasmit egymásnak mondani róla, hogy természetének egyik megnyilatkozási formája vagy - mondjuk így - része az indulat, ez az izgága és nehezen fékezhető, de velünk született tulajdonunk, amely meggondolatlan erőszakosságával sok mindent felfogat.

KLEINIASZ: Persze, ez nyilvánvaló.

ATHÉNI: A gyönyört viszont nem tarthatjuk az indulattal azonosnak, sőt vele épp ellentétes módon uralkodik rajtunk: behízselő csábítással és félrevezetés erejével éri el azt, amit éppen kíván.

KLEINIASZ: Nagyon is így van! {c}

ATHÉNI: S ha a vétkek harmadik okának a tudatlanságot említene valaki, nem tévedne. A törvényhozó azonban jobban teszi, ha ennek megkülönbözteti két fajtáját: az egyik az egyszerű tudatlanság, amely a könnyebb vétkek okának tartható, a másik pedig a kétszeres, amikor a

⁴³⁶ A nem szándékos emberölés esetén már Drakón Kr. e. 621-ben keletkezett emberölési törvénye így rendelkezik. Az ilyesfajta kiegészítés célja a társadalmi béke megőrzése és a vérbosszú elkerülése volt, vö. Németh Gy. (szerk.) 2003, 69. o.

⁴³⁷ A többszörösen visszaesőkről van szó; vö. Az állam 410 a.

butaság nem pusztán a tudatlanságból ered, hanem a bölcsesség tévképzetével is párosul, mintha tökéletes tudása volna olyan dolgok felől is, amikről egyáltalán semmit sem tud. S ez a kétszeres tudatlanság, amennyiben {d} hatalom és erő társul hozzá, nagy és durva vétkek okának vehető; gyengeséggel párosulva viszont gyermekes vagy öreges botlásokat eredményez, és ennek megfelelően kell a törvényeket is megállapítani - ez utóbbiakra a legenyhébb és legkönnyörlétebb törvényeket. [344]

KLEINIASZ: Ésszerű, amit mondasz.

ATHÉNI: A gyönyörűről és indulatról általában azt szoktuk mondani, hogy egyikünk uralkodik rajtuk, a másikunk ellenben gyenge velük szemben; és ez így is van.

KLEINIASZ: Pontosan így!

ATHÉNI: A tudatlanságról ellenben, hogy egyikünk uralkodna rajta, másikunk viszont gyenge volna vele szemben - no, ilyet még sohasem hallottunk.

KLEINIASZ: Ez igaz. {e}

ATHÉNI: Minthogy pedig mindegyikük - az indulat, a gyönyör és a tudatlanság - a maga akarata szerint sodor bennünket, gyakran mindegyikünket egyidejűleg ellentétes irányba húznak.

KLEINIASZ: Bizony ez gyakran meggesik.

ATHÉNI: Most már - legalábbis az én meggyőződéseim szerint - minden további nélkül világosan megkülönböztethetem egymástól az igazságot és az igazságtalanságot. Nevezetesen az indulat és a félelem, a gyönyör és a fájdalom, az irigység és a vágyak zsarnokoskodását a lélek {864} fölött - akár árt, akár nem - mindenképpen igazságtalanságnak nevezem. Ezzel szemben, ha a jónak képze és szándéka uralkodik a lelkekben (akárhogyan gondolják is egyes városok és egyes magánemberek ennek konkrét megvalósítását), és ez vezérel teljes mértékben egy embert, még ha téved is olykor, igazságosnak kell tartanunk minden tettét, amely ilyen forrásból fakad, és ennek van alárendelve: ez a legnagyobb áldás az egész emberi élet számára. A nagy tömeg persze az ilyen nemes forrásból eredő esetleges kárt akaratlan igazságtalanságnak fogja {b} tartani. Mi azonban most nem akarunk pusztán szavak fölött meddő vitát folytatni, hanem, minthogy a vétségek három forrása és faja az előbb feltárult előttünk, ezeket vessük még jobban emlékezetünkbe. Az egyik fajta abból a fájdalmas lelkiállapotból fakad, amelyet indulatnak és félelemnek nevezünk.

KLEINIASZ: Teljesen így van.

ATHÉNI: A másik fajta a gyönyörből és a vágyakból fakad, végül a harmadik forrást bizonyos remények [345] jelentik, vagyis az arra irányuló törekvés,⁴³⁸ hogy helyes véleményt alkossunk a legfőbb jóról. S minthogy ezt a harmadikat ismételtén kétfelé osztottuk, a hibáknak öt {c} fajtáját kaptuk; s ezen öt fajta számára különböző törvényeket kell hoznunk, melyek ismét két csoportra oszthatók.

KLEINIASZ: Milyen két csoportra?

ATHÉNI: Az egyik csoportba nyílt erőszakkal elkövetett vétkek tartoznak, a másikba a titokban, csalárd úton elkövetett gonosztettek; de az is előfordul, hogy a két eljárás egymásba fonódik: erre kell a legkeményebb büntetéseket kiróni, ha illően akarják a törvények rendeltetésüket betölteni.

KLEINIASZ: Természetesen.

VIII. ATHÉNI: Ezek után kanyarodjunk vissza oda, {d} ahonnan ide eljutottunk⁴³⁹, és fejezzük be a megkezdett törvénykezést! Készen volt - ha jól emlékszem - a templomokról, a hazaárulókról s az azokról szóló törvény, akik a törvények tekintélyét lejáratva, a fennálló alkotmányt akarják megdönteni. Efféle vétkeket elkövethet esetleg, aki betegség vagy előrehaladott öregsége miatt szellemileg beszámíthatatlan, vagy infantilis, és semmiben sem különbözik az előzőktől. S ha ez a szellemi állapot {e} nyilvánvalóvá válik az ügy eldöntésére kiválasztott bírák számára, akár a tettes maga, akár a védője hivatkozik rá, és az ítélet azt állapítja meg, hogy ilyen állapotban vétett a törvények ellen, akkor az okozott kárt teljesen, egyszeresen térítse meg, és legyen mentes minden további büntetéstől, kivéve azt az esetet, ha valakit megölt, és így kezét vérrel szennyezte be. Ez esetben távozzon más országba, és egy évig lakjon külföldön, ha pedig azon

⁴³⁸ Értelmszerűen sikertelen törekvéstről van szó.

⁴³⁹ 857b.

idő előtt térne vissza, amelyet a törvény szabott ki, vagy egyáltalán ez idő alatt hazája földjére lépne, a törvények őrei vessék állami börtönbe, és két év múlva szabaduljon ki fogságából.⁴⁴⁰ {865}

S ha már belefogtunk, próbáljunk sorjában a gyilkosság valamennyi fajtájáról törvényeket hozni, először is az [346] erőszakos, de nem szándékosan elkövetett gyilkosságokról. Ha valaki verseny közben és nyilvános versenyjátékok alkalmával akaratlanul, akár azonnal, akár - az ütés folytán keletkező sérülések által - később okozza valamelyik barátja halálát; vagy ugyanilyen módon háborúban vagy hadgyakorlat alkalmával, midőn a tisztségviselők rendelkezése folytán akár pusztán testükkel, akár {b} fegyverekkel is utánozzák a harci tevékenységet: a tettes, miután a Delphoiból kapott törvényes rendelkezés szerint megtisztul, legyen tiszta a vérbűntől.⁴⁴¹

Az összes orvosok, ha az általuk kezelt beteg akarata ellenére hal meg kezelés közben, legyenek tiszták a bűntől a törvény szerint.

Ha pedig egyéb esetekben öl meg valaki saját kezével, de akarata ellenére egy másik embert, akár pusztá testével, akár valami szerszámmal, akár hajítófegyverrel, akár étel vagy ital beadásával, akár mert tűznek, akár mert {c} hidegnek tette ki embertársát, akár a levegőt vonta meg tőle - akár egymaga, akár mások közreműködésével -, minden esetben olyan tettesnek kell tekinteni, mint aki saját kezével ölt; de a következő büntetéssel bűnhődjék. Ha másnak a rabszolgáját öli meg - abban a hiszemben, hogy a sajátját -, akkor annak urát kártalanítsa,⁴⁴² különben az elhunyt értékének kétszeresét fizesse le büntetésül. Az értéket pedig a bírák állapítsák meg. Azonkívül több és súlyosabb tisztulást végezzen, mint azok, akik verseny alkalmával estek gyilkosságba. Ebben azok a {d} magyarázók az illetékesek, akiket maga az isten jelöl ki. Ha pedig saját szolgáját öli meg akaratlanul, a tisztító szertartások elvégzése után legyen tiszta a vérbűntől a törvény szerint. [347]

Ha pedig valaki szabad embert öl meg akaratlanul, ugyanazon tisztító szertartások által tisztuljon meg, mint az, aki szolgát ölt meg. De ne hagyja figyelmen kívül a régi hagyomány következő intelmét. Azt mondják, hogy ha olyan ember esett erőszakos halál áldozatául, aki szabad {e} emberhez méltó érzületű volt életében, halála után egy ideig - míg friss a rajta esett sérelem - haragszik a tettesre, és minthogy erőszakos halála miatt tele van rettegéssel és rémülettel, ha látja, hogy gyilkosa az általa kedvelt helyeken fordul elő, úrrá lesz rajta a félelem, és zaklatott állapotában, ahogy csak tudja, a tettest is felzaklatja, az emlékezés segítségével feldúlva annak lelkét és minden tettét. Ezért a tettesnek ki kell tértie áldozata útjából az év mind a négy szakán keresztül, és el kell ez időre hagynia hazája megszokott helyeit.⁴⁴³ Ha pedig idegen az áldozat, akkor az idegen országtól is tartózkodnia kell {866} ugyanennyi ideig. S ha a tettes saját jószántából enged e hagyománynak, akkor az elhunyt legközelebbi rokona, aki hivatott őrre mindezek teljesülésének, bocsásson meg neki, és éljen vele békében - így teljesen megfelelő a viselkedése. Ha azonban a tettes nem követi a hagyományt, és először is, mielőtt megtisztult volna, fel merészezi keresni a templomokat⁴⁴⁴ és nem atall áldozatot bemutatni, továbbá nem akarja a kiszabott időt idegenben eltölteni - {b} az áldozat legközelebbi rokona panaszolja be gyilkosság miatt, és a vétkes minden büntetést kétszeresen rójon le. Ha pedig a legközelebbi rokon elmulasztja a vétség törvényes úton való megtorlását, a fertő szálljon mintegy órá, mintha az áldozat ráhárítaná a vétket, s ekkor bárki vádat emelhet ellene, és arra kényszerítheti, hogy a törvény értelmében öt esztendeig legyen távol hazájától.

⁴⁴⁰ Vagyis elmebetegség esetén a gyilkosság, még ha szándékos volt is, olyan megítélés alá esik, mintha nem szándékos lett volna.

⁴⁴¹ A vallási dolgokra vonatkozó előírásokban mindig a delphoi Apollón szava dönt Magnésziában, vö. 759 c. A gyilkosság utáni megtisztító eljárásról vö. 831 a. A *szkholion* idézi a Püthia hexameteres rendelkezését a nem szándékos emberölésről, amely szerint elegendő a megtisztító eljárás, és arról, ha valaki nem segített barátjának, akit megöltek.

⁴⁴² A rabszolgában esett kár ugyanis csak anyagi veszteségnek minősült.

⁴⁴³ Vagyis menjen egy évre önkéntes száműzetésbe. Drakón törvénye is ezt javasolja.

⁴⁴⁴ Részletesebben leírja 868 b. Hasonlóképp szabályozza Drakón is, hogy a gyilkosnak mitől kell távol tartania magát: „az agorától, a versenyjátékoktól és az amphiktüóniai szentélyektől.”

Ha pedig idegen öl meg akaratlanul olyan idegent, aki {c} a városban lakik, ugyanezen törvény alapján bárki vádat emelhet ellene, s ha hosszabb időre megtelepedett az [348] illető, egy évre távozzon, ha pedig teljesen idegen, akkor a megtisztuláson kívül, akár idegent, akár hosszabb időre megtelepedettet, akár polgárt ölt meg, egész életében maradjon távol attól az országtól, amely e törvények fölött illetékes. S ha a törvények ellenére mégis visszatérne, a törvények őrei halállal büntessék, s ha volt valami vagyona, azt adják át áldozata legközelebbi rokonának. Ha pedig akarata ellenére tér vissza, ez esetben, ha {d} hajótörés vetette ki az ország tengerpartjára, tartózkodjon a tengerparton, s lógassa lábát a tengerbe;⁴⁴⁵ így várja meg, míg elhajózhat; ha pedig szárazföldön erőszakkal hurcolják be, az első állami hatóság, amely ráakad, szabadítsa ki, és tegye át a határon minden bántalom nélkül.

Ha pedig valaki saját kezével öl meg szabad embert, ámde haragjában követte el, először is itt két esetet kell {e} megkülönböztetni. Haragjában követi el tettét az is, aki hirtelenjében, előre megfontolt szándék nélkül, ütlegekkel vagy más hasonló módon öl meg valakit hirtelen indulatában, de tüstént meg is bánja tettét. De haragjában gyilkol az is, aki sértő szavaktól vagy tettektől felfingerelve, elhalasztja a bosszúállást, és később, előre megfontolt szándékkal öl, és nem bánja meg tettét. E gyilkosságokat - úgy látszik - két különböző fajtának kell felfogni, bár mindkettő alapvetően haragból esett meg, s bizonyos tekintetben méltányosan mondhatnánk róluk, hogy valahol középen {867} állnak a szándékos és akaratlan cselekvések között; de nem így áll a dolog, hanem mindegyikük csak hasonlít az említett cselekvésekhez: annak tette, aki tartja a haragot - és nem áll azonnal bosszút, hanem később, előre megfontol szándékkal öl -, a szándékos cselekvéshez hasonlít, aki ellenben nem tud uralkodni indulatán, és tüstént, minden előzetes megfontolás nélkül cselekszik, az hasonló ugyan ahhoz, aki akaratlanul követi el tettét, de ez sem teljesen akaratlan cselekmény, csak hasonlít ahhoz. Ezért nehéz {b} a haragból elkövetett gyilkosságokról eldönteni, vajon [349] szándékosnak vagy akaratlannak kell-e őket felfognunk, és e szerint törvényt hoznunk számukra. Leghelyesebb és legjobb a hasonlóság szerint megítélni, s így két csoportra osztani őket az előre megfontolt szándék és ennek hiánya alapján. S így azokra, akik indulatból ugyan, de előre megfontolt szándékkal ölnek, súlyosabb büntetést kell kiróni; azokra viszont, akik előre megfontolt szándék nélkül, hirtelen fellobbanásukban, enyhébb büntetést. Mert {c} amelyik nagyobb bűnhöz hasonlít, azt súlyosabban, amelyik viszont kisebb vétekhez, azt enyhébben kell büntetni. A mi törvényhozásunknak is így kell tehát eljárnia.

KLEINIASZ: Mindenképpen így.

IX. ATHÉNI: Újra sorban végigmenve tehát az egyes eseteken, mondjuk ki, hogy ha valaki saját kezével szabad embert öl meg, s a dolog előre megfontolt szándék nélkül, indulatos fellobbanásban történt, egyébként ugyanaz legyen a büntetése, mint annak, aki akaratlanul, de nem haragjában ölt meg valakit, két évig legyen {d} azonban száműzött, hogy megszenvedjen indulatosságáért. Aki pedig szintén haragjában, de előre megfontolt szándékkal ölt, egyébként az is az előbbihez hasonlóan bűnhődjék, de ne két, hanem három évig legyen száműzetésben, indulata tartósságának megfelelően hosszabb száműzetéssel bűnhődve. Visszatérésükről a következő eljárás döntsön. Ezt nagyon nehéz törvénnyel pontosan szabályozni, mert megeshet, hogy amely esetet a törvény súlyosabbnak ítél, az az enyhébb eset, és viszont: aki törvény szerint enyhébb elbírálás alá esik, az {e} kegyetlenebbül járt el a gyilkosság elkövetésekor, mint a másik; bár általában az előbb elmondottak felelnek meg a tényeknek. Mindezeket a törvények őrei ítélik meg, s miután a száműzetés ideje letelt, maguk közül tizenkét bírát küldjenek ki az ország határára, akik a letelt idő alatt alaposabban megvizsgálták a száműzött tetteit, és így döntsének a kegyelemről és a visszafogadásról.⁴⁴⁶ Azok [350] pedig alkalmazkodjanak e bírák ítéletéhez. Ha pedig egy {868} ilyen hazatért vétkes indulatán uralkodni nem tudva ismét gyilkosságba esik, úgy menjen száműzetésbe, hogy többé soha vissza ne térjen; s ha mégis visszatérne, úgy

⁴⁴⁵ Ezzel jelzi, hogy nem szándékosan tért vissza, sőt valójában vissza sem tért. Hasonló jogszabályt idéz a XIV. századból Diès, A.: *Platon, Œuvres Complètes*, Tome XI. Les Lois Livres VII-X, Budé edition, Les Belles Lettres, Párizs, 1956, 117. o.

⁴⁴⁶ Drakón ezt is hasonlóan szabályozta: „a tettes hazatérését megengedheti a phratría tíz tagja, ha akarja. Ezeket az ötvenegyet választják ki, előkelőségük szerint.” (Sarkady János ford., IG I².115)

bűnhődjön, mint az idegen, ha ilyen bűn után visszatér. Ha valaki haragjában rabszolgát öl meg: ha a magáét, tisztulásnak vesse alá magát; ha a másét, a kárt kétszeresen térítse meg a tulajdonosnak.

Ha pedig bárki is az ilyen gyilkosok közül nem engedelmeskedik a törvénynek, hanem tisztulás nélkül megfertőzi jelenlétével a piacot, a versenyeket és más szent {b} helyeket, bárki szólítsa is a törvény elé mind a gyilkost, mind az elhunyt kiengesztelésének elnézésében vétkes rokonát, azok mind a pénzbírságnak, mind a többi büntetésnek a kétszeresét tartoznak leróni; s a pénzbírság a feljelentőt illeti a törvény értelmében.

Ha pedig rabszolga az urát öli meg haragjában, az áldozat rokonai úgy bánjanak el a gyilkossal, ahogyan {c} akarnak, de semmi esetre se hagyják életben, s akkor tiszták maradnak. Ha pedig rabszolga más szabad embert öl meg haragjában, akkor urai adják át az áldozat hozzátartozóinak, s azok feltétlenül halállal büntessék, mégpedig oly módon, ahogyan akarják.

Ha pedig - ami megesik ugyan, de ritkán - az apa vagy anya öli meg haragjában fiát vagy leányát ütlegekkel vagy más erőszakos módon, olyan tisztulásoknak vessék alá magukat, mint mások, és három évig maradjanak {d} hazájuktól távol; s ha visszatérnek, akkor a vétkes asszony választasson el férjétől, a vétkes férj pedig feleségétől, és ne születhessen többé gyermekük; és ne élhessen a tettes egy tűzhely mellett és ne ülhessen közösen ünnepet azokkal, akiket gyermeküktől vagy testvérüktől fosztott meg. Aki pedig ennek nem engedelmeskedik, és vét a vallásos érzés ellen, azt bárki bevádolhatja {e} istentelenség miatt. Ha pedig a férj hites feleségét öli meg haragjában, vagy a feleség a férjét, ugyanilyen tisztulásoknak vesse magát alá, s három évig maradjon hazájától távol. Hazatérése után pedig ne ülhessen gyermekeivel együtt ünnepet, és ne ülhessen velük egy asztalhoz. S ha akár a [351] szülő, akár a gyermek nem engedelmeskedik e tilalomnak, bárki vádolhassa be őket istentelenség miatt. S ha a testvér öli meg testvérét haragjában, a tisztulásokat és a száműzetést illetőleg ugyanazok a rendelkezések irányadók, mint a szülők és gyermekeik esetében, és a tettes ne lehessen egy fedél alatt, és ne élhessen vallásos {869} közösségben azokkal, akiket testvérüktől vagy gyermeküktől fosztott meg. Ha pedig valaki e tilalomnak nem engedelmeskedik, a már említett, istentelenségre vonatkozó törvény értelmében büntetéssel sújtasson.

Ha pedig valaki szüleivel szemben annyira nem tudna uralkodni indulatán, hogy dühös őrlöngésében szülei egyikét merésznél megölni, akkor, ha a haldokló halála előtt önként megbocsát a gyilkosnak,⁴⁴⁷ ugyanazon tisztulásokat végezze el, amelyeket az akaratlan gyilkosságok elkövetői, és a többi követelménynek is, miként azok, tegyen eleget, s így tisztuljon meg a vérbűntől. {b}

Ha azonban a haldokló nem bocsát meg neki, a tettes többféle törvény hatálya alá esik: mind súlyos testi sértés, mind istentelenség és szentélyrablás miatt a legsúlyosabb büntetés illeti, mert szülőjét fosztotta meg életétől, úgyhogy ha egy ember többször szenvedhetne halált, akkor az apa- és anyagyilkosnak haragjában elkövetett tettéért igazság szerint többszörös halállal kellene lakolnia. Hiszen ő az egyetlen, akinek még halálos veszély elleni {c} védekezés esetében, ha a szülei részéről fenyegetné halál, sem engedi meg a törvény, hogy megölje apját vagy anyját, akik őt a világra hozták, hanem azt rendeli, hogy inkább szenvedjen el bármit, mintsem hogy ilyet kövessen el: hogyan lehetne hát más méltó törvényes büntetéssel sújtani? Halálbüntetés legyen hát megállapítva annak fejére, ki haragjában apját vagy anyját megöli.⁴⁴⁸

Ha testvér testvérét polgárháború idején harc közben vagy hasonló módon öli meg úgy, hogy védekezni {d} kénytelen, mert az emelt kezét először őellene, tiszta legyen [352] a bűntől, mintha harcban ellenségét ölte volna meg.⁴⁴⁹ Ugyanez az eset, ha polgár polgárt vagy idegen idegent hasonló körülmények között öl meg. Éppígy, ha polgár idegent vagy idegen polgárt öl meg védekezés közben, ugyanilyen alapon tiszta a bűntől. Nemkülönben, ha szolga szolgát. Ha azonban - védekezés közben bár - szabad embert öl meg a szolga, ugyanazon büntetőtörvények alá esik, mint az apagyilkos. Amit azonban az {e} apagyilkosság esetén való megbocsátásról

⁴⁴⁷ A szabályt Athénban is ismerték, vö. Démoszthenész 37. 58-59.

⁴⁴⁸ A szülőgyilkosságot a görög jog sokkal szigorúbban ítélte meg, mint a gyermekgyilkosságot, hiszen a gyermekkitétel teljesen elfogadottnak számított.

⁴⁴⁹ A jogos önvédelemről van szó.

mondunk, az minden ilyen esetre legyen érvényes, ha bárki bárkinek önként megbocsát; ilyen esetben mint akaratlanul elkövetett gyilkosság esetén végezzen tisztulásokot a tettes, és egy évig legyen száműzött a törvény szerint.

Legyen ennyi elég az erőszakos, de akaratlan és indulat hatása alatt elkövetett gyilkosságokról. Ezek után a szándékos, teljesen igazságtalanul, a gyönyörökkel, vágyakkal és irigységgel szemben való gyengeség hatása alatt, előre megfontoltan elkövetett tetteket kell tárgyalnunk. KLEINIASZ: Helyesen mondd.

X. ATHÉNI: Először ezekről ismételjük el még egyszer, {870} ha lehet, hányan is vannak! Legfőbb forrásuk a vágyakozás, mely egy élvezetek hajszolásától elzúllott lelket tart hatalmában. Ez az állapot leginkább ott következik be, ahol a legnagyobb és legerősebb vágy jut szóhoz: a pénz hatalma, amely hitvány természet és műveletlenség esetén újabb és újabb kívánságot ébreszt a telhetetlen és határtalan szerzés után. A műveletlenség és helytelen nevelés forrása pedig az a - mind a görögöknél, mind a barbároknál elterjedt - közvélemény, mely {b} helytelenül magasztalja a gazdagságot. Mert utódaikat és önmagukat is bajba sodorják, mikor a gazdagságot tartják a legbecesebbnek a javak közül, pedig az csak a harmadik.⁴⁵⁰ A legszebb és legjobb volna minden városban kimondani az igazat a gazdagságról: hogy csak a test kedvéért van, a test viszont a lélek kedvéért. S minthogy vannak [353] javak, amelyeknek kedvéért van természetszerűleg a gazdagság, a gazdagság csak a harmadik helyet foglalhatja el a lélek és test kiválósága után. Ez a gondolatmenet {c} megtaníthatná az embereket rá, hogy annak, aki boldog akar lenni, nem a mindenáron való meggazdagodást kell hajszolnia, hanem az igazságosan és mértékkel való meggazdagodásra kell törekednie. Ha így gondolkodnának az emberek, nem volna annyi gyilkosság az államokban, amelyek tisztulásul újra vért kívánnak. Jelenleg azonban, mint már fejtegetésünk elején mondtuk, ez az egyik legerősebb indíték, mely szándékos gyilkosságokat és a súlyosabb büntetéseket eredményezi.

A második indíték a nagyravágyás, amely irigységet szül: s az irigységgel nehéz együtt élnie elsősorban magának az irigy embernek, de a város legkiválóbb férfiainak is.

A harmadik ok, amely sok gyilkosságot eredményez, {d} a gyáva és bűnös félelem - ez azokban támad, akik olyan dolgokban mesterkednek vagy olyasmit követtek el, amelyekről azt szeretnék, ha senki sem tudna. Azokat tehát, akik elárulhatnák őket, elteszik láb alól, ha más mód nincs az elhallgattatásukra.

Mindezekről ez legyen a bevezető intelem; ezenkívül pedig az, ami nagy hatással van az emberekre, mikor a misztériumokba beavatottaktól⁴⁵¹ hallják, hogy az ilyen {e} bűnösök lakolnak a Hadászban, és ha onnan ismét a földre érkeznek, az a természetes büntetés vár rájuk, hogy ugyanazt szenvedjék el, amit elkövettek: másnak a keze által ugyanúgy végezzék be akkori életüket.

XI. Aki már erre az intelemre is hallgat és már ennek következtében visszaretten az ilyen büntől és büntetéstől, {871} annak számára nem szükséges a törvényt kihirdetni. Aki azonban nem szívleli meg, annak számára a következő szöveggel szóljon a törvény: aki előre megfontolt szándékkal, igazságtalanul saját kezével bármelyik [354] polgártársát megöli, az először is zárassák ki a nyilvános helyekről, tehát se a templomokat, se a népgyűlést, se a kikötőket, se semmiféle összejövetelt ne fertőzzön meg jelenlétével, akár megtiltja ezt valaki a jelenlevők közül, akár {b} nem. Mert tiltja a törvény, és tilalma mindig az egész város nevében szól. Aki a meggyilkolt rokonai közül - férfi- és nőágon való unokatestvéreit is beleértve - nem emel vádat a gyilkos ellen, pedig köteles volna rá, ⁴⁵² és nem szólítja fel a nyilvános helyektől való tartózkodásra, az legyen elkészülve rá, hogy őrá száll a fertő és az istenek haragja, mert a törvény átka erre készíti a szavukat,⁴⁵³ továbbá mert bárki bevádolhatja, aki az elhunytért bosszút akar állni.

⁴⁵⁰ Vö. 697 b.

⁴⁵¹ Az orphikáról van szó. Az orphikusok hittek a reinkarnációban, amitől éppen a beavatottak menekülhettek meg. Platón a *Gorgiasz*, a *Menón* és a *Phaidrosz* című dialógusokban mutatja leginkább az orphika hatását.

⁴⁵² Az athéni jog Drakón törvénye óta óv a vérbosszútól, de az áldozat rokonai számára meghagyja a vádemelés, illetve a tettessel való kiegyezés jogát.

⁴⁵³ Vitatott és nehezen érthető hely; Stallbaum „közvéleménynek” érti az istenek „szavát.” Akárhogy is, az

S aki az elhunyt ügyében mint megtorló fellép, mindent végezzen el, ami az ilyen alkalommal szokásos tisztító {c} mosdásokat és az istenség követelte egyéb hagyományos szertartásokat illeti, és az érintkezési tilalmat is kihirdetve, lépjen fel, hogy a tettest arra kényszerítse, hogy kiállja a törvény szabta büntetést. S a törvényhozónak könnyű rámutatnia, hogy mindezeknek bizonyos imák és áldozatok révén kell történniük, azon istenek számára, akik afölött öröködnék, hogy ne történjen gyilkosság a városokban. Hogy pedig kik ezek az istenek, és hogyan történjen leghelyesebben s az illető isten akarata szerint az ilyen {d} per megindítása, erre nézve a törvények őrei a jósokkal és az istennel meg a magyarázókkal együtt hozzanak törvényeket, és e szerint indítsák meg a pereket.

A bírúk ezekben az ügyekben ugyanazok legyenek, akik a templomrablók fölött is jogerősen ítélnék.⁴⁵⁴ A vétkes halállal bűnhődjön, és ne temessék el abban az országban, ahova való az áldozata, cselekedete [355] istentelenségén kívül megbocsáthatatlansága⁴⁵⁵ miatt. Ha elmenekül, és nem veti alá magát az ítéletnek, akkor örökre maradjon számkivetésben. S ha mégis áldozata hazájának földjére {e} lép, az áldozat bármelyik rokona vagy akármelyik polgár büntetlenül ölje meg, vagy pedig kötözzze meg, és úgy adja át az ügyben illetékes tisztségviselőknek kivégzésre. A vádló kezeseket is követeljen attól, akit bevádolt. Az pedig adjon három olyan kezes, akiket az illetékes bírói hatóság megbízhatónak ítélt, és azok kezeskedjenek, hogy a vádlottat a törvényszék elé állítják. Ha azonban a vádlott nem akar vagy nem tud kezeseket állítani, akkor az illetékes hatóság fogassa el és megkötözve vegye őrizetbe, és így állítsa elő az ügy tárgyalására. {872}

Ha pedig valaki nem saját kezével, hanem mást felbujtva⁴⁵⁶ lett okozója valaki halálának, és noha lelke nem tiszta a gyilkosságtól, a városban tartózkodik, a büntető-eljárás vele szemben is az előbbi legyen, kivéve a kezesek állítását. S ha bűnösnek találják, a honi földben lehessen eltemetni, egyébként az előbbivel azonos eljárást és büntetést alkalmazzanak vele szemben. Ugyanezek vonatkoznak az idegeneknek idegenek ellen, polgároknak {b} és idegeneknek egymás ellen, szolgáltnak szolgák ellen, akár saját kezűleg, akár felbujtás útján elkövetett gyilkosságaira, kivéve a kezesek állítását: mert - mint már mondtuk - csak azoknak kell kezeseket állítaniuk, akik önkezükkkel gyilkoltak. S ez esetben annak, aki a gyilkosságot kihirdeti, egyszersmind a kezesek állítását is követelnie kell.

Ha végül szolga szándékosan öl meg szabad embert - akár saját kezével, akár felbujtás útján -, és elítélik, akkor {c} az állami hóhér vigye áldozatának sírja közelébe, ahonnan a sírhalmot látni lehet, és mérjen rá annyi korbácsütést, ahányat a vádló rendel, és ha az ütések után életben marad, ölje meg. [356]

Ha pedig valaki szolgát öl meg, noha az mit sem vétett - csak azért, mert fél attól, hogy feljelengeti az ő szégyenletes gaztetteit, vagy más hasonló okból -, épp olyan büntetés sújtsa, mintha polgárt ölt volna meg.⁴⁵⁷

XII. Ha pedig olyasmi esik meg, amire még törvényt hozni is szörnyű és semmiképp sem kedves dolog, de {d} lehetetlen törvényes rendelkezés nélkül hagyni, ha tehát rokonokon akár saját kezűleg, akár felbujtás által, szándékosan és teljesen igazságtalanul elkövetett gyilkosság fordul elő - ami többnyire rosszul igazgatott és elhanyagolt nevelésű államokban esik meg, de megeshet olyan országban is, ahol a legkevésbé várná az ember -, akkor ismét a kevéssel előbb elmondott intéshez kell folyamodni, aminek hallatára talán inkább képes lesz egyik-másik polgártársunk önként tartózkodni a legistentelenebb gyilkosságoktól. Mert régi papok⁴⁵⁸ ajkáról világosan hangzik a szózat vagy parancs - vagy akárhogyan kell is {e} nevezni -, mely szerint a Jog, aki öröködnék és bosszút áll a rokonvértért, a most idézett törvény szerint jár el, és azt rendeli, hogy aki

istenek haragját a törvény átka idézi elő, és ez a harag vagy a közvéleményen keresztül, vagy égi szózatok formájában jut kifejeződésre. (B. G.)

⁴⁵⁴ Vö.854d és 855c.

⁴⁵⁵ Célzás „a meg nem bocsátás kövére”, amely mellől a vádló beszélt az Areioszpagosz bírósága előtt. Stallbaum másként érti: „mert tette minden erkölcsi érzék híján valónak bizonyult”. (B. G.)

⁴⁵⁶ Drakón törvénye is a szándékos gyilkossággal tekinti egyenértékűnek a felbujtást.

⁴⁵⁷ Nem a rabszolga érdekeit védi, hanem az igazság kiderülésének akadályozását bünteti.

⁴⁵⁸ Orphikusok, mint a 872 d-ben.

ilyesmit követ el, annak ugyanazt kell elszenvednie, amit cselekedett. Ha tehát valaki az apját ölte meg, akkor legyen elkészülve rá, hogy valaha őt is hasonló erőszak éri gyermekei részéről. Ha pedig anyját, akkor neki is nőalakban kell még egyszer megszületnie, és gyermekei keze által életét veszítenie. Mert a vérközösség beszennyezésének nincs más tisztulása, és a szégyenfoltot nem lehet másképpen lemosni, csak úgy, hogy a tettes {873} hasonlót hasonlóval, vért vérrel fizet meg,⁴⁵⁹ és így csillapítja le és nyugtatja meg az egész rokonság indulatát.

Tartózkodjunk tehát e tettektől, félve az istenek ilyen büntetését. Ha azonban némelyeket mégis olyan szörnyű végzet kerített hatalmába, hogy arra vetemednek, hogy apjuk, vagy anyjuk, vagy testvérük, avagy gyermekük lelkét előre megfontoltan, szándékosan fosztják meg testétől, a halandó törvényhozó törvénye ekképpen rendelkezik: [357] {b} annak kihirdetése, hogy a nyilvános élettől tartózkodjék a tettes, és a kezesek adása ugyanúgy történjék, mint az előbb mondtuk. Ha aztán valakit ilyen gyilkosságban elmarasztalnak, akkor a bírák szolgálai tisztviselők jelenlétében végezzék ki, és testét meztelenül vessék egy meghatározott keresztútra a városon kívül, s az összes tisztviselő a város nevében egy-egy követ dobjon a tetem fejére, s így {c} tisztítsák meg a várost;⁴⁶⁰ ezután pedig vigyék az ország határára, és temetetlenül dobják ki a törvény szerint.

Aki pedig azt öli meg, aki hozzá legközelebb áll, és közhit szerint a legkedvesebb neki, mi érje azt? Arról beszélek, aki öngyilkosságot követ el, erőszakkal fosztva meg magát a végzet által neki kiszabott élettől, noha sem az állam büntetőrendelkezése nem kényszeríti, sem fájdalmas és elháríthatatlan sorscsapás nem sújtja, sem orvosolhatatlan és elviselhetetlen megszegyenítés nem éri, {d} hanem csupán erélytelenségből és férfiatlan gyávaságból mér igazságtalan ítéletet saját fejére. Hogy milyen hagyományos tisztulások és milyen temetés illeti meg az ilyen embert, azt az isten tudja; s erről a legközelebbi hozzátartozóik kérdezzék meg az idevonatkozó törvényeket és azok magyarázóit, és járjanak el ezeknek a rendelkezései szerint. Az ilyen véget ért emberek sírja először is teljesen magános legyen, és senkivel együtt ne temessék el őket; továbbá e sírok a tizenkét törzsrész közötti határsávokon legyenek, meg nem művelt és névtelen helyeken, s minden hírnévtől megfosztva temessék el őket, se oszlop, se név ne jelölje sírjukat.⁴⁶¹ {e} Ha pedig igavonó vagy más állat öl meg valakit,⁴⁶² kivéve, ha nyilvános versenyen, küzdelem közben történik [358] a baleset, a rokonok ekkor is emeljenek vádat a gyilkos ellen, s a mezők őrei ítélkezzenek: azok és annyian, ahányat az illető rokon kíván, s a vétkest öljék le, és tegyék át az ország határára. S ha élettelen tárgy fosztott meg egy embert életétől - kivéve, ha villámcsapás vagy hasonló, istentől küldött dolog sújtotta le -, minden egyéb esetben, ha valaki valamibe beleütközött, vagy valami tárgy {874} esett rá, úgy, hogy halálát okozta, az illetékes rokon a legközelebbi szomszédot kérje fel bírónak, s végezze el a tisztulást mind önmaga, mind az egész rokonság nevében; a gyilkos tárgyat pedig tegyék át a határon,⁴⁶³ akárcsak az állatokkal kapcsolatban mondtuk.

Ha pedig valakit megölve találnak, de gyilkosa ismeretlen, és szorgos kutatás mellett sem találják meg, a {b} közhírré tétel ugyanúgy történjen, mint a többi esetben: törvény elé kell idézni a gyilkost, és a piacon ki kell hirdetni, hogy az illető gyilkosa ne lépjen szent helyre, s egyáltalán, maradjon távol áldozata hazájának földjétől;⁴⁶⁴ mert ha mégis megjelenik és felismerik, halállal fog lakolni, és testét temetetlenül áldozata hazájának földjéről ki fogják vetni.

⁴⁵⁹ Legalábbis következő életében.

⁴⁶⁰ Vagyis az ilyen súlyos bűn az egész közösséget rituálisan beszennyezi, ezért meg kell tisztítani tőle.

⁴⁶¹ Az öngyilkosok temetőn kívüli jeltelen sírba temetése a későbbi keresztény szokásra emlékeztet.

⁴⁶² A törvény a *Biblia* szabályozására emlékeztet, vö. 2. Mózes 21, 28. Igaz, ha az ökör már azelőtt is öklelős volt, a gazdája mégsem őriztette alaposan, a gazdának is halállal kellett lakolnia. Szolón is rendelkezett a kárt okozó négy lábúakról. Láncra kellett verni és a kárvallottnak kiszolgáltatni őket, vö. Plutarkhosz: *Szolón* 24.

⁴⁶³ Ennek oka az a vallásos képzet volt, hogy a kiontott vér fertőt (*miaszma*) okoz, és ettől akkor is meg kellett tisztítani a közösséget, ha embert nem lehetett felelősségre vonni a nem természetes módon bekövetkezett halálért.

⁴⁶⁴ Különben beszennyezi azt és az egész várost. A rituális megtisztulás előtt minden gyilkos számára kötelező előírás volt.

Ez a törvény legyen tehát érvényes a gyilkosságokra, s ezzel megtárgyaltuk az idevonatkozó intézkedéseket.

Hogy pedig milyen esetekben lehet valakit jogosan emberölés vétkétől felmenteni, arra nézve a következő {c} az irányadó: ha valaki éjjel lopáson éri a házába belopózó tolvajt, és megöli: ártatlannak kell tekinteni; ugyancsak tiszta a vétektől az, aki védekezés közben öli meg a tolvajt. Továbbá ha valaki erőszakot követ el szabad születésű nőn vagy fiún, büntetlenül veszítse életét⁴⁶⁵ akár a [359] meggyalázott áldozatnak, akár az áldozat apjának vagy testvérének avagy fiainak keze által. Éppígy, ha a férj rajtakap valakit, amint erőszakot tesz az ő törvényes feleségén, és megöli az erőszakoskodót: ártatlan legyen a törvény szerint. Végül hasonlóképpen, ha valaki atyjának, ki semmi gonoszsgot nem követett el, siet halálos veszedelmében segítségére, vagy anyjának, gyermekeinek, {d} testvéreinek vagy feleségének, és eközben öl meg valakit: minden esetben legyen ártatlan. XIII. Ezek legyenek tehát a törvényes rendelkezések a lélekre vonatkozólag - hogy az életben milyen gondozásban és nevelésben kell részesülnie, hogy érdemes legyen élnie - mert ellenkező esetben nem érdemes -, továbbá hogy erőszakos halál esetén milyen büntetéseknek kell a bűnöst sújtaniuk. Hasonlóképpen a test ápolásáról és neveléséről is szóltunk már,⁴⁶⁶ most tehát az következik, hogy a testi sértésekről is szóljunk: lehetőleg {e} különböztessük meg, melyek az akaratlanul és melyek a szándékosan elkövetett testi sértések, és hányfélék, és mik a megfelelő büntetések az egyes esetekben. Az előbbieket után - úgy látszik - ezekre kell törvényt hoznunk. Hiszen még a leggyarlóbb törvényhozó is a súlyos testi sértéseket és a sebesülésekből eredő maradandó károsodás eseteit tárgyalná a gyilkosságok után.

A súlyos testi sértések - a gyilkosságokhoz hasonlóan - akaratlanul, indulatból, félelemből, végül előre megfontolt szándékkal elkövetett esetekre oszthatók föl.

Mindezek elé azonban a következő előjáró beszédet kell bocsátani: törvényeket okvetlenül hozni kell az {875} emberek számára, és az embereknek törvények szerint kell élniük, különben mit sem különböznének a legvadabb állatoktól. Ennek igen egyszerű oka van. Az emberi természet senkiben sem elég alkalmas rá, hogy felismerje, mi a [360] hasznos az emberi társadalomra nézve, és hogy - ha felismerte a jót - képes is legyen és akarja is mindig azt cselekedni.

Mert először is nehéz dolog belátni azt, hogy az igazi államkormányzó művészetnek nem a magán-, hanem a közérdekkel kell törődnie - mert a közérdek összeköti, a magánérdek szétválasztja az államot -, továbbá azt, {b} hogy mind a köz-, mind a magánérdeknek az válik javára, ha e kettő közül a közérdeket helyezik előbbre a magánérdekkel szemben. Továbbá még ha elméletileg eljut is valaki annak belátásához, hogy természettől így áll a dolog, de ha ezután olyan helyzetbe jut, hogy felelőtlenül és önkényesen uralkodhat egy állam felett, akkor már semmi esetre sem marad meg előbbi nézete mellett, és nem fogja életét abban a törekvésben leélni, hogy a közérdeket ápolja az államban, s a magánérdek csak a köz után következzen, hanem a halandó természet mindig önző cselekvésre és többre vágyásra fogja ösztönözni, {c} mert ész nélkül kerüli a fájdalmat s hajszolja a gyönyört, s e kettőt mind az igazságosságnak, mind a jónak elébe helyezi. S így sötétség támad lelkében, ennek következtében végül mindenféle bajjal árasztja el mind önmagát, mind az egész államot.⁴⁶⁷

Ha egyszer olyan ember vehetné át a vezetést, akinek természettől megvan erre a képessége, mert isteni rendeltetéssel született, annak semmi szüksége nem volna törvényekre, hogy azok uralkodjanak fölötte; mert a tudásnál és belátásnál semmiféle törvény vagy rend nem ér többet; és nem szabad megtörténnie, hogy a belátás és az ész bárminek is alárendeltje és szolgája legyen,

⁴⁶⁵ Sokkal szigorúbb előírás, mint amilyen büntetést akár az attikai, akár a krétai gortüni törvények nemi erőszak esetén kiszabnak. Ezek ugyanis csupán pénzbírságot rónak ki, szabad nő megerőszakolása esetén 100 drachmát, illetve 100 sztatért. Csakhogy most a jogos emberölésről van szó, és az erről szóló attikai törvény idevágó részlete nem maradt ránk (ahogyan például a házasságtörő csábítóról szóló rész igen: Démoszthenész 23. 55). Az értelmezők véleményei megoszlanak; a kisebbség úgy képzei, Platón szigorított, a többség viszont úgy, hogy már az attikai törvények is megengedték az erőszakot elkövető megölését, főleg *in flagranti*.

⁴⁶⁶ Vö. 673a.

⁴⁶⁷ Hasonló gondolatokat találunk *Az államban* is (338 c, 359 b, 566 b és 573 c).

{d} hanem az kell hogy vezessen mindent, ha valóban természetéhez híven igazi, szabad szellem. Jelenleg azonban nincs sehol, legfeljebb néhány pillanatra. Ezért tehát a második utat kell választani: a törvényt és a rendet. Ezek, ha nem vehetnek is tekintetbe mindent, legalább tekintettel lehetnek arra, ami legtöbbször szabályszerűen történni szokott. Mindezt amiatt mondtuk, hogy most [361] is törvényeket fogunk hozni arról, hogy miképpen kell lakolnia annak, aki más megsebesít vagy másképpen {e} bántalmaz. Kézenfekvő, hogy minden ilyen esetben azt vegyük tekintetbe, hogy kinek mely testrészét, hogyan, mikor sebeztek meg. Hiszen mindezeknek számtalan és egymástól nagyon különböző változata van. Mármost lehetetlen dolog ezeknek akár mindegyikét, akár egyikét sem a bíróságok megítélésére bízni. Mert azt az egyet kell mindenképpen a bíróságok döntésére bízni, hogy vajon megtörtént-e a szóban forgó cselekmény, vagy {876} sem. Éppígy lehetetlen volna semmit sem bízni a bíróságokra az ügyben, hogy a vétkesnek hogyan kell bűnhődnie ilyen esetekben, meg az is, ha a törvényhozónak egy személyben kellene intézkednie minden kis és nagy kérdésben.

KLEINIASZ: Mi következik tehát ebből?

ATHÉNI: Az, hogy némely dolgokat a bíróságokra kell bízni, más dolgokat pedig nem, és ez utóbbiakat magának a törvényhozónak kell szabályoznia.

KLEINIASZ: Milyen dolgokat kell tehát törvénnyel szabályoznunk, és milyen dolgokat a bíróságok megítélésére bízunk? {b}

XIV. ATHÉNI: Erre azt lehet leghelyesebben válaszolni, hogy az olyan államban, ahol a bíróságok gyarlók, és némán, mintegy csak lopva merik megmondani a véleményüket, titkos szavazással hozzák meg ítéleteiket - vagy ami még ennél is szörnyűbb, a törvényszékek, mint valami színházi közönség, nem is csöndben, hanem nagy zajjal felváltva dicsérik és ócsárolják mindkét fél szóno-kát, és így ítéleznek⁴⁶⁸ -, az ilyen államok súlyos helyzetben vannak. Ilyen bíróságok számára törvényt hozni, ha valami kényszer kényszeríti erre az embert, bizony nem nagy szerencse, de ha mégis a szükség kényszeríti, csupán a lehető legkisebb részletkérdésekre vonatkozólag szabad rájuk bízni a büntetések kiszabását, a legtöbb dolgot magának a törvényhozónak kell határozottan szabályoznia - ha ilyen állam számára kénytelen törvényt [362] hozni. Amelyik államban viszont a törvényszékek a {c} lehetőség szerint helyesen vannak megszervezve,⁴⁶⁹ mert a jövő bírák jó nevelésben részesültek, és igen alapos előzetes vizsgálatnak vannak alávetve, ott helyénvaló és teljesen rendjén van, ha a vétkesek büntetésének kiszabását illetőleg sokat bízunk az ilyen bírák megítélésére.

Nem szabad tehát rossz néven venni tőlünk, ha a kérdések legnagyobb részét törvényileg nem {d} szabályozzuk, hiszen ezeket még gyarlóbb nevelésben részesült bírák is saját belátásuk alapján el tudják intézni, és minden egyes vétkekre ki tudják szabni a megfelelő büntetést és vezeklést. Minthogy pedig azok, akik számára hozzuk törvényeinket, meggyőződésünk szerint alkalmasak rá, hogy ilyen ügyekben bíraskodjanak, nyugodtan rájuk bízhatjuk a legtöbb részletkérdést. Sőt, amit már sokszor kimondtunk és alkalmaztunk előző törvényeink {e} meghozatala alkalmával, hogy a büntetéseknek csak a főbb típusait adtuk meg vázlatosan, s így példát adtunk a bírának arra, hogy sohase lépjenek ki a jog és igazság köréből - ez az eljárásunk akkor is helyes volt, és most is ezt kell alkalmaznunk, mikor ismét a törvényhozáshoz látunk. A testi sértés miatt emelt vádat illetőleg a következő szempontok legyenek irányadók: ha valaki előre megfontolt szándékkal meg akarja ölni egy honfitársát, de nem öli meg, csupán megsebesíti, akkor - kivéve a törvény által megengedett eseteket - az ilyen szándékosan testi sértést okozó személy nem méltó a könyörületre és {877} kíméletre, hanem, mintha csak ölt volna, emberölés miatt kell vád alá helyezni. De tekintetbe kell venni a legrosszabb eset be nem következését: kísérlete sikertelenségét is, és tisztelni a daimónt,⁴⁷⁰ aki mind őrajta, mind áldozatán megkönyörülve, elhárította egyikükről a gyógyíthatatlan sebet, másükről pedig az elátkozottság balsorsát - hogy tehát ezért hálát adjunk a daimónnak, és ne szálljunk szembe vele, a sebesülés okozóját [363] {b} mentsük fel a halálbüntetés alól, de egész életére költözzön át a

⁴⁶⁸ Az athéni esküdtbíróságok gyakorlatát bírálja, vö. 766 d.

⁴⁶⁹ Például Magnésziában, vö. 753 c.

⁴⁷⁰ Minden embert végigkíséri élete során a sorsának, végzetének daimónja, vö. Phaidón 107d. Az állam 617 e szerint mindenki maga választja meg daimónját, vagyis a sorsát.

szomszéd városba, s ott élvezze vagyonának teljes jövedelmét. A kárt azonban, amit esetleg a sértettnek okozott, meg kell térítenie; s a kárt az a bíróság becsülje meg, amelyik az ítéletet hozta; ítélezni pedig az a bíróság van hivatva, amelyik a gyilkosság fölött is ítélezett volna, ha az áldozat a sebesülés következtében elhunyt volna.

Ha azonban gyermek a szüleit vagy szolga az urát sebzi meg ily szándékosan, halál a büntetése. Nemkülönben, {c} ha testvér sebzi meg testvérét szándékosan, és ebben elmarasztalják, halál a büntetés. Ha a feleség férjét vagy a férj feleségét gyilkos szándékkal sebesíti meg, örökös száműzetés legyen büntetése. Vagyonát pedig, ha gyermekeik még kiskorúak, a gyámok kezeljék, és mint árvákat gondozzák a gyermekeket. Ha pedig már felnőttek, ne legyenek kötelesek a gyermekek száműzött szülőjüket ellátni, hanem ők élvezzék vagyonát. {d}

Ha pedig gyermektelen az a polgár, aki ilyen szerencsétlen körülmények közé jutott, jöjjenek össze a rokonok - le egészen mind férfi-, mind női ágon a száműzött unokatestvéreinek gyermekeiig -, és tanácskozzanak a törvények őreivel és a papokkal, hogy kit lehetne az állam ötezer-negyven telkének ebbe az elárvult darabjába örökösül behelyezni;⁴⁷¹ azt a szempontot véve figyelembe, hogy ezen ötezer-negyven telek egyike sem a benne {e} lakónak vagy egész nemzetségének a tulajdona, hanem a városé; mind köz-, mind magánjogi tekintetben. A városnak tehát a telkeit lehetőleg minden tisztátalanságtól és szerencsétlenségtől meg kell óvnia. Ha tehát valamelyik telek szerencsétlenség és megszenstségtelenítés áldozata lesz úgy, hogy birtokosa gyermekeket nem hagy hátra, hanem nőtlen emberként, vagy nős volta ellenére is gyermektelenül hal meg, minthogy szándékos emberölésben bizonyult vétkesnek, vagy más - az istenek vagy a polgárok ellen elkövetett - vétekben, amelynek büntetése a törvény szerint egyértelműen a halál, vagy pedig örökös száműzetésbe kell mennie és nincs gyermeke -, [364] az ilyen telket először is meg kell tisztítani, hogy a fertőt {878} kiűzzék, a törvény szerint azután, mint már említettük, jöjjenek össze rokonai, és a törvények őreivel együtt vizsgálják meg, hogy a többgyermekes és szerencsés sorsú családok közül melyik tett szert a legjobb hírre erényével. Innen kell egyet az elhunyt apjának és őseinek fiává fogadni, az előjel kedvéért adva ezt a nevet a dolognak, és könyörögve azért, hogy apjánál több szerencsével legyen utódok nemzője a család számára, és a tűzhely fenntartója meg a szent szertartások végzője - iktassák be törvényes {b} örökösül. A vétkest pedig hagyják névtelenül, gyermektelenül és vagyontalanul, ha ilyen szerencsétlen sors érte.

XV. Úgy látszik, hogy a dolgok határai nem mindig érintkeznek közvetlenül egymással, hanem némely esetben a határok között van valamilyen köztes terület, amolyan senki földje, ami mindkét féllel érintkezik, és így választja el a kettőt. Azt mondtuk, hogy az akaratlan és a szándékos cselekmények között is ilyen helyet foglal el az {c} indulat hatása alatt elkövetett cselekvés.⁴⁷² Ha mármost indulatos állapotban elkövetett testi sértésben bizonyul vétkesnek valaki, először is fizesse meg az okozott kár kétszeresét, ha a sebesülés gyógyítható; gyógyíthatatlanság esetén pedig a négyszeresét. Ha pedig a sérülés gyógyítható ugyan, de nagyon elcsúfítja és elékteleníti a sebesültet, akkor a kár háromszorosát kell megtéríteni. Ha pedig valaki a sebesülés által nemcsak az illetőt, hanem a várost is megkárosítja, mert az illetőt képtelenné teszi rá, hogy hazáját védje az ellenség ellen, az egyéb {d} büntetésen felül a városnak is kártérítéssel tartozik: tehát saját katonai szolgálatán kívül a harcképtelen áldozat helyett is teljesítsen katonai szolgálatot, különben bárki jogosan vádolhatja katonai kötelezettség nem teljesítése miatt. Az okozott kár értékét pedig, s hogy kétszeresét, három- avagy négyszeresét kell-e lefizetnie, azok a bírák állapítsák meg, akik elítélték.

Ha pedig testvér a testvérét sebezte meg felindulásában, akkor a szülők és rokonok - a mindkét ági [365] {e} unokatestvérek gyermekeiig - gyűljenek össze, férfiak és nők egyaránt, és ítéljenek, a kár megbecsülését természet szerint a szülőknek engedve át. Ha kétség forog fenn a becslés körül, a férfiágon való rokonok döntsének; s ha ők sem tudnak dönteni, végül bízzák a dolgot a törvények őreire. Ha pedig gyermekek sebesítették meg indulatos állapotban szüleiket, akkor ennek bírái olyan hatvan éven felüli férfiak legyenek, akiknek vér szerinti s nem örökbe fogadott gyermekeik vannak. S ha az illető vétkesnek bizonyul, ítéljék meg: vajon halált érdemel-e, vagy

⁴⁷¹ Mert a telkek száma állandó kell hogy maradjon, vö. 741 b.

⁴⁷² Vö. 866 e.

ennél is súlyosabb büntetést,⁴⁷³ vagy esetleg valamivel {879} enyhébbet? A tettes rokonai közül azonban senki sem vehet részt az ítélezésben, még ha megvan is a törvény rendelte életkora. Ha pedig szolga sebesít meg szabad embert indulatában, a tulajdonos adja át szolgáját a sértettnek, hogy úgy bánjon el vele, ahogyan akar. Ha pedig nem adná át, maga tegye jóvá a kárt. Ha pedig az a gyanúja, hogy az egész dolog a szolga és a sérült között előre megbeszélte színjáték, akkor vigye bíróság elé; s ha nem tudja vádját bebizonyítani, a kár háromszorosát fizesse meg; ha pedig bebizonyítja, szolga elidegenítése címén vádolja be azt, aki összejátszott a szolgával. {b} Aki pedig teljesen akaratlanul sebesített meg valakit, a kárt egyszerűen térítse meg, hiszen a sors felett a törvényhozónak nincs semmi hatalma. Ilyen esetben a bírák ugyanazok legyenek, akik a gyermekeknek szüleiken elkövetett testi sértése ügyében bíraskodnak, és döntsék el az okozott kár értékét.

XVI. A fentiekben felsorolt esetek mind erőszakos cselekmények, de ilyen a tettleges bántalmazás minden faja is. Mármint ezekről minden férfinak, nőnek és gyermeknek úgy kell gondolkoznia, hogy az öregebb ember tiszteletben is öregbedik, és jóval előbb áll az ifjabbnál {c} mind az istenek, mind az olyan emberek előtt, kik életben maradni és boldogulni akarnak. Szégyenletes és [366] isten előtt gyűlöletes látvány tehát, ha rendezett államban öregebb ember tettleges bántalmazást szenved egy ifjabb részéről. Viszont minden ifjúhoz, aki idősebb részéről szenved el ütlegeteket, az illik, hogy könnyedén viselje és tartsa vissza indulatát, arra gondolva, hogy öregségére hasonló tiszteletben lesz része. Így legyen tehát: tisztelje mindenki mind szóval, mind tettel a nála idősebbet; aki pedig nála húsz évvel előbbre van korban - akár férfi, akár nő -, azt úgy tekintse, mint apját vagy anyját, és óvatosan bánjon vele, s egyáltalán a születés istenei {d} iránti hálából tisztelettel tartózkodjon minden olyan korú embertől, aki képes lett volna őt nemzeni vagy szülni. Éppen így tartózkodjék minden ilyen korú idegentől is, akár régen itt lakik, akár újonnan jött. Tehát ne támadjon, de még védekezés közben se merészeljen ütlegekkel rendre utasítani egy ilyen embert. S ha úgy véli, hogy büntetést érdemel az ilyen idegen, mert vakmerő {e} szemtelenséggel verte meg őt, a városfelügyelők hatósága elé vigye - de ütlegelestől tartózkodjék -, hogy elmenjen a kedve attól, hogy polgárra valaha is kezet merészeljen emelni; a városfelügyelők pedig, átvéve tőle a vádlottat és kihallgatva a feleket - óvatosan, figyelve az idegeneket védő istenre⁴⁷⁴ -, ha úgy látszik, hogy csakugyan jogtalanul ütlegette az idegen a polgárt, ugyanannyi korbácsütést mérvén rá, mint ahány ütleggel sújtotta a panaszoszt, vegyék el a kedvét attól, hogy idegen létére vakmerőségre használja ki a vendégjogot. Ha azonban kiderül, hogy nem járt el igazságtalanul, akkor azt korholják és fenyegetik meg, aki eléjük vezette, és mindkettőt bocsássák szabadon.

Ha pedig kortárs kortársát, vagy egy korban előtte {880} álló, de gyermektelen embert sújt ütlegekkel, így öreg ember öreget, és ifjú ifjút, akkor az illető védekezzék természetes módon, fegyver nélkül, puszta kézzel. Hogyha pedig negyven éven felüli ember nem ártallja, hogy valakire fegyvert fogjon, akár támadás, akár védekezés céljából, műveletlennek, szabad emberhez méltatlannak és [367] szolgáinak minősítsék eljárását, s ezzel a megszégyenítéssel érje el méltó büntetését.

S ha valaki hallgat az ilyen intelmekre, az könnyen fékezhető, jó polgár. Aki ellenben nem fogad szót, és nem {b} törődik a bevezető intelmekkel, az készüljön föl a következő törvény elfogadására: ha valaki nála húsz vagy több évvel idősebb embert ütleget, bárki - feltételezve, hogy nem kortársuk, vagy nem fiatalabb, mint a küzdő felek - válassza szét őket, különben hitvány embernek minősíti a törvény. Ha azonban egykorú a bántalmazott féllal, vagy még fiatalabb nála, akkor siessen segítségére a bántalmazottnak, mintha csak a testvére, apja vagy {c} nagyapja volna. Ezenfelül tettleges bántalmazás vádjával terheltesse, aki nála idősebbet merészel ütlegetni, s ha elmarasztalják, legalább egyévi börtönt szenvedjen. De ha a bírák súlyosabbnak ítélik az esetet, az az idő legyen jogerős, amennyire ők ítélik. Ha pedig idegen vagy letelepedett vendég bántalmaz nála húsz vagy több évvel idősebb embert, a jelenlevők segítségnyújtási kötelezettségéről ugyanaz a törvény legyen érvényes; aki pedig a perben

⁴⁷³ Vagyis azt, hogy a hazai földre való eltemetést is megtiltják, és a holttestet a határon kívülre dobják, vö. 855 a és 874 b.

⁴⁷⁴ Zeusz Xenioszról van szó, vö. 730 a.

vesztes lesz, ha idegen és nem telepedett le a városban, akkor kétévi börtönt szenvedjen; ha pedig letelepedett létére szegte meg a törvényt, háromévi {d} börtönre ítélik, ha ugyan a bíróság nem tartja még súlyosabb büntetésre méltónak. De bűnhődjön az is, aki jelen volt az ilyen esetről, és nem nyújtott segítséget a törvény szerint, mégpedig az első vagyoni osztályhoz tartozók egy minával, a másodikba tartozók ötven drachmával, a harmadikba tartozók harminc, a negyedikbe tartozók húsz drachmával. Az ilyen esetekben a hadvezérek, a gyalogsági és lovassági osztagok parancsnokai és a lovasság főparancsnoka bíraskodjanak.⁴⁷⁵ {e} XVII. A törvények - úgy látszik - részben a jóra való emberek kedvéért vannak, hogy felvilágosítsák őket, milyen kölcsönös bánásmód mellett élhetnek egyetértésben és barátságban egymással; részben pedig a minden neveléstől és a kulturált viselkedés normáitól elrugaszkodott [368] emberekre való tekintettel, akiknek természete nyers és meg nem lágyítható, úgyhogy semmi gonosztságtól nem riadnak vissza. Az ilyen elvetemült alakok teszik szükségessé az alábbiak elmondását, és csak kényszerűségből hoz számukra a törvényhozó törvényeket, mert azt szeretné, ha sohasem kellene alkalmazni őket. Aki ugyanis arra vetemedik, hogy apját, vagy anyját, vagy nagyszüleit tetteles bántalmazással illesse, s nem tart sem az {881} égi istenek haragjától, sem az alvilági büntetésektől, ha-nem, mintha csak tudná azokat, amiket egyáltalán nem tud, megveti a régi közszájon forgó hagyományokat, és vét a törvény ellen - az ilyen embernek valami végső elrettentő büntetésre van szüksége. A halál nem a végső elrettentő büntetés, azok a szenvedések pedig, melyek a hagyomány szerint a Hadászban az ilyen bűnösre várnak, a halálnál súlyosabbak ugyan, de ezek az elbeszélések, noha igazat mondanak, nem tudják elrettenteni az ilyen megátalkodott lelkeket. Különbözik nem akadnának anyagiilkosok⁴⁷⁶ és olyan emberek, akik nem állnak szüleikre szentségtelenül kezdet emelni. Az kell {b} tehát, hogy az itteni, az életben bekövetkező büntetések az ilyen bűnök esetében ne maradjanak el a Hadászban bekövetkezők mögött.

Ezek után így szóljon a törvény: ha valaki apját, anyját vagy nagyszüleit bántalmazni merészeli, noha eszénél van, először is bárki - mint mondtuk - siessen a bántalmazottak segítségére; és ha megtelepedett idegen, akkor segítése jutalmául a versenyeken díszhelyet kapjon, ellenkező esetben örökre száműzessék az országból. Ha pedig le nem telepedett idegen, akkor segítségéért {c} dicséretben, közönyéért szidalomban részesüljön. Ha pedig szolgálja a bántalmazott segítségére, szabadság legyen jutalma, ha ellenben nem segít, száz korbácsütéssel sújtsák, mégpedig ha a piacon történik a dolog, a piac felügyelői, ha piacon kívül a városban, a városfelügyelők közül az épp ott tartózkodó, ha pedig valahol a mezőn, [369] a mezőőrök hatósága hajtsa végre a büntetést. Ha pedig {d} polgár szeme láttára történik ilyesmi, akár gyermek, akár férfi, akár asszony az illető, mindenki védje meg a bántalmazottat, istentelennek nevezve támadóját. Aki pedig nem nyújt segítséget, azt sújtsa a rokon- és szülővédő Zeusz átka a törvény szerint.

Aki pedig szülei bántalmazásában vétkezik bizonyult, először is örökre száműzessék a városból az ország más részébe, és tartózkodjék az összes templomoktól; ellenkező esetben a mezők őrei sújtsák ütlegekkel, vagy úgy, ahogy jónak látják. S ha a városba visszatérne, {e} halállal bűnhődjön. Ha pedig valaki szabad ember módjára együtt eszik, vagy iszik, vagy bárminő életközösségre lép az ilyen emberrel, sőt ha csak találkozás alkalmával önként megérinti is, ne léphessen be templomba vagy a piacra, vagy egyáltalán a városba, míg meg nem tisztul, abban a meggyőződésben, hogy bűnös sorssal vállalt közösséget. S ha a törvénnyel dacolva mégis megfertőzné jelenlétével a templomokat és a várost, amelyik {882} tisztviselő észreveszi és nem idézi törvény elé, a számadás alkalmával ez a mulasztása a legsúlyosabb vádak egyike legyen ellene.

Ha pedig szolgálja ut meg szabad embert, akár idegent, akár polgárt, akárki siessen segítségére, mert különben vagyoni helyzete szerint az említett bírságot kell fizetnie. {b} A szolgát pedig a szemtanúk a bántalmazott féllal együtt kötézzék meg, és adják át a sértettnek. Ez pedig verje bilincsbe, és mérjen rá annyi korbácsütést, ahányat csak akar; de ne károsítsa meg a gazdáját, s aztán adja vissza neki, hogy bírja tovább a törvény szerint. A törvény pedig így szóljon: amely

⁴⁷⁵ Vö.755 e.

⁴⁷⁶ A szülőgyilkosok alvilági büntetéséről vö. Aiszkhülosz: *Eumeniszek* 262-275.

szolga szabad embert - a {c} tisztviselők rendelete nélkül - ütleget, a tulajdonos, midőn a sértettől visszakarta, ne oldja fel addig bilincseiből, míg a szolga meg nem nyerte a bántalmazott engedelmet arra, hogy most már bilincseitől megszabadulva élhessen. Ugyanezek a törvények vonatkoznak nőknek egymással szemben, nemkülönben nőknek férfiakkal és férfiaknak nőkkel szemben elkövetett ilyen vétségeire is. [370]

TIZEDIK KÖNYV

I. A tettleges bántalmazások után az összes erőszakos {884} cselekményre egyetlen törvényes rendelkezés legyen általánosan érvényes, amely a következőképpen szól: senki se vegye el és ne hajtsa el a másét, még használni se használja embertársainak semmiféle tulajdonát, ha a tulajdonos nem adja ehhez beleegyezését. Mert az ilyesimből ered az összes említett baj, és miként a múltban, a jövőben is innen fog eredni. A többi bűncselekmény közül pedig az ifjak féktelen randalírozásai és botránykeltő erőszakoskodásai a legsúlyosabbak, leginkább azok, ha templomok és egyéb szent helyek vagy szent szokások ellen irányulnak, vagy egy törzs tagjainak, vagy más efféle közösségnek közös szentségei ellen. Másodsorban a {885} magánszenthelyek és -sírok elleni vétségek, harmadsorban a szülők ellen - a korábban említetteken kívül⁴⁷⁷ - elkövetett tiszteletlen és erőszakos cselekmények következnek. Az önkényes erőszak negyedik típusa az, ha valaki, nem törődve a hatóságokkal, eltulajdonít vagy használatba vesz olyasmit, ami nem az övé, noha nem kapott rá a tulajdonostól engedélyt. Az ötödik az, ha bármely polgárnak polgári becsületét sértették meg: ez is törvényes megtorlást kíván. Valamennyi esettel szemben a közjó érdekében egy minden esetre kiterjedő törvénnyel kell fellépni.

A templomrablásról - mind erőszakos, mind alattomos fajtájáról - már összefoglalóan elmondtuk, hogy milyen büntetés vár az elkövetőre.⁴⁷⁸ Most azt kell megállapítanunk - intő szavaink előrebocsátása után -, milyen {b} büntetés várjon arra, aki szóval vagy tettel fennhéjázóan megsérti az isteneket. Intelmünk pedig a következő legyen. Az még sosem fordult elő, hogy aki a törvényekkel [371] megegyezően hisz az istenek léteiben, az szándékosan istentelen tettet követett volna el, vagy törvény- és hagyománysértő beszédet eresztett volna ki a száján; ilyesmit csak az követ el, aki a következő három állapot egyikében van: vagy nem hisz istenekben; vagy úgy véli, hogy vannak ugyan, de nem törődnek az emberekkel; vagy harmadjára, azt gondolja, hogy áldozatokkal és imákkal félrevezetve őket, könnyen lecsillapíthatók. {c}

KLEINIASZ: És mit tegyünk velük, vagy mit mondjunk nekik?

ATHÉNI: Először is hallgassuk meg őket, barátom - mit mondanának, sejtésem szerint mélységes megvetésükben tréfálkozva velünk.

KLEINIASZ: Vajon mit?

ATHÉNI: Valószínűleg valahogy így szólnának hozzánk kedélyesen: „Athéni, spártai és knósszoszi barátaink, igazat mondtok. Némelyikünk valóban egyáltalán nem hisz az istenekben, némelyikünk pedig olyanoknak tartja őket, amilyeneknek ti említettétek. Méltányosan kérünk {d} tehát benneteket - miként ti is méltányosnak tartottátok egész törvényhozásotokban -, hogy mielőtt kemény büntetésekkel fenyegetnétek meg bennünket, próbáljatok előbb meggyőzni és felvilágosítani arról, hogy igenis vannak istenek, kellő bizonyíték felhozásával, és győzzetek meg arról is, hogy jobbak az istenek annál, mintsem hogy az igazság ellenére, ajándékokkal elbűvölve el lehessen fordítani sújtó kezüket. Hiszen mostanában csupa ilyesmit hallunk a legjobbnak tartott költőktől, szónokoktól, jósoktól és papoktól, meg hasonló érdekes dolgokat sok ezer más embertől is, s ez egyáltalán nem veszi el a kedvünket attól, hogy ne kövessünk el igazságtalanságot, sokkal inkább arra bátorít bennünket, hogy {e} nyugodtan kövessük csak el, aztán

⁴⁷⁷ 868 c, 877 b, ld. még később 930 e-t.

⁴⁷⁸ 854b-c.

elég, ha majd utólag megpróbáljuk áldozatokkal jóvátenni. Olyan törvényhozóktól, akik nem nyersnek, hanem emberségesnek mondják magukat, méltányosan kérhetjük hát, hogy először a meggyőzést és a rábeszélést alkalmazzák velünk szemben, és sorakoztassanak föl - ha másokénál nem is sokkal jobb, de legalább az igazsághoz közelebb álló [372] - bizonyítékokat az istenek létezése mellett. Ki tudja, talán meg tudtok győzni bennünket. Ha méltányos a kérésünk, próbáljátok kifejtetni, amire kérünk benneteket!"

KLEINIASZ: De hát szerinted, barátom, nem egyszerű igazolni, hogy vannak istenek?

ATHÉNI: Hogyan? {886}

KLEINIASZ: Először is bizonyítják ezt a Föld, a Nap és az összes csillagok, továbbá az évszakok szép rendje, az időnek évekre és hónapokra való beosztása. Végül az is, hogy az összes görög és barbár hisz istenekben.

ATHÉNI: Csak attól félek - mert azt azért nem mondanám, hogy restelkedem előttük -, hogy ezek a gazfickók kinevetnek majd ezért benneteket. Hiszen ti nem ismeritek ellenvéleményüknek igazi okát, hanem azt hiszitek, hogy csupán a vágyakkal és gyönyörökkel szemben való gyengeségük folytán térnek lelkeik az istentelenség útjára. {b}

KLEINIASZ: Hát mi az oka ennek ezen kívül?

ATHÉNI: Körülbelül az, amit ti - minthogy a világtól távol éltek - egyáltalán nem is ismerhettek, hiszen rejtve kell legyen előttetek.

KLEINIASZ: Mit értesz ezen?

ATHÉNI: Az igazi ok: valami súlyos tudatlanság, amely azonban a legmélyebb tudás színében tetszeleg.⁴⁷⁹

ATHÉNI: Hogy érted ezt?

II. ATHÉNI: Vannak nálunk írásba foglalt elbeszélések, amelyek nálatok nincsenek meg állami berendezkedések kiválósága folytán (ha helyesen fogom fel a dolgot), némelyek közülük különféle versmértékekben, mások c prózában szólnak az istenekről, s a legrégibbek arról beszélnek, hogyan keletkezett az égboltozatnak és a többi dolognak első alakja, s a kezdettől tovább haladva nemsokára az istenek születését mesélik el, s azt, hogy születésük után hogyan érintkeztek egymással.⁴⁸⁰ Hogy [373] aztán mindez a hallgatók számára egyébként üdvös vagy nem üdvös hatású-e, arról nem könnyű elítélő véleményt mondani, amikor ily régi írókról van szó, ami azonban a {d} szülők tiszteletét és gondozását illeti, e tekintetben már igazán nem mondhatom azt, hogy hasznosak volnának, vagy hogy egyáltalán megfelelnek a valóságnak.⁴⁸¹ Hagyjuk tehát e régi írókat békében, és szóljon róluk mindenki, ahogy az isteneknek kedves. Az újabb bölcsek ellen azonban vádat kell emelnünk, amennyiben bajt okoznak. Tanaik például a következő hatást érik el: ha én és te bizonyítékokat hozunk fel az istenek léte mellett, s eközben az említett érvekre hivatkozunk, hogy a Nap, a Hold, a csillagok és a Föld istenek és {e} isteni lények, akkor az emberek éppen e bölcsektől meggyőzve fogják azt mondani, hogy mindezek csak merő föld és kő,⁴⁸² s így nem is képesek törődni az emberi dolgokkal, s a mi érvelésünk nem egyéb, mint szép szavakba öltöztetett ámtás.

KLEINIASZ: Veszélyes gondolatot hoztál föl példának barátom, ami önmagában is az volna, hát még így, hogy számos hasonló tanítás létezik még rajta kívül.

ATHÉNI: Mitévők legyünk hát? Mit szóljunk? Vajon védekezzünk, mint akiket valaki bevádolt istentelen emberek előtt, akik viszont maguk is vádlottak a mi törvényhozásunk színe előtt, és

⁴⁷⁹ Ld. 863 c-d.

⁴⁸⁰ A versben írtak közül ránk maradt a Kr. e. VII. századi boiótiai Hésziodosz *Az istenek születése* című műve, valamint az orphikusok teogóniája; prózában írt hasonló témájú művet például a VI. századi szüroszi Phereküdesz, de néhány tucat töredéket leszámítva sem az övé, sem másoké nem maradt fenn (a legfontosabb szerzőket ld. Kirk, G. S.- Raven, J. E.- Schofield, M.: *A preszókratikus filozófusok*, Atlantisz, Budapest, 2002, 37-122. o.).

⁴⁸¹ Kronosz levágta apja, Uranosz szemérmét, Zeusz pedig a föld mélyébe zárta apját, Kronoszt.

⁴⁸² Elsősorban Arkhelaosz és követői tanaira hivatkozik az Athéni. Szókratész Anaxagorasz kozmogóniájában is „csak a levegőket, aithéreket, vizeket” (*Phaidón* 98 b) találta ugyan meg, de Anaxagorasz eredeti elképzelése szerint az Ész tevékenysége irányítja az alapelemek és alapminőségek változásait. Platónhoz képest mindketten két nemzedékkel korábbiak. (*B. G.*)

azt mondják, hogy mi erőszakosan járunk el, mikor azon az alapon hozzuk törvényeinket, {887} hogy vannak istenek? Vagy ne foglalkozzunk velük, s térjünk vissza inkább törvényhozó munkánkhoz, nehogy a bevezetés hosszabbra nyúljon a törvényeknél? Mert nem lesz rövid ez a fejtegetés, ha az istentelenségre [374] hajlandók számára megfelelő bizonyítékokkal szolgálunk azon problémákra, amelyekre kívánták, majd félelmet ébresztünk bennük az istenek iránt, végül felháborodást keltünk bennük mindazon állításokkal szemben, amellyel szemben ez helyénvaló - csak ezek után foghatunk a törvényhozáshoz.

KLEINIASZ: De hiszen, barátom, e rövid idő alatt sokszor {b} megmondtuk, hogy a jelen esetben nem kell a szükséztűséget többre becsülni a hosszabbra nyúló magyarázatoknál. Hiszen senki sem hajt bennünket. Egyszerűen nevetséges és kicsinyes hiba volna azt a látszatot kelteni, hogy a legjobb helyett mi a legrövidebbet választjuk. Hiszen egyáltalán nem mindegy, hogy van-e érveinkben némi meggyőző erő, vagy nincs, annak elfogadtatására, hogy vannak istenek, és pedig jók, akik az igazságot az embereknél jobban tisztelik. Mert ez lenne a legszebb és {c} legjobb bevezetés összes törvényünkhöz. Ne sajnáljuk tehát a fáradságot és ne siessünk, hanem ami meggyőző erejű érvet csak fel tudunk hozni, semmit se mellőzzünk, ha-nem minél tüzetesebben vizsgáljuk meg ezt a kérdést!

III. ATHÉNI: Micsoda lelkesedés! Szavaid szinte felszólítanak a fohászra.⁴⁸³ S a késlekedésnek most már valóban nincs itt a helye. De a csudába! Hogyne lenne indulatos az ember, ha az istenekről még bizonyítani kell, hogy vannak? Mert szükségképpen neheztelni kell, sőt {d} gyűlölni kell azokat, akik e fejtegetéseinkért felelősek, akik nem hallgatnak a mítoszokra, amelyeket kisgyermekkoruk óta szinte a tejjel együtt anyjuktól és dajkájuktól magukba szíváltak mint hol játékosan, hol komolyan mondott varázs-éneket,⁴⁸⁴ majd az áldozatok alkalmával ugyanezt hallották az imádságokban, és látták az ezt követő látványt, ami leggyönyörűsebb élménye lehet egy ifúnak - amikor látja és hallja az áldozók cselekményeit, és tanúja annak, hogy szülei mind önmagukért, mind gyermekeikért a {e} [375] legszentebb komolysággal fordulnak imádsággal és könyörgéssel az istenekhez mint a legnagyobb mértékben létező lényekhez -, és látták meg hallották, hogy mind a görögök, mind a barbárok valamennyien, szerencsájukban és szerencsétlenségükben egyaránt, napkeltekor és a Hold feljöttekor, valamint napnyugtakor és a Hold lenyugvásakor térdre borulva imádkoznak, nem azért téve így, mert nincsenek, hanem mert nagyon is vannak istenek, és még a gyanúja sem merülhet fel annak, hogy nincsenek. Azokat tehát, akik mindezeket lenézik, mégpedig minden alapos ok nélkül - amint mindenki állíthatja, akinek csak {888} egy kis belátása is van -, és ezzel minket mostani fejtegetéseinkre kényszerítenek, ugyan hogyan is volna képes az ember szelíd szavakkal észre téríteni és felvilágosítani az istenekről, először is arról, hogy vannak? De mégis erőt kell vennünk magunkon; mert nem volna helyes, ha mindkét fél magán kívül volna: az egyik a gyönyör telhetetlen hajszolása miatt, a másik pedig azért, mert emezekre haragszik. Szóljon hát a következő előljáró beszéd indulat nélkül, szelíden azokhoz, kiknek ilyen romlott a gondolkodásuk, mintha csak egyikükkel beszélgetnénk: „Fiatal vagy még; fiam, sok mindent hiszel most, amit az {b} idő, amint előrehalad, kikezd majd, és te az ellenkezőjére fogod változtatni a véleményedet. Várj tehát szépen addig, s majd csak akkor ítéld a legfontosabb dolgokról! A legfontosabb pedig az, amire most nem is gondolsz, hogy vajon helyesen vélekedsz-e az istenekről, s így helyesen élsz-e vagy sem. Először is elárulnék neked egy nagy titkot ezzel kapcsolatban (a tapasztalat aligha fog meghazudtolni): nem te vagy az egyetlen, és nem a te barátaid az elsők, akik ilyen véleményen vagytok az istenekről, egy-két {c} ember mindig akad, hol többen, hol kevesebben, akik ebben a betegségben szenvednek. Nos hát elmondhatom neked annak alapján, hogy sokukkal találkoztam, hogy még soha senki, aki ifjúkorában azt a nézetet tette magáévá az istenekről, hogy nincsenek, nem maradt meg egészen öregkoráig ebben a véleményében. A másik két balvélemény az istenekről még inkább megmarad - ha nem is sok emberben, de némelyekben -, hogy vannak ugyan [376] istenek, de mit sem törődnek az emberi dolgokkal, és a másik, mely szerint törődnek ugyan, de könnyen kiengesztelhetők áldozatokkal és imákkal. Ha tehát rám

⁴⁸³ Hosszabb beszédek, nehezebb magyarázatok előtt Platón szereplői gyakran kérnek isteni segítséget, vö. alább 893 b, *Philéboosz* 61 b-c, *Timaios* 27 c. (B. G)

⁴⁸⁴ Az államban egészen másként nyilatkozik a dajkamesék hitelességéről és értékeiről. (B. G)

hallgatsz, vársz azzal, hogy minél határozottabb véleményed legyen ezekről a dolgokról, és újra eltűnődsz azon, hogy {d} vajon tényleg így vagy esetleg másképp áll-e a dolog, és érdemes meghallgatnod mások véleményét is, leginkább a törvényhozó tanítását. De ez idő alatt ne merészelj vétkezni az istenek ellen! A törvényhozónak pedig mind most, mind a jövőben is meg kell kísérelnie, hogy felvilágosítást adjon erről a kérdésről, hogy is áll tulajdonképpen."

KLEINIASZ: Eddig szerintünk minden a legszebben hangzott el, barátom.

ATHÉNI: Minden bizonnyal, Megillosz és Kleiniasz, csak hogy nem vettük észre, milyen különös gondolatba ütköztünk is bele.

KLEINIASZ: Miért? Milyen ez a gondolat?

ATHÉNI: Olyan, hogy sokak szemében valamennyi {e} közül a legbölcsebbnek látszik.

KLEINIASZ: Ezt jó volna, ha világosabban kifejtened.

IV. ATHÉNI: Azt mondják némelyek, hogy minden dolog vagy természetes módon, vagy véletlenül, vagy mesterségesen keletkezett, keletkezik és fog is keletkezni.

KLEINIASZ: Hát nincs igazuk?

ATHÉNI: Legalábbis valószínű, hogy bölcs embereknek {889} igazuk van; de kövessük csak gondolataikat, és vizsgáljuk meg, voltaképpen mit is gondolnak!

KLEINIASZ: Helyes!

ATHÉNI: Azt mondják, hogy minden valószínűség szerint a dolgok közül a legnagyobbakat és a legszebbeket a természet és a véletlen hozta létre, a kisebbeket ellenben a művészet és a mesterség, amely a természettől készen kapva az első és nagy dolgokat, formálja és kimesterkedi a kisebb dolgokat valamennyit, amelyeket aztán mindnyájan műalkotásoknak, illetve mesterséges tárgyakként nevezünk.

KLEINIASZ: Hogy érted ezt?

ATHÉNI: Elmondom hát világosabban: azt állítják, hogy a {b} tűz, víz, föld és levegő valamennyien a természet és a véletlen művei, a művészetnek semmi szerepe sem volt [377] létrejöttükben; az ezek után keletkezett testek viszont - a Föld, a Nap, a Hold és a csillagok - ezek által (nevezetesen az említett négy „elemből”) keletkeztek, az elemek pedig teljesen lélektelenek. Mármost ezek az elemek saját erejüknek véletlen és tervszerűtlen sodra által mozgásba hozva, ahogyan épp összetalálkoztak, valami rokonság folytán {c} összeilleszkedtek, a meleg anyagok a hidegekkel, a szárazak a nedvesekkel, a lágyak a keményekkel, s általában minden, ami az ellentétek vegyülése folytán természeti szükségszerűséggel, de teljesen véletlenül és taláalomra vegyült össze, így keletkezett; tehát így jött létre az egész csillagos ég, valamint minden, ami csak az égen van, továbbá az állatok és növények valamennyien, s ezen az úton (tehát az ellentétes minőségek véletlen keveredéséből) keletkeztek az összes évszakok. Vagyis azt hangsúlyozzák, hogy nem az ész, nem valamely isten, s nem is az öntudatos művészet által, hanem, mint mondtuk, természet és {d} véletlen folytán. A művészet csak később, ezekből a véletlen folytán létrejött halandókból, s így másodrangúnak és halandónak született, s ezért hozott létre holmi, a természetes lét szempontjából másodrangú, az igazi létben alig részesülő játékos alkotásokat, amelyek csak afféle képmásai a valóságnak, s ebben rokonai egymásnak; ilyenek a festészet, a zene és a többi velük együtt dolgozó művészetek alkotásai. Azok a művészetek pedig, amelyek valami komoly dolgot is alkotnak, a természettel párosították a maguk képességét, mint például az orvostudomány, a földművelés, a testgyakorlás; ami a politikát illeti, ennek is van egy kis köze - úgy mondják - a természethez, de java része csak mesterség. S így a törvényhozás is a maga {e} egészében nem a természettől van, hanem csak mesterséges alkotás. Éppen ezért rendelkezései és megállapításai nem felelnek meg a valóságnak, és így nem igaziak.

KLEINIASZ: Hogy érted ezt?

ATHÉNI: Úgy - te boldog ember -, hogy szerintük először is az istenek is mesterséges alkotások,⁴⁸⁵ akik nem [378] természettől, hanem csak bizonyos hagyomány alapján vannak, s

⁴⁸⁵ A Kritiasznak tulajdonított *Sziszüphosz* című szatírájáték fennmaradt töredéke szerint az isteneket egy bölcs találta ki, hogy az embereket rávegye, még titokban se kövessenek el bűnöket. Az Athéni érvelése azonban aligha közvetlenül Kritiasz ellen irányul, mert az ő istentagadása - ha egyáltalán komolyan kell venni - nem kozmológiai alapokra épült.

ezért más vidékeken mások és mások, aszerint, ahogyan éppen az ottani emberek egymással megállapodtak és a hagyományt megalapozták.

És ugyanígy: más dolgok szépek természet szerint, és ismét mások emberi megállapodás szerint; igazságos meg éppen egyáltalán nincs is természet szerint, hanem ezt illetőleg az emberek folytonos ellentmondásban vannak egymással, és szüntelen változtatják a véleményüket róla, s amikor éppen valamiben pillanatnyilag megállapodnak, akkor az érvényes számukra, ami tehát mesterséges úton, emberi megállapodás folytán, nem {890} pedig természetes módon jön létre.⁴⁸⁶ Ezek tehát, barátaim, ama bölcs férfiaknak, költőknek és prózaíróknak ifjú emberek előtt hangoztatott nézetei, amelyek szerint az az igazán igazságos, amit az ember erőszakos úton dadalmasan keresztülvisz; innen támad aztán az istentelenség az ifjú emberekben, mintha nem lennének istenek, pedig a törvény és hagyomány előírja, hogy biztosra kell venni létezésüket; s innen a sok forrongás, mert e tanok az úgynevezett természet szerint helyes élet felé vonzzák az embereket, amely igazság szerint abban állna, hogy az ember másokon uralkodva, nem pedig a törvény szerint másoknak szolgálva éljen.

KLEINIASZ: Micsoda tanítást adtál elő, barátom, {b} mekkora rombolást végez ez az ifjú emberek lelkében a városok és családok kárára!

ATHÉNI: Teljesen igazad van, Kleiniasz barátom. De hát - mit gondolsz - mitévő legyen a törvényhozó, ha ezek a nézetek régóta így tért hódítottak? Talán csak álljon ki [379] a városba, és kezdjen el fenyegetni mindenkit, hogy ha tagadja az istenek létezését, vagy nem olyannak {c} gondolja őket, amilyennek a törvény előírja, akkor... S ugyanígy a szépről, az igazságról és az összes fontos dolgokról, amik az erényre és bűnre vonatkoznak; egyszerűen meg kell kívánni, hogy ezeket illetőleg olyan meggyőződés szerint éljenek, ahogyan a törvényhozó művével vezeti őket? Aki pedig nem fogad szót szépszerével a törvénynek, annak vagy meg kell halnia, vagy pedig ütlegekkel és bilincsekkel, vagy jogfosztással, vagy éhséggel és száműzetéssel kell bűnhődnie? Vajon nem kellene-e a törvényhozás alkalmával rábeszélést is fűznünk szavainkhoz, s így lehetőleg szelídséggel nyernünk meg az embereket? {d}

KLEINIASZ: Dehogynem, barátom! Ha csak egyetlen parányi esély is kínálkozik a rábeszélésre, sohasem szabad belefáradnia annak a törvényhozónak, aki csak egy kicsit is megérdemli a nevét, hanem minden erejét megfeszítve segítségére kell sietnie a régi hagyománynak, amely szerint vannak istenek, és van igazságosság; de a hagyománynak és a törvénynek, valamint a művészetnek is segítségére kell sietnie, minthogy ezek is természettől fogva vannak, vagy legalábbis a természettől nem alábbvaló forrásból származnak, hiszen az ész alkotásai a helyes értelmezés szerint, amit, ha jól értem, te képviselsz, és amit én teljesen elfogadok tőled. {e}

ATHÉNI: Lelkes Kleiniasz barátom, nem gondolod, hogy nehéz követni az ilyen, tömeg számára szánt fejtegetéseket, amelyek ráadásul mérhetetlenül hosszú is nyúlnak?

KLEINIASZ: Hogyan, barátom? Azt kibírtuk, hogy az ittasságról, a zenéről olyan hosszasan szóltunk,⁴⁸⁷ s ugyanazt ne viselnénk el, ha az istenekről és más szent {891} dolgokról van szó? Az ésszerűsége törekvő törvényhozásnak egyébként is nagy segítséget jelent, ha a törvényekre vonatkozó magyarázatok írásba vannak foglalva, s a mindenkori ellenőrizhetőség kedvéért teljesen változatlanul [380] maradnak, úgyhogy attól sem kell félni, ha eleinte talán nehezen érthetők, mert még a nehéz felfogásúaknak is lesz alkalmuk rá, hogy újból és újból végigmenjenek rajta és elmélyedjenek benne - tehát, még ha hosszú is, hasznos az ilyen bevezetés, s igazán indokolatlan és elfogadhatatlan, ha nem igyekszik mindenki tehetsége szerint támogatni ezeket a fejtegetéseket.

MEGILLOSZ: Szerintem igaza van Kleiniasznak, barátom.

ATHÉNI: Teljes mértékben, Megillosz, és úgy kell {b} tennünk, ahogyan ő mondja. Mert ha nem volnának elterjedve ezek a tévtanok szinte mindenütt az emberek között, akkor talán nem volna szükség ilyen támogató és felvilágosító beszédek tartani az istenek létezéséről; így azonban

⁴⁸⁶ Az emberi társadalom korábban magától értetődő szabályait, etikai normáit, politikai intézményeit stb. az V. századi szofisták kezdték egyfelől természetesnek (*phüszisz*), másfelől csupán megegyezésen, szokáson alapulónak (*nomosz*) tartani. Hippiasz és Prodikosz inkább a természetet, Gorgiasz és Prótagorasz pedig a konvenciót tekintette fontosabbnak. (B. G.)

⁴⁸⁷ 637-674.

egyszerűen muszáj. S kihez illene jobban, hogy a hitvány emberek által megrontott legszentebb hagyományoknak és törvényeknek segítségére siessen, mint a törvényhozóhoz?

KLEINIASZ: Senki máshoz!

V. ATHÉNI: De akkor szólj hozzá, Kleiniasz továbbra is, {c} mert részt kell venned ebben a megbeszélésben! Úgy látszik, hogy az előadott nézetek hirdetői azt gondolják, hogy a tűz, a víz, a föld és a levegő a legelső létezők, s ezeket értik a „természet” elnevezésen; a lélekről pedig azt tartják, hogy csak később, ezekből az elemekből keletkezett. Sőt nemcsak úgy látszik, hanem valóban ezt akarják kifejezni szavaikkal.

KLEINIASZ: Teljesen így van.

ATHÉNI: De hát - Zeuszra - nem fedeztük föl akkor annak a képtelen nézetnek a forrását, amit mindenki elfogadott eddig, aki csak valaha a természet problémáinak kutatásával foglalkozott? Vizsgáld csak meg ezt az egész gondolatmenetet; mert nem kis jelentősége volna, ha {d} kiderülne, hogy akik ilyen istentelen gondolatokra adták a fejüket, és másoknak is vezetőik lettek, éppen hogy nem jól, hanem teljesen hibásan okoskodnak. S nekem úgy tűnik, hogy csakugyan így áll a dolog.

KLEINIASZ: Jól beszélsz: de próbáld meg, kérlek, bővebben elmagyarázni, mennyiben áll így a helyzet. [381]

ATHÉNI: Csakhogy akkor - úgy látszik - kissé szokatlan gondolatmenetekbe kell bocsátkoznunk.

KLEINIASZ: Ez ne riasszon, barátom! Érttem aggályaidat; azt hiszed, hogy elhagyjuk a törvényhozás {e} tulajdonképpeni területét, ha ilyen gondolatmenetekbe bocsátkozunk. De ha egyszer nincs más mód arra, hogy összhangba jussunk azzal, amit a hagyomány az istenekről tanít, és csak így győződhetünk meg ennek helyességéről, akkor nincs mese, ezt az utat kell választanunk.

ATHÉNI: Akkor hát hadd kezdjem egy talán furcsának tűnő állítással. Ami az első oka és forrása minden dolog keletkezésének és pusztulásának, azt nem elsőnek tüntetik fel azok az okoskodások, amelyek az istentelenek lelkére döntő hatást gyakorolnak, hanem csak később keletkezettnek; azt viszont, ami valóban későbbi és másodlagos, elsődlegesnek és előbbinek tüntetik fel - ezért vannak tévedésben az istenek valódi lényegével kapcsolatban. {892}

KLEINIASZ: Ezt nem egészen értem.

ATHÉNI: A lelket nem ismerik, barátom, úgy látszik, szinte egyikük sem: hogy milyen is valójában, és mire képes; s egyéb sajátosságai között tudatlanságban vannak születése felől is, hogy a legelső létezők között van, s az összes testeknél előbb keletkezett, s ő a tulajdonképpeni oka és forrása a testek minden változásának és átalakulásának. Ha pedig ez így van, akkor nem szükségképpen {b} előbb keletkezett-e minden, ami a lélekkel rokon; s későbbi mindaz, ami a testhez tartozik, ha egyszer a lélek régebbi és elsődlegesebb a testnél?

KLEINIASZ: Így kell lennie.

ATHÉNI: Tehát a vélemény, a gond, a gondolat, az ész, a művészet, a törvény: előbbiek és elsődlegesebbek a keménynél és puhánál, a nehéznel és könnyűnél. S így a nagy és első dolgok, melyek épp az elsők között vannak, művészet és ész művei és tevékenységei; amiket ellenben helytelenül neveznek természetnek és természettől létrejött dolgoknak, azok csak későbbiek és másodlagosak, s az észnek és művészetnek mint ősforrásnak köszönhetik létüket. {c}

KLEINIASZ: Miért nem helyes a „természet” elnevezés? [382]

ATHÉNI: Természeten nyilván azt a teremtetőert értik, amely az első létezőket létrehozta: ha mármint a lélek bizonyul elsőnek, s nem a tűz vagy a levegő, hanem a lélek keletkezett a legelsők között, akkor nyilván helyesen mondhatjuk el róla, hogy ő igazán és kiváltképpen természettől van. Így áll a dolog, ha az ember be tudja bizonyítani, hogy a lélek valóban régebbi és elsődlegesebb a testnél - különben azonban megdőlné egész elméletünk.

KLEINIASZ: Igazad van.

ATHÉNI: Most tehát erre a bizonyításra készülődjünk? {d}

KLEINIASZ: Természetesen!

ATHÉNI: Órizkedjünk azonban a csalóka okoskodástól, nehogy, mint tapasztalatlan ifjagnál még csak megjárna, öregkorunk ellenére félrevezessen, és szép csendben nevetségessé tegyen bennünket a hátunk mögött, s a végén az sülné ki rólunk, hogy miközben nagy dolgokra

vállalkoztunk, még a kis dolgokat is elhibázzuk. Figyeljete csak ide: ha arról volna szó, hogy egy sebes folyású és erős sodrú folyón kellene mind a hármunknak átkelnünk, és éppen én volnék közülünk a legfiatalabb, és minthogy sok folyam sodrát kipróbáltam, azt mondanám, hogy először nekem kell egymagamban próbát tennem, hogy benneteket a biztos parton hagyva, megvizsgáljam, vajon ti - öregebbek lévén - átkelhetek-e rajta, vagy hogy is áll a dolog; és ha lehetségesnek tűnne az átkelés, akkor hívnálak, és tapasztalataim birtokában átsegítenélek benneteket is, ha viszont lehetetlennek mutatkoznék számotokra az átkelés, akkor csak a magam életét kockáztattam volna - bizonyára a helyzetnek megfelelően cselekednék. A most előttünk álló fejtegetés hasonlóképp nehéz és úgyszólván járhatatlan a ti erőtök számára, de hogy ne okozzon szédülést, ha egyszer csak {893} magával sodor és megzavar kérdéseivel benneteket, kik nem szoktatok hozzá a módszeres kérdéshez és feleléshez, s ezáltal ne hozzon benneteket kellemetlen és kínos helyzetbe, ezért, azt hiszem, úgy kell most eljárnom, hogy önmagam kérdezzek is - míg ti nyugodt biztonságban hallgattok -, majd feleljek is, és így menjek végig az egész gondolatmeneten, amíg csak a lélekről való [383] fejtegetésemnek végére nem jutottam, és kimutattam, hogy a lélek előbbi és elsődlegesebb a testnél.

KLEINIASZ: Nekem nagyon tetszik a javaslatod, barátom, s kérlek, csináld is így, ahogyan most mondtad! {b}

VI. ATHÉNI: Nos hát, ha valaha az isteneket segítségül kellett hívnunk, most itt az ideje ennek;⁴⁸⁸ mikor épp az ő létük bizonyításáról van szó, minden erőnkkel segítségükért kell fohászkodnunk. Ebbe, mint biztos mentőkötélbe kapaszkodva, induljunk gondolatmenetünk útjára! A tisztázás legbiztosabb módszerének pedig azt látom, ha ilyenféle kérdésekre felelek, a következőképpen; mondjuk, ha azt kérdezi valaki:

- Barátom, vajon nyugalomban van-e minden, és {c} semmi sem mozog? Vagy ennek épp az ellentéte igaz? Vagy pedig a dolgok egy része mozog, más részük viszont nyugalomban van? Erre azt felelném:

- Egy részük bizonyára mozog, más részük pedig nyugalomban van.

- S ugye valamilyen hely az, ahol a nyugvók nyugosznak és a mozgók mozognak?

- Természetesen!

- Márpedig némelyek egy helyben végzik mozgásukat, mások pedig több helyen.

- Egy helyben való mozgáson bizonyára azon testek mozgását érted - így fogom folytatni a beszélgetést -, amelyeknek az a sajátosságuk, hogy középpontjuk nyugalomban marad, miként az úgynevezett nyugvó (egy helyben forgó) körök forgása végbemegy.

- Igen.

- És azt vesszük észre, hogy e körforgás közben ez a mozgás a (középpontja körül elképzelt vagy esetleg {d} valóban megalkotott) legnagyobb és legkisebb kört egyszerre (ugyanazon szögsebességgel) forgatja körül, s így mozgása arányosan oszlik meg a kis és nagy körök között, nevezetesen a kisebb körök arányosan kisebb sebességgel, a nagyobbak viszont nagyobb sebességgel [384] mozognak. Így mindenféle csodás jelenségek forrása lett, amennyiben egyszerre hozza mozgásba a nagy és kis körök arányosan gyors és lassú iramát; olyan jelenség ez, amit az ember elsőre lehetetlennek tartana.

- Igazad van.

- S úgy gondolom, hogy több helyen végbemenő mozgáson viszont azon testek mozgását érted, amelyek tovahaladó mozgásuk közben mindig más és más helyre lépnek át, akár úgy, hogy közben egyensúlyi helyzetük változatlan marad, akár pedig úgy, hogy körforgásuk {e} folytán többféle helyzetet vesznek föl. S ha ilyen mozgó testek más testekkel összetalálkoznak, akkor, ha nyugvó testekbe ütköznek, széthasadnak, ha pedig ellenkező irányból jövő, szintén mozgó testekkel találkoznak, egyesülnek, és összeköttetésük eredménye valami olyan, ami a kettő között középső minőségű.

- Valóban úgy van mindez, ahogyan te mondod.

- Mármost egyesülés esetén növekednek, szétválás esetén pedig sorvadnak, ha közben eredeti alkatuk megmarad; ha azonban alkatuk nem marad meg, akkor mindkét folyamat következtében elpusztulnak.

⁴⁸⁸ Mint egy eposz megkezdésekor (vö. 887 c).

- Milyen folyamat következtében történik tehát {894} minden dolog keletkezése?
- Világos, hogy akkor, ha valamely kezdet kiterjedést nyerve, a második dimenzióba jut, és innen a legközelebbibe, és így háromig eljutva, az érzékelni képesek számára érzékelhetővé válik. Ilyen átváltozás és átmenet folytán keletkezik minden; s ameddig a maga alkatában marad meg, addig valóban létezik; ha ellenben másik alkattá változik át, akkor az előzőnek teljes pusztulását jelenti.

Nemde, barátaim, az összes mozgásokat és változásokat felsoroltuk, úgyhogy számszerűen meg lehet fajaikat {b} állapítani, kettőt kivéve?

KLEINIASZ: Melyik kettőt?

ATHÉNI: Épp azt a kettőt, amelyek kedvéért folyik egész mostani vizsgálódásunk.

KLEINIASZ: Egy kicsit világosabban, kérlek!

ATHÉNI: A vizsgálódást a lélek kedvéért folytatjuk, igaz?

KLEINIASZ: Ez egyértelmű. [385]

ATHÉNI: Legyen tehát e két mozgás közül az egyik az, amely másokat képes ugyan mozgatni, magát azonban nem; a másik pedig az, amely önmagát is és másokat is képes mozgatni és bennük változást előidézni a {c} vegyületek és szétbomlások, a növekedés és fogyás, a keletkezés és pusztulás során: az összes mozgások és változások vagy az első, vagy a második csoportba tartoznak.

KLEINIASZ: Rendben van, legyen!

ATHÉNI: Nemde azt a mozgást, amelyik csak mást tud megmozgatni, és saját mozgását is másnak köszönheti, kilencedik fajta mozgásnak foghatjuk fel; azt a mozgást ellenben, amelyik mind önmagát, mind másokat képes mozgatni, s amelyik minden hatásra és minden hatás elszorvadására alkalmas, s joggal nevezhető az összes létezők valódi változásának és valódi mozgásának - ezt valószínűleg a tizedik fajtának fogjuk nevezni.

KLEINIASZ: Minden bizonnyal. {d}

ATHÉNI: Mármost a felsorolt tíz mozgás közül melyiket tartanánk teljes joggal a legerősebbnek és leghatásosabbnak?

KLEINIASZ: Okvetlenül azt kell állítani, hogy messze kimagaslik közülük az, amelyik önmagát képes mozgatni, a többi mind csak utána jön.

ATHÉNI: Jól beszélsz. De vajon nem kell-e az említett mozgások sorrendjét egy-két esetben felcserélni, minthogy helytelen volt e sorrend?

KLEINIASZ: Milyen esetekre gondolsz?

ATHÉNI: Amelyiket a tizedik helyre tettük, azt nyilván nem jól rangsoroltuk.

KLEINIASZ: Miért?

ATHÉNI: Mert a józan ész szerint mind a keletkezés {e} sorrendjében, mind erő tekintetében ez a legelső. S ami utána következik, az nyilván a második, noha az imént helytelenül a kilencediknek mondtuk.

KLEINIASZ: Hogy érted ezt?

VII. ATHÉNI: Így: ha egy dolog mindig csak a másokban idéz elő változást, s ez ismét egy másokban, az ilyenek között vajon lesz-e olyan valaha is, amit a változás kezdetének és forrásának lehet tartani? Hiszen hogyan [386] lehetne az, amit más hoz mozgásba, a változások kezdete? Ez bizony lehetetlen. Amikor ellenben egy önmagát mozgásba hozó lény idéz elő változást egy másokban, s ez ismét egy harmadikban, s így ezer meg ezer dologra {895} átkerül a mozgás, vajon lehet-e más kezdete és forrása ennek az egész mozgásláncolatnak, mint az a változás, amely az önmagát mozgó lényben végbement?

KLEINIASZ: Tökéletes volt a magyarázatod, csak egyetérteni lehet vele.

ATHÉNI: De fejtjük ki még a következőképpen is, és válaszoljunk ismét önmagunknak. Ha valahogyan a mindenség eggyé válva⁴⁸⁹ megállna - s ilyen állapotot a legtöbb ilyen bölcselő felmerítélni -, vajon az említettek közül szükségképpen melyik mozgás fog először benne megindulni? Nyilvánvalóan az, amelyik önmagát {b} mozgatja. Mert más hatására nem következhet be benne előbb változás, ha egyszer korábban semmilyen változás nem létezik. Elmondhatjuk tehát, hogy minden mozgás forrása - amely elsőnek indult meg mind a nyugvók,

⁴⁸⁹ A kifejezéshez vö. Phaidrosz 245 e; Anaxagorasz 1. töredék Diels-Kranz; Parmenidész 8, 38 Diels-Kranz.

mind a mozgók között - az önmagát mozgató, és szükségképpen ez a legősibb és leghatásosabb változás valamennyi között, az a változás ellenben, amely csak idegen behatásra következik be, és így mozgat másokat, második és másodrangú.

KLEINIASZ: Színigazat mondasz.

ATHÉNI: De ha már ide jutottunk {c} gondolatmenetünkben, feleljünk meg még egy másik kérdésre is!

KLEINIASZ: Melyik kérdésre?

ATHÉNI: Ha ezt a jelenséget, az önmagát mozgató folyamatát akár földből, akár vízből való, akár tűzserű dologban pillantjuk meg - akár tiszta állapotban van, akár vegyület az illető -, vajon minek fogjuk nevezni e folyamatot bennük?

KLEINIASZ: Ugye azt kérdezed tőlem, hogy életnek nevezzük-e azt a folyamatot, mikor valami önmagát mozgátja? [387]

ATHÉNI: Igen.

KLEINIASZ: Valóban életnek; hogyan is nevezhetnénk másképp?

ATHÉNI: Menjünk tovább: ha lelket veszünk észre valamely lényben, vajon nem éppen ezt és nem épp emiatt kell élőnek elismernünk?

KLEINIASZ: Mi mást, ha nem ezt? {d}

ATHÉNI: Zeuszra, várj csak egy pillanatra! Mit szólnál, ha most háromféleképpen néznénk meg az egyes dolgokat?

KLEINIASZ: Hogy érted ezt?

ATHÉNI: Az egyik: a valóságos létezése, a második: e létezésnek a meghatározása, a harmadik: a neve; s ennek alapján minden dologról két kérdést lehet feltenni.

KLEINIASZ: Miféle kettőt?

ATHÉNI: Egyszer a pusztá nevet adjuk meg, s a meghatározását szeretnénk hallani; máskor viszont a meghatározását adjuk meg, és a nevére kérdezzük rá. Ezzel a következőt akarjuk mondani.

KLEINIASZ: Mit? {e}

ATHÉNI: Például „kettéosztható” van egyéb dolgok között is és a számok között is. Az ilyen tulajdonságú dolognak a számok világában „páros” a neve, meghatározása pedig a következő: „olyan szám, amely két egyenlő részre osztható”.

KLEINIASZ: Így van.

ATHÉNI: A következőre gondolok tehát. Ugye mindkét esetben ugyanarról beszélünk, akár a meghatározást kérdezték tőlünk, és mi a névvel felelünk, akár a nevet, és mi a meghatározással, tehát akár nevén nevezve: páros számnak, akár a meghatározást adva meg: kettéosztható számnak nevezzük, mindkét esetben ugyanazt értjük rajta?

KLEINIASZ: Teljesen ugyanazt!

ATHÉNI: Nos, aminek a neve: lélek, mi annak a meghatározása? Lehet-e más meghatározást adnunk, mint azt, {896} amit az imént állapítottunk meg: olyan mozgás, mely önmagát képes mozgatni?

KLEINIASZ: Azt mondd, ugye, hogy az „önmagát mozgató” meghatározás ugyanahhoz a létezőhöz tartozik, [388] mint amit, ha megnevezzük, „léleknek” nevezünk mindnyájan?

ATHÉNI: Azt mondom. Ha pedig ez így van, vajon van-e szükségünk egyéb bizonyítékra, hogy azonos a lélek az élet forrásával és a mozgás kezdetével, minden létező, volt és leendő dolog, és ezek ellentétei számára, {b} miután kitűnt, hogy ő az oka minden változásnak és mozgásnak?

KLEINIASZ: Nincs szükségünk egyéb bizonyítékra, mert eléggé be van bizonyítva, hogy a lélek a legősibb mindenek között, ha egyszer ő a mozgás kezdete és ősforrása.

ATHÉNI: S akkor ugyebár az a mozgás, amely más tényező hatására keletkezik, önmaga azonban önmagában semmiféle mozgást nem tud létrehozni, csak másodrangú - vagy akárhányszor is helyre tehetjük jelentéktelensége folytán, minthogy valóban élettelen és lélektelen testnek a változása.

KLEINIASZ: Helyesen mondd.

ATHÉNI: Tehát helyes és érvényes, és tökéletesen igaz az {c} az állítás, amely szerint a lélek előbbi és elsődlegesebb a testnél, a test pedig csak második, és későbbi a léleknél, amely az alap és a vezető, a test viszont természet szerint a következmény és a vezetett.

KLEINIASZ: Színigazat mondasz.

VIII. ATHÉNI: Emlékszünk, hogy az előbbieken megállapodtunk abban, hogy ha a lélek eredetibbnek és ősbibbnek bizonyul a testnél, akkor a lélek állapota és tevékenységei is eredetibbek a testéinél.

KLEINIASZ: Tejesen így van.

ATHÉNI: Tehát a jellem és gondolkodásmód, az akarat {d} és megfontolás, az igaz képzetek, a gond és az emlékezet előbbiek és elsődlegesebbek a testek hosszúságánál, szélességénél, mélységénél és erejénél, ha a lélek is előbbi és elsődlegesebb a testnél.

KLEINIASZ: Szükségképpen így van.

ATHÉNI: De akkor, nemde, azt is el kell ismernünk, ami ebből következik, hogy a lélek az oka mind a jónak, mind a rossznak, mind a szépnek, mind a rútaknak, az igazságosnak éppúgy, mint az igazságtalannak, s egyáltalán az [389] összes ellentétes dolognak, ha egyszer őt tartjuk minden dolog okának?

KLEINIASZ: Hogyne kellene elismernünk!

ATHÉNI: Ha tehát lélek rejlik mindenben, ami {e} bárhogy is mozog, és ő igazgatja annak mozgását, vajon nem kell-e azt állítanunk, hogy lélek igazgatja a csillagos eget is?

KLEINIASZ: De természetesen!

ATHÉNI: De egy lélek-e, vagy több? Én fogok felelni helyettetek: több. Kettőt mindenképpen feltételeznünk kell - egyet, amely a jónak okozója, s egy másikat, mely az ellenkezőjét képes előidézni.

KLEINIASZ: Nagyon helyesen állapítottad meg.

ATHÉNI: Jól van. A lélek vezet és idéz elő tehát mindent égen, földön és tengeren a maga „mozgásaival”, {897} amelyeknek neve: akarat, vizsgálódás, gondoskodás, megfontolás, helyes és téves viselkedés, öröm és bánat, bátorság és félelem, gyűlölet és szeretet, és minden, ami csak ezekkel rokon; ezek viszont mint elsődlegesen ható mozgások, maguk mellé veszik a másodlagosan ható testi mozgásokat, s így idézik elő minden dolognak növekedését és fogyását, egyesülését és szétválását, valamint az ezekkel {b} együtt járó jelenségeket: a felmelegedést és lehűlést, a nehézséget és könnyűséget, a keménységet és puhaságot, a fehérséget és feketeséget, a fanyarságot és édességet, és mindazokat, amiket a lélek felhasznál; s ha eközben az isteni ész veszik segítőtársul, akkor az ő pályafutása is helyes irányban halad, s így mindeneket helyesen vezet, és boldoggá tesz; ha ellenben az esztelenséggel társul, akkor mindezeknek az ellentétét idézi elő. Feltételezzük-e, hogy mindez így van, vagy még bizonytalanságban vagyunk, hátha valahogyan másképpen van?

KLEINIASZ: Egyáltalán nem vagyunk bizonytalanságban.

ATHÉNI: Vajon a léleknek melyik neme született arra, hogy uralkodjon az égen és földön, s a mindenség egész {c} körforgásán: az értelmes és erénnyel teljes, avagy az, amelyiknek egyikéhez sincs köze? Akarjátok-e, hogy erre a következőképpen feleljünk? [390]

KLEINIASZ: Hogyan?

ATHÉNI: Azt fogjuk válaszolni: ha az égnek és mindennek, amit magában foglal, egész pályája és keringése az ész mozgásához, körforgásához és következtetéseihez hasonló természetű és ezekkel rokon,⁴⁹⁰ akkor világos, hogy a legjobb lélek gondoskodik az egész világról, és ő vezeti azt ezen az úton.

KLEINIASZ: Helyesen mondod.

ATHÉNI: Ha azonban a mindenség zavarosan és {d} minden rend nélkül mozog, akkor azt kell állítanunk, hogy a rossz lélek vezeti.

KLEINIASZ: Ez a következtetés is helyes.

ATHÉNI: Nos hát: milyen természetű az ész mozgása? Erre a kérdésre aztán már nehéz dolog, barátaim, okos választ adni. Épp ezért méltányos, hogy én is segítsék nektek a feleletben.

KLEINIASZ: Igazad van.

⁴⁹⁰ vö. *Timaiosz* 34 a-b, 40 a, 47 b, 90 c-d és *Epinomisz* 982 a.

ATHÉNI: Tehát ne szemtől szembe, mintha a Napba néznénk, s fényes délben éjt támasztanánk szemünkben⁴⁹¹ - ne így felelgessünk, mintha az ész valaha is megpillanthatnánk halandó szemünkkel és kellőleg {e} megismerhetnénk; biztosabb lesz a kérdéses dolog hasonmására tekinteni.

KLEINIASZ: Hogy érted ez?

ATHÉNI: Képmásul azt a mozgást válasszuk, amelyikhez az előbb említett tíz mozgás közül az ész legjobban hasonlít. Ezt veletek együtt felidézve, veletek közösen fogom a feleletet megadni.

KLEINIASZ: Helyesen fogsz eljárni.

ATHÉNI: Akkori fejtegetéseinkből annyira talán még visszaemlékszünk, hogy a dolgok egy része mozog, más része pedig nyugalomban van.

KLEINIASZ: Igen.

ATHÉNI: Azt is megállapítottuk, hogy a mozgó dolgok egy része egy helyben mozog, más része pedig több {898} helyre jut el mozgása folytán. [391]

KLEINIASZ: Így van.

ATHÉNI: Most már e két mozgás közül az egy helyben mozgó szükségképpen mindig valamely középpont körül mozog - mintha esztergával készített köröket utánozna -, s ez az, amely az ész körmozgásához minden tekintetben a lehető leghasonlóbb, és vele leginkább rokon.

KLEINIASZ: Hogy érted ezt? {b}

ATHÉNI: Ha úgy fogalmazunk, hogy mind az ész mozgása, mind az egy helyben lejátszódó forgó mozgás egy jól esztergályozott gömb forgásához hasonlít, azon az alapon, hogy mindketten egyenletesen, ugyanazon a módon, ugyanazon a helyen, ugyanazon középpont körül, és ugyanazokhoz a dolgokhoz képest egy és azonos viszonyban és változatlan rendben mozognak - akkor csak nem foghatják ránk, hogy kontár képet csináltunk!

KLEINIASZ: Tökéletesen igazad van.

ATHÉNI: Másfelől az olyan mozgás, amely sohasem egyformán, nem egyenletesen, nem ugyanazon a helyen, nem ugyanazon középpont körül, s ugyanazokhoz a dolgokhoz képest nem ugyanazon viszonyban, s nem rendben, és minden arányosság nélkül megy végbe, az, ugye, az esztelenség minden fajtájával rokon?⁴⁹²

KLEINIASZ: Mindenképpen így kell lennie. {c}

ATHÉNI: Most már aztán igazán nem nehéz határozottan megállapítani, hogy mivel a lélek az, mely a mindenséget körben forgatja - a csillagos ég körforgását szükségképpen vagy a legjobb lélek, vagy ennek az ellentéte irányítja, gondolzza és tartja rendben.

KLEINIASZ: Barátom, az elhangzottak alapján valóban szentségtörés volna még csak gondolni is másra - akár egy, akár több irányítja a mindenség körforgását. {d}

ATHÉNI: Valóban nagy figyelemmel hallgattál fejtegetéseinkre, Kleiniasz barátom. De hallgasd meg a következőt is!

KLEINIASZ: Vajon mit? [392]

IX. ATHÉNI: Ha a Napot, a Holdat és a többi csillagot összességükben lélek vezeti, nemde mindegyiküket is külön-külön?

KLEINIASZ: Természetesen.

ATHÉNI: Akkor hát fogalmazunk meg egyikükkel kapcsolatban bizonyos gondolatokat, amelyek az összes csillagra érvényeseknek mutatkozhatnak!

KLEINIASZ: Melyikkel kapcsolatban?

ATHÉNI: A Napnak a testét mindenki látja, lelkét azonban senki sem; és éppen így egyetlen élőlény testének - sem életében, sem halálában - nem láthatjuk a lelkét, hanem nagy a valószínűsége annak, hogy a létnek e neme {e} a test érzékszervei számára észrevehetetlenül ölel körbe minket⁴⁹³, s csupán ésszel fogható fel. Mi is csupán gondolatunkkal próbáljuk róla a következőt megállapítani.

KLEINIASZ: Mit?

⁴⁹¹ vö. *Phaidón* 92d és *Az állam* 516 a-b.

⁴⁹² A gondolat megfordítását (az égitestek egyenletes, változatlan pályán haladó, változatlan sebességű stb. rendezett mozgása éppen az eszes természetük jele) ld. *Epinomisz* 982 c - 983 e. (*B. G.*)

⁴⁹³ vö. *Timaios* 34 a-b.

ATHÉNI: Ha a Napot lélek vezeti körútján, nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy ezt a következő három eshetőség egyike szerint teheti.

KLEINIASZ: Melyik ez a három?

ATHÉNI: Hogy a lélek vagy e gömbnek látszó test belsejében székelve intézi ezt a mozgást mindenütt, miként bennünket is a bennünk lévő lélek visz el mindenüvé; vagy {899} tűzből - esetleg levegőből - testet szerezve magának a lélek - ahogyan egyesek tanítják -, valahonnan kívülről fizikai erővel, mint a test mozgatja a másik testet; vagy pedig ő maga a testtől teljesen független, és valami egyéb, a mi felfogásunkat túllépő hatalommal rendelkezve, csodás módon vezeti az égitestek mozgását.

KLEINIASZ: Valóban, a lélek szükségképpen e három mód egyike szerint vezeti minden test mozgását.

ATHÉNI: Akkor pedig minden ember ezt a lelket, mely különb nála - akár kocsin hajtva a Napot, küld fényt minden lény számára, akár kívülről irányítja, akár másképpen -, istennek kell hogy tartsa. Vagy hogyan kell róla vélekedni?

KLEINIASZ: Így kell vélekednie mindenkinek, hacsak {b} nem ment el teljesen az esze. [393]

ATHÉNI: Tehát az összes csillagokról, a Holdról, az évekről és a hónapokról, s az összes évszakokról mi mást gondolhatnánk, mint mindig ugyanazt, hogy - mivel mindezeknek oka: lélek vagy lelkek, kik minden erénnyel és kiválósággal ékesek - e lelkeket isteneknek kell tartanunk, akár az égitestek belsejében lakozva, mint élőlények, tartják rendben az egész csillagos eget, akár valami más módon? Van-e ember, aki, ha mindezekkel egyetért, azt merészelné állítani, hogy a mindenség nincs telve istenekkel?⁴⁹⁴{c}

KLEINIASZ: Nem lehet ennyire esztelen ember.

ATHÉNI: Most már tehát határozottan kimondhatjuk az utolsó szót annak, Megillosz és Kleiniasz, aki előzőleg nem hitt istenekben, s ezzel el is búcsúzhattunk tőle.

KLEINIASZ: Mi lesz az utolsó szavunk?

ATHÉNI: Vagy győzzön meg bennünket arról, hogy nem helyes az az állításunk, hogy a lélek mindennek az ősforrása és teremtetőereje, valamint helytelen mindaz, amit ezzel összefüggően mondtunk, vagy pedig, ha nem tud helyesebbet mondani nálunk, fogadja el a szavainkat, és {d} ezentúl éljen abban a meggyőződésben, hogy vannak istenek! Lássuk tehát, hogy vajon eléggé bebizonyítottuk-e a hitetlenek számára, hogy vannak istenek, vagy csak hiányosan!

KLEINIASZ: Ennél hiánytalanabb bizonyítást már nem is lehetne kívánni.

X. ATHÉNI: A nekik szóló bizonyítással tehát végeztünk. Most pedig annak kell a lelkére beszélnünk, aki hisz ugyan az istenekben, de azt gondolja felőlük, hogy nem törődnek az emberi dolgokkal. Szólítsuk meg így: „Jóember, ha hiszel az istenekben, talán az istenivel {e} való rokonság vonz a rokon természet felé, hogy tiszteld és higgy a létezésében. A gonosz és igazságtalan emberek magán- és közéleti szerencséje azonban - akik valójában nem is boldogok, csak a közvélemény kiáltja ki őket annak, teljesen helytelenül⁴⁹⁵ - szentségtörésre csábít [394] téged, hiszen az ő boldogságukat versben és prózában szüntelen magasztalják - alaptalanul. Vagy talán láttál istentelen embereket, akik szép öregkort értek meg, {900} unokákat hagytak hátra, és mindvégig a legmagasabb méltóságokat töltötték be, és most megzavar téged mindez, különösen, ha akár hallottad, akár saját szemeddel láttad, hogy némelyek, akik sok istentelen gaztettet követtek el, épp ezek folytán alacsony helyzetükből egyeduralomra és a legmagasabb csúcsokig jutottak. Mindezek következtében nyilván nem akarod ugyan - az istenivel való természetes rokonságod folytán - kárhoztatni az isteneket, mintha ők volnának az okai az efféle visszasságoknak, de bizony az esztelenség csábító szavára hallgatva, ugyanakkor nem tudva rászánni magad, hogy {b} elvesd az isteneket, abba az állapotba kerültél, hogy úgy gondold: vannak ugyan istenek, de megvetésből nem törődnek az emberi dolgokkal. Hogy tehát mostani véleményed ne fajuljon még nagyobb istentelenséggé, próbáljuk meg, hátha képesek vagyunk még szavainkkal elhárítani fejed felől a közelgő veszélyt, most következő fejtegetéseinket imént elhangzott szavainkhoz kapcsolva, melyeket az istenek létét teljes mértékben tagadó személyhez intéztünk, s így azt a mostani fejtegetésünkhöz {c} is használjuk fel.” Ti pedig, Megillosz és

⁴⁹⁴ Thalész szavai, vö Diels-Kranz A 22; Arisztotelész *A lélekről* 411a

⁴⁹⁵ Xenophón *Hierón* című dialógusa ezzel a kérdéssel foglalkozik.

Kleiniasz, miként az előzőekben is, vegyétek át az ifjú ember szerepét! Ha pedig fejtegetéseink során valami nehézség támadna, majd - miként eddig is - segíségekre leszek, és átviszlek benneteket a folyón.⁴⁹⁶

KLEINIASZ: Helyesen mondod; te is ekképpen cselekedj, és mi is tőlünk telhetőleg megtesszük, amit kívánsz.

ATHÉNI: Azt talán nem is olyan nehéz kimutatni, hogy az istenek a kis dolgokkal nem kevésbé törődnek, mint a nagyon nagyokkal. Hiszen ellenfelünk jelen volt, és így {d} hallhatta a most elhangzottak során, hogy jók az istenek, minden erénnyel ékesek, s így a mindenről való gondoskodás lényükhöz bensőleg hozzátartozik.

KLEINIASZ: Nagyon is hallhatta. [395]

ATHÉNI: Ami ezután következik, azt már közösen vizsgáljuk meg: miben áll az ő erényük, amelynek alapján elismerjük róluk, hogy jók? Nemde a józan önmérséklet és belátás az erények körébe tartoznak, ezek ellentétei viszont bűnök?

KLEINIASZ: Így gondoljuk. {e}

ATHÉNI: Nos, tovább: a bátorság az erények körébe, a gyávaság viszont a hitványságok körébe tartozik?

KLEINIASZ: Teljesen így van.

ATHÉNI: S ezek közül az erények szépek, a bűnök pedig rútak?

KLEINIASZ: Szükségképpen.

ATHÉNI: S ezek közül, ha valakihez: hozzánk illik mindaz, ami gyarlóság; az isteneknek azonban effélében sem nagy, sem kis részük nincs?

KLEINIASZ: Ezt is mindenki elismerheti.

ATHÉNI: Hát a gondatlanságot, a restséget és az elpuhultságot a lélek erényei közé számítjuk, vagy hogyan gondolod?

KLEINIASZ: Már hogyan számíthatnánk közjüket?

ATHÉNI: Tehát az ellenkező csoportba?

KLEINIASZ: Igen. {901}

ATHÉNI: Azokat viszont, amik ezekkel ellentétesek, az előbbivel ellentétes osztályba?

KLEINIASZ: Úgy van!

ATHÉNI: Nos tehát: a kényelmes, gondatlan és rest, nemde, olyan ember, mint ahogyan a költő mondja: „kit soha nem látnak dolgozni, akár a heréket”?⁴⁹⁷

KLEINIASZ: Olyan lesz.

ATHÉNI: Nemde azt már mégsem szabad mondani, hogy éppen az isten ilyen jellemű volna, hiszen az illetet maga is gyűlöli; s nem szabad megengedni, hogy valaki még csak próbáljon is ilyesmit mondani.

KLEINIASZ: Nem bizony; hogy is volna szabad? {b}

ATHÉNI: Ha tehát valakinek a tevékenység a dolga, és főként, hogy gondot viseljen valamire, az illető azonban [396] csak a nagy dolgokra fordít figyelmet, a kicsinyekkel ellenben nem törődik, milyen alapon dicsérhetnék az ilyen személyt, hogy ne kövessünk el súlyos tévedést? Vizsgáljuk csak meg a dolgot a következőképpen! Ugye két okból járhat el így valaki, akár isten, akár ember követ el ilyesmit?

KLEINIASZ: Mely két okra gondolsz?

ATHÉNI: Vagy azért jár el így, mert azt gondolja, hogy {c} az egészre nézve teljesen közömbös, ha a kis dolgokkal nem törődik; vagy pedig kényelemből és könnyelműségből, bár eljárása nem közömbös, mégis elhanyagolja őket. Vagy talán lehetséges másféle gondatlanság? Mert hiszen, ha lehetetlen mindenről gondoskodni, akkor nem lehet szó gondatlanságról, akár a kicsikről, akár a nagyokról nem gondoskodik valaki, ha egyszer akár az isten, akár a gyarló ember erejének fogyatékosága és elégtelensége miatt nem képes az illető dolgokról gondoskodni.

KLEINIASZ: Hogy is lehetne ebben az esetben gondatlanságról beszélni?

XI. ATHÉNI: Feleljenek tehát most nekünk hármunknak {d} azok, akik mindketten elismerik ugyan, hogy vannak istenek, egyikük szerint azonban kéressel meglágyíthatók, a másik szerint

⁴⁹⁶ Vö.892d-e.

⁴⁹⁷ Hésziodosz: *Munkák és napok* 304. (Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre)

pedig kis dolgokkal nem törődnek. Először is mindketten elismeritek, hogy az istenek mindent látnak, mindent hallanak, szóval mindent tudnak, és semmi sem maradhat rejtve előlük, amit csak észrevenni és tudni lehet; nos, mit szóltok hozzá: így van ez, vagy máshogy?

KLEINIASZ: Így.

ATHÉNI: Lépünk tovább: mindenhatók-e mindabban, amiben csak hatalmuk lehet halandóknak és halhatatlanoknak?

KLEINIASZ: Hogyne volnának azok?

ATHÉNI: Azt is elismertük mind az öten,⁴⁹⁸ hogy az {e} istenek jók, a lehető legjobbak. [397]

KLEINIASZ: Feltétlenül.

ATHÉNI: Akkor hát nem lehetetlen-e azt állítani róluk, hogy könnyelműségből és kényelemből cselekszenek bármit is, ha egyszer olyanok, amilyeneknek elismertük őket? Hiszen a gyávaság szülötte - legalábbis bennünk - a tétlenség, a könnyelműség pedig a tétlenségé és kényelemé.

KLEINIASZ: Színigazat mondasz.

ATHÉNI: Tétlenség és könnyelműség következtében te-hát egyetlen isten se lehet gondatlan; hiszen nincs részük a gyávaságban.

KLEINIASZ: Nagyon helyesen mondod. {902}

ATHÉNI: Csak az van hátra tehát, hogy ha valóban elhanyagolják a mindenség ügyei közül a kis és jelentéktelen dolgokat, ezt vagy abban a tudatban cselekszik, hogy egyáltalán nem kell semmi effélével törődni, vagy mi másért, mint ami a tudás ellentéte?

KLEINIASZ: Nincs más eshetőség.

ATHÉNI: Hát akkor vajon, te jóember, azt tételezzük fel rólad, hogy azt állítod, hogy tudatlanságból, nem tudva azt, hogy a kis dolgokkal is kell törődni, hanyagolják el ezeket; vagy pedig, noha felismerik, hogy ezekkel is kell törődni, mint holmi haszontalan emberek, akikről azt mondják, hogy tudatában vannak annak, hogy jobb volna másképpen cselekedniük, mint ahogyan éppen {b} cselekszenek, a gyönyörökkel vagy a fájdalommal szemben való gyöngeségből nem cselekszenek belátásuk szerint?

KLEINIASZ: Hogy lehetne ilyet feltételezni?

ATHÉNI: Nemde éppen az emberi lények részesülnek a lelkes-eleven természetből, és minden élőlény közül az ember a legistenfélőbb?

KLEINIASZ: Legalábbis így látszik.

ATHÉNI: És bizonyára azt állítjuk, hogy minden halandó élőlény, miként az egész csillagos ég, az istenek tulajdona.⁴⁹⁹

KLEINIASZ: Hogyne állítanánk!

ATHÉNI: Akkor most mondja valaki, hogy az emberi {c} dolgok az istenek számára kicsinyek vagy nagyok! Egyik [398] esetben sem lesz gazdáinkhoz illő, hogy elhanyagoljanak bennünket, ha egyszer ők a leggondosabb és legjobb gazdák. De vegyünk még egy másik szempontot is figyelembe!

KLEINIASZ: Melyik szempontot?

ATHÉNI: Az észrevevés és hatalom szempontját, hogy vajon nem ellentétei-e egymásnak a könnyűség és a nehézség dolgában?

KLEINIASZ: Hogy érted ezt?

ATHÉNI: Látni és hallani a kis dolgokat nehezebb, mint a nagyokat; vinni, hatalmunkban tartani és felügyelni viszont könnyebb a kicsiket és jelentékteleneket, mint ellentéteiket.

KLEINIASZ: Sokkal könnyebb. {d}

ATHÉNI: Ha tehát egy orvos, kellő akarat és képesség birtokában, azzal van megbízva, hogy egy egészet, egy emberi testet ápoljon és gyógyítson, s csak a nagy dolgokkal törődne, ellenben a kicsiket, a testrészeket elhanyagolná, vajon hozhatná-e valaha is jó állapotba az egész szervezetet?

KLEINIASZ: Semmi esetre sem.

⁴⁹⁸ Ti. a három beszélgető öreg és a két feltételezett ifjú, akiket meg akarnak győzni tévedésükről, vö. 901 d.

⁴⁹⁹ Vö. 906a.

ATHÉNI: S éppígy a kormányosoknak, hadvezéreknek, a háztartások vezetőinek, az államférfiaknak, és {e} egyáltalán bárkinek, aki ilyesmivel foglalkozik, nekik sem sikerülhetnek, ugye, a nagy és jelentős dolgok a kicsi és jelentéktelen részletek nélkül? Hiszen a kőművesek is azt mondják, hogy a kicsik nélkül a nagy kövek sem fekszenek jól.

KLEINIASZ: Hogy is fekehetnének?

ATHÉNI: Ne tartsuk hát éppen az istent gyarlóbbnak halandó mesterembereknél, akik a maguk dolgát, mennél különbek, annál pontosabban és teljesebben elvégzik, és nem tesznek különbséget a kicsik és nagyok között; s akkor az isten, aki a legbölcsebb, és akár is és képes is gondoskodni - mint valami rest és ügyefogyott ember, aki a fáradtságtól félve veszi könnyen a dolgokat -, ne {903} törődnék azokkal, amikről pedig könnyebb gondoskodni, hiszen kicsinyek, hanem csak a nagy dolgokkal törődnék?

KLEINIASZ: Semmi esetre sem fogadhatunk el ilyen [399] nézetet az istenek felől, barátom; mert sem istennek tetsző, sem igaz nem volna ilyen gondolat.

ATHÉNI: De most már úgy érzem, éppen eleget beszélgettünk azzal, aki nemtörődomséggel szereti vádolni az isteneket.

KLEINIASZ: Én is így látom.

ATHÉNI: Érveink mindenképp annak elismerésére kell {b} hogy kényszerítsék, hogy nem vélekedik helyesen; ám úgy érzem, még bizonyos mítoszokra is szükségünk van varázsszerű.⁵⁰⁰

KLEINIASZ: Milyen mítoszokra, barátom?

XII. ATHÉNI: Győzzük meg érvekkel ezt az ifjút arról, hogy „az, aki a mindenségről gondoskodik, mindent az egésznek a jóléte és tökéletessége kedvéért rendezett egybe, s e nagy egésznek minden része is lehetőleg azt cselekszi és szenved, ami őt megilleti. E részek mindegyikének élére vezetőik vannak rendelve,⁵⁰¹ akik cselekvésüket és szenvedésüket a legkisebb részletig irányítják, s így a megosztást a legvégső határig a legtökéletesebben {c} keresztülviszik. Ezek közül egy rész a tied is, te szerencsétlen, s ez, bármennyire parány is, az egészre vonatkozik, és ahhoz igazodik. Te azonban még nem vetted észre, hogy minden keletkezés ama nagy egész kedvéért történik, hogy a mindenség életének alapjául szolgáló lényeg virágozzék; tehát nem teérted van a mindenség, hanem te vagy őérette. Hiszen minden orvos és minden szakmáját értő mesterember az egész kedvéért csinál mindent, minden erejével arra törekedve, ami az egész számára a legjobb; tehát a részt az egész kedvéért, s nem az {d} egészet a rész kedvéért készíti el, te pedig azért elégedetlenkedsz, mert nem érted, hogy ami veled kapcsolatban a mindenség számára a legjobb, hogyan lehet egyszersmind számodra is a legjobb, a közös származás erejénél fogva. Minthogy pedig a lélek mindig a testtel van összekötve, mégpedig egyszer az egyikkel, másszor a [400] másikkal, mindenféle változásokon megy át, mind önmagától, mind más lélek hatása alatt - ennél fogva nincs is más dolga a nagy ostáblajátékosnak,⁵⁰² mint hogy a jobbá tett jellemet jobb helyre tegye át, a megromlottat pedig rosszabb helyre, mindegyiket érdemének {e} megfelelően, hogy ki-ki az őt megillető osztályrészt kapja meg.”

KLEINIASZ: Hogy érted ezt?

ATHÉNI: Olyan magyarázatra gondolok, aminek alapján az is érthető, miért könnyű az istenek számára a mindenségről való gondoskodás. Mert ha mindig az egészre való tekintettel mindent át kellene alakítania valakinek úgy, hogy például a tűzből formálna eleven⁵⁰³ vizet, és nem egyből alakítana egyszerre sokat, vagy sokból egyet, úgy, {904} hogy ezek első, második vagy akár harmadik születésben is részesülnek, akkor az átalakulás rendjén végtelen sok különböző forma jönne létre⁵⁰⁴. Így azonban a mindenség gondviselőjének csodálatos könnyen lehet a dolgot intéznie.

⁵⁰⁰ Vö. 659 e, 664 b és 665 c.

⁵⁰¹ Mégpedig minden szinten, lehetnek istenek (vö. *Phaidrosz* 247 a), vagy daimónok (vö. 717 b, 747 e és 906 a), vagy akár emberek is.

⁵⁰² Vö. 739 a és 820 c.

⁵⁰³ A kéziratok „eleven” olvasatát Stallbaum „hideg”-re javítja, hogy még élesebb legyen az ellentét a vízzel; Bury kirekeszti. (B. G)

⁵⁰⁴ Bizonytalan szövegű és vitatott értelmezésű mondat. A fordítás irreális feltételezésnek fogja föl, amely a világ folytonos, teljes újjáteremtésével járó nehézségeket írja le. Minthogy erre nincs szükség, csak a

KLEINIASZ: Hogy érted ezt ismét?

ATHÉNI: A következőképpen. „Minthogy a mindenség királya látta, hogy összes cselekedeteink a lélekből fakadnak, és bennük sok az erény, de sok a bűn is, és a lélek meg a test, minthogy keletkeztek, nem lehetnek örökkévalók, miként az istenek a törvény szerint, de el sem pusztulhatnak - hiszen az élőlények keletkezése {b} megszűnne, ha e kettő közül bármelyik elpusztulna -, és azt is belátta, hogy ami jó a lélekben, az arra született, hogy használjon, ami pedig rossz, az arra, hogy ártsen: mindezeket tekintetbe véve, módot gondolt ki arra, hogy a mindenség részei közül mindegyiknek hol kell [401] elhelyezkednie, hogy a mindenségben az erényt legtökéletesebben és legkönnyebben győztessé, a bűnt pedig legyőzötté tegye. Az egészre való tekintettel rendezte el tehát, hogy mindennek változó minősége szerint milyen helyet {c} kell megkapnia,⁵⁰⁵ s eszerint milyen tájakon kell letelepednie.⁵⁰⁶ Hogy pedig ki-kí milyenné lesz, ennek okát és felelősségét mindegyikünk akaratára bízta. Mert általában mindegyikünk vágyainak és lelki hajlamának megfelelően válik olyanná, amilyen, csaknem mindig.

KLEINIASZ: Legalábbis valószínű.

ATHÉNI: „Változik tehát minden, aminek csak része van a lélekben, s magában hordozza változásának okát. Változása során pedig a végzet rendje és törvénye szerint kerül más helyre. Ha jellemük csak kissé változik, {d} akkor csak vízszintes irányban változtatják helyüket; ha ellenben többször és mind igazságtalanabbá változnak át, akkor a mélybe, az alvilágnak nevezett helyekre jutnak, amelyeket Hadásznak és ezzel rokon neveken neveznek, és szörnyen félnek tőlük, meg álmodnak róluk életükben is és testüktől elszakadva is. Ha pedig a lélek nagyobb változáson megy át akár kiválóság, akár gyarlóság tekintetében,⁵⁰⁷ saját akaratából és társai erőteljes hatására, amennyiben az isteni erényhez csatlakozva lesz maga is erényben kiválónak, akkor helyét is valami különösen szent hellyel cseréli fel, mert átviszik {e} valami más, külön helyre. Ha viszont ellenkező irányban változik meg, életét is az előbbivel ellenkező tájakra kell áthelyeznie. „Ez az olümposzi istenek igazságszolgáltatása”⁵⁰⁸ - halld meg, akár gyermek vagy, akár ifjú, aki [402] azt véled, hogy nem törődnek veled az istenek: aki hitványabbá válik, a hitványabb lelkek közé jut; aki pedig kiválóbbá, a nemesebb lelkek közé; és életében és valamennyi halálában azt szenvedti és cselekszi, amit hasonlókkal szoktak cselekedni.⁵⁰⁹ Ez alól az {905} igazságszolgáltatás alól senki sem vonhatja ki magát, és nem dicsekedhet azzal, hogy fölébe kerekedett az isteneknek, sem te, sem más szerencsétlen. Ezt az igazságot minden más igazság fölé állították az alapítói, melyet különös óvatossággal kell tiszteletben tartani. Mert ez az igazság nem fog szem elől téveszteni: akár ha parányi féreg lévén a Föld mélyeibe rejtőznél, akár magasba emelkedve az Ég felé szárnyalnál, le fogod róni a tőlük járó büntetést - akár úgy, hogy itt maradsz, akár a {b} Hadészba mész át, akár még ennél is irtózatossabb helyre kerülsz.⁵¹⁰ Ugyanez érvényes azokra is, akiknek gaztetteik ellenére alacsony sorból magasba emelkedését látva, azt hitted, hogy nyomorultakból boldogokká lettek, és az ő sorsukban, mint tükörben - úgy véled -, megpillantottad az istenek egyetemes nemtörődőségét, mert nem vetted észre a részeknek egy célra való összeműködését, hogyan járulnak a nagy egészhez. Hogy is {c} gondolhatod, te vakmerő, hogy nem kell felismerned ezt az egyetemes összefüggést? Ha valaki ezt nem ismeri fel, halvány fogalma sem lehet az életről, hogy

fokozatos változtatásokra, ezért könnyű a mindenségről való gondoskodás az istenek számára. Az első és második születésekhez, vagyis a lélek reinkarnációjához vö. *Timaiosz* 45 c-d és alább 904 b. (B. G.)

⁵⁰⁵ *Timaiosz* 42 b-c szerint a derék ember lelke a halál után visszatér csillagára, ahol született, míg a rossz ember nőként születik újjá második életében, és ha továbbra sem javul meg, vadállat lesz belőle harmadik újjászülésekor. (B. G.)

⁵⁰⁶ Vö. Lakheszisz felhívásával, *Az állam* 617 d-e.

⁵⁰⁷ A kéziratok egy részének az olvasata; a másik szövegváltozat szerint: „nagyobb részt kap az erényből vagy a hitványságból”. (B. G.)

⁵⁰⁸ Odüsszeusz nyugtatja meg ezekkel a szavakkal fiát, amikor az megrémül a szinte lángoló fénytől, amit Athéna bocsátott a palotára: „így szokták ezt isteneink, az Olümposzon élők” (*Odüsszeia* 19.43). Az idézet játékosan torzít, mert az eredeti kontextusban a *diké* szó „szokást” jelent, míg az Athéni a sokkal gyakoribb „igazság” értelemben használja. (B. G.)

⁵⁰⁹ 728 b és 837 a.

⁵¹⁰ A Tartaroszba, az alvilág legmélyebb pontjára, vö. *Az állam* 616 a.

miben áll annak boldogsága és boldogtalansága.

Ha mindezekről meggyőző téged ez a Kleiniasz és a mi egész szenátusunk,⁵¹¹ hogy voltaképpen nem tudod, mit is beszélsz az istenekről, akkor maga az isten fog segítségedre jönni; ha azonban még további érvekre van szükséged, meghallgatod, amit a harmadik ellenfélnek mondunk, ha van egy kis eszed." {d} [403]

Mert azt, hogy vannak istenek és törődnek az emberekkel - most már talán mondhatom -, nem a leggyengébb érvekkel bebizonyítottam; hogy pedig az istenek az igazságtalan emberek kérései számára hozzáférhetők volnának, és ajándékokat fogadnának el ezért tőlük⁵¹² - ezt az állítást senkinek sem szabad megengednünk, és tehetségünk szerint mindenképpen meg kell cáfolnunk. KLEINIASZ: Nagyon szépen szóltál, cselekedjünk is úgy, ahogyan mondod!

XIII. ATHÉNI: Nos hát magukra az istenekre kérlek, {e} hogyan lennének ők kéréseink számára hozzáférhetők, ha egyáltalán hozzáférhetők? Ez esetben kiknek és milyeneknek kellene lenniük? Annyi bizonyos, vezetőknak kell lenniük, ha az egész világot szüntelenül igazgatják.

KLEINIASZ: Úgy van.

ATHÉNI: De vajon milyen vezetőkhöz hasonlíthatunk? Vagy inkább: kik hasonlíthatunk őhozzájuk azon vezetők közül, akikkel - mint kicsikkel a nagyot - összevethetjük őket? Vajon versenyfogatok kocsisai vagy hajókormányosok lehetnek hasonlóak hozzájuk? Talán hadseregek vezéreivel is össze lehetne hasonlítani őket. Az is meglehet, hogy orvosokhoz hasonlóak, akik a testet a betegségek részéről fenyegető háború ellen tesznek óvintézkedéseket, vagy földművesekhez, kik aggodalmasan készülnek a {906} növények fejlődésére káros időjárás fogadására, vagy talán nyájak pásztoraihoz. Megegyeztünk ugyanis abban, hogy az egész világ sok jóval, de az ellenkezővel is telve van, és a nem jó van többségben:⁵¹³ örök harc folyik tehát itt, s ebben rendkívüli elővigyázatra van szükség; szövetségeseink az istenek és a daimónok, mi pedig az ő tulajdonaik vagyunk;⁵¹⁴ megront bennünket az {b} igazságtalanság és féltelenség az esztelenséggel párosulva; megóv [404] viszont az igazságosság és józan önmérséklet belátással társulva; ezek az erények az istenek lelkes erejében lakoznak, de belőlük egy kevés itt is, bennünk lakozva világosan látható. Mármost némely földön lakó, nyilván állatias lelkek, ha igazságtalan haszonra tettek szert, őrlelke előtt - akár csak kutya, akár pásztorok, akár a lehető legfelsőbb urak ezek az őrök - leborulva könyörögnek, és - mint a hitvány emberek szóbeszéde tartja - hízlekedő szavakkal és fogadalmak varázsával rá is veszik őrleiket, hogy bár az emberek között többet harácsolnak a {c} kelleténél, ezért semmi bántódásuk ne legyen. Mi azonban azt állítjuk, hogy a most megnevezett bűn, a túlzás és túl sokat akarás az elhízott testben betegség néven jelentkezik⁵¹⁵, az évszakok és hosszabb időszakok esetében mint dögvész, végül a városokban és államokban ugyanezt a jelenséget - megint más néven - igazságtalanságnak hívják.

KLEINIASZ: Teljesen így van.

ATHÉNI: Aki tehát azt állítja, hogy az istenek elnézők {d} az igazságtalan emberekkel és cselekedetekkel szemben, amennyiben juttat nekik az ember egy bizonyos részt a jogtalan szerzeményből, az ezzel szükségképpen azt is állítja, hogy ha a farkasok a kutyaaknak zsákmányukból egy keveset juttatnának, azok az ajándék hatása alatt megszelídülve megengednék, hogy a farkasok széttépjék a nyáját. Vajon nem ugyanezt állítják-e azok, akik azt hangoztatják, hogy az isteneket ajándékokkal meg lehet engesztelni?

KLEINIASZ: Bizony ugyanezt.

⁵¹¹ A három öreg „tanácsáról” beszél, amit spártai mintára *gerusziának*, vagyis vének tanácsának nevez.

⁵¹² Az isteneket „áldozatokkal, szép fogadalmas imákkal, / és boritallal s illattal meg tudja az ember / engesztelni esengve, ha vétett és ha hibázott.” - erre hivatkozva próbálja a görög követ Akhilleuszt rávenni, hogy szüntesse haragját, ld. *Iliász* 9.499-501. (B. G)

⁵¹³ 904 a-b-ben, vö. még 896 d és *Az állam* 379 c.

⁵¹⁴ 902 b, vö. még *Phaidón* 62 b.

⁵¹⁵ Az emberi szervezet egészséges állapotát ellentétek közötti egyensúlynak és összhangnak mondja, és a lelki harmóniával: az igazságossággal hozza párhuzamba *Az állam* 609 is, vö. még *Lakoma* 188 a-b. (B. G)

XIV. ATHÉNI: Az említettek közül tehát kikhez hasonlíthatnánk az istenek örökdő tevékenységét, hogy ne {e} váljunk nevetségessé? Talán kormányosokhoz, kik „boráldozattal és zsírszalaggal eltéríthetők”⁵¹⁶ és felfordítják a hajót és a hajósokat?[405]

KLEINIASZ: Semmi esetre sem!

ATHÉNI: De csak talán nem kocsihajtókhoz, akik elindulnak egy versenyen, aztán ajándékkal rávehető, hogy a győzelmet más fogatoknak engedjék át?

KLEINIASZ: Képtelen hasonlatot mondanál, ha ezt választanád!

ATHÉNI: De hadvezérekhez sem, valamint orvosokhoz, földművesekhez, pásztorokhoz sem, valamint olyan kutyaéhoz sem, kiket megszelídítenek a farkasok.

KLEINIASZ: Vigyázz a nyelvedre! Hogy is lehet ilyenekhez hasonlítani őket? {907}

ATHÉNI: Hát nem a legnagyobbak az összes örök között és nem a legfontosabb dolgaink fölött öröködnék az istenek valamennyien?

KLEINIASZ: Dehogynem.

ATHÉNI: Azokat tehát, kik a legbecsesebb javakat őrzik, és őrségük kiválóságával kimagaslanak, mondhatjuk-e gyarlóbbaknak holmi kutyaénál és középszerű emberekénél, akik sohasem árulnák el az igazságosságot ajándékok kedvéért, amiket igazságtalan emberek istentelen szándékkal adnának nekik? {b}

KLEINIASZ: Semmi esetre sem! Nem szabad túrni az ilyen beszédet, s a mindenféle istentelenségben leledző emberek közül aki ehhez a nézethez ragaszkodik, az látszik legméltóbbnak arra, hogy az összes istentelenek között a leggonoszabbnak és legistentelenebbnek ítéljék.

ATHÉNI: Elmondhatjuk-e tehát, hogy három tételünket - melyek szerint vannak istenek, gondot viselnek a világra, és végül az igazságosság rovására tett kérések számára teljesen hozzáférhetetlenek - kellőképpen bebizonyítottuk?

KLEINIASZ: Már hogynem! Mi feltétlenül ezekre az érvekre szavazunk. {c}

ATHÉNI: Pedig bizony egy kissé hevesebben beszéltünk a hitvány emberek izgágasága miatt; de azért vitatkoztunk, kedves Kleiniaszom, oly nagy hévvel, nehogy ezek a hitványak, ha győznének a vitában, azt hiessék, hogy azt tehetik, amit akarnak, bármit, bármennyit és bármilyeneket is gondolnak az istenek felől. Ezért beszéltünk [406] olyan fiatalos lendülettel, s ha csak egy keveset is tettünk az ügy érdekében, hogy rávegyük ezeket az embereket arra, hogy önmaguktól megiszonyodjanak, és {d} felébredjen bennük a vágy, hogy pont fordítva lássák a világot, akkor jól mondtuk el a bevezetést az istentelenségről szóló törvényekhez.

KLEINIASZ: Reméljük a legjobbakat! De ha mégse járnánk sikerrel - a beszéd szándéka miatt biztosan nem érheti vád a törvényhozót.

XV. ATHÉNI: A bevezetés után pedig helyénvaló lehet egy szózat, amely mintegy a törvények nevében ünnepélyesen felszólítja az összes istenteleneket, hogy hagyjanak fel eddigi magatartásukkal és térjenek az istenfélők közé, akik pedig nem hajlanak a szóra, azok számára így szóljon az istentelenségről hozott törvény:

Ha valaki vét az istenek ellen akár szóval, akár tettel, {e} észlelje ezt akárki, lépjen föl ellene, és jelentse a hatóságoknak. Az a tisztségviselő, aki először szerez tudomást az esetről, állítsa őt a törvényeknek megfelelően az illetékes törvényszék elé, amelyet az ilyen ügyek megítélésére állítottak fel. Ha pedig valamelyik tisztségviselő, noha hallott a dologról, nem teszi meg kötelességét, ő maga essék istentelenség vádjá alá, bárki akar is elégtételt szerezni a törvényeknek. Ha valaki bűnösnek bizonyul, szabjon ki a bíróság az istentelenség minden egyes esetéért külön {908} büntetést számára.⁵¹⁷ Valamennyi bűnös börtönbüntetésben részesüljön. Börtön három legyen a városban: egy közös az agora mellett, a bűnösök legnagyobb részének

⁵¹⁶ *Iliász* 9. 500 szavai. A hajós hasonlathoz vö. *Az állam* 488 c.

⁵¹⁷ Szokatlan büntetés a görög világban, hiszen a legtöbb polisz olyan kicsi és szegény volt, hogy egy börtönt fenn sem tudott volna tartani. Athénban volt ugyan börtön, pontosabban siralomház, ahol Szókratész várta az ítélet végrehajtását, de ez a fogság nem maga volt a büntetés, csak a büntetés előfeltétele, ti. a halálra ítélt szökését akarták a bezárással megakadályozni. Az athéni Agora ásatása során megtalálták a börtön épületét, amely foglyok hosszas őrzésére - jelentéktelen méreteinél fogva - alkalmatlan lett volna.

őrizetbe vételére; egy másik az éjjel összeülő tanács⁵¹⁸ háza [407] közelében, ez a javítóintézet⁵¹⁹ nevet viseli; végül egy harmadik a mezők közepén, elhagyatott és minél kietlenebb vidéken, mely már nevével is a büntetésre emlékeztet. {b}

Minthogy pedig istentelenség háromféleképpen követhető el - ahogyan kifejtettük -, továbbá mindegyik fajtnak két-két változata is van, így az istenek ellen elkövetett bűncselekményeknek összesen hat olyan típusát érdemes megkülönböztetni, amelyek nem egyenlő és nem is hasonló büntetést kívánnak.

Mert van olyan ember, aki nem hisz ugyan az istenekben, de természettől teljesen igazságos jellem jutott neki osztályrészül: az ilyen gyűlöli a gonoszokat, és minthogy idegenkedik az igazságtalanságtól, nem is vágyik ilyesmit elkövetni, és kerüli az igazságtalan embereket, szereti viszont az igazságosokat. Van azonban olyan is, {c} akinek - amellett, hogy azt hiszi, a mindenség istenektől elhagyatott és üres - a gyönyörökkel és fájdalokkal szemben való gyengeség jutott, habár erős emlékezettel és éles felfogással rendelkezik. A hitetlenség állapota, hogy nem hisznek az istenekben, mindkettőjükben közös ugyan, ami azonban a többi emberre gyakorolt romboló hatást illeti, az előbbi kisebb, ez az utóbbi ellenben nagyobb károkat okozhat.

Az előbbinek ugyanis a kijelentései telve vannak nyílt őszinteséggel az istenekre, áldozatokra és az {d} esküre vonatkozólag, és mások kigúnyolásával találhat esetleg utánczókra, ha nem kapja meg büntetését. A másik viszont, noha éppúgy vélekedik, de talpraesett embernek tartják, mert alattomosággal és hátsó gondolatokkal teli: az ilyen fajtaból lesznek a jók és a mindenféle varázslatban és kuruzslásban jártas emberek, de olykor türannoszok, népvezérek és hadvezérek is, továbbá titkos [408] és zártkörű szertartások szervezői,⁵²⁰ végül innen erednek az úgynevezett szofisták üzelmei is.

Sok fajtájuk van tehát; de a törvényhozás {e} szempontjából csak két fajt érdemes megkülönböztetni: ezek közül a képmutató vétke nem is csak egyszeres vagy kétszeres halálra érdemes; a másoknak ellenben pusztán arra van szüksége, hogy a fogságban észre térítsük. Éppen így két-két fajta adódik azokból, akik azt hiszik, hogy az istenek nem törődnek a világgal, valamint azokból, kik kérésekkel megkönyékezhetőknak vélik őket.

Minthogy tehát ily különbség van közöttük, azokat, kik csupán belátás hiánya folytán, aljas indulat és {909} elvetemült jellem nélkül hibáztak, a javítóintézetbe utalja a bíró, mégpedig a törvény értelmében legalább öt évre;⁵²¹ s ez idő alatt a polgárok közül senki se érintkezessen velük, kivéve az éji tanács tagjait, akik lelkük javára és észre térítésük végett beszélgetnek velük. Mikor aztán az őrizet ideje lejárt, ha az illetőről az a benyomás, hogy józan észre tért, akkor térjen vissza a józan eszűek közé; ha ellenben nem tesz ilyen hatást, sőt visszaesik előbbi vétkébe, halállal bünhődjék.

Aki pedig odáig süllyed, hogy azonfelül, hogy nem hisz istenekben, illetve gondatlanoknak vagy kérések számára hozzáférhetőknak tartja őket, az embereket megveti és a tömeget félrevezeti, azt híresztelve, hogy fel {b} tudja idézni a holtak lelkeit, és áldozatokkal, könyörgésekkel és varázskékekkel elbűvölve ki tudja engesztelni az isteneket;⁵²² s így nem átal magánembereket, egész családokat, sőt államokat pénzért romlásba taszítani - aki ilyesmiben bizonyul vétkesnek, azt a bíróság arra [409] ítélje, hogy a törvény értelmében az ország közepén lévő börtönbe vettessék, s vele soha többé szabad ember ne {c} érintkezessék, hanem a törvények őreitől számára rendelt táplálékát rabszolgák kezéből kapja meg. Ha pedig meghal, temetetlenül

⁵¹⁸ Erről a tanácsról a későbbiekben lesz szó, vö. 951 d, 961 a és 968d.

⁵¹⁹ Az intézet nevét (*szóphronisztérion*) Platón találja ki. Az új képzésű szó feltűnően hasonlít egy másik egyedi névre: a *phrontisztérion*ra, a Gondolkozdára, ahogy Arisztophanész nevezte el gúnyosan Szókratész iskoláját a *Felhőkben*. Ez Platón válasza azoknak, akik istentelensége miatt kinevették és halálra ítélték Szókratészt. (B. G.)

⁵²⁰ A hagyománnyal nem rendelkező, Delphoi által nem szentesített misztériumok beavatási szertartásaira gondol, amelyeket az isteni igazságszolgáltatástól való menekülés eszközeinek tekintett, vö. *Az állam* 366 a. A jókat és a szofistákat sem kedvelte különösebben, vö. *Euthüphrón*, *Euthüdémosz*.

⁵²¹ A görög poliszokban ez a büntetés elképzelhetetlen lett volna, hiszen nem volt olyan költségvetés, amiből egy rabot évekig, vagy élethossziglan táplálni lehetett volna.

⁵²² A mágikus eljárásokhoz vö. 933 a és *Az állam* 364 b-c.

vettessék a határokon kívülre,⁵²³ s ha egy szabad ember mégis eltemetné, bárki törvény elé idézheti istentelenség vádjával. Ha pedig polgárságra jogosult gyermekeket hagy maga után, az árvagyámok {d} viseljenek gondot rájuk mint igazi árvákra, nem kevésbé, mint a többiekre, attól a naptól fogva, amelyen apjuk elítélése megtörtént.

XVI. De az összes ilyen bűncselekmény megelőzése érdekében hozni kell egy általános törvényt, amely csökkentheti az istenek ellen szóval és tettel vétkezők számát, és egyáltalán elejét veszi sok meggondolatlanságnak azáltal, hogy megtiltja az istenekkel folytatott érintkezés törvényellenes formáit. Ez a mindenkire érvényes törvény egyszerűen a következő legyen: saját házában senkinek se legyen szentélye.⁵²⁴ {e}

Ha pedig valaki áldozni akar, keresse fel a nyilvános szentélyeket, és adja át áldozati adományát a papoknak és papnőknek, akik az illető áldozatok tisztaságáért felelősek. Imádkozzon együtt a papokkal ő is, és aki csak vele együtt imádkozni óhajt. Mindez a következő okokból történjék így. Szentélyeket és istenkultuszokat nem könnyű dolog alapítani, sőt nagy körülményekre van szükség, hogy helyesen járjunk el e téren; ezzel szemben különösen a nőknek és a betegeknek, továbbá a veszélyben forgó és tanácstalan embereknek - bármi miatt is kerültek nehéz helyzetbe, vagy ellenkezőleg, ha szerencsésen megoldódott valami bajuk - az a [410] szokásuk, hogy ami épp kéznél van, felajánlják az isteneknek, áldozatokra tesznek fogadalmat, és templomok vagy {910} szobrok felállítását ígérik az isteneknek, daimónoknak és az istenek fiainak.⁵²⁵ Továbbá ébren és álmukban félelemmel telve el jelenések és álmokképek miatt csakúgy, mint az emlékekből feltörő látomások ellen, elhárító orvosszerű oltárokat és szentélyeket állítanak fel, s így minden házat, minden falat - szabad ég alatt, vagy ahol éppen ilyesmi mutatkozott - megtöltenék azzal, amit alapítottak.

Az ilyen emberek miatt a most előadott törvény szerint {b} kell eljárni; de így kell cselekedni az istentelenek miatt is, hogy ezt se használhassák ki titkos gaztetteik számára, s abban a hitben, hogy ha házukban szentélyeket és oltárokat emelnek, az isteneket áldozatokkal és könyörgésekkel kiengesztelik, titokban ne növelhessék gázságukat végtelen nagyra, mert akkor nemcsak maguk válnak vétkezők az istenek szemében, hanem azok is, kik ezeket megengedik, pedig különbek náluk, és így az egész állam - bizonyos szempontból jogosan - részesedik az istentelenek eljárásának következményeiben.

De a mi törvényhozónkat isten nem kárhoztathatja, mert, íme, érvényben van az a törvény, hogy magánházaiban nem szabad az isteneknek szentélyt felállítani. Akiről {c} mégis kiderül, hogy külön szentéllyel rendelkezik, és az állami kultuszon kívül szent cselekményeket végez, abban az esetben, ha az illető férfi vagy nő semmiféle nagy és istentelen vétket nem követett el, az, aki észrevette, jelentse a törvények őreinek, azok pedig rendeljék el, hogy szent tárgyait az állami szentélyekbe szolgáltatassa be, ha pedig szép szóval nem tudják rávenni, büntessék mindaddig, amíg csak be nem szolgáltatja. Ha azonban valakiről kiderül, hogy nem gyerekes, hanem súlyosan istentelen cselekmények után áldozott - akár saját alapítású házioltárán, akár nyilvános oltáron - bármilyen {d} [411] isteneknek, halállal lakoljon, mert tisztátalan léteire áldozott.⁵²⁶ Hogy pedig vétke gyerekes-e, vagy sem, a törvények őrei döntsék el; s aztán állítsák törvényszék elé, s úgy mérjék ki rá az istentelenség büntetését.[412]

TIZENEGYEDIK KÖNYV

⁵²³ A szakrális vétkek elkövetőire vonatkozó gyakorlat, de így sújtották a gyilkost is, ha rituális megtisztítása előtt belépett egy szent helyre, vö. 866 a.

⁵²⁴ Merőben ellentétes a görög gyakorlattal, amelyben a családoknak, nemzetségeknek önálló kultuszai és kultushelyei voltak. A *Törvények* is ismer kivételeket, pl. magánszemélyeket, vö. 855 a. Fogadalmi ajándékokat csak a közös szentélyekben lehet elhelyezni, de csak kőből, fából és szövetből, vö. 955 e.

⁵²⁵ Fogadalmak teljesítése vagy baj elhárítása céljából valóban gyakran alapítottak szentélyeket. Ez a szokás ma is megfigyelhető. A földrengések által gyakran sújtott Thérán szinte minden családnak van saját kis fogadalmi kápolnája.

⁵²⁶ Ezzel pedig az egész közösséget sodorta bajba. A nagyobb bűnök elkövetésekor nem véletlenül kellett az egész várost megtisztítani, vö. *Az athéni állam* 1.1.

I. Ezek után a megállapodások és szerződések {913} megfelelő szabályozására volna szükség. Nyilván kiindulhatunk a következő egyszerű formulából: „Ami az enyém, ahhoz lehetőleg senki ne nyúljon, beleegyezésem nélkül egy tapodtat se mozdítsa helyéről.”⁵²⁷ Ugyanígy kell tennem nekem is a másokéval, ha van eszem.

Ami először is a kincseket illeti, amiket valaki - aki nem tartozott az én őseim közé - önmaga és {b} családtagjai számára félretett, soha eszembe ne jussón, hogy azért imádkozzak az istenekhez, hogy ilyesmit találjak⁵²⁸; vagy ha találnék, hozzányúljak, vagy közöljem a dolgot az úgynevezett jövőmondókkal, akik így vagy úgy azt tanácsolnák, hogy vigyem csak el a földre helyezett letétet. Mert ha eltulajdonítanám, nem gyarapodnék annyira vagyonban, mint amilyen mértékben gyarapodom erényben és becsületben, tehát lelki javakban, ha nem tulajdonítom el. Így kincs helyett becsebb és jobb helyen lévő kincset szerzek, ha a lélekben rejlő becsületet többre tartom a vagyonban rejlő gazdagságnál. Erre az esetre is érvényes a mondás: „Ne mozdítsd a mozdíthatatlant!” De {c} hinnünk kell azoknak a mítoszoknak is, amelyek szerint a gyermekek nemzése szempontjából sem szerencsés az ilyesmi. Aki azonban mégsem törődik gyermekeivel, s fittyet hány a törvényhozóra, és eltulajdonítja azt, amit sem ő, sem ősei nem rejtettek a földre - anélkül, hogy a tulajdonostól engedélyt kapott volna -, megsérti a leg-egyszerűbb és legszebb törvényt, melyet egy nemtelennek éppen nem nevezhető férfiú hozott, aki azt mondta: „ne vedd el azt, amit nem magad tettél el”.⁵²⁹ Nos, aki két {d} [413] ilyen törvényhozót vesz semmibe, és eltulajdonít olyasmit, amit nem maga tett félre, s nem is valami csekélységet, hanem megesik, hogy egy egész halom kincset, mi legyen ezért a büntetése? Hogy az istenektől mi jár neki, azt csak maga az isten tudja. Aki azonban nyomára jön, tüstént jelentse, mégpedig, ha a városban történik ilyesmi, a városfelügyelőknek, ha a város piacán, a {914} piacfelügyelőknek, ha pedig vidéken, a mezők felügyelőinek és ezek előjáróinak hozza tudomására. S mihelyt a dologra fény derült, a város küldjön követet Delphoiba,⁵³⁰ s amit az isten rendel a kincsről és annak megbolygatójáról, azt cselekedje a város engedelmeskedve az isten szózatának. S ha szabad ember a feljelentő, az erényes polgárnak járó hírnévben részesüljön, a feljelentés elmulasztása esetén viszont rossz polgár hírébe kerüljön. S ha szolga teljesíti a bejelentés kötelezettségét, akkor méltó rá, hogy a város felszabadítsa, megtérítve urának az értékét, ha viszont a bejelentést elmulasztja, halállal bünhődjék. {b}

Ezt a törvényt követheti az, amely kis és nagy értékekre egyaránt érvényes. Ha valaki elhagyja valamijét valahol, akár szándékosan, akár véletlenül, a becsületes megtaláló hagyja ott a tárgyat, abban a meggyőződésben, hogy az utak istennője⁵³¹ mint a törvény által neki szentelt dolgot megőrzi az ilyesmit. Ha azonban valaki a törvényt {c} megszegve fogja és hazaviszi, amennyiben szolga a tettes és kis értékű dologról van szó, aki rájön - ha legalább harmincéves -, korbácsolja meg derekasan. Ha ellenben szabad ember követ el ilyesmit, azonkívül, hogy szabad emberhez méltatlannak bizonyul, aki a törvényeken kívülre helyezi magát, az eltulajdonított tárgy értékének tízszeresét fizesse meg a tulajdonosnak.

Ha pedig valaki azzal vádol meg valakit, hogy az ő egyik tulajdonát bitorolja, akár több tárgyról, akár kis értékűről van szó, s az illető elismeri ugyan, hogy nála van {d} a szóban forgó tárgy, de az nem a vádlóé, akkor, ha az [414] illető vagyontárgy szabályosan be van jegyezve a hatóságoknál,⁵³² be kell idézni jelenlegi birtoklóját a hatóság elé, az pedig köteles megjelenni.

Amennyiben a jegyzékből kitűnik, hogy a peres felek közül melyiké az így előkerült tárgy, az illető megkapva tulajdonát, távozzék. Ha ellenben az derül ki, hogy valaki másé, aki nincs jelen,

⁵²⁷ Ugyanezt a szólást idézi a 684 e-ben, 843 a-ban, és átfogalmazva a *Theaitétosz* 181 a-ban. Egyik legkorábbi megfogalmazása Szapphó 145. töredéke: „Ne mozdítsd meg a kőkupacot!”

⁵²⁸ Vö. 745 a.

⁵²⁹ Feltehetőleg Szolón törvényére utal, vö. 845 a.

⁵³⁰ Mivel a kérdés szakrális tárgyúnak számít, vö. 759 c és 865 b.

⁵³¹ Hekaté. Nem volt tanácsos megsérteni, mert alvilági istennő lévén a bűbájosságához is értett.

⁵³² Vö. 745 a-b.

ez esetben az vigye magával a tárgyat kettejük közül, aki megbízható kezest állít a távollévő nevében, azzal, hogy majd át fogja neki adni mint jogos tulajdonosnak.

Ha azonban a vitás tárgy nincs jegyzékbe véve a hatóságnál, akkor a döntésig a három legidősebb elöljárónál maradjon letétben. S ha a letétbe helyezett dolog élő {e} állat, akkor a pervesztes fizesse meg a táplálás költségeit a hatóságoknak. A hatóságok pedig három napon belül igényperrel döntsék el a vitás ügyet.

II. Saját rabszolgáját bárki elvezetheti,⁵³³ ha épelméjű, és azt tehet vele, amit akar, feltéve, hogy az isteni törvények engedik. De elvezetheti bármelyik rokona vagy barátja szökevény rabszolgáját is, annak nevében, megőrzés végett. Ha pedig valaki felszabadítja azt, akit mint rabszolgát vezettek el, az, aki el akarta vezetni, bocsássa szabadon; a felszabadítója viszont állítson három megbízható kezest, s csak így szabadíthatja föl, különben nem; ha {915} pedig ezek ellenére szabadítaná föl, erőszak alkalmazásának vádja alá essék, és ha elmarasztalják, a hivatalosan megállapított kár kétszeresét fizesse le a sértettnek, akitől elvitte a szolgát. De el lehet vezetni a felszabadított rabszolgát is, ha nem vagy nem maradéktalanul teljesíti kötelességeit felszabadítójával szemben; e kötelesség pedig abból áll, hogy a felszabadított rabszolga havonta háromszor felkeresi felszabadítójának házi tűzhelyét, felajánlja neki szolgálatait, hogy elvégez bármit, amit jogosan kívánni lehet tőle és amit el is tud végezni; továbbá házasságot is csak előbbi urának beleegyezésével köt; végül {b} [415] felszabadítójánál nagyobb vagyont nem szerez; a többlet urát illet meg.⁵³⁴ A felszabadított szolga nem maradhat húsz évnél tovább a városban sem, hanem ezután, miként a többi idegen is, távozni köteles, összes vagyonával, hacsak nem kap engedélyt a hatóságoktól és felszabadítójától a továbbmaradásra. Ha pedig akár egy felszabadított szolgának, akár bárki idegennek a vagyona nagyobbra nő a harmadik vagyoni osztálynál, attól a naptól {c} számítva, amelyiken ez a helyzet előállt, harminc napon belül távozzon, vagyonával együtt. Ilyenkor semmilyen címen nem kérhet a hatóságoktól maradási engedélyt; ha pedig nem engedelmeskedik a törvénynek és bíróság elé kerül, s ott elmarasztalják, halál a büntetése, s vagyona az államra száll. Az ilyen ügyeket a törzsek törvényszékei tárgyalják, ha előzőleg szomszédok vagy választott bírák segítségével nem intézték még el a vitás kérdést. {d}

Ha pedig valaki egy másnál lévő állatot vagy egyéb dolgot mint a sajátját igényli, a jelenlegi tulajdonosa utasítsa őt az eladóhoz, vagy az ajándékozóhoz (amennyiben fizető- és perképes), vagy ahhoz a személyhez, aki bármely más jogszerű módon odaadta neki, mégpedig ha polgár vagy a városban letelepedett metoikosz az illető, harminc napon belül, ha pedig idegen adta át neki, öt hónapon belül, amelyek közepére a nyári napforduló hónapja essék.⁵³⁵

Ha pedig vétel vagy eladás útján két ember javakat {e} cserél egymás között, az eladó csakis a piacon, az arra kijelölt helyen adja át áruját, és tüstént kapja meg árujának az értékét; másutt ne árusítson, és haladékkal semmiféle [416] adás-vevési ügyletet ne kössön. Ha pedig mégis másképpen vagy más helyen köt valaki valakivel csereügyletet, azt csak azon az alapon tegye, hogy megbízik abban, akivel csereügyletet köt, minthogy a törvény értelmében peres eljárásról szó sem lehet olyan javakra vonatkozólag, melyeket nem a most felsorolt módok szerint adtak el. Ami pedig a baráti kölcsönököt⁵³⁶ illeti, ilyeneket bárki felvehet barátaitól. Ha pedig emiatt nézeteltérés támad, annak tudatában cselekedjenek, hogy ilyen ügyben semmiféle peres eljárásról nem lehet szó.

⁵³³ Ti. hogy bezárja vagy kivégezze; a magánbörtön alkalmazásának e sajátos jogára külön kifejezés volt használatos. (B. G.) A rabszolgákra vonatkozó törvényekhez vö. 776 b - 778 a.

⁵³⁴ Sokkal archaikusabb előírás, mint ami a korabeli gyakorlat volt. A rabszolgák ugyanis úgy is megvásárolhatták szabadságukat, ha havonta egy bizonyos összeget fizettek gazdájuknak, és a teljes vételáruk (továbbá némi haszon) megfizetése után jogilag is szabaddá váltak. Ezeket az ügyleteket szerződésben rögzítették, vö. Németh Gy. (szerk.) 2003, 179. o. és Németh Gy. (szerk.) 2002, 121. o. Magnésziában Platón minimálisra akarta csökkenteni a pénz szerepét, ezért javasolt havi háromszori „robotot” a törlesztés helyett.

⁵³⁵ Az új év a nyári napfordulót követő hónap első napján kezdődött, vö. 767 c.

⁵³⁶ Az *eranosz* szokása azt jelentette, hogy az önkéntes közösség tagjai kamat nélküli kölcsönt nyújtottak egymásnak, s emellett adományokat is gyűjtöttek egymástól, amiből együtt lakomáztak.

Aki pedig elad valamit, és legalább ötven drachmát {916} kapott érte, legalább tíz napig maradjon a városban, s a vevő tudjon róla, hogy az eladó hol lakik, tekintettel az ilyen ügyeknél gyakran felmerülő panaszokra, és az esetleges, törvény rendelte visszaszolgáltatási eljárásokra. Hogy mikor lehet, illetőleg nem lehet visszaszolgáltatásról szó, arra nézve a következő rendelkezések legyenek érvényben. Ha valaki olyan rabszolgát adott el, aki tüdővészben, vesekőben, nehéztüdőbetegségben vagy az úgynevezett szent betegségben,⁵³⁷ vagy esetleg más, laikusok számára nehezen felismerhető, testi vagy lelki betegségben szenved, mely sokáig elhúzódik és nehezen gyógyítható, ha orvosnak vagy tornamesternek adta el, akkor visszaadásról nem lehet szó,⁵³⁸ valamint akkor sem, ha úgy adta el, hogy előre megmondta az igazat. Ha azonban {b} szakértő adta el laikusnak, akkor a vevő fél éven belül visszaadhatja, kivéve a szent betegség esetét: mert ez esetben egy éven belül lehet a visszaadást eszközölni. Az ilyen ügyekben orvosok döntsenek, akiket a felek közös megállapodással választanak. Aki pedig a perben [417] {c} vesztes, az az eladási ár kétszeresét fizesse. Ha pedig magánember adta el magánembernek, éppúgy lehet szó visszaadásról, és éppúgy történjék a döntés, mint az előbb kifejtettük, azonban a vesztes fél csak az értékét magát tartozik megfizetni.

Ha pedig valaki tudatosan olyan rabszolgát ad el, aki már gyilkosságot követett el, de a vevő is tud róla, ilyen ügyletnél nem lehet visszaadásról szó; ha azonban a vevő nem tudott róla, akkor van lehetőség a visszaadásra, mielőtt észrevette a dolgot, a döntés pedig a törvények őrei közül az öt legfiatalabbnak a kezében legyen, s ha kiderül, hogy tudatosan járt el az eladó, köteles a vevő {d} házáat a magyarázók rendelkezése szerint a vérbűntől megtisztítani,⁵³⁹ valamint a vevőnek a vételár háromszorosát megtéríteni.

III. Aki pénzt [nomiszmá] vált, vagy bármilyen élő vagy élettelen dolgot pénzért cserél, mindent hamisítatlanul - a törvénnyel [nomosz] összhangban - adjon és kapjon. De miként a többi törvény előtt, hadd halljunk erről a büntettről is egy általános bevezetőt! Nos, mindenkinek tisztában kell lennie azzal, hogy a hamisítás a hazugsággal és csalással rokon, velük alkot egy fajt, mellyel kapcsolatban a tömeg helytelenül azt a fordulatot szokta {e} megjegyezni, hogy az ilyesmi „adott pillanatban” sokszor helyénvaló lehet; de hogy hol és mikor „adódik ez a pillanat”, azt homályban és meghatározatlanul hagyják, s így ez a szólam gyakran okoz nekik is, másoknak is bajt. A törvényhozónak azonban nem szabad meghatározatlanul hagynia, hanem ahogyan mindig ki kell jelölnie szűkebb vagy tágabb határokat, úgy most is világos {917} választóvonalakat kell húznia. Hazugságot, csalást, hamisítást - az isteneket bizonyosságul hívva - se szóval, se tettel senki el ne kövessen, ha nem akarja az istenek gyűlöletét magára vonni: márpedig ebbe a bűnbe esik az, aki hamis esküt téve nem törődik az istenekkel; továbbá az is, [418] aki a felette álló emberek szemébe hazudik. Felette állónak számítanak például a derekabb emberek a gyarlóbbakhoz képest, általában az öregek a fiatalokhoz, következésképp a szülők a gyermekeikhez képest, a férfiak a nőkhez és gyermekekhez, az előljárók az alájuk rendeltékhez képest. Az előljárókat általában tisztelni kell, minden más esetben is, de leginkább a város előljáróit - ahonnan ez a mostani gondolatmenetünk is kiindult. {b} Mert aki bármely dolgot meghamisít a piacon, az hazudik és csal, s amikor az isteneket is tanúul hívva esküszik, dacolva a piacfelügyelők törvényeivel és tiltásaival, sem az emberek előtt nem szégyelli magát, sem az isteneket nem féli. Természetesen úgy helyes, ha az ember nem szennyezi be az istenek nevét könnyedén, s nem viselkedik úgy, ahogyan a legtöbben az isteneket megillető tisztasággal és szentséggel szemben viselkedni szoktak. Ha azonban valaki nem hajlik e figyelmeztető intésre, íme, így szól a törvény: aki a piacon bármit is árusít, soha két {c} árat ne állapítson meg, hanem ha mondott egy árat, és azt nem kapja meg, úgy tesz helyesen, ha hazaviszi áruját; és ugyanezen a napon ne vigye az árat se följebb, se lejjebb.⁵⁴⁰ Az áruval kapcsolatban semmiféle esküdözés-

⁵³⁷ Az epilepsziában. A hippokratészi corpusban szereplő *A szent betegség* című traktátus mindenestre úgy fogalmaz, hogy a szent betegségben nincsen semmi szent, hanem ugyanúgy a természet okozza, mint más kórokat (1. 2).

⁵³⁸ Ők szakértőnek számítottak, vagyis fel kellett ismerjék a betegséget.

⁵³⁹ A rituális vétséget elkövető mindent beszennyez, amihez hozzáér, ezért az épületeket is meg kell tisztítani, ahol tartózkodott, vö. Sokolowski 1962, 115. o.; vö. 854.

⁵⁴⁰ Vagyis Platón betiltja az alkudozást, ami a görög világban a kereskedelem elválaszthatatlan része.

nek és dicsérgetésnek helye nincs. Ha pedig valaki megszegi e rendelkezéseket, amelyik polgár nyomára jön - ha legalább harmincéves -, büntesse meg az esküdözőt, verje el bántatlanul, ha ellenben nem törődik a dologgal, és nem engedelmeskedik a törvénynek, szidalmat érdemel a törvények elárulása miatt. Aki pedig {d} hamisított árut ad el, mert képtelen a mostani intésnek engedelmeskedni, ha valaki üzelve rájön, és rá tudja bizonyítani, a hatóság előtt bizonyítsa rá, s ez esetben ha rabszolga vagy metoikosz, őt illesse a hamisított áru; ha pedig polgár jött nyomára, ha nem bizonyítja rá a hamisítóra, tartsák rossz polgárnak, mint aki az isteneket rövidíti meg; ha pedig rábizonyította, ajánlja fel az árut a piacvédő isteneknek. Akiról pedig kiderül, hogy [419] {e} ilyesmit adott el, azonfelül, hogy megfosztják a hamisítványtól, ahány drachmára tartotta az áruját, ugyanannyi korbácsütést mérjen rá a piaci hirdető, de előbb hirdesse ki, hogy miért fogja kapni a bűnös az ütlegetek.

A hamisításokról és az árusok egyéb visszaéléseiről a piac felügyelői és a törvények őrei kérdezzék ki az egyes üzletágakban tapasztalattal rendelkező személyeket, majd ennek alapján foglalják írásba, mit kell az árusnak tennie, és mit nem szabad; és a piacon lévő hivatalos helyiségek előtt egy oszlopra írva helyezték el ezeket mint a piaci forgalomra vonatkozó, nyilvánosságra szánt közérdekű törvényeket. {918}

A városfelügyelők teendőiről az előbbieken már eleget szoltunk; ha további szabályozásra merülne föl igény, a törvények őreivel közösen állapítsák meg és írják fel azt, ami eddig nézetük szerint hiányzott, egy oszlopra, amelyet hivatali helyiségükben helyezzenek el, s amely a hivatalukra vonatkozó régi és új törvényes rendelkezéseket tartalmazza.

IV. A hamisítók üzelveinek tárgyalása után nyomban következhet a kiskereskedelmi tevékenység megbeszélése. Erre az egész tevékenységi körre vonatkozólag először indoklással is ellátott tanácsot adunk, ezután állapítjuk meg az idevonatkozó törvényt. {b}

A kiskereskedelem általában - legalábbis eredeti természete szerint - nem az államok kárára keletkezett, sőt éppen ellenkezőleg: mert hogyan volna a társadalom jótevője mindenki, aki a bármiféle javak birtoklásában mutató aránytalanságot és egyenetlen eloszlást egyenletessé és arányossá igyekszik tenni? Ezt a célt szolgálja - el kell ismernünk - a pénz is, és ebben kell látnunk a kereskedő hivatását is. Ugyanezt a szerepet tölti be a napszámos, a fogadós és a többi - hol nagyobb, {c} hol kisebb megbecsüléssel járó - foglalkozás: a szükségletek kielégítését szolgálják, és a javak kiegyenlítését mozdítják elő.

Mi az oka tehát annak, hogy ez a foglalkozási kör nem látszik szépnek és tiszteletre méltónak, mi keverte rossz hírbe? Vegyük szemügyre ezt a kérdést, hogy ha nem is [420] teljesen, de legalább részben orvosolni tudjuk törvény-hozásunkkal. Nem lesz könnyű feladat, attól tartok, s nem kis bátorság is kell hozzá.

KLEINIASZ: Hogy érted ezt?

ATHÉNI: Kedves Kleiniasz, nagyon kevés az olyan ember, aki eleve olyan ritka természettel van megáldva és olyan kitűnő nevelésben részesült, hogy ennek {d} köszönhetően képes mérsékletet tanúsítani a szükségletekkel és vágyakkal szemben, és akkor sem veszi el a fejét, amikor nagy vagyont szerezhetne, és a sok helyett beéri az elegendővel. Az emberek többsége éppen ellenkezőleg viselkedik: mértéktelen az igényeiben, a haszonszerzésben pedig még akkor sem fogja inkább vissza magát, ha lehetősége volna mérsékelt nyereséghez jutnia, s innen van az, hogy oly rossz hírű és már-már szégyenletes foglalkozás a kis- és nagykereskedelem, a fogadói tevékenység és ami még vele összefügg. Mert ha valaki (ami soha ne következzen be, és reméljük, nem is fog!) arra {e} kényszerítené a minden tekintetben legkiválóbb férfiakat (még kimondani is nevetséges, de azért kimondjuk), hogy egy bizonyos ideig fogadósok legyenek, vagy boltosok, vagy valami efféle foglalkozást űzzenek, avagy derék nők is belekóstolnának a végzet rendelése folytán egy ilyen foglalkozásba, akkor belátnánk, hogy a szóban forgó mesterségek mindegyike mennyire kedves és szeretetre méltó is lehet, ha talpig becsületes emberek űzik őket, és olyan tiszteletet érezhet irántuk az ember, mint saját anyja vagy dajkája iránt. Manapság azonban elhagyatott helyekre építenek {919} szállásokat üzleti céllal, ahová mindenfelől csak hosszú út után lehet eljutni, s ahol először kellemes pihenőhellyel fogadják a rászoruló vagy a zord vihar elől betérő utazókat, védett menedéket nyújtanak számukra, vagy hőség idején felfrissülést - ámde ezek után nem, mint barátokkal szemben illenék, kedves

vendégajándékokkal fejezik be a barátságosnak induló vendéglátást, hanem mint valami foglyul ejtett ellenséget, jogtalan és vérlázítóan {b} magas váltságdíj ellenében eresztik szabadon. Nos, ezek és a hasonló, e foglalkozási ágakban elkövetett túlkapások [421] idézték elő az emberi szükségletek kielégítésére hivatott foglalkozások rossz hírét.

Ezek ellen mindig meg kell találni az orvosszert a törvényhozónak. Azonban igaza van annak a régi mondásnak, hogy „kettővel kétfelé nehéz a harc”, akár betegség, akár másvalami az ellenfél. A most szóban forgó harc is {c} két ellenfél, a szegénység és gazdagság ellen folyik, az utóbbi a kényelemmel rontja meg az emberek lelkét, az előbbi viszont a szenvedések révén irt ki belőle minden szégyenérzetet. Milyen segítséget lehet tehát találni e betegség ellen egy értelmesen gondolkodó városállamban? Először is azt, hogy igyekezzünk lehetőleg minél kevesebb kereskedő segítségét igénybe venni, továbbá, hogy olyan személyekre bizzuk ezt a foglalkozást, akiknek elzüllése nem okoz hatalmas károkat a városnak; {d} végül módot kell találni arra, hogy akik e foglalkozásokra adják a fejüket, azoknak a jellemét ne fertőzhesse meg könnyen gátlástalan kalmárszellem.

Ezek után jó szerencse mellett fektessük le az idevágó törvényt: azon magnésziaiak közül, kiket az isten útnak indított⁵⁴¹ és új hazába telepített, akik az ötezer-negyven teleknek és tűzhelynek tulajdonosai, ezek közül senki se legyen se kiskereskedő, se nagykereskedő, se {e} jószántából, se szükségből, se semmiféle szolgálatot magánemberek részére ne vállaljon, akik azt nem viszonzazzák hasonló szolgálattal, kivéve apját, anyját s a felmenő rokonságot, s általában a nála idősebb szabad embereket; ezeknek tehet szabad emberhez méltó módon szolgálatokat. Azt viszont, hogy mi méltó szabad emberhez, és mi nem, törvényben nem könnyű pontosan meghatározni; ezt tehát azok helyeslése és ellenszenve döntse el, akik a kiválóság díját⁵⁴² elnyerték. Aki azonban mégis valami úton-módon [422] szabad emberhez méltatlan üzletelésbe keveredik, bárki vádolja be nemzetségének meggyalázása címén azok előtt, kik erényük folytán első helyen állnak; s ha csakugyan úgy látszik, hogy méltatlan foglalkozással szennyezte be ősi tűzhelyét, egy évre vessék börtönbe, hogy elmenjen a kedve az ilyesmitől. S ha visszaesik a {920} hibájába, kétévi börtönnel lakoljon, s valahányszor rajtakapják, mindig az előző idő kétszeresét töltsse a börtönben.

A második törvény a következő legyen: kereskedelmi tevékenységet csak metoikosz vagy idegen folytathat.⁵⁴³ A harmadik törvény pedig így szóljon: annak érdekében, hogy az ilyen foglalkozású emberek a lehető legjobb vagy legalábbis legkevésbé hitvány társaink legyenek a városban, a törvények őreinek meg kell érteniük, hogy ők nem csak azok felett tartoznak őrködni, akiket könnyebb visszatartani a törvényszegéstől és a rossz {b} úttól, mert származásuk és nevelésük a jóra irányítja őket, hanem még inkább kell vigyázniuk azokra, akik nem ilyenek, és olyan foglalkozást űznek, ami erősen hajlamossá teszi az embereket a hitványságra.

Minthogy pedig a kiskereskedés sokféle, és sok foglalkozást foglal magában, azok ügyében, akikre gondos átvizsgálás után láthatólag nagy szükség van a városban, {c} üljenek össze a törvény őrői az egyes üzletágak szakértőivel - úgy, ahogyan az előbb a hamisítással, egy ezzel rokonságban álló dologgal kapcsolatban elrendeltük -, és állapítsák meg, mekkora költség és bevétel esetén van a kereskedőnek szolid haszna; s az így adódó költséget és bevételt foglalják írásba, és őrködjenek betartása fölött mind a piacfelügyelők, mind a városfelügyelők és a mezők felügyelői.⁵⁴⁴ A kereskedés így valószínűleg minden érintett számára kifizetődő lesz, és a legkisebb [423] mértékben sérti azok érdekeit, akik a városban ezzel foglalkoznak. {d}

⁵⁴¹ Így érti például Stallbaum és Diés, Bury és Pangle viszont „kigyógyítottak”. (B. G.)

⁵⁴² Ezt a kitüntetést polgári érdemek vagy katonai vitézség alapján szavazza meg a nép (921 e - 922 a). Az Athéni többször utal rá, kik érdemlik meg (730 d, 829 c és 943 c), még többször, hogy kiket fosztanak meg a díj odaítélésének lehetőségétől (935 b, 943 b, 952 d és 966 d), de kimerítő listát nem ad.

⁵⁴³ Kereskedelem még Spártában is létezett, igaz, nem a spártai polgárok, hanem a *perioikoszok* (körül lakók) kezében. A legtöbb városban a *metoikoszok* játszottak meghatározó szerepet a kereskedelemben.

⁵⁴⁴ Vagyis ármaximáló rendeletet alkotnak. A gondolat nem állt távol az athéniaktól, legalábbis ami a gabona árának rögzítését illeti. Az alapvető élelmiszereket leszámítva azonban, minden vita ellenére, úgy tűnik, a görög piac szabad volt, és valóban piaci viszonyokat fejezett ki.

V. Ha valaki szerződéses megállapodást kötött, és nem a megállapodás értelmében jár el - kivéve, ha törvények vagy néphatározat akadályozza a teljesítést, vagy jogtalan kényszer hatása alatt kötötte a megállapodást, vagy váratlan esemény akarata ellenére akadályozza meg -, a nem teljesített megállapodásokból származó peres ügyekben a törzsek törvényszékei illetékesek, ha ugyan választott békebírák vagy szomszédok már előzőleg nem intézték el az ügyet.

A kézművesek testülete Héphaisztosznak és {e} Athénének⁵⁴⁵ van szentelve, akik az életünket mesterségekkel gazdagították. Arész és Athéné szolgálai viszont azok, akik a kézművesek műveit más, védelmi művészetekkel megóvják; tehát ezeknek a testülete is méltán van e két istennek szentelve. Mindnyájan egész életükben az országot és a népet szolgálják: emezek a katonai megmozdulások irányításával, amazok pedig szerszámok és egyéb eszközök előállításával fizetség fejében. Nem illik tehát hozzájuk, hogy mesterségük dolgaiban hazudjanak vagy csaljanak, mert tisztelniük kell az isteneket mint őseiket. {921}

Ha tehát valamelyik kézműves hanyagságból nem készíti el a munkát kitűzött időre, nem tisztelve az istent, kinek megélhetését köszönheti, mert esztelenül arra számít, hogy az isten, mint rokona, elnéző lesz iránta - először is az istennek köteles büntetést lerónia, másodszor pedig a következő törvény vonatkozzék rá: tartozik annak a munkának az árával, melynek megrendelőjét becsapta, és a munkát ingyen újra meg kell csinálnia kitűzött időre. {b}

Aki munkát vállal, annak a törvény ugyanazt a tanácsot adja, amit az eladóknak adott: ne próbálja a kelleténél többre értékelni, hanem egyszerűen kérje a valódi [424] értéket - hiszen a kézműves pontosan ismeri munkája értékét. Szabad emberek városában tehát nem szabad előfordulnia annak, hogy éppen a kézműves a művészetét, tehát egy természeténél fogva világos és hazugságot nem tűrő dolgot, arra próbálja felhasználni, hogy mesterkedéseivel rászedje a laikusokat; de ha mégis valakit kár ér, a károsult pert indíthat az őt igazságtalanul megkárosító személy ellen.

Ha viszont a megrendelő nem fizeti meg a {c} kézművesnek a munkadíjat a törvényesen kötött megállapodás szerint, nem tisztelve a városvédő Zeuszt és Athénét,⁵⁴⁶ kik részesei az állami közösségnek, hanem hitvány nyereség iránti vágyból nagy közösséget bont meg, a törvény és az istenek siessenek az állami élet összetartó kötelékének segítségére: aki az elkészített munka átvétele után nem fizeti ki az árát a megállapított időn belül, azon a kétszeresét kell behajtani. S ha egy év is eltelik - noha államunkban egyébként a kölcsönadott összegek után nem {d} jár kamat -, az ilyen adós minden drachma után havonta egy obolosz kamatot fizessen,⁵⁴⁷ s ilyen peres ügyekben a törzsi törvényszékek illetékesek.

S ha már a mesteremberekről általában esik szó, méltó megemlítenünk - ha csak mellékesen is - a hadi mesterségek képviselőit is, hisz nekik köszönheti a város a biztonságát:⁵⁴⁸ a hadvezéreket és más katonai szakembereket. Aki tehát a többi mesteremberhez hasonlóan nekik is, mint szintén a közösség hasznára lévő mesterembereknek⁵⁴⁹ - amennyiben közülük valaki egy olyan munkára vállalkozik, amely a köz javát szolgálja, akár önként, {e} akár parancsra, és ezt a munkát szépen végrehajtja - megadja a jogos tiszteletet (mert ez a katona méltó bére), [425] azt a törvény örök dicséretben fogja részesíteni; aki viszont nem adja meg, noha előzőleg maradéktalanul teljesítettek számára egy katonai feladatot, azt a törvény megrovásban részesíti. Ez a törvény, mely dicséretet és szidalmat helyez kilátásba, csak ajánlás formájában, nem kényszerítő erővel {922} írja elő a polgárok minél szélesebb rétegei számára, hogy azokat a derék férfiakat, kik bátorságukkal vagy haditudományukkal védik az egész város biztonságát, második helyen tiszteljék. Mert az első és legnagyobb megbecsülés azoknak adassék, akik a nagy törvényhozók rendelkezéseit különösen tiszteletben tartják.

⁵⁴⁵ Héphaisztosz volt a fémmegmunkálók védője, de Athéné is fontos munkákra, pl. a szövésre, tanította meg az emberiséget. Athénban az Agorán, a kovácsok és fémöntők negyedében állt Héphaisztosz temploma.

⁵⁴⁶ Athénon kívül Spártát is ez a két isten védi a *rhétra* nevű alaptörvény szerint.

⁵⁴⁷ Egy drachma hat oboloszból állt, vagyis egy év alatt egy drachma kamata 12 obolosz, vagyis két drachma volt, ami évi 200%-os kamatnak felel meg.

⁵⁴⁸ Vö. *Az állam* 520 a.

⁵⁴⁹ A mesterember (*démiurgosz*) eredeti jelentése „köz munkás”. (B. G.)

VI. Ezzel szinte már a végére is értünk a legfontosabb szerződéses ügyletek szabályozásának, amelyeket az emberek egymással kötni szoktak; egyedül az árvák ügye és a gyámoknak az árvákról való gondoskodása maradt {b} hátra. A most tárgyalt dolgok után tehát ezeket szükséges feltétlenül rendezni valahogy. A kiindulópontot egyrészt a haláluk előtt végrendelkezők kívánságai jelentik, másrészt azok esetében, akik egyáltalán nem végrendelkeztek, a véletlenül előállt körülmények. Feltétlen szükségességről beszéltem, Kleiniasz barátom, mert tudom, milyen bonyolultak és nehezen kezelhetők ezek az ügyek. Rendezés nélkül azonban nem lehet őket hagyni. Hiszen az emberek sok olyasmiben rendelkeznének, ami egymással nem fér össze, vagy ami a törvényekkel vagy az életben maradottak szándékaival és tulajdonságaival, sőt a végrendelkezés előtti saját korábbi énjükkel ellentétben áll - ha valaki korlátlan lehetőséget adna {c} arra, hogy a végrendelet úgy legyen érvényes, ahogyan azt az illető meghozta, bármilyen állapotban volt is életének végén.⁵⁵⁰ Mert bizony a legtöbben már szellemi képességeink híján és megtört lelkiállapotban vagyunk, mikor halálunkat közeledni érezzük. [426]

KLEINIASZ: Hogy érted ezt, barátom?

ATHÉNI: Nehéz ám mit kezdeni, barátom, egy halni készülő emberrel! Tele van panasszal, és dühét a törvényhozó ellen fordítja.

KLEINIASZ: Hogyhogy?

ATHÉNI: Mindenről korlátlanul szeretne rendelkezni, {d} emiatt szokott felháborodottan beszélni.

KLEINIASZ: És mit?

ATHÉNI: „Mégiscsak szörnyűség, ó, istenek - fakad ki -, ha nem adhatom a magamét annak, akinek akarom, és nem vehetem el attól, akire nem akarom hagyni! Nem adhatok kedvem szerint az egyiknek többet, a másinak kevesebbet, kinek-kinek aszerint, hogy melyikük bizonyult rossznak hozzám, és melyikük jónak; hiszen alaposan kipróbálhattam őket betegségeimben, öregségemben és mindenféle egyéb bajomban.”

KLEINIASZ: Hát nincs igazuk, barátom, ha így beszélnek?

ATHÉNI: Én úgy látom, Kleiniasz barátom, hogy {e} lágyszívű emberek voltak a régi törvényhozók, és szűk látókörűen az emberi dolgoknak csak kis részét vették figyelembe, amikor meghozták törvényeiket.

KLEINIASZ: Hogy érted ezt?

ATHÉNI: Ők bizony, barátom, az előbb említett szemrehányásoktól féltükben hozták meg azt a törvényt, hogy a maga vagyona felől ki-ki úgy végrendelkezhessen, ahogyan éppen akar⁵⁵¹ - én azonban veled együtt megfelelőbb {923} választ fogok adni azoknak, kik a te városodban halni készülnek.

KLEINIASZ: Milyen választ? [427]

ATHÉNI: „Ó, barátaim - így fogunk szólni -, ti valóban egy napig élő lények, nehéz most nektek kiigazodni a saját dolgaitok között, s hozzá még önmagatokat is megismerni, ahogyan a Püthia felirata is kívánja.⁵⁵² Én, a ti törvényhozótok, a magam részéről azt állítom, hogy sem ti nem vagytok önmagatokéi, sem a vagyonotok nem a tiétek, hanem az egész nemzetségeteké, mind az előzőé, {b} mind az elkövetkezendőé, de még inkább a városé egész nemzetségetek is, és vagyonotok is. Márpedig ha ez így van, akkor nem fogok hozzájárulni ahhoz, hogy valaki benneteket, mikor öregség vagy betegség folytán megingott lelki egyensúlyotok, hízélgéssel behálózva arra vegyen rá, hogy ne úgy végrendelkezzetek, ahogyan az helyes és üdvös - nem

⁵⁵⁰ Szolón törvénye értelmében a végrendelet és az adományozás csak akkor volt érvényes, ha az adományozó „nem elmebeteg vagy öreg, vagy [nem] asszony bírta rá” az adományozásra, vö. *Az athéni állam* 35.2; Plutarkhosz: *Szolón* 21. Spártában Kr. e. 401-től vezették be a szabad végrendelkezést.

⁵⁵¹ A Szolón előtti időkben a családi vagyont automatikusan örökölték a fiúgyermek (valamennyien!), gyermektelenség esetén pedig az elhunyt legközelebbi férfi rokona (csak lányutód esetén a helyzet bonyolultabb volt, ld. alább). Szolón adott először lehetőséget arra, hogy a gyermektelenek maguk döntsék el, kit adoptálnak és tesznek meg örökösnek (vö. Plutarkhosz: *Szolón* 21). Magnésziában a helyzetet gyökeresen megváltoztatja, hogy a birtok oszthatatlan, tehát a több fiúgyermekkel rendelkező polgárnak is ki kell jelölnie egyetlen örökösét. (B. G.)

⁵⁵² Delphoiban, Apollón templomán olvasható a híres tanács: „Ismerd meg önmagad!”

fogom ezt túrni, hanem arra való tekintettel fogok törvényt hozni, ami az egész városnak és benne a nemzetségnek a legjobb; az egyén érdekét és kívánságát viszont az igazságnak megfelelően kisebb jelentőségűnek fogom tekinteni. Ti pedig irántunk megengesztelődve és jó lélekkel induljatok oda, ahova az {c} emberi természet szerint most indulóban vagytok; nekünk minden egyéb javatokra gondunk lesz, nem pedig csak az egyikre, a másikra viszont nem, hanem minden erőnkkel gondot viselünk rájuk." Ez legyen a megnyugtató bevezetés élők és halál küszöbén állók számára, Kleiniasz barátom; a törvény maga pedig a következőképp szóljon.

VII. Aki vagyona felől végrendelkezik, ha gyermekei vannak, először is jelölje ki, hogy fiai közül melyiket akarja birtokának örökösévé tenni; ha pedig többi fia közül {d} valamelyiket egy másik polgárnak akarja adoptálás végett átengedni, ezt is foglalja végrendeletébe; ha pedig marad fiai közül olyan, akinek adoptálás révén sem jut földbirtok, de reménye van arra, hogy a törvény szerint gyarmatba küldik ki, ennek hagyományozhat az apa egyéb vagyonából annyit, amennyit csak akar, kivéve persze az ősi birtokot és annak teljes felszerelését; s ha több ilyen fia van, az apa tetszése szerint oszthatja fel közöttük a [428] vagyonát, amiye csak a birtokon felül még van. Amelyik fiának azonban ház és föld jutott, annak ne adjon vagyonából, éppígy az olyan lánynak sem, akinek már van {e} eljegyzett vőlegénye; akinek ellenben még nincs, annak adjon. Ha pedig a végrendelet lezárása után kiderül, hogy valamelyik fiának vagy lányának mégis jutott honi birtokrész, az illető engedje át a végrendeletben foglalt birtokot a végrendelkező örökösének. Ha pedig fia nem marad, csak lányai, akkor a végrendelkező, amelyik lánya számára férjet akar kijelölni, az illetőt fogadja fiává, s tegye családi birtokának örökösévé. Ha pedig fia még gyermekkorában, mielőtt a férfiak közé felvételre volna, meghal - akár vér szerinti, akár fogadott fiúról van szó -, az ilyen esetre is gondolva rendelkezék a végrendelet írója, hogy második helyen kit kell fiának tekinteni jobb {924} szerencse reményében.

Ha pedig valaki teljesen gyermektelen létre végrendelkezik, a birtokon felül szerzett vagyonának a tizedrészét különítheti el és adományozhatja annak, akinek akarja. A többi azonban mindet fogadott fiának hagyományozza,⁵⁵³ hogy annak részéről szemrehányás ne érhesse, és fia kegyelettel érezzen iránta a törvénnyel összhangban. Akinek pedig gyermekei még kiskorúak és gyámokra van szükségük, ha az illető úgy hal meg, hogy végrendelkezik, és gyámokat jelöl ki gyermekei számára, akik e tisztet készséggel elfogadják, annyi és olyan {b} gyámot jelölhet ki, ahányat csak akar, és a gyámok kiválasztása a végrendelet rendelkezése szerint lesz érvényes; ha azonban vagy egyáltalán nem végrendelkezett, vagy a gyámok kijelölése hiányzik a végrendeletből, akkor azok jogosultak a gyámi tisztre, akik az apai és anyai részről a legközelebbi rokonok, mégpedig kettő apai, kettő anyai részről, egy pedig az elhunyt barátai közül, s ezeket szükség esetén a törvények őrei válasszák ki az árvák számára. [429] {c} Az egész gyám- és árvaügyre a törvények őrei közül a legidősebb tizenöt ügyeljen fel kor szerint, hármasával váltva fel egymást, úgyhogy évenként hárman-hárman lássák el a felügyeletet, amíg csak az öt éves periódus le nem telik; és ebben lehetőleg ne legyen megszakítás.

Aki pedig úgy hal meg, hogy egyáltalán nem végrendelkezett, és olyan gyermekek maradnak utána, kiknek gyámságra van szükségük, támogatásra szoruló helyzetükben a gyermekek számára ugyanezek a törvények {d} álljanak rendelkezésükre; ha pedig egy ilyen váratlanul elhunyt ember csak lányokat hagy hátra, legyen elnézéssel a törvényhozó iránt, ha lányai kiházásításánál a felmerülő három szempont közül csak kettőt vehet tekintetbe, nevezetesen csak a rokonság közeli voltára és a családi birtok fenntartására van gondja, a harmadik szempontot viszont mellőzi, amelyet az apa szem előtt tartott volna, hogy jelleme és erkölcsi alapján válasszon az összes {e} polgárok sorából önmagának rá érdemes fiút, leányának pedig vőlegényt - e szempontot a törvényhozónak mellőznie kell, mert ő képtelen ilyen vizsgálódást végezni. Szükségből tehát a következő törvény legyen érvényes az ilyen esetre vonatkozólag: ha lányai maradnak annak, aki végrendelkezés nélkül halt meg, akkor az elhunytnak vagy egy apától való fivére vegye nőül a lányát, s kapja meg vele együtt a az elhunyt birtokát, vagy egy anyától való

⁵⁵³ A krétai törvény más volt. A gortüni törvények szerint az egyedüli örökbefogadott mindent örökölt, ha teljesítette az örökhagyó kötelezettségeit, de ha voltak vér szerinti utódok is, akkor csak a leányrésznek megfelelő birtokot kaphatott, vö. Németh Gy. (szerk.) 2003, 109. o.

fivére, akinek magának nincs birtoka.⁵⁵⁴ Ha pedig az elhunyt fivére nincs ebben a helyzetben, akkor ennek a fia cselekedjék így, ha egymáshoz illő korban vannak. Ha pedig egyik eset sem áll fenn, ellenben az elhunyt nővérének van egy fia, az járjon el így. Negyedik helyen áll az elhunyt apjának fivére, ötödik helyen ennek a fia, hatodik helyen pedig atyja nővérének a fia, s így haladjon tovább a sor a rokonság közelségének {925} foka szerint, ha valaki után leánygyermek maradt, a testvéreken és unokaöccsökon át fölfelé haladva, [430] mégpedig úgy, hogy egy nemzedéken belül mindig a férfiág jogosult a női ág előtt.

A házasság idejének alkalmas vagy alkalmatlan voltát bírói vizsgálat döntse el, úgy, hogy a férfiakat teljesen meztelenül, a nőket pedig köldökig meztelenül szemléli meg.⁵⁵⁵

Ha pedig a rokonok közt nem akad férjnek alkalmas ember, le egészen az elhunyt fivérének unokáiig és a nagyapja gyermekeiig, akkor az legyen az elhunyt birtokának örököse és leányának férje, akit a leány önként {b} választ a gyámok beleegyezésével a többi polgár közül, hogyha az is hajlandó e házasságra. De még további bonyodalmak is előfordulhatnak: megeshet, hogy magában a városban nem akad megfelelő férj; ha tehát a leány helybeliek hiányában kinéz magának valakit, aki gyarmatosnak van elküldve, és kedvére volna, ha az lenne az atyai birtok örököse⁵⁵⁶ - ha az illető rokon, úgy a törvény értelmében foglalja el az örökséget; ha azonban nem tartozik {c} a nemzetséghez, csak akkor jogosult a lánynak és a gyámoknak választása alapján a lányt nőül venni és hazatérve a birtokot átvenni, ha a városban nincs a lánynak rokona. Ha pedig sem fiú-, sem leánygyermek nincs annak, aki végrendelkezés nélkül hunyt el, ilyen esetben a fenti törvény érvényes, de a nemzetségből egy nő és egy férfi, mint házastársak, lépjenek be az elhagyatott hajlékba, s övék legyen jogerősen a birtok, mégpedig első helyen jogosult erre az elhunyt nővére, majd fivérének a lánya, {d} harmadik helyen pedig nővérének a leánya, negyedik helyen atyjának nővére, ötödik helyen atyja fivérének a [431] lánya, hatodik helyen pedig atyja nővérének a lánya; ezek aztán a rokonság közeli voltán alapuló jog szerint azokkal lépjenek házasságra, akiket a nemzetség férfi tagjai közül az előbb részletes sorrendben kijelöltünk.

De ne titkoljuk el önmagunk előtt az ilyen törvényekkel járó nehézségeket, hogy milyen súlyos dolog az, mikor a törvény elrendeli, hogy az elhunyt fivére a rokonság {e} rendjén legközelebbi hozzátartozója vegye nőül a rokon lányt, s hogy az a látszat alakul ki, hogy a törvény nem gondol arra, mily sok akadály lehet az emberek között az efféle rendelkezéseknek, úgyhogy az illető nem hajlandó eleget tenni a törvénynek, hanem inkább hajlandó bármit is elszenvetni, csak ne kelljen olyasvalakivel házasságot kötnie, akinél testi betegség, vagy csonkaság-bénaság, vagy szellemi fogyatékoság forog fenn. A törvényhozó könnyen keveredhetik olyan hírbe, hogy mindezekkel mit sem törődik, pedig nem így áll a dolog. Legyen tehát e törvényhez egy olyan bevezetés, mely egyaránt szól a törvényhozó és a törvény alá eső fél érdekében, mely egyrészt megértést kér a törvényhozó {926} számára az érdekeltektől, amiért a közérdeket tartva szem előtt, nem törődhet ugyanakkor az egyéni életben előfordulható esetekkel; másrészt megértést kér az érdekeltek számára is, amiért előreláthatólag néha nem fogják tudni teljesíteni a törvényhozó oly rendelkezéseit, amelyeket az egyes eseteket előre nem láthatva rendelt el.

KLEINIASZ: Mi volna tehát a legmegfelelőbb rendelkezés az ilyen esetekre vonatkozólag?

ATHÉNI: Választott bírakat kell kijelölni, Kleiniasz barátom, az ilyen törvények és a törvény által érintettek számára.

KLEINIASZ: Hogy érted ezt? {b}

ATHÉNI: Megeshet, hogy egy gazdag apa unokaöccse nem hajlandó a nagybátyja leányát elvenni, mert nagyravágyó tervei vannak és előkelőbb házasságon töri a fejét. De az is megeshet, hogy

⁵⁵⁴ A gortüni törvények ugyanígy rendelkeznek, különösen részletesen szabályozzák az örökösök helyzetét. Szolón törvényéhez vö. Plutarkhosz: *Szolón* 20.

⁵⁵⁵ Vagyis hogy nemzésre, illetve szülésre képes korban és állapotban vannak-e. A gortüni törvények szerint, ha a kiszemelt vőlegény még serdületlen, meg kell várni, amíg felserdül. Ha az örökös nő nem tud várni, korban alkalmasabb rokont keresnek. Egy feleségnek ugyanis Szolón törvénye szerint joga van arra, hogy férje havonta háromszor vele háljon. Nyilván a közösség érdekében sem lehetett olyan férfihoz adni, aki erre képtelennek bizonyult.

⁵⁵⁶ A gortüni törvények erre az esetre már teljes választási szabadságot adnak az örökösöknek.

azért kénytelen valaki szembehelyezkedni a törvénnyel, mert a törvényhozó rendelkezése a legnagyobb szerencsétlenséget okozná, ha például arra kényszerítené, hogy elmebeteg rokonát vegye [432] nőül, vagy olyasvalakit, aki egyéb súlyos testi vagy szellemi csapással van megverve, amik elviselhetetlenné teszik az életét. Tehát a következő fejtegetésünk legyen törvényerejű ezekre vonatkozólag: ha valaki panaszt emel {c} a végrendekezésről szóló törvényekre, különösen azok házasságra vonatkozó rendelkezései miatt, arra hivatkozva, hogy ha élne, maga a törvényhozó sem kényszerítené házasságkötésre azokat, akiket most e kényszer sújt, a rokonok vagy gyámok közül valaki azonban ragaszkodik a házasságkötéshez, akkor mondassék ki, hogy a törvényhozó az árvák atyjául és ügyeikben választott bírául jelölte ki a tizenöt törvényőrt; a szemben álló felek tehát {d} forduljanak őhozzájuk, vitás ügyüket rendezzék el általuk, ítéletüket pedig fogadják el jogerősnek.⁵⁵⁷ Akik azonban a törvények őreinél magasabb hatósághoz akarnak fordulni, a válogatott bírák ítélőszéke elé vigyék az ügyet, és azoktól kérjenek döntést a vitás kérdésben. S aki alulmarad, azt részesítse alapos és megszegényítő fejmosásban a törvényhozó, olyan büntetésben, ami értelmes ember számára sok pénznél is súlyosabb büntetés.

VIII. Az árva gyermekeknek mintegy másodszor is meg {e} kell születniük. Az első születést követő gondozásról és nevelésről már szoltunk; most módot kell találni arra, [433] hogy a második születés után, mikor szülői gondozás nélkül elhagyatva maradnak, miképpen lehetne az árvák sorsa a legkevésbé szánalomra méltó. Először is törvényhozásunkkal a törvények őreit állítjuk melléjük, hogy édesapjuknál ne alábbvaló atyáik legyenek, és elrendeljük, hogy évenként felváltva, mint a saját gyermekeikről gondoskodjanak róluk - ezek után pedig az árvák gondozása ügyében mind hozzájuk, mind a gyámokhoz a következő megfelelő bevezető szavakat intézzük. {927}

Úgy látom, erre is állnak azok az előbbi fejtegetéseink, amelyek szerint az elhunytak lelkének a halál után is van ereje arra, hogy az emberi dolgokkal törődjék; ennek magyarázata igaz ugyan, de hosszadalmas, s így higgyünk csak az erről szóló mondáknak, hiszen annyi van belőlük és olyan régiek; de higgyük el a törvényhozóknak is, hogy így van, ha nem tűnik teljes képtelenségnek. {b} Ha pedig ezek természetszerűen így vannak, akkor először is féljék az égi isteneket, akik észreveszik az árvák elhagyatottságát, és e tekintetben élesen látnak és élesen hallanak, és jóindulatúak azok iránt, akik e téren igazságosak, viszont haragjukkal sújtják azokat, akik az árvákkal és elhagyottakkal szemben dölyfösen viselkednek, hiszen az árvák ügyét tartják a legfontosabb és legszentebb letétnek; továbbá féljék az elpihentek szellemeit, akiknek természetükben rejlik az, hogy ivadékaikra különösen gondot viseljenek, és jóindulatúak azok iránt, kik utódaikat megbecsülik, viszont haragusznak azokra, kik ezeket semmibe sem veszik; végül gondoljanak azokra is, kik életben vannak még, de öregek, és a legnagyobb tiszteletben állnak: mert ahol egy állami közösség {c} jó törvények alatt virágzik, ott az unokák az öregeket szeretik és tisztelik, s így boldogan és örömben élnek. Mindezekre ügyeljen minden gyám és tisztviselő, akinek csak egy kis belátása is van, és óvatos körültekintéssel járjon el az árvák gondozása és nevelése terén, s minden erejével úgy tegyen jót velük, mintha önmagának és hozzátartozóinak gyűjtene szeretetadományt.⁵⁵⁸ Aki tehát [434] engedelmeskedik a törvény előtt elhangzó intésnek és nem vét az árvák ellen, az nem is fogja tapasztalni a törvényhozó

⁵⁵⁷ A gortüni törvényekben a bíróság kényszeríti a kiszemelt vőlegényt, hogy vegye el két hónapon belül az örökösnőt. Ha azonban akkor sem teszi meg, a nő máshoz mehet. Szolón következőképpen rendelkezik (Démoszthenész 43. 54): „Az örökösnők közül, akik a *thészek* osztályába tartoznak: ha nem akarja feleségül venni a nemzetségből a legközelebbi férfi rokon, házassítsa ki, hozományul adva a *pentakosziomedimnosz* ötszáz drachmát, a *hippeusz* háromszázat, a *zeugitész* pedig százötvenet. Ha pedig többen vannak ugyanabban a nemzetségből, az örökösnőnek rész szerint adjon hozományt mindegyik. Ha pedig több nő van, nem kötelező egynél többet kiházasítani a nemzetségnek, hanem mindig a legközelebbi férfi rokon házassítsa ki, vagy ő maga vegye feleségül. Ha a nemzetségbeli legközelebbi férfi rokon se feleségül nem veszi, se ki nem házassítja, az arkhón kötelezze őt arra, hogy vagy maga vegye feleségül, vagy házassítsa ki. Ha pedig az arkhón nem kötelezi őt erre, fizessen büntetésül ezer drachmát Hérának szentelve. Feljelengeti az arkhónnak azt, aki kötelességét nem teljesíti, aki csak akarja.”

⁵⁵⁸ *Eranoszt*, vö. 915 e.

haragját; aki ellenben nem ért a szóból, és {d} megrövidít valakit, kinek sem apja, sem anyja, kétszer annyi kártérítést fizessen, mint az, aki olyan gyermekkel szemben viselkedett gonoszul, kinek szülei még élnek.

Ami mármost magát a törvényhozást illeti az árvagyámok és a gyámok működését ellenőrző hatóságok⁵⁵⁹ számára, ha nem volna előttük példa a szabad gyermekek gondozására és nevelésére - annak köszönhetően, hogy maguk is nevelik a saját gyermekeiket, és gondozzák a e saját vagyonukat -, és ezenkívül nem volnának kifejezett törvények e kérdésekre vonatkozólag, akkor volna némi értelme, hogy külön - speciális jellegűknél fogva jelentősen különböző - törvényeket hozzunk a gyámok részére, és különleges rendelkezésekkel tegyük eltérővé az árvák életét a többi gyermekétől. Azonban az árvákkal való bánásmód mindezen szempontokból nálunk nem nagyon különbözik az apai vezetéstől, bár a megbecsültsége vagy éppen lenézettsége és a gondozás színvonala szempontjából jelenleg semmiképpen sincs vele azonos szinten - épp ezért fektet erre a pontra különös {928} hangsúlyt ösztönzéseiben és fenyegetéseiben az árvaügyi törvény. Emellett még a következő fenyegetés is helyénvaló lehet: aki egy leány- vagy fiúgyermek gyámja, és aki a törvények őrei közül egy gyám fölött gyakorol ellenőrzést, úgy szeresse az árvaságra jutott gyermeket, mint a magáét, és úgy gondozza a gyámsága alatt lévő gyermek vagyonát, mint a sajátját, sőt igyekezzék még jobban {b} gondját viselni - ezt az egy törvényt tartsa szem előtt minden gyám. Ha azonban valaki e törvény ellenére cselekszik, a tisztviselő büntesse meg a gyámot, a gyám pedig a válogatott bírák törvényszéke elé idézheti a tisztviselőt, és olyan büntetéssel sújthatja, amely kétszerese a törvényszék által különben megállapított büntetésnek. Ha pedig az árva gyermek rokonai vagy valaki más a polgárok [435] közül látja úgy, hogy a gyám hanyagul vagy szándékos rosszakarattal jár el, ugyanezen törvényszék elé idézze; {c} s amiben elmarasztalják, annak a négyszeresét fizesse, s ennek fele az árváé legyen, a másik fele pedig a per győzteséé. Végül ha egy árva felserdülése után úgy látja, hogy gyámja rosszul kezelte ügyeit, a gyámság megszűnte után öt éven belül legyen jogosult rá, hogy pert indítson hűtlen gyámja ellen; s ha a gyámot elmarasztalják, a törvényszék állapítsa meg, milyen büntetést kapjon vagy menyinyit fizessen - ha ellenben az ellenőrző hatóság valamely tagjáról állapítják meg, hogy gondatlanságával megkárosította az árvát, a bíróság állapítsa meg, mit kell fizetnie {d} az árva részére; ha pedig szándékosan károsította meg, akkor a pénzbüntetésen felül törvényőri tisztéből is elmozdítottassék, s a város közössége másik törvényőrt válasszon helyébe a város és a vidék számára.

IX. Előfordulhat, hogy olyannyira elmérgesedik egy-egy vita atyák és fiaik között, hogy ennek következtében az {e} atyák azt kívánják, hogy a törvényhozó jogosítsa fel őket arra, hogy fiukat, ha akarják, nyilvánosan, hirdető által jogerősen kitagadhassák - fiaik viszont azt a jogot kérik, hogy atyjukat, ha betegség vagy öregség folytán származékos állapotba jutott, elmebetegnek nyilváníthatassák. Ilyesmi igazán csak teljesen megromlott jellemű emberek között szokott előfordulni, mert ha csak az egyik fél romlott, például az apa nem, csak a fia, vagy fordítva, abból nem származik akkora baj, amely ilyen gyűlölséget szülne. Mármost más államban a kitagadott fiú még nem válik szükségképpen földönfutóvá, de ebben, amelynek {929} számára szólnak a törvények, az apátlanná vált fiúnak szükségképpen más országba kell kivándorolnia. Mert az ötezer-negyven telek számát eggyel sem szabad növelni.⁵⁶⁰ Éppen ezért méltányos, hogy akire e sors vár, azt ne az atya egyedül, hanem egész nemzetsége tagadja ki. Mármost ilyen esetben ez legyen a törvényes eljárás: akit olyan szerencsétlen indulat szállt meg - akár jogosan, akár jogtalanul -, hogy azt, akit nemzett és felnevelt, el [436] akarja távolítani a család kötelékéből, ne tehesse ezt {b} egykönnyen és azonnal, hanem előbb hívja össze rokonait unokaöccseiig,⁵⁶¹ és éppígy a fia anyai ágról való rokonait, s előttük emeljen vádat, pontosan megindokolva, miért érdemli meg fia, hogy mindnyájan kitaszítsák a nemzetségből; de adja meg az alkalmat fiának is, hogy éppen így kifejtthesse, hogy miért nem érdemel ilyen sorsot; s csak ha az apa meggyőzi őket,

⁵⁵⁹ A gortüni törvények szerint valóban létezett Krétán ilyen hatóság (*orphanodikasztai*).

⁵⁶⁰ Vö. 737e.

⁵⁶¹ Athénban is hasonló korlátozás volt érvényben már Drakón törvénye óta: „részvethetnek a bevádolásban az unokatestvérek, az unokatestvérek fiai, a vők, az apósok és a phratría tagjai”.

és a nemzetség összes felnőtt férfi és női tagja⁵⁶² közül több mint a felének a szavazatát megnyeri - miközben az apa, anya és a vádlott {c} fiú ki vannak zárva a szavazásból -, csak ez esetben és e feltétellel lehet az apának fiát kitagadnia, különben semmi esetre sem. Annak azonban semmiféle törvény ne álljon útjában, ha valamelyik polgár a kitagadott fiút fiává akarja fogadni; mert a fiatalok jelleme természetesen még sok változáson mehet át az élet folyamán; ha azonban a kitagadott fiút tíz éven belül senki sem akarja fiává fogadni, akkor azok, akik a később született {d} gyermekeknek gyarmatba való küldéséről gondoskodnak, gondoskodjanak arról is, hogy megfelelő gyarmatosításban vehessen részt.⁵⁶³

Ha viszont betegség, vagy öregkor, vagy nehéz természet, vagy mindezek együttvéve tesznek egy apát máshoz képest nagyobb mértékben gyengeelméjűvé, de úgy, hogy ezt csak azok veszik észre, akik együtt élnek vele, és egész családját és vagyonát tönkreteszi, ha ura marad javainak - fia pedig tanácstalan, és vonakodik attól, hogy [437] {e} pert indítson ellene gyengeelméjűség vádjával, a törvény azt rendelje számára, hogy először is keresse fel a legidősebb törvényőröket, és adja elő nekik atyja szomorú állapotát, azok pedig, miután kellően tájékozódtak a helyzetről, adjanak tanácsot neki: vajon megindítsa-e az eljárást vagy sem. S ha azt tanácsolják, hogy indítsa meg, álljanak a bíróságon a fiú mellé mint tanúk és szószólók, s ha az apát elmarasztalják, ezek után ne legyen jogosult arra, hogy a legcsekélyebb mértékben is rendelkezessék a vagyonával, és mint valami gyermek élje le hátralévő életét.⁵⁶⁴

X. Ha a férj és feleség sehogy sem férnek össze jellemük {930} szerencsétlen összetalálkozása folytán, tíz férfi a törvények őrei közül és tíz nő a házasságra felügyelők közül vegye gondjaiba, mint közbenjáró, az ilyen házastársakat, és ha ki tudják békíteni őket egymással, maradjon ebben a dolog; ha ellenben a lelkek már jobban fel vannak dülva, akkor keressenek lehetőleg mindkét fél számára olyan házastársat, akivel összeillenek. S minthogy valószínű, hogy az ilyenek viselkedésére nem a szelídség a jellemző, nyugodtabb és szelídebb természetű társakat kell számukra keresni.⁵⁶⁵ S ha a meghasonlott {b} házaspárok gyermektelenek, vagy csak kevés gyermekük van, a gyermekek kedvéért is új házasságot kell létrehozni. [438]

Ha pedig elég gyermekük van, akkor az együtt való megöregedésre és egymásról való gondoskodásra tekintettel kell a válást és az új házasságot létrehozni. Ha a feleség meghal, és fiúk és lányok maradnak utána, akkor csak tanácsként szolgál, de nem kötelező érvényű a következő törvény: az apa nevelje fel gyermekeit, s ne hozzon mostohát a házhoz.⁵⁶⁶ Ha ellenben nem maradt az asszony után gyermek, akkor köteles megházasodni, {c}

⁵⁶² Ilyen döntésben a nők a többi görög államban nem vehettek részt.

⁵⁶³ Minthogy az 5040-et a telkek száma nem haladhatja meg, a család második-harmadik fiának, ha nem részesülhetett a kihalás miatt gazdátlanná vált telkekből vagy egy gyermektelen pár nem fogadta örökbe, el kellett hagynia hazáját, hogy egy gyarmatvárosban (*apoikia*) kezdjen új életet. A görög poliszok a Kr. e. VIII. századtól folyamatosan bocsátottak ki gyarmatosokat. A gyarmatosítás a népességfőnökség levezetésére szolgáló, államilag szervezett vállalkozás volt, vö. Németh Gy. 1999, 179-192. o.

⁵⁶⁴ A görög jog szerint a szülők ellen elkövetett vétségeket szigorúan meg kellett torolni (vö. 931 a). A gondnokság alá vétel kényes eset, mert akkor került rá sor, amikor a döntésképtelenné vált családfő egész családját és nemzetségét veszélyeztette. Az athéni jog is ismerte a gondnokság alá vételt. Egy anekdota szerint a 90 éves Szophoklész fia akarta gondnokság alá venni. A bíróság előtt az agg költő felolvastott egy részt a készülő *Oidipusz Kolónoszból* című tragédiájából, és ez elegendő érvnek bizonyult ahhoz, hogy fölmentsék.

⁵⁶⁵ A görög világban a válás igen egyszerűen zajlott le. A férj, ha vissza tudta adni a hozományt, feleségét visszaküldhette szüleihez. A feleség is kezdeményezhette a válást, pl. Szolón törvényére hivatkozva, ha a férj nem hált vele havonta legalább háromszor, vö. Plutarkhosz: *Szolón* 20. Gyermektelenség esetén Platon már korábban is a válást javasolta, vö. 784 b. Az államnak - Magnészián kívül - a válásba nem volt beleszólása. A gortüni törvények a válást csak vagyoni jogi szempontból szabályozták.

⁵⁶⁶ A görög világban (néhány hajmeresztő mostohatörténetet leszámítva) a mostohaság intézménye nem volt olyan rossz hírű, mint korunkban. A nők szülés vagy terhesség alatti gyakori halála arra kényszerítette a kisgyermekkel maradt apákat, hogy új asszonyt hozzanak a házhoz, mint ahogy a kisgyermekes özvegy-asszonyok sem voltak képesek eltartani magukat és gyermeküket. A gyerekek jelentős részét nem eredeti apjuk-anyjuk nevelte föl. Érdekes, hogy Platon az ellenkezőjét javasolja, mint ami a bevett szokás volt, bár azt nem árulja el, hogy a háromévesnél kisebb gyerekeket ki neveli akkor, amikor az apjuk éppen a földet műveli. Hároméves kortól ugyanis, ellentétben a görög szokásokkal (még Spártában is csak hatévesen kezdődött az állami nevelés), a magnésziai gyerekek óvodába jártak, vö. 794 a.

hogy elegendő gyermeket adhasson a családnak és a városnak. Ha pedig a férj hal meg úgy, hogy elég gyermek marad utána, a gyermekek anyja maradjon a házban, és nevelje fel őket.

Ha azonban még fiatalnak látszik ahhoz, hogy férj nélkül egészségesen élhessen,⁵⁶⁷ a rokonok a házasságokra felügyelő nőkkel közösen intézkedjenek úgy, amint nekik együttesen jónak látszik. Ha az első házasság gyermektelen volt, gyermekek kedvéért is adják férjhez az {d} özvegyet. Elég gyermeknek legalább egy fiút és egy lányt kell tekinteni a törvény szerint.

Mikor a szülők kölcsönösen elismerik ugyan, hogy övük a gyermek, de döntésre van szükség, hogy kihez tartozzék az újszülött, ez esetben, ha rabszolganő [439] rabszolgával, vagy szabad emberrel, vagy felszabadítottal folytatott viszonyt, a gyermek mindenesetre a rabnő uráé. Ha pedig szabad nő folytatott rabszolgával viszonyt, a rab szolga uráé legyen a gyermek. Ha pedig egy úrnak {e} saját rabnőjétől,⁵⁶⁸ vagy egy úrnőnek saját szolgájától van gyermeke, és a dolog nyilvánosságra jut, az úrnő gyermekét a házasság gondozó nők küldjék apjával együtt más országba, az úr gyermekét pedig a törvények őrei anyjával együtt szintén távolítsák el.

XI. A szülők elhanyagolását sem isten, sem ember józan ésszel nem tanácsolhatja senkinek. A következő bevezető az istenek tiszteletéről fog szólni, de látni kell, hogy szorosan összefügg a szülők tiszteletével és elhanyagolásával. Ősidőktől fogva minden nép kétféle törvényt fogad el az istenekkel kapcsolatban. Az istenek egy részét világosan látjuk, és úgy tiszteljük;⁵⁶⁹ mások számára {931} pedig szobrokat állítunk, s e képmásait tiszteljük - s ha ezeket az élettelen képmásokat felékesítjük és áldozunk nekik, úgy gondoljuk, hogy amaz élő istenek emiatt nagy jóindulattal és kegyelemmel lesznek irántunk. Tehát ha valakinek apja és anyja nagyszülei öregségtől megtörve mint „drága kincsek”⁵⁷⁰ pihennek házában, senki se gondolja, hogy ha tűzhelye mellett ilyen istenképet őriz, bármiféle szobor többet tehet érte, ha illendően és helyesen gondozza őt birtokosa. {b}

KLEINIASZ: Mit értesz helyes gondozáson?

ATHÉNI: Megmondom - hiszen érdemes, barátaim, meghallgatni az ilyesmit. [440]

KLEINIASZ: Akkor mondd!

ATHÉNI: Tudjuk, hogy Oidipusz kitaszíttatása miatt megátkozta gyermekeit,⁵⁷¹ s mindenki azt éneкли, hogy az istenek meghallgatták és beteljesítették átkát. Éppígy Amüntór haragjában megátkozta fiát, Phoinixot,⁵⁷² valamint Hippolüoszt Thészeusz,⁵⁷³ és még sokan mások másokat, amiből nyilvánvaló, hogy a szülők átkát {c} meghallgatják az istenek. Mert méltán van úgy, hogy senkinek az átka nem olyan hatásos, mint a szülő átka gyermekeire. Azt viszont senki se gondolja, hogy az isten természetesen meghallgatja egy gyermekeitől megvetett apa és anya átkát, ellenben nem hallgatná meg és nem teljesítené éppígy, ha a szülő tiszteletben részesülve, örömeiben buzgó imádságban jót kér az istenektől gyermekei számára. Ez {d} esetben nem volnának a javak igazságos szétosztói, ami pedig legkevésbé sem illenék istenekhez.

⁵⁶⁷ A görögök úgy gondolták, ha az anyaméh nem kap megfelelő nedvességet (a férjtől), kiszárad, és elszabadul a nő szervezetében, hogy más szervekből szívjon el nedvességet. Ez okozza a legtöbb női betegséget, amelyek összefoglaló neve a méh görög nevéből (*hüsztéra*) *hüsztéria* volt, vö. Gradwohl E.: *Sóranos. A nők betegségeiről*, Új mandátum, Budapest, 2006, 113-129. o.

⁵⁶⁸ Athénban és Spártában az ilyen gyerekeket a családban nevelték fel, ezek voltak a *nothoszok*, illetve a *mothaxok*. Az ingatlan öröklésből természetesen ki voltak zárva, de ingóságot rájuk lehetett hagyni. A krétai szokásokhoz vö. a gortüni törvényekkel: „Ha olyan *voikea*, aki nem házas, teherbe esik és szül, a gyermek a nő atyjának gazdájáé legyen, ha pedig atyja nem él, fivéréi gazdáié legyen.”

⁵⁶⁹ Ti. a Napot, a Holdat, a csillagokat, vö. 821 b.

⁵⁷⁰ Homérosz szavai. „[...] dús házában apámnak kincsek halmaza fekszik” - így könyörög életéért Adrésztosz Meneláoszhoz, aki bele is menne az alkuba, de Agamemnón nem engedi, ld. *Iliász* 6. 47 (B. G.).

⁵⁷¹ Eteoklész és Polüneikés, a már bukott és önmagát megvakított Oidipusz fiai nem segítettek apjukon, amikor száműzetésbe vonult Thébaiból, bár tehették volna. Oidipusz ezért megátkozta fiait, hogy egymás kezétől pusztuljanak el. A város feletti uralomért harcolva valóban megölték egymást, vö. Szophoklész: *Oidipusz Kolónoszbán*.

⁵⁷² Amüntór, boiót király jobban szerette ágyasát feleségénél; a sértett asszony fiát, Phoinixot vette rá, hogy csábítsa el férje szeretőjét. Amikor ez bekövetkezett, és Amüntór megtudta, megátkozta fiát, hogy ne szülessenek gyermekei (*Iliász* 9.448-457).

⁵⁷³ Ld. 687 e.

KLEINIASZ: Nagyon igazad van.

ATHÉNI: Lássuk be tehát azt, amit kevéssel előbb mondtunk, hogy nem szerezhettünk az istenek előtt nagyobb becsben álló istenszobrot öregsegtől elernyedtt apánknál, ősapánknál és anyáinknál - ha őket tisztelettel övezi valaki, örvendezik az isten. Különben nem hallgatna rájuk. Az élő ősök csodás erejű istenképek számunkra, {e} sokkal különbek az élettelen szobroknál. Mert ha ezeket az eleven istenképeket tiszteljük, velünk imádkoznak mindannyiszor; ha pedig megvetjük őket, az ellenkező hatással vannak; míg a szobrok egyikre sem képesek. Tehát ha valaki helyesen bánik apjával, nagyapjával s általában elődeivel, olyan istenszobroknak van birtokában, [441] akik a legtöbbet tehetik arra nézve, hogy az ember isten előtt kedves legyen.

KLEINIASZ: Ezt gyönyörűen mondtad.

ATHÉNI: Minden józan eszű férfi féli és tiszteli tehát a {932} szülők imáit, tudván, hogy azok sokszor, sokak számára beteljesedtek. S ha ez a természet rendje, akkor a jók számára igazi talált kincs, ha öreg ősei élnek az élet végső határáig; s ha fiatal távozik el, bennük vágyat,⁵⁷⁴ a hitványakban félelmet kelt. Mindenki tisztelje tehát jogos tisztelettel szüleit, meghallgatván mostani szavainkat; akinél pedig süket fülekre találna a bevezetőnk intó szava, {b} annak számára helyénvaló lesz a következő törvény: ha valaki ebben az államban nem részesíti szüleit a kellő gondozásban,⁵⁷⁵ és nem gondozza őket jobban fiainál, minden ivadékánál és önmagánál, és nem teljesíti kívánságaikat, jelentse fel az ilyesmit az, kit ez a sors ér - akár személyesen, akár megbízott által - a három legidősebb törvényőr előtt, valamint három házasságra felügyelő nő előtt. Azok pedig vegyék az ügyet gondozásukba, s büntessék meg a {c} vétkeket, ha még fiatalok, ütleggel és börtönnel, vagyis a férfiakat harminc, a nőket negyvenéves korukig sújtsák e büntetésekkel. Ha pedig még idősebb korukban sem hagynak fel ezzel a nemtörődomséggel szüleikkel szemben, hanem rosszul bánnak velük, állítsák őket a százegy legidősebb polgárból álló törvényszék elé; s ha itt elmarasztalják az illetőt, a törvényszék állapítsa meg, mit kell fizetnie, vagy milyen büntetést kell elszenvednie, és semmiféle büntetés nem tilalmas számukra, amit csak egy {d} ember elszenvedhet vagy amennyit megfizethet. Ha pedig a bántalmazott öreg nem tud feljelentést tenni, amelyik szabad ember tudomást szerez róla, jelentse be a tisztségviselőknél, különben rossz polgárnak tekintik, és bárki bevádolhatja őt károkozásért. S ha szolgálja a feljelentő, [442] szabadítsák fel; mégpedig, ha éppen a vétkesnek vagy a bántalmazottnak a szolgája, a hatóság szabadítsa fel; ha pedig valamely más polgárnak a szolgája, az államkincstár fizesse ki az értékét a tulajdonosnak. S a hatóságnak gondja legyen arra, hogy senki ne bántalmazhassa az ilyen szolgát a feljelentés miatt bosszúból. {e}

XII. Ami pedig másoknak méreggel és varázsszerekkel való megkárosítását illeti, a halált okozó esetekről már szoltunk; ami azonban az egyéb károkat illeti, amiket valaki ételekkel, italokkal vagy kenőcsökkel előre megfontolt szándékkal okoz másoknak, ezeket még egyáltalán nem tárgyaltuk meg. A világos tárgyalást az is megnehezíti, hogy a mérgezésnek és varázslatnak két fajtája fordul elő az emberek között. Amelyiket az imént {933} említettük is, az természetes úton hat, testi anyagok okoznak kárt a testnek. A másik viszont varázslattal, varázsképekkkel és mágikus kötelékekkel dolgozik, és azt a hitet kelti azokban is, kik ilyesmire vállalkoznak, hogy csakugyan képesek ártani, s a többi emberben is, hogy az ilyen varázslók mindenkinél jobban képesek nekik ártani. Az efféle dolgokban nem könnyű felismerni az igazságot, mi is történik tulajdonképpen, de ha valaki fel is ismerné, nem volna könnyű dolog meggyőzni a többieket. {b} Minthogy ugyanis az emberek lelkülete gyanakvással teli egymással szemben az ilyesmiket illetően, még csak megkísérelni sem érdemes, hogy meggyőzzük őket; így például, ha valahol viaszbabokat⁵⁷⁶ látnak, akár ajtóban, akár keresztúton, akár szüleik sírján, hiábavaló azt taná-

⁵⁷⁴ Winckelmann javítása szerint: „utánuk száll az ifjabbak vágya”. (B. G.)

⁵⁷⁵ Szolón csak abban az esetben tette kötelezővé a szülő eltartását, ha az mesterségre tanította fiát, vö. Plutarkhosz: *Szolón* 22. Magnésziában azonban nem a polgárok maguk úzták a mesterségeket, így a szolóni korlátozásnak nem lett volna értelme.

⁵⁷⁶ A hasonlósági mágiában alkalmazott bábokról van szó. A viaszbabokat pl. elégették, átkot mondván, hogy aki az esküt nem tartja be, ugyanígy pusztuljon el, mint pl. Küréné alapító esküjében, vö. Németh Gy. (szerk.) 2003, 72. dokumentum, 102-105. o. Készítettek ölből, agyagból és fából is varázsbabokat vö. Sokolowski 1962, 115. o.; vö. 854. Ezeket megkínózva az ellenségre küldtek kínokat.

csolni nekik, hogy ne törődjenek az ilyesmivel, olyan zavaros nézeteik vannak ezekkel kapcsolatban.

Két részre osztva tehát a varázslásról és mérgezésről szóló törvényt, bármelyik módon is próbál valaki ilyen {c} [443] sötét mesterkedést űzni: először is kérjük, intjük és azt tanácsoljuk, hogy senki se próbálkozzék ilyesmit tenni, és ne próbálja az emberek tömegeit, mint a gyermekeket, rémületbe ejteni; és ne kényszerítse a törvényhozót és a bírót arra, hogy ők gyógyítsák ki az embereket az ilyen rettegésből - hiszen először is maga a titokzatos mesterkedéssel foglalkozó sem tudja, mit cselekszik tulajdonképpen, hacsak nem jártas éppen az orvostudományban (ha mérgekről van szó), vagy varázslatok esetében jóvendőmondó vagy csodajelek fejtője. {d} A törvény maga a mérgezésről és varázslatról a következő legyen: aki mérgekeveréssel vét valaki ellen, de nem tesz halálos kárt sem az illetőben, sem a háza népében; továbbá nyájaiban vagy méhrajában tesz mérgezéssel akár halálos, akár nem halálos kárt - ha orvos követ el ilyet, és rábizonyul a mérgekeverés, halállal lakoljon; ha ellenben laikus a tettes, a bíróság állapítsa meg, milyen büntetést kell kapnia, vagy mennyit kell fizetnie. Ha {e} pedig mágikus kötelékkel, bájolással, varázskénekekkel vagy hasonló mesterkedésekkel mutatkozik ártalmasnak⁵⁷⁷ - ha jóvendőmondó vagy csodajelek fejtője, haljon meg;⁵⁷⁸ ha pedig a jósmesterségben való szakértelem nélkül követte el tettét,⁵⁷⁹ ugyanaz vonatkozzék rá, mint arra, ki mérgekeverésben bizonyult szakértelem nélkül vétkesnek: felőle is a bíróság állapítsa meg, mit kell fizetnie vagy milyen büntetésben kell részesülnie. [444]

Ha valaki másnak kárt okoz lopással vagy erőszakoskodással: ha nagyobb kárt okoz, nagyobb kártérítést is fizessen a károsultnak, ha pedig kisebb kárt okozott, a kártérítés is kisebb legyen. Mindenesetre akkora legyen a kártérítés, amennyire az illető megkárosított valakit, úgy, hogy teljesen jóvátegye az okozott kárt. De ezenkívül mindegyik bűnös mindegyik gonosztettéért külön büntetéssel is lakoljon, hogy józan észre térjen: aki akaratlan {934} meggondolatlanságból vétkezett, mert ifjúságában félrevezették, vagy más ilyesmi érte, könnyebb büntetéssel; aki ellenben saját esztelensége folytán, vagy a gyönyörök, vagy fájdalmakkal szemben való gyengesége következtében, gyáva félelmében, vágyaktól vagy irigységtől indítatva, vagy kóros indulatosságában követett el valamit, súlyosabban lakoljon, s nem a már elkövetett gonosztett miatt kell a büntetést lerónia - hiszen a megtörténtet úgysem lehet meg nem történné tenni -, hanem azért, hogy a jövőben vagy egyáltalán meggyűlölje a {b} bűnt ő maga is és mindazok, kik látták a bűnhődést; vagy legalábbis lehetőleg tartózkodjon az efféle viselkedéstől.

Mindezekre való tekintettel a törvényeknek jó íjász módjára pontosan el kell találniuk a büntetés nagyságát és egyáltalán a megfelelő büntetést; s e tekintetben a törvényhozó segítségére kell jönnie a bírónak, ha a törvény őrá bízta, hogy állapítsa meg a büntetést vagy a {c} pénzbírság nagyságát. A törvényhozó, mint valami festő, csak vázolja a teendőket, amik a törvény szövegéből következnek. Ezt kell most is cselekednünk, Megillosz és Kleiniasz, a lehető legjobban és legszebben; meg kell állapítanunk, hogy milyen büntetések sújtsák a lopás és erőszakoskodás összes fajait, már amennyire az istenek és istenek fiai erőt adnak a törvényhozásra.

XIII. Ha valaki őrijongó állapotban van, ne mutakozzék {d} a városban. Rokonai őrizték otthon, ahogyan csak tudják, különben bírságot fizetnek, mégpedig az első vagyoni osztályba tartozók száz drachmát, akár rabszolga, akár szabad ember az, akinek a felügyeletét elhanyagolják; a második osztályhoz tartozók egy mina négyötödét [nyolcvan drachmát], háromötödét a harmadik osztály [445] tagjai, végül kétötödét a negyedik osztályba sorozottak. Az őrijongásnak azonban sok fajtája van; akikről most beszéltünk, betegség folytán vannak ilyen állapotban; de vannak olyanok is, akik velük született indulatos rossz {e} természetük és rossz nevelésük

⁵⁷⁷ Általában a mágiáról, valamint varázsigék használatáról és megkötésről van szó. A görög mágikus papiruszok több száz ilyen receptet sorolnak föl. A varázsigék és -énekek irányulhattak valamilyen pozitív kívánságra (pl. valaki szerelmének megnyerésére) vagy rontásra. A mágikus kötés az áldozatot megakadályozta egy dolog végrehajtásában, vagy általában minden tevékenységben. A súlyosabb átkokat, rontásokat ólomlemezre írták, és egy nemrég meghalt ember sírjába ásták, kérve a halott szellemét a varázslatban való segítségre, vö. Németh Gy. (szerk.): *Ércnél maradóbb*, Corvina, Budapest, 1998, 313-314. o.

⁵⁷⁸ A jósokat és a varázslókat már korábban azonosította egymással, vö. 909b.

⁵⁷⁹ Mágikus receptkönyvek álltak a hétköznapi felhasználók rendelkezésére.

flytán. Ezek, ha a legkisebb vita támad, nagy hangon gyalázzák egymást, márpedig ilyesminek semmi esetre sem szabad előfordulnia olyan városban, amelynek jó törvényei vannak. Mindenféle gyalázkodásra vonatkozólag tehát ez az egy törvény legyen érvényes mindenkire: senki se gyalázzon senkit. Ha pedig véleménykülönbség támad egy beszélgetés során, akkor a felek próbálják elmagyarázni a maguk álláspontját és megérteni a másikat, s tartózkodjanak egymás és a jelenlévők sértegetésétől. Mert a {935} kölcsönös átkozódásból és abból, hogy asszonyok módjára csúnya szavakat szórnak egymásra, tehát puszta szóból, egy semmiségből súlyos tények - gyűlölség és ellenségeskedés - származnak. Mert aki beszéd közben enged indulatának, ennek az éppen nem engedékeny hatalomnak, az rossz táplálékkal táplálja dühét, s amennyire megszelídül a nevetéstől, éppannyira elvadítja lelkének ezt a részét, és mogorvaságában elállatiasodva él tovább, s engedékenységeért keserves hálában részesül {b} indulata részéről. Ezenkívül gyakran szoktak az emberek ily állapotban a gúnyolódásra áttérni, hogy nevetségessé tegyék ellenfelüket. S aki erre rászokott, az nem kerülheti el, hogy ne váljon teljesen komolytalan emberré, vagy ne vesszen ki gondolkodásából a nemesség. Éppen ezért templomban semmi ilyen szót senki ki ne ejtsen a száján sem nyilvános áldozatok alkalmával, sem versenyeken, sem a piacon, sem a törvényszéken, sem semmiféle nyilvános összejöveteleken⁵⁸⁰ - s az erre [446] rendelt hatóság minden megtorlástól menten büntesse meg {c} azt, aki ilyesmit elkövet; különben nem vetélkedhetik többé a kiválóság díjáért, mint aki nem törődik a törvényekkel, és nem teszi meg azt, amit a törvényhozó rendel. Ha pedig valaki más helyen nem tartózkodik a gyalázkodástól, akár ő kezdi, akár csak viszonzozza az efféle szavakat: bármelyik idősebb ember, aki épp jelen van, siessen a törvény segítségére, ütlegekkel akadályozva meg, hogy azok a másik bajnak: az indulatnak engedhessenek, különben ő sújtassék a megállapított büntetéssel. Azt mondtuk az előbb, hogy aki szitkozódásba bonyolódik, nem állhatja meg, hogy ne próbáljon gúnyolódni {d} is, és azt hibáztattuk, ha ez indulatosságából történik. És mi a helyzet akkor a komédiaírókkal? Az ő igyekezetüket, hogy az embereket nevetségessé tegyék, vajon megengedjük-e, ha indulatok nélkül próbálják a polgárokat kigúnyolni? Vagy válasszuk aszerint ketté a dolgot, hogy játékból történik-e az ilyesmi vagy sem; és játékból bárkinek szabad legyen bárkit nevetségessé tennie {e} indulatok nélkül - ellenben komolyan és indulat hevében, mint már mondtuk, senki se követhessen el ilyesmit? Ezt az utóbbi tilalmat semmi esetre se vonjuk vissza; arra nézve pedig, hogy kinek szabad embereket nevetségessé tenni és kinek nem, a következő törvényt hozzuk meg. Tehát komédia-, jambus- vagy dalköltőknek ne legyen szabad sem szavakban, sem képletesen, sem indulatosan, sem pedig anélkül semmilyen módon egy polgárt sem nevetségessé tenni.⁵⁸¹ Ha pedig valaki e tilalmat {936} [447] megszegi, a múzsai versenyek bírái még aznap távolítsák el az országból, mert különben ők kötelesek büntetésül három minát fizetni, amit annak az istennek kell szentelni, akinek tiszteletére a múzsai versenyt rendezték. Akiknek pedig - az előbb mondottak értelmében - szabadságukban áll a polgárokkal tréfát űzniük, ezeknek is csak indulatosság nélkül, játékból legyen szabad, ellenben indulatosan és komolyan nem. Az e fölötti döntést az ifjúság nevelésének felügyelőjére kell bízni. S amit ez megengedhetőnek tart, szerzője nyilvánosság elé viheti; {b} amit ellenben elvet, azt sem a szerző ne mutassa be senki előtt, se az

⁵⁸⁰ Szolón még azt is megtiltotta, hogy a halottakról rosszat mondjanak. Élőket szentélyekben, bíróságon, hivatali helyiségekben, ünnepi játékokon és versenyeken volt tilos kigúnyolni vagy gyalázni (vö. Plutarkhosz *Szolón* 21), és bizonyos szitokszavakat (melyek közül négyet ismerünk: apaverő, anyaverő, gyilkos, pajzs-eldobó) sem lehetett nyilvánosan másra mondani (Lüsziasz 10. 6-10).

⁵⁸¹ Platón az ókomédia lényegét, a személyes bírálatot, gúnyolódást tiltja ki Magnésziából (vö. 765 a, 801 d és 835 a), bár hozzá kell tenni, hogy a műfaj Platón korában már több évtizede halottnak számított, és helyét a sokkal jólneveltebb középkomédia vette át, mely csak ritkán és szelídebb humorral vett célba egyes polgárokat. Athénban Kr. e. 440-436 között volt érvényben az a törvény, hogy a polgárokat nevükön nevezve komédiában kifaragják, vö. Pszeudo-Xenophón *Az athéni állam* 2. 18, de a rá vonatkozó adatok hitelessége erősen kétséges. Platón ókomédiával szembeni ellenszenvé azonban nem vezetett ahhoz, hogy a vígjátékot teljesen elutasítsa. A *lakoma* végén (223 d) Szókratész kifejti, hogy az ideális drámaíró egyszerre ír komédiát és tragédiát.

ne derüljön ki róla, hogy egy szolgát vagy szabad embert betanít rá, mert különben rossz polgárnak és törvénszegőnek tekintik.

XIV. Számalomra méltó általában nem az, aki éhezik, vagy másképp szenved, hanem az, aki annak ellenére, hogy józan, mértékletes, vagy valami más erénnyel, vagy annak legalább egy részével ékes, mégis valami sorscsapás áldozata lesz. Ezért furcsa volna, ha valakivel jó tulajdonságai ellenére egyáltalán nem törődnének, úgyhogy koldusbotra jutna - akár szolgál, akár szabad -, még egy közepesen berendezett államban és társadalomban is. {c}

Éppen ezért nyugodtan hozhat a törvényhozó ilyen esetekre ilyen törvényt: városunkban senki se kolduljon;⁵⁸² s ha valaki mégis arra adja fejét, hogy véget nem érő könyörgésekkel szerezzen magának megélhetést, azt a piacról a piac őrei, a városból a városfelügyelők hatósága, végül az ország többi részéből a mezők felügyelői tiltsák ki, és tétessék át a határon túlra, hogy az ország teljesen megtisztuljon az ilyen személytől. {d}

Ha rabszolga vagy rabszolgánő bármi kárt tesz a máséban - a károsult minden hibája nélkül -, akár ügyetlenségből, akár a más tulajdonának nem körültekintő használata folytán, akkor a kárt okozónak a gazdája vagy térítse meg a kárt hiánytalanul, vagy pedig adja át [448] a kárt okozó szolgát az illetőnek. Ha pedig a gazda azt a vádat emeli, hogy a kárt okozó szolga és a károsult összejátszottak avégből, hogy a szolgájától őt megfosszák, ez esetben rosszhiszemű csalás címén indítson pert az állítólagos károsult ellen, és ha megnyeri a pert, kapja meg a {e} kétszeresét annak, amennyire a bíróság a rabszolgát értékeli; ha pedig elveszíti a pert, a kárt is térítse meg és a szolgát is adja át. És ha akár igásállat, akár ló, akár kutya, akár másféle állat okoz kárt a szomszédoknak, gazdája ugyanezen elvek szerint térítse meg az okozott kárt.

Ha valaki a maga jószántából nem hajlandó tanúskodni, akkor az, akinek szüksége van rá, idéztesse meg, s a beidéztet tanú jelenjék meg a bíróság előtt, és ha tudomást szerez a dologról és akar tanúskodni, tegyen tanúvallomást, ha ellenben azt állítja, hogy nem tud róla, esküdjék meg három istenre - Zeuszra, Apollónra és {937} Themiszre⁵⁸³ -, hogy valóban mit sem tud, s akkor eltávozhat a bíróságról. Azt pedig, aki noha be volt idézve tanúnak, mégsem jelenik meg, kártérítésre lehet kötelezni a törvény szerint. Ha pedig valaki a bírák egyikét hívja tanúnak, az illető tanúságtétele után szavazatával nem járulhat hozzá az ügy eldöntéséhez. Szabad születésű nő tanúskodhat és szót kaphat mások támogatására, ha elmúlt negyvenéves, és pert is indíthat, ha nincs férje. De férje életében csak tanúskodhat.

Rabszolgának és rabszolgánőnek, továbbá {b} gyermeknek csak gyilkossági ügyben lehet tanúskodnia és támogatóként szerepelnie, ha szavaiért felelősséget vállaló kezet állítanak arra, hogy ott maradnak az ügy eldöntéséig, tekintettel arra, hogy hamis tanúskodás vádja merülhet fel ellenük. Ilyen vádat bármelyik peres fél emelhet akár a tanúvallomás egésze, akár valamely részlete ellen, azonban az ügy eldöntése előtt kell kifogást emelniük. Ezeket a kifogásokat a hatóságnak kell mindkét fél által lepecsételve őrizniük, és a hamis tanúvallomások ügyében illetékes bíróság elé terjeszteniük. S ha {c} valaki [449] re két ízben bizonyult rá hamis tanúskodás, azt semmiféle törvény nem kényszerítheti, hogy tanúskodjék; ha pedig háromszor bizonyult hamis tanúnak, nem is szabad tanúskodnia; s ha az ilyen háromszorosan elmarasztalt ember mégis merészelne tanúskodni, akárki feljelentheti a hatóságnál, a hatóság pedig adja át a törvénszéknek, s ha rábizonyul, halállal bünhődjék. Ha azon {d} tanúvallomások közül, amelyek ellen gyanú merült fel, és úgy látszik, hogy a per nyertesének ezek szereztek meg a győzelmet, ha tehát ezen gyanús vallomásoknak több mint a fele bizonyul hamisnak a törvénszék ítélete szerint, az ilyen vallomások alapján hozott ítélet érvénytelen, és meg kell vizsgálni és el kell dönteni, vajon valóban ezek alapján mondták-e ki az ítéletet vagy sem, és ennek eldöntése alapján kell az előbbi perben a végleges ítéletet kimondani.

XV. Sok szép dolog van az emberi életben, ám a {e} legtöbbjüket mintegy rontó szellemek szállják meg, amelyek beszennyezik és megfertőzik őket. Hisz hogy is ne volna szép dolog a jog az emberi életben, mely minden emberi kapcsolatot megszelídített? S ha a jog szép dolog, hogyne volna szép jogsegélyt nyújtani? Ámde mindezeket rossz hírbe keverte valami gonosz mesterkedés,

⁵⁸² Az előírás éles ellentétben áll a mediterrán szokásokkal, amelyek az alamizsnálkodást tekintik erénynek, igaz, *Sirá*k 40,28-30 szégyennek, a *Zsoltárok* 109, 10 átoknak tekinti a koldulást.

⁵⁸³ Themisz Uranosz és Gaia lánya, a törvényes rend istennője. Zeusztól született három lánya, a Moirák.

amely szép nevet használ álarcul, s először is azt állítja, hogy vannak a jognak bizonyos mesterfogásai, s így ő képes arra, hogy pert indítva és jogsegélyt nyújtva, bárkinek is {938} megszerezze a győzelmet, akár igazságos, akár nem a perben szóban forgó tényállás. S e művészet s a belőle származó beszédek: ajándék mindenki számára, aki viszonzásul némi pénzt ad ajándékba⁵⁸⁴.

Ez a foglalkozás, már akár művészet, akár csak művészet nélküli gyakorlati ügyesség, legjobb volna, ha gyökeret sem verne a mi államunkban. A törvényhozó azonban mindenesetre arra kéri művelőit, hogy hallgassanak rá, és ne térjenek el szavaikban az igazságtól, különben [450] vándoroljanak más országokba. Akik hallgatnak rá, azokhoz nem szól többet; akik ellenben nem, azokhoz így szól a törvény: ha úgy látszik, hogy valaki azzal {b} próbálkozik, hogy az igazság erejét a bírák lelkében az ellenkező irányba terelje, és a kellő alkalom nélkül keresi, hogy pert indíthasson és mint ügyvéd szerepelhessen,⁵⁸⁵ akárki jelentse fel rosszhiszemű pereskedésért és rosszhiszemű ügyvédkedésért, s az ügy válogatott bírák ítélőszéke előtt döntsék el; s ha az illetőt elmarasztalják, a bíróság állapítsa meg, vajon pénzsóvárságból vagy perlekedési szenvedélyből jár-e el; és ha perlekedési szenvedélyből, állapítsa meg a bíróság, mennyi ideig nem szabad az illetőnek pert indítania, sem pedig ügyvédséget vállalnia; ha pedig pénzsóvárságból cselekedett, ha idegen, {c} távozzék el az országból, és soha ne térjen vissza, különben halállal lakol; ha pedig polgár, haljon meg azért, mert oly sokra becsülte a mindenáron való haszonlesést. Sőt ha valakit kétszer ítélnék el perlekedés szenvedélyéért, szintén halállal lakoljon. [451]

TIZENKETTEDIK KÖNYV

I. Ha valaki hazugul az állam követének vagy {941} hírnökének adja ki magát valamely más államban, vagy pedig kiküldetése alkalmával nem a valódi üzenetet adja hírül, amellyel megbízták, vagy viszont, ellenségtől vagy baráttól nem az általuk rábízott üzenetet hozza hírül, akár mint követ, akár mint hírnök, és ez kiderül, helyeztessék vád alá, mint aki a Hermész és Zeusz védelme alatt álló követséget és megbízást⁵⁸⁶ törvényellenesen megszegte, és meg kell állapítani, milyen büntetést {b} kell kapnia, vagy mekkora bírságot kell fizetnie, ha elmarasztalják.

A lopás szabad emberhez méltatlan, nemtelen dolog; a rablás pedig egyenesen szemérmertlenség. Zeusz fiai közül egy sem foglalkozhatott ilyesmivel sem a furfang, sem az erőszakoskodás feletti örömeiben. Senki se hagyja tehát, hogy a költők és egyéb mesemondók rászedjék,⁵⁸⁷ és rábeszéljék arra, hogy ilyesmit kövessen el, abban a hiszemben, hogy ha lop vagy erőszakkal

⁵⁸⁴ Ma ügyvédnek mondanánk, de az athéni jogban mindenkinek saját magát kellett képviselnie. Az említett szofistáknál és szónokoknál képzett segítők (pl. Lüsiasz, Iszaiosz, Démoszthenész) pénzért megírták az illető beszédét, de azt ki-ki maga mondta el.

⁵⁸⁵ Az athéni jog megengedte, hogy valaki védő- vagy vádlótársként működjön közre ismerőse, barátja vagy rokona perében (vö. például Démoszthenész 59.16). A közvetlen kapcsolatot illető világossá tenni a bírák előtt is; a pénzért nyújtott segítségadás törvény által szankcionált bűncselekménynek számított (Démoszthenész 46.26).

⁵⁸⁶ Hermész, Zeusz fia az istenek követe volt, ezért ő védte a követeket. A követségek visszaélései a Kr. e. IV. század második felében váltak a politikai viták állandó vádjává, de már korábban is volt rájuk példa, pl. Kr. e. 413-ban Théramenész, az athéni követség vezetője, kiszolgáltatta hazáját a spártaiaknak.

⁵⁸⁷ A homéroszi Hermész-himnuszra utal, amely szerint Hermész ellopta Apollón nyáját. Hermészt a himnusz így jellemzi (13-15): „ravasz, nyájasszavu, csalfa, nyájhajtó tolvaj, rabló, álmok vezetője, / éjszaka is figyelő, kapukon beleső...” (Ford. Devecseri Gábor) Platón már *Az államban* kikelt a költők isteneket becsmérlő hazugságaival szemben (377 e - 338 c).

rabol, ezzel semmi rosszat nem tesz, csupán azt, amit maguk az istenek is elkövetnek; mert ez nem is igaz és nem is valószínű, hanem aki ilyen törvényellenes cselekedetet követ el, az {c} nem isten és nem is istenek gyermeke - s ezt a törvényhozónak kell jobban tudnia, mint az összes költőnek. Aki tehát hallgat beszédünkre, az boldog lesz, és legyen is [453] boldog minden időben; aki ellenben nem hallgat ránk, az a következő törvénnyel küzdjön meg ezek után: ha valaki közvagyonot tulajdonít el, akár nagy, akár kis értékűt, ugyanazon büntetés érje. Mert aki kisebb tárgyat lopott, {d} az is ugyanazon indítékból, csak kisebb hatékonysággal lopott, és éppígy az is teljes mértékben vétkezik, aki valami komolyabb dolgot elvisz, de a lopott holmit nem ő teszi el. A törvény tehát nem a lopás nagysága alapján tartja az egyiket kisebb büntetésre méltónak a másiknál, hanem kizárólag azon az alapon tesz különbséget, hogy az egyik talán még javítható, a másik viszont javíthatatlan. Ha tehát valaki egy idegenre vagy rabszolgára bizonyítja rá a törvényszék előtt, hogy a közvagyonot meglopta, {942} annak eldöntése, hogy milyen büntetéssel lakoljon, vagy milyen bírságot fizessen, annak alapján történjék, hogy remélhető-e a megjavulása. Ha ellenben polgárra bizonyult rá, akit abban a hitben neveltek, hogy jól nevelt ember lesz belőle, hogy meglopta vagy megrabolta hazáját, akár tetten érték, akár nem,⁵⁸⁸ mint szinte végképp javíthatatlant, halállal büntessék.

II. Ami pedig a hadügyet illeti, erre nézve sok jó tanácsot lehet adni, és sok jó törvényt lehet hozni, de a legfontosabb az, hogy soha senki se maradjon vezető nélkül, se férfi, se nő; és senki se szokjék ahhoz, hogy {b} önállóan, a maga feje után cselekedjék, sem éles helyzetben, sem játék közben, hanem mindenki háborúban és békében egyaránt kizárólag a felettesére szegezett tekintettel és szorosan a nyomában haladva éljen; még a legkisebb dolgokban is az ő utasításainak vesse alá magát, hogy akkor álljon, meneteljen, gyakorlatozzék, fürödjék, étkezzék, virrasszon őrség vagy egyéb parancs végrehajtása során, amikor a parancsnoka elrendeli, és még a veszélyek kellős közepén se kezdjen üldözni {c} valakit, vagy hátráljon meg a vezetők határozott parancsa [454] nélkül.⁵⁸⁹ Egyszóval, szoktassa magát ahhoz, hogy ne is gondoljon arra, sőt egyáltalán ne is legyen képes rá, hogy bármit is mások nélkül cselekedjen, hanem lehetőleg mindnyájan mindig legyenek együtt, egy csoportban, közös életet élve. Mert ennél nincs és nem is lehet hatásosabb, jobb és célszerűbb módszer erőnknek a háborúban való megóvására és a győzelem elérésére.

Ezt kell tehát békében is gyakorolnunk mindjárt gyermekkorunktól fogva: másokat irányítani, másoknak {d} engedelmeskedni.⁵⁹⁰ Az irányítás hiányát teljesen ki kell küszöbölnünk az emberek, sőt az emberek szolgálatában álló állatok életéből is. Sőt az összes kartáncokat is a harci kiválóságra való tekintettel kell járni, és ennek kedvéért kell testünket is könnyeddé és hajlékonnyá fejlesztenünk, gyakorolnunk magunkat az önmérsékletben az evés-ivás terén, a hideg és a hőség tűrésében, a kemény fekvőhely elviselésében,⁵⁹¹ és ami a legfontosabb: abban, hogy fejünk és lábunk természetes erejét ne tegyük tönkre idegen védőtakarókkal, melyek elsorvasztják saját természetes szőrsapkánkat a fejünkön és {e} bőrsarunkat a talpunkon.⁵⁹² Mert ezen „végtagok” épsége az egész test számára alapvetően fontos, míg betegségük végzetes; egyikük az egész test legalázatosabb szolgálja, a másik az irányítás központja, mert az összes fontos érzékszerv természetből fogva rajta van.

Ezt a buzdító dicséretet kell az ifjúnak meghallgatnia {943} a katonás életmódról, törvény gyanánt pedig a következőket: katonáskodnia kell mindenkinek, aki be van sorozva, vagy rendkívüli feladatra kap behívót. Ha pedig valaki a hadvezérek engedélye nélkül gyávaságból nem tesz eleget kötelességének, mint katonaszökevény kerüljön vád alá a katonai tisztségviselő előtt, mihelyt [455] a hadjáratból visszatérnek; az ítékezésben pedig részt vesznek mindazok,

⁵⁸⁸ Vö. 857 b. A törvény markánsan különbözik a spártai gyakorlattól. Ott a nevelés része volt, hogy az ifjak élelmiszert loptak, és csak azt verték meg, aki lebukott. Nem azért, mert lopott, hanem mert ügyetlenül tette, vö. Xenophón: *A lakédaimóniak állama* 2. 8-9.

⁵⁸⁹ Ez a spártai szokásnak felel meg, vö. Xenophón: *A lakédaimóniak állama* 2. 10-11, 4. Minden gyakorlat a háborúra való felkészülést segíti, vö. 832 e.

⁵⁹⁰ Vö. 796 b-c és 814 e - 815 a.

⁵⁹¹ Vö. 633 b és 829 b. Spártában vö. Xenophón: *A lakédaimóniak állama* 2.3-5; Plutarkhosz: *Lükurgosz* 16.

⁵⁹² Vö. Xenophón *A lakédaimóniak állama* 2.3.

akik a hadjáratban részt vettek, de külön a nehézfegyverzetű gyalogosok, külön a lovasok, {b} és így mindegyik fegyvernem külön-külön; és a nehézfegyverzetű szökevényt a hopliták elé, a lovast a lovasok elé, és így a többieket is saját fegyvertársaik elé állítsák. S ha valakit bűnösnek találnak, az többé semmiféle kiválóság pálmájáért nem versenyezhet, mást soha szökés címén be nem vádolhat, és egyáltalán ilyen ügyben vádlóul fel nem léphet; ezenfelül pedig állapítsa meg a bíróság, mit kell fizetnie vagy milyen büntetést kell elszenvednie.

Ezek után pedig, miután elintézték a katonaszökevények ügyeit,⁵⁹³ ismét gyűjtsék össze parancsnokaik az egyes fegyvernemeket, és fegyvertársaik döntsenek {c} annak ügyében, aki vitézségi kitüntetésre tart igényt - evégből azonban nem szabad régebbi hadjáratra vonatkozó bizonyítékot vagy igazoló tanúvallomást felmutatni, csupán ami az akkor lezajlott hadjáratra vonatkozik. A győzelmi jelvény mindenki számára olajág koszorú;⁵⁹⁴ ezt pedig felirattal ellátva ki-ki annak a hadistennek templomában ajánlja föl, akiében akarja, tanúbizonyságul és egész élete kiválóságának próbájául - ugyanígy, ha második vagy harmadik díjat nyert is. {d} Ha pedig valaki hadba vonul ugyan, de a vezérek engedélye nélkül idő előtt hazatávozik, a csatasor elhagyása miatt ugyanazon fórumok előtt kerüljön vád alá, melyek a katonaszökevények felett ítélték; és az előbb megállapított büntetések sújtsák azokat is, kiket e vétségben találnak bűnösnek.

Mármost bárki bármilyen vádat emel bárki ellen, {e} óvakodnia kell attól, nehogy hamis vádat emeljen - se készakarva, és lehetőleg akaratlanul se. Mert a Jog és Igazság [456] istennőjét helyesen nevezik szemérmes hajadonnak;⁵⁹⁵ a hazugság viszont természet szerint gyűlöletes mind az igazság, mind a szemérem előtt. Tehát minden más esetben is óvakodnunk kell attól, hogy vétsünk a jog és igazság ellen, de különösen akkor, ha harci fegyverek elvesztéséről van szó, nehogy valaki félreismerve az elvesztés kényszerű voltát, azt szégyenletesnek és gyalázatosnak tüntesse fel, s így egy ártatlan embert méltatlan büntetéssel sújtasson.

Nem könnyű dolog ugyan e téren pontos határvonalat húzni, a törvényeknek azonban mégis meg kell próbálnia, hogy valahogyan elválassza őket egymástól. Vegyük {944} segítségül a mítoszt, és gondoljuk meg, hogy ha Patrokloszt fegyverei nélkül⁵⁹⁶ még élve vitték volna sátrába, amint már számtalan sok harcossal megesett, ama fegyvereket pedig, melyeket a költő szerint az istenek adtak Péleusz számára a menyegző alkalmával Thetisznek hozományul, már Hektór viselte volna, vajon nem hányhatták volna-e az akkori hitvány emberek Menoitiosz fiának {b} a szemére, hogy eldobta fegyvereit? Továbbá mindazokéra, kik meredek lejtőről lezuhanva vesztették el fegyvereiket, vagy tengerben, vagy hegyi patakokban, mikor hirtelen vízár borította el őket - és még számtalan hasonló esetre tudna hivatkozni az ember mint enyhítő körülményre, amely alapján kedvezőbb színben mutathat egy könnyen rosszra magyarázható szerencsétlenséget. Amennyire csak lehet, el kell tehát választani a nagyobb és felháborítóbb vétket a kevésbé súlyostól. És ha ilyesmit megrovunk, már az elnevezések alkalmazásában bizonyos megkülönböztetés rejlik: mert nem [457] {c} lehet minden esetben joggal pajzseldobásról beszélnünk, hanem csak a fegyverek elvesztéséről.⁵⁹⁷ Mert nem lehet egyformán pajzseldobónak

⁵⁹³ Az athéni katonaszökevények elleni perek egyik példája Lüsziász 14-15. beszéde az ifjabb Alkibiadész ellen. A szolgálat-megtagadást végső soron akár halálbüntetéssel is lehetett sújtani, vö. az athéni Kleophón példájával, bár a különlegesen súlyos büntetés mögött politikai okok álltak (Lüsziász 13-12).

⁵⁹⁴ Vagyis nem aranykoszorú, mint ez Athénban szokásban volt.

⁵⁹⁵ „Zeusz atya lánya, Diké, szépséges szűz, az Igazság” vö. Hésziódosz: *Munkák és napok* 256. (Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre)

⁵⁹⁶ Akhilleusz fegyvereit öltötte magára barátja, Patroklosz, az opuszi Menoitiosz fia. A trójai királyfi, Hektór ezért azt hitte, Akhilleuszt győzte le és fosztotta meg fegyvereitől. Akhilleusz eredeti fegyvereit még apja, Péleusz kapta lakodalmán az istenektől, amikor feleségül vette Thetisz tengeristennőt, Akhilleusz anyját, vö. *Iliász* 16.194,18.84.

⁵⁹⁷ Platón itt azt vizsgálja, hogy kit lehet joggal pajzseldobónak (*rhípszaszpisz*) nevezni, és tetteért felelősségre vonni. A fegyvert ugyanis egy bátran küzdő harcos is elveszítheti (ld. Patroklosz képzeletbeli esetét), illetve baleset folytán is el lehetett hagyni (érdekes példát hoz erre Xenophón, amikor arról számol be, hogy a szélvihar elsodorta egy kisebb spártai sereg pajzsait, vö. *Hellénika* 5.4.17-18). A kérdés kényesnek számított. Három lírai költő (Arkhilokhosz, Alkaios és Anakreón) is beszámolt pajzsa eldobásáról, amit az utókor, különösen Arkhilokhosz esetében, igencsak zokon vett. A pajzseldobókat a

nevezni azt is, akit kellő erőszak fosztott meg fegyvereitől, és azt is, aki önként dobta el őket, sőt a két eset merőben és teljesen különbözik egymástól. Így szóljon hát a törvény: ha valakit meglep az ellenség, és noha fegyver van kezében, nem fordul szembe vele és nem védekezik, hanem önként átengedi vagy eldobja, s inkább választja gyors futás árán a szégyenletes életet, mint a férfiasan magára vett szép és boldog {d} halált, ilyen esetben joggal lehet a fegyvereldobás vádját emelni; azonban a bíró ne mulassza el megvizsgálni, vajon nem az előbb említett esetről van-e szó. Mert csak a rosszat kell büntetni, hogy megjavuljon, nem pedig a szerencsétlent, hisz ezzel nem érünk el semmit.

De mi legyen a megfelelő büntetése annak, aki a védő fegyverek erejéről rendeltetésükkel ellenkező módon lemond? Mert hiszen ember nem teheti meg az {e} ellenkezőjét annak, amit a monda szerint isten tett meg egykor, hogy a thesszáliai Kaineuszt nőből férfivá változtatta.⁵⁹⁸ Pedig pajzsát eldobó férfi számára bizonyos tekintetben [458] az volna az illő büntetés, ha az előbbi átalakulással ellentétesen férfiból nővé változnék át. Az emberi lehetőségek között viszont az áll a legközelebb az említett büntetéshez, ha azzal bűnhődik élethez való ragaszkodásáért, hogy élete hátralevő részében nem vállalhat veszélyeket, s ameddig csak lehet, a hitvány gyalázat terhével kell élnie; ezért a következő törvény szóljon az ilyen esetekre: azt a férfit, kit elítéltek azért, mert szégyenletes módon eldobta harci fegyvereit, se hadvezér, se más katonai {945} tisztséget ellátó személy ne alkalmazza katonai szolgálatra, se semmiféle megbízást ne adjon neki. Ha mégis megtenné, vonja az illető katonatisztet felelősségre az *euthü-nosz*,⁵⁹⁹ és ha az első osztályba tartozik az, aki a gyávát katonai szolgálatra alkalmazza, ezer drachmára, ha a másodikba, öt minára, ha a harmadikba, három minára, ha a negyedikbe, egy minára büntesse. Az pedig, akit gyávaságban marasztaltak el, azonkívül, hogy természetének megfelelően kizárják a férfias veszélyekből, bírságot is fizessen, mégpedig ezer drachmát, ha a legfelső osztály tagja; öt minát, ha a második, hármát, ha a harmadik, {b} végül - akárcsak az előbb - egy minát, ha a negyedik osztályba tartozik.

III. De hogyan beszélhetnénk meg megfelelően az euthünoszok tisztségét, akik előtt számot adni tartoznak az összes tisztviselők - mind azok, kiket évenként a sorsolás jelöl ki, mind azok, kiket több évre, előzetesen kiválasztott személyek közül választanak meg? Ki lehetne alkalmas arra, hogy számadásra vonva „kiegyenesítse” [*euthüntész*] mindazokat, akik hivataluk terhe alatt engedtek valamilyen nyomásnak, és nem egyenes módon jártak el, mert erejük nem állt arányban hivataluk súlyával és {c} méltóságával? Nem könnyű ilyen tisztviselőre bukkanni, aki a többi tisztviselőt kiválóságban felülmúlná, de mégis meg kell próbálnunk, hogy istentől erre hivatott számon kérő tisztviselőket találjunk. Mert bizony így áll a dolog: [459] sokféle válságos pillanat állhat elő egy állam életében, miként egy hajó vagy élőlény életében is, melyek sorsa a hajó esetében a feszítő és húzó kötelektől, valamint a tartóhevederektől, az élőlény esetében a feszítő és támasztó izmoktól, valamint a rekeszizomtól függ - mind alapvetően egy és ugyanaz a dolog, de mivel több különböző helyen találhatók, többféle elnevezést kaptak. A szóban forgó hivatás is ugyanilyen döntő jelentőségű az állam {d} fennmaradása vagy tönkremenése szempontjából. Mert ha azok, kik a tisztviselőket számadásra vonják, különbek azoknál, és hivatásukat a jog és igazság szellemében, feddhetetlenül gyakorolják, akkor az egész ország és város virágzik és boldog. Ha azonban másképpen történik a tisztviselők felelősségre vonása, akkor megbomlik az igazságosság köteléke, mely az államokat összetartja, s ennek folytán széthúzás támad az egyes vezetők között, {e} s *azáltal*, hogy többé nem egy irányba tartanak,

törvény szerint *atimiával*, a hivatalviselésből való kizárással kellett büntetni. A büntetés azonban attól függött, egy-egy csatában hányan dobálták el fegyvereiket. Ha túl sokan, a poliszi védelmi képességének megtartása fontosabb volt, mint az esetleges büntetés, így attól eltekintettek. Ld. részletesebben Németh Gy.: „Az eldobott pajzs”, *Ókor*, 2007/1-2 (6), 35-40. o.

⁵⁹⁸ Kaineusz lapitha királylány volt (Kainisz néven), akit Poszeidón, szerelméért cserében, saját kérésére férfivá változtatott, vö. Vergilius: *Aeneis* 6: 448-449. A kentaurok elleni csatában halt meg. A gyávák nővé változásához vö. *Timaiosz* 91 a.

⁵⁹⁹ Az athéni előjáróknak szolgálati évük lejárta után meghallgatáson, *euthünán* kellett számot adni tetteikről. A platóni Magnésziában az *euthünoszok* a meghallgatást végző előjárók. Választásukról a 946 c-ben olvashatunk.

hanem megosztják az addig egységes államot, és pártviszályokkal bénítják meg, hamarosan romlásba is döntik. Ezért kell az euthünoszoknak mindenféleképpen egészen kiváló embereknek lenniük.

Akkor hát találjunk ki egy módszert arra, hogyan tehetünk szert ilyen férfiakra! Minden évben a nyári napforduló után gyűljön össze az egész polgárság Héliosz {946} és Apollón közös szent körzetébe,⁶⁰⁰ és jelöljenek maguk közül három férfiút az istenség számára, akit ki-k minden szempontból legkiválóbbnak ítél - önmaga kizárásával -, s akik legalább ötvenévesek.⁶⁰¹ A jelöltek közül aztán ki kell választani azokat, akikre a legtöbb [460] szavazat esett; ha eredetileg páros számúak voltak, akkor a jelöltek felét, ha pedig páratlanok, akkor a legkevesebb szavazattal rendelkező jelöltet törölni kell, majd ezeknek is a felét kell meghagyni, a szavazatok száma szerint. Ha pedig némelyekre egyenlő szavazat esett, úgy, hogy az összes jelöltek felét túlhaladják, a fölösleget a jelöltek ifjabb kora alapján el kell hagyni, a versenyben maradt {b} jelölteket pedig újabb szavazással kell tovább rostálni, amíg csak hárman maradnak, nem egyenlő számú szavazattal, ha viszont mind a háromra vagy közülük kettőre egyenlő számú szavazat esett, a jó szerencsére kell bízni a dolgot, és sorshúzással kell kijelölni a győztest, a másodikat és harmadikat. Fejüket babérkoszorúval övezve, részesítsék őket a kiválóság díjában, és mindenki előtt hirdessék ki, hogy a magnésziaiaknak isten kegyelméből ismét felvirágzó városa kijelölte polgárai sorából a három legkiválóbb férfiút Héliosz számára, s őket mint {c} legfőbb kincset ajánlja fel régi szokás szerint közösen Apollónnak és Héliosznak, ameddig csak megfelelnek e döntésnek, s míg el nem érik a hetvenöt évet. Az első évben azonban tizenkét euthünoszt válasszanak, azután évenként mindig hárommal gyarapodjék számuk. Ezek aztán az összes tisztviselőket osszák fel maguk között tizenkét részre, és vizsgálják meg őket minden szabad emberhez méltó eljárás segítségével. Tiszttségük {d} tartama alatt lakjanak Apollón és Héliosz szent körzetében, ahol megválasztották őket. S miután részben egyenként, részben pedig közösen megvizsgálták a hivatalukat letett tisztviselőket, tegyék közhírré, az agorán írásbeli jelentést függesztve ki⁶⁰² mindegyik tisztviselőről, hogy mit kell esetleg fizetniük, vagy milyen büntetést elszenvedniük az euthünoszok ítélete szerint. Amelyik tisztviselő pedig nem ismeri el igazságosnak a kiszabott ítéletet, a kiválasztott bírák elé idézze az euthünoszokat, és ha felmentik a számadás során ellene felhozott vádak [461] {e} alól, akkor, ha akarja, ő vádolja be az euthünoszokat, ám ha bűnösnek találják, amennyiben halálbüntetést szabtak ki rá előzőleg az euthünoszok, akkor értelemszerűen egyszeri büntetést kapva végezzék ki, az egyéb büntetéseknek pedig, ahol erre lehetőség van, kétszeresével lakoljon.

De arról is hallanunk kell, hogyan történik maguknak az euthünoszoknak a számadási vizsgálata, és milyen {947} jutalmak és büntetések várnak rájuk. Életükben ezeknek a férfiaknak, kiket az egész polgárság az erény babérjára tart méltónak, első helyük legyen az összes ünnepi gyűlésen,⁶⁰³ továbbá közülük válasszák az ünnepi követségek vezetőit, amelyeket a görögök közös áldozataihoz, ünnepi játékaikhoz és egyéb közös szent cselekményeihez kiküldenek; a polgárok közül csupán őket illeti meg a babérkoszorú dísze, valamennyien Apollón és {b} Héliosz papjai, de az, kit évente az elsőnek választanak meg, főpapja legyen az illető év papjainak, és nevét évente jegyezzék fel, hogy e nevek legyenek az időszámítás mértékei mindaddig, amíg csak a város fennáll.⁶⁰⁴

⁶⁰⁰ Mindketten napistenek voltak, ezért tartozik hozzájuk az igazságosság, ami olyan, mint a fény, ami bevilágít a bűnök sötétjébe. A Nap mindent lát, ezért mindennek a tanúja is, vö. Aiszkülosz: *Áldozatvivők* 984-985. Az elképzelés keleti eredetű. Törvényoszlopának domborműve szerint már Hammurápi is Samas napistentől, aki egyben az igazság istene, kapja törvényeit

⁶⁰¹ Ez az életkori határ létezett - bár ritka volt - Athénban is. Themisztoklész dekrétumában a szalamiszi hajósparancsnokoknak kellett az 50. életévüket betölteni (Németh Gy. [szerk.] 2003, 97. dokumentum), Periklész követei Kr. e. 430-ban ugyancsak legalább ötvenévesek voltak (Plutarkhosz: *Periklész* 17). A drakóni törvény bírái, az *ephetészek* számára is ez volt a követelmény, vö. 755 a.

⁶⁰² Athénban az Agorán a tíz phülé héroszaiknak szobra előtt kellett phülénként kitenni az ilyen hirdetményeket.

⁶⁰³ A legtöbb görög államban díszhelyet kaptak az állam kitüntettjei és vendégei a színházban, a versenyeken és a szertartásokon.

⁶⁰⁴ Fontos gondolat egy odavetett megjegyzésben. A görög világban az éveket az egyes városok előjárói

Ha pedig elhunynak, felravatalozásuk, temetésük és sírjuk különb legyen a többi polgárénál; egészen fehérbe legyenek öltöztetve; gyászének és siratás nélkül {c} vegyenek tőlük búcsút, helyette tizenöt lányból és tizenöt ifjúból álló kar a ravatalt körülállva énekeljen felváltva himnuszt e papok dicséretére, és így magasztalják őket dalban egész nap. A következő reggel aztán száz, gümnaszionba járó ifjú vigye a koporsót a sírhelyre, ezeket az elhunyt rokonai válasszák ki; s a menetben elől haladjanak {d} a legényemberek, teljes hadifegyverzetben, lovon a [462] lovasok, felfegyverzetten a hopliták, s a többiek is így; majd a koporsó mellett elől a fiúk a nemzeti dalt énekelve, majd a leányok a koporsók mögött, és azok az asszonyok, kik már túl vannak a gyermekszülés korán. Ezek után pedig a papok és papnők kísérik a menetet, minthogy ez a gyász minden fertőzettől tiszta,⁶⁰⁵ még ha egyéb temetésektől el vannak is tiltva - feltéve, hogy a Püthia szava hozzájárul.⁶⁰⁶ Sírhelyük egy föld alatti hosszúkas, lehetőleg tartós, a nedvességet magukba szívó kövekből⁶⁰⁷ készült boltozat, amelyben a kőkoporsók egymás mellé {e} vannak elhelyezve. Ide teszik le a megboldogultat, följe kör alakú sírhalmot emelnek,⁶⁰⁸ köréje ligetet ültetnek, az egyik oldalt kivéve,⁶⁰⁹ hogy ez irányban a sírbolt minden időben kiterjeszthető legyen, ha sírhelyre van szükség az elhunytak számára. És tiszteletükre évenként múzsa, sport- és lovasversenyeket rendeznek.

Ilyen megtiszteltetések várnak azokra, akik sikeresen átesnek a számadáson. Ha azonban közülük valaki a kitüntetés miatti elbizakodottságában emberi gyarlóságot árul el, és kiválasztása után rossz útra tér, a törvény rendelkezése alapján bárki vádolja be; a per pedig a következőképpen folyik a bíróság előtt. E bíróság tagjai először {948} is a törvények őrei legyenek, továbbá a még élő euthünoszok, ezenkívül a válogatottak bírósága. A vádló írásban nyújtsa be vádiratát, mely szerint ez meg ez méltatlan tisztére és a kiválóságért kapott díjára. S ha a vádlottat elmarasztalják, fosztassák meg tisztétől, sírhelyétől s egyéb megtiszteltetéseitől; ha ellenben a vádló nem éri el [463] a szavazatok egyötödét sem,⁶¹⁰ fizessen bírságot, ha az {b} első osztály tagja, tizenkét minát; ha a másodiké, nyolc, ha a harmadiké, hat, ha végül a negyediké, két minát.

IV. Rhadamanthüsz híres igazságszolgáltatási eljárása⁶¹¹ valóban csodálatra méltó; mert felismerte, hogy kortársai nyilvánvalónak tartják az istenek létezését - ami esetükben érthető is, minthogy azokban az időkben sokan istenektől származtak, s ezek közül való volt ő maga is, legalábbis a hagyomány szerint. Úgy gondolhatta tehát, hogy emberi bíróra nem szabad rábíznai a döntést, csakis istenekre, s ennek alapján a perek egyszerű és gyors {c} eldöntése vált lehetővé számára. Minden egyes vitás kérdésben alkalmat adott a peres feleknek az eskütételre, s ezáltal gyorsan és biztosan rendezte el az ügyeket.

vagy évente választott főpapjai/főpapnői alapján tartották számon, őket *epónümoszoknak* hívták. Athénban az *arkhón*, Spártában a fő *ephorosz*, Milétoszban viszont a *sztephanéphorosz* neve szolgált névadóul. Magnésziában a fő *euthünosz* volt az *epónümosz*.

⁶⁰⁵ A halotthoz érés vagy a halottal egy légtérben tartózkodás általában rituálisan tisztátalanná tett. A megtisztuláshoz legalább három napra és megtisztító szertartásokra volt szükség, vö. Sokolowski 1962, 115. o.; vö. 854. Ezek a főpapok azonban olyan tisztának számítottak, hogy rituálisan nem okoztak szennyezést.

⁶⁰⁶ Vö. 759 c.

⁶⁰⁷ Tufából vagy homokkőből

⁶⁰⁸ A hérózsírok mintájára. Azok pedig a bronzkori álkupolasírokat utánozták. A bronzkori sírokat ugyanis hérózsírnak tekintették

⁶⁰⁹ A szentélyek fáit ugyanis tilos volt kivágni, vö. Németh Gy. 1998, 33-44.o

⁶¹⁰ A szokás athéni, ott súlyos közbűnök esetén a vádlónak, ha nem érte el az esküdtszavazatok egyötödét, ezer drachma büntetést kellett fizetnie, és elveszthette azt a jogát, hogy vádat emeljen. A magnésziai szabályozás, hasonlóan más, timokratikus államokhoz, a vagyoni osztálytól tette függővé a büntetés összegét (mint ahogy a temetésre fordítható költségeket is, vö. 959 d), vö. 754 d és 774 a.

⁶¹¹ Rhadamanthüszhöz vö. 625. A tárgyalás helyett mindkét fél esküt tett, így a hamis esküt tevő megbüntetése az istenek feladata lett. Az eljárás gyakori volt a görög törvényekben (Németh Gy. [szerk] 2003, 109. dokumentum): „A bíró, ha az előírás szerint a tanúk vagy a tagadó eskü alapján kell ítélnie, ítéljen az előírás szerint, a többi ügyben pedig eskü alatt döntsön a pernek megfelelően.”

Manapság azonban, midőn elmondhatjuk, hogy az emberek egy része egyáltalán nem hisz istenekben, mások pedig úgy vélik, hogy nem törődnek velünk, végül a leghitványabbaknak, a többségnek az a véleménye, hogy egy kevés áldozat és hízeltetés árán segítőitársaik lesznek az istenek a harácsolásban, és sok esetben nagy büntetésektől szabadítják meg őket⁶¹² -

Rhadamanthüs {d} módszere bizony többé nem volna megfelelő a ma emberei peres ügyeinek eldöntésére. Az emberek isten-képzeleteinek megváltoztatásával tehát a törvényeknek is meg kell változniuk. Értelmesen meghozott törvények [464] meg kell hogy szüntessék a peres felek eskütételét a perek megindításakor, és úgy kell rendelkezniük, hogy aki panaszt emel valaki ellen, panaszát foglalja írásba, de ne esküdjék meg rá; éppígy a vádlott is tagadását írásba foglalva eskü nélkül adja át az illetékes tisztviselőknak. Mert az már mégiscsak szörnyűség, hogy a rengeteg sok perből, ami a városban folyik, mindenki jól tudhatja, hogy {e} a polgároknak közel a fele hamisan esküdött, és mégis a legnagyobb nyugalommal vesznek részt velük együtt közös étkezéseken és egyéb nyilvános és magán-összejöveteleken.

A törvény tehát úgy szóljon, hogy tegyen esküt a bíró, mielőtt a bírói székbe ül; valamint az is, aki köztisztviselők választásában vesz részt, eskü alatt, vagy pedig {949} a szavazótablátskát szent helyről elhozva tegyen eleget e kötelességének; nemkülönben a karoknak, valamint minden múzsa, sport- és lovasversenynek felügyelője és versenybírája, és egyáltalán minden olyan ügy elbírálója, amely józan emberi számítás szerint nem hajt hasznát annak, aki esetleg hamisan esküszik. Olyan ügyeket azonban, ahol az esküvel megerősített tagadás nyilván nagy haszonnal jár, eskü nélküli peres eljárással bízzanak bírói döntésre a peres felek. S egyáltalán a bírósági {b} tárgyalás elnökei ne engedjék, hogy valaki állításai bizonyítása végett esküdjön, vagy elátkozza magát és ivadékait, avagy méltatlan könyörgéshez és asszonyos siránkozáshoz folyamodjék,⁶¹³ hanem mindvégig nyugodtan adja elő a maga igazát a szóban forgó jogi kérdéstről, és hallgassa meg a másik fél álláspontját, mert különben, ha eltér a tárgytól, az elnöklő tisztviselők utasítják arra, hogy a tárgyhoz szóljon.

Ha viszont idegen áll szemben idegennel, ez esetben - akárcsak manapság - ha akarják, kölcsönösen teljes jogi érvényességgel elfogadhatják az esküt egymástól. Mert {c} nem fognak megöregedni a városban, és nem fognak itt fészket rakni, hogy olyan utódokat neveljenek, kik [465] befolyással lehetnének az ország sorsára. Nemkülönben a perek megindítását illetőleg egymással szemben ugyanaz maradjon számukra az eljárás.

Ha pedig valaki szabad ember léteére engedetlennek mutatkozik a várossal szemben, de nem követ el olyasmit, ami testi fenyítésre, börtönre vagy halálbüntetésre méltó, hanem csupán a kartáncelőadások, vagy ünnepi {d} felvonulások megtekintésekor, vagy más hasonló közösségi látványosságokon, vagy - békében az áldozatokra, háborúban a költségekhez való hozzájárulásra nyújtott - közszolgáltatások kapcsán sérti meg a szabályokat, minden ilyen esetben az első büntetésnek javító jellegűnek kell lennie; aki azonban nem tér észre, azzal szemben zálogolást alkalmazzanak azok, akiket a törvény és az állam az ily költségek behajtásával megbíz; annak pedig, aki a zálogolás után sem engedelmeskedik, el kell adnia a zálogba tett vagyontárgyat, s a befolyó pénz a városé legyen. S ha nagyobb büntetésre is szükség van, azok a {e} tisztviselők, akik az engedetlenekre a megfelelő büntetést kiszabják, állítsák az illetőket a bíróság elé, míg csak nem hajlandók teljesíteni a rájuk rótt kötelezettségeket.

V. Egy olyan városnak, melynek a földművelésen kívül nincs más keresetforrása, és nem foglalkozik kereskedelemmel, meg kell fontolnia, mitévő legyen polgárainak külföldi utazása és a külföldiek bebocsátása tekintetében. A törvényhozónak tehát tanácsot kell ez ügyben adnia, először lehetőleg a meggyőzés módszerével élve. Az egyes államok egymással való érintkezése {950} természetesen összekeveri a különféle szokásokat és erkölcsöket, mert az idegenekkel való megismerkedés az újítás vágyát oltja az emberekbe. Ez pedig a jó törvények által jól igazgatott államok számára a lehető legnagyobb bajt okozza,⁶¹⁴ viszont a legtöbb állam számára,

⁶¹² Vö.905d-907d.

⁶¹³ Athénban gyakori volt az ilyen színjáték az esküdtbíróságok előtt, vö. *Szókratész védőbeszéde* 34 c.

⁶¹⁴ Az archaikus kortól kimutatható alapelv, hogy a jó törvényeken nem szabad változtatni, mert az csak rontana. Szolón száz évre hozta törvényeit, a mitikus Lükurgosz örök időkre. Kharondas elrendelte, hogy aki meg akar változtatni egy törvényt, kötelet vegyen a nyakába, és ha a népgyűlés leszavazza, fojtsák meg a kötél-

minthogy [466] alkotmányos berendezésük egyáltalán nem mondható jónak, igazán nem jelent semmit az az összekeveredés, ha polgáraik közé idegeneket fogadnak be, maguk pedig át-rándulnak szórakozni egyet más városokba, amikor éppen kedve támad valakinek, hogy elutazzék oda, ahova éppen tetszik - akár ifjú, akár öreg. Az az eljárás viszont, {b} hogy se idegeneket ne engedjünk be,⁶¹⁵ se magunk ne utazzunk külföldre, egyrészt egyáltalán nem is lehetséges, azonkívül mások szemében kifejezetten nyersnek és barátságtalannak tűnhet, ha az idegenek kiűzésének⁶¹⁶ már elnevezésében is ellenszenves eljárásához folyamodnánk, és így módon öntelt és összeférhetetlen jelleműnek tüntetnénk fel magunkat. Márpedig semmi esetre sem szabad egy kézlegyintéssel elintézni azt, hogy vajon jó hírünk van-e mások előtt, vagy sem. Mert nem úgy áll a dolog, hogy amennyire meg sem közelítik az igazi erényt az átlagemberek, ugyanannyira alkalmatlanok volnának arra is, hogy megítéljék, ki hitvány és ki derék ember - ellenkezőleg, a megérzésnek valami isteni képessége még a gyarló emberekben is megvan, úgy- {c} hogy még a nagyon hitvány emberek közül is nagyon sokan jól meg tudják különböztetni egymástól beszédük és véleményük alapján a különb és alantasabb embereket. Épp ezért helyénvaló, hogy a legtöbb társadalom arra buzdít, hogy becsüljük sokra az emberek előtti jó hírnevet. Persze az az igazán helyes és az a legfontosabb, hogy valóban derék emberek legyünk, és így törekedjünk a jó hírnévre, más úton egyáltalán nem, legalábbis, ha emberileg tökéletesek óhajtunk lenni. Így hát a Kréta szigetén alapítandó városhoz is illő lesz, ha erényével a lehető {d} legszebb és legjobb hírnevet szerzi meg a többi ember előtt. S minden remény és esély megvan arra, hogy ha a dolog elgondolásunk szerint történik, a Nap⁶¹⁷ és a többi [467] istenek úgy fognak rátekinteni mint azon kevés állam egyikére, mely jó törvények áldását élvezi. A következőképpen kell tehát eljárni a külföldre való utazások és az idegenek bebocsátása tekintetében. Először is negyven éven alul senkinek se lehessen sehová semmi körülmények között elutaznia, továbbá magánügyben egyáltalán senkinek, csupán állami {e} megbízatásból mint hírnök, követ vagy ünnepi látogató.⁶¹⁸ A háború és hadjáratok alatt külföldön eltöltött időszakokat természetesen nem volna méltányos a rendes külföldi utazások közé számítani. Püthóba Apollón tiszteletére, Olümpiába Zeusz tiszteletére, továbbá Nemeába és az Iszthmoszra⁶¹⁹ kell polgárokat küldeni, hogy részt vegyenek az áldozatokban és az istenek tiszteletére rendezett versenyeken, mégpedig lehetőleg minél több, szebb és {951} kiválóbb férfit kell küldeni, hogy ezek a városnak e szent és békés összejöveteleken jó hírnevet szerezzenek, a háborús dicsőség mellé annak megfelelő párját állítva - s hazatérve világosítsák fel az ifjúságot, hogy a többi állam alkotmányos berendezése csak másodrendű a miénkhez képest. De még másfajta látogatót is kell kiküldeni a törvények őreinek engedélyével: ha némelyek a polgárok közül arra vágyódnak, hogy más emberek életviszonyait hosszabb időt ott töltve, kényelmesen {b} megfigyeljék, ebben őket semmiféle törvény ne akadályozza; mert egy állam sem lehet eléggé művelt és nem juthat fejlődése tetőpontjára, ha elzárkózottsága folytán nem tesz szert elég élettapasztalatra a jókról és a rosszakról - és saját törvényeit sem tudja megőrizni, ha csak szokásból, [468] nem pedig meggyőződésből fogadja el őket.⁶²⁰ Akadnak

lel, vö. Németh Gy. (szerk.) 2003, 71. dokumentum. Az idegenek erkölcsromboló hatásához Spártában vö. Xenophón: *A lakedaimóniak állama* 14.4.

⁶¹⁵ Spártában mutatkozott erre törekvés, de ott sem járt sikerrel, vö. Xenophón: *A lakedaimóniak állama* 14.4.

⁶¹⁶ *Axenélaszia* Spártában volt szokásban.

⁶¹⁷ Héliosz mint a törvényesség istene, vö. 945.

⁶¹⁸ A nagyobb, összgörög ünnepekre (pl. Délosz szigetére) kiküldött városi követség tagjaként.

⁶¹⁹ A püthói, olümpiai és a nemeai játékokra, valamint a korinthuszi Iszthmiára, a négy legnagyobb, rendszeresen megrendezett sportversenyre. A delphoi versenyt Apollón, az olümpiai és nemeait Zeusz, a korinthuszit pedig Poszeidón tiszteletére rendezték. A versenyzők, bár városuknak hoztak dicsőséget, saját kezdeményezésükre és saját költségükön vettek részt a játékokon. Magnésziában ezt is az állam szervezte meg és tartotta ellenőrzése alatt.

⁶²⁰ A bezárkózás kritikája Spártának szólt. A csak megszokásból való engedelmesség a törvényeknek Az állam egyik fontos gondolata. Akik ugyanis nem meggyőződésből élnek erényesen, a túlvilági sorsosztásnál biztosan rosszul választanak, és következő életükben rettenetes bűnöket követnek el, vö. 619 d.

ugyanis az emberek tömegében mindig isteni férfiak⁶²¹ - kevesen ugyan -, akikkel mindenáron érdemes megismerkedni, s ezek éppúgy megteremnek a rossz berendezkedésű, mint a bölcsen igazgatott államok talaján; s ezeknek mindig nyomára kell bukkannia a jó {c} alkotmánnyal rendelkező államok lakosainak, szárazon és vízen útnak indulva felkutatatásukra - feltéve, hogy az illető maga már nem téríthető rossz útra -, részben azért, hogy megszilárdítsák azokat az intézményeket, melyek náluk otthon jók, részben, hogy javítsanak azokon, melyekben fogyatékoság mutatkozik. Mert ilyen látogatások és kutatások nélkül egy állam sem maradhat tökéletes, de akkor sem, ha helytelenül hajtják végre ezeket a látogatásokat.

KLEINIASZ: És hogyan lehet mindkét célt megvalósítani?

VI. ATHÉNI: A következőképpen. Először is az ilyen látogató legyen túl az ötven éven,⁶²² továbbá azok közül {d} való legyen, kik egyébként is, de különösen a hadügy terén tekintélynek örvendenek, ha egyszer a törvények őrei mutatóba akarják küldeni más idegen államokba. Az viszont, aki már elmúlt hatvanéves, többé ne induljon látogató útra. Ha e tíz évből annyit töltött szemlélődéssel, amennyit csak akart, hazatérése után járuljon a törvények felügyelőinek gyülekezete elé. Ez a testület álljon vegyesen ifjabbakból és idősebbekből, és gyűljön össze mindennap hajnalhasadtától napkeltéig.⁶²³ Tagjai először is azok a papok, kik a kiválóság díját elnyerték, {e} továbbá a törvények őrei közül a tíz legidősebb, ezenkívül az egész nevelésügynek mind a jelenlegi, mind volt felügyelői⁶²⁴ - s mindezek nem egymagukban, hanem egy [469] harminc és negyven év közötti férfiú kíséretében jelenjenek meg, tetszésük szerint választva ki ezt. Ez az összejövétel és megbeszélés mindig a törvényekről szóljon, {952} az otthoni államberendezkedésről és bármiféle jó intézményről, ami tudomásukra jutott; de kerüljenek terítékre azok a tudományok is, amelyek a törvényekre vonatkozó vizsgálódásra hasznosaknak mutatkoznak, mert ezek a kérdések világosabbá válnak azok előtt, kik e tudományokkal foglalkoznak, az avatatlanok előtt pedig homályosnak és bizonytalannak tűnnek. Amely tudományokat tehát az idősebbek fontosnak ítélnék,⁶²⁵ azokat teljes buzgalommal tanulmányozzák az ifjabbak - s ha e meghívottak közül valaki méltatlannak mutatkozik, az egész {b} gyülekezet fejezze ki rosszallását a meghívója előtt. Akik viszont beválnak az ifjak sorából, azokat az egész város vegye gondjaiba, különösen szemmel tartva és megfigyelve őket, és részesítse megtiszteltetésben, ha a helyes úton maradnak, viszont sújtsa őket különleges megvetésével, ha az átlagnál hitványabbakká fejlődnek.

Nos, e gyülekezet elé járuljon tüstént megérkezése után az, aki az idegen emberek között szokásban lévő intézményeket megtekintette. S ha útja során találkozott olyan emberekkel, akik felvilágosítást tudtak adni a törvényhozásról, nevelésről, művelődésről, vagy pedig maga is észrevett egyet-mást, közölje mindezeket az egész {c} gyülekezettel. S ha úgy látják, hogy utazása folytán nem lett sem jobb, sem rosszabb, legalább nagy buzgalma miatt dicsérjék meg. Ha pedig sokkal különbnek mutatkozik, akkor még sokkal nagyobb dicséretben részesüljön életében, halála után pedig a gyülekezet tekintélye biztosítsa számára a megfelelő megtiszteltetéseket. Ha ellenben az a benyomás alakul ki róla, hogy utazása megrontotta, akkor ne érintkezzék se ifjával, se öreggel, a bölcs {d} szerepében tetszelegve. S ha szót fogad a hatóságoknak, visszavonultan nyugodtan élhet; ha ellenben nem engedelmeskedik nekik, haljon meg, amennyiben a bíróság [470] előtt bizonyul rá, hogy beleártotta magát a nevelés és törvényhozás ügyeibe. És ha egyik tisztviselő sem állítja - vétkes volta ellenére - törvényszék elé, az illetékes tisztviselőknek hátrányukra és szégyenükre váljék ez a mulasztás az erény díjának odaítélése alkalmával. Külföldre utazni tehát csak ilyen korban és ilyen feltételekkel lehetséges. Most pedig a városunkat felkereső idegenek barátságos fogadtatásáról kell intézkedni. {e} Négyféle idegenről kell szót ejtenünk. Az első típus állandó nyári vendég, aki hűségesen megtisztel bennünket látogatásával, mint a költöző madarak; ezek többsége is mintha csak szárnyakon kelne át a tengeren, úgy repül át a nyári időszakban más városokba, hogy kereskedőútjain pénzt szerezzen.

⁶²¹ Vö. Phaidón 78 a.

⁶²² Vö. 946 a.

⁶²³ Ez az ún. éjjel összeülő tanács, vö. 908 a, 961 a és 968 d.

⁶²⁴ Vö. 766 a.

⁶²⁵ A zeneművek (802 a), az oktatandó tudományok (820 d) és a bemutatandó komédiák vizsgálata (936 a).

Az ilyen vendégeket erre rendelt tisztviselők fogadják be a piacokon, kikötőkben és középületekben a város közelében, de a városon kívül; és tartsák szemmel őket, {953} nehogy valami újítást próbáljanak elterjesztetni, és osszanak nekik becsületesen igazságot; egyébként pedig lehetőleg keveset érintkezzenek velük, csak szükség esetén.

A másodikfajta látogató valóban látni jön, hogy múzsai előadásokat tekintsen meg, illetve hallgasson meg. Az ő számukra a templomok közelében kell szállásokat rendelkezésre bocsátani, ahol valódi vendégszeretettel fogadják őket. Ellátásukról a papoknak és templomszolgáknak kell gondoskodniuk, amíg ott maradnak, hogy megnézzék és meghallgassák mindazt, aminek a kedvéért jöttek - kárt nem okozva és nem szenvedve -, s míg haza nem {b} térnek. Ha valaki mégis megsértené őket, vagy ők vétenének valaki ellen, ügyeikben a papok bíraskodjanak,⁶²⁶ ha az okozott kár értéke ötven drachmán alul marad. Ha azonban súlyosabb panasz merül fel velük kapcsolatban, a piacfelügyelők előtt kell a pert lefolytatni.

A látogatók harmadik típusa állami megbízásból érkezik egy másik államból; őt az államnak kell vendégül látnia: a hadvezérek, lovassági és gyalogsági {c} [471] osztagparancsnokok fogadják őket, s ellátásukról a prütaniszokkal⁶²⁷ együtt az gondoskodják, akinél az illető vendégként megszáll.

A negyedikfajta, ha ugyan egyáltalán elvetődik hozzánk, ritka vendég, de ha mégis eljön, mint a mi külföldi megfigyelőinknek idegen országból való megfelelője - először is ne legyen ötven éven alul, ezenkívül pedig azért jöjjön, mert a többi városban valami olyat kíván {d} látni, ami szépségével kitérít, vagy ő akar ilyesmit a többiekkel megismertetni. Az ilyen vendég hívatlanul is felkeresheti a művelt és gazdag polgárok házait, hiszen maga is közéjük tartozik. Tehát a nevelés felügyelőjéhez látogasson el, bízván abban, hogy ilyen gazdánál szívesen látott vendég lesz, vagy azok egyikéhez, kik elnyerték kiválóságukkal a győzelem koszorúját. S ha együttlétük alatt kölcsönösen tanultak egymástól, távozáskor tiszteljék meg a barátnak barátok részéről járó ajándékokkal és megtiszteltetésekkel. {e}

E törvények szellemében kell fogadni az összes külföldi vendéget, férfiakat és nőket, és kell kiküldeni polgártársainkat, tiszteletben tartva a vendégjogot védő Zeusz;⁶²⁸ nem szabad tehát lakomáinkból és áldozatainkból az idegeneket kizárnunk, ahogyan a Nílus áldását élvezők manapság teszik,⁶²⁹ sem nyers hirdetményekkel őket elriasztanunk. [472]

VII. Ha valaki jótállást vállal, világosan és egyértelműen tegye ezt, az ügylet minden részletét írásba foglalva, nem kevesebb, mint három tanú jelenlétében, ha a szóban forgó érték ezer drachmán alul van; ha ellenben ezen felül {954} van, akkor legalább öt tanú jelenlétében. Jótállónak kell tekinteni azt is, aki mint bizományos elad valamit olyan valaki helyett, aki nem jogosult eladásra, vagy semmilyen garanciát nem tud vállalni; tehát a bizományos éppannyira felelős, mint az eladó.

Ha valaki bárkinél házkutatást akar tartani, ezt ruhátlanul vagy öv nélküli rövid alsóruhában tegye, és előbb esküdjék meg a törvény által előírt istenekre, hogy valóban arra számít, hogy megtalálja a keresett tárgyat, és csak így fogjon kutatáshoz.⁶³⁰ A háztulajdonos pedig bocsássa

⁶²⁶ A másodikfajta idegen, a turista ügyében. Krétán valójában a *koszmosz xeniosz* foglalkozott az idegenek ügyeivel. vö. Effenterre-Ruzé 1994, 16. o.

⁶²⁷ Meglepő fordulat, ugyanis *prütaniszok* ebben az értelemben Athénban léteztek, amint erre a *szkholion* is felhívja a figyelmet. Az ötszázak tanácsa tíz ötvenfős testületből állt, amelyeket egy-egy *phülé* delegált. Az év egytized részében ezek a *prütaniszok* tevékenykedtek ügyvezetőként Athénban, amire azért volt szükség, mert nem létezett „kormány”. A *prütaniszok* az Agorán álló épületükben aludtak, és állami ellátásban részesültek. Az ő feladatuk volt az idegen követek fogadása és az elszállásolásukról való gondoskodás. A krétai Magnésziában feltehetőleg a felügyelőkkel azonosíthatjuk őket.

⁶²⁸ Zeusz Xeniosz, vö. 730 a.

⁶²⁹ Az egyiptomiak távol tartották országuktól az idegeneket, pontosabban kijelöltek olyan területeket, ahol a külföldi kereskedők piacot tarthattak, ilyen volt pl. Naukratisz, de az országban nem kóborolhattak szabadon.

⁶³⁰ Rendkívül vitatott, de jogtörténetileg jelentős hely. A lényege az lehet, hogy a házkutatás során a kutatást végző ne csempészhesse be az állítólagosan ellopott tárgyat az átvizsgált házba bő ruhájában, de ne is emelhesse el onnan semmit. Saunders értelmezése szerint a „vagy” törlendő, vagyis „meztelenül, mindössze öv nélküli rövid alsóruhát viselve” a helyes olvasat. Az előírást, kicsit módosult formában,

házát rendelkezésére, mind a lepecsételt, mind a pecsételetlen tárgyakat. Ha pedig valaki nem engedi {b} meg [473] a házkutatást, az illető forduljon bírósághoz, s becsülje meg a keresett tárgy értékét - s aki elmarasztaltatik, a becsült érték kétszeresét fizesse kártérítésül. Ha pedig a ház ura éppen távol van, a le nem pecsételt tárgyakat a ház lakói bocsássák a kutatás rendelkezésére, a lepecsételt tárgyakat pedig a kutató is lássa el pecsétjével, és öt napra állítson őrt melléjük. Ha azután a ház ura hosszabb ideig marad távol, a városfelügyelőket vegye maga mellé a kutató, és akkor a lepecsételt tárgyakat is átvizsgálhatja, {c} azonban a háziakkal és a városfelügyelőkkel közösen ismét pecsételje le őket.

A vitás vagyontárgyakat illetőleg határidőt kell megállapítani, amelyen túl igénylésnek többé helye nincs. Nálunk persze földbirtokkal és házzal kapcsolatban vita nem lehetséges. Egyéb vagyontárgyakat illetőleg, ha a tulajdonos a városban, a piacon és a templomokban nyíltan használja őket, és senki sem emelt kifogást ellene, s egyszer csak valaki azt állítja, hogy egész időn át kereste, a másíkról pedig nyilvánvaló, hogy nem {d} rejtegette az illető tárgyat - ha már eltelt egy év azóta, amióta az egyik birtokolja, a másik pedig keresi, ezen év elteltével senki sem igényelhet egy ilyen tárgyat. Ha pedig valaki nem a városban ugyan és nem a piacon, hanem a mezőn nyíltan használta, és senki sem lépett közbe öt év alatt, az öt év leteltével senki sem támaszthat igényt az ilyen tárgyra. Ha pedig városi házában használta valaki a szóban forgó tárgyat, {e} három év a törvényes határidő; ha vidéken és nem nyíltan használta, tíz év a határidő. Ha végül külföldön használja, bármikor, amikor valaki rájön erre, igényelheti, s ennek semmi határideje nincs.

Ha valaki erőszakkal akadályoz meg valakit a bíróság előtt való megjelenésben - akár saját magát, akár a tanúit -, ha rabszolgát akadályoz meg, akár a sajátját, akár a másét, {955} akkor az ítélet érvénytelen és semmis; ha pedig szabad embert akadályoz meg, azonkívül, hogy az ítélet érvénytelen, egyévi börtönt szenvedjen el, és bárki vádolhassa be emberrablás miatt.

Ha pedig valaki ellenfelét akadályozza meg erőszakkal, hogy az megjelenhessen a sport-, műzsai vagy [474] bármilyen más versenyen, bárki jelentse fel a verseny szervezőinek, azok pedig szabadítsák ki, hogy a versenyen részt vehessen. Ha pedig erre képtelenek - ha az győzne a versenyen, ki őt a megjelenésben akadályozta, a győzelmi díjat a megjelenésben akadályozottnak adják oda, és {b} őt jegyezzék fel győztesnek azokban a templomokban, amelyekben csak kívánja; s aki erőszakkal megakadályozta, az se fogadalmi ajándékot, se feliratot ne helyezhessen el soha ilyen verseny emlékéül, sőt kártérítésre legyen kötelezve, akár legyőzik a versenyen, akár győzelmet arat.

Ha valaki bárminemű lopott tárgyat tudatosan magánál rejteget, ugyanazon büntetés sújtsa, mint a tolvajt. Aki pedig száműzöttet fogad be házába, halálbüntetést von magára.⁶³¹ {c}

A haza barátját és ellenségét mindenki magáénak is tekintse. Ha pedig valaki magánúton, a közösség megbízása nélkül köt békét vagy indít háborút, ennek is halál legyen a büntetése. Ha a város egy része köt békét vagy indít háborút a maga számlájára, a vétkeket a hadvezérek állítsák bíróság elé, s elmarasztalás esetén halál legyen a büntetésük.

megtaláljuk a római XII táblás törvényekben is (*quaestio lance et licio*): „aki nyomozni akar, az meztelenül kutasson, líciummal [köténnyel] övezve, tálat [*lanx*] tartva” (vö. Gaius 3. 192). Gaius szerint a tálat azért kell tartani, hogy „az illető az elfoglalt-kezeivel ne tudjon semmit sem valahova eldugni, vagy azért, hogy ha valamit talál, ebbe beletegye”. (Ford. Brósz Róbert) A törvényt idézi Aulus Gellius is (16. 10). A XII táblás törvények Kr. e. 451-450-ben keletkeztek, tehát jó száz évvel Platón műve előtt. Csakhogy a ruhátlan házkutatást már Arisztophanész is említi Kr. e. 423-ban (*Felhők* 497-499). A római hagyomány szerint Kr. e. 454-ben Athénba küldtek követséget Szolón törvényeit és más görög államok intézményeit tanulmányozni, vagyis a *quaestio lance et licio* valószínűleg a görög jogból származik, vö. Livius 3. 31-32. Annyi bizonyos, a görögök, így Arisztophanész idézett *művének szkholionja* is, ugyanúgy értelmezték a törvényt, mint Gaius (ne lehessen becsempészni valamit az átkutatott házba, vagy onnan ellopni valamit). Jó összefoglalás Horak F.: „*Quaestio lance et licio*”, in: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, J. B. Metzler, Stuttgart, 1963, 24, 788-801. o.

⁶³¹ Már az archaikus korban is komolyan vett törvény. A Kr. e. VII. századi Thérán a halálraíteltet bűntatót, még ha apja vagy fia volt is, szintén halálra és vagyonelkobzásra ítélték, vö. Németh Gy. (szerk.) 2003, 72. dokumentum.

Akik az államnak valami szolgálatot tesznek, ajándék nélkül tegyék; s ürügyül ne használják fel még azt a {d} kedvelt szólást sem, hogy jótettekért el kell fogadni az ajándékot, csak rosszakért nem szabad. Mert ezt megítélni, és a megítélés mellett kitartani nem könnyű dolog - legbiztosabb eljárás tehát meghallgatni a törvényt és szót fogadni neki, hogy semmi szolgálatot a hazának ajándék fejében ne tegyünk. Aki ez ellen vét, és a törvényszék előtt rábizonyul, haljon meg. Ami a köz számára való adózást illeti, sok szempontból szükséges, hogy mindenkinek a vagyona megbecsültessék, valamint a *phülék* [törzsek] tagjai⁶³² az évi [475] {e} termésüket írásban jelentsék be a mezők felügyelőinek, hogy a lehetséges kétféle adónem közül azt használja fel az állam az illető évben, amelyik alapos mérlegelés után kívánatosabbnak látszik, akár az egész vagyonnak, akár pedig az illető évi hozadékának egy részét akarja igénybe venni, ide nem számítva a közös étkezéshez való hozzájárulást. Az isteneknek szánt fogadalmi ajándékok felajánlásában egy mértékletes ember tartson is mértéket. Mindenkinek a földje és házi tűzhelye eleve az összes isteneknek van szentelve; tehát senki nem szentelheti őket {956} másodszor is az isteneknek.⁶³³ Arany és ezüst a többi államban irigvelt drágaságnak számít, akár magánkézben, akár szentélyekben van. Az elefántcsont, mint egy életétől megvált test maradványa, nem tekinthető tiszta és ártatlan ajándéknak; a vas és bronz pedig háborús eszközökre való. Aki tehát akar, pusztá fából vagy kőből való fogadalmi ajándékot⁶³⁴ ajánljon föl a közös templomok számára. Szöveget is adhat, ha előállítása nem kíván többet egy asszony egyhavi munkájánál. Az istenekhez egyébként is a fehér szín illik, ugyanígy a szövegekben {b} is. Színezést tehát itt ne alkalmazzunk, csupán a katonai díszruháknál. Istenhez legméltóbb ajándékok a madarak és a képek, amelyeket egy festő egy nap alatt el tud készíteni. S a többi fogadalmi ajándék ezekhez hasonló legyen.

VIII. Miután megtárgyaltuk a városi élet valamennyi területét, hány és milyen részekből kell állnia az egész városállamnak, továbbá a szerződésekre vonatkozó legfontosabb törvényeket is lehetőség szerint megbeszéltük, az van még hátra, hogy a bírósági eljárásokról beszéljünk. Az elsőfokú bíróságot választott bírák alkotják, kiket a {c} vádlott és a vádló közösen választanak, s épp ezért megfelelőbb őket békebírának vagy közvetítőknak, mint tulajdonképpeni bírának nevezni. A másodfokú bíróság a falusi és törzsi bíróság - az ország tizenkettes [476] felosztásának megfelelően -, ezekhez fordulhatnak a peres felek, ha az első fórum előtt a vitás ügyet nem lehet elintézni, azonban nagyobb büntetés terhe alatt; nevezetesen a vádlott, ha másodszor is elmarasztalják, a per tárgyát képező összegnek még az ötödét is fizesse meg bírságul. Ha pedig valaki a bírák döntése ellen fellebbezve, harmadfokon is perelni akar, terjessze az ügyet a {d} válogatott bírák ítélőszéke elé - s ha ismét elmarasztalják, akkor most már másfélszeresét fizesse a per értékének. Ha viszont a vádló az, aki elmarasztalása esetén nem nyugszik meg az elsőfokú bíróság ítéletében, és a második fórumhoz fordul: ha megnyeri a pert, még a vitás összeg egy-ötödét is megkapja; ha viszont alulmarad, ő fizet ugyanennyit. Ha pedig a harmadfokú bírósághoz fordulnak, mert nem nyugszanak meg az alsóbb bíróságok ítéletében, a vádlott elmarasztalása esetén - mint már mondtuk - a per értékének másfélszeresét fizesse meg.

Ami a bíróságok tagjainak kisorsolását, kiegészítését, {e} a bírósági segédszemélyzet alkalmazását, az egyes eljárásokra vonatkozó határidőket, a szavazást, a halasztásokat, és minden ilyen, a perekhez szükséges eljárást, így a panaszok benyújtásának sorrendjét, a törvényszék előtt való megjelenés és feleletadás kötelezettségét és az ezekkel rokon kérdéseket illeti - mindezekről már előbb is szoltunk, azonban a jót nem árt kétszer vagy háromszor is elmondani.⁶³⁵ A kisebb jelentőségű és könnyen {957} kitalálható törvényi szabályozásokat, ha az idősebb törvényhozó kihagyta, a fiatalabb törvényhozó pótolja.

A magánügyekben ítélkező bíróságok tehát valahogy így működhetnek megfelelően. A köz- és állami ügyekben ítélő és mindazon bíróságokra vonatkozólag, melyeken a tisztségviselőknek kell a hatáskörükbe tartozó ügyeket elintézniük, számos államban létezik bölcs férfiak által

⁶³² vö. 745e.

⁶³³ Egybecseng azzal az előírással, hogy senki saját szentélyt ne emelhessen, vö. 909 d.

⁶³⁴ Mint az archaikus kori faszobrocskák, az ún. *xoanonok* (amelyeket olykor kőből is utánoztak).

⁶³⁵ Vö. 846 b és 949 c. A fordulat Empedoklészra megy vissza, vö. 25. töredék Diels-Kranz

bevezetett megfelelő rendelkezés, nem is kevés - innen vegyük át a törvények őrei mindazt, ami megfelel {b} most keletkező államuk számára, alapos mérlegelés és a [477] szükséges javítások megtétele után, Az ellenőrzés során támaszkodjanak saját tapasztalataikra, és csak akkor tekintsék befejezettnek az ügyet, ha meggyőződésük szerint minden egyes szabály megfelelően lett kidolgozva, s ha lezárták, a változtathatatlanság pecsétjét ütve rá, ragaszkodjanak hozzájuk a város egész életén át.

Ami pedig a bírák hallgatását és némaságát, valamint ezzel ellentétes viselkedését illeti, továbbá, hogy mennyiben térünk el attól, amit más városokban igazságosnak {c} és jónak tartanak, azt részben már elmondtuk, részben pedig a végén fogjuk elmondani. Mindezekre tekintettel kell lennie annak, aki pártatlan és igazságos bíró akar lenni, és e kérdésekről szóló műveket beszerezve tanulmányoznia kell őket. Mert tanulni elsősorban a törvényekről szóló írásokból tanulhat és ezeket hasznosíthatja a leendő bíró, feltéve persze, hogy helyesen vannak lefektetve bennük a törvények - különben a törvény [*nomosz*], ez az isteni és csodálatos fogalom hasztalan kapott volna az értelemmel [*nusz*] rokon nevet.⁶³⁶ Emellett mindenféle más fejtegetésnek, ami versben vagy prózában valami {d} dicséretét vagy elutasítását tartalmazza, s akár írott szövegben, akár mindennapi beszélgetés során kerül megvitatásra, ahol a vitapartnerek egyfelől késhegyre menően, másfelől olykor érthetetlen engedékenységgel vitatkoznak - mindezeknek világos és megbízható próbáját a törvényhozó irataival lehet elvégezni. Ezeket kell a jó bírónak szívébe vésve magánál tartania ellenszerül egyéb felfogások ellen, és így megtartania magát és városát a {e} helyes úton, hogy a jókat megszilárdítsa és előbbre vigye az igazságosságban, a hitványakat ellenben lehetőleg kiemelje a tudatlanság, féktelenség, gyávaság és egyáltalán az igazságtalanság homályából, már amennyiben bal-véleményeik még gyógyíthatók. Akikben azonban {958} végzetesen megrögződött a balvélemény, az ily állapotban levő lelkek számára halált kell alkalmazniuk [478] gyógyszerül;⁶³⁷ s így - amit már joggal többször elmondtunk - az egész város szemében dicséretre méltók lesznek az ilyen bírák és a bíróságok vezetői.

Miután pedig végeztünk az évenként rendszeresen előforduló peres ügyekkel, az ítéletek foganatosításáról kell a következő törvényeket hoznunk: először is az ítélkező tisztségviselő a vesztes fél egész vagyonát bocsássa a perben nyertes fél rendelkezésére - kivéve annyit, {b} amennyi a megélhetéséhez szükséges -, tüstént a szavazás után a hirdető által, a bírák füle hallatára. S ha aztán az ítélet kimondását követő hónap folyamán a vesztes nem elégíti ki önként ellenfelét, az ítélkező hatóság a pernyertes fél kíséretében adja át annak az elítélt fél vagyonát. S ha nem tudják belőle kielégíteni, s csak egy drachma is fennmarad a tartozásból, nem indíthat az adós más {c} ellen pert mindaddig, amíg egész tartozását le nem törlesztette. Mások ellenben jogerősen indíthatnak ellene pert. Ha végül valaki elítélt létére megakadályozná a hatóságot az ítélet végrehajtásában, a jogtalanul megakadályozott hatóságok állítsák az illetőt a törvények őreinek ítélőszéke elé, s ha ilyen vétekben elmarasztalják, halállal bünhődjék, mint olyan ember, ki az egész várost és a törvények érvényét romlással fenyegeti.

IX. Ha mármost egy férfi ily viszonyok között született és nevelkedett, nemzett és nevelt fel utódokat, {d} illendően eleget tett szerződéses kötelezettségeinek, elégtételt adott, ha vétett valaki ellen, viszont kapott is elégtételt másoktól - s így törvényekhez híven öregedett meg, az ilyen emberre a természet rendje szerint már a halál vár. A halotti szertartásokról pedig, melyeket az alvilági és a felső isteneknek kell bemutatni, akár férfi, akár nő az elhunyt személy, a magyarázók hivatottak utasítást adni.

A sírok pedig sohase legyenek megművelésre alkalmas földben, sem a nagy, sem a kis síremlékek, hanem {e} azokat a helyeket kell sírhantok számára kijelölni, amelyeknek a talaja csakis erre használható, s így az elhunytak testét az élők sérelme nélkül fogadja magába. Amit [479] ellenben anyánk, a Föld természetes rendeltetésénél fogva az embereknek táplálékul akar adni, azt senki, se élő, se halott tőlünk, élőkől el ne vegye. A sírhalom ne legyen magasabb annál, amit őt ember ötnapi munkával fel tud {959} emelni. Sírkövet pedig nem szabad nagyobb

⁶³⁶ A *nomosz* (törvény) és a *nusz* (értelem) szavak rokonításáról ld. 714 a-t, ebben talán Hérakleitoszt követi (Diels-Kranz 114, vö. Diés 1976, 70. o.).

⁶³⁷ Vö. pl. 854 e.

csinálni, mint amekkorára ráfér az elhunyt életének méltatása, legfeljebb négy hexameteres sorban.⁶³⁸

A felravatalozás a háznál ne tartson több ideig, mint amennyi elég arra, hogy el lehessen dönteni: tetszhalottal vagy valóban meghalt emberrel van-e dolgunk. Erre pedig emberi tapasztalat szerint elég három nap a temetésig.

A törvényhozó szavára kell hallgatni különben is, de akkor is, midőn azt mondja, hogy a lélek teljességgel {b} különbözik a testtől, s hogy az életben csakis a lélek tesz mindegyikünket azzá, amik vagyunk, semmi más;⁶³⁹ a test csupán mint tünemény követ bennünket - és a halál után is helyesen beszélnek a holtak testéről mint képmásról; valódi lényünk ellenben, amit léleknek neveznek, halhatatlan, és elmegy más istenekhez, hogy számot adjon - miként az ősi hagyomány mondja -, s ez a jó embert bátorsággal, míg a hitványt félelemmel tölti el, mert {c} a halálban semmiféle segítséget nem remélhet. Életében kellett volna hozzátartozóinak segíteniük rajta, hogy minél igazságosabb és tisztább életet élhessen, s akkor vétkei miatt halálakor nem várna rá büntetés abban a másik életben.

De mindebből az következik, hogy nem szabad magunkat anyagi romlásba döntenünk, abban a hitben, hogy hozzátartozónk az a hústömeg, amit eltemetünk - hanem azt kell hinnünk, hogy fiunk, testvérünk vagy bárki is az, akit fájdalmas vágyódással eltemetni vélünk, eltávozott: bevégezte és betöltötte osztályrészét; azzal [480] szemben pedig, ami nálunk maradt, úgy kell megtennünk kötelességünket, hogy csak mértékkel áldozunk rá {d} mint az alvilágiak élettelen oltárára. Hogy mi a megfelelő mérték, azt természetesen a törvényhozó hivatott körvonalazni. A törvény tehát a következő legyen: az első vagyoni osztályhoz tartozók ne költsenek többet az egész temetési szertartásra öt minánál, a második osztályban három mina, a harmadikban két, a negyedikben pedig egy mi-na lehet a megfelelő összeg.⁶⁴⁰ A törvények őreinek sok egyéb teendőjük is van, és sok mindenről kell {e} gondoskodniuk, nem utolsósorban arról, hogy gyermekekre, férfiakra és egyáltalán valamennyi korosztályra életükben gondot viseljenek, és ebbe az is beletartozik, hogy az életük végén legalább egy törvényőr - akit az elhunyt hozzátartozói megbíznak - felügyeletet gyakoroljon, s az ő dicséretére váljék, ha a végtisztesség szépen és megfelelő határok között történt, viszont szégyenére, ha másképpen.

A ravatalozás tehát és a többi temetési szertartás az erre vonatkozó törvény szerint történjék. Azonban az {960} állami törvény rendelkezésének a következőkben is engednünk kell: visszás dolog volna arra nézve is szabályt adni, hogy a halottat megsirassuk-e vagy sem; azt azonban meg kell tiltani, hogy jajveszékeléssel és a házán kívül nagy fennszóval gyászoljanak,⁶⁴¹ valamint, hogy a holttestet az utcák nyilvánossága előtt kísérvék ki, és útközben hangosan sirassák - a temetésnek kora reggel a városon kívül⁶⁴² kell történnie. [481] Ezek legyenek tehát az idevonatkozó törvényes rendelkezések, és aki hallgat rájuk, azt nem érheti büntetés; aki {b} ellenben nem hallgat arra az egy törvényőrről, azt a törvények őreinek egész testülete büntesse meg a mindnyájuk által helyesnek gondolt büntetéssel. A temetések egyéb módjairól, valamint a temetés megtagadásáról apagyilkosok, templomrablók és hasonlóknak esetében már előbbi törvényeink⁶⁴³ során intézkedtünk, úgyhogy törvényhozásunk most már mindjárt véget ér; de egyetlen vállalkozás sem akkor fejeződik be, ha az ember csupán megtett, vagy megszerzett,

⁶³⁸ A halott nevét ugyanis kitörlik a *phratría* listájáról, így csak ez a négy hexameter adhat hírt róla és tetteiről (785 b). A temetési luxus athéni korlátozásához vö. 717 d és 719 d. A korai törvényhozóknál gyakran előforduló motívum a fényűzés (pl. fényűző temetés) tiltása (Zaleukosz, Periandrosz, Szolón, keószí Ariszteidész).

⁶³⁹ A lélek mint az igazi énünk: *Első Alkibiadész* 126 b és 130 c; *Phaidón* 115 c-d; *Az állam* 469 d és *Hetedik levél* 335 a-b.

⁶⁴⁰ Egy mina száz drachma, vagyis a leggazdagabbak temetési költsége sem haladhatta meg az ötszáz drachmát. Ez egy egyszerűbb munkás mintegy másfél évi keresetével egyezett meg, vagyis a korlátozás - legalábbis a tehetősek esetében - nem volt húsba vágó. Athénban egy 3 minás temetés szerénynek számított, akadtak 25 minások is (Lüsziasz 31. 21, 32. 21).

⁶⁴¹ A siratóasszonyok számának háromra való korlátozásához vö. Plutarkhosz: *Szolón* 21; Cicero: *A törvényekről* 2,63. A ravatalozásról és a temetés időpontjáról (naplemente előtt) vö. Démoszthenész 43.62; Németh Gy. (szerk.) 2003,77. dokumentum.

⁶⁴² Olyan területen, amely művelésre nem alkalmas, vö. 958 d-e.

⁶⁴³ 873 c, 874 b és 909 c.

vagy berendezett valamit, hanem csak akkor, ha a létrejött dolog fennmaradását is kellő {c} módon biztosította, lehet azt remélni, hogy mindent teljesen és tökéletesen megtett, amit csak meg kellett tenni - enélkül az egész munka befejezetlen.

KLEINIASZ: Jól beszélsz, barátom; de fejtsd ki világosabban, hogy mire is céloznak utolsó szavaid!

X. ATHÉNI: Ó, Kleiniasz, méltán dicsérjük elődeinknek sok dolgát, de nem utolsósorban a Moirák⁶⁴⁴ elnevezését.

KLEINIASZ: Mennyiben?

ATHÉNI: Hogy Lakheszisz az első, Klóthó a második, Atroposz⁶⁴⁵ pedig a megmentő harmadik⁶⁴⁶ - {d} elnevezésükben a megfont sors megőrzése tükröződik, mely megmásíthatatlan érvényességet biztosít számára.

Ezt kell megszereznünk államunk és alkotmányunk számára: nemcsak a test egészségét és életeterejét, hanem a lélek rendezettségét és törvényszeretetét, főleg pedig a törvények fennmaradását. S én úgy látom, hogy éppen ez hiányzik még törvényeinkből, hogy hogyan [482] biztosíthatjuk számukra azt az erőt, amely természetes módon megmásíthatatlanná teszi.

KLEINIASZ: Nem kis dolog az, amit említesz, ha ugyan lehetséges egyáltalán módot találni arra, hogyan tehet szert ilyen képességre minden dolog.

ATHÉNI: Márpedig lehetséges, én legalábbis így látom {e} ebben a pillanatban.

KLEINIASZ: Akkor viszont addig meg se álljunk, amíg ezt meg nem szerezzük törvényeink számára; hiszen nevetséges dolog volna azzal semmissé tenni eddigi munkánkat, hogy a levegőbe építjük az alapokat!

ATHÉNI: Köszönöm a biztatást; bennem nem fogsz csalódni.

KLEINIASZ: Ennek örülök. Szóval akkor hogyan lehetne az alkotmány és a törvények fennmaradását biztosítani?

ATHÉNI: Említettük, ugye, hogy városunkban kell {961} lennie egy gyülekezetnek?⁶⁴⁷ E gyülekezet tagjai közé tízen a törvények őreinek legidősebbjei közül kell hogy bekerüljenek; továbbá mindazok, kik a kiválság koszorúját elnyerték; azonkívül a kutatási céllal külföldre utazók⁶⁴⁸ - ha valamelyikük valahol olyasmire bukkan, amit fontos meghallgatni a törvények megőrzése szempontjából, és szerencsés megérkezését követően a tanács tagjai, a kellő vizsgálatot elvégezve, érdemesnek tartják őt arra, hogy a gyülekezet tagja legyen -; {b} végül mindegyikük vegyen maga mellé egy legalább harmincéves fiatalembert is, akit természete és nevelése alapján is méltónak ítélt a tagságra, ismertesse össze az illetőt a többiekkel, és ha azok is ezen a véleményen vannak, vegyék fel maguk közé; ha pedig nem, e döntés maradjon titokban mások előtt is, de különösen a visszautasított személy előtt. Az összejövetel kora hajnalban történjék, amikor még senkit sem kötnek le a {c} magán-és közéleti elfoglaltságok. Ugye szoltunk ilyesmiről előző fejtegetéseink során?

KLEINIASZ: Valóban volt már róla szó. [483]

ATHÉNI: Nos, akkor térjünk vissza erre a gyülekezetre! A következőt szeretném róla mondani: azt állítom, hogy ha valaki velük horgonyozná le az állam hajóját, akkor kedvező feltételek esetén biztonságban tudhatnánk mindent, amit meg akarunk óvni.⁶⁴⁹

KLEINIASZ: Hogyan?

⁶⁴⁴ Már korábban hivatkozott rá, hogy az egyiptomiak is a sorsistennőknek áldoztak, hogy törvényeik tartósak legyenek, vö. 799 b.

⁶⁴⁵ A három sorsistennő közül Lakheszisz a „sors, végzet, osztályrész”, Klóthó a „fonó”, míg Atroposz neve azt jelenti, hogy „visszafordíthatatlan, megváltoztathatatlan”. Ő vágta el a másik kettő által font életfonalat.

⁶⁴⁶ Lakoma előtti áldozatnál a harmadik és egyben utolsó loccsantás a Megmentő Zeuszé, ennek analógiájára kapja a fonás munkáját befejező, harmadik Sorsistennő a megmentő jelzőt. (B. G.)

⁶⁴⁷ Az éjjel összeülő tanács, vö. 908 a, 951 d és 968 d.

⁶⁴⁸ Vö. 951 d.

⁶⁴⁹ A most következő gondolat megértéséhez fontos tudni, hogy a görög *szózein* ige (és származékai) egyaránt jelenthetik azt, hogy „valaminek épségét megőrzi”, „életét megmenti”, „egészségét megőrzi”, „jólétet biztosít számára”. (B. G.)

ATHÉNI: Most aztán nagyon észnél kell lennünk, hogy világosan elmagyarázzuk, ami előttünk áll.
KLEINIASZ: Ez biztatóan hangzik, csak tégy is úgy, ahogyan tervezed! {d}

ATHÉNI: Szóval, Kleiniasz barátom, minden dologban meg kell találni, ami feltételezhetően őt életben tartja és működteti minden tevékenysége során - ahogyan például egy élőlény esetében leginkább a lélek és a fej⁶⁵⁰ ilyen természete szerint.

KLEINIASZ: Hát ezt meg hogy érted?

ATHÉNI: Ezek kiválósága biztosítja minden élőlény épségét és életben maradását.

KLEINIASZ: Hogyan?

ATHÉNI: Úgy, hogy a lélekben egyebek között ott van az ész, a fejben pedig a többi érzékszerv mellett a látás és a hallás; s az ész e legbecsesebb és legszebb érzékszerveinkkel együtt, joggal nevezhető mindannyiunk életben tartójának és megmentőjének.

KLEINIASZ: Legalábbis úgy látszik. {e}

ATHÉNI: Bizony így látszik. De miféle egységet alkotva lehet az ész az érzékszervekkel együtt például a hajók megmentője mind viharban, mind derült időben? Véletlenül nem a kormányos és a hajósok azok itt, akik érzékeléseiket a kormányzó ésszel összekapcsolva épségben megőrzik magukat is és az egész hajót is?

KLEINIASZ: Dehogynem!

ATHÉNI: Akkor hát nincs szükség olyan sok példára. {962} Nézzünk azért egyet: milyen célra gondoljunk, mit [484] tűznek ki maguk elé a hadvezérek a hadseregükkel kapcsolatban, amikor meg akarják őket menteni? És mit tűznek ki célul a kezelőorvosok? Nem az a helyzet, hogy az előbbieket a győzelmet és az ellenség leverését, az orvosok és ápolók pedig az egészség helyreállítását?

KLEINIASZ: Természetesen!

ATHÉNI: De ha az orvosnak fogalma sincs arról, mitől lesz egy test egészséges (amit az előbb célnak mondtunk), vagy a hadvezérnek a győzelemről és a többi egyébéről, amit még említettünk, lehet-e azt hinni róla, hogy van esze ezekhez a dolgokhoz?

KLEINIASZ: Ugyan már!

ATHÉNI: És mi a helyzet az állammal? Ha valaki nem {b} ismeri az állami élet célját, amelyet szem előtt kell tartania, vajon nevezhető-e joggal vezetőnek, és vajon képes lesz-e épségben és jólétben megőrizni azt, aminek céljával egyáltalán nincs tisztában?

KLEINIASZ: Csodálkoznék rajta.

XI. ATHÉNI: Ha tehát a mi államalapításunk is teljes és befejezett akar most lenni, kell lennie benne egy olyan rétegnek, amely először is ismeri az előbb említett célt; továbbá azt is, hogy mi módon lehet e célt elérni, végül azt, hogy ki (elsősorban melyik törvény, másodsorban melyik ember) tud ehhez jó tanácsot adni és ki nem. Ha {c} viszont az államból hiányzik ez a réteg, akkor nem csoda, ha - belátás és érzékelés híján - minden lépésénél rögtönözve cselekszik.

KLEINIASZ: Igazad van.

ATHÉNI: Nos hát városunk melyik osztályában vagy foglalkozási ágában találhatunk ilyen megfelelő őrszemeket? Meg tudnánk-e mondani?

KLEINIASZ: Határozott válaszom nincs, barátom; de ha tippelni kellene, arra szavaznék, hogy ez a mostani fejtegetésed arra a gyülekezetre vonatkozik, amelyikről azt mondtad, hogy még az éj homályában kell összeülnie.

ATHÉNI: Jól sejtet, Kleiniasz. Ennek a testületnek aztán, {d} mint a mostani fejtegetésünk mutatja, valóban minden erénnyel és kiválósággal rendelkeznie kell; ennek pedig az az alapfeltétele, hogy ne összevissza egyszerre sok [485] mindent vegyen célba, hanem csakis egyetlenegy cél lebegjen a szeme előtt, és mindig arra összpontosítva lője minden nyilát.

KLEINIASZ: Csak így van értelme.

ATHÉNI: Most tehát megérthetjük, hogy nem lehet csodálkozni azon, miért változnak összevissza más városok törvényei, hiszen minden egyes államban az egyik törvényhozás az egyik, a másik pedig ismét egy másik célt {e} tart szem előtt. És általában nem lehet csodálkozni, hogy egyesek számára az az igazságosság lényege, hogy némelyek - akár jók, akár hitványak - uralkodjanak az államban; mások számára viszont az, hogy meggazdagodjanak, akár azon az

⁶⁵⁰ Vö.942d.

áron, hogy szolgálják másoknak, akár nem; ismét másoknak a szabadságra irányul minden törekvésük; vannak olyanok is, kik kettős célt tűznek ki törvényhozásuk elé, hogy szabadok legyenek, s amellet más városok urai;⁶⁵¹ végül a hitük szerint legbölcsebbek mindezekre együttesen törekszenek,⁶⁵² de nincs előttük egyetlen különösen nagyra becsült cél sem, melyről azt tudnák mondani, hogy a többieknek erre az egyre kell tekintettel lenniük. {963}

KLEINIASZ: És ezek szerint, kedves barátom, a mi törvényhozásunk már régóta helyes alapon nyugszik? Hiszen azt mondtuk, hogy összes törvényeinknek egyetlen célt kell szem előtt tartaniuk, s megegyeztünk abban, hogy ezen a célon feltétlenül az erényt kell értenünk.⁶⁵³

ATHÉNI: Igen.

KLEINIASZ: Azt is megállapítottuk, hogy erény pedig négy⁶⁵⁴ van.

ATHÉNI: Pontosan.

KLEINIASZ: S mindnyájuk vezetője az ész; ezt kell minden másnak és a többi három erénynek is szem előtt tartania. {b}

ATHÉNI: Jól követtél, Kleiniasz; kövess figyelmesen továbbra is! A kormányos, az orvos és a hadvezér eszéről [486] elmondtuk,⁶⁵⁵ hogy mi az az egy cél, amit szem előtt kell tartaniuk; most az államférfiúi intelligencia vizsgálatánál tartunk. Kérdezzük meg tőle, mintha csak közönséges ember volna, a következőt: „Tulajdonképpen mi a te célod, drága barátom? Mi az az egyetlen dolog, amit egy orvos világosan és értelmesen meg tud jelölni, ám te, azzal az állítólagosan mindenkinél különb eszeddel, nem tudsz megmondani?” Vagy talán ti, Megillosz és Kleiniasz, el tudnátok nekem világosan magyarázni őhelyette, hogy szerintetek mi ez az egy cél - ahogyan {c} én is sokszor adtam nektek mások nevében pontos magyarázatot?

KLEINIASZ: Nem igazán, barátom.

ATHÉNI: És nem kellene arra törekednünk, hogy egyszerre lássuk magát a célt, és azokat a dolgokat is, melyekben megjelenik?

KLEINIASZ: Micsodákban? Hogy érted ezt?

ATHÉNI: Mint például, mikor azt mondtuk, hogy az erénynek négy faja van, világos, hogy először is {d} mindegyiküknek külön-külön egynek kell lenniük, ha összesen négyen vannak.

KLEINIASZ: Hogyne.

ATHÉNI: De viszont mindezeket együttesen is egynek kell neveznünk. Hiszen a bátorságot is, a belátást is erénynek nevezzük, s a másik kettőt is, úgyhogy lényegükben véve mindezek nem sokaságot képeznek, hanem egyetlenegy egységet: az erényt.

KLEINIASZ: Teljesen így van.

ATHÉNI: Azt nem nehéz megmondani, hogy ez a kettő miben különbözik egymástól, és miért kapott két nevet, valamint a másik kettő is; de azt már nem könnyű megmagyarázni, milyen alapon nevezzük mind a kettőt és a többieket is egynek: erénynek.

KLEINIASZ: Hogy érted ezt?

ATHÉNI: Igazán nem nehéz megvilágítani, amit mondok. Osszuk fel egymás között a kérdezést és felelést!

KLEINIASZ: Ezt megint hogy érted? [487] {e}

ATHÉNI: Te kérdezz engem afelől, miért van az, hogy ámbár egynek mondjuk az erényt, ismét kettőnek mondtuk ezeket: az egyiket bátorságnak, a másikat belátásnak. S én megmondom neked az okát, hogy az egyik a félelemmel függ össze, s ennek folytán az állatok is és a nagyon fiatal gyermekek lelkülete is részesül a bátorságban; mert megfontolás nélkül, természeténél fogva is lehet bátor lélek; viszont értelmes és belátással bíró, megfontolás nélkül, sohasem volt még lélek, és nem is lehet sohasem, úgyhogy a belátás a bátorságtól merőben különbözik.

KLEINIASZ: Igazad van. {964}

ATHÉNI: Nos hát, hogy mennyiben különböznek, és kétfélék, ennek most megkaptad tőlem a magyarázatát. Hogy viszont mennyiben egy és azonos a kettő: ezt már te add meg nekem!

⁶⁵¹ Például Athén

⁶⁵² Feltehetőleg a kevert államberendezkedésre (*mikté politeia*) utal, vö. Németh Gy. (szerk.) 2002, 157. o.

⁶⁵³ Vö. az Athéni gondolatmenetét a mű elején, 630 b - 632 d.

⁶⁵⁴ Bátorság, önmérséklet, igazságosság, belátás, vö. 630 b és 688 b.

⁶⁵⁵ Vö. 962a.

Gondold meg tehát, hogy megmondhasd nekem: mennyiben egy ez a négy, és majd, ha kimutattad egységüket, megint kérjél meg, hogy én ismét magyarázzam meg, mennyiben négyek. Ezután pedig azt vizsgáljuk meg, hogy annak, aki kellő tudással rendelkezik bármi felől, aminek neve is van és meghatározása is, vajon csak az illető dolog nevét kell-e ismernie, ellenben tudatlanságban maradhat a meghatározás felől - vagy {b} pedig annak, aki ér valamit, szígyenletes dolog mindezeket nem tudnia éppen a legfontosabb és legszebb dolgokat illetőleg?⁶⁵⁶

KLEINIASZ: Úgy látszik, így van.

ATHÉNI: Márpedig van-e fontosabb dolog - mind a törvényhozó, mind a törvények őre, valamint annak számára, ki azt véli, hogy erényben mindenki fölött kimagaslik, és el is nyerte az erény koszorúját -, mint éppen ezek a dolgok, melyekről most beszélünk: a bátorság, józan mérséklet, igazságosság, belátás?

KLEINIASZ: Hogy is lehetne fontosabb dolog náluk?

ATHÉNI: Nem kell-e tehát ezen a téren a tanítóknak és magyarázóknak, a törvényhozóknak, s egyáltalán, akik mások fölött örködnek, kimagaslaniuk a többiek fölött, [488] hogy útbaigazítást és teljes felvilágosítást adhassanak afelől, hogy mi a lényege és értéke az erénynek és bűnnek, mindenki számára, aki ismeretre és belátásra akar {c} szert tenni, vagy aki hibái folytán fenyítésre és megrovásra szorul? Vagy talán megengedhetjük-e, hogy egy költő, aki városunkba jön, hogy valaki, aki az ifjúság nevelőjének adja ki magát, e téren különbnek mutakozzék annál, aki elvitte a kiválóság koszorúját? S akkor lehet-e csodálkozni azon, hogy abban városban, ahol nincsenek olyan örök, kik az erény alapos ismeretében szóval és tettel megfelelnének tisztüknek, a kellő őrizet hiányában afféle bajok következnek be, amelyekben sok mai {d} városállam szenved?

KLEINIASZ: Bizony nem lehet csodálkozni, hiszen természetesen így kell lennie.

XII. ATHÉNI: Nos, mi legyen? Megtegyük, amiről az imént beszéltünk, vagy mit csináljunk? Nem kellene az öröket a tömegnél tökéletesebbé tennünk az erényt illetőleg mind szóban, mind tettben? Vagy mi más módon lesz hasonló az államunk egy értelmes ember fejéhez és érzékszerveihez, mint úgy, hogy ilyen őrséggel rendelkezik?⁶⁵⁷

KLEINIASZ: De hogyan hasonlíthatjuk államunkat ilyesmihez, barátom?

ATHÉNI: Kézenfekvő: maga az állam a koponya, s az {e} örök közül az ifjabbak, kiket tehetségük alapján válogattunk ki, mintegy a fejtetőn ülve, friss szellemi erőben tekintetükkel körüljárják az egész várost, s amit megfigyelésük során észrevesznek, azt átadják az emlékezetnek, {965} és hírül viszik az idősebbeknek mindazt, ami a városban történik; ők pedig, az öregek, kiket az észhez hasonlíthatunk, mert bölcs rálátásuk van sok fontos dologra, tanácskoznak, és ebben az ifjak segítségét és útbaigazítását veszik igénybe, s így közösen valóban fenntartják és megőrzik az egész államot. Vajon így gondoljuk-e, vagy valahogyan másképp kell a dolgot berendezni? Talán azt kell elérnünk, hogy minden polgárunk egyenlő legyen, [489] és ne legyenek köztük olyanok, akik gondosabb és alaposabb nevelésben és műveltségben részesültek?

KLEINIASZ: De hisz ez lehetetlen! {b}

ATHÉNI: Akkor hát valami alaposabb és gondosabb nevelést is alkalmaznunk kell annál, amit az előbbiekben megbeszéltünk.

KLEINIASZ: Valószínűleg.

ATHÉNI: És nem az elmének az a kiművelése, amelyet az imént érintettünk, éppen az, amire szükségünk van?

KLEINIASZ: De pontosan az.

ATHÉNI: Hiszen azt mondtuk, hogy bármely téren a kiváló mesternek és örnek nemcsak arra kell képesnek lennie, hogy a sokra tekintettel legyen, hanem arra is törekednie kell, hogy az egyet megismerje, és ha megismerte, ehhez képest rendezze be az egészet, mindent egy pillantással fogva át.

KLEINIASZ: Helyesen fejtetted ki. {c}.

⁶⁵⁶ A lényeg, a név és a meghatározás viszonyához vö. 895 d.

⁶⁵⁷ Vö. 961 d.

ATHÉNI: S vajon láthat-e és nézhet-e bárki pontosabban valamit, mint ha a sok különböző jelenség alapján képes megpillantani egyetlen formát?⁶⁵⁸

KLEINIASZ: Talán nem.

ATHÉNI: Nemcsak talán, hanem valóban nincs ennél biztosabb módszer egyetlen ember számára sem.

KLEINIASZ: Mivel bízom benned, barátom, elfogadom, és ezen az úton haladjunk beszélgetésünkben.

ATHÉNI: Tehát - amint látszik - arra kell szorítanunk a mi isteni államunk őreit is, hogy mindenekelőtt azt vegyék alaposan szemügyre, mi az, ami mind a négy {d} erényben azonos, amit mind a bátorságban, mind a józanságban, igazságosságban és belátásban egynek - erénynek - tartunk, s joggal illetünk egy névvel. Ezt a valamit, barátaim, ha ugyan kedvünk van hozzá, jól ragadjuk meg és el ne engedjük, mielőtt egyértelműen meg nem tudjuk mondani, mi hát az, amit szem előtt kell tartanunk, vajon egy-e vagy egész, vagy mindkettő, vagy akármilyen {e} természetű is. Vagy remélhetjük-e, hogy ha ez eltűnik szemünk elől, valaha is rendben leszünk az erény dolgában, [490] ha még azt sem tudjuk megmondani róla, vajon sok-e, vagy négy, vagy egy? Ha az én tanácsomra hallgatunk, akárhogy is, de megtaláljuk a módját, hogy államunkban meglegyen ez a belátás. Ha azonban azon a nézeten vagytok, hogy egyáltalán nem kell foglalkozni ezzel a kérdéssel, akkor ehhez tartjuk magunkat.

KLEINIASZ: A vendégbarátság istenére,⁶⁵⁹ szó sem lehet arról, hogy ne törődjünk vele, barátom, hiszen úgy látjuk, helyesen beszélsz. De hogyan lehetne ezt megvalósítani?

ATHÉNI: Egyelőre még ne a módszerekről beszéljünk; {966} előbb azt tisztázzuk közös egyetértésben, vajon szükség van-e erre a belátásra, vagy sem?

KLEINIASZ: Persze hogy szükség van rá - ha ugyan lehetőség is van rá.

XIII. ATHÉNI: Nos, tovább: a szépről és a jóról nem kell-e ugyanezt gondolnunk? Csak azt kell-e őreinknek felismerniük, hogy ezek közül mindegyik sokaság, vagy azt is, hogyan és mennyiben egy is mindegyikük?

KLEINIASZ: Úgy látszik, hogy szükségképpen azt is át kell látniuk, hogy hogyan egy a szép és egy a jó.

ATHÉNI: Nos, elég az, hogy belássák, s nem szükséges {b} arra is képesnek lenniük, hogy ezt okfejtéssel is megindokolják?

KLEINIASZ: Már hogyan volna szükséges? Elvégre nem rabszolgák!

ATHÉNI: Nos, tovább: vajon nem ugyanezt kell-e valamennyi fontos dologról mondanunk, hogy azoknak, kik valóban a törvények őrei akarnak lenni, valóban ismerniük kell az igazságot velük kapcsolatban, és arra is képesnek kell lenniük, hogy ezt szóban kifejtsek és tetteikkel megerősítsék, annak megítélésével, hogy természet szerint mi a szép és mi nem?

KLEINIASZ: Valóban ugyanezt kell mondanunk.

ATHÉNI: S vajon nem a legszebb dolgok közé tartozik-e {c} tudni mindazt (már amennyire embernek ezeket a dolgokat megismernie lehetséges), ami az istenekre vonatkozik - amit mi valóban nagyon alaposan meg is [491] tárgyaltunk, hogy vannak istenek, és mekkora hatalom birtokosai? S míg a polgárok átlagának elnézzük, ha csak a törvények szavát követik, addig a törvények őrizetében senkit sem engedünk részt venni, aki nem fáradozik azon, hogy minden bizonyítékot felfogjon, ami csak van {d} az istenekre vonatkozólag. S ez a megszorítás úgy valósul meg, hogy sohasem választunk a törvények őrei közé olyan embert, aki nem istenes, és nem fáradozott ezeknek a dolgoknak a megismerésében, és az ilyet az erény alapján kiválasztottak közé sem vesszük fel.

KLEINIASZ: Feltétlenül igazságos eljárás, hogy - amint mondod - azt, aki rest vagy tehetetlen az ilyen dolgokban, teljesen kizárjuk a derék emberek társaságából.

ATHÉNI: S vajon emlékszünk-e még, hogy két olyan érvet fejtettünk ki korábban, mely az istenekben való hithez vezet?

KLEINIASZ: Melyek is ezek? {e}

⁶⁵⁸ Vö. Az állam 537 c.

⁶⁵⁹ Zeusz Xenioszra, vö. 730 a, 843 a, 879 e és 953 e.

ATHÉNI: Egyikük az, amit a lélekre vonatkozólag mondtunk, hogy a legrégebb és legistenibb mindazok közül, amiknek a mozgása a teremtető erő segítségével az örökké folyó létet létrehozza. A másik érv a csillagok mozgásának szabályossága,⁶⁶⁰ és mindazon mozgásoké, melyek fölött az ész, a mindenség elrendezője uralkodik. Mert ha valaki ezeket nem felületesen és nem szakértelem nélkül szemléli, még nem született olyan istentelen ember, {967} akire ez ne az ellenkező hatást tette volna, mint amit a tömeg vár tőle. Mert az átlagemberek azt gondolják, hogy akik ezekkel foglalkoznak, a csillagászat és a vele szükségszerűen összefüggő egyéb tudományok hatása alatt istentelenné válnak, mert belátják, hogy lehetséges, miszerint a dolgok a gépies szükségszerűség folytán keletkeznek, nem pedig a jónak a megvalósítására céltudatos akarat következtében.

KLEINIASZ: De hát hogy áll a dolog voltaképpen?

ATHÉNI: Éppen ellenkezőleg áll most, mint akkor, amikor még az égitesteket lélekteleneknek és életteleneknek gondolták azok, kik erről elmélkedtek. Csodálkozás [492] ugyan már akkor elfogta őket, és mindazok, kik e {b} jelenségek pontos szabályairól némi fogalmat nyertek, már gyanították azt, ami ma már tényleges bizonyosság, hogy e testek, ha élettelenek volnának és ész nem rejlenék bennük, nem mozoghatnának ily csodálatos matematikai pontossággal. Sőt némelyek már akkor vállalni merészelték annak a kijelentésnek a kockázatát, hogy az ész az elrendezője mindannak, ami a világegyetemben csak van. Azonban ugyanezek a férfiak felismerték a lélek természetét, hogy elsődlegesebb a testnél, és későbbinek és másodlagosnak fogva fel őt, úgyszólván mindent feje {c} tetejére állítottak, elsősorban önmagukat; ugyanis mindaz, ami szemük előtt az égen keringett, úgy tűnt fel nekik, hogy kővel, földdel és sok más lélektelen testtel van tele, s ezek a testek határozzák meg az okát a világrend minden jelenségének.⁶⁶¹ Ezek a gondolatok eredményezték akkor is a sok istentelenséget, és vontak neheztelést azok fejére, kik ilyesmivel foglalkoztak⁶⁶² - sőt a költők egyenest a gyalázkodásig jutottak, a filozófusokat vaktában ugató kutyákhoz hasonlították⁶⁶³ -, és más {d} esztelenségeket beszéltek róluk. Most azonban, mint már mondtam, éppen ellenkezőleg áll a dolog.

KLEINIASZ: Hogyan?

XIV. ATHÉNI: El sem lehet képzelni, hogy valaha is halandó ember rendíthetetlen istenfélelemhez jusson el, ha nem teszi magáévá az említett két igazságot. Először azt, hogy a lélek a legősibb mindazok közül, amik a keletkezésben részesülnek, halhatatlan és uralkodik az összes testek felett; továbbá azt, amit mostanában gyakran e emlegettünk, a csillagokban is megmutatva a dolgokban rejlő észt. Ezt és az ezekhez szükséges előismereteket kell magáévá tennie, továbbá mindezeknek a múzsai [493] művészetekkel való közösségét is át kell látnia, hogy ezeket az ismereteit a jellemek harmonikus és erkölcsös {968} kiképzésére felhasználja, és képes legyen magyarázatot adni mindazokról, amiknek van logikus magyarázatuk. Aki pedig az általánosan ismert erények mellé nem képes ezeket az ismereteket megszerezni, az bizony nem lehet soha egy egész állam alkalmas vezetője - legfeljebb segédeszköz más vezetők mellett. Most tehát, Kleiniasz és Megillosz barátom, meg kell fontolnunk, hozzáfűzzük-e az eddig megtárgyalt törvényekhez azt a törvényt is, hogy az állam fennmaradásának törvényes óra a vezetők éjszakai gyülekezete⁶⁶⁴ kell hogy legyen, miután {b} tagjai részesültek az általunk leírt nevelés minden formájában. Nos, mit tegyünk?

KLEINIASZ: Már hogyné fűznénk hozzá, ha csak egy parányi lehetőség is van rá?

ATHÉNI: Akkor csipkedjük magunkat! Bennem mindenesetre odaadó segítő társra fogtok találni, aki gazdag tapasztalatokkal rendelkezik és a téma alapos ismerője, s rajtam kívül talán még másokat is fogtok találni.

⁶⁶⁰ Vö. 896e-899 b.

⁶⁶¹ Vö. 886 d - 888 b. Anaxagorasz tanainak platóni interpretációjához vö. *Phaidón* 98 b - c.

⁶⁶² Hogy az égi jelenségek kutatását mennyire felforgató és a hagyományos istenek ellen irányuló tevékenységnek tekintette az egyszerű athéni átlagpolgár, az legjobban Arisztophanész *Felhők* című komédiájából derül ki.

⁶⁶³ Vö. *Az állam* 607b.

⁶⁶⁴ Ld. 961 a.

KLEINIASZ: Tehát, barátom, bizony ebben az irányban {c} kell haladnunk, amerre az isten is vezet bennünket. De most azt vizsgáljuk és mondjuk meg, hogy mi volna a helyes módja ez intézmény felállításának.

ATHÉNI: Az ilyen dolgokat illetőleg nem lehet törvényt hozni mindaddig, míg ki nem alakultak. Akkor kell majd törvényt hozni afelől, hogy milyen ügyek tartoznak illetékességük alá. Ami pedig ezt előkészítheti: a kölcsönös felvilágosítás sokszori együttlét folytán mehet végbe, ha helyesen kell végbemennie.

KLEINIASZ: Hogyan? Mit jelentenek szavaid? {d}

ATHÉNI: Először is jegyzéket kell felvenni mindazokról, akik alkalmasak az őri tisztségre, koruknál, tudományos képességeiknél, jellemükénél és szokásaiknál fogva. Ami aztán a tanulnivalókat illeti, nem könnyű dolog sem eltalálni, sem pedig az úttörőnek tanítványává {e} lenni. Továbbá hiábavaló volna írásban megállapítani, hogy [494] mikor és mennyi idő alatt kell az egyes ismereteket elsajátítani. Mert maguk előtt a tanulók előtt sem lesz világos, hogy mi az, amit éppen alkalmas volna tanulni, mielőtt az illető tudomány ismerete lelkükbe nem hatolt. Így hát az sem volna helyes, ha mindezeket a fejtegetéseket elmondhatatlanoknak mondanánk, azonban nyugodtan tarthatjuk őket előre el nem mondhatóknak, mert előzőleg elmondva semmi sem volna világos abból, amit mondtunk.

KLEINIASZ: Mit kell hát tennünk, ha így áll a dolog, barátom?

ATHÉNI: Ahogyan szokták mondani: közös feladat és nyílt kérdés ez; s ha vállalni akarjuk az államberendezés kockázatát, bizony abban a tudatban kell ezt tennünk, {969} hogy vagy háromszor hatot, vagy mind a három kockával csak egyet dobunk.⁶⁶⁵ Én veletek együtt vállalom a kockázatot, és kifejtem és megmagyarázom, ami az én véleményem a nevelésnek és művelődésnek most érintett kérdése felől. A kockázat valóban nem csekély, és nem hasonlítható más esetekhez. Különösen neked, Kleiniasz, ajánlom ezt figyelmedbe. Mert te fogsz nagy dicsőséget szerezni, ha jól rendezed be a magnésziaiak városát, vagy akármilyen nevet adnak is neki az istenek; vagy legalábbis nem esel el attól, hogy az utókor szemében a legbátrabbnak tűnj fel.⁶⁶⁶ Ha csakugyan megvalósul ez {b} az isteni gyülekezet, kedves barátaim, rá kell bízni az államot, és ez ellen semmi ellenvetés nem merülhet fel a mai törvényhozók közül szinte senkinek a részéről sem. Így aztán úgyszólván valósággá válik az, amit kevéssel ezelőtt csak mint álmodtunk beszédünk során, amikor a fej és az ész közösségéről⁶⁶⁷ vázoltunk képet. Ha tehát e férfiakat gondosan válogatják ki, és {c} [495] megfelelő nevelésben részesülnek, s azután az ország fellegvárában⁶⁶⁸ foglalják el székhelyüket, olyan őreik lesznek, aminőket eddig még nem láttunk, a megőrzés képességét illetőleg.

MEGILLOSZ: Kedves Kleiniasz, a most elhangzottak alapján vagy fel kell hagynod a városalapítással, vagy nem szabad elbocsátanod ezt a vendégünket, hanem kéréssel és minden eszközzel részesévé kell tenned e város alapításának. {d}

KLEINIASZ: Igazad van, Megillosz, így fogok én is cselekedni, de te is segíts ebben.

MEGILLOSZ: Segíteni fogok. [496]

Részletes szerkezeti vázlat az egyes könyvekhez fűzött megjegyzésekkel

I. könyv

Az olvasó három idősebb férfi beszélgetésébe kapcsolódik be, akik egy forró nyári napon (később, 683 c-ben kiderül, a nyári napforduló napján) a krétai Knósszosz városától Zeusz Ida-

⁶⁶⁵ Közmondásszerű fordulat az athéni Pherekratész *Hangya-emberek* című elveszett komédiájából. Háromszor hat a győzelmet, háromszor egy pedig a vereséget jelenti.

⁶⁶⁶ Utalás egy homéroszi fordulatra. Akhilleusz tiltja meg a többi akhájnak, hogy Hektorra lőjenek, hogy senki „el ne rabolja a hírt, és második ő ne maradjon”, *Ilíász* 22.207. (B. G.)

⁶⁶⁷ Vö. 964e.

⁶⁶⁸ Ahol Hesztíanak, Zeusznak és Athénának állítottak templomot, vö. 745 c.

hegyi barlangja felé tartanak. Egy athéni vendég (akinek a nevét később sem ismerjük meg) játssza a kezdeményező szerepet; az ő kérdésére erősíti meg a krétai Megillosz és a spártai Kleiniasz, hogy városaik istenektől eredeztetik törvényeiket. Elfogadják az Athéni javaslatát is, hogy az előttük álló úton a törvényekről beszélgessenek (624 a1 - 625 c5).

Megjegyzés 624 a1 - 625 c5-hez: Az emberi törvények isteni eredete bizonyos fokig ellentétben áll az athéni közfelfogással, amely Szolóntól származtatta a város legfőbb törvényeit (és nem hangsúlyozta ezek isteni eredetét), de főként azzal a szofisták által hangoztatott nézettel, hogy a törvények (*nomosz*) nem természettől való (*phüszisz*), csupán közmegegyezéssel kialakított intézmények, ezért bármikor megváltoztathatók. Kleiniasz ugyanakkor finoman jelzi az Athéni Vendégnek, hogy ő azért tudja, végső soron az athéniak is helyesen gondolkodnak ezzel kapcsolatban, amennyiben Athénénak tulajdonítják városuk törvényeit.

A beszélgetés kezdő mondatai első pillantásra félrevezetően esetlegesnek tűnhetnek. A kérdések mögötti szándékok, valamint a válaszok elvben lehetséges alternatívái is csupán utólag rajzolódnak ki, a műben később elszórt megjegyzések alapján, valamint a dialógus [497] történeti kontextusának ismeretében - emiatt nehéz első olvasásra felfedezni a szóba hozott témák valódi tétjét, és egymással való összefüggésüket. Gigon („Die Einleitungsgespräch der Gesetze Platons”, in: *Museum Helveticum*, 1954 (11), 202-207. o.) mindebben a kidolgozatlanság jeleit véli felfedezni, s abban is, hogy Zeusz és Apollón szerepéről később esik szó. Érveit azonban a kommentátorok többsége nem fogadja el (Strauss, L.: *The Argument and the Action of Plato's Laws*, The University of Chicago Press, Chicago, 1975; Pangle, T. L.: *The Laws of Plato*, The University of Chicago Press, Chicago, 1980; Stalley, R. F.: *An Introduction to Plato's Laws*, Hackett, Indianapolis, 1988; Schöpsdau 1994; Benardete, S.: *Plato's „Laws”: The Discovery of Being*, The University of Chicago Press, Chicago, 2000; Brisson, L. - Pradeau, J.-F., *Platon. Les Lois*, 1. kötet, Flammarion, Párizs, 2006).

A beszélgetés során fokozatosan nyilvánvalóvá válik, hogy a fizikailag bejárando útnak szimbolikus jelentősége van. A Zeusz-szentély felé haladó három férfi végső soron azt az utat járja végig, melyet a mítosz szerint (legalábbis az *Odüsszeia* 19.178-179 sorainak sajátos értelmezésében) hajdan Minósz, a legrégebbi törvényhozó is megtett kilencévenként, amikor az Ida-hegyi barlangban Zeusz színe elé járulva kérte az isten segítségét és tanácsait. (Az ókori kommentár szerint ebben a barlangban gondozták a Kurészek a csecsemő Zeuszt, s itt mutatták be a főisten tiszteletére az ún. legnagyobb misztériumokat, Greene, G. C.: *Scholia Platonica*, American Philological Association, Haverford, 1938. A szöveg nem hivatkozik erre a körülményre, de talán számít az ismeretére; a csecsemők gondozására vonatkozó tanácsok ezt sejtetik, ld. 790 e.) Az emberi törvények elé célul kitűzött értékek végső forrása és mércéje ugyanis az istenekben van; Platón axiómaként kezeli, hogy szilárd értékrend nélkül, melynek viszonyítási pontját az isteni tökéletesség adja, nem lehet maradandó törvényes rendet kialakítani az emberek között sem. Az értékeknek erre a hierarchiájára többször hivatkoznak a dialógus résztvevői (rögtön az I. könyvben például már 631 b - 632 d-ben), [498] de részletes kifejtésére és megindolására majd a X. könyvben kerül sor, ahol az istentelen nézetek cáfolása során az Athéni racionális okfejtéssel igazolja az isten(ek) ontológiai elsődlegességét és magasabbrendűségét. Szellemi értelemben nyilvánvalóan itt kerülnek a legközelebb az istenséghez a beszélgetőpartnerek, noha fizikai útjukon ekkor még többórányi járásra lehetnek a szentélytől, és az Athéni azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy szellemi értelemben sincsenek teljes közelségben: a maga körmozgását végző és minden más létezőt mozgató istenség megismerésének elmélyültebb formái is léteznek. Ezekkel az ismeretekkel (közelebbről: matematikával, kinetikával, csillagászattal, dialektikával) az Éjjeli Tanács tagjai foglalkoznak majd a megalapítandó városban; a dialógus éppen az ő szerepük megtárgyalása után ér véget. A beszélgetést kezdeményező és irányító Athéni - már csak praktikus okokból, az áttekinthetőség kedvéért is - gyakran nevezi egyfajta útnak a beszélgetésüket. Az összefüggő beszédre, a dallam- és gondolatmenetre alkalmazott út-hasonlat Homérosz óta kedvelt kép a görög irodalomban, és a platóni dialógusoknak is gyakran alkalmazott metaforája. A *Törvények* útjai azonban sajátosak. Az Athéni, aki minden pillanatban érzi és folyamatosan jelzi is társainak, hogy merre tartanak gondolatmenetükben, mikor közelednek céljuk felé előre, és mikor tesznek

kitérőt (utóbb kiderül, hogy a beszélgetés elején említett „árnyas pihenők” sem csak szó szerint értendő), az Athéni tehát arról beszél, hogy a törvénykezés igazi feladatához csak bizonyos körutak bejárása után juthatnak el. A *Törvények* gondolatmenetei az előkészítés során négy, a főtémához egyre közelebb kerülő kört (704 a1 - 715 e6, 715 e7 - 734 e2, 735 a7 - 747 e11, 751 a1 - 768 e7) írnak majd le, miközben az út egészét folyamatosan megszakítják kisebb exkurzusok, rövidebb körutak is, melyek olykor üresjáratoknak tűnhetnek, valójában azt a célt szolgálják, hogy más szemszögből lehessen ránézni a „főútról” csupán korlátozottan látható problémákra. A „körút” és „körmozgás” szimbolikájáról ld. az *Utószói*. [499]

(A) A törvények *eredetének* tisztázása után figyelmük hamarosan a *célok* felé fordul. Az Athéni először három sajátosan krétai „törvény” (vagy inkább „intézmény”, hisz ezek a szabályozások nem voltak írásban lefektetve) - a közös étkezés, a meztelenül végzett testedzés és a könnyű fegyverzetű (= íjász) hadviselés - eredeti céljára kérdez rá.

Megillosz értelmezése szerint mindhármát, ahogy valamennyi krétai törvényt, a háború érdekeit szem előtt tartva hozták meg, hiszen a dolgok természetes állapota a hadüzenet nélküli háború (625 c6 - 626 b4).

Megjegyzés 625 c6 - 626 b4-hez: Mint később kiderül, az Athéninak már van bizonyos véleménye a szóban forgó törvényekről (és ez a vélemény meglehetősen ambivalens), ezt azonban egyelőre nem árulja el, csupán arra figyel kíváncsian, hogy maguk az érintettek belülről miben látják a törvények célját és értelmét.

Első válaszában aztán az Athéni kevesellni fogja a társai által említett célokat: ha a törvények csupán a bátorság erényét tartják szem előtt, nemcsak túlságosan katonássá tehetik a polgárok életét, hanem egyéb veszélyeket is magukkal hozhatnak. Az egybezártság és a meztelenség - a tapasztalatok szerint - könnyen válhat a homoszexualitás és a zendülés melegágyává. E nemkívánatos jelenségek elkerülése érdekében ezeknek az intézményeknek arra is rá kell szoktatniuk a polgárokat, hogy megtanulják legyőzni egy másik ellenség, a szegény miatt érzett félelmet - önuralomra és mértékletességre kell tanítaniuk. Az Athéni tehát a borivási törvényekkel egészítené ki és ellensúlyozná a mondott törvényeket. Jóval később azonban kiderül, hogy végső javaslata ennél is radikálisabb. Amikor már nem a fennálló dór törvényekről, hanem a megalapítandó gyarmatváros leendő törvényeiről lesz szó a VI. könyvben (779 d - 783 d), az Athéni mind a három törvény esetében szűknek tartja az érintettek körét: apró módosításokkal és megszorításokkal ugyan, de a nőkre is kiterjesztené érvényüket. [500]

De helyes-e egyáltalán előnyben részesíteni a háború szempontjait és természetesnek tekinteni a háborút? - teszi föl a kérdést az Athéni. Ellenvetései a következők: ahogyan az ellenség feletti győzelemnél szebb önmagunk legyőzése (626 b5 - 627 c2), ugyanígy egy város számára is a belső béke a legjobb állapot, amikor a szemben álló felek kibékülnek egymással (627 c3 - 628 e5); a külső háború (*polemosz*) csak bátorságot kíván, a belső viszály (*sztaszisz*) leküzdéséhez minden képességünkre szükség van (629 a1 - 630 d8).

Következésképp a törvényeknek valamennyi erény előmozdítását kell célba venniük; értékük ennek sikerétől függ (630 d9 - 631 b2).

A törvények által elérendő javak rangsora: a négy szellemi és lelki erény (melyek között a bátorság csak a negyedik helyet foglalja el!), testi egészség, szépség, erő és anyagi gazdagság. E rangsornak kell meghatároznia a törvények sorrendjét is (631 b3 - 632 d7).

Megjegyzés 631b3 - 632 d7-hez: A testi és külső javak fenti besorolása hagyományos értékrendet követ (hasonlóképp 661 a-ban, ahol egészség, szépség, gazdagság a sorrend, de a lelki erények nélkül). A négy ún. kardinális erényt veszi alapul Az állam is (518 skk), az ott megadott rangsoruk azonban eltér az ittenitől. Itt a - gyakorlati és elméleti tudást egyaránt magában foglaló - ész (*phronészisz*) kerül az első helyre (ahogy a *Menón* 88 c-ben is), a bátorság (*andreia*) az utolsó, míg Az államban az igazságosság (*dikaiozüné*) erénye számít a legfontosabbnak. Az eltérés a vizsgálódások különböző szempontjaival magyarázható, nem feltétlenül ellentmondás jele. Mindenesetre mindkét szöveghely egyértelműen leszögezi az alaptételt: a négy erény elválaszthatatlan egymástól. Az erények itt felállított skálájának van még egy érdekessége: a második és harmadik helyre sorolt erény meghatározása egyaránt magában foglalja az ésszt, így hárman egy másik emelkedő rangsort is létrehoznak. (1) Az ész önmagában áll, (2) a mértéktartás

(szóphroszüné) az ésszel párosul, (3) az [501] igazságosság pedig az ésszel is és a mértéktartással is; ld. Larson 1951, 395-414, o.

(B) A négy fő erény [befejezetlen?]

(a) Bátorság (632 d9 - 635 e3)

Hogyan tovább? Az Athéni azt javasolja, nézzék meg egyenként, mennyire szolgálják a spártai és a krétai törvények az egyes erényeket és az erényt egészét? (632 d9 - 633a2).

Előzetes megjegyzés 632 d9 - 674 c7-hez: A vizsgálat valóban ezek szerint indul el, de a bátorság és a mértékletesség után más szempontok gyakran háttérbe szorítják majd ezt a módszert.

Az Athéni szerint a dór államok csak a harci bátorságra nevelnek, a gyönyör elleni küzdelemre nem készítik föl polgáraikat (633 a3 - 635 e3).

(b) Mértéktartás (másként: józan gondolkodás, önuralom) (635 e4 - 641 a2)

Józan önmérsékletre viszont nem nevel a testedzés és a közös étkezés intézménye, még akkor sem, ha Megillosznak ez volt az első benyomása, sőt az előbbivel együttjáró meztelenkedés vezetett az - Athéni által természetellenesnek mondott - homoszexualitás kialakulásához. A törvényhozónak mindenesetre a gyönyör és fájdalom szabályozására kell törekednie (635 e4 - 636 e3).

Megjegyzés 636b-hez: A homoszexualitás valószínűleg a dóroktól függetlenül, nem az ő hatásukra alakult ki más görög törzsek körében; később Platón maga is a thébai Laiosznak tulajdonítja a feltalálását (836 b), *A lakomában* pedig mint olyan szokásról beszél róla, amely Athénon kívül az élisziéknél és boiótoknál is elterjedt. Az itt kifejtett álláspont valós alapját az adhatta, hogy a homoszexualitás a dóroknál volt a leginkább elterjedt (vö. Dover, K.J.: *Görög homoszexualitás*, Osiris, Budapest, 2001, 225-238. o.). A homoszexualitás platóni megítéléséről [502] árnyaltabb és összetettebb képet kapunk, ha a szerelemről szóló, egyéb műveiben olvasható fejtegetéseit is figyelembe vesszük. A *Phaidroszban* például magától értetődőnek veszi és nem utasítja el az azonos neműek egymás iránti vonzalmát.

Megjegyzés 636 d - e-hez: Ez az ún. „két forrás” elmélet, mely azt mondja ki, hogy az emberi cselekvések legfőbb motivációja a gyönyör keresése, illetve a fájdalom elkerülése. A megfogalmazásból ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a döntéseket ezeknek az ösztönző erőknél a mérlegelésével, egy tőlük független mérce alkalmazásával hozzuk meg. Egyes értelmezők szerint Platón nem tisztázza kellőképp a kétféle tényező viszonyát (Crombie, I. M.: *An Examination of Plato's Doctrines*, Routledge and Kegan Paul, London, 1962-1963, I. 271. o.; Stalley 1983, 60-62. o.). Hasonló feszültség rejlik a gyönyör és fájdalom motiváló erejét érzékeltető másik nevezetes képben: a bábu-hasonlatban is (644 c - 645 c).

Megillosz ennek ellenére helyesli a gyönyörök elutasításának elvét, különösen a szümposzion vagy a Dionüszia-féle ünnepek tiltását.

Az Athéni nem ért egyet ezzel - „a szokások mindenütt különbözők” elve alapján (636e4 - 638b7), valamint azért, mert megítélése szerint minden a mértéktől függ, és a borivás *helytelen* gyakorlata alapján nem utasítható el a *helyesen* vezetett szümposzion; a jó együttiváshoz pedig jó vezető kell (638 b7 - 641 a2).

(c) Miért jó a bor? Hogyan kell együtt bort inni?

(1) A borral próbára tehető és erősíthető az önuralom erénye (641 a3 - 650 b10).

Az Athéni szerint a nevelésben játszik fontos szerepet (641 a3 - 641 e1).

Kitérő: Az Athéni nem szeretne hosszan beszélni, és ezzel megerősíteni az athéniaiak bőbeszédűségéről széles [503] körben elterjedt képet; a spártai Kleiniaszról viszont kiderül, hogy az athéniaiak vendégbarátja lévén, kifejezetten kedveli az athéni nemzeti sajátosságokat, tehát semmi kifogása a hosszú magyarázatok ellen (641 e2 - 643 a1).

De mi a nevelés lényege? Annyi biztos, hogy a gyermekkor játékaival kell hogy kezdődjék, és attól fogva állandóan arra kell törekedni, hogy derék emberré váljunk; a szakmai képzéshez pedig semmi köze sincs (643 a2 - 644 b5).

Az embert mozgató erők érzékeltetésére szolgáló *bábu-hasonlat*: a gyönyör és fájdalom belátásra képtelen mozgatók, a jövőt illetően a remény és félelem erői mozgatnak - ezek mind vasból való mozgatószállak. A legmagasabb rendű - aranyfonálon mozgató - pedig a józan gondolkodás, s

ennek általánossá vált formája a törvény. Minél nemesebb az erő, annál törékenyebb szállal mozgat (644 b6 - 645 c8).

Megjegyzés 644 b6 - 645 c8-hoz: Előzőleg, a fogalmi elemzésben (s ezt hivatott érzékletessé tenni a báb-hasonlat) három olyan, lélekre ható erőről esik szó, melyet az önuralom leírásánál figyelembe kell venni (644 c - d). Ez a hármasság sok szempontból megegyezik azzal a lélektani hármassal, amelynek segítségével a törvénysértések és igazságtalanságok lehetséges okai tárhatók föl (863 b, amit némileg módosít 863 e, illetve 864 b). Eltérések csak a csoportosítás részleteiben mutatkoznak, maguk a tényezők lényegében azonosak. Nem áthidalhatatlan az a távolság sem, mely a hármasságot *Az államban* megfogalmazott három lélekrésztől (értelmes, indulatos és vágyakozó, 586 c - 587 a) választja el, bár az összeegyeztetés többféleképpen is elképzelhető. Ehhez a trichotómiához képest némileg váratlanul hathat, hogy a báb-hasonlatban az embereket mozgóató szálak csupán kétfélék: vasból és aranyból valók. A hármasság azonban egy még alapvetőbb kettősségnek adja át a helyét, melyben a várakozások a fájdalom és gyönyör [504] meghosszabbításainak tekintendők, és a racionalitás az irracionális ösztönzésekkel áll szemben. A hasonlat leginkább paradoxnak tűnő eleme azonban az, hogy épp az önuralom jelenségét világítja meg egy felülről rángatott bábfigura képével, vagyis olyasmivel, ami nyilvánvalóan kizárja az ember aktív és önálló részvételét. A paradoxon feloldását az adhatja, ha a hasonlat érvényességét nem terjesztjük ki minden mozzanatra: magától értetődőnek kell vennünk, hogy az ember - a bábbal szemben - bizonyos fokig dönthet arról, melyik szállal engedi, hogy mozgassák; az őt mozgóató szálak nem teljesen a befolyásától független erők.

A hasonlatnak (mely a *Phaidrosz* lélekfogatának méltó párja) különleges és könnyen félreérthető eleme a játék. A kép semmiképpen sem azt a képzetet kívánja sugallni, hogy az ember az isten kénye-kedvének kiszolgáltatott játékszer, pusztán báb, amit bizonyos magyar szófordulatok alapján hajlamosak lennénk ösztönösen is hozzá társítani. A görög szöveg a „bábot” a „csoda”, „bűvös tárgy” (*thauma*) szóval jelöli. A kifejezés már maga is a játékszer nagyszerűségét, csodálatos voltát emeli ki, a hasonlathoz fűzött magyarázat pedig még egyértelműbben az ember rendkívüli lehetőségét hangsúlyozza, hogy amennyiben kellő nevelésben részesülve válik felnőtté, az isteni törvény legfinomabb húzását, vonzását is képes lesz követni. Játékszernek lenni az isten kezében tehát kitüntetett helyzetet jelent (Schöpsdau 1994, 231-235. o.; Laks, A. „The Laws”, in: Rowe C. - Schofield, M. (szerk.) 2000, 277. o.). A játékszer ugyanakkor tagadhatatlanul „komolytalanabb” az istenhez képest (az emberi dolgok könnyűségéről és a könnyűség súlyáról ld. 803b - 804b), de a báb-hasonlat - a „nagy ostáblajátékos” kifejezéshez hasonlóan - azt a mozzanatot is hangsúlyozza a két szféra viszonyában, hogy maga az isten játssza a játékot (a gondolatot vö. Hérakleitosz 22 B 52 DK töredékével: „az idő gyermek, aki ostáblát játszik”), a játék tehát nem lehet olyan értelmetlen és üres időtöltés (ld. még Blum, W.: „Kleists Marionettentheater und das Drahtpuppengleichnis bei Platon”, in: *Zeitschrift für Religions- und Geisteswissenschaft*, 1971 (23), 40-49. o.). [505] A mostani szövegösszefüggésben azonban a legfontosabb kérdés a játék használata, azaz a bábfigura mozgóatója: hogyan lehet összehangolni a különféle szálak húzóerejét.

Kiindulópontként az a megfigyelés szolgál, hogy a mámor az irracionális képességeinket erősíti, az értelmet és az önuralmat gyengíti: ezáltal csökkenti értékét. Csakhogy vannak átmeneti gyengeségek, amelyek gyógyulást vagy erősödést eredményeznek. Emellett fontos körülmény, hogy kétféle félelem létezik: a közönséges és bátorsággal legyőzendő félelemmel ellentétben (amit például az ellenséggel szemben érezhet az ember), a félelem második fajtája, a szégyenérzet kifejezetten jó és dicséretes dolog. A mámor olyan „félelmetes” helyzetet teremt, ahol a szégyenérzetet lehet edzeni, és a gyönyörökkel, vágyakkal kell mint ellenségekkel megküzdeni. A szégyennel ellentétben, a szégyenérzet „bátor” leküzdése rossz magatartás; ez a „bátorság” valójában nem más, mint merészség, szemérmertlenség, a bátorság erényének ellentéte (645 d1- 647 d8).

Megjegyzés 645 d1- 647 d8-hoz: A gondolatmenet azt mutatja meg, hogy egyfelől a bátorság erénye elválaszthatatlan az önuralom erényétől, másfelől az önuralom gyakorlása is egyfajta bátorságot kíván. Az elemzés közvetlen tanulsága a vitában az, hogy a dórok kizárólagos

bátorságkultusza féloldalas szemléletet tükröz, valójában az önuralmat is gyakorolják, amikor a félelmüket legyőzik, semmi nem indokolja tehát, hogy ezt a féloldalasságot másutt is kövessék. Általános jelentősége pedig abban áll, hogy konkrét példával igazolja az egyes erények egyidejű különbözőségére és egybetartozására vonatkozó tételt.

Az Athéni képzelt beszélgetésbe fog egy törvényhozóval egy - valójában nem létező - félelmet keltő csodaszerről és egy - valóban létező - félelmet elűző itálról, a borról. Az előbbi csodaszerr alkalmazása nyilvánvalóan kiváló és [506] biztonságos módszer lehetne valamely ember önuralmának kivizsgálására, miért ne érhetné el ugyanezt - ellenkező irányból - a bor (645 d1 - 650 b10)?¹

II. könyv

(B) (c) (2) A bor szerepe a zenei nevelésben (II 652 a1 - 674 c7)

(2.1) A zenei nevelés fontossága és célja (652 a1 - 664 b2)

A nevelés lényege: rászoktatás a helyes gyönyörökre és fájdalmakra, az erény ösztönös gyakorlására - még a tudatosság kialakulása előtt (652 a1 - 653 c6).

Megjegyzés 652 a1 - 653 c6-hoz: A nevelésnek ezt a koncepcióját (mely a nevelő által már világosan látott jóra örömezzések révén szoktat rá, illetve fájdalmakkal igyekszik távoltartani a rossztól) nagy vonalakban már *Az állam* is tartalmazza (401 d - 402 a). Ez a rászoktatási folyamat nélkülözhetetlen feltétele lesz a jó tudatos, észérveken alapuló választásának. A *Törvények* újítása abban áll, hogy a nevelés folyamatát átfogóbban és részletesebben dolgozza ki, például már a magzati korra is kiterjeszti. Az erényre nevelés tudatos szoktatásként való meghatározása döntően befolyásolta Arisztotelész etikai gondolkodását is (*Nikomakhoszi etika* 1104 b, valamint *Politika* 1340 a).

A zene isteni adománya (a ritmus és a dallam gyönyörteli érzékelése) megerősíti a helyes gyönyöröket, vagy ha megbomlott az összhang a jó és a gyönyörű között, visszavezethet hozzájuk. [507]

A mozgás és hangadás valamennyi élőlény veleszületett ösztöne, de a bennük megnyilvánuló rendet csak az ember érzékeli és élvezi (653 c7 - 654 b8).

Megjegyzés 653 c7 - 654 b8-hoz: A zene eredetéről itt kifejtett közkeletű, „sokat emlegetett” elmélet szerzőjét Damónnal szokás azonosítani (vö. *Az állam* 400 b-c és 424 c), bár bizonyos elemeit Platón valószínűleg saját kútfőből, mindenekelőtt a *Timaios*ban kifejtett eszmeállításából merítette (Schöpsdau 1994, 261-262. o.). Ott arról esik szó, hogy a gyermek rendezetlen mozgását a testbe zárt lélek mozgászavarai okozzák (43 a); az értelmes lélek szabályosan, rendezetten mozog (44 b); a nevelésnek pedig a gyermeki lélek rendezetlenségét kell rendezetté formálnia, aminek egyik lehetséges eszköze - a lélek körmozgásával való rokonsága folytán - a zenei harmónia (47 d - e). Forrásaink alapján annyi bizonyos, hogy Damón valóban úgy vélte, az ének és a tánc a lélek valamilyen mozgásából származik (DK 37 B 6), s ezzel legalábbis összhangba hozható lenne a mozgás és hangadás velünk született ösztönének gondolata. A zene másik természetes oka, a rend iránti gyönyörteli érzék szorosan köthető a fenti *Timaios*-helyekhez, de az általánosabb megfogalmazás más szerzőségére enged következtetni.

A dal és a tánc szépsége abból ered, ha a szépen, azaz erényesen viselkedő ember mozdulatait és jellemét fejezi ki (654 b9 - 655 b8).

A zenei dallamok és a zenei ízlés sokfélesége az ábrázolt jellemek és szokások sokféleségéből ered, mert mindenki a maga természetének megfelelő zenéhez és tánchoz vonzódik. A sokféleség tehát nemkívánatos (655 b9 - 656 b8).

A széptől eltérő dallamokat és táncokat tiltani kell. Példaként követhetők az egyiptomi törvények, melyek semmiféle zenei újítást nem engedélyeznek; az Iszisztól eredő ősi dallamok nem változtathatók meg (656 c1 - 657 c2). [508]

A helyes zenei élvezet csak a jó feletti örömből fakadhat. Ebből az következik, hogy a gyönyörűség önmagában véve (vagyis függetlenül attól, hogy mit élvez az illető, milyen korú,

¹ 650 b10 után 652 a1 a következő sor.

nemű és jellemű stb.) nem helyes mérce a múzsai művészetek megítéléséhez. Mérvadó ítéletre csak az igazán erényes ember képes; az az igazán szép, amiben ő talál gyönyörűséget (657 c3 - 659 c5).

Ennek megfelelően, helyes törvénykezés esetén a költők csak az erényes emberek ízlésének megfelelő műveket alkothatnának, szemben a jelenlegi gyakorlattal, amely gátlás nélkül törekszik a közönség ízlését kiszolgálni (659 c5 - 660 d10).

Közelebbről, a költőknek azt kell kifejezésre juttatniuk, hogy a jó (igazságos, mértékletes stb.) ember boldog igazán, az igazságtalan ember pedig boldogtalan; a hagyományos értékrend (fő az egészség, majd utána következik a szépség, gazdagság, hatalom, halhatatlanság és egyebek) tehát hibás (660 d11 - 661 d4).

Kleiniasz nem egészen ért egyet ezzel, szerint az előbbi javak birtokában akár igazságtalanul is boldogan élhet valaki; de elismeri, az ilyen embernek szégyent is kell(e-ne) éreznie boldog élete miatt (661 d5 - 662 a8).

A nézetkülönbség tisztázására az Athéni egy képzeletbeli beszélgetést kezdeményez a hajdani törvényhozóikkal és őseikkel; a kérdés: különbözhet-e egymástól a legjobb és a legkellemesebb élet? A válasz: képtelenség azt feltételezni róluk, hogy ők ne egyszerre mindkettőt kívánták volna számunkra; ha a jó élet kellemetlen, sőt nem a legélvezetesebb, akkor semmit sem ér (662 b1 - 663 a8).

A tisztességtelen boldogság tehát csak látszólagos lehet, maga a tisztességtelen ember hiheti ezt, a tisztességes viszont világosan látja annak tévedését (663 a9 - d5). [509]

Megjegyzés 663 a9 - d5-höz: Az Athéni nem szembefordul a hagyományos értékrenddel, csak jelentősen módosítja azt. Azzal a jellegzetes szókratészi megszorítással fogadja el a hagyományos, közgondolkodás által értékesnek tartott javak értékességét, hogy csupán az igazságos emberek számára jelenthetnek jót, az igazságtalanra ugyanis bajt hoznak (vö. *Euthüdemosz* 280 b - 281 e, 288 d - 293 e, *Menón* 87 e - 89a, Xenophón: *Emlékeim Szókratészről* 3. 8. 5-7, 4. 2. 31-39). A hagyományos értékeknek ad hangot például a közismert asztali ének (*Carmina convivalia* 7), melyet egyesek Szimónidész-nek, mások Epikharosz-nak tulajdonítanak: „A legjobb a halandó ember számára, ha egészséges, a második, ha szép termete van, a harmadik, ha álnokság nélkül vagyonos, a negyedik ifjúnak lenni a barátok között.” Hasonló gondolatokat sok más költőnél találhatunk (Bakkhilidész: *Epinikia* 1. 165-168, Pindarosz: *Nemeai ódák* 11. 13, Aripheon: *Paián Hügíeiaiához*).

Kleiniasz jóval szelídebb formában ugyan, de hasonló álláspontot képvisel, mint amit Glaukón fejt ki *Az állam-ban* (361 b), vagy Kallikész a *Gorgiaszban* (494 c), aki a vágyak korlátlan kiélésében látja a boldogságot.

Az Athéni érvelése a legjobb és legkellemesebb élet azonosságáról Stalley szerint (1983, 62-66. o.) több ponton is sebezhető. Először is, az ősök meggyőződése (ti. a két élet azonosságát illetően) minden szülői jó szándék ellenére sem ad garanciát a tétel igazságára. Másodszor, a bizonyítás során az Athéni a „jó”-ról szép csendben áttér a „legjobb”-ra, a „kellemes”-ről a „legkellemesebb”-re. A Kleiniaszsal elfogadtatott állításokból azonban valójában csak azt a gyengébb következtetést vonhatná le, hogy a jó élet egyúttal kellemes is. Harmadszor, a tisztességtelen boldogság látszólagosságát kimondó tétel nem fordítható meg oly módon, hogy ebből az következzen, hogy a tisztességes boldogság egyúttal szükségszerűen a legkellemesebb is. Azt, aki kellemetlenkedni akar a tisztességes embernek - tönkre akarja tenni jóhírért, igazságtalanságot akar elkövetni ellene stb. -, semmi nem akadályozhatja meg abban, hogy ezt megtegye. (Vagyis az [510] érvelés gyengesége itt a túlfogalmazásból ered; abból, hogy az Athéni a hírnevet és egyéb külső tényezőktől függő dolgokat is a legkellemesebb élet részének tette meg.) Végül, Platón azzal a lehetőséggel sem számol, hogy kellemes érzést nagyon különböző dolgok okozhatnak a különböző jellemű emberek számára, s akár az igazságtalan ember is örömet lelheti éppen abban, ha igazságtalan másokkal szemben. A különböző eredetű örömök szubjektív jellegük miatt nem vethetők össze egymással. Az Athéni következtetése csak akkor volna érvényes, ha cáfolná az örömök szubjektivitásának tételét.

A megtéveszthetőség e veszélye ellen a törvényhozó kitalált történetekkel, tanmesékkel védekezhet, amelyek a fiatalokat az igazságosság önkéntes gyakorlására ösztönzik. Esélyeit növeli, hogy az emberek könnyen elhisznek bármit, még a Kadmosz sárkányfogvetéséről szóló mítoszt is (663 d6 - 664 b2).

(2. 2) A három nemzedék kórusa; az öregek Dionüszosz kórusát alkotják (664 b3 - 671 a1) "A legkellemesebb és a legjobb élet egy és ugyanaz" igazságát három karnak: a fiúk, az ifjak és a férfiak kórusának kell hirdetnie, életkoruknak megfelelő formában (664 b3 - d4).

A harmincöt és hatvan év közötti férfiak alkotják Dionüszosz kórusát (664 d5 - 665 d6); őket a bor segíti abban, hogy a koruk miatt érzett szégyenkezést legyőzve, felszabadultan táncolhassanak és énekelhessenek (665 d7 - 666 d2).

De mit énekeljen a Dionüszosz-kórus? Kleiniasz jelzi, ők, spártaiak legfeljebb harci indulókra volnának képesek, ami ellen az Athéni határozottan tiltakozik (666 d3 - 667 b4). [511]

Tisztázni kell tehát, hogy minek alapján dönthető el valamely ének szépsége.

Az Athéni három szempontot javasol: a helyesség (*orthotész*), a hasznosság (*ópheleia*) és az élvezet vagy gyönyörködés (*hédoné, kharisz*) szempontját.

A zene az utánzó művészetek közé tartozik, ennek megfelelően akkor helyes, ha utánzott vagy ábrázolt tárgyának pontosan megfelel, az általa keltett gyönyörűség viszont független az eredetihez való viszonyától. (A hasznosságról egyelőre nem esik szó.) (667 b5 - 668 c3)

Egy utánzó jellegű műalkotás megítélésének tehát három mozzanata van:

az ábrázolás „eredetijének” a felismerése;

az ábrázolás pontosságának a megállapítása;

a szöveg, a dallam és a ritmus művészi kidolgozottságának megítélése (668 c4 - 669 b4).

Megjegyzés 667 b5 - 669 b4-hez: Az állam III. és X. könyvével ellentétben a *Törvények* nem állítja az utánzás ontológiai alacsonyabbrendűségét. Ezzel együtt az utánzás fogalmát az Athéni is meglehetősen szűken értelmezi, lényegében a figurális festészet modellje szerint. Eszerint valamennyi ábrázolt alaknak a valóságban megtalálható és ellenőrizhető az eredetije, az utánzás pedig csupán leképezés (mely legfeljebb hűségre törekedhet), s nem a valóságot értelmező művészi sűrítés, hozzátétel, átalakítás stb. A zene esetében a képmáskészítést némi módosítással kell érteni, amennyiben a zene nem meghatározott embereket, hanem embertípusokat, jellemeket ábrázol (aminek lehetőségét Platón *Az államférfi* 288 c-ben még tagadta).

Hangsúlyozni kell azonban, hogy Platón az *ítélkezés*, nem pedig az alkotás elveit írja le, vagyis ő nem azt állítja, hogy valamennyi műalkotás vagy zenemű utánzó jellegű lenne, csak azt, hogy a művek értékének megállapításában kell legfontosabb kritériumnak megtenni a valósághoz való viszonyt. Lehetnek és vannak is nem mimetikus jellegű művek, igaz, ezek értéktelenek és értelmetlenek az ő szemében. [512]

A helyesség elvében egyes értelmezők az erkölcsi (például Grube, G. M. A.: *The Greek and Roman Critics*, Methuen, London, 1965, 63. o.; Morrow 1960, 314. o.), mások (például Schuhl, P.-M.: *Platon et l'art de son temps (arts plastiques)*, 2e éd. rev. et augm., Alcan, Párizs, 1952, 46. o.; Moutsopoulos, E.: *La musique dans l'œuvre de Platon*, Presses Universitaires de France, Párizs, 1959, 244. o.) a technikai mozzanatot hangsúlyozzák. Különböző elképzelések születtek arról is, mely képzőművészeti irányzatok hathattak Platónra a helyesség elvének kidolgozásakor. Steven szerint („Plato and the art of his time”, in: *Classical Quarterly*, 1933 (27), 149-155. o.) Platón a szikóni festőiskola törekvéseivel rokonszenvezett, akik matematikai elveket igyekeztek érvényesíteni az ábrázolás arányainak kidolgozásában az illuzionista technikákkal szemben (mások szerint épp fordítva, az illuzionizmus tökéletesítésére), míg Schuhl (1952, 46. o.) úgy véli, hogy Platón Polükleitosz szépségfogalma befolyásolta, aki a részek összhangjaként (*szümmetria*) definiálta a szépet. Davis (Davis, W. M.: „Platon on Egyptian Art”, in: *Journal of Egyptian Archeology* 1979 (65), 129. o.) szerint Platón szemei előtt az egyiptomi művészet alkotásai lebeghettek, melyek a perspektíva helyett a néző helyzetétől független, „objektív” arányok megvalósítására törekednek. Az értelmezők jó része (így például Schöpsdau 1994, 325-326. o. és Keuls, E. C.: *Plato on Greek Painting*, Brill, Leiden, 1978) szkeptikusan fogadja ezeket a kísérleteket, amelyek meghatározott iskolák „képviselését” feltételezik Platón álláspontjáról.

A művek megítélésében fontos finomítást jelent, hogy a valóságkritériumot nem tekinti önmagában elegendőnek; a mű szépsége az utánzás helyességétől független és arra vissza nem vezethető tulajdonság. A különbségtételt átveszi Arisztotelész is, aki az eredeti beazonosíthatatlansága esetén szán különösen fontos szerepet a művészi kidolgozásnak (*Poétika* 1448 b). A jelenlegi zenei irányzatok ezzel szemben az újszerűség ígézetében, a gyönyört hajszolva a legkuszább módon [513] keverik a valóságban össze nem tartozó elemeket (669 b5-670a3). A Dionüszosz-kar tagjainak alaposan meg kell ismerniük az egyes dallamok, ritmusok és táncformák jellegét és jellemábrázoló képességét, csak ennek alapján ítélik meg a zenei művek szépségét (670 a3 - 671 a1).

(3). A bor dicsérete és a rá vonatkozó törvények (671 a1 - 674 c7).

A borivás szabályai akkor jók, ha egyensúlyt tartanak két törekvés között: a gátlásokat is oldják, de a szégyenérzetet is fenntartják (671 a1 - 672 a4).

Következésképp Dionüszosz legnagyobb ajándéka nem az őrzöngés (s persze ez nem is *bosszúja*, ahogy egyesek hirdetik), hanem a ritmus- és dallamérzék (672 a5 - d10).

A nevelés másik fele még hátravan, ami a test mozgásához kapcsolódik: a sport. A nevelés egyik fele ugyanis a hanggal kapcsolatos - ez a zene -, a másik fele a mozgással - ez pedig ha játékosan csinálják, a tánc, ha pedig a test tökéletesítése céljával, akkor a sport (672 e1 - 673 d9).

A borivás témájának lezárása: csakis a mértékletesség erényének gyakorlása végett szabad inni, de bizonyos körülmények között - például nappal vagy a tanácsülés előtt - szigorúan tilos (673 d10 - 674 c7).² [514]

III. könyv

(C) *Történeti exkurzus*: Hogyan keletkezhetek hajdan az államok? Hogyan pusztultak el, vagy maradtak életben? (676 a1 - 701 c4)

Előzetes megjegyzés 676 a1 - 701 c4-hez: Az Athéni nem a törvények által szem előtt tartandó többi erény (a bátorság és mértékletesség után) számbavételével folytatja, hanem átfogóbb keretek közé helyezi a vizsgálódást: a törvények szabályozta együttélési forma, a városállam eredetére és okaira kérdez rá. A váltást nem jelzi előre, de bizonyos fókig lehetett rá számítani, hiszen kiderült, hogy a dór törvények nem arról híresek, hogy kiemelkedő módon támogatnák a maradék két erényt, az okosságot és igazságosságot; s az élvezetekkel szembeni önuralom és önmérséklet gyakorlásának fontosságát is épp csak az imént látta be Kleiniasz és Megillosz, akik előzőleg határozottan elutasították a dóroknál ismeretlen szümposzion intézményét. Ha akad mégis valami, ami miatt a dór intézményrendszer további elismerésre méltó, azt egy másik gondolatmenet tudja csak bemutatni. Pontosan ez a vizsgálódás kezdődik el a történelemben eddig sikeresnek bizonyuló, illetve kudarcot valló államok áttekintésével. A főútvonalra 682 d-ben kanyarodik vissza a beszélgetés, és ennél a kérdésnél maradván folytatódik a kitérő egészen 701 c-ig.

A történeti vizsgálatot még egy szempont indokolja: a megelőző részekben szó esett a dór törvények isteni eredetéről, de semmit nem tudhattunk meg arról a hosszú időszakról, amely a törvényadás eredeti aktusa és a jelenkor között telt el. Márpedig az ezalatt végbement változások (főként az egyes dór államok egymástól gyökeresen eltérő - ám a közös dór törvényekből és intézményekből le nem vezethető - sorsa) olyan megkerülhetetlen tények, melyek feltétlenül magyarázatra szorulnak. Erre is kísérletet tesz a történeti exkurzus. [515]

(a) A törvények eredete a történelem kezdetén (III 676a1-682e7). Elsőként azt tisztázzák, milyen módszerrel lehet a múltat rekonstruálni. A kiindulópontot egy axiómaként kezelt „tapasztalat” nyújtja: a történelmet állandó fejlődés és hanyatlás jellemzi. A változások mértéke olyan erőteljes, hogy az is joggal feltételezhető, hogy

az idők folyamán valamennyi lehetséges államforma létrejött már egyszer.

A rekonstrukció két további előfeltevésen nyugszik:

a jelenleg is érvényes fejlődési irányok visszavetíthetők a kezdetekre;

² 674 c7 után 676 a1 a következő sor.

az idők folyamán rengeteg olyan katasztrófa bekövetkezett már, amelynek nyomán újra kellett kezdeni az életet (677 a1 - c10).

Megjegyzés 677 a1 - c10-hez: A kiinduló „tapasztalat” Hérodotosz híressé vált történelmi élményének („sok, egykor hatalmas város lett jelentéktelenné, amelyek pedig az én időmben virágoztak, azok régebben voltak jelentéktelenek”, 1.5.4) radikális újrafogalmazása. Az Athéni egész civilizációkra kiterjeszti a fejlődés és hanyatlás folytonos váltakozását. Egy-egy perióduson belül nagyobb hangsúlyt tesz a belső okokra: az államok „jóságára” és „rosszaságára”, az egyes periódusokat viszont külső eseményekkel - természeti katasztrófákkal - választja el egymástól. Az időközönként újból és újból fellépő katasztrófák gondolata a mitológiában (vízözön nemcsak Deukalión, de Dardanosz, illetve Ógügosz király idejében is bekövetkezett), valamint a preszókratikus filozófiákban is megjelenik (Kirk-Raven-Schofield 2002, 190-191. o. és 213-214. o.), utóbb Arisztotelész is átveszi (*Meteorológia* 352 a). A periódusok hosszáról az Athéni nem nyilatkozik; némi fogalmat erről a *Kritiasz* (108 e és 111 a) és a *Timaiosz* (23 d) alapján alkothatunk magunknak. Ezek szerint Atlantisz szigetének lakói mintegy 9000 évvel ezelőtt támadták meg Athén hajdani elődjét; az Atlantiszt nem sokkal később elpusztító özönvíz után, a deukalióni előtt pedig még két másik is pusztított. [516]

Kezdetnek az utolsó özönvíz utáni állapotok tekinthetők; az akkori adottságokat a katasztrófa feltételezhető pusztításaiból lehet levezetni. Főként hegyi pásztorok maradtak életben - magasan fekvő lakhelyüknek köszönhetően. Ők életmódjukból adódóan nem értettek a városban művelt mesterségekhez, és nem ismerték a társadalmi érintkezés fejlettebb formáit. Az átélt katasztrófa emléke, valamint a közlekedési eszközök és a hozzájuk szükséges fémek hiánya miatti elszigeteltségük következtében a fejlődés lassú lehetett. A megfelelő mennyiségű élelem és egyszerű gondolkodásuk miatt alig voltak köztük belső ellentétek. (677 a - 679 e5)

A hegyen élő családok alkotják az első közösségi formát: a családfő irányítása alatt álló nemzetségi családot (679 e6-680e5).

A második közösségi szerveződés: több nemzetség összeköltözése egy-egy hegyi település megalapításával; a legjobbat vagy legjobbakat vezetőknak választják meg, így alakul ki a királyság, illetve az arisztokrácia. Megjelennek a „törvények”, de egyelőre csak mint az egyes nemzetségek magukkal hozott szokásai (*nomosz*) (680 e6-681d6).

A harmadik fok: sík területen alapított városok közössége, mint amilyen például Trójáé. A tengerek biztonságossá válása tette lehetővé a trójai háborút (681 d7 - 682 d4).

A hosszúra nyúlt trójai háború után zavaros idők következtek, az otthon maradottak és a hazatérők összecsaptak; a hazájukból száműzött harcosokat Dór fogta össze, és meghódította velük a Peloponnészt; ezzel elérkeztünk - immár másodszor, egy másik kör megtétele után - a spártai és krétai államok kialakulásához (682 d5 - e7).

Összefoglalás: a kitérő lehetővé tette annak megfigyelését, miért maradnak fenn vagy pusztulnak ki a közösségek (682 e8 - 683 c7). [517]

(b) A peloponnészoszi dór államok története

Ugyanezt a kérdést lehet nyomon követni a dórok történelmében is. A hármas dór államszövetség megalapítása (683 c8 - 684 e6).

Argosz és Messzéné lehanyatlásának okai (684 e7 - 691 e9):

A szövetség létrehozásának okai (684 e7 - 686 b5);

a szövetség szétesésének fő oka: az értelmes gondolkodás hiánya (686 b6- 688 e9).

Kitérő: a legnagyobb tudatlanság és legfőbb bölcsesség, az ész és érzelem ellentéte, illetve összhangja. Politikai hatalom sosem bízható ilyen tudatlanokra, márpedig vezetésre, vezetők és alárendeltek megkülönböztetésére szükség van (689 a1 - e3) De hányféle értelemben lehet egyáltalán alá- és fölérendeltségről beszélni?

Újabb kitérő a vezető és alattvaló között lehetséges hétféle alárendeltségi viszonyról: szülő-gyermek, nemes születésű-közember, idősebb-fiatalabb, úr-szolga, erősebb-gyengébb, nagyobb tudású-tudatlan, sorsolással kiválasztott-nem sorsolt között. Ezeket a viszonyokat, a hatalom gyakorlásának ezt a hétféle alapját egyáltalán nem könnyű összeegyeztetni egymással (689 e4 - 690 c9)

Megjegyzés 689 e4 - 690 c9-hez: A felsorolás a magán- és közéleti kapcsolatokat egyaránt figyelembe véve, a teljesség igényével lép föl, de - ahogy erre Schöpsdau rámutat (1994, 419. o.) - nem egészen világos, hogy a valóságban létező vagy pedig az Athéni által elfogadhatónak és kívánatosnak tartott formákat tartalmazza. Az első esetben a vagyoni különbségeken alapuló hatalom hiánya a feltűnő, a második esetben az erősebb uralmának felvétele a furcsa. Ennek ellenére a hivatkozási alapoknak (*axióma*) ez a hetes listája akár az egyes államformák árnyalt tipológiai leírásához is szolgáltatathatna alkalmas fogalmi készletet, ilyesmire azonban végül is nem kerül sor, ahogy egyáltalán elég szórványosan jut szerephez a későbbiekben, még leginkább 714 c - 715 b-ben. [518]

Az argoszi és messzénéi király abban vétették el a mértéket, hogy meddig terjeszthető ki a hatalmuk (690 d1 - 691 d5),

Spárta viszont annak köszönheti fennmaradását, hogy az egyes hatalmi fajtákat egymással korlátozta és egyensúlyozta (691 b1 - 692 c7).

Argosz és Messzéné szégyenteljes magatartása a perzsa háborúk idején (692 d1-693 a5).

Kitérő: a szabadság, okosság és testvéri összefogás hármasságának eszménye (693 a5 - d1).

Megjegyzés 693 a5 - d1-hez: A dór államok történetéből az Athéni azt a tanulságot vonja le, hogy egyetlen polisz sem mondhat le e három alapérték egyikéről sem; bármelyikük háttérbe szorítása az állam gyengüléséhez vezet. Ugyanerre tanít majd a perzsa és athéni állam története is. Elméleti szempontból azonban nincs teljesen tisztázva, hol is van ennek a három fogalomnak a helye. Az Athéni úgy fogalmaz, hogy a törvények végső céljait nevezik meg, ugyanúgy, ahogyan ezt korábban az „erény egésze” vagy a „javak teljessége” meghatározással tette. A különbség, ezek szerint, mindössze annyi, hogy a célok ezúttal más aspektusból vannak megfogalmazva. Ennek a nézőpontnak a jellegéről azonban nem árul el közelebbit; a feladat az olvasóra hárul. Egy lehetséges szempontot, Schöpsdau nyomán, érdemes kiemelni. Az Athéni ezúttal elsősorban a közösség érdekeire (és nem az egyes polgárok erényeire) tekintettel határozza meg a célokat: a testvériségnek a polgárokat kell összetartania (és nem az egyes polgárok belső békéje a cél); a szabadság sem az egyén kiteljesedését és egyéb jogainak gyakorlását garantálja, hanem annak lehetőségét, hogy a közösség egyetlen értékes embert se idegenítsen vagy veszítsen el azáltal, hogy megfosztja jogaitól és a közügyek iránti érdekeltségétől. (A szabadság voltaképp arra kell - állapítja meg Laks [2000, 279. o.] -, hogy valaki szabad akaratából, saját meggyőződéséből tarthassa be a törvényeket, ne pedig kényszerítsék rá.) S hasonlóképp, [519] az okosság szintén a polgároknak mint döntéshozóknak a szakszerűségére és hozzáértésére vonatkozik.

Egy-egy alapérték között szorosabb kapcsolat is megfigyelhető (Schöpsdau 1994, 448-450. o.). Testvéri összetartás csak szabad emberek között lehetséges (757 a, *Az állam* 576 a). A hatalmon lévők bölcsessége csak akkor érvényesülhet, ha a társadalom vezető és vezetett rétegei összetartanak, és a kölcsönös jóindulathoz fakadóan hallgatnak egymásra (694 b, *Az állam* 442 c). Egy igazán okos vezető, végül, meggyőzéssel irányítja az alárendelteket, a belátásukra és a szabad akaratukra számít: a szabadság tehát az okos döntéseknek is elengedhetetlen feltétele (645 a, 698 b). Platón a három elv együttes alkalmazásának követelményével, ahogy több értelmező is hangsúlyozza (Morrow 1960, Laks 2000), olyan állammodellt ír le, mely nemcsak a korabeli, de későbbi államok értékelésére is alkalmas. (Arról, hogy milyen következményekkel jár, ha az összefogás, a szabadság és a szakszerűség elve nem érvényesül egyszerre, a mai magyar társadalomnak is vannak keserű tapasztalatai.)

(c) A perzsa és az athéni modell: a kevert államforma két, egymástól eltérő, de egyaránt sikeres típusa.

A szélsőséges monarchia és demokrácia veszélyei (693 d2 - 701 d1).

Ezt az eszményt mindkettőn azért közelíthették meg, mert mérsékelt államformát alakítottak ki (693 d2 - 694 a1).

Megjegyzés 693 d2 - 694 a1-hez: A kevert államforma elmélete a *Törvények* egyik legnagyobb hatású gondolata. Igaz, ez a hatás inkább közvetett módon valósult meg: az arisztotelészi „közép” elméletén keresztül, valamint Polübiosz, illetve Cicero jóvoltából, akik némi módosítással a római államra alkalmazták az ideált. A „keverés” a két elv egyoldalú érvényesítéséből adódó

hibákat hivatott kiküszöbölni, kölcsönös korlátozással teremtve egyensúlyt köztük. Az Athéni fejtegetéseiből az derül ki, hogy a két [520] elvet az az állam alkalmazza helyesen, amelyik csupán *lehetőségnek* tekinti mindkettőt - az egyiket a közösség hatalommal nem rendelkező tagjai, a másikat a hatalmon lévők számára. (A két fogalom összevegyítése alapvetően ugyanolyan módon és ugyanolyan logika alapján történik, mint a Határolt és Határtalan esetében a *Philébosz* 23 c - 26 d-ben, vö. még *Az államférfi* szöveg-hasonlatával, ahol a politikus a különféle embertípusok szálaiból sző szövetet, 311 b.) A kontextus alapján a szabadság legfőbb értéke abban van, hogy az átlagpolgárok vagy alattvalók részvételét képes biztosítani a közösséget érintő ügyekben, a hatalom-összpontosítás pedig abban, hogy átgondolt, racionális döntések meghozatalára ad lehetőséget a törvénykezés, kormányzás, igazságszolgáltatás terén egyaránt. Mihelyt bármelyikük öncéllá válik, a bennük rejlő lehetőség kihasználatlanul marad, eltorzul. A szabadság elvét ezért pozitívan meghatározott törvényekkel kell kiegészíteni, melyekből egyértelműen kiderül, minek a megtételéhez is kell a szabadság. A hatalmon lévőket szintén csak a törvények betartása mentheti meg attól, hogy ne önkényesen, hanem a város szem-pontjából értelmes célok megvalósítására gyakorolják hatalmukat. (Az abszolút hatalom abszolút korrumpál - a később Lord Acton által megfogalmazott gondolat értelmében.) A két véglet pedig épp azáltal kerülhető el, ha az egyik elv korlátozza a másikat: a szabad alattvalók nem tűrik, hogy a hatalmon lévők bármit megtegyenek, a hatalmon lévők pedig szintén nem engedik, hogy az alattvalók bármit megtegyenek. Mindkét fél csak egy valamire hivatkozhat a másik korlátozásakor: „a törvényes rendre”. Ez a hivatkozás viszont csak akkor érvényesülhet, ha a felek egyaránt elfogadják, helyesnek és mindenre érvényesnek tartják a város törvényeit. Az Athéni által felvázolt kevert állam elnevezése tehát félrevezető lehet. A legfontosabb vonása nem az, hogy a különféle államformák legjobb törvényeit veszi át és keveri tetszése szerint, hanem a törvények uralma, a jogállamiság a lényege, ahol a törvények racionális belátáson alapuló elfogadása és tisztelete közvetít és teremt egyensúlyt a [521] szabad átlagpolgár és a hatalommal rendelkezők között. A törvények emberfeletti helyzetét világítja meg nemsokára a Kronosz-mítosz is (713 a - 714 b).

Később, Magnészia törvényeinek tárgyalásakor, a társadalom két rétege közti közvetítés és egyensúlyteremtés finomabb módszereiről is szó lesz (773 a - 774 a). Világossá válik, a társadalom kettéosztása hatalommal rendelkezőkre és nem rendelkezőkre sosem teljes és sosem megváltoztathatatlan. Bizonyos jogokkal valamennyi polgár rendelkezik, melyek egy része automatikusan lehetőséget biztosít politikai hatalom gyakorlására, más része pedig különféle tisztségek vállalására, tehát különleges hatalom gyakorlására jogosít föl. Másfelől a hatalomban megmaradni sem lehet örökké és feltételek nélkül. A tisztségek jó része eleve meghatározott időre, rendszerint egy évre szól, de a hosszabb időre vagy az élet végéig betölthető tisztségekből is kizárhatja magát az, aki valamilyen cselekedetével érdemtelennek bizonyul rá.

Miért és hogyan tartott mértéket a perzsa állam? A perzsa birodalom fejlődése II. Kirosz uralkodásától kezdve.

Kirosz szólásszabadságot biztosított alattvalói, legalábbis tanácsadói számára; ez növelte az összetartást, és katonai győzelmekhez vezetett (694 a2 - b7).

A háborús sikerek ára viszont az lett, hogy az uralkodó nem fordított gondot fiai nevelésére, ezért utódját, Kambüszészt teljesen elkényeztette és megrontotta a női környezet (694 b3 - 695 b2).

Kirosz halála után a felelőtlen fiak között trónharcok törtek ki, ezt kihasználva ragadta magához a hatalmat egy trónbitorló: az eunuch (695 b2 - 695 c2).

Ótőle Dareiosz veszi át a hatalmat szintén erőszakkal és nem a származás jogán, de Dareiosz a szabadság növelésével, valamint a törvényesség betartásával ismét erősíti az összetartást az alattvalók között. A nevelés terén viszont ugyanabba a hibába esik, mint Kirosz: hagyja, hogy fia, Xerxész fegyelmetlen és elpuhult emberré váljon (695 c3 - 696 a3). [522]

A perzsa történelem tanulsága: ha a fiai nevelését elhanyagolja az uralkodó, a trónra kerülő utód érdemtelennek válik a hatalomra; leginkább a józan gondolkodás hiánya miatt lesz alkalmatlan egy állam vezetője vagy bármely tisztségviselője, ahogy bármely más szakma esetében is ugyanez a helyzet (696 a3 - 697 c4).

A perzsa birodalomban jelenleg parancsuralmi rendszer működik, a szabadság teljes hiánya miatt az alattvalók nem érzik magukénak az államot, és ez eleve kudarcra ítélt minden komolyabb katonai vállalkozást (697 c5-698a8).

Mire tanít az athéni állam története? A perzsa háborúkat közvetlenül megelőző időkben törvénytisztelet és összetartás jellemezte az államot (698 a9 -c3X

Éppen ennek a két tulajdonságnak köszönhetően sikerült a perzsa támadást is visszaverniük, amit különösen erősített az a körülmény, hogy az athéniak magukra maradtak a végveszély idején (698 c3 - 700 a2).

Az athéniak azonban szintén hibát követtek el a perzsa háborúk után: túlzott szabadságot engedtek a polgároknak. A rossz irányú fejlődés a zenei műfajok szabályainak felborításával indult el. Ez adott bátorítást a tudatlanok számára, hogy az élet más területén se tiszteljék a szabályokat és a tudást (700 a3 - 701 c4).

Megjegyzés 698 a9 - 701 c4-hez: Az itt megrajzolt fejlődéskép történeti hitelességét főként Athén esetében többen vitatják (ld. Rohr 1932, 50 skk). Erősen kétséges, hogy Athén hanyatlása (akárcsak erkölcsi értelemben is) a perzsa háborúk után kezdődött volna el; hogy a hanyatlást a demokrácia kiteljesedése idézte volna elő; s főként azt az állítást nehéz értelmezni rendelkezésre álló egyéb forrásaink alapján, hogy a szabadság irányába a zenei szabályok meglazulása adta volna meg a kezdőlökést.

(d) *Áttekintés:* a törvénykezés célja - a közösség szintjén megfogalmazva - a három elv együttes [523] alkalmazása kell legyen, ezt csak a két állammodell mérsékelt formája képes megvalósítani (701 c4 - 702 b1). De hogyan tovább?

Átvezetés: Kleiniasz elárulja, véletlenül épp most kapott megbízást egy gyarmatváros megalapítására. Ez lehetőséget adhat annak kipróbálására, hogyan valósíthatók meg konkrét törvények formájában az imént megállapított elvek (702 b2 - e2)³

IV. könyv

Második rész: Törvények egy megalapítandó krétai város számára (IV-XII. könyv).

(A) Az alapítás külső feltételei.

(a) Földrajzi fekvés, a gyarmatosok származása (IV 704 a1-708d7).

Földrajzi adottságok a gazdasági élet szempontjából: a város tengeri kereskedelemre nem kifejezetten alkalmas; a tengeri hatalom veszélyekkel jár; mezőgazdasági termelés csak önellátásra folytatható, kivitelre nem (705 c1-707d11).

Megjegyzés 705 c1 - 707 d11-hez: A tengeri flotta fenntartásának vagy mellőzésének dilemmája az V. század elejétől kezdve, a szalamiszi csatát megelőző időszakról fogva megosztotta az athéni közéletet. A viták különösen felerősödtek a Kr. e. 377-ben létrehozott második attikai tengeri szövetség felbomlása idején, a 377 és 355 között (tehát a *Törvények* megírásával egy időben) folyó szövetséges háború alatt. Az erős tengeri haderő és az ezzel megszerezhető külpolitikai befolyás belpolitikai [524] ára a legszegényebb rétegek anyagi és politikai megerősítése, valamint súlyos államháztartási deficit volt. Platónon kívül Iszokratész támadta a leghevesebben a tengeri hatalmi politikát (*A békéről* 8. 64, *Panathénaiakosz* 12. 115-116), egy olyan politikus, aki a szövetség felbomlása előtt még a flotta fenntartásának volt elkötelezett híve (mellesleg, a politikai pályára felkészítő szónokiskolája révén az Akadémiát irányító Platón legfőbb riválisa). Az Athéni többször előadja - elsősorban morális jellegű - kifogásait a tengeri kereskedelemmel és hadviseléssel szemben. Bírálatainak pikantériája, hogy a Mediterráneum első tengeri nagyhatalmát - Thuküdidész véleményéhez hasonlóan (1.4) - szerinte is Minosz teremtette meg, a Zeusz ihlette törvényhozó, aki iránt emiatt többször is kifejezte már csodálatát krétai beszélgetőtársának.

A leteleplő népesség összetétele: alapvetően krétaiak a sziget minden részéből, néhányan peloponnészoszi dórok. A nem teljesen azonos származás kissé nehezíti az összetartás megteremtését (707 e1 - 708 d7).

³ 702 e2 után 704 a1 számozású sor következik.

(b) A legjobb állam megalapításának legkedvezőbb feltétele: ha akad egy jó szándékú és értelmes zsarnok (708 d8 - 712 b7).

Az Athéniban hirtelen kétség merül fel: valóban tudatosan irányítható-e a törvénykezés folyamata? Mi játssza a döntő szerepet a törvények kialakításában: a körülmények véletlen játéka? az istenek akarata? vagy szóhoz jut a tudatosság és szakértelem is? A tapasztalat azt mutatja (elég egy viharba került hajóra gondolni, ahol az utasok csak a kormányosban bíznak), hogy az emberi cselekvések szféráján belül igenis sok függ a szakértelemtől (708 d8-709d9). Milyen feltételeket tarthat eszményinek a törvényhozás szakértője? (Az Athéni ismét fiktív beszélgetést kezdeményez, melyben ezúttal a kérdező és válaszadó szerepét [525] is ő játssza.) Az ideális helyzet az volna, ha a törvényhozó elképzeléseit egy különösen értelmes, bátor és kellő önmérséklettel rendelkező fiatal türannosz támogatná; mert a változtatás hatékonysága és gyorsasága a hatalom koncentrációjától függ (709 d10-711 d1) A legjobb eset, amikor egy személyben van meg a kellő ész és a hatalom is (711d1- 712b3).

Megjegyzés 709 d10 - 712 b3-hoz: Az az optimizmus, amelyet az Athéni a törvények bevezetésére alkalmas türannosz előtt nyíló lehetőségekkel és intézkedései hatékonyságával kapcsolatban mutat, feltűnő ellentétben áll korábbi kételyeivel, amikor még abban sem volt egészen biztos, hogy nem a véletlen irányítja-e az emberek életét (708 d), illetve azzal az álláspontjával, hogy a külső, földrajzi viszonyok alapvetően meghatározzák a lakosok viselkedését és gondolkodásmódját (704 a - 708 d), végül pedig a türannoszokról korábbi dialógusokban (*Gorgiasz, Az állam*) kifejtett lesújtó véleményével is (ld. Heintzeler, G.: *Das Bild des Tyrannen bei Platon. Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen Staatsethik*, Tü-binger Beiträge zur Altertumswissenschaft 3, Stuttgart, 1927). Elképzelhető, hogy Platón optimizmusát valóságos lehetőségek keltette remények táplálták (Stein, R.: *Megaloprepeia bei Platon*, Diss. Bonn, 1965, 100-102. o.).

(c) A legjobb államforma: a törvények uralma (712 b4 - 715 e6).

A következő kérdés: melyik államformát kell választani? A válasz előtt, a meghatározás megkönnyítésére, szemügyre veszik a spártai és knósszoszi államot. Kevert jellegük miatt sem Kleiniasz, sem Megillosz nem tudja eldönteni, hogy miképpen kellene definiálni őket. Az Athéni épp ebben a kevertségben, a különböző jellegzetességek kiegyensúlyozottságában látja a valódi közösség zálogát és bizonyítékát, majd megjegyzi, igazából minden államot az után az isten után kellene elnevezni, akinek az irányítása alatt áll (712 b4 - 713 a5). [526]

Az Athéni egy mítosszal világítja meg előbbi állítása értelmét. Kronosz uralma alatt minden közösség élén egy-egy isten állt és vigyázott a törvényességre. Valamennyi mai városállamnak ezt a kormányzatot kell utánoznia, a törvények feltétlen tiszteletével (713 a6 - 714 b2).

Másként fogalmazva: senkinek a részérdeke sem előzheti meg az összérdeket. A törvény fogalmával ellenkezik, hogy a vezetők hatalma az erőfölényen alapuljon; a „győztesek törvénye” szerint berendezett állam meg sem érdemli az állam nevet (714 b3 - 715 e2).

Megjegyzés 712 b4 - 715 e2-höz: Az államban Thraszümakhosz hangoztatta az erősek jogát a gyengébbek fölötti uralomra, és képviselte azt a nézetet, hogy az igazságosság a mindenkori hatalomra jutott személyek vagy csoportok érdekeivel azonos (338 c-től); a *Gorgiaszban* Kalliklész fejtett ki hasonló álláspontot (483 a-tól); a *Törvényekben* pedig maga az Athéni is megemlítette az erőfölényt a hatalom hét lehetséges jogalapja között (690 b). Ezen a ponton világossá teszi: a legitimációnak a jogot eszközzé silányító formája összeegyeztethetetlen a törvény valódi fogalmával, az „ész előírásaival”. A társadalmi konszenzussal és az ész egyetemes szempontjai szerint megalkotott törvények uralmának kívánalma a modern jogállamiság eszméjének legfontosabb előfutára lett (Neschke-Hentschke, A. C. R.: „Loi de la nature, loi de la cité. Le fondement transcendant de l'ordre politique dans les Lois de Platon et chez John Locke”, in: Lisi, F. L. [szerk.], 2001, 254-273. o.). A természetjogi elméletek kiindulópontját pedig az a két gondolata adta, hogy egyfelől a törvényalkotó mindig valamilyen pozitív célt, valamilyen érték megvalósítását szem előtt tartva hozza meg törvényét, ezért az a törvény, amelyik nem ezzel a céllal született meg, nem érdemli meg a törvény nevet; másfelől az igazi törvény értelmét és célját bárki belátja természetes esze révén (Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika* 5.7, 9.10; Cicero: *A törvényekről* 2. 11-12; Ágoston: *A szabad akaratról* 1. 5; Aquinói Tamás: *Summa Theologiae* 1ae,

[527] 2ae, 95, 2, 4; Platón szerepéről a természetjog előkészítésében ld. Maguire, J. R.: „Plato's theory of natural law”, in: *Yale Classical Studies*, 1947 (10), 151-178. o.; Hall, J.: Plato's legal philosophy, in: *Indiana Law Journal*, 1956 (31), 171-206. o.; Ostwald, M.: „Platon on law and nature”, in: North, H. (szerk.): *Interpretations of Plato*, Brill, Leiden, 1977, 41-63. o.). Platónnak azonban nem ez az egyetlen megszólalása a kérdésben, és másutt - inkább a jogi pozitivizmusra emlékeztető módon - rosszaságuk ellenére sem vitatja a pozitív cél nélkül hozott törvények legitimitását, törvényjellegét (631 a, 634 c és 705 d).

(B) Szózat a leendő polgárokhoz (IV 715 e7-V 734 e2).

Az Athéni szózatot intéz a város megalapítására megérkező, leendő polgárokhoz. Azokat a kötelességeket sorolja föl fontossági sorrendben, melyeket a város polgárainak feltétlenül be kell tartaniuk isteni és emberi személyekkel szemben.

(a) Mindennek a mértéke az isten: boldogulni csak az istent szerényen követve lehet. Az ember mértékletességgel lehet az istennek kedves (715 e7 - 716 d4).

(b) Az istenek tisztelete áldozatokkal (716d4 - 717 b4).

(c) A szülők és az ősök tisztelete életükben és haláluk után (717b4-718a6).

Megjegyzés 715 e7 - 718 a6-hoz: A kötelességek listáját az V. könyv elején szereplő értékek és javak listája egészíti majd ki, mely olyan - mai kifejezéssel élve - alkotmányos alapértékeket tartalmaz, amelyek minden törvényes rend alapját jelentik, ezért elfogadásukat célszerű nem az egyes „parancs jellegű” törvények révén előírni. Olyan normákról, együttélési szabályokról van szó, melyeket csak úgy van értelme betartani, ha az emberek önként, saját józan eszük és meggyőződésük alapján tartják be; a kényszer alkalmazása voltaképpen a lényegét szüntetné meg. A társadalmi normák és értékrend betartására, az erények gyakorlására szólító felhívás valamennyi, később kifejtendő törvény preambulumaiként szolgál. [528]

Exkurzus: Milyen formában kell a rábeszélést, ösztönzést megvalósítania a törvénynek, mielőtt a kilátásba helyezett büntetések fenyegetésével parancsol, illetve tilt? A törvényekhez bevezetők szükségesek. (Már szorosan az intellektushoz kapcsolódva elkezdődik a probléma megvitatása.) (718 a6- 724 b5)

Megjegyzés 718 a6 - 724 b5-höz: A törvények elé szánt bevezető műfaja Platón találmánya. Az új beszéd típus megszületésének tényére az időszimbolika eszközeivel is felhívja a figyelmet. A kerettörténetben most van dél (722 c), az isteni epifánia és a költői ihlet órája (Drexler, W.: Meridianus daemon, in: Roscher, W. H.: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, 2. kötet, Teubner, Lipcse, 1897, 2832-2834. o.; Kambylis, A.: *Die Dichterweihe und ihre Symbolik*, Winter, Heidelberg, 1965, 59-61. o.). S minthogy a beszélgetésre a napforduló napján kerül sor, az évnek az a pillanata érkezett el, amikor a Nap égi útjának valóban legmagasabb pontját érte el. Az ihletettség, hagyományosan, nemcsak a költő és az isten kapcsolatának különleges formája, hanem a közönséggel való kommunikációé, a meggyőzésé is. A preambulum jelentősége így elsősorban abban áll, hogy a szokásos utasító hangnem helyett új hangon szól a polgárokhoz, és más diskurzust folytatva próbál rájuk hatni. Az új hang megütésével a törvényhozó egy hagyományosan költői szerepet vesz át. Ambícióját azzal is kifejezésre juttatja, hogy élesen elhatárolja magát a költők jellegzetes módszereitől: az egyes szereplők teljes odaadással, „eksztázisban” végzett utánzásától, eljátszásától (ld. alább). A bevezetők a meggyőzés háromféle eszközét és módszerét alkalmazzák (Görgemanns, H.: *Beiträge zur Interpretation vom Platons Nomoi*, Zetemata, no 25, C. H. Beck, München, 1960, 30-49. o.; Morrow 1960, 552-560. o.; Pangle 1980, 445-449. o.; Gastaldi, S.: „Legge e retorica. I proemi delle »Leggi« di Platone”, in: *Quaderni di storia*, 1984 (10), 69-109. o.; Bobonich, C.: „Persuasion, freedom, and compulsion in Plato's Laws”, in: *Classical Quarterly*, [529] 1991 (49), 365-388. o.; Laks 2000, 285-290. o.; Adoméas, M.: „Self-reference, textuality, and the status of the political project in Plato's Laws”, in: *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 2001 (21), 29-59. o.; Schöpsdau 2004, 223-225. o.):

(1) Racionális érvekkel indokolják meg egy-egy törvény helyességét, elsősorban a törvény alapját jelentő tételek igazságának bizonyításával. Ilyen érvelést tartalmaz az istentelenek észhez térítését célzó okfejtés, amely az istenek létezésének, gondoskodásának és megvesztegethetetlenségének bizonyítását, illetve a velük ellentétes tételek cáfolatát

tartalmazza (891 b - 899b, 900 c-903 b, 905 d - 907 b). Hasonlóképp, a racionalitás jegyében érvel az Athéni Vendég a büntetés általános elveinek rögzítése és következetes érvényesítése mellett (857b - 864 c). Fontos hangsúlyozni (amit az Athéni is hangsúlyoz), hogy ezek az észérvek - minden objektivitásuk, érzelemmentességük ellenére - nem érik el a szigorúan vett filozófiai bizonyítás szintjét.

(2) Dicsérettel és szidással, az emberek önbecsülésére és önérzetére appellálva, „szép szóval” ösztönöznek. Ez a leggyakrabban bevetett módszer (663 c, 711 c, 727 c, 823 d, 943 a, stb.), mely olyan esetekben, ahol a törvény betartását nem lehet büntetésekkel kikényszeríteni, az egyedül alkalmazható metódus (730 b, 823 c). Amikor a törvényhozó a „szépre”, az „illőre” és a „helyesre” hivatkozik, egyszerre számít a polgárok józan eszére és indulatos, becsvágyó (*thümétikon*) lélekrészére.

(3) Az isteni harag és büntetés kilátásba helyezésével intenek bizonyos bűncselekmények elkövetésétől, főként védtelen és kiszolgáltatott emberek ellen (vendégek ellen: 729 a - 730 a, idősek ellen: 879 a, szülők ellen: 880 c - 881 a, árvák ellen: 927 b, vérfertőzéstől óva: 838 b, talált kincs eltétele ellen: 913 c). A törvényhozó a megszólítottaknak elsősorban érzelmeire kíván hatni: olyan félelmeket igyekszik a lélek mélyéről előhívni, amelyek talán még a legelvetemültebb emberekből sem vesztek ki teljesen. [550]

A gyermekek, rokonok, barátok, polgártársak, valamint az idegenek iránti kötelességeket törvények kell hogy szabályozzák (718a6-b5).

Vannak törvény formájában nem kifejezhető, mégis minden törvény kapcsán közlendő tudnivalók (718 b5 - c2).

A most elhangzott intelem is egyfajta kísérlet volt arra, hogy a megszólított személy fogékonyabb legyen a törvények előírásaira, és meggyőződéssel betartsa azokat (718c8-719a4).

Az Athéni egy költő nevében figyelmezteti a törvényhozót, hogy a költeményekben megfogalmazott szabályok mindig csak az illető beszélő jellemének felelnek meg, sosem kívánnak általános érvényűek lenni. A törvényhozó nem alkalmazhatja a költők módszerét (719 a4 - e6).

Megjegyzés 719 a4 - e6-hoz: Az Athéni két okra vezeti vissza a költői ellentmondásokat: (1) a költő önkívületben van, (2) az utánzás feladatára koncentrálnak, ennek következtében teljes mértékben azonosul az általa utánzott szereplő értékrendjével és nézőpontjával. A két állításnak ellentmondani látszik az *Ión* okfejtése. Eltekintve attól a problémától, mennyire komolyan vagy ironikusan adja elő Szókratész a költői megszállottságra vonatkozó magyarázatát, *Ión*nak saját szavai vonják kétségbe, hogy a rapszódosz és a költő teljes mértékben azonosulna az általa megjelenített szereplővel, s végső soron maradéktalanul átadná magát az istennek. A következtetést nem vonja ugyan le, de szavaiból az derül ki, hogy az önkívület megfér a tudatossággal, a költő egyszerre tarthat távolságot az általa megformált szereplővel szemben és azonosulhat vele (ha például tragikus sorsú szereplőt játszva maga is sír és a közönséget is könnyek között látja, lelke mélyén egyúttal örül is a maga sikerének). Ez a konklúzió azonban nem annyira gyengíti, mint inkább kiegészíti, árnyalja a fenti indoklást. A szereplőivel egyszerre azonosuló és távolságot tartó költő ugyanis [531] mindig csak korlátozott nézőpontokkal kerül kapcsolatba, részgazságokat lát és láttat, következőképpen az abszolút, vagyis a jellemektől, nézőponttól függetlenített „helyesről” nem alkothat képet. Kérdés, hogy a törvényhozó hogyan tághatja egyetemessé a maga nézőpontját?

A törvényhozó inkább a szabad ember módján gyógyító orvosról kell hogy példát vegyen, aki elmagyarázza páciensének a betegsége okait, a javasolt gyógymód értelmét, és csak az ő beleegyezésével fog a gyógyításhoz. A betegével semmit sem közlő, a gyógymódot magyarázat nélkül, gépiesen elrendelő szolga orvos módszere a pusztán tiltásokat és parancsokat tartalmazó törvények eljárására hasonlít (719 e7 - 720 e6).

Megjegyzés 719 e7 - 720 e6-hoz: A *Phaidrosz* (270 c) tanúsága szerint a hippokratészi orvosiskoláról feltételezhető, hogy valóban törekedett szabad emberhez méltó gyógyítási módszereket alkalmazni: a betegség okait a betegnek elmagyarázni, a magyarázatot a szervezet, sőt a természet egészének működéséből megtalálni, az ajánlott kezelésmódot megindokolni, a beteggel személyes kapcsolatot teremteni, esetleges egyéni igényeit figyelembe venni, s kikérni

hozzájárulását a kezeléshez. A módszer egyes elemei a hippokratészi iratokban is fellelhetők (például *Népbetegségek* 1. 10. II 668.14 - 670.15 Littré, 6.2.24 V 290.4-6 Littré, 6.3.12 V 298.4-9 Unté, *A betegségekről* 1. VI 208.1-6 Littré, *Rendelések* 1 II 224.4-5 Littré); a kérdésről ld. Wehrli, R.: „Zum Artzvergleich bei Platon”, in: *Museum Helveticum*, 1951 (8), 177-184. o.; Bourgey, L.: „La relation du médecin au malade dans les écrits de l'école de Cos”, in: Bourgey, L. - Jouanna, J. (szerk.): *La collection Hippocratique et son rôle dans l'histoire de la médecine*, Brill, Leiden, 1975, 209-227. o.; Langholf, V.: „Nachrichten bei Platon über die Kommunikation zwischen Ärzten und Patienten”, in: Wittern, R. - Pellegrin, P. (szerk.): *Hippokratische Medizin und antike Philosophie*, Hildesheim, 1996, 113-142. o. [532]

A kétféle orvostípus megkülönböztetésével kapcsolatban az okoz kisebb értelmezési nehézséget, hogy nem egészen világos, az Athéni a szolga orvost (akit néha csak segédnek nevez) csupán szellemi értelemben tekinti szolgának vagy jogilag is? Hasonló probléma a páciensek oldalán is felmerül, itt azonban erősen valószínű, hogy a „szolga beteg” kifejezés metaforikusan értendő, mert a források alapján egyáltalán nem lehet arra következtetni, hogy bizonyos orvosok kifejezetten szolgákra szakosodtak volna (Kudlien, R.: „Medicine as a »liberal art« and the question of the physician's income”, *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 1976 (31), 448-459. o.).

A kétféle módszer bemutatása a házassági törvény példáján. Az egyszerű formula pusztán parancsol és fenyeget: „erőszakot alkalmaz”, a kettős formula megindokolja és érvekkel támasztja alá a parancsot: „rábeszél” (720 e7 - 722 c2).

Megjegyzés 720 e7 - 722 c2-höz: Az indoklás két részből áll. A törvényhozó előbb a halhatatlanság utáni természetes vágygal magyarázza, miért kötnek házasságot az emberek (azt a korabeli felfogással megegyezően magától értetődőnek veszi, hogy a házasság elsődleges célja a gyermeknemzés, nem pedig a két fél kölcsönös vonzalmán, szeretetén alapuló együttélés). Érve a halhatatlanságra vágyódó érdekeire apellál, természetes ösztöneit igyekszik tudatosítani. A halhatatlanság vágyát bizonyítja, hogy más módon is törekszenek rá az emberek - például hírnév megszerzésével -, ám valójában a nemzedékek szakadatlan láncolata révén részesülhetnek benne. A következő lépésben az előbb említett természetes vágyat már mint a természet törvényét határozza meg, aminek megsértését bűnnek, betartását kötelességnek mondja. Az Athéni egy harmadik módszert is javasol, ahogy bizonyos zenei műveknek (*nomosz*) is *van prooimionjuk*, bevezető tételük, úgy érdemes volna a törvények (*nomosz*) elé is a törvény szövegére ráhangoló bevezetőt, [533] preambulumot írni, amely a törvény egészének értelmét magyarázná meg (722 c2 - 723 d5).

Átvezetés: az exkurzus végére Kleiniasz számára is kiderül, hogy az Athéni intelmei és az előbbi exkurzus maga is csupán bevezetőként szolgál a törvénykezéshez. Kéri az Athénit, fejezze be a bevezetést, hogy utána már rátérhessenek a tulajdonképpeni tárgyra (723 d5 - 724 b5).⁴

V. könyv

(2) (B) (d) Hogyan kell *helyesen* megbecsülni a lelkünket, a testünket és anyagi javainkat? (Aki pusztán a helyesség szempontjait veszi figyelembe, az *isteni* mércét alkalmaz, vagyis az öröm és fájdalom *emberi* tényezőjét figyelmen kívül hagyja.)

Az istenek után a lélek az ember számára a legértékesebb, tehát arra kell vigyáznia, hogy helyesen becsülje meg lelkét, ne értékéhez méltatlanul; s csakis a jóra kell törekednie (726a1 - 728d3).

Testünket úgy becsüljük meg helyesen, ha nem kiemelkedő tulajdonságok megszerzésére törekszünk, ha-nem a szélsőségek közötti közép elérésére. Anyagi javakat csak a szükségleteink közvetlen kielégítésére szabad szereznünk (728 d3 - e5).

(e) A helyes viselkedés gyermekeinkkel szemben: a legfontosabb cél a szégyenérzet átörökítése személyes példamutatással; embertársainkkal szemben: mások önzetlen megsegítése (729 b1 - 730 a9).

⁴ 724 b5 után 726 a1 számozású sorral folytatódik a szöveg.

(f) A boldogsághoz szükséges emberi tulajdonságok, melyek a törvények betartását is elősegítik: a [534] megbízhatóság, az önkéntes fellépés az igazságtalanságok ellen, az irigység hiánya, a túlzott önszeretet hiánya stb. (730b1-732d7).

(g) Melyik életmód nyújtja a legtöbb örömet? (Az életmód „emberi vizsgálata”, a velejáró öröмок és fájdalom mérlegelésével erősségük és tartósságuk alapján.) A négy lehetséges életforma-pár közül a mértékletes, a tudatos, a bátor és az egészséges élet sokkal több örömot rejt magában, mint az ellentétek, ezért az emberi szempontok szerint is az erényes életet érdemes választani (732 d8 - 734 e2).

Megjegyzés 732 d8 - 734 e2-höz: A vizsgálat jól mutatja, hogy az erényes életet nem a szigorú morál uralként kell elképzelnünk (ahogyan ezt például „erény” szavunk is sugallhatná), hanem a boldogság (*eudaimonia*) kiteljesedéseként, örömteli állapotként. (A dialógus már többször kifejezte ezt a gondolatot, de talán itt a legerőteljesebben.) Az erény (*areté*) a „legjobb” (*aristosz*) melléknévből képzett főnév, s alapvetően az emberi adottságok, képességek legmagasabb fokát, legteljesebb működtetését jelöli - nemcsak erkölcsi megfontolásból érdemes törekedni rá. Ebből a szempontból hasonlít a modern boldogság-definíciókban kulcsszerepet játszó „önmegvalósítás”, „az egyénben rejlő képességek kiteljesítése” stb. fogalmakhoz, abban viszont határozottan különbözik tőlük, hogy az *areté* azt implicálja, hogy az emberben rejlő képességek nem egyénitetten, hanem valamennyi ember számára azonos módon teljesedhetnek ki: mindenki előtt a négy főerény (és ezek esetleges altípusai) megvalósítása lebeg. A különféle életmódokkal járó öröмок és kellemetlenségek mennyiségi összehasonlítása a Bentham-féle boldogság-kalkulusra emlékeztet, de azzal a különbséggel, hogy Platónnál nem egyedi cselekvések kerülnek mérlegre, hanem életformák, és nem csupán ez a szempont esik latba (Stalley 1983, 68. o.). [535]

(2) (C) Törvénykezés (V 734 e3 - XII960 b5)

Átvezetés: a bevezető után még mindig nem az egyes törvények felsorolása következik; szükség van előbb még egy vázlatra is - a társadalmi berendezkedés felvázolására. A városállam működéséhez és kormányzásához két fontos intézkedés szükséges:

a tisztségek kijelölése és az egyes emberek hivatalba állítása (mely polgárok és hogyan kerülhetnek az egyes vezetői tisztségekbe),

a tisztségek hatáskörének törvényi szabályozása (734 e3-735a6).

(a) A földterület felosztása, a polgárok besorolása négy vagyoni osztályba, a telkek és lakóhelyek kiosztása (735a7 - 741 e6) *Előzetes megjegyzés 735 a7 - 741 e6-hoz:* Ez a fejezet egyelőre csak előkészíti a kormányzás rendszerének felvázolását: a tisztségekre választható polgárokat írja le vagyoni helyzetük alapján és általában a város tulajdonviszonyainak megállapításával.

A letelepedni kívánó népesség „megtisztítása”: a nemkívánatos személyeket el kell küldeni (735 a7 - 736 c4).

A földterület felosztása, a polgárok besorolása négy vagyoni osztályba, a telkek és lakóhelyek kiosztása (735 c5 - 747 e11).

A fő szempont a tulajdonviszonyok változtathatatlansága; ne legyen lehetőség a mások kárára történő anyagi gyarapodásra. Ezzel elejét lehet venni az anyagi természetű belső ellentéteknek (736c5 - 737 b9).

A földosztáshoz rögzíteni kell előbb a polgárok számát: ezt 5040-ben határozza meg az Athéni. A nagyságrendet a szomszédos államok nagysága dönti el, a konkrét számot az oszthatóság gyakorlati, és ezen keresztül a kötelességek és jogok arányos eloszthatóságának elvi szempontja: egytől tízig valamennyi számmal, s összesen 59 számmal osztható, a sokszoros oszthatóság pedig a nagyfokú rendezettséget és áttekinthetőséget biztosítja (737c1-738b1).

Az őshonos helyi kultuszokat érintetlenül kell hagyni, a többi területet részekre osztva kell valamelyik istennek szentelni (738 b2 - e8).

A tulajdon dolgában a teljes vagyonszövetség volna a legjobb megoldás (sőt, ha már a vágyakról esik szó: a test és a lélek szövetsége), de ennek megvalósítására általában nincs esély (739 a1 - e7).

A második legjobb megoldás, ha a kiosztandó telkek nem mennek át magántulajdonba, számuk pedig örökre rögzített. Ehhez a születések számának rendkívül tudatos irányítására van szükség.

A kialakított számok megőrzése - ami az államrend változatlanságának alapja - szent feladatnak tekintendő (739 e8 - 741 e6).

Megjegyzés 739 e8 - 741 e6-hoz: Ami a születésszabályozás konkrét módszereit illeti, Platón nem fejt ki részletesen álláspontját, ajánlásaira csak következtetni lehet. Később egy helyütt csak a gyermeknemzés céljával létesített szexuális kapcsolatot helyesli a házastársak között (838 e - 839 a) - ennek alapján az valószínűsíthető, hogy egyedül kívánatos módszernek az önmegtartóztatást tekintette (vö. 840 c), a korabeli valóságban alkalmazott másik hármát, a fogamzásgátló eszközök használatát, a gyermek-kitételt és az abortuszt legfeljebb kényszermegoldásnak. Ugyanakkor másutt természetesen nevezi a nemi vágyakat (930 c), s minthogy a gyermekek számának korlátlan növelésétől többször is egyértelműen óv, feltételezhetjük, hogy a fenti módszerek közül is legalább az egyiket elfogadta. De melyiket vagy melyeket? Ezen a szöveghelyen a születések „megakadályozását” az *episzkheszisz* szó fejezi ki, amely egy folyamat, cselekvés „meg nem kezdését”, „megelőzését” jelenti, magát a cselekvést pedig a *geneszisz* szó, amely „születést” és „fogantatást” egyaránt jelenthet: ezért a fogamzásgátlásra, illetve absztinenciára éppúgy érthető, mint a terhesség megszakítására, egyedül a megszületett gyermek kitételére nehezebb vonatkoztatni. Hozzá kell tennünk, hogy Platón a férfiakkal [537] szemben a korabeli gyakorlatnak megfelelően jóval elnézőbb, és egyéb lehetőségeket is meghagy nekik. Házasságon kívül is lehet viszonyuk nővel, még ha csak alkalmilag és titokban is; igaz, férfival úgy sem, ld. 841 b. Az államban az örök nemes származásának megőrzése érdekében engedi meg a nem kívánt terhességből világra jött újszülött kitételét, illetve a magzatelhajtatást (460 c és 461 c).

Pénze csupán a mindennapos költségei fedezésére lehet a polgároknak; a pénznem sehol másutt ne számítson értéknek. Közös görög valutával csak a város rendelkezhet. Tilos hozományt elfogadni és kamatot kérni (741 e1 - 142c6).

Miért nem kívánatos a pénz? Mert lehetetlen, hogy valaki egyszerre kiemelkedően gazdaggá is váljon, és jó ember is maradjon: az anyagiasság és az erényesség érdekei egy ponton túl egymást kölcsönösen kizárják. Az anyagi ember nemtelen eszközökhöz is folyamodik (hiszen miért ne tenné, ha a haszonszerzés a célja), az erényes ember viszont - ha valóban erényes, szükségszerűen - nemes célokra költi pénzét (742 c7 - 744 a7).

Az eleve meglévő és óhatatlanul mindig is megmaradó anyagi különbségek miatt a polgárokat négy vagyoni osztályba célszerű besorolni. Az anyagi helyzet figyelem-bevétele a tisztségekre történő pályázásnál és a kitüntetéseknel is fontos szempontot jelent az illetők igazságos megítélésében. Az anyagi különbségek visszaszorítására alsó és felső határokat is ki kell jelölni az egyes osztályok számára (744 a8 - 745 b2).

Szintén az anyagi egyenlőség elősegítése és fenntartása érdekében a várost és a vidéki földterületet is 12 részre kell felosztani - minden polgárnak jusson egy bel- és egy külterületi telek is (745 b3 - e6).

A tervezet megvalósíthatóságával szemben felmerülhetnek kételyek (a kétféle birtok általánossá tétele szokatlan rendelkezés!), de a törvényhozónak először mindig az eszményt kell megmutatnia, utána még lehet apróbb kiigazításokat tennie (745 e7 - 746 d2).

A kisebb közigazgatási egységek kijelölésénél, a [538] mértékegységek megállapításánál, valamint általában lehetőleg minél több területen érvényesüljenek számszerű viszonyok. A matematika a polgárok szellemi állapotára is jó hatással van (746d3 - 747 d1).

A városalapításnál figyelembe kell venni a terület éghajlati viszonyait is (747 d1 - e11).⁵

VI. könyv

(2) (C) (b) A tisztségek megállapítása és hatásköreik leírása (VI751 a1 - 768 e1). (Az előkészítés után csakugyan következhet a tisztségviselők kijelölése.)

Még egy nehézséget meg kell oldani: a tisztségeket nem elég kijelölni, de a leendő tisztségviselők kiválasztásának módját is meg kell állapítani, hogy csak alkalmas emberek tölthessék be a posztokat (151 a1 - 152 d1)

⁵ A szöveg 751 a1-nél folytatódik.

(1) A törvények őrei (152 d2 - 155 b6).

A törvények őreire hárul a kezdés különleges szerepe, ezért az ő első kiválasztásuk is egyszeri és különleges módon történik: a knósszosziak válasszanak ki maguk közül 37 személyt erre a feladatra - 19 knósszoszit és 18 máshonnan valót. (Az egyszeri és különleges alkalomhoz prímszámot választ az Athéni.) Később valamennyi katonaviselt férfi választja őket, három fordulóban, előre javasolt jelöltek listájáról (152 d2 - 154 d4).

Feladataik: a törvényes rend felügyelete, a polgárok anyagi helyzetére vonatkozó hivatalos iratok őrzése. A hivatalt 50 év felettiiek tölthetik be, legfeljebb 20 évig (154 d4 -155b6). [539]

(2) Katonai tisztségek:

a három hadvezért a nép által javasolt személyek közül választja a nép kézfelemeléssel, az alacsonyabb rangú tisztekre a hadvezér tesz javaslatot (155 b6 - 756 b6).

(3) A tanács (756 b7 - 758 e8).

Létszáma 360, hogy a 12 phüléből és a négy vagyoni osztályból is egyenlő arányban kerülhessenek be a tagok (756b7-756e8).

A választási módszer indoklása: a monarchikus és demokratikus rendszer hibáit egyaránt igyekszik kiküszöbölni. Jelölt bárki lehet: a polgárok közül így senki sem érezheti magát jogfosztottnak, de nem sorsolással választanak. A jelölésnek köszönhetően ténylegesen nem választanak meg akárkit, s ily módon az értékkel arányos, nem a számszerű egyenlőség elve valósul meg, (756e9 - 758a2).

A tanács feladata: ügyvezető kormányzás, egyszerre harmincan egy hónapon át (758 a3 - d9).

(4) Szakrális tisztségek: papok és papnők, templomszolgák, magyarázók, kincstárnokok, jósok (759 a1 - 760 a5).

(5) A földfelügyelők feladata: határvédelem, országutak karbantartása, vízellátás, igazságszolgáltatás határvitákban és határvédelmi ügyekben; életmódjuk az állandó készenlét fenntartását szolgálja (760 a6- 763 c2).

(6) A városi felügyelők feladata: városi utak és épületek karbantartása, vízellátás (763 c3 - e3)

(7) Piaci felügyelők (763 e4 - 764 c4).

(8) Nevelési felügyelők (764 c5 - 766c1). [540]

A tanfelügyelők a gyerekek oktatására felügyelnek; az általános nevelési felügyelőt a tisztség fontossága miatt titkos szavazással választják meg (764 c5 -765 d3).

A sport- és múzsai versenyek felügyelői (az utóbbiak műfajonként kijelölve) (765 d4 - 766 c1).

(9) Pótválasztás halál esetén (766 c2 - d2).

(10) A bíróságok (766 d3 - 768 e1).

Előzetes megjegyzés 166 d3 - 168 e1-hez: Az Athéni a következő módszerek és alapelvek érvényesítését írja elő a peres eljárások során (Gernet, L.: *Les Lois et le droit positif*, in: des Places, E.: *Platon, Œuvres complètes XI 1. Les Lois I-II*, Budé edition, Les Belles Lettres, 1917; Morrow 1960; Mackenzie, M.: *Plato on Punishment*, University of California Press, Berkeley-London, 1981; Saunders, T. J.: *Plato's Penal Code*, Clarendon Press, Oxford, 1991; Gagarin, M.: „Le code de Platon et le droit grec”, in: Lévy E. [szerk.]: *Le codification des lois dans l'Antiquité*, De Boccard, Strasbourg-Párizs, 2000, 215-227. o.; Lisi, F. L. [szerk.]: *Plato's Laws and its Historical Significance*, Academia, Sankt Augustin, 2001):

A bírónak alaposan ki kell kérdezniük a peres feleket, akár több alkalommal is - szemben az attikai gyakorlattal, ahol a bírák nem kérdezhetnek, csak hallgathatják az álláspontjukat összefüggő beszédben, szigorú időkorlátok között előadó feleket, és azonnal helyben kell dönteniük.

A bíróság kis létszámú legyen - szemben a több száz fős attikai bíróságokkal.

A vita megoldására először mindig a döntőbírónak közösen felkért szomszédok tegyenek kísérletet; bírósághoz csak második szinten lehet fordulni. Ez eltér az attikai gyakorlattól, mely ismerte ugyan a döntőbíró intézményét, de nem alkalmazta általánosan kötelező érvénnyel, ha viszont a felek ezt a megoldást választották vitájuk rendezésére, akkor közösen felkért békebíró esetében végérvényesnek kellett tekinteniük a bírói ítéletet, megfellebbezésére nem volt mód. [541]

Az átlagos bíróságok felett legyen egy harmadik, fellebbviteli bíróság is - ellentétben az attikai joggyakorlattal, ahol ilyen nem létezett (766d3 - 766e3).

Az ajánlott igazságszolgáltatási rendszerben a bíróságoknak alapvetően három típusa létezik:

(1) Közösen felkért döntőbíró (az ő ítélete a legerősebb).

(2) Magánjogi ügyekben ítélező bíróság. Tagjait az éppen hivatalban lévő tisztségviselők választják meg maguk közül. Az egyes bírák nyíltan ítéleznek, ítéleteikért felelősségre vonhatók.

(3) Közérdekű ügyekben ítélező bíróság. A közérdek miatt létszámuk magas; de a tényleges vizsgálatot három közösen megbízott tisztségviselő végzi. Ezen felül

(4) a phülékben felállított bíróság, melyet az adott phülé tagjai alkotnak, viszonylag nagy számban (766 e3 - 768 c2),

(5) főbenjáró ügyekben válogatott bírói testület.

A magnésziai igazságszolgáltatás éppúgy a laikus polgárookra épül, mint az attikai. A laikus bírósági rendszer legfontosabb ideológiai alapját az egyenlőség és a népszuverenitás demokratikus elve jelenti, az a meggyőződés, hogy az igazság megítélése valamennyi szabad ember veleszületett képessége, és ez a képesség a nevelés és közéleti tapasztalatok révén az igazságosság erényévé fejleszthető. Az egyes polgárok ítélőképességének korlátait azzal lehet kiküszöbölni, ha egyszerre többen ítéleznek, vagyis bírói testületek felállításával. Az egyenlőség mellett az érintettség szempontja játszik fontos szerepet: a vitás eseteket az a szűkebb vagy tágabb közösség döntse el, amelyiket a felek odatartozása miatt az ügy közvetve, a törvény- vagy szabálysértés következményei révén érint (Bolonyai G. [szerk.]: *Lysias beszédei*, Balassi - Osiris, Budapest, 2003, 18-41. o.). A testületi döntés gyakorlatának megtartása egyértelműen az athéni hagyományok előnyben részesítését jelenti más (például a dór) tradíciókkal szemben, melyekben az előjárók egy személyben meghozható döntéseinek köre igen tág volt. [542]

A népbírói kereteken belül azonban az Athéni által javasolt rendszer komoly lépéseket tesz a szakszerűség irányába, és igyekszik kiszűrni a rendszerből adódó negatív következményeket. A két legjelentősebb változtatás a fellebbezés lehetőségének általánossá tétele a háromfokú bírósági rendszer megteremtésével, valamint a bírósági tárgyalás idejének meghosszabbítása és kihallgatássá alakítása. Az első változtatás az igazságtalannak vagy tévesnek érzett ítéletek korrigálására adott az attikainál egyszerűbb és szakszerűbb lehetőséget. Athénban ugyanis igen gyakran alakultak ki bírósági szappanoperák, abból eredően, hogy a mindenkori vesztes fél, amennyiben nem tudott belenyugodni az elmarasztaló ítéletbe - minthogy fellebbezni nem tudott -, mondván csíniált vádakkal perelte be győztes ellenfelét, és így próbált igazának érvényt szerezni, korábbi vereségeért bosszút állni. Az sem számított ritka esetnek, hogy a vitába - újabb perek indításával - a barátok is beszálltak, akár mint vádlók (ilyenkor persze nem verték nagy dobra, hogy miért is emeltek vádat), akár mint vádlottak (az ellentábor merő bosszújából, amiért az illető tanúvallomásával vagy szószólói fellépésével az ellenfelet segítette).

Egy másik negatívum abból eredt, hogy a bírói tévedés szinte bele volt kódolva a rendszerbe; a gyors és a felek szónoki produkciójától függő döntés óhatatlanul hibákhoz kellett hogy vezessen. Feltételezhetően az efféle hibákat igyekezett kiküszöbölni Platón a perújrafelvétel lehetőségének biztosításával, valamint a tárgyalási módszerek előbb említett megváltoztatásával. Az elnapolás magától értetődően jelentősen meg kellett hogy növelje az ügyek lezárásának idejét - ami a bíróktól jóval több időt, a felektől pedig több türelmet követelt. Igaz, a magnésziai polgárok idejét nem köti le annyira a pénzkeresés gondja, de azért érdekes lenne megtudni, milyen megoldásokat javasolt volna Platón, ha megtapasztalja a szakszerű bíróságok általa valószínűleg nem sejtett, de a gyakorlat alapján, úgy tűnik, szükségszerűen fellépő betegségét: a lassúságot. [543]

A szakszerűség növelését szolgálja továbbá az a javaslat is, hogy a magasabb rendű bíróság tagjai a korábbi tisztségeik során több tapasztalatot szerző és korábbi ténykedésükkel rátermettségüket bizonyított polgárok közül kerülnek ki. Az egyes testületek munkájának hatékonyságát segíti elő - a kötelezően elvárt aktivitáson túl - a létszám csökkentése is, valamennyi szinten: ezek a grémiumok eleve nem kelthették azt a benyomást a kihallgatáson megjelent felek számára, hogy színházi közönség előtt állnak (a szónokok gyakran megfogalmazott élménye ez), és aligha érvényesülhettek köreikben a tömeglélektan káros

hatásai. Említést érdemel még, hogy Magnésziában néhány speciális bíróság is működik, melyek tagjainak az attikainál szigorúbb szűrővizsgálaton kell átesniük (876 a).

A bírói testületekben való részvétel Magnésziában kizárólag az állampolgári kötelességek közé tartozott; semmiféle - az athéni napidíjnak megfelelő - anyagi ösztönzés nem tette vonzóbbá a szegényebb rétegek számára is, ami nem különösebben meglepő a polisz általános pénz-politikáját tekintve.

Átvezetés: a peres eljárások részleteivel csak a törvényhozás után érdemes foglalkozni, következhetnek az egyes tisztségviselők kompetenciájába tartozó törvények (768 c3 - e7).

(2) (C) (c) Törvények (VI 769 a1 - XII 960 b5).

Átvezetés: a törvényhozó műve, akár egy festmény, végérvényesen sohasem fejezhető be; az állandó tökéletesítésre viszont csak akkor van esély, ha a következő nemzedékben is lesznek olyanok, akik el tudják végezni ezt a munkát. Az Athéni velük is képzelt beszélgetést kezdeményez, hogy lelkükre kösse: a jóra való törekvés, a becsületesség még a város fennmaradásánál is fontosabb (769 a1 - 771 a4).

(1) Az istenünnepek kijelölése és szabályozása (771 a5-772d4) [544]

Az 5040-es szám a kultikus szempontból fontos számokkal is osztható, ezért könnyű kapcsolatot teremteni a közigazgatási egységek és az istenek között. A 12 phülé 12 isten védelme alá helyezhető, ünnepeik arányosan eloszthatók az év 12 hónapja között.

(2) A házasságot, háztartást és gyermeknemzést szabályozó törvények (772 d5 - 785 b9).

Előzetes megjegyzés 772 d5 - 785 b9-hez: A polisz megtervezésének iránya ezen a ponton megváltozik; ebben a szakaszban alulról felfelé, az egyes háztaktól a középületekig és -terekig, az egyes polgárok nézőpontjából történik.

A házasságkötésre alkalmas életkor férfiaknál 25 és 35 év között (772 d5 - e2).

Fiktív ajánlás az apának a megfelelő menyasszony kiválasztásához: inkább legyen a lány szegényebb a fiánál, mert a vagyoni különbségek kiegyenlítődése a város érdeke (772 e2 - 774 a3).

A nőtlenség 35 év felett büntetendő (774 a3 - c2).

Hozomány nem adható és nem fogadható el, leszámítva 50 drachma ruhapénzt (774 c3 - e3).

Az eljegyzés, a házasságkötési ceremónia és lakodalom a hagyományoknak megfelelően történjék, de költségei nem lehetnek magasak. A nászéjszakán az ifjú pár nem részegedhet le, és a fogantatás pillanatáig feltétlenül tartózkodnia kell az italtól (774 e4 - 775 e4).

Az ifjú házasok ne éljenek egy háztartásban a szülőkkel, költözzenek el a család másik lakóhelyére (775 e5 - 776 b4).

A rabszolgákkal különösen igazságosan kell bánni, még inkább, mint mással: ok nélkül nem szabad erőszakot alkalmazni velük, jogos esetben viszont testi fenytéssel kell büntetni őket. Tréfálkozni, velük egy hangot ütni meg sosem szabad (776 b5 - 778 a6).

A házépítés szorosan függ az egész város építészeti rendezésétől. A városfal erkölcsi szempontból káros ugyan, de védelmi szempontból mégiscsak előnyös; a legjobb, ha a magánházak falai alkotják (778a7 - 779 d7). [545]

Megjegyzés 778 a7 - 779 d7-hez: A terv feltűnően ellenkezik az V. századi athéni felfogással és gyakorlattal. A Themisztoklész által a Peiraieuszig megépített városfalak katonai szempontból is védelmet nyújtottak, és a kereskedelem zavartalanágát is biztosították. A peloponnészoszi háború végén Spárta nem véletlenül szabta ki a béke egyik feltételéül a falak lebontását; újjáépítésükre 394-ben került sor. Platón törvényei „teljesítik” a spártaiaknak egy másik - ezzel összefüggő - feltételét is: a hadiflotta felszámolását; a tengeri kereskedelem és harcmódor erkölcsromboló hatásáról ld. 705 c - 707d.

A férfiak a házasság után is közösen étkezzenek, sőt ennek szokását a nők körében is be kell vezetni (779 d8 - 783 d4).

Megjegyzés 779 d8 - 783 d4-hez: A rendelkezés még a dórok számára is szokatlanul és újszerűen hat, ezért indoklást igényel, bár Platón már *Az államban* is hasonlóképp közös étkezést javasol a férfiak és nők számára (416 e, 458 c, 547 d). Az Athéni a három alapvető szükségletéről: az evésről, ivásról és nemi vágyról szóló - és a két alapvető kultúrnövény: a gabona és a szőlő feltalálását, valamint az áldozatok kialakulását érintő - kitérő keretében fejti ki indokait. Egyelőre

azonban csak annyit állapít meg: e szükségletek kielégítésének helyes irányítását szolgálja a közös étkezés intézménye is, majd jelzi, hogy a magyarázatot később fogja folytatni. Előbb a gyermeknemzésről ejt szót: a házastársak egymás iránt tanúsított helyes magatartásáról és a gyermektelenség esetén felmerülő szükséges teendőkről. Az indoklás befejezésére a kitérő után 842 b-ben kerülhetne sor, ám végül ez elmarad; vitatott, hogy szándékosan vagy a mű befejezetlenségéből eredően. Aki szándékosságot feltételez (így például Schöpsdau 2003, 478-480. o.), az úgy érti az Athéni hivatkozását a téma „későbbi” megvitatására, hogy az nem a mostani beszélgetésnek, hanem a már megalapított Magnészia életének egy későbbi szakaszára vonatkozik, ha majd gazdasági és morális értelemben [546] egyaránt olyan érett és fejlett lesz, hogy az intézmény bevezethető lesz.

Mire ügyeljen tehát a pár a gyermeknemzés idején? Egy-másra és a születendő gyermekre; ilyenkor minden egyebet háttérbe kell helyezniük. A házastársi hűséget gyermekáldás után is meg kell őrizni, a tiltott nemi kapcsolatokért büntetés jár (783 d4 - 785a3).

Megjegyzés 783 d4 - 785 a3-hoz: Később (840 e2 -841 b5) az Athéni némileg módosít ezen a tiltáson: a férfiaknak megengedi az alkalmilag létesített kapcsolatokat nem szabad nőkkel, amennyiben titokban tartják őket.

A születések és halálozások nyilvántartása. A házasság alsó korhatára nőknél 16, férfiaknál (ezúttal) 30 év, felső korhatára 20, illetve 35 év (785a3 - b10).⁶

VII. könyv

(3) A gyermeknevelést szabályozó törvények (VII).

(3. 1) A magzatkortól hároméves korig (VII 788 a1 -793 d6).

Előzetes megjegyzés: a gyermeknevelést szintén szabályozni kell, de ez nem történhet törvényekkel (= parancsokkal és tiltásokkal), csakis felvilágosító és intő szavakkal (788a1 - c5).

A gyermeket magzatkorától kezdve egészen hároméves koráig folyton mozgásban kell tartani: sétálni vele, ringatni, hintáztatni stb., azt az érzést keltve benne folyamatosan, mintha csak a tengeren utazna. Ennek magyarázata az, hogy a kisgyerek állandóan fél, ezt a belső mozgást, rettegést győzi le a külső mozgás, ami ily módon a [547] bátorság kialakulását is elősegíti. Bizonyítékul két tapasztalati tényt hoz föl: a gyermekek megnyugsznak és álomba merülnek a ringatástól; bizonyos lelki betegségek, „megszállott” lelkiállapotok gyógyíthatók a Korübasz-papok táncával és zenével eksztázist előidéző rituális terápiájával (788 c6 - 791 c7).

Megjegyzés 788 c6 - 791 c7-hez: A *Theaitétosz* (153 b-c) szintén megemlíti már, hogy a mozgás, az edzés nemcsak a testnek jó és egészséges, hanem a léleknek is (a lélek mozgása és edzése a tanulás); a jelenség általános magyarázatát a *Timaiosz* adja meg: a külső mozgások megfelelően képesek ellensúlyozni vagy kiegészíteni a belső mozgásokat (88 d - e).

A gyermek jó lelkiállapotához arra is szükség van, hogy a szülő, főként az anya derűs és kiegyensúlyozott legyen (791 c8 - 793 a5).

Kitérő: a nevelést is szabályozó íratlan törvények és ősi hagyományok jelentősége: írásba foglalni értelmetlen, mégis feltétlenül be kell tartani őket; olyan nélkülözhetetlenek a törvények számára, mint a ház alapjai a falak számára (793a6 - e3).

(3. 2) Hatéves korig (793 d7 - 794 c3) A gyerekek együtt játsszák a maguk természetes játékait, de felnőtt felügyelete mellett, aki fegyelmezzon is, ha szükséges.

(3. 3) Hatéves kortól az iskoláskorig (794 c3 - 804c1)

A fiúk és a lányok váljanak külön, és így kezdjék el a fegyverforgatás alapelemeinek elsajátítását. Mindkét kezüket egyaránt fejlesszék; a jobb- vagy balkezesség tévhitből és rossz szokásból alakult ki, a kétkezességet számos példa bizonyítja a lant pengetésétől a szkíták ijazásáig (794 c3 - 795d5)[548]

A testedzés két típusa: tánc és birkózás, a zenei nevelés célja a lélek nemesítése. Ami a testedzést illeti,

⁶ A következő sor száma: 788 a1.

(1)a tánc két típusát kell tanulni: a szövegre koreografált táncot és a test fejlesztésére való típust, amely ügyessé, gyorsá, hajlékonyá stb. tesz.

(2)Birkózni csak álló helyzetben szabad, ez fejleszti az erőt és a nemes vetélkedés szellemét, a birkózás többi fajtája nemtelen.

Megjegyzés 796a-hoz: Az állva birkózás ritka, de létező fogásnem volt Görögországban, emellett még a pankrációban ért véget azonnal a küzdelem, ha az egyik versenyző földre vitte a másikat. Más fogásnemekben szabad volt földön fekvve birkózni.

(3) Emellett meg kell tanulni a fegyvertáncokat és egyéb mimetikus táncokat, valamint

(4) az ünnepi felvonulás és menetelés különféle formáit (795 d6 - 796 e3)

A zenei nevelés (796e4 - 804 c1).

Kitérő a játékok fontosságáról és a változás veszedelmes voltáról: ha sikerül változtatlanul hagyni őket, akkor ez a törvények állandóságát segíti elő, ha viszont változtatnak a játékszabályokon, akkor a változtatás szelleme a törvényeket is ki fogja kezdeni. A változás és az újdonság mindenütt a legnagyobb rossz. A változtatásnak tehát elejét kell venni. Mivel a legveszélyesebb a jellemek értékelésében fellépő változtatás, a zene pedig jellemeket ábrázol, mindenekelőtt a zenei újításokat kell tiltani. A tiltás legjobb módszerét az egyiptomiak találták ki, akik szentté avatták a dallamokat, a dallamváltoztatást pedig szentségtörésnek nyilvánították ki (797 a7 -800 b3).

Előkészítés: szabályok, „öntőformák” a zene számára (803 a4 - 804 c1):

(1) A szöveg ne sértse az áldozat bemutatónak vallásos érzését (800 b7 - 801 a4). [549]

(2)A kar ahhoz az istenhez intézett imát énekeljen, akinek az áldozatot bemutatják (801 a5 - a7).

(3)A költők, minthogy a jót és rosszat nem tudják megkülönböztetni egymástól, be kell mutassák ellenőrzésre az általuk megírt imákat; még barátaiknak sem mutathatják meg műveiket (801 a8 - d8).

(4)A kíváncsú műfajok: istenek himnuszai, hérószokat dicsőítő énekek (801 e1 - e6),

(5)valamint a kiemelkedő tetteket végrehajtó férfiak dicsőítése haláluk után (801 e6 - 802 a5).

(6)A korábbi zenei művekből egy szakértő bizottság révén ki kell válogatni az engedélyezhetőket (802 a5 -d7).

(7)A férfiakról és a nőkről szóló zenének mind hangnemükben, mind ritmusukban különbözniük kell egy-mástól (802 d8 - e11).

A zenei nevelés:

Exkurzus: az emberi életet leghelyesebb játéknak fölfogni (csak az istenség vehető igazán komolyan, az emberi élet nem érdemli ezt meg), és még az ún. komoly dolgokat is, amilyen például a háború, játéknak tekintve, játékosan végezni. Valójában pont fordítva, az általában komolytalannak tekintett dolgok: az ének, a tánc, az ünnepi áldozatok, s általában a kultúra „játékai” az igazán emberhez méltó tevékenységek (803a1 - 804 c1).

(3.4) Iskoláskor: tízéves kortól (804 c2 - 822 d3).

A gyerekek állami iskolákban tanulnak, az iskolalátogatás kötelező. Ugyanolyan oktatásban részesüljenek a lányok, mint a fiúk, még katonai képzést is kapjanak - Megillosz megütközik a szokatlan javaslaton. (804 c2 -805c1)

Az Athéni amellet érvel, hogy a közösség egységét és érdekeit jobban szolgálja, ha a nők életmódja minél inkább hasonlít a férfiakéhoz. Sem az asszonyokat a szolgálkkal egy szintre helyező thrák szokás, sem a nőket a háztartásban teljes önállósággal felruházó athéni [550] életforma, sem a köztes spártai szokások nem kielégítőek. A nőket még a katonai képzésbe is célszerű bevonni, és nekik is biztosítani kell a közös étkezés intézményét. (805 c2 -807 b3). A teljes napot tevékenyen kell eltölteni (807 b4 -808d1).

A gyermek folyamatos felügyeletet igényel (808 d1 -809a6).

Írás és olvasás: három éven át kell írni-olvasni tanulni; utána meg kell válogatni az olvasmányokat, a legjobb volna az eddig elhangzott beszélgetést és folytatását tanulmányozniuk (809 e2 - 812 b1)!

Zene: három év alatt elsajátítható képzettségre kell szert tenniük (812 b2 - 813 b5).

Tánc és testmozgás: a fegyveres és békés táncokat egyaránt meg kell tanulni, a bakkhikust nem (813 b6 - 816d2).

Komédiát nézni tanulságos és szabad, de játszani tilos. A tragédiaköltőket csak akkor lehet beengedni az államba, ha jobbat tudnak bemutatni a most folyó beszélgetésnél, mely maga is igazi tragédia, a legszebb élet utánzása (816d3 - 817 e4).

Matematika: a számokat az értelem fejlesztése mellett gyakorlati okokból is érdemes ismerni és tanulni; a geometria elsődleges célja, hogy mindenkit rádöbbsen egy - görögök és barbárok között egyaránt elterjedt - tételnek a hamisságára, hogy a sík- és téridomok azonos dimenziójú tulajdonságai (vonal vonallal, terület területtel, térfogat térfogattal) mindig összemérhetők egymással. A görögöknek hasonlóan téves elképzelése van arról, hogy a különböző dimenziók valamiképp összemérhetők egymással. Az összemérhetőség téves voltának belátása vezethet el más területeken is a valódi, természetes okok megismeréséhez. Egyéb nehéz geometriai problémák megoldása inkább az öregek szellemi játéka kell hogy legyen (817e5- 822d3). [551]

Megjegyzés 817 e5 - 822 d3-hoz: Az inkommenzurabilitás tételét a görög matematikusok valószínűleg már 450 körül felfedezték. Az első biztos adatunk szerint (*Theaitétosz* 147 d) a 470 és 460 között született kürénéi Theodórosz $\sqrt{3}$ -tól egészen $\sqrt{17}$ -ig bizonyította a gyökök össze nem mérhetőségét, és ebből arra lehet következtetni, hogy a $\sqrt{2}$ esetében ezt már korábban bebizonyította másvalaki. A kutatók többsége elfogadja Fritz feltételezését, hogy a tétel bizonyítása a püthagoreus iskolához tartozó metapontoszi Hipposzónak sikerült először. Cosenza szerint zeneelméleti vizsgálódások: kvart-, kvint- és oktávszámítások vezethettek a felfedezéshez, Fritz és Burkert ezzel szemben a kockatér-fogat-számításokból eredeztetni az eredményt. A *Törvények* tanúsága szerint ezek a felfedezések nem váltak a köztudat részévé. (A kérdésről ld. W. R. Knorr, *The Evolution of the Euclidean Elements: A Study of the Theory of Incommensurable Magnitudes and Its Significance for Early Greek Geometry*, The University of Chicago Press, Chicago, 1974, 211-296. o.)

A matematikai képzés végső szakaszában csillagászattal foglalkoznak az ifjak. Alapvetően azt kell belátniuk és megérteniük, hogy az égitestek szabálytalan mozgása (a bolygók „bolyongása”: pályájuk állandó változtatása) csak látszólagos, valójában matematikailag pontosan leírható szabályok szerint történik. A közvéleménnyel szemben, amely az istentelenség jelét látja az égi jelenségek vizsgálatában, éppen az istenek ismerhetők meg így; a szabályos körmozgást végző égitestek ugyanis maguk az istenek.

(3. 5) Vadászat (822 d3 - 824a22) A vadászat módszertani szempontból hasonló dilemmát vet föl, mint a csecsemőgondozás (788 a): büntető törvények szigorával túlzás volna szabályozni, viszont a törvényhozónak feltétlenül meg kell állapítania, hogy a vadászatnak mely formáit helyesli és ajánlja, melyeket nem. Ehhez világosan el kell különítenie a vadászat különféle fajtáit (822 d3 - 823 d2). [552]

A törvény bevezetője: az embervadászaton túl (például kalózkodás) minden olyan vadászat tiltott, amely szabad emberhez méltatlan tevékenységekre kényszeríti a vadászt (például a horgászokat tétlen éjszakai virrasztásra, a madarászokat ravasz trükkök alkalmazására); csak az fogadható el, illetve érdemel dicséretet, amelyik bátorságra nevel. Legfőképp ilyen a lóháton folytatott hajtóvadászat, ahol a vadász végül futás közben, saját fegyverével ejti el a vadat (823d3 - 824 a9).

Maga a törvény elsősorban a vadászat helyeit rögzíti; a nemes változatát mindenütt engedélyezi, az előbb tiltott kategóriába sorolt halászatnak és madarászatnak bizonyos fajtáit pedig bizonyos helyeken engedélyezi (824 a10 - a22).⁷

Megjegyzés 823 d3 - 824 a22-höz: A preambulum olyan vadászmodot ajánl, mely egyfelől csak a kifejezetten jó módúak számára elérhető (lovak, vadászkutyák, drága fegyverek kellenek hozzá), másfelől azonban archaikusnak számít, amelyet - állapítja meg kis túlzással Schöpsdau - inkább csak az eposzokban vagy kardalokban megénekelte hősök üzték, mintsem a korabeli arisztokrata ifjak. A nem engedélyezett formákat főként az egyszerű emberek folytatták kenyérkereső tevékenységként. A törvényben az tűnik föl, hogy a „szent vadászatot” sem a közösség vallási

⁷ A következő sor száma: 853a1.

vagy társadalmi szempontból fontos és általában védettnek számító helyeiről, sem a polgárok magánbirtokáról nem tiltja ki.

VIII. könyv

(5) Istenek ünnepei, katonai gyakorlatok, sportversenyek (*VIII 828 a1 - 835 b4*). [553]

Az év minden napján áldozni kell valamelyik istennek (az áldozat az egyik legfontosabb játék!), de a törvény csak a 12 phülé védőistenének ünnepét szabályozza (*828 a-e*).

A háborúra állandóan felkészülniük kell lenni: havonta egyszer legalább egynapos, minden lakosra, még a gyerekekre és nőkre is vonatkozó hadigyakorlatot kell tartani ünnepi harci bemutató formájában. A győzteseket dicsőítő ének éltesse, az utolsóknak gúnydal jár (*828 e - 829e*).

Megjegyzés 828 e - 829 e-hez: A szabadszájú gúnydalköltészet, az iambosz az egyik legősibb műfaj, Arisztotelész belőle eredezteti a komédiát. Legkorábbi fajtája, a phallikus ének nevében is őrzi a gúnyolódás eredeti, karneváli jellegét: miközben felszabadult nevetéssel a testiségről, az életfunkcióit végző test tevékenységeiről énekeltek (és minden szóba jöhetett, amit a hétköznapi életben a jómodor, a szemérem vagy a tekintélytisztelet titkolni kényszerített), a mindig megújulni képes természet, az életerő társadalmi korlátok és halál fölött aratott örömteli győzelmét fejezték ki. Az irodalmi iamboszban később a negatív, a gyilkosan támadó, szatirikus elem került túlsúlyba. Platón nevelési eszköznek és ösztönzőnek tekinti, ami segít a hibák és gyengeségek leküzdésében; de a gúnyolás feltételezhetően csak valamilyen áttételes és szelídített formában vehette célba az érintetteket, mert később a személyes támadást nem engedélyezi az Athéni (*935e - 936a*).

A katonai képzés módszerei férfiakra és nőkre egyaránt érvényesek. Havonta egyszer minél élethűbb feltételek között az igazi háborút imitáló hadijátékot kell tartani. Két oka van, miért nem alkalmazták ezidáig ezt a gyakorlatot. Egyrészt, a pénzekeresést mindenütt fontosabbnak tartják a városállam biztonságánál; másrészt, a tiszta államformákban a mindenkori uralkodó réteg mindig is a maga részérdekeit helyezte előbbre a [554] közösség egészének hosszú távú érdekeivel szemben (*829 e - 832 d*).

A sportversenyek közül a háború szempontjából fontosakat kell megrendezni: fegyvertelen, könnyű- és nehéz-fegyverzetű futószámok, fegyveres párviadalok és csapatos harcok (a birkózás és a pankráció helyett), lovaglás (kocsiversenyekre nincs szükség), lovas íjász és dárdavető versenyek (*832 e - 834 d*).

A múzsai versenyek megrendezésére műfajonként kerül sor (*834 d - 835 b4*).

A fiatalok sportolása veti föl a következő témát,

(5) a szexuális kapcsolatok szabályozásának problémáját, az azonos és az ellenkező neműek között egyaránt.

Előzetes megjegyzés 835 b5 skk-höz: A tárgyalás menete eddig alapvetően az életkorok sorrendje szerint haladt előre. Ettől a ponttól kezdve a tematikusság elve is érvényesül; a törvények következő csoportja (egészen a VIII. könyv végéig) az alapvető testi szükségletekkel kapcsolatos szabályokat foglalja magába.

A férfiak egymás iránti szerelme - az állatvilág tanúsága szerint - eleve természetellenes, de ennél fontosabb, hogy alapvető károkat okoz a jellemben (*835 b5 - 842 a10*).

Exkurzus három hasonló jelenség, a baráti szeretet, a testi vágy és a szerelem (erotikus vonzalom) különbözőségéről és részleges átfedéseiről. Igazi barátság többnyire akkor alakul ki két ember között, ha értékes tulajdonságaik, erényeik hasonlóak - ritkábban ellentétes jelleműek és helyzetűek között is. A baráti szeretet mindenesetre szelíd és kölcsönös. Ezzel szemben a szerelem heves érzelm, ritkán kölcsönös, sosem kiegyensúlyozott, és csak az ellentétes jelleműek között alakul ki. Testi vágyat [555] szerelemtől függetlenül is lehet érezni, másfelől a szerelmes vonzalma lehet testi és lelki jellegű, vagy e kettő keveréke. Tekintve, hogy a szerelem eleve ritkán kölcsönös kapcsolat, a testi és lelki vágy pedig ellentétes természetű (a test saját kielégülését keresi, a lelki vonzalom ezt durvaságnak érzi), a szerelmi ügyekben igen bonyolult viszonyok jöhetnek létre, főként ha a testi vonzalom tekintetében nagy a különbség a két fél

között. A város számára mindebből az a tanulság következik, hogy csak a barátságot szabad megengednie, a szerelem másik két fajtáját tiltania kell (836 e4 - 837 e1).

A rokonok közötti szerelmet csak azért tekintik tilosnak az emberek, mert tiszteltben tartják a törvényi tiltás szentségét (természet szerint akár szülő és gyermek között is kialakulhatna szexuális vonzalom); következésképp ugyanígy csupán elhatározás kérdése, hogy szentség elleni véteknek nyilváníttassák ki az azonos neműek közti, valamint a szabadok házasságon kívüli szexuális kapcsolata (837 e2 - 839 d6).

Megjegyzés 837e2- 839 d6-hoz: Meglepő és vitatott szöveghely. Egyrészt ez idáig még nem esett szó arról, hogy a törvényhozó a maga akarata és tetszése szerint tabuszerű védelmet tud biztosítani bizonyos törvényi tilalmaknak, másrészt sok értelmező tartja furcsának az Athéni példáját, mellyel a törvényi tiltás rendkívüli erejét érzékelteti. Az Athéni ugyanis a tabuszerű tilalom alá helyezett természetes késztetés példájaként a szülő gyermeke iránti szexuális vonzalmát említi - olyan tapasztalatra hivatkozik, mely az Oidipusz-mítosznál is jobban igazolhatná az Oidipusz-komplexus freudi elméletét. Az Athéni felvilágosult voluntarista megoldása nyilvánvalóan feszültségben áll azzal a sokszor emlegetett állításával, hogy a törvények természettől valók, nem csupán emberi megegyezésen alapulnak. Az ellentmondást azzal lehet tompítani, ha a túlfogalmazás vagy pontatlanság számlájára írjuk: az ember igazi természete azzal azonos, amit az értelem, az esze mond annak, nem pedig azzal, [556] amire „természetes” (de voltaképpen nem lényegét kifejező) vágyai ösztönzik. A „természetes” szót tehát ebben az esetben köznapibb jelentésében kell értenünk. Ezzel együtt a példa mindenképp sántít valahol, hiszen ha a törvények betartatása ilyen egyszerűen és hatásosan megoldható tilalom alá helyezéssel, akkor érthetetlen, miért nem alkalmazza a törvényhozó minden esetben ezt a módszert.

Amúgy a szerelmi vágyak megerősödésének a legcélravezetőbb kemény testedzéssel elejét venni, és gyerekkortól fogva gyakorolni a vágyak legyőzését (839 d7 -840e1).

Büntetések azok számára, akik engednek a vágyaiknak (értelemszerűen nem-szabad nőkkel folytatott kapcsolatban): ha titokban és ritkán teszik, ez elfogadható, ha viszont nyíltan vállalják a kapcsolatot, akkor az illető közmegítélése romlik (840 e2 - 841 b5). A baj megelőzése érdekében a kellő önuralommal nem rendelkezők mellett legyen ott őrangyalnak három másik ember: az istenfélő, a becsvágyó és a lelki erények rajongója! A tiltott szerelmi kapcsolatot fenntartó férfit sújtsa jogfosztás (841 b5-842a10).

A közös étkezések megszervezése: akár a krétai, akár a spártai, akár a harmadik (a legjobb, de még sehol meg nem valósított) fajtája ajánlható (842 a11 - b9).

(6) A gazdasági élet megszervezése. *Előzetes megjegyzés 842 c1 - 850 d2-höz:* A tárgyalás a testi szükségletek kielégítésétől, a fogyasztástól halad a fogyasztási cikkek termelése, majd elosztása és kereskedelme felé; időrendben előbb visszafelé, majd előre, az egyes tevékenységek jelentőségének megfelelően.

Élelmezéssel kapcsolatos törvényből az átlagosnál jóval kevesebb lesz, minthogy a polgárok csak földművelési tevékenységet folytatnak Magnésziában; kis- és [557] nagykereskedelem, pénzügyi élet egyáltalán nincs, kézművesek csak a betelepültek lehetnek (842 c1 - e5).

Mezőgazdasági törvények: határkövek mozdíthatatlansága, szomszédok apró-cseprő határvitái, vízellátási szabályok, gyümölcszedési, szüretelési és betakarítási jogok és tilalmak (842 e6 - 846 c8).

Kézművesekre vonatkozó törvények: csak betelepült űzhet kézműves szakmát, az is csak egyet. A polgároknak már megvan a maguk „szakmája”: saját maguk testi és szellemi tökéletesítése. A fegyvereket a hadvezérek javaslatára külföldről kell behozni. Vám egyébként semmilyen árun nincs (846d1 - 847 e1).

A terményeket, a krétai gyakorlattal többé-kevésbé megegyező módon, be kell szolgáltatni, és központilag osztják el - a minőségi különbségek kiegyenlítésével - a polgárok és szolgálk számára; a polgárjoggal nem rendelkező lakosok az államtól veszik meg (847 e2 - 848 c6).

A polgárok és a kézművesek lakásainak a kialakítása a város- és földfelügyelők által felmért igények alapján történjen (848 c7 - 849 a2).

Kereskedelem: külön tartanak piacot az idegenek részére, aztán a folyadékok, valamint az állatok és mezőgazdasági termékek eladására (849a3 - 850 a6).

A betelepülőknél adót nem kell fizetniük, a letelepedési engedélyük húsz évre szól, csak a népgyűlés hosszabbíthatja meg élethossziglan különleges érdemek alapján (850a6-d2). [558]

IX. könyv

(7) Büntetőjogi törvények (IX - X). Előzetes megjegyzés: Az első három, főbenjáró bűncselekmény a büntetés és az eljárás mód azonosságát alapján (immár egy harmadik rendezőelv szerint) került egymás mellé.

(7.1) Templomrablás (IX 853a1 - 856a8).

Bevezető intelmek egy templomrablásra hajlamos személynek fiktív beszélgetés formájában: gonosz vágya kívülről jön, ezért szertartással vagy a vérszelhárító istenekhez való könyörgéssel űzheti ki magából a gonosz szellemet, de leginkább azzal, ha kerüli az elvetemültek társaságát, és helyettük derekai között időzik (854 b1 - c5).

A törvény szövege: idegenek és szolgák büntetése megbélyegzés, korbácsütés és kiutasítás meztelenül - az ő esetükben még van remény, hogy jó útra térnek. Egy ilyen polgár megjavulására nincs remény, ezért halált érdemel (854 d1 - 855 c6).

Kitérő a főbenjáró bűncselekményekről: az ilyen ügyeket egy külön e céllal felállított bíróság ítéli meg, melyet a törvényőrök és a feladatukat legjobban ellátó előző évi tisztviselők alkotják. A vizsgálat három napon át tartson, az egész polgárság jelenlétében, a szavazás nyíltan történjen (855 c6 - 856a9).

(7.2) Államcsínykísérlet. A büntetés ezúttal is halál, egyetlen különbséggel: ha valakinek a családjában három nemzedéken át megismétlődik a bűn, a dédunokának vissza kell térnie ősei városába (856 b1 - e4).

Megjegyzés 856 b1 - e4-hez: Sem a bevezető intelmek, sem a törvény szövege nincs kidolgozva. [559]

(7.3) Hazaárulás (856 e5-857 a2).

(7.4) Lopás.

Az ellopott tárgy értékétől függetlenül mindig csak kártérítés a büntetés, és pedig az ellopott tárgy értékének kétszeresét kell megfizetni (857a2 - b3).

Megjegyzés 857 a2 - b3-hoz: A lopás kissé váratlanul kerül szóba, mert a fentiekben a súlyosabb bűncselekményekről esett szó. Egy fontos körülmény indokolhatja a lopás témájának megjelenését: bizonyos esetekben a tolvajt is meg lehetett ölni (ld. alább). Mielőtt azonban az idetartozó esetek részletes tárgyalására és egyebek mellett a tolvaj helyszíni kivégzésének kérdésére mód nyílna, az Athéni meglehetősen álláspontja miatt a beszélgetőpartnerek egy általános jelentőségű kérdést fognak megvitatni, az exkurzus után pedig az emberölési ügyekre, tehát a főbenjáró bűntettekhez térnek majd vissza.

Kleiniasz megütközik a rendelkezésen: hogyan lehet eltekinteni az érték nagyságától, az ellopott tárgy rendeltetésétől, a tulajdonos személyétől stb.?!]

Megjegyzés 857 b4 skk-höz: Kleiniasz megütközése tökéletesen érthető. Az Athéni Vendég javaslata radikálisan szembe fordul a korabeli joggyakorlattal, amely a lopásnak több formáját különböztette meg egymástól, eltérő megtorlási lehetőségekkel és büntetésformákkal. Az attikai törvények ránk maradt töredékei alapján például csupán a magántulajdonban lévő tárgyakkal kapcsolatban is legalább négy főbb esetet el lehet különíteni:

(1) Ha az eltulajdonított tárgy értéke 50 drachma feletti volt, és a lopásra nappal került sor, az illetőt le lehetett tartóztatni és a tizenegyek őrizetére bízni (*apagógé*), majd halálbüntetéssel járó közzéadást (*graphé*) emelni ellene.

(2) (i) Az éjszakai tolvajt a lopott tárgy értékétől függetlenül, tettenérés esetén megölhette a sértett, vagy az előbb említett módon letartóztathatta és vádat [560] emelhetett ellene, (ii)

Ugyanilyen feltételek mellett meg lehetett ölni a nyilvános tornacsarnokok tetten ért ruhatolvajait is, illetve (iii) azt, aki 10 drachmánál értékesebb tárgyat lopott a kikötőben.

(3) Bármely tettenért tolvajt meg lehetett ölni vagy le lehetett tartóztatni, a lopás helyszínétől, időpontjától és értékétől függetlenül, amennyiben elismerte bűnösségét.

(4) A gyanúsítottat magánváddal (*diké*) is lehetett perelni (valószínűleg bármely esetben, de főként ha az említett kategóriák egyikébe se illett bele az eset, vagy ha a sértett nem érezte magát társadalmi presztízs szempontjából elég fajsúlyosnak a vádlotthoz képest, vagy ügyét elég biztosnak). Ilyenkor az elítélt az ellopott tárgy értékének kétszeresét volt köteles megfizetni, valamint öt napra kalodába zárhatták (Démoszthenész: *Timokratész ellen* 24.113-114; emellett ld. még Démoszthenész: *Androtión ellen* 22.26-27, Arisztotelész: *Természettudományos problémák* 952 a, *Az athéni állam* 52.1 és 54, Lüsziász 10.17).

Az Athéni ez utóbbi eljárásmodot említi meg mint egyedüli lehetőséget a lopás megtorlására. D. Cohen magyarázata szerint az Athéni ennek - az önbíráskodás archaikus jogát is elismerő, a megtorlási lehetőségek sokféleségét kínáló, valamint az enyhítő és súlyosbító tényezőket bizonyos hagyományok sajátos logikája szerint beszámító - ítélkezési rendszernek javasolja gyökeres megváltoztatását, az egy bűn - egy büntetés elve alapján (*Theft in Athenian Law*, C. H. Beck, München, 1983. 38-44. o. és 116-130. o.). Ezt az elvet az Athéni nemcsak elvi következetességgel, hanem kizárólagosan is igyekszik érvényesíteni - teszi hozzá Cohen. Saunders határozottan vitatja Cohen értelmezésének helyességét (1991, 280-300. o., különösen 284-286. o.). Először is arra hívja föl a figyelmet, hogy Platón egyáltalán nem érvényesíti a lopás valamennyi esetére a büntetés egységesítésének imént meghirdetett elvét: a szent tárgyak (854 d - 855 a), a talált tárgyak (914 b - c), a közvagyon (941 d - 942 a) eltulajdonítását, valamint ez [561] utóbbinak hivatali hatalommal történő elsikkasztását (946 d - e), sőt a magántulajdonban lévő tárgyak lopását (933 e - 934 a) is mind-mind külön kategóriaként kezeli, ráadásul az egyes kategóriákon belül a büntetések sokféleségét ajánlja. Ezzel függ össze Saunders másik ellenvetése: az egyneműség elve abszurd követelés volna a magnésziai igazságszolgáltatásban. Saunders a *Törvények* legfőbb és legkövetkezetesebb újítását éppen egy ezzel ellentétes törekvésben látja, abban ti., hogy a büntetések a bűnös motivációinak pontos feltárása révén, személyre szabottan vannak megállapítva, annak mérlegelésével, vajon a büntettet előidéző lelki gyarlóság vagy romlottság meghagyja-e egyáltalán a jó útra térés reményét, és ha igen, akkor milyen büntetés ösztönözheti a leghatékonyabban a bűnöst a gyógyulásra (ez Saunders egész könyvének alapgondolata is). Az egy bűn - egy büntetés elve tehát az Athéni elhamarkodott, vagy rosszul megfogalmazott ötlete, amit később maga sem követ; a kiigazításért Kleniasznak mondott köszönétét ezért komolyan kell vennünk és őszintének, nem pedig udvarias semmitmondásnak (1991, 283. o.).

Mindenképp Saunders értelmezése mellett szól, hogy a lopás egyes eseteinél Platón valóban sokféle büntetést szab ki az elkövető személyének és lelki „betegségének”, valamint a tárgy értékének megfelelően. Egyetlen szempontból lehet némi igazság Cohen álláspontjában: a magántulajdonban lévő tárgyak lopásával kapcsolatban Platón valóban egyszerűsít, amennyiben a közvád (*graphé*) emelését nem engedélyezi a magánvád (*diké*) helyett, és ezzel kizárja, hogy ugyanazért a bűncselekményért valaki - a vádló döntésétől függően - az életével vagy kétszeres összegű kártérítéssel fizessen; a szerencsétlen megfogalmazás mögött alighanem ez a követelmény húzódik meg. Érdemes megjegyezni még, hogy az Athéni az önbíráskodást sem tiltja meg teljesen, bár kétségtelenül szűkíti alkalmazási körét: csupán az éjszakai tolvaj és a ruha-tolvaj ellenében jogosít föl rá (874 b - c).

Mindennek következtében a lopásról szóló törvénykezést nagyon nehéz nyomon követni és a szétszóró [562] megjegyzésekből rekonstruálni: egy félreérthető tétel vezet be, amelynek megmagyarázását először egy általános probléma megvitatása szakítja félbe, utána pedig három másik főbenjáró bűncselekmény tárgyalása késlelteti (másfél könyvön keresztül!), és Platón csak ezután, a XI. könyvben tér vissza a témára. A visszatérést azonban nem jelzi az Athéni, sőt explicit magyarázatot sem ad - talán abban bízik, hogy az olvasó maga is kikövetkeztetheti az álláspontját. Az értelmezést ráadásul az is nehezíti, hogy a különféle esetek nem szorosan következnek egymás után, hanem szanaszét elszórva bukkannak föl (ld. a fent említett helyeket); a tárgyalás menetét ugyanis már másféle szempontok irányítják. Közelebbről: az eltulajdonítással kapcsolatos törvények egysége mindenekelőtt a motivációk általános jelentőségű kérdésének

esett áldozatul. A tárgyalás kusza, de indokoltan kusza menetéről Saunders könyve mellett ld. még Gernet (1917) bevezetőjét.

Az Athéni örül a közbekérdezésnek, mert ő nem egyszerűen törvények meghozatalára vállalkozott, hanem a meg-indoklásukra is (akárcsak a szabad orvos), ráadásul - ellentétben az átlagos törvényhozók helyzetével - őket most nem szorítja semmiféle határidő. Nincs fontosabb annál, hogy a törvények írója úgy adja elő és magyarázza meg a gondolatait, mint apa a gyermekének. Most is erre van szükség (857 b4 - 859 b5).

Exkurzus következik a korábban megingathatatlan igazságnak látszó tételről: „Mindenki akaratlanul (= tettének nem teljesen tudatában) követ el igazságtalanságot, bűnt.” Akkor viszont milyen alapon lehet megbüntetni valakit olyan valamiért, amit nem szándékosan követett el? (Az Athéni a kiúttalannak tűnő ellentmondást látva, ettől a ponttól kezdve, többször is megkíméli Kleiniaszt és Megilloszt a kérdés feladatától, és az ő szerepüket is átvéve, saját maga teszi föl magának a tisztázó kérdéseket.) A fenti tételből mindenestre az következik, hogy szándékos és akaratlan tett között a büntetés megállapításakor nem lehet különbséget tenni. [563]

Különbség tehető viszont a kárt okozó és kárt nem okozó cselekedetek között.

Az igazságtalanságot akkor is meg kell büntetni, ha nem történik károkozás, vagy éppen hasznot okoz (többnyire persze az elkövetőjének), a károkozást viszont még akkor is meg kell téríteni vagy jóvá kell tenni, ha nem történt igazságtalanság.

Az igazságtalan tett megbüntetésének célja a gyógyítás, a rossz meggyűlöltetése és a jó útra terelés, a kártérítése pedig a jó viszony helyreállítása a két érintett fél között (859c1 -863a2). Beszélgetőtársai kérésére az Athéni még egyszer nekifut az igazságtalanság és szándékosság megkülönböztetésének elmagyarázásához, ezúttal az igazságtalanságok okaitól elindulva. A vétkeknek tehát három forrása lehet: az elsöprő erejű indulat, a behízsgálással csábító gyönyör, valamint a tudatlanság. Ez utóbbi lehet egyszerű butaság vagy kétszeres tudatlanság, azaz tudás látszatát öltő tévképzet.

Mármost,

(i) a fájdalmas lelkiállapotban, azaz haragból (indulathoz) vagy félelemből elkövetett tettek, valamint

(ii) a gyönyör és a vágyak ellenállhatatlan „zsarnoki” hatalma alatt végrehajtott cselekedetek igazságtalannak tekintendők, míg

(iii) a tudatlanságból, de jó szándékkal elkövetett cselekedetek sosem.

Ez ellentétben áll ugyan a közfelfogással, mely a jó szándékkal okozott kárt is igazságtalanságnak tekinti, ám következetesen figyelembe veszi a legfontosabb tényezőt: a cselekvő szándékait.

A büntetés nagysága szempontjából aztán a harmadik kategórián belül feltétlenül további különbséget kell

tenni aközött, hogy valaki

(iii.a) egyszerűen tudatlan-e, vagy

kétszeresen az, és utóbbi esetben

(iii.b.a) hatalommal és erővel, vagy

(iii.b.b) gyengeséggel párosul-e tudatlansága. [564] (Összesen tehát, ahogy az Athéni is megállapítja, öt eset lehetséges; a harmadik kategóriában három alesettel kell számolnunk.)

Az előbbi (iii.b.a) komoly vétkekhez vezethet, az utóbbi (iii.b.b) enyhébb büntetéseket von maga után. Hasonlóképp fontos szempont valamennyi esetben a végrehajtás nyílt vagy alattomos jellege.

Mindennek tükrében az előző bűncselekmények büntetését is módosítani kell: a szellemileg nem beszámítható emberek esetében csupán kártérítés szabható ki (857 b4 - 864 e9).

Megjegyzés 857 b4 - 864 e9-hez: A *Törvényekben* felvázolt igazságszolgáltatási rendszer egyik döntő újítása, hogy a korabeli joggyakorlat alapvetően megtorló jellegével szemben, mely mindenekelőtt a sértett bosszúvágyának kielégítésére és presztízsének helyreállítására biztosított civilizált kereteket (Osborne, R. G.: „Law in Action in Classical Athens”, *Journal of Hellenic Studies*, 1985 (105), 40-58. o.), a bűnös jó útra terelését, „gyógyítását” tűzi ki legfőbb célul (Saunders 1991, különösen 178-195. o. és 349-356. o., MacKenzie 1988, 207-210. o.). A gyógyítás ennek megfelelően a diagnózissal kezdődik: az elkövető szándékainak felderítésével; a

bírák ennek alapján tudnak dönteni arról, javítható-e egyáltalán az illető, és ha igen, milyen büntetéssel. A javíthatatlanokra halál vagy száműzetés vár, a még nem teljesen romlott lelkűeket a büntetéssel járó szenvedés és a felvilágosítás térítheti jó útra. Az elkövető motivációinak ez a büntetés-lélektani vizsgálata szintén újdonságnak számít, ahogyan a kiszabható büntetések különböző lelkiállapotokhoz igazított többfélesége is. A vizsgálódás számos párhuzamot mutat az emberi cselekvések és érzelmek Arisztotelész etikai és retorikai műveiben kifejtett elemzéseivel.

A bűnös lelkének meggyógyítása, hangsúlyozza Platón, nem csupán az illető személy, hanem a közösség érdeke is, legalább két okból. Ha eredményes a büntetés, a városnak is sikerül megmentenie egyik polgárát, maga a [565] büntetés végrehajtása pedig elrettentésül szolgál más potenciális bűnösök számára.

A bírák ugyanakkor Magnésziában is figyelembe veszik a sértett érdekeit, és elrendelik az eredeti állapot lehetőség szerinti helyreállítását (elsősorban kártérítéssel), de ítéletükben ez a szempont határozottan elválik a megfelelő büntetés kiszabásának kérdésétől.

Sajátos és különálló esetet képeznek viszont az emberölési és gyilkossági ügyek, ahol a kötelezően elvégzendő rituális megtisztulás miatt feltétlenül szükséges a fertőzést okozó személy eltávolítása a városból, és ezzel összefüggésben figyelembe kell venni az elhunyt lelkének indulatait és kívánságát is (görög felfogás szerint az erőszakosan megölt emberek lelke csak a gyilkosuk megbosszulása után költözik le az alvilágba). Más esetekben nagyon ritkán esik szó arról, hogy a bűnösök megbüntetésével alkalmasint a sértett is elégtételt kap; az igazságtételnek ez a szempontja inkább csak járulékosnak tekinthető, mintsem a büntetés jellegét és nagyságát meghatározó tényezőnek.

A bűncselekmény megtételését módosíthatja még a sikeresség is; az Athéni a sikertelen kísérletet egy felsőbb kéz beavatkozásával magyarázza, ezért az elkövetői szándék azonossága dacára enyhítő körülménynek tekinti.

(7.5) A lélek ellen elkövetett bűncselekmények (= emberölés és gyilkosság) (865a1 - 874 d5).

Erőszakos, de nem szándékosan elkövetett gyilkosságok (a szándékosság azt jelenti, hogy a gyilkos valamilyen indulat vagy gyönyör hatására követte el tettét és tisztában volt azzal, hogy embert öl, a szándékosság hiánya azt, hogy a két tényező egyike sem motiválta a tettet és/vagy nem tudta, hogy embert öl) (865 a1 - 866d4):

az ebbe a kategóriába tartozó körülmények és helyzetek tételes felsorolása (865 a3 - c2), büntetések és tisztulási szertartások az áldozat jogi státusa szerint: rabszolgák (865 c2 - d2), szabadok (865 d2 - 866 b7), idegenek (866 b7 - d4). [566]

Haragos lelkiállapotban elkövetett gyilkosságok (866d5 -869e8):

két típusa: hirtelen felindulásból, illetve tartós haragból, előre megfontolt szándékkal elkövetett gyilkosságok (865d5-867c),

az egyes esetek az áldozat és az elkövető jogi státusa szerint (867 c4 - 868 c5), utoljára említve a szülő-, gyermek-, házastárs-, testvérgyilkosságokat (868 c5 - 869 e8).

Előre megfontoltan (= gyengeségből) elkövetett gyilkosságok (870a1 - 871 e9):

a legfontosabb motivációk felsorolása (a pénzszerzés vágya, nagyravágás, félelem): a gyilkosságról lebeszélő intelem ezek hiábavalóságára kell, hogy rámutasson (870 a1 - e2), büntetések és szankciók.

Ide kapcsolódó egyéb esetek: gyilkosságra felbujtás (872a1-c6),

rokongyilkosság (872 c7 - 873 c1),

öngyilkosság (873 c2 - d9).

Állat vagy tárgy által okozott halálesetek (873 e1 - 874 a3).

Ismeretlen tettes által okozott gyilkosságok (874 a4 - b5).

A jogos emberölés esetei tételesen (874 b6 - d5).

Megjegyzés 865 a1 - 874 d5-höz: Athénban öt különböző bíróság tárgyalta az emberölés öt fajtáját: (1) a szándékos vagy előre kitervelt, (2) a jogos, (3) a nem szándékos vagy nem előre kitervelt emberölést, valamint (4) a gyilkosság miatt száműzöttek újabb emberölését, és végül (5) a tárgyak által okozott baleseteket. Az Athéni által önálló fejezetben tárgyalt, haragos lelkiállapotban elkövetett gyilkosságokat nem különítette el a korabeli joggyakorlat. A kategória

felállítása egyértelműen Platón újításának tekinthető, amit ezúttal is elsősorban az elkövető lelkiállapotára, gyógyíthatóságára fordított különös figyelem magyaráz. Érdekes azonban megjegyezni, hogy a harag, a düh, és általában az indulat meglétét [567] vagy hiányát igenis figyelembe vették egy-egy ügy megítélésében, csak hogy ingadozva és következetlenül, a perben álló felek alkalmi magyarázatától függően. Egy indulatból elkövetett cselekedet alapvetően szándékosnak minősült, de egyes szónokok - ügyesen építve a szándékosságot kifejező szó (*pronoia*) szűkebb „előre kitervelt” jelentésére - épp a szándékosság hiánya bizonyítékként állítják be, ha valaki például egy hirtelen felkapott cserépdarabbal verekszik, nem pedig - az előre megfontolt szándékot egyértelműen bizonyító - rendes fegyverrel (Bolonyai 2003, 113-114. o. és 131. o.). A platóni fogalmi tisztázás talán éppen ezt az ingadozást volt hivatva kiküszöbölni.

Az emberölés másik négy attikai kategóriáját Platón is külön esetként tárgyalja, de annak említése nélkül, hogy mindegyiket más és más bíróság tárgyalná. A hallgatás alapján az tűnik valószínűnek, hogy csak két bírósággal számolt: a válogatott testület ítélkezhetett a főbenjáró ügyekben, míg az olyan perekben, ahol nem élet-halál volt a tét, rendes bíróság dönthetett (Morrow).

A harag két fajtája szintén benne volt valamiképp a közfelfogásban (rögtön az *Iliász* elején, 1.80-82-ben Khalkasz arról beszél, hogy egy ember hirtelen fellobbanó dühe sokszor elfojtott harag formájában él tovább). Platón újítása inkább abban állt, hogy ezt a kettősséget a jog nyelvén megfogalmazta, a két kategóriát a bűncselekmények súlyossága szempontjából elkülönítette és az egyes esetek besorolására alkalmassá tette.

(7.6) A testben kárt okozó bűncselekmények. (7.6.1) Súlyos testi sértés (874 d5 - 879 b5).

Fajtái ugyanazok, mint az emberölésé (874 e3 - 6). Bevezető intelem: az ember természetből fogva hajlamos a maga egyéni érdekeit előbbre helyezni a közérdeknél, a törvények kényszere kell ahhoz, hogy az önzés helyett az igazságosságot tekintsék fontosabbnak. Az egyes esetek megítélését a bíróságra kell bízni, törvénnyel lehetetlen szabályozni (874 e7 - 876e5). [568] Az egyes esetekre kiszabandó büntetések: az emberölés sikertelen kísérleténél figyelembe kell venni, hogy a daimón megvédte az illetőt, vagyis nemcsak a szándék kerül mérlegre. A büntetés rendszeresen száműzés (876 e5 - 877c9).

Rövid kitérő: a telekszámot mindig fenn kell tartani a városban, a bűn szennyétől meg kell tisztítani; ezúttal a száműzött polgár telkét a rokonság ítélje oda egy erre érdemes családfőnek (877 d1 - 878b3).

Az indulatos állapotban okozott testi sértés büntetése kártérítés: a sérülés súlyosságától függően két-, három vagy négyszeres. További esetek a tettes és áldozat jogi helyzete szerint (878 b4 - 879 b5).

Megjegyzés 874 d5 - 879 b5-höz: Az attikai törvények alapján szándékos testi sértésért (*traumata*) magánjogi pert indíthatott a sértett, amennyiben azt kívánta bebizonyítani, hogy gyilkossági kísérletből eredt a sebesülése. Ha a vádló nem feltételezett emberölési szándékot a támadó részéről, közvédat emelhetett. Platón újítása ezúttal is a felindulásban elkövetett tettek önálló kategóriába sorolása, valamint a bírói szabadság megnövelése a büntetés pontos megállapításában. A harmadik típust: a gondatlanságból vagy egyéb okból kifolyólag nem szándékosan okozott sérülések esetét feltételezhetően az attikai jog is számon tartotta, de ilyen jellegű perekről nincsenek adataink.

(7.6.2) Bántalmazás (879 b6 - 882 c4). A bántalmazás bűncselekménye. Általános alapelv, hogy az idősebbet bántalmazni nem szabad, a fiatalabbat viszont - indokolt esetben - lehet; húsz év korkülönbség esetén a fiatalabb személy atyjának, illetve anyjának kell hogy tekintse az idősebbet. Az azonos korú megvédheti magát az erőszak ellen (879 b6 - 880 a6).

A bűnös egytől három évig terjedő börtönbüntetést kap, de felelősségre vonható az is, aki elmulaszt a bántalmazott személy segítségére sietni. Bántalmazási ügyekben a katonai vezetők alkotják a bíróságot (880 a6 - d7). [569]

Szülők és rokonok bántalmazása halálnál is súlyosabb büntetést érdemel: örök száműzés és az érintkezés minden formájának megtiltása a polgárokkal és a várossal. A segítségadás elmulasztása még Zeusz átkát vonja maga után, a segítségnyújtó rabszolga és betelepült viszont jutalomban részesül (880 d7 - 882 a2). Szabad ember bántalmazása szolga által (882a2 - c4).⁸ *Megjegyzés 879 b6 - 882 c4-hez:* Ebben a törvényben két attikai törvény kontaminálódik érdekes módon: a bántalmazás és a szülőkkel szemben tanúsított nem megfelelő bánásmód elleni törvény (Saunders 1991, 268-279. o.). Az utóbbit ráadásul rögtön a rövid bevezetőben (879 b6 - d5) általánosabb érvennyel fogalmazza újra Platón: nemcsak a vér szerinti szülőkkel, hanem általában a szülők nemzedékével és a még idősebbekkel szemben vár el különleges tiszteletet a polgárok részéről. Ez a követelmény képezi a két törvény közös alapját: a testi bántalmazások megítélésénél döntő fontosságú lesz a két fél közötti életkori viszony, a szülők és közeli idősebb rokonok pedig még az átlagosnál is nagyobb védeltséget élvezők szűkebb csoportját alkotják. Feltűnően mások a büntetések is. Athénban pénzbírsággal sújtották a bűnösöket, vagyis a sértett anyagi kártérítésével rendezték az ügyet. Platón semmiféle kompenzációban nem részesíti a bántalmazás elszenvetőjét, a bűnöst viszont sokkal komolyabb büntetésekkel sújtja: egyfelől nyilvános megszégyenítéssel (szabad emberek közösségébe nem valónak nyilvánítják, és még meg is korbácsolják), másfelől börtönbüntetéssel veszik el a kedvét attól, hogy még egyszer hasonló durvaságra vetemedjen. A börtönnek mint büntetési formának az alkalmazása (amely ezúttal egy és három év közötti időszakra terjed az áldozat státusától függően) platóni újításnak tekinthető. A súlyosnak tűnő büntetést részint a bűncselekmény szabad emberhez méltatlan jellege indokolja (Az államban Szókratész még beszélni sem [570] szívesen beszél efféle ügyekről, 463 c - 465 b), részint a benne rejlő veszély: a görög tapasztalatok szerint egy pofon gyakran végződik emberöléssel. A helyzet esetleges elfajulását az is elősegítette, hogy az attikai jog tágabb teret biztosított az önvédelemre, és a verekedésekben csak azt tekintette bűnösnek, akire a kezdeményezést, az első ütés bevitelét rábizonyította ellenfele. Az erőszak iránti mély megvetését látva, egyáltalán nem meglepő, hogy az Athéni nem említi meg ezt a szabályt.

X. könyv

(7.7) Az anyagi javakban kárt okozó erőszakos bűncselekmények. Az erőszak alkalmazásának különösen veszélyes típusai: fiatalok botránykeltő randalírozása szent helyeken; magánszentélyek és -sírok meggyalázása; szülőkkel szemben mutatott erőszakos viselkedés; vagyontárgy elvétele nyílt erőszakkal; becsületsértés (884 a1 - 885 b2).

Megjegyzés 884 a1 - 885 b2-höz: Az itt felsorolt erőszakos cselekedetek közös eleme a *hübrisz* (magukat a tetteket is így hívják): a sértett megalázására, becsületének megsértésére irányuló szándék, bizonyos társadalmi normák, vallási tiszteletet érdemlő tárgyak, helyek agresszív megvetése (Gernet 1917, 194-195. o.; MacDowell, D. M.: *The Law in Classical Athens*, Thames and Hudson, London, 1978, 129-132. o.). Az athéni szabályozással szemben, amely elsősorban a védelemre szoruló gyengéket (árvákat, nőket, gyermekeket, rabszolgákat stb.), valamint a hivatalban lévő tisztviselők tekintélyét védte (a leghíresebb ilyen ügy Démoszthenész Meidiasz elleni fellépése, miután Meidiasz nyilvánosan megütötte a színházban és ezáltal porig alázta az éppen karvezetői tisztséget betöltő Démoszthenészt), Platón igyekszik általánosítani, és a hübrisznek minden lehetséges esetét felsorolni (Saunders 1991, 269-270. o.). [571]

(7.8) Szentséggyalázás (más szóval: szentségtörés, istentelen magatartás, ateizmus) (X 885 b2 - 910 e4). (7.8.1) A szentséggyalázás három fajtája. Az istentelenek mindegyike a következő három vélemény valamelyikét vallja és hirdeti nyíltan: (i) „az istenek nem léteznek”, (ii) „az istenek nem törődnek az emberekkel”, (iii) „igazságtalanság elkövetése esetén az istenek ajándékokkal megvesztegethetők”.

A törvény kihirdetése előtt az Athéni célszerűnek látja, hogy a törvényhozó előbb beszélgetéssel próbáljon rájuk hatni. Elsőként a szentségtörők „képviselője” szólal meg (az Athéni játssza a szerepét), aki csöppet sem tagadja, hogy a fenti nézeteket vallják, és annak bizonyítását kéri,

⁸ A következő sor száma: 884 a1.

hogyan ezek a nézetek (melyeket amúgy rengeteg költő, politikus és jós is terjeszt) nem állják meg a helyüket (885 b2 - 885 c1 - e6).

Kleiniasz megütközéssel fogadja, hogyan tagadhatja valaki az istenek létét. A világmindenség és a földi élet rendezettségét, valamint valamennyi nép istenhitét látva ez magától értetődő, nyilvánvaló igazság.

Az Athéni figyelmezteti, hogy ezúttal nem gyengeségből ered a bűn, hanem tudatlanságból, annak is a kétszeres típusából: a látszattudással súlyosbított tudatlanságból (ld. 863 a - 864 e). Kleiniasznak, a spártaiak boldog elszigeteltségében, valószínűleg fogalma sincs, milyen képtelen tanítások fogalmazódtak meg másutt a világ keletkezéséről és működéséről, korábban is (ezekről nem kíván részletesen beszélni az Athéni), és újabban is.

Utóbbiak szerint az égitestek és a Föld is anyagi természetűek (puszta kövek), ezért az istenek létét rájuk hivatkozva nem lehet bizonyítani.

Mi a helyes beszédmód velük? Be kell-e bizonyítani nekik az istenek létezését (s ezáltal egyfelől megvédeni magunkat az ő vádjaikkal szemben, másfelől a magunk vádjait megalapozni velük szemben), vagy indoklás nélkül egyszerűen közölni a törvény rendelkezéseit? [572] Kleiniasz egyértelműen az indoklásra szavaz, akármilyen hosszú és bonyolult bizonyításról van is szó (885 e7 - 887c4).

Bevezető: a három tétel cáfolata.

(i) „az istenek nem léteznek” (887 c5 - 899 d3). Az Athéni első lépésként felháborodottan kifakad azok ellen, akik a hagyományos mítoszokat, az áldozatokat és imákat megvetni merik (887 c7 - 888 a7). Utána aztán lehiggadva inti a képzeletben megszólított ifjút: az ateizmus a tapasztalat szerint általában csak átmeneti állapot, még kinőheti. (Az Athéni szinte ösztönösen az ifjúkori lázadás egyik tüneteként kezeli az ateizmust, ezért szólal meg egy sokat tapasztalt ember fensőbbbségével, kissé kioktató hangnemben, 888 b1 - 888 d5).

Kleiniasz meg van elégedve, de az Athéni figyelmezteti, hogy mély bölcsességnek tűnő tudatlansággal van dolguk, amivel szemben a figyelmeztetésnél jóval tartalmasabb ellenérvekre van szükség.

Az ateisták elképzelése szerint a természet és a véletlen hozta létre a legalapvetőbb létezőket, a tudatos tevékenység: a mesterség csak utóbb lépett működésbe és csupán korlátozott módon. Közelebbről: a négy alapelemből (föld, víz, tűz, levegő) és az alapminőségekből (hideg/ meleg, nehéz/könnyű stb.) - a természetükben rejlő belső szükségszerűség és a véletlen összjátékaként - keletkeztek az égitestek, majd az élőlények; a tudatosság csak az emberi világban jelent meg, a mesterség alkotásai pedig csupán utánzatai a valóságnak. A törvényhozás szintén másodlagos, nem természettől való képződmény, s ugyanígy az istenek sem valóságosan léteznek, csak gondolatban, a közösség által hagyományosan elfogadott képzetek formájában (888 e1 - 890 b2). Efféle nézetek ellen a pusztaság fenyegetés kevés - ismétli az Athéni, a cáfolat azonban hosszú és nehezen követhető. Kleiniasz és Megillosz egyaránt vállalja, sőt szükségesnek tartja a cáfolat kifejtését (890 b3 - 891 b7). [573]

Az Athéni abban látja a fenti nézet sebezhető pontját, hogy az elemekkel és alapminőségekkel azonosítja a természetet (891 b8 - e3). Valójában ezek az elsődlegesnek hitt létezők csak másodlagosak, a változás (és így a keletkezés) oka csakis a lélek lehet (e4 - 892 b2). Záró megjegyzés: a természet szót „a létrehozás oka és forrása” értelemben voltaképpen csak a lélekre lehet alkalmazni (c10).

Közzjáték: a lélek elsődlegességének bizonyítása nehéz feladat lesz; az Athéni ismét önmagával folytatott párbeszéddel próbál „átkelni a bizonyítás folyóján”, és „segíti át a túlpartra” a filozófiában járatlan beszélgetőtársait (892 d1 - 893 a9).

Az érvelés kiindulópontja: léteznek nyugalomban és mozgásban lévő dolgok. Mozogni tízféleképpen lehet: egy helyben körben forogva, egyenes vonalban egy irányba haladva, mással egyesülve, illetve mástól elválva, növekedve, illetve sorvadva, keletkezve, illetve pusztulva (893 b1 - 894 b1); a két legfontosabb mozgásfajta pedig mások mozgatása az önmozgatás képessége nélkül, illetve önmozgatás a mások mozgatásának képességével együtt (894 b2 - c1). Hatását tekintve épp az utolsónak említett a legerősebb, a kilencedikként felsorolt pedig a második (894 c2 - 895 a4).

Megjegyzés 893 b1 - 895 a4-hez: A mozgás hét típusát különbözteti meg egymástól Timaios 43 b-c; dedukcióval jut hét mozgásformához Parmenidész 138 c - 139 a; az Egy mozgásáról ld. 146a-t és 156a-e-t; Platón mozgáselméletéről ld. Skemp, J. B.: The Theory of Motion in Plato's Later Dialogues, Cambridge University Press, Cambridge, 1942; Naddaf, G.: L'origine et l'évolution du concept grec de phusis, E. Mellen Press, Lewiston, NY, 1992.

Az önmagát és másokat mozgató mozgás elsődlegességének bizonyítása az újrakezdés elképzelt pillanatának feltételezésével: a mozgás megszűnése esetén egyedül ez a fajta mozgás volna képes beindulni (895 a5 - 895 b8). [574]

Az önmozgás beindulása - ez az, amit életnek nevezünk; élőknek pedig az alapján mondunk valamit, ha lelket látunk meg benne (895 c1 - c13). A „lélek” szó ennek a létezőnek (*uszia*) a neve (*onoma*), az „önmagát és másokat mozgat” állítás pedig a meghatározása (*logosz*). Ebből is belátható, hogy a lélek minden dolog oka és ősforrása (895d1-896b3).

Mi következik ebből?

A test csak másodlagos lehet a lélekhez képest. Ugyanez érvényes kell hogy legyen a lélek és a test valamennyi tevékenységére és tulajdonságára is, így például a gondolkodás a testi erőhöz képest elsődleges (896d4).

Ha mindennek az oka a lélek, akkor a csillagokat is a lélek mozgatja (d5 - e2).

Ha mindennek az oka, akkor a jónak és a rossznak is, következésképp legalább két lélek kell hogy létezzék: a jóé és a rosszé (e3 - e7).

A szellemi, érzelmi tevékenységek az ún. elsődleges mozgások: akarat, vizsgálódás stb., öröm és bánat stb., a testi mozgásokkal egybekapcsolódva alakulnak ki a másodlagos mozgások: felmelegedés, lehűlés stb. (896 e8 - 897b6).

Ha viszont többféle lélek létezik, akkor melyik lélek irányítja az égitesteket és a kozmoszt? Erre annak alapján lehet következtetni, hogy hasonlít-e az égitestek mozgása az ész mozgásához, vagy sem. Ha rendezett, akkor a jó lélek, ha rendezetlen, akkor a rossz.

És milyen az ész mozgása? A legrendezettebb mozgás a középpont körüli, egy helyben, egyenletesen forgó mozgás (akár egy esztergált golyó körbenforgása) - így kell hogy mozogjon az ész. A hasonlóság alapján feltételezhető, hogy az égitestek körforgását is az ész - a legjobb lélek - kell, hogy irányítsa (897 b7 - 898 c8).

Mivel mindegyik égitest szabályos körforgással mozog, valószínűsíthető, hogy - akár a Napot - mindegyiket külön-külön egy-egy lélek irányítja. Az irányítás elvben háromféleképpen képzelhető el: a gömbszerű [575] testben elhelyezkedve, mint az emberben a lélek, vagy kívülről, és pedig fizikai ráhatással vagy testi érintkezés nélkül, szellemi - számunkra felfoghatatlan, csodás - módon. Akárhogyan is képzeljük el, a világ tele van istenekkel (898 c10 - 899 d3).

(ii) „az istenek nem törődnek az emberekkel” (899 d4-905d3). Bevezető kísérlet a szentségtörő észhez térítésére: nézetének oka alighanem az a tapasztalat, hogy sok igazságtalan ember sikeres, miközben a tisztességesek sorsa szerencsétlen. Az istenek tagadásáig bizonyára a velük érzett rokonság nem engedi, hogy elmenjen (899 d4 - 900 c1).

A meggyőzést kérdés-felelettel folytatják, a fiktív dialógusban ezúttal Kleiniasz és Megillosz játssza az ifjú szerepét. A bizonyítás egyrészt az előzőleg bizonyított tételen nyugszik: a világmindenséget az istenek irányítják, másrészt egy új állításon: a kisebb dolgokkal éppúgy törődnek, mint a nagyokkal (900 c1 - d4). Az állítás az istenek jóságából és erényességéből vezethető le: sem gyávaság, sem lustaság, sem közömbösség, sem kényelem nem akadályozhatja meg őket abban, hogy gondoskodjanak az alájuk rendelt és általuk felügyelt létezőkről (900 d1 - 903a9).

Az érveket még „mítoszokkal” is célszerű megerősíteni, melyek tanulsága az, hogy aki a mindenségről gondoskodik, az az egész tökéletességére van tekintettel. Ilyen mitikus hasonlat például az isten mint ostáblajátékos, aki mindig az értékének megfelelő helyre teszi a bábuját, vagyis bünteti vagy jutalmazza a lelkeket, a változásáért viselt felelősséget viszont az egyes emberekre bízta, az ő döntésüktől teszi függővé (903 b1 - 905 d2).

(iii) „igazságtalanság elkövetése esetén az istenek ajándékokkal megvesztegethetők” (905 d3 - 907 d3).

Az istenek megvesztegethetetlenségét igazolja valamennyi vezető példája, a kocsihajtótól kezdve a [576] hajókormányoson át a hadvezérig, akik mind többre becsülik az igazságosságot a maguk előnyénél.

(7.8.2) A törvény szövege (907 d4-910 e4).

Felszólítás az istentelenekhez: változtassák meg magatartásukat (907d5 - d1)!

Eljárási előírások: feljelentésre mindenki jogosult. Bármelyik tisztségviselő illetékes a feljelentett személyt bíróság elé állítani, akihez a feljelentés érkezett (907 e1 - e6).

Mindhárom szentségtörő büntetése börtön, a nézeteit őszintén és nyíltan vállaló, mások istenfélő magatartását, például *áldozását*, imáját nyilvánosan gúnyoló bűnös javítóintézetbe kerül, az alattomos és ravasz típust viszont a várostól távol, teljes pusztaságba épített fegyházba zárják, életfogytiglan.

Rövid exkurzus beszúrva: Magnésziában három börtöntípus van; a harmadikat a vizsgálati, illetve pénzbüntetésükkel adós foglyok számára (908 a1-9) létesítik (és minden bizonnyal itt töltik büntetésüket a testi bántalmazásért elítéltek is, vö. 880 b1 - d7).

Az előbbi bűnös ugyanis nem elvetemült teljesen, ezért öt évet kap a javulásra (ha nem javul meg, kivégzik), az utóbbi esetében a halálnál is kegyetlenebb büntetés kiszabása a törvényhozó szándéka. A kétféle típus mind a három istentelenség esetében elképzelhető (908 a9-909d1).

A szentségtörő nézetek kialakulásának megelőzésére, illetve csökkentésére tilos szentélyeket létrehozni magánházakban (909 d2 - 910 e4).⁹

Megjegyzés 885 b2 - 910 e4-hez: Minthogy Platón isten-fogalma jelentősen eltér a hagyományos vallás antropomorf istenképzeteitől, a magnésziai *aszebeia*-törvénynek szükségszerűen különböznie kell az attikaitól. A hagyományos istenek köztudottan gyakran követnek el olyasmit, ami emberi mércével mérve [577] bűncselekménynek számítana: csálnak, lopnak, hazudnak, ölnek, házasságot törnek, szembeszállnak apjukkal stb.; továbbá féltékenyek az emberekkel szemben, (hol pozitívan, hol negatívan) elfogultak, saját egyéni érdekeiket és tiszteletüket mindenáron védik. A platóni istenek ezzel szemben csak jók és igazságosak lehetnek - következésképp minden olyan történet vagy állítás, ami ennek az ellenkezőjét mondja vagy sugallja, platóni szemmel nézve elvben szentséggyalázás kellene hogy legyen. A gyakorlatban mégsem az. Platón a *Törvényekben* (ellentétben *Az állammal*) nem támadja meg az összes „erkölcstelen” mítoszt, és csupán egyetlen olyan tételt ragad ki mint a szentségtelenség egyik forrását, amit hagyományos isten-képzetek is alátámaszthatnak: az istenek imákkal, ajándékokkal való megvesztegethetőségének tételét. A másik két istentelennek minősített nézet közül az egyik, az istenek tagadása kifejezetten a közkeletű képzetek elutasításából indul ki, a másikat, az isteni gondviselés hiányának tételét pedig szintén csak csúsztatásokkal lehetne hagyományosnak minősíteni. Mindkét nézet filozófiai tanítás, rivális ideológiák terméke, melyek a maguk radikalitásával a tervezett állam szellemi egységét veszélyeztetik. Különösen feltűnő, mennyire másképp ítéli meg az Athéni *Az állam* Szókratészéhez képest a dajkameséket, azokat a mitológiai történeteket, melyeket az istenképzetek kialakulása szempontjából legérzékenyebb korban hallgatnak a gyermekek. Már nem annak veszélyforrását látja bennük, hogy a költők rajtuk keresztül plántálják hazugságaikat a gyermekek lelkébe, hanem az áldozat vagy az imádkozás szent pillanataihoz hasonló alkalmat, ahol a helyes érzület alakulhat ki bennük az istenek iránt.

A magnésziai törvény abban is eltér az attikaitól (s a Diopeithész nevével jegyzett rendeletről), hogy a szentségsértés gyakorlatibb formáival (szertartásra szánt pénzek sikkasztása, a szent területek vallási értelemben vett beszennyezése, szent cselekedetek kigúnyolása stb.) nem foglalkozik. (A Szókratész 399-es pere előtti időszakból megbízható adataink csak ilyen konkrét cselekedetek miatt megindított szentségsértési perekre vannak. [578])

Az összes, ateista nézetek alapján híres gondolkodók ellen indított perre vonatkozó forrás kései, és jól kimutathatóan bizonyos komédiahelyek többszörös félreértéséből ered, ld. Dover, K. J.: „The Freedom of the Intellectual in Greek Society”, in: *Talanta*, 1976 (7), 24-54. o.; Podlecki, A. J.: *Perikies and his Circle*, Routledge, London, 1998, 31-34. o., 87-88. o.; Bolonyai G.: „Az istentelen Prótágorasz”, in: Betegh G. - Bodnár I. - Lautner P. (szerk.), *Töredezett hagyomány*, Budapest,

⁹ A következő sor száma: 913 a1.

2007, 43-67. o.) Igaz, ez alighanem a törvény kidolgozatlanságával is magyarázható, mert, ahogy Saunders 1991, 303-304 rámutat, az efféle cselekedeteket másutt egyértelműen szentségtelennek minősíti (kivételt a misztériumok titkainak közzététele jelent - misztériumok ugyanis nem lesznek Magnésziában). Abban a tekintetben viszont megegyezik Platón szemlélete az attikai joggyakorlattal, hogy ő sem pusztán a véleményalkotást bünteti, hanem a vélemények terjesztését, nyilvános propagálását, ha az illető másokat is meg akar nyerni veszélyes nézeteinek, illetve efféle nézetekre alapozva cselekszik (Todd, S. C: *The Shape of Athenian Law*, Clarendon Press, Oxford, 1993, 308-312. o.; Parker, R.: *The Athenian Religion*, Clarendon Press, Oxford, 1996). Sőt, a bűnösség megalapításánál még következetesebben is érvényesíti ezt a szempontot, és ennek alapján tesz különbséget egyfelől a jó szándékú, meggondolatlan és naiv istengyalázó, másfelől a megrögzött „ateista” között, aki istentelenségének nemcsak tudatában van, de titkokban is tartja, hogy mások vallásos érzéseivel cinikusan visszaélhessen. Erre a különbségtételre pedig azért van szükség, mert Platón ezúttal is a megjavulás lehetősége érdekli: az előbbiek még képesek rá, az utóbbiak reménytelen esetnek számítanak. Az elítélteknek szánt börtön, a javítóintézet csakúgy, mint a senki földjén létesített büntetés-végrehajtási intézmény - Platón találmánya, melyek hatékonyságáról és működtetési nehézségeiről valószínűleg semmilyen valóságos tapasztalata nem volt. Mindenesetre szándéka szerint az utóbbit a halálnál is kegyetlenebb büntetésnek szánta. [579]

XI. könyv

(8) Tulajdonjogi törvények (XI 913 a1 - 915 d6)

Földben talált kincs: jelenteni kell a város-, illetve föld-felügyelőknek, a megtaláló nem tekintheti a magáénak (913a6-914b1).

Elveszett tárgy megtalálása: érintetlenül helyén kell hagyni (914 b1 - c3).

Tárgyak tulajdonának vitatása: a vita a polgárok tulajdonában lévő tárgyak hivatalos nyilvántartása alapján vagy igényperrel rendezendő (914 c3 - e2).

Rabszolgák „elvezetése”, azaz elzárása vagy kivégzése: saját rabszolgát, illetve családtagét lehet elvezetni (914 e3 - 915 c8).

(9) Kereskedelmi és iparüzési törvények (915 d6 - 922a5).

Adásvétel: csak azonnali rendezéssel lehetséges, utólagos fizetéssel nem. Baráti kölcsön. Vásárlói panasztétel (915d6-916d1).

Pénz- és áruhamisítás, valamint a csalás, feljebbvalónak mondott hazugság tilalma (916d2 - 917e6).

Ajánlások a kiskereskedők és vendéglátók részére: ez a szakma elvileg népszerű, sőt szabad emberek által űzhető is lehetne, ám az állandó visszaélések és túlkapások miatt joggal került rossz hírbe. Ezeket a foglalkozási ágakat az iparosokkal szemben támasztott szigorú követelményekkel kell kimenteni lezüllött állapotukból (918 a6 -919d2)

Törvények: szabad ember sem nagy-, sem kiskereskedelemmel, sem vendéglátással nem foglalkozhat, csak metoikosz és idegen. Tevékenységüket csak hivatalosan megállapított, közepes haszonkulccsal folytathatják, folyamatos ellenőrzés mellett (919 d2 - 920 c8). [580]

Szerződések általános betartási kötelezettsége (920 d1 -d6).

Kézműves mesterségek: a vállalt munkák határidejét büntetés terhe mellett be kell tartani, az előre megállapított árat tilos megváltoztatni. A megrendelő kétszeres büntetést fizessen, ha nem fizet a megállapodás értelmében (920 d7 - 921 d3).

Közbeszúrt megjegyzés a szó igazi értelmében vett mesteremberekről (*démiurgoszokról* = „a köz javáért dolgozókról”), a hadvezérekről és tisztokról: jutalmazásuk és büntetésük kitüntetéssel és megrovással történjen (921 d4-922a5)

(10) Családjogi törvények (922 a6 - 932 d8).

Végrendelkezés és örökösödés: az általános joggyakorlattal ellentétben nem szabad a végrendelkezésre bízni, kire hagyja a vagyontárgyait. Képzelt válasz a haldoklónak, miért nem járhat el tetszése szerint: ők sem a maguk tulajdonai, hanem minden és mindenki a nemzetsége (922a6-923c4).

Az örökösnek ennek megfelelően fiai közül kell kijelölnie, vagy adoptálnia kell valakit, vagy házasság előtt álló lányát kell kineveznie „örökösnekné”, akin keresztül valójában majd a megszületendő unokája lesz az igazi örökös, nagykorúsága elérésekor. A telekrészét csak egy személy örökölheti, a többi örökös részére ingóságokat hagyhat. Gyermektelen polgárnak mindenképp adoptálnia kell valakit (923 c5 - 924 c5).

Végrendelet hiánya esetén a fia az örökös, ha viszont csak lányt hagyott hátra a családfő, akkor a legközelebbi rokon kell hogy feleségül vegye az örökösneői státusba került lányt. A rokonsági fokok leírása a jogszokásnak megfelel. Ha férfi rokon sincs, akkor a lány választhat magának férjet gyámja beleegyezésével. Ha a házasulandó felek valamelyike leküzdhetetlen ellenszenvet érez a másik iránt, vagy éppen korábbi házassági terveit [581] keresztené az új házasság, akkor választott bírák döntenek az ügyben (924 c6 - 926d7).

Gyámság: a gyámnak Magnésziában rendszerint magának is vannak gyermekei, az árvaságra jutott gyermekét vele azonos bánásmódban kell részesítenie (926 d8 - 928 d4).

Kitagadás: a telekszám állandósága miatt a kitagadott fiúnak el kell hagynia a várost (kivéve, ha valaki örökbe fogadja), vagyis a kitagadás következményei súlyosabbak, mint másutt, ezért az egész nemzetség jóváhagyása kell érvénybe lépéséhez (928 d6 - 929 d3).

Az apai jogok megvonása megromlott szellemi állapot miatt: mielőtt bírósághoz fordulna a fiú, tanácsot kérhet a törvényöröktől az ügyben, akik indokolt esetben a fiú szószólójának szerepét is vállalhatják, ha bírósági tárgyalásra kerül sor (929 d3 - e8).

Válás és újránházasodás: válásra van lehetőség, de mindkét félnek újra kell házasodnia, részint a már megszületett és a majd megszületendő gyerekekre való tekintettel, részint saját maguk érdekében: hogy öregkorukban kölcsönösen segíthessék egymást (929 e9 - 930 d1).

Törvénytelen gyermekek rabszolga (felszabadított) és szabad ember kapcsolatából: a gyermek alapvetően az érintett rabszolga uráé, ha viszont egy szolganő saját urától esik teherbe, akkor az anyának a megszületett gyermekkel együtt el kell hagynia a várost (930d1 - 930e2).

A szülők gondozásának elmulasztása. Bevezető: az öreg szülőket eleven istenképként kell tisztelni, jobban, mint az élettelen istenszobrokat. Törvény: a bíróságot a száz legidősebb polgár alkossa (930 e3 - 932d8). [582]

(11) Vegyes tartalmú törvények.

(11.1) Méregkeverés és mágia. Más elbírálás alá esik az, aki közvetlenül testi anyagokkal, azaz méreggel hat az áldozat testére, mint az, aki csupán távolból és áttételesen ható varázspraktikákat folytat. A szakértő azonban - az orvos, illetve a varázslásnál használt szerek esetleges hatásaival tökéletesen tisztában lévő mágus - mindkét esetben halálbüntetést érdemel, míg a hozzá nem értő, botcsinálta doktor, illetve varázsló csupán bírságot köteles fizetni, vagy valamilyen más büntetést kap (932 e1 - 933 e5).

(11.2) Lopás és rablás.

A kártérítés nagysága egyrészt az okozott kár nagyságától függ, másrészt az elkövetőnek azért is lakolnia kell, hogy észhez térjen, és megerősödjön benne a rosszal szembeni ellenállás (933 e6 - 934 c6).

(11.3) Elmebetegek felügyelete.

A beszámíthatatlan állapotban nyilvánosan mutatkozó, „őrjöngő” személy rokonait pénzbüntetés sújtsa. Egyaránt őrjöngőnek kell tekinteni a közveszélyes elmebetegeket és az ideiglenesen magukon kívül lévő, dührohamot kapott normális embereket (934 c7 - d5).

(11.4) Gyalázkodás.

Nyilvános és szent helyeken eleve tilos, másutt az öregeknek joguk van ütlegekkel rendre utasítani az egymást gyalázó polgárokat, függetlenül attól, melyikük volt a kezdeményező. (A törvény a helyszín mellett a ki nem ejthető szavakat nem nevesíti.) (934 d5 - 935 d2)

Gyalázkodhat-e a komédiaíró? Polgárt név szerint játékból sem szabad kigúnyolni (935d3 - 936b2).

(11.5) Koldulás.

Tilos, mert derék emberről elképzelhetetlen, hogy senki ne gondoskodna róla (936 b3 - c7). [583]

(11.6) Rabszolgák és állatok révén okozott károk.

A rabszolga által okozott kárt az ura köteles megtéríteni, kivéve, ha a károsult összejátszott a kárt okozó szolgálval (936c8-e5).

(11.7) Tanúskodás.

A tanúnak idézett személy köteles tanúskodni. Gyilkossági ügyekben bárki tanúskodhat, jogi helyzetétől függetlenül. Negyven év feletti szabad nő megszólalhat más védelmében a bíróságokon, ha egyedülálló, még pert is indíthat (936 e6 - 937 d5).

(11.8) Pénzért vállalt jogi szereplés.

Tilos pénzért perbeszédet írni más számára (937 d6 - 938c5).¹⁰

XII. könyv

(11.9) Visszaélés diplomáciai (küldötti vagy hírnöki) megbízással (XII 941 a1 - b1).

(11.10) Rablás.

Rablás elkövetése esetén az istenek állítólagos példájára senki nem hivatkozhat. Közvagyon eltulajdonítása esetén a büntetés nem az ellopott tárgy értékétől függ, hanem a bűnös megjavulásának esélyétől (941 b2 - 942 a4).

(11.11) Katonai vétségek.

Buzdításként azt a gondolatot ajánlja a fiatalok figyelmébe, hogy a katonaság alapszabálya a feltétlen engedelmesség a parancsnoknak és az önálló, saját gondolkodás teljes kikapcsolása (942 a5 - 943 a1).

(i) Szökés bűnét követi el, aki behívót kapva, *gyávaságból* nem vonul be, és nem vesz részt a hadjáraton [584] (943 a1- b7). Büntetés: örök kizárás a katonai kitüntetések megszerzése, valamint a hadbíróági vádemelés lehetőségéből; a bátrakat viszont olajággal megkoszorúzva vitézi címmel tüntetik ki (b7 - c8).

(ii) A hadjárat során idő előtt hazatávozó katona csatasor elhagyása vádjával vonható felelősségre (c8 - d4).

(iii) Fegyver elvesztéséért csak abban az esetben jogos a vádemelés, ha az illető felvehette volna a küzdelmet, és gyávaságból saját maga dobta el a fegyverét; ha valaki véletlenül, vagy a harc hevében vesztette el, például azért, mert legyőzték, akkor emiatt nem vonható felelősségre.

Az elítélt büntetése: többet nem lehet katona (944 d4 - 945b2).

Megjegyzés 942 a5 - 943 a1-hez: A katonai vétségek három típusa lényegében megfelel az attikai jogi kategóriáknak, de az értük járó büntetések kicsit mások. Athénban mindhárom a polgárjog részleges megvonásával járt, pénzbírság nélkül, Magnésziában mindegyik pénzbírságot vont maga után, és a politikai jogokat illetően a katonaszökevények valamivel enyhébb, a fegyverüket elvesztő katonák viszont súlyosabb büntetésre számíthattak. A dezertálás két típusával Plátón nem sokat foglalkozik, annál többet a fegyverelvesztéssel. Úgy ítéli meg, hogy az a katona, amelyik fegyverét szándékosan eldobja, olyan nagyfokú gyávaságról tesz tanúbizonyságot, hogy a katonaságtól is örökre el kell tiltani, a pénzbüntetésen felül (amit minden bizonnyal az állam kárpótlása céljával kellett kifizetnie, mely személyében elvesztett egy katonát). Miért a változtatás? Fontos észrevennünk, emeli ki Saunders (1991, 326-327. o.), hogy Plátón ezúttal is nagy figyelmet fordít az elkövetői lelkiületre és a körülményekre, s számos olyan kényszerhelyzetet említ meg, ahol a fegyver elvesztése nem minősülhet a fegyver szándékos eldobásának. A szigorú büntetést tehát azoknak szánja, akikről egyértelműen bebizonyosodik, hogy menthetetlenül „női lélek lakozik bennük”. Ez a különbségtétel különösen annak fényében tekinthető jogi szempontból előrelépésnek, [585] hogy a kérdéses görög terminus (*apobeblékenai*) félrevezetően kétértelmű: eredetileg és szó szerint a fegyver „eldobását” jelenti, de egy legalább száz éve lezajlott jelentéshalványulás miatt éppúgy jelentheti nem szándékos „elvesztését” is (Bolonyai 2003, 195. o.). Az attikai jog ennek ellenére egyáltalán nem törekedett a fegyver-elvesztés vétklen és bűnös esetei között fogalmi különbséget tenni, ezt rábízta az ügyben érintett polgárookra, Plátón viszont éppen az elkövető szándékának, lelki diszpozíciójának a tisztázását tette meg az ítélkezés legfontosabb lépésének, és ehhez igyekezett támpontokat nyújtani.

(11.12) A tisztségviselők beszámoltatása.

Az egyik legfontosabb tisztség lévén, a háromtagú testület megválasztása többfordulós folyamat. Döntéseikért e testület tagjai maguk is felelősségre vonhatók. Személyüket különleges tisztelet övezi életükben és haláluk után is (945b3- 948b2).

¹⁰ A következő sor száma: 941 a1.

(11.13)Az eskü és kockázatai.

A perdöntő esküt a hérószok számára találta ki Rhadamantüsz, akik előtt nyilvánvaló volt az istenek létezése; ma már nem alkalmazható. Esküdnie csak a bírónak, a tisztségválasztónak és a versenybíróknak szabad, a peres feleknek tilos, a hamis eskü elkerülése végett (948 b3 -949c5).

(11.14)Pénzbírság megfizetésének elmulasztása. Ünnepi rendbontás vagy közszolgálat nem teljesítése esetén kirótt pénzbírság megfizetésének elmulasztása zálogolást von maga után (949 c6 - e2).

(11.15)Külföldi utazások.

Negyven év alatt és magánügyben senki nem utazhat külföldre, csak állami megbízásból. A küldötteknek fontos szerepe van abban, milyen hír alakul ki a városról a többi városban. Ötven felettiiek elutazhatnak más városokba, hogy megfigyeljék az ottani szokásokat és [586] törvényeket. Tapasztalataikat meg kell osztaniuk a törvények felügyeletével megbízott éjjeli tanáccsal (949 e3 - 953 e4).

(11.16)Idegenek fogadása és vendégül látása. Négyféle idegen fordulhat meg a városban: kereskedők, zenei és sportversenyek nézői, hivatalos követek, tapasztalatszerzésre érkezett látogatók. Mindegyiküket egy erre kijelölt tisztségviselő fogadja, szállásolja el, tartsa szemmel és vita esetén nyújtson számára igazságot (953 e5-954a4).

(11.17)Házkutató.

Lopás gyanúja esetén rövid alsóruhában, tanúk jelenlétében átkutatható a gyanúsított háza (954 a5 - c2).

(11.18)Tulajdonjogi követelések.

Egy adott tárgy bizonyos éven át tartó nyílt használata után a követelés joga elévül (954 c3 - e3).

(11.19)Peres és versenyellenfelek akadályoztatása. A per érvénytelen, a versenyből kimaradt versenyzőt győztesnek kell nyilvánítani (954 a4 - 955 b4).

(11.20)Orgazdaság.

A lopással azonos súlyú bűncselekmény (955 b5 - b1).

(11.21)Önhatalamú béke és -szerződéskötés. Halálbüntetés jár érte (955 b8 - c5).

(11.22)Megvesztegetés.

A tisztségekkel járó kötelezettségek teljesítéséért tilos fizetséget vagy ajándékot elfogadni; minden külön díjazás, jutalom megvesztegetésnek minősül (955 c6 - d4).

(11.23)Adózás.

A közterhek kiróhatósága érdekében mindenki köteles évi terméséről adatokat szolgáltatni (955 d5 - e4). [587]

(11.24)Áldozati felajánlások.

Mértéktartónak kell lenni; erősen ajánlott például kisméretű fa-, kőszobrok, illetve fehér szövetből készített ajándék felajánlása (955 e5 - 956 b3).

(11.25)Eljárásjog, ítélet-végrehajtás.

A bíróságok három szintje: békebírók, falusi vagy törzsi bíróság, válogatott bírák törvényszéke. A bírák kérdéseket feltéve hallgassák ki a peres feleket; rendszeresen tanulmányozzák a hazai és külföldi városok törvényeit, valamint általában a dicsérő vagy szidalmazó jellegű költői és prózai szövegeket! Az elítélt teljes vagyonát, telke kivételével, a bírák rendelkezésére kell hogy bocsássa (956 b4-958c6).

(12) Temetési törvények. Csak művelésre alkalmatlan földben szabad - legfeljebb ötnapi munkával elkészíthető - síremléket állítani, legfeljebb négysoros felirattal ellátva. A temetési szertartás kinek-kinek anyagi helyzetéhez illő, és minden szempontból mértéktartó legyen; a siratásban szintén mértéket kell tartani (958 c7 - 960 b5).

(D) A törvények megőrzése (960 b5 - 969 d3).

(a)Az éjszakai tanács intézménye: a törvények fennmaradásának biztosítása. Tagjai a tíz legidősebb törvényőr, a kiválónak ítélt polgárok, a - tagságra érdemesnek bizonyult - külföldre küldött megfigyelők; mindegyikük egy-egy maga mellé vett fiatalemberrel (961 a1 -d11).

(b)A megőrzés feltételei: a törvények eredeti céljának ismerete, a négy erény összetartozása és különbözősége (961 e1 -965 a8).

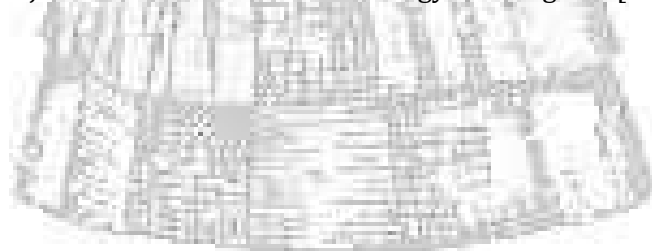
(c) Az éjjeli tanács tagjainak képzése: dialektika és kozmológia. A két legfontosabb alaptétel, melynek igazságában biztosnak kell lenniük: a lélek elsődlegessége időben és hatalomban minden más létezőhöz képest, [588] valamint az, hogy az égitestek és a kozmosz mozgása az ész irányításának köszönhetően szabályos (965 b1 -968b4).

(d) Az éjjeli tanács felállítása: tudásuk és jellemük alapján ki kell választani a lehetséges jelölteket, utána pedig az élet fogja kínálni a megfelelő megoldást a további választáshoz (968 b5 - 969 d3).

Megjegyzés 961 a1- 969 d3-hoz: Az éjszakai (igazából hajnali) tanács említését jelentőségéhez képest E. Zeller (*Platonische Studien. I. Über den Ursprung der Schrift von den Gesetzen*, L. Fr. Fues, Tübingen, 1839) és I. Bruns (*Platons Gesetze vor und nach ihrer Herausgabe durch Philippus von Opus*, Weimar, 1880) egyaránt túl későnek ítélte meg, és emiatt utólagos hozzátoldásnak gondolták. Zeller (és később sokan mások, így például G. H. Sabine (*A History of Political Theory*, Rinehart & Winston, New York, 1937, 85. o.) Platón saját kiegészítésének tartotta a mű utolsó mintegy tíz oldalát. Bruns úgy vélte, Philipposz tette teljessé Magnészia államberendezkedését e testület felállításával. Morrow (1960, 500-503. o.) élesen bírálta ezt az akkor még uralkodónak számító nézetet, részletesen rámutatva azokra a szöveghelyekre, amelyek már korábban szükségesnek mondják és ezáltal előkészítik egy ilyen tanács létrehozásának gondolatát (632 c, 735 a, 769 a-771 a, 818 a); azóta senki nem képviseli az appendix-elméletet. Laks (2000, 283. o.) egyenesen érthetetlennek nevezi a hozzátoldás feltételezését: hol kellett volna megemlítenie Platónnak a törvények felügyeletével foglalkozó testületet, ha nem a törvénykezés befejezése után a mű legvégén?!

A tanács felállításának gondolata tehát aligha utólag jutott Platón eszébe, ám az elmondható, hogy a tanács valamiképp kilóg a állam intézményrendszeréből: sem a rendes törvényhozói, sem a kormányzati, sem az igazságszolgáltatói munkában nem vesz részt. Az egyetlen kivételt az ateistákkal való foglalkozás jelentheti; az ő jó útra térésük az őket okító tanácstagok meggyőző erejétől is [589] függ. A tanács legfőbb feladata azonban a kutatás (*paideia*) és a kutatók új nemzedékének kinevelése. A kutatásnak az emberi világot körülvevő kozmosz elfogulatlan, érdekektől mentes megismerésére kell irányulnia: kozmológiát, kinetikát, matematikát, csillagászatot és dialektikát foglal magában, amihez a fennálló törvények folyamatos ellenőrzése, valamint igazolása vagy helyesbítése kapcsolódik. Igazi hatásukat azonban elsősorban tekintélyükkel gyakorolják a társadalomra; a tudásuk és életvitelük iránt érzett tisztelet az, ami az embereket leginkább a törvények betartására ösztönzi, nem pedig esetleges, személyes közbeavatkozásuk. A testület működésének leírása sokakban keltette azt az érzést, hogy Platón az Akadémia mintájára rajzolta meg, s egyúttal a maga iskolája számára vágyott társadalmi megbecsültséggel ruházta föl. Annyi bizonyos, hogy *Az állam* filozófus-királyához hasonlóan, az éjszakai tanács intézménye is annak a szókratészi tanításnak köszönheti létjogosultságát és kiemelt helyzetét, hogy az erény - tudás (Morrow 1960, 501. o.).

A dialógus szövege nem jelzi, hogy a három férfi tervének megfelelően megérkezne úticéljához. Ez adódhat a mű befejezetlenségéből, de értelmezhető szándékos írói jelzésnek is. Ha szándékosan marad el a megérkezés pillanata és tolódik ki a beszélgetés utáni időszakra, akkor ez annak kifejezéseként is tekinthető, hogy a törvénykezés szükségszerűen lezáratlan, soha be nem fejezhető folyamat. Emellett az értelmezés mellett szól, hogy a törvénykezés lezárhatatlanságának gondolata (mely egyrészt abból ered, hogy a körülmények állandóan változnak és előre kiszámíthatatlanok, másrészt örködni is folytonosan kell felettük) a beszélgetés utolsó szakaszának is egyik fő témáját adja, és pont a mű kezdő motívumára rímel: Minósz is kilencévente, újból és újból felkereste Zeust az Ida-hegyi barlangban. [590]

Utószó

I.¹

A mű keletkezése és befejezetlenségének kérdése

A *Törvények* Platón († 349/348) utolsó műve. A hagyomány szerint már az utolsó simításokra sem jutott ideje, a szöveget opuszi Philipposz „írta át” (*metegrapshen*) és jelentette meg.² A jelenleg rendelkezésünkre álló szöveg tagadhatatlanul tartalmaz kisebb ellentmondásokat, megfogalmazásbeli pontatlanságokat, be nem teljesített ígéreteket, melyek egy részét kézenfekvőnek és indokoltnak tűnik a befejezetlenség számlájára írni, s az olvasók - ókoriak és modernek egyaránt - rendszerint ezt tették. De míg a történeti magyarázatok iránt különösen fogékony XIX. században a filozófiatörténészek szinte minden apró kidolgozatlanság mögött koncepcionális eltéréseket és „rétegeket” kerestek,³ Philipposz „átírását” pedig végleges formába öntésnek értelmezték, melynek során olykor a mester különböző időszakaiban keletkezett változatokat szerkesztett egybe, addig a mai konszenzus szerint Philipposz csupán „átmásoltatta” a szöveget, komoly beavatkozást nem hajtott végre, s az ellentmondások jelentős része kellő olvasói empátiával egyébként is feloldható.⁴ [591]

A mű datálásához a legbiztosabb támpontot az itáliai Lokroi Kr. e. 352-re (egyések szerint 356-ra) tehető leigázásának említése nyújtja (638 b). A stíluskritikai vizsgálatok alapján szintén a legutolsó korszakba helyezhető el - a *Timaiosz*, a *Kritiasz*, a *szofista*, az *Az államférfi* és a *Philébosz* társaságában.⁵ A mű megírásának tervét és kezdetét értelemszerűen nehezebb időponthoz kötni. Annyi bizonyos, hogy az eszményi államhoz képest a *Törvények* már csupán a második vagy harmadik legjobb, ám az általános emberi adottságok mellett meg is valósítható poliszt kívánja felvázolni (739 a - e). A realisabb célkitűzést Platón valóságos államreform-kísérleteivel szokás összefüggésbe hozni. A *Hetedik levél* tanúsága szerint már a 389/388-as első szicíliai útja során sem *Az állam* filozófus-király utópiáját ajánlotta követendő példának Szürakuszai egyeduralmódója számára, hanem a legjobb *törvények* uralmának bevezetését (324 a - b). Hasonló szavakkal fogalmazza meg a 366/365-ben sorra kerülő második szicíliai útjának célját is: a törvényekre és államformára vonatkozó elképzeléseit szerette volna megvalósítani (328 b).

Abban megoszlanak a vélemények, hogy a *Törvények* kidolgozásához mikor fogott hozzá: már első útjával egy időben, vagy csupán a végleges szicíliai kudarc után (esetleg a két út közötti időszakban), mindenesetre [592] a mű hangvételét nem a resignáció, nem a lemondás keserűsége jellemzi.⁶ Azt a megjegyzését pedig, hogy a legjobb államformára való áttérést

¹ Az I. részt Bolonyai Gábor írta.

² Diogenész Laertiosz 3.78.

³ Zeller 1839; Bruns 1880; Bergk (Platos Gesetze, in: *Fünf Abhandlungen zur Geschichte der griechischen Philosophie und Astronomie*, Teubner, Lipcse, 1883, 41-116. o.).

⁴ Müller, G: *Studien zu den platonischen Nomoi*, Zetemata, no 3, C. H. Beck, München, 1951; Morrow 1960; Schöpsdau 1994; Laks 2000. A Philipposz ténykedésére vonatkozó antik testimoniumok hitelességének és hírértékének mérvadó elemzése Tarán nevéhez fűződik (*Academica. Plato, Philip of Opus and the Pseudo-Platonic Epinomis*, American Philosophical Society, Philadelphia, 1975). Azért a kompilációs elméletnek is vannak még hívei; Nails és Thesleff (Early academic editing: Plato's Laws, in: Scolnicov [szerk.] 2003, 14-29. o.) a régi, történeti iskola logikája szerint, de újabb ellentmondásokra és „duplumokra” rámutatva érvel amellett, hogy Philipposz Platónnak különböző időszakokból származó előadásjegyzeteit szerkesztette egybe.

⁵ Legutóbb Brandwood, L.: *The Chronology of Plato's Dialogues*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990, 249. o. skk és uő: Stylometry and chronology, in: Kraut, R. (szerk.): *The Cambridge Companion to Plato*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, 90-120. o.

⁶ Pace Wilamowitz-Moellendorff, U.: *Platon I: Sein Leben und seine Werke*, Weidmann, Berlin 1920², 517-559. o.

leginkább egy jó szándékú, kiemelkedő szellemi képességű, fiatal és ambiciózus türannosztól lehet remélni (709 e), általában II. Dionüszioszra (ur. 367-342/341) szokták érteni, annak jeleként, hogy Platón a maga személyes kudarca ellenére sem ábrándult ki a gyakorlati politikából, és nem adta föl azt az elképzelését sem, hogy a törvényhozónak leginkább egy fiatal egyeduralkodóval célszerű összefognia.

A gondolatmenet

A hatalmas terjedelem (a szöveg mennyisége a ránk maradt platóni korpusz több mint egyötödét teszi ki) és a joggal feltételezhető befejezetlenség ellenére a beszélgetés fővonala alapvetően jól követhető. Az első három könyv elméleti szempontból igyekszik tisztázni a törvények céljait, a rákövetkező kilenc könyv pedig egy újonnan megalapítandó gyarmatváros számára ad részletesen kidolgozott törvényeket.

A három beszélgetőpartner először három jellegzetesen dór intézmény példáján keresztül próbálja meghatározni, mit kell célba venniük a törvényeknek. Amikor megállapodnak abban, hogy ez a cél nem lehet más, mint az egyén boldogságát biztosító négy fő erény együttese, fordított irányból folytatják vizsgálódásukat: a fennálló dór törvényeket kezdik szemügyre venni, közülük melyik-melyik segíti elő az egyes erényeket. A bátorság után sorra kerülő mértékletességnél azonban megakadnak - úgy látják, hogy a dór törvények ebből a szempontból hiányosak. A beszélgetés az Athéni javaslatára dőccen ki a holtpontról, egy dóroknál ismeretlen intézmény, [593] a *szümposzion* elemzésével. Az Athéninak sikerül is meggyőznie spártai és krétai barátait, hogy a helyesen vezetett együtt borozás éppen az önuralom erényére képes megtanítani (I–II. könyv). Ezen a ponton (a III. könyv elején) azonban új irányt vesz, más ösvényre tér a beszélgetés. Bár a kérdés és a végcél lényegében ugyanaz marad, a megközelítés módja változik. A törvények célját ezúttal már nem az egyén, hanem a polisz szemszögéből vizsgálják, és történetileg tekintik át, melyik állam bizonyult eddig sikeresnek és boldognak, vagyis melyik tudta egyszerre megvalósítani a testvéri összetartás, a szabadság és okosság hármas eszményét. A két gondolatmenet Spárta sikereinek, és a másik két dór állam, Messzéné és Argosz kudarcának magyarázatánál találkozunk, majd nem sokkal később a három elv fontosságának megindoklásával az elméleti rész véget ér.

A beszélgetésnek az ad új lendületet és perspektívát, hogy a krétai Kleiniasz elárulja, mire kapott megbízatást; ezáltal az eddig csupán elméletileg megfogalmazott elvek gyakorlati megvalósítására is lehetőség nyílik. A törvénykezés tényleges munkáját azonban két fontos feladat kell hogy megelőzze: egyetértésre kell jutni abban, mit tekintenek a leendő polgárok legalapvetőbb közös értékeknek, és milyen sorrendben (IV - V. 734 e); a tisztségek és hatásköreik leírásával pedig meg kell alkotni azt az intézményi keretet, amely lehetővé teszi a törvények végrehajtását és a törvénysértések megbüntetését (V. 734 e - VI. 768 e). A hátralévő könyvek már valóban csak a törvényeket, illetve a törvényes rend fennmaradását biztosító intézményeket tárgyalják (VI 769 a - XII. könyv).

A beszélgetés résztvevői

A három férfi a görög törvénykezés és államberendezkedés két legjellegzetesebb hagyományát képviseli: az athéni és a dór modellt. Ez a képviselő nem azonos módon [594] valósul meg. Az Athéni Vendég egyfelől jól ismeri a dórok - sőt más népek - szokásait és intézményeit is, másfelől saját városának intézményeire is képes kritikus és elfogulatlan szemmel tekinteni. Spártai és krétai beszélgetőpartnerei ezzel szemben csak saját törvényeiket ismerik alaposan, mások szokásaival szemben értetlenek vagy teljesen tájékozatlanok. Az athéni Dionüsiák az ő szemükben csakis az attikaiak szabadosságát bizonyítja, másfajta értelmezésnek még a lehetőségét sem tudják elképzelni. Ugyanakkor az Athéni (jó néhány, idővel megfogalmazott vagy csak utalásszerű fenntartása ellenére) őszinte tiszteletet és csodálatot érez a dór törvények iránt, ezért különösen érdekli, hogyan látják és értelmezik a dórok belülről a maguk törvényeit. A beszélgetés lefolytatásának dór oldalról nézve van egy feltétele. A dórok - mint erről többször is szó esik - nem egyszerűen belülről ismerik törvényeiket; viszonyukat ezekhez a gondolkodás

nélküli feltétlen engedelmesség és ragaszkodás jellemzi.⁷ Krétán egyenesen törvény tiltja, hogy valaki fiatalon vagy akár férfikorában bármilyen törvénymódosítást javasoljon. Egy ilyen beszélgetésben, ahol a törvények annak kockázatával kerülnek mérlegre, hogy a vizsgálat eredményeképp akár létjogosultságuk is kétségesse válik, egy hatvan év alatti spártainak nem illik, egy krétainak pedig egyenesen tilos részt vennie. A platóni dialógus résztvevői viszont már abban a korban járnak, amikor elfogulatlanul elgondolkozhatnak a törvényeik helyességén, alkalmasint el is ismerhetik esetleges hibáikat vagy fogyatékoságaikat; megérték a törvényhozásra.

A dialógus az idős kort a törvénykezés és a törvények megőrzése szempontjából egyértelműen és [595] hangsúlyosan a legértékesebb életkornak mondja. Magnésziában csak ötven év felettiek tölthetik be a legfontosabb tisztségeket, utazhatnak külföldre, a legtekintélyesebb testület, az éjszakai tanács tagjai pedig a legidősebbek polgárok közül kerülnek ki. Az idős kornak ez a kitüntetett helyzete nyilvánvalóan a megszerzett tapasztalatok és bölcsesség megbecsülésének szándékával magyarázható (aminek korabeli elfogadottságát számos *vének tanácsa-jellegű* testület mutatja). Platón szemében azonban a testi erő megfogyatkozása egy másik szempontból is értékke válik. A munkára, fizikai tevékenységre már képtelen idős ember más szemmel nézi az életet; korábbi feladatai elmaradásával, teendői megritkulásával akaratlanul is megkapott kötetlensége egyúttal szabadabbá is teszi gondolkodását. Az öregember számára a játék lesz ismét a legfőbb időtöltés (a játék a mű egyik kulcs-motívuma), s már magát az emberi életet sem tudja igazán komolyan venni. Szemében minden fordított értékre tesz szert: a háború és az összes komoly dolog - nevetséges játéknak látszik; a tánc, az ünnep és főként minden szellemi játék - egyedül emberhez méltónak. Távolabbról néz és távolabbra lát, egyre bölcsebben, egyre inkább úgy, ahogyan az a Nagy Játékos, akinek valamennyien a bábuja vagyunk. Kevés írás csinál annyi kedvet az öregséghez, mint Platón *Törvényei*.

A beszélgetés kötetlenségét, nyugodt-ráérós tempóját a dialógus ünnepi időpontja is biztosítja. Bár a három öreg mindenképp szeretne eljutni a nap végére Zeusz barlangjába, egyikük, a krétai Kleiniasz pedig erősen számít arra, hogy kész tervekkel fog megérkezni a közelgő városalapításra (vagyis a kötetlenségnek is vannak határai), az előrehaladás tempóját - a sétáét csakúgy, mint a beszélgetését - tetszésük szerint, saját igényeiknek és állapotuknak megfelelően szabhatják meg, külső kényszer sürgetése nélkül. Érdemes fölfigyelni arra, hogy Megillosz jellemzését Platón még egy vonással kiegészítette. Úgy látszik, kevésnek érezte az idős korból, az ünnepből és a hosszú útból adódó ráérő idő, valamint a törvényszeretet motivációs erejét ahhoz, hogy a közmondásosan [596] szűkszávú lakón szereplő egy teljes napot végigbeszélgesse másokkal a törvényekről. Amikor az Athéni Vendégben felmerül a gondolat, hogy hosszú magyarázatai esetleg meghaladják spártai barátja tűróképességét, Megillosz elárulja, hogy - lévén családja Athén hivatalos vendégbarátja - gyerekkora óta nagy csodálója az athéniak híres beszédképességének.

Hajlandóság, kedv, hely és idő - mind adott tehát a téma hosszú és kimerítő megvitatásához. Egyvalami hiányzik: a dór beszélgetőpartnerek filozófiai képzettsége. Emiatt az Athéni Vendégnek le kell arról mondania, hogy az egyes törvények helyességét szabályos filozófiai bizonyításokkal indokolja, hogy minden lépést megtegyen az axiómák elfogadtatásától a következtetések láncolatán át a konklúzió levonásáig. (Ld. a 718 a6 - 724 b5-höz szóló és a X. könyvhöz szóló megjegyzéseket.) Kétségtelen, hogy a *Törvények* több olyan kérdést is leegyszerűsítve foglal össze vagy intéz el, melyet korábban Platón a *Parmenidészben*, a *szofistában* vagy a *Timaioszban* alaposabban tárgyal és árnyaltabban mutat be. A szereplők filozófiai képzetlensége azonban egyáltalán nem különleges eset. Az Athéni Vendég partnereivel folytatott dialógusa e tekintetben nem különbözik a platóni filozófiában jártas szereplők (többnyire Szókratész) és az Akadémián kívüli átlagembert reprezentáló személyek közötti más platóni beszélgetésektől. A nehezebb részeknél hasonlatokkal, példákkal kell segíteni a partnereknek,

⁷ A törvénytiszteltetnek ezt a módját - kisebb kiegészítésekkel ugyan, de alapvetően - pozitívan értékeli és követendő mintaként fogadja el az Athéni Vendég is. A dór szokásokban és törvényekben megtestesülő archaikus bölcsesség gondolata már korábban is megfogalmazódott a platóni dialógusokban, például a *Prótagorasz* 342 a - 343 b-ben, jóllehet Szókratész e megjegyzése játékos és kifejezetten ironikus.

olykor helyettük kell válaszolni a feltett kérdésre, sőt egyszerre kell eljátszani a kérdező és válaszadó szerepét is, a legbonyolultabb problémákba pedig bele sem lehet fogni - csakhogy efféle fordulatokat és szerepcseréket mindig is megengedtek a platóni dialógus játékszabályai.⁸ A három szereplő között van még egy különbség. Ellentétben az athénival, a spártai és a krétai férfiú nevét Platón elárulja. Mégsem biztos, hogy nevük valódi. [597] Mindaddig sem Megillosz, sem Kleiniasz neve mögött nem sikerült valóságos, történeti személyeket felfedezni, s ami még fontosabb, maga a dialógus sem igyekszik történeti voltukat tisztázni - egyértelműen reális vagy egyértelműen fiktív szereplőnek feltüntetni őket. Az egyetlen, történetinek - de éppígy fiktívnek is - értelmezhető esemény,⁹ amelyhez Kleiniasznak köze van, Magnészia alapítása, de még ennek esetleges tényéből sem következtethetünk az ő tényleges létezésére. Paradox módon, a név nélkül hagyott Athéni alakját Platón határozottabb vonásokkal rajzolja meg. Szavaiból világosan kitűnik, hogy élete java részét az Akadémián töltötte, de közben azért arra is volt ideje és pénze, hogy beutazza az egész görög világot. Türrannoszokkal személyesen is volt szerencséje találkozni. Ezen a ponton felerősödik a hasonlóság közte és Platón között, ám teljes azonosításuk (az ókori szkhonion-szerzőket és Cicerót követve)¹⁰ aligha volna indokolt. Az Athéni, ahogy a neve is mutatja, általánosabb szerepkört tölt be (nyilván Platón személyes tapasztalataira is támaszkodva): az akadémiai iskolának azt a törekvését testesíti meg, hogy állameszményét elsősorban dór alapokra, de attikai anyagból építkezve valósítsa meg, mégpedig lehetőleg tiszta lappal indulva, s nem már létező poliszok átalakításával.¹¹ [598]

Motívumok, metaforák

A *Törvények* vázát, ahogy ezt a fenti egyszerűsített összefoglaló is érzékeltetheti, világos terv szerint felépített fogalmi konstrukció alkotja. A mű egységét és koherenciáját azonban nemcsak a fogalmak rendszere teremti meg; a szöveget egy másfajta háló is átszövi, melyet motívumok és képek alkotnak. A motívumok közül kettő tér vissza különösen gyakran: a körmozgás és a játéka, a szóképek közül pedig az orvosi metaforakincs használata a legkövetkezetesebb és legkiterjedtebb.

Kezdjük az utolsónak említett metaforával. Az orvos alakja természetesen nem ismeretlen a platóni életműben; tevékenysége gyakran szolgál mintaként, a legkülönbébb szellemi műveletek vagy általában a szakszerű tudás egyes jellegzetességeinek érzékeltetésére. A *Törvényekben* azonban sokkal körülhatárolhatóbb és következetesebb a használata.¹² A szabad

⁸ Szlezák, T. A.: *Hogyan olvassunk Platont?*, (ford. Lautner R), Atlantisz, Budapest, 2000.

⁹ O. Gigon (*Plato. Sämtliche Werke*, Artemis, Zürich, 1974, xi-xii. o.) úgy véli, nemcsak a krétai Magnészia megalapítását kell valóságos ténynek tekintenünk, hanem a törvények összeállítására vonatkozó felkérést is, amit Platón éppen műve megírásával teljesített. Schöpsdau 1994, 94. o. szerint a városnak kiválasztott név csupán azt mutatja, hogy Platón ahhoz az elnéptelenedett krétai Magnésziáról szóló hagyományhoz csatlakozott, melyet a modern utókor egy kis-ázsiai felirathól is ismerhet (lásd a 702 b-hez írt jegyzetet), ám magát az alapításra való felkérést fikciónak kell tekintenünk, vö. Morrow 1960, 30-32. o. és Dusanic 1983, 11-48.o.

¹⁰ Greene 1938, 296. o. és Cicero: *A törvényekről* 1.15.

¹¹ Guthrie, W. K. C.: *A History of Greek Philosophy, V: The Later Plato and the Academy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1978, 2. o. szerint Platón mindvégig az Akadémia egyik alapvető célkitűzésének tekintette tanítványai felkészítését törvénykezői szerepvállalásra. Brunt 1993, 330 az erre utaló adatok szűkössége miatt vitatja a megállapítást, Schofield 2001, 298-302 szintén megmarad skeptikusnak. Pusztán a *Törvények* és a *Hetedik levél* megírása alapján azonban (az utóbbi hitelességétől függetlenül) aligha lehet kétséges, hogy Platón legalábbis készen állt egy ilyen felkérés elvállalására. Schöpsdau 1994, 132 arra is rámutat, hogy Platón szerint a felvázolt terv másutt is megvalósítható (739 b), bizonyos intézkedéseket pedig azzal a megjegyzéssel hagy a részleteiben kidolgozatlanul, hogy azokban csak a tényleges alapításnál lehet majd dönteni (737 d, 783 b). A Platón-tanítványokra vonatkozó források tárgyilagos elemzését adja Saunders, T. J.: „The RAND Corporation of antiquity? Plato's Academy and Greek politics”, in: *Studies in honour to T. B. L. Webster*, Vol. 1., Bristol Classical Press, Bristol, 1986, 200-210. o., azzal a konklúzióval, hogy az egyes városalapításokban alapítóként és döntéshozóként valószínűleg nem vettek részt, de tanácsadói szerepet minden bizonnyal vállaltak.

¹² A hasonlat tudatos felépítését pedig az mutatja, hogy a lényegét kifejtő legfontosabb szöveghelyek (629 d, 684 c, 709 b, 719 e -720 e, 857a) az összetartozásukra is felhívják az olvasó figyelmét.

orvos (vagyis, aki szabad embereket szabad emberhez méltó módszerekkel gyógyít) egy személyben egyesíti és testesíti meg a törvényhozó és a törvénysértéseket megbüntető [599] bíró - a platóni eszmények szerint egymással szorosan együttműködő - alakját.¹³ Az igazságszolgáltatás gyógyításként való felfogása eleve új szemléletet tükröz, a szabad orvos sajátos módszereinek átvétele pedig egy végképp más jellegű igazságszolgáltatási modellt sugall. A jó törvények (akár prevenciók céllal még a „megbetegedés” előtt, akár a diagnózis felállításkor a „betegség” bekövetkezése után hangoznak el) olyan preambulumokat tartalmaznak, melyek a szabad orvos magyarázataihoz hasonlóan mindent elmagyaráznak a polgároknak a törvény értelméről és célkitűzéseiről, a józan belátásukra apellálnak, és saját akaratukra bízzák a döntést, illetve aszerint állapítják meg a büntetést, hogy a bűncselekmény elkövetője képes-e a jövőben (ismét) törvénytisztelővé válni vagy sem. A korabeli igazságszolgáltatás alapvetően a bosszúra, a megtorlásra helyezte a fő hangsúlyt; a görög *diké* szó jelentésében elválaszthatatlanul egymásba fonódik az „igazság”, „bosszú” és „per” értelem. Az igazságtétel lényegét az az elv adja, hogy bűn ne maradjon büntetés nélkül, magának a büntetésnek a beteljesedéséről, vagyis az igazságtételről pedig a sértett *személyes bosszújának* teret engedve gondoskodott az esküdtbíró. Az orvoshasonlat ezzel szemben mintegy kiiktatja a bosszú mozzanatát; az orvos feladata értelemszerűen nem lehet az, hogy a beteget a gyógyítás előtt még jól meg is büntesse és állapotát a büntetéssel tovább rontsa. (A platóni hasonlat voltaképp úgy működik, hogy a bírák különféle büntetéseket írnak elő gyógymódként, vagyis értelmeznek át gyógymódnak.) Hozzá kell tennünk, hogy a büntetések jó útra terelő szerepét az athéni igazságszolgáltatás is ismerte és elismerte, de kizárólag mint másodlagos szempontot (néhány egyéb szempont mellett, amilyen például a potenciális bűnösök elrettentése). Platón újítása így tehát egészen pontosan abban áll, hogy elsődlegesnek és következetesen elsődlegesnek *ezt* tette meg a bűnösség tényének és mértékének [600] megállapításában, olyannyira, hogy bizonyos bűncselekmények (így például a bántalmazások) esetében teljesen „megfelejtkezik” a sértett bármiféle kompenzációjáról, kárpótlásáról, és csak arra figyel, van-e esély a bűnös meggyógyítására, és mi segítheti elő jó útra térését.¹⁴ A szemléletbeli váltás két következménnyel is járt. Egyrészt Platón a bűnelkövetés lélektanának is nagy jelentőségű és hatású újítója lett. A gyógyulás esélyeinek megállapítására ugyanis a bűnelkövető szándékainak, lelki motivációinak és egyáltalán a cselekedet körülményeinek alapos (a korabeli módszereknél sokkal alaposabb) vizsgálatát javasolja. Másrészt, Platón igen gyakran zárja negatív eredménnyel a javíthatóság vizsgálatát, s emiatt talán még a korabeli gyakorlathoz képest is sűrűbben fordul a halálos ítélet megoldásához, sőt azon a téren is úttörő kutatásokba kezd, milyen igazán méltó büntetési formákkal lehet a legelvetemültebb bűnösöket, a betegségek (mint például a szentségtelenség) okait és terjesztőit megbüntetni. Az ateisták számára a pusztaságban létesítendő börtön a XX-XXI. századi olvasóban önkéntelenül is - s talán nem egészen alaptalanul - fölidézheti az ideológiailag veszélyes elemek lágerekbe gyűjtésének modern gyakorlatát. Ezzel együtt aligha vitatható, hogy Platón orvos-bírója összehasonlíthatatlanul humánusabb célokat követ és szakszerűbb módszereket alkalmaz, mint egy korabeli bírói testület.

A *körmozgás* és a *körút* a dialógus minden szintjén központi szerephez jut: a narratíva síkján éppúgy, mint a metanarratív képekben, és (ami a legfontosabb) a filozófiai diskurzus szinte valamennyi szintjén - mint történetfilozófiai, etikai, fizikai, teológiai és lélektani kategória. A beszélgetésre a nyári napforduló időpontjában (egyúttal az attikai újév napján) kerül sor. Először csak annyit hallunk az útnak indulóktól, hogy meleg nyári napra számítanak, de később az is kiderül, hogy a [601] Zeusz-barlangi zárandokutat (mely azt az utat *ismétli meg*, melyet Minósz járt be *rendszeresen*, kilencévente) az év leghosszabb napján járják be. Az egyik legfontosabb pihenőt azután pontosan délben tartják, az isteni jelenlét hagyományosan kitüntetett időszakában. A déli verőfény és forróság azonban nemcsak ihletet ad. A legerősebb fény és a legnagyobb hőség érzete, mely évente és naponta ismétlődik, annak belátására készít föl, hogy a Nap szabályos körmozgást végezve tér vissza ugyanarra a pontra. A Nap és az égitestek - az

¹³ Az „orvosi igazságszolgáltatás” újításának jelentőségéről ld. Saunders (1991) nagyszerű könyvét.

¹⁴ Az újítás előzményének tekinthető Szókratész és Prótagorasz párbeszéde, *Prótagorasz* 324 a - b; a büntetés preventív jellegét emeli ki Bárány I. a dialógushoz írt utószavában, 2007, 144-146. o.

égboltozaton lévő csillagok, a bolygók és a Hold - mozgását körmozgásként leíró geometriai-asztronómiai modellt, mint ismeretes, nem sokkal a dialógus megírása előtt fogalmazza meg Eudoxosz. A felfedezést az Akadémia tagjai egyenesen istenbizonyítéknak is tekintették. A *Törvények* keretelbeszélésének jelenetezése arra döbrenti rá olvasóját, hogy az égitestek szabályos mozgásának tételét a leghétköznapiabb tapasztalataink is alátámasztják.

De nemcsak az istenség halad körpályán. Az emberi létezésnek is a körforgás adja meg az alapritmusát. Leginkább a gondolkodás közelíti meg az istenek szabályos körforgását (a témát a *Timaios* 43 b-c-ben fejti ki részletesebben). Más téren az emberi élet nem mozog olyan egyenletes és szabályos forgással, mint a híres hasonlat szerint a fagolyó az esztergapadon, de azért - többféle értelemben is - állandó körforgásban van. Platón eleve ciklusokra szabdalva helyezi el az egész emberi történelmet „a mérhetetlen időben” (677 a1 - c10). A periódusokat hatalmas természeti katasztrófák választják el egy-mástól, az egyes ciklusokon belül pedig minden szinte a semmiből fejlődik ki újra, hogy majd szinte teljes egészében áldozatul essen az újabb természeti pusztításnak.¹⁵ A dialógus ezzel a várható „világvégével” egyáltalán nem [602] foglalkozik, nagy figyelmet fordít viszont arra, hogy miként őrizheti meg önmagát és a maga értékeit az ember ebben a folyamatosan előrehaladó időfolyamban, hogyan tud a változásban változatlan maradni. Platón válasza kettős. Az „élet lángja” utódok nemzésével adható át. A faj halhatatlanságát az egymást követő nemzedékek szakadatlan sora biztosíthatja - ezért kötelező Magnésziában a házasság és gyereknemzés. Az értékek pedig, melyek foglalatát és kiteljesedését a jó törvények jelentik, a neveléssel őrizhetők meg. Fontos hangsúlyozni, hogy a nevelés lényegét Platón ebben a művében a szoktatásban látja (nem pedig a racionális elmagyarázás, a be-láttatás egyszeri aktusában) - egy olyan tevékenységben, amely az állandó ismétléseknek, a gyakorlásnak köszönhetően eleve jellegzetesen körmozgásos jellegű. Az idősebbnek minden pillanatban, újból és újból, személyes példával kell mintát adnia, a fiatalnak pedig a mintát magáévá tennie. Az athéni és a perzsa történelem szolgáltatja a negatív példát, hogyan indul el és csúszik lefelé a lejtőn menthetetlenül egy állam, ha az utódok nemzedéke nem veszi át a mintát, ha nem tudja megismételni az elődök által bejárt kört, ha megszakad a generációk közötti politikai-erkölcsi-szellemi folytonosság.

A körmozgás motívumához szorosan kapcsolódik a játéké is. A játék platóni fogalmában olyan fontos szerephez jut a változatlanosság és a szabályok betartásának elve, hogy az szinte már ellentmond a játék lényegének. Platón legszívesebben megtiltana bármiféle változtatást és újítást a jól bevált játékszabályokon (a zene esetében ezt a tiltást törvényerőre is emeli); s ezzel minimálisra csökkenti a - játék fogalmában ma legalább annyira kulcsfontosságú elemnek tartott - véletlen és kreativitás szerepét (797 a - 800 b).

Más alapvető vonásait viszont nagyon is megtartja. Ilyen mindenekelőtt az öncélúság, a mindenféle haszontól való mentesség, ami az önfeledtség tiszta örömét képes nyújtani, és ez az a jellegzetesség, amelynek alapján maga a beszélgetés és a képzeletbeli törvényalkotás is (a maga exkurzusai, gondolati kitérőivel és körútjaival [603] együtt) nemes szellemi játéknak minősül (712 b, 820c). A játék ugyanakkor ahhoz is mintát adhat, hogyan lehet az egész emberi életet könnyedén és derűvel szemlélni, felülemelkedve a mindig korlátolt emberi szempontokon, nevetve a komolynak hitt dolgok komolyságán. A könnyedséget persze az adja, hogy az ember helyén tudja kezelni a maga tökéletlenségét, hogy van fogalma az abszolútumról is, amihez képest játéknak látszik az emberi lét. A játékos szemlélet tehát arra tanít meg, hogy az istenség szemével lássa az ember a világot. Ennek jegyében Platón a hagyományos értékek teljes cseréjét hajtja végre: a komoly háború a játék helyére süllyed, míg a játék, a tánc (ebben szójáték is van, mert *apaidia* szó mindkettőt jelentheti), az ünnepek, az áldozatok és az imák válnak az igazán fontos tevékenységgé (803b - 804b).

¹⁵ Hasonlóképp, mint *Az államférfi* mítoszában (268 d - 277c), ahol a természet egész rendje egyszer csak megfordul, körben forog. A kétféle irányú mozgás ellentmondásának problémájáról ld. Horváth J. utószavát (2007, 121-127. o.), aki két különböző verzió egybekapcsolásából (és a mitikus hagyományban eleve meglévő feszültségből) eredezteti az ellentmondást.

Magyar „törvény” szavunknak viszonylag jól körülhatárolt a jelentése: alapvetően olyan, írásban rögzített jogi szabályt, rendeletet értünk rajta, amelynek megsértése szankciókat von maga után. A szóban nem érezzük etimológiáját; talán a szigorúság kivételével nemigen társítunk hozzá asszociációkat. Más a helyzet Platón művének címszavával, a görög *nomosz* szóval. Használata jóval tágabb volt, s különféle jelentései között éreztek bizonyos kapcsolatot az anyanyelvi beszélők. A „törvény” jelentéstől szinte elválaszthatatlan volt „szokás”, „szokásjog”, „kialakult intézmény” értelme; *nomosznak* hívtak írásban nem rögzített normákat is, melyeket nem szankciók védtek, csupán a hagyományok miatt volt természetes a betartásuk. A hagyományosság olyan mozzanat a szó jelentésében, amely hiányzik a magyar „törvény” szóból. A hagyományhoz kötődés bizonyos ambivalenciát rejt magában. Egyfelől a norma szilárd elfogadottsága, nehezen megváltoztatható jellege társul hozzá, mely abból [604] fakad, hogy a szabály mintegy alulról építkezve alakult ki, és nem egyik pillanatról a másikra, rendeltszerűen, felülről vagy kívülről erőltették rá a közösségre. Másfelől a hagyományosság a konvencionalitást is jelentheti, s ilyen alapon a *nomosz* mint megegyezéssel létrehozott, nem szükségszerűen létező és tulajdonképp bármikor megváltoztatható norma a *phüszisz*, a természet fogalmával állhat szemben, mely utóbbi minden nép kultúrájában azonos módon érvényesül. A *nomosz* emellett szembeállítható a szigorúbb, isteni felügyelet alá eső *theszmosz*-szal, a „lefektetett”, „rögzített” szabállyal is, amelynek megsértését és megváltoztatását vallási szankciók tiltják; bár magát a metaforát a *nomoszra* is használják, mert a görög szóhasználat szerint azt is „lefektetik”, „lehelyezik” (és nem „hozzák”), így maga a szókép a *nomosz* változatlanóságát is sugallja. A görög szó asszociációs mezője is sokkal szélesebb és kiterjedtebb. A *nomosz* jól érezhetően kötődik a „gondol”, „vél”, „elfogad”, „tisztel” jelentésű *nomizó* igéhez, a *nemó* „oszt”, valamint a „legeltet” jelentésű *nomeuó*-hoz, és sajátos fejlődéssel kialakult néhány nagyon speciális jelentése is, mint amilyen például a „dallam”, „hangnem” értelem.

Platón szóhasználatában két határozott tendencia figyelhető meg. Először is láthatóan igyekszik a *nomoszt* minél több jelentésében bevonni a fejtegetéseibe, s ezáltal a társadalmi élet törvényi szabályozás alá eső területeit a jogi és politikai szféra határain messze túllépve kijelölni. Így válik az erkölcs és a nevelés a törvénykönyv egyik legfontosabb fejezetévé, így kerülnek a társadalmi érintkezés különféle formái, hagyományai, szokásai, intézményei a törvény ellenőrzése alá - a lakomától a sport- és zenei versenyeken, az esküvői ünnepség megszervezésén át az isteneknek felajánlott ajándékok megállapításának legapróbb részleteiig. Platónt nyilvánvalóan az a meggyőződés vezérli, hogy a társadalom életét csakis a *nomosz* teheti boldoggá, és ahová a szabályozás nem tud behatolni, ott rossz irányba fejlődhetnek a dolgok, és potenciális veszélyforrást jelentenek. Szinte fél [605] attól, hogy szabályozatlanul hagyja az emberek életét, és saját egyéni kezdeményezéseikre bízta az irányítást - a spontaneitás csak bajjal járhat. Tanulságos látni, hogy amikor a magán- vagy mindennapi élet olyan részeihez ér, amelyekkel kapcsolatban maga is érzi, hogy nevetséges volna szabályokat lefektetni és teljesítésüket büntetés terhe alatt előírni (például arról, hogyan kell megnyugtatni a síró kisbabát, 788 a - c, ld. még 793 a - d), bizonyos irányelveket és elvárásokat ilyenkor is megfogalmaz. A törvény (legalábbis amelyik valóban az) csak jót tehet.

Ez a meggyőződés fejeződik ki abban a másik - az előbbi bővítéssel szemben szűkítésre irányuló - törekvésében is, hogy a törvényt lényegénél, természeténél fogva ésszerű képződménynek mutassa be, létrejöttét az értelemből, a racionalitásból (*nusz*) vezesse le (a két fogalom összefüggését még egy - modern nyelvészeti szemmel nézve téves - etimológiával is alátámasztja),¹⁶ a történetileg kialakult ésszerűtlen szokásoktól és rossz törvényektől pedig megvonja a törvény nevet. Ez a tendencia éles ellentétben áll a fentebb említett - főként az V. századi szofisták körében népszerű - gondolattal, mely szerint a törvények szokáson,

¹⁶ 714 a-ban egyfelől a *nuszból* vezeti le (tévesen), de 835e és 957c-ben összefüggésbe hozza a „kioszt”, „megszab” igével is (félíg-meddig helyesen). A *Minosz* című dialógus szintén kapcsolatba hozza a „részekre oszt” (*nemó*) igével, valamint emellett a „legeltet” (*nomeuó*) igével is (313 a-c, 316 a - 318 d), vö. még *Prótagorasz* 320e-vel is.

konvención, önkényes emberi megegyezésen alapulnak - szemben a természet (*phüszisz*) valamennyi népnél közös szabályaival. A *Törvények* világától mi sem áll távolabb, mint törvény és természet ellentéte. A törvények ugyan nem természettől fogva léteznek - a kikövetkeztethető történeti fejlődés kezdete óta -, de kialakulásuk - az emberi társadalom egy bizonyos fejlettségi szintjén - teljesen természetes fejlemény volt (681 c - d). A X. könyvben aztán Platón a természetnek az elemekkel és alapminőségekkel azonosított hagyományos fogalmát is megtámadja, és amellett érvel, hogy [606] mindezek másodlagosak a valódi természethez: a lélekhez képest. *Nomosz és phüszisz* viszonya ezáltal teljesen átvértékelődik; mindketten egyaránt az ésszerűség megtestesülései, más-más alakban.¹⁷

Újraírás, kiegészítés, továbbgondolás

A *Törvények*, ahogy erre már többször is utaltunk, elsősorban *Az állam* és *Az államférfi* politikafilozófiáját gondolja újra. A két dialógushoz való viszonyát azonban nehéz volna egyetlen szóval jellemezni: a korábbiak kiegészítésének, továbbgondolásának, sőt kidolgozásának legalább annyira tekinthető, mint azok módosításának, korrekciójának és új megközelítésű revíziójának.¹⁸

A döntő különbség onnan ered, hogy Platón más megoldást ajánl az ember kettős természetének problémájára. Antropológiája nem változik meg - az emberi lelket továbbra is a gyönyöröket irracionálisan kereső és a fájdalmakat irracionálisan kerülő (valamint becsvágyó) lélekrész és az értelmes lélekrész szembenállásával jellemzi. Míg azonban korábban az irracionális vágyak elfojtásában látta a helyes bánásmódot velük szemben, a *Törvények* a megszelídítést, a mértékletes kiélést tartja célravezetőbbnek (bár bizonyos helyzetekben továbbra is a vágyak leküzdését és a velük szemben mutatott szigorúságot tartja helyesnek). A váltás részint magyarázható azzal, hogy a két megoldás két különböző embertípusnak szól: az érzelmek elnyomása a filozófiára alkalmas keveseknek, a megszelídítésük az átlagembernek. Mindez világosan beleilleszkedik a *Törvényeknek* abba a tendenciájába, hogy rendelkezéseit a társadalom [607] valamennyi rétege számára hozza meg. Ennek egyenes következménye, hogy az ideális állammal ellentétben ezúttal már megengedi a magántulajdont, és a családot teszi meg ismét a gazdasági és társadalmi élet alapegységének és a magánélet színterének - egyszóval, enged az emberek egyéni érdekeinek (739 e6 - 740 a2, 731 d - e, 736 e - 737b). Ugyanígy, lemond a tökéletes államférfi bölcsességéről, s helyette - a hatalommal való visszaélés elkerülése érdekében - a törvények uralmát vezeti be (713 e3 - 714a2, 874e8-875d5).

A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. Az irracionális és racionális lélekrész kompromisszumos együttműködése általános modellként is funkcionál, valamennyi ember, nemcsak az esendő átlagember esetében. A *Törvények* egyik legsűrűbben visszatérő gondolata az, hogy e két lélekrész - alapvetően eltérő természetük ellenére - egymással titokzatos összhangban működhet. Az emblematisz jelentőségű marionettbábu-hasonlat szerint báb-testünket egyszerre mozgatják erős vashuzalok és finom aranyfonalak. A különböző anyagú szálak egymástól függetlenül és eltérő erővel húzzák tagjainkat, ám mégis (és ebben áll a *thauma*, a csoda, ahogyan a bábjátékot hívják) egymással koordináltak. Ugyanilyen csoda, hogy a zene, a hangok matematikai arányok szerint kialakított együttese gyönyörűséget képes kelteni bennünk; hogy egy minden ízében racionális létező lelkünk irracionális részére is elemi hatással van. A csoda voltaképp születésünk óta, sőt magzati létünkötől fogva megtörténik velünk: a rendezett mozgásban való gyönyörködés az ember legsajátosabb veleszületett képessége. Kezdetben csak a bölcső ringása, a tengeren úszó hajó ingása vagy az ide-oda lengő hinta bódulata hoz jóleső, olykor megváltó nyugalmat a testünkben dúló viharokra és belső zűrzavarokra. Később alkalmassá válik, hogy a táncban, a zenében is örömet leljen (ebben áll a nevelés lényege: a „helyes öröme és fájdalomra szoktatás”), s ha öregkorára meggyengül benne az erre való képesség, Dionüszosz ajándéka, a bor ellazítja annyira, hogy ismét teljes lelkével élvezhesse a

¹⁷ Morrow, G. R.: *Platon and the Law of Nature*, in: Konvitz, M. R.-Murphy, A. E. (szerk.): *Essays in Political Theory Presented to G. H. Sabine*, Cornell University Press, Ithaca, 1948, 17-44. o.

¹⁸ Laks 2000, 267-275. o.; Bárány I. utószava *Az államférfihez*, 2007, 108-116. o.

zene szépségét. Emberi természetünknek ugyanezen [608] kettőssége miatt van szükség arra, hogy a törvények kétféleképp is megszólítsák a polgárokat. A törvény szövegének büntetéssel fenyegető, parancsoló mondatai mintegy erőszakot alkalmaznak a vágyakkal szemben, míg a preambulumok magyarázatai szép szóval igyekeznek a józan észre, dicsérattal és szidással az ember önértékeire hatni. S bár a végcél, a törvény szavának való engedelmség feltétlen elsőbbséget élvez, s kevésbé fontos, hogy végül is melyik módszer bizonyul a leghatékonyabbnak - a parancs, a magyarázat vagy a becsvágy felkeltése -, a háromféle szál ezúttal is ugyanabba az irányba húzza a testünket, ugyanolyan magatartásra ösztönöz.

A Platón korai és érett korszakába tartozó dialógusok etikai intellektualizmusával szemben, melyek tudásként határozzák meg az erényt, valamint *Az állam* felfogásától eltérően, amely szerint csak a filozófusokból lehetnek valóban erényes polgárok, a *Törvények* azt a nézetet fogalmazza meg, hogy pusztán a gyönyörök és fájdalmak helyes szoktatásával, az ésszerűen megállapított törvényeknek való engedelmséggel erényessé lehet bármely polgár. Az eltérést egyesek az eltelt idővel, Platón álláspontjának megváltozásával magyarázzák,¹⁹ mások a célközönség és az írói szándékok különbözőségével,²⁰ néhányan mindkét szempont együttes figyelembevételével. A filozófiai álláspont megváltozását feltételező elemzők inkább negatívan ítélik meg a *Törvények* kevésbé szigorú, megengedőbb álláspontját, az idősödő Platón szellemi megfáradásáról beszélnek,²¹ bár vannak olyanok is, akik az enyhülést a józan belátás jeleként értékelik, a gyakorlati megvalósíthatóság szempontjának tett bölcs döntésnek.

Platón gyakran hasonlítja a mesterségekhez a politikát, azt sugallva vagy éppen explicit módon állítva, hogy a [609] sajátos szakterülettel rendelkező és sajátos hozzáértést kívánó szakmák sorába illeszkedik.²² *Az állam* arra tesz kísérletet, hogy pontosan meghatározza ennek a szaktudásnak a mibenlétét, s ezt a Formák tanában jelöli meg. Ebből vonja le a következtetést, hogy az eszményi államban a formák világát ismerő filozófusoknak kell a politikai hatalmat megkapniuk. Azt a folyamatot azonban, hogy miként lehet a meglévő alkotmányos formákból eljutni ebbe az eszményi állapotba, illetve milyen törvények képesek ezt fenntartani, ebben a művében nem írja le. Tartósságukat inkább csak a kasztrendszer merevségének köszönhetik (ha egyáltalán fennmaradnak), mintsem a polgárok belátásán alapuló engedelmségnek. A *Törvények* ezzel szemben nem a filozófus-királyok eszményi uralmát tűzi ki célul és még csak nem is *Az államférfi* tökéletes államférfijának ideálját, „csupán” az ésszerűen megállapított törvények rendjét, a nomokráciát (amit egyesek később - a törvények isteni eredete okán - voltaképpen theokráciának is neveztek), viszont világos programja van a jogállam kialakításának és megőrzésének biztosítékairól. A program két főpillérének, mint láttuk, a módszeres és céltudatos nevelést, valamint a spontán, ésszerűtlen és önkényes vonások kiszűrésével megvalósuló törvényhozói és - alkalmazó munkát tekinti.²³ Lehet, hogy a részletek tökéletes kidolgozására nem jutott már elegendő ideje, a kétféle program meghirdetésével azonban döntően meghatározta az őt követő politika-, jog- és társadalomfilozófiai, valamint etikai gondolkodás irányát, a róluk folyó diskurzus alapvető fogalmi kereteit. [610]

II.

¹⁹ „Későbbi műveiben, amikor már megvalósíthatatlan álmoként elvetette a filozófus-királyok gondolatát” - írja Dodds 2003, 170. o.

²⁰ Görgemann 1960, Saunders 1970, 28. o. olyannyira összeegyeztethetőnek tartja a két, különböző céllal megírt dialógust, hogy akár egyidőben is keletkezhettek volna.

²¹ Müller 1951 egyenesen a szenilitás tüneteit mutató kuszasággal jellemzi a művet.

²² *Kharmidész* (162 e - 175 d), *Prótagorasz* (311 b - 320 c), *Gorgiasz* (447 b - 461 b), *Euthüdémosz* (288 d - 292 e).

²³ A döntő fordulat, hogy személyek helyett a folytonosságot és változatlanságot garantáló törvényekre bízza a politikai élet vezetését, *Az államférfiban* történik meg, ahol hosszasan érvel a törvények - igaz, kényszerűnek és abszurdnak mondott - gyakorlati szükségessége mellett (294 a - 302 b). Hasonlóképp nyilatkozik a *Hetedik levélben* (334 c). A *Nyolcadik levél* mára törvényörök intézményét is megemlíti a népgyűlés és tanács, valamint három királyi főméltóság mellett, mint olyan szervet, ami a szürakuszabelieknek ajánlott alkotmányos monarchia rendje fölött őrökdi (354 a - 356 b).

Minósz és Rhadamanthüsz

A krétai törvényeket és törvényhozókat az egész ókorban igen nagyra becsülték.²⁵ Nem véletlen, hogy a krétai törvényhozás eredetét - legalábbis a Kr. e. IV. századtól - egyenesen Zeusz fiára, a mitikus királyra, Minószra vezették vissza.²⁶ Az biztos, hogy a Kr. e. VIII-VII. századi homéroszi eposz, az *Odüsszeia* szerint Minósz uralkodott Kréta szigetén:

Van bizonyos Krété, sziget ez, közepében a borszín
tengernek, szép dús partját a habok körülöntik;
rajta kilencven város, azokban számtalan ember.
Nyelve kevert: minden más és más: ott az akhájok,
ott a vitéz ős-krétaiak, s ott él a küdón nép,
s három dór törzs, isten szülte pelaszok is mind.
És Knószosz nagy vára, kilenc évig hol a legfőbb
Zeusszal társalgó Minósz gyakorolta uralmát [...]²⁷ [611]

Minósz a halála után az alvilágban bíraskodott, ami arra utal, hogy a költő hallhatott valamit a kortárs krétaiak kivételes törvénytiszteltéről. Alvilági útján Odüsszeusz is találkozott a bölcs királlyal:

Ott láttam Mínószot, Kronidész ragyogó fiusarját:
tartva arany jogarát, holtak közt tette a törvényt
trónján; s ők döntő szavait kérték a királynak,
ülve meg állva körül, Hádész tágas kapujában.²⁸

Platónnál megmarad Minósz elsőbbsége a törvényhozásban, de a bíraskodást már testvérére, Rhadamanthüszre (és Aiaioszra) bízta. Igaz, szerepük később némileg megváltozik nála, mert Rhadamanthüsz és Aiaiosz eleinte csak előkészíti az ítéletet, amit Minósz hoz meg,²⁹ a *Törvényekben* azonban már egyértelműen Minósz a törvényhozó, Rhadamanthüsz a bíró és Aiaioszról több szó nem esik.³⁰ Ugyanakkor az athéniakban élt egy másik, kevésbé vonzó kép is Minószról. Ő volt a bikafejű szörnyeteg, Minótaurosز apja, aki emberadót követelt Athéntól, hogy a szörny felfalja a fiúkat és lányokat.³¹ Ezt az Athént meghódító, zsarnok királyt (pontosabban elvetemült

²⁴ A II. részt Németh György írta.

²⁵ E megbecsüléshez vö. Schöpsdau 1993, 180: Hérodotosz 1, 65; Platón: *Kritiasz* 52 e, *Prótagorasz* 342 a - e; *Az állam* 544 c3; *Törvények* 683 a, 691 e skk; Arisztotelész: *Politika* 1269 a29 skk; *Nikomakhoszi etika* 1102 a 8-11: „Azt mondják, az igazi államférfiú is legelsősorban ennek érdekében fáradozik: a polgárokat erkölcsössé és törvénytisztelővé akarja tenni; például szolgálhatnak erre a krétai és lakedaimóni törvényhozók...” ford. Szabó Miklós. A Kr. e. VII. századi Archilochos is említi, hogy „arra tanít egy krétai törvény” [Bergk, 133. töredék]. Markáns ellenvéleményt csak Polübiosz fogalmazott meg, vö. 6, 45.

²⁶ Vö. a pszeudo-platóni *Minósz* című dialógussal

²⁷ Homérosz: *Odüsszeia*, 19, 172-179, Devecseri Gábor fordítása

²⁸ Homérosz: *Odüsszeia*, 11, 568-571.

²⁹ *Gorgiasz* 523 e; 526 c-d; Morrow 1960, 38. A Kr. e. IV. századi Ephorosz szerint Rhadamanthüsz hozta a krétai törvényeket, amelyeket Minósz változtatott meg, vö. Sztrabón C 482.

³⁰ 624 b - 625 a; 630 d; 632 d. Arisztotelész is Minószot tekinti a törvények megalkotójának A *krétaiak állama* töredékében, amit Hérakleidész Lembosz 14. őrzött meg számunkra: „Azt mondják, hogy Minósz teremtette meg elsőként a krétai államrendet, aki tapasztalt és kiváló törvényhozó volt. Kilenc esztendő alatt végzett a törvények kijavításával.”

³¹ Ennek nyomát megtaláljuk a 706 b-ben.

fiát) az athéni hős, Thészeusz győzte le. Nem csoda, hogy az athéni drámaírók művei éppúgy a negatív Minósz-képet tükrözték, mint a korai attikai történetírók munkái.³² [612]

Platón Krétája azonban maga a törvények szigete, amit egy gyilkos zsarnok bajosan alapozhatott volna meg, ezért Platón iskolájában megszületett a *Minósz* című dialógus, ami azt állította, hogy a krétai király igazságos törvényhozó volt, csak a Thészeusz iránt elfogult athéni drámaírók költötték rossz hírét.³³ A *Törvények* mindenesetre egyértelműen ezt a Minósz-képet teszi magáévá.

Drérosztól Gortünig

Krétán az archaikus írásbeliség számos emléke maradt fenn kő- és bronzfeliratok formájában. Csakhogy amíg más vidékeken a legkorábbi feliratok egyes emberek emlékét örökítették meg (pl. egy tréfás táncverseny győztesét, egy szerelmet hozó borospohár boldog tulajdonosát, vagy egyszerűen a hazájáért elesett hőst),³⁴ Krétán az ilyen emlékek, amint ezt Angelos Chaniotis is hangsúlyozza, ebből a korból (a fiúkat kedvelő Herpetidasz edényfeliratát leszámítva) szinte teljesen hiányoznak, annál jelentősebb viszont a sziget törvényfeliratainak száma és terjedelme.³⁵ Ha Henri Van Effenterre és Françoise Ruzé hatalmas, archaikus és kora klasszikus kori görög törvényfelirat-gyűjteményét átnézzük, a két kötetben összesen 209 tétel szerepel a Kr. e. VIII-V. századból, de ez valójában csak 191 önálló felirat (egy hosszú szöveget ugyanis 18 részben közölnek), [613] közülük azonban nem kevesebb, mint 76 a krétai törvény.³⁶ Terjedelmüket tekintve a krétai szövegek jelentik a két kötet nagyobbik részét, mivel egyedül a Gortüni törvények (Kr. e. 450 k.) terjedelme 620 sor. A szövegek időbeli megoszlása is érdekes. A Kr. e. VII. századból (vagyis alig valamivel a Homérosz kora utáni időből) csak Krétáról ismerünk valódi törvénytörvényt, méghozzá nem is keveset, összesen tizenkettőt. Számuk a későbbi századokban egyenletesen nő:

Kr.e. VII. sz. 12

Kr.e. VI. sz. 20

Kr. e. V. sz. 34.

A lelőhelyek nagyon egyenetlenül reprezentáltak.³⁷ Különösen feltűnő a sziget egyik legjelentősebb városának, Knósszosznak szinte teljes hiánya, míg a második legjelentősebb, Gortün egyedül több feliratot adott, mint Kréta többi része együttvéve.³⁸ Ennek az aránytalanságnak az az oka, hogy Gortün területén nem épült modern város, így az ásatás annak minden részére kiterjedhetett, az archaikus Knósszoszra azonban rátelepült Iraklion.³⁹ Vagyis az egykor létezett krétai törvényfeliratok száma a ma ismertekét bizonyosan jóval meghaladta.

³² Phereküdesz és Hellanikosz munkáira utal Morrow 1960, 23. Szophoklész egész trilógiát alkotott a krétai mítoszokról (*Thészeusz*, *Daidalos*, *Kamikosziak*), amely ugyan nem maradt fenn, de a címek alapján nem Minósz lehetett a pozitív hős bennük, és nyilván Euripidész *Krétaiak* illetve Kritiasz (vagy Euripidész) *Rhadamanthüsz* című darabjai sem ebben a szellemben íródtak.

³³ Morrow egyenesen azt állítja, hogy a *Minósz* Platón műve, vö. 35-39. A krétai király pozitív értékeléséhez vö. Plutarkhosz *Thészeusz* 16. A *Minószhoz* vö. Platón: *Apokrif dialógusok*, 2005, 260-262. o.

³⁴ Németh Gy. (szerk.) 2003, 87. o.

³⁵ Chaniotis, A.: *Das antike Kreta*. C. H. Beck, München, 2004, 58. o.; Németh Gy. (szerk.) 2003, 88. o.

³⁶ Effenterre-Ruzé, 1994-1995; Lupu, Eran: *Greek Sacred Law. A Collection of New Documents*. Brill, Leiden - Boston, 2005. csak egyet közöl ezek közül (Nr. 22., ld. lejjebb), valamint további két hellénisztikus ill. római kori szentélyfeliratot.

³⁷ Gortün: 48; Eleutherna: 8; Drérosz: 7; Axosz és Lüttsz 3-3; Arkadesz és Eltünia 2-2; Knósszosz, Phaisztosz és Rhitténia 1-1.

³⁸ Gortün jelentőségéről vö. *Törvények* 708 a.

³⁹ A feliratos törvényeket jól megmunkált kőtáblákra vészték, amelyeket későbbi pallérok szívesen építettek bele a házak falába, pl. küszöbként. A felirat nem zavarta a kőművest, legfeljebb a habarcs felé fordította: a recés felület jobban tapadt. Athénban, az Agora ásatása során lebontott kora újkori házikók falából pl. több felirat került elő, mint az ásatás további szakaszából.

Az egész görög világ legkorábbi fennmaradt törvény-feliratát is a kelet-krétai Drérosz agoráján találták (Kr. e. 650 k.).⁴⁰ [614]

Irgalmas Isten.

Így határozott a polisz. Ha valaki koszmosz volt, ugyanő tíz évig ne legyen koszmosz. Ha mégis koszmosz lesz, amilyen ítéletet hozott, annak kétszeresét tartozik büntetésként fizetni, s ő maga ne viselhesen hivatalt (többé), míg csak él, s mindaz, amit koszmosz-ként határozott, semmis legyen.

X Esküt tesznek: a koszmosz, a damioszok, a poliszgyűlés húszai.

A törvény célja egyértelmű. A legfőbb tisztséget ugyanaz az ember csak tízévenként töltheti be.⁴¹ Ha ezt a törvényt megszegi, elveszíti hivatalviselési jogát. Sokkal érdekesebb, hogy a rövid (és ákombákom bétűkkel kőbe vésett) feliratból megismerhetjük szinte a teljes dréroszi intézményrendszert. A város élén a *koszmosz* állt, aki katonai és politikai vezetőként, valamint bíróként is működött. Ő hívta össze a népgyűlést (amit ebben az esetben egyszerűen *polisznak*, vagyis poliszgyűlésnek neveznek), terjesztette be a törvények szövegét, és a kultuszokért is felelősséget viselt. Neve a rendre utalt, amit a hadseregben és a hétköznapi életben fenn kellett tartania.⁴² Dréroszban rajta kívül a *damioszok*, és a poliszgyűlés húszai tették le a hivatalos esküt. Az ő feladatkörüket nem ismerjük pontosan. A *damosz* községet, a poliszhoz tartozó települést jelentett, vagyis a damioszok saját falujukat képviselhették.⁴³ A húszak egy szám szerint meghatározott tanácsot alkothattak. Érdekes, hogy *bola* (ami az athéni *bulénak* felel meg) nevű tanácsot csak három városból ismerünk (Axosz, Knósszosz, Tüliszszosz), de Rhit-téniában vének tanácsával találkozunk (*preigisztoi*).⁴⁴ Ez megfelel Ephorosz információjának, amely szerint csak [615] az lehetett tanácstag, aki korábban már viselte a koszmoszi tisztelet.⁴⁵

A dréroszi felirat lelőhelye talán ennél is érdekesebb. Dréroszban épült ugyanis a görög világ legkorábbi ismert agorája, amelyet három oldalról kőlépcsők vettek körül (mivel a város két akropolisza között helyezkedett el). Az egyik oldalon egy kőemelvényen állt Apollón temploma. A templom alapzatában, szemmagasságban helyezkedett el a kő, amire a törvényt felírták. Vagyis a törvényt mintegy Apollón oltalmába helyezték (amint erre Platón is gyakran utal a *Törvényekben*),⁴⁶ és a szakrális, valamint a politikai szféra határvonalán helyezkedett el (az agora szolgált a népgyűlés helyszínéül).⁴⁷ A gyűlésen résztvevők számára mindig szem előtt volt tehát az a törvény, amit a legfontosabbnak tartottak.

A legkorábbi, Kr. e. VII. századi krétai törvények változatos problémákat szabályoztak. Volt közöttük olyan, amely a gortüni polgárjog feltételeit rögzítette, egy dréroszi szöveg a fiúk nevelését megszervező rajok, az *agelák* tanévét határozta meg,⁴⁸ de a többiek is a gyilkosságtól a legeltetésig, a közös étkezéstől (*andreion*) a vadászati szezon hosszától, az eskütől a folyóvizek védelméig számos fontos kérdést rendeztek.⁴⁹ A görög világ más területeiről ebből az időből egyetlen törvényfelirat sem maradt fenn.⁵⁰ [616]

⁴⁰ Effenterre-Ruzé, 1994-5, 81. o.; Németh Gy. (szerk.) 2003, 91. o.

⁴¹ A koszmosz Platónnál koszmétész, vö. *Törvények* 755 c. Gortünben a Kr. e. VI. században a koszmoszt háromévenként lehetett újraválasztani, vö. Effenterre-Ruzé, 1994-5, 82. Arisztotelész és Ephorosz szerint számuk tíz volt (*Politika* 1272 a; Sztrabón C 484), a feliratok azonban három és tíz közé teszik a számukat, vö. Link, S.: *Das griechische Kreta*, Franz Steiner, Stuttgart, 1994, 97 o.; Chaniotis 2004, 66. o.

⁴² Nem véletlen, hogy innen ered a világrendet jelölő kozmosz szavunk.

⁴³ Mint pl. Attikában a *demosz*, és vezetője a *démarkhosz*.

⁴⁴ Vö. Effenterre-Ruzé, 1994, I, 7; 63.

⁴⁵ Németh Gy. (szerk.) 2003, 91. o.; Sztrabón C 484.

⁴⁶ Pl. 624 a, 632 d, 686 a, 691 e, 696 b, 738 c, 759c stb.

⁴⁷ Hölkeskamp, Karl-Joachim: „Tempel, Agora und Alphabet. Die Entstehungsbedingungen von Gesetzgebung in der archaischen Polis”, in: Gehrke, Hans-Joachim (szerk.): *Rechtskodifizierung und soziale Normen in interkulturellen Vergleich*, Günter Narr, Tübingen, 1994, 141. o.

⁴⁸ Effenterre-Ruzé, 1994, I, 68. o. Az *agelákra* Platón több helyen utal, vö. *Törvények* 666 e, 680e. Állami közoktatás tehát nemcsak Spártában, hanem Krétán is létezett (804 c - e), mint ahogy *paidonomosz* is, vö. Ephorosz FGrHist 70 F 149 - Sztrabón C 484; Arisztotelész: *Politika* 1300 a 4-6. Schöpsdau 2004, 553. o.

⁴⁹ A Kr. e. VII. századi krétai törvényekhez vö. Effenterre-Ruzé, 1994, I, 66; 68; II, 10; 11; 22; 23; 61; 78; 89;

Mégsem ezek a feliratok jelentik a krétai törvények legrepresentatívabb darabjait. Gortün római ódeionjának hátsó falán találták meg a XIX. század végén azt a hatalmas, 620 soros törvénykorpuszt, amire fentebb már utaltam. Az agorán állt az az épület, amelynek párját csak Dél-Itáliában találhatjuk meg, a metapontioni és poszeidóniai kerek, színházszerű gyűléshelyekben (*ekklé-sziasztérion*).⁵¹ Egy hatalmas, 33,3 m átmérőjű, kör alakú csarnok épült Gortünben valamikor Kr. e. 480 előtt, amelynek középső része nyitott volt. Ennek a belső, homorú falfelületére vésték föl a Kr. e. V. század közepén a - valószínűleg jóval korábbi eredetű - törvényeket, amelyek így a legnagyobb méretű görög nyelvű feliratot, és a leghosszabb ismert görög törvényt is jelentik számunkra. A gortüniek, ha gyűléseztek, törvényeiket maguk körül tudhatták, a gyűléseket tehát az agora gyűléshelyében, a törvények gyűjtőpontjában tartották. A római korban erre a kerek épületre ráépítették egy ódeion nézőterének ülősorait, azok védelmében maradtak ránk a törvények. A felirat kilenc méter hosszú, másfél méter magas, és tizenkét hasábra tagolták. A korpusz törvényei között kizárólag a magánjogba tartozó intézkedéseket találunk (személyi, család-, örökösödési, vagyon- és adóssági jog). A szöveg több pontjából kiderül, hogy korábbi törvények módosított egybeszerkesztésével állunk szemben. A törvény alapján sok mindent megérthetünk a gortüni társadalom szerkezetéről a Kr. e. V. században.⁵²

A törvénykönyv szerkezete: 1,2 - 2, 2: rabszolgákra vonatkozó perek. 2, 2 - 2, 45: szexuális bűncselekmények (nemi erőszak, házasságtörés stb.); 2, 45 - 3, 16: az elvált feleségek vagyonjoga; 3, 17 - 3, 37: házastárs halála esetén követendő eljárások; 3, 37 - 3, 40: pénzbüntetések; 3, 40 - 3, 44: a *voikeusz* (Kréta helótaszerű földművelője) házasságának megszűnése (válás, halál; vö. 2. 3. 2. 4.); 3, [617] 44 - 4, 23: törvénytelen gyermekek; 4, 23 - 5, 9: a családhoz tartozó gyerekek vagyoni osztozkodása; 5, 9 - 5, 54: a vagyon felosztása az örökösök között; 6, 1-6, 2: az atya adománya leányának; 6, 2 - 6, 46: a családi vagyon eladása vagy elzálogosítása; 6, 46 - 6, 55: váltságdíj foglyokért; 6, 55 - 7, 10: vegyes házasságokból származó gyermekek; 7, 10 - 7, 15: vásárolt rabszolgák okozta károk; 7, 15 - 9, 24: az örökös nő házassági és vagyonjogi helyzete; 9, 24 - 9, 40: halott személy által korábban vállalt kötelezettségek; 9, 40 - 9, 43: jótállást vállaló fiúk; 9, 43 - 9, 54: az adósság visszaszerzése különleges esetekben; 10, 14 - 10, 25: az ajándékokról; 10, 25 - 10, 32: bizonyos személyek elidegeníthetlensége; 10, 33 - 11, 23: örökbefogadás; 11, 24 - 12, 19: kiegészítő intézkedések.

A gortüni törvények szövegéből (és ez nemcsak a nagy feliratot, hanem számos kisebb, korábbi dokumentumot is jelent) a következő társadalomkép bontakozik ki. Az állam vezetése, a végrehajtó hatalom választott tisztségviselők, a *koszmoszok* kezében volt, akiket munkájukban az ugyancsak választott *titaszok* segítettek. A titaszok pénzügyi ellenőrök voltak, és többnyire ők hajtották be a kiszabott büntetéseket. Gortünben volt egy a poliszban lakó idegenek ügyeivel foglalkozó *koszmosz* is, a *xeniosz*, akit csak öt év múlva lehetett újraválasztani.⁵³ Az éveket az első *koszmosz* (*prótokoszmosz*) alapján tartották számon (mint Athénban az *arkhónok* alapján). A polisz ügyeibe a vének tanácsának és a korlátozott jogú népgyűlésnek volt beleszólási joga.⁵⁴ A *koszmoszok* és a tanács döntéseit mindenestre a népgyűlés elé kellett terjeszteni megerősítésre. A polgárok phülékre (*pilla*) és nemzetségekre (*sztartosz*) oszlottak. A közös étkezéseken (*andreion*) a férfitársaságokba (*hetaireia*) tömörült polgárok vettek részt. A szabad, de polgárjoggal nem rendelkező lakosokat éppen ezért *hetaireiához* nem tartozónak (*apetairosz*) nevezték. A polgárok [618] földjeit (*Marosz*) a helótákhoz hasonló helyzetű *voikeuszok* művelték meg. A polisz vezetőit, a *koszmoszok*at kizárólag a legbefolyásosabb és leggazdagabb családok adták, így kiválasztásuk inkább delegálás, semmint formális választás útján történt. Az

92; 93.

⁵⁰ A drakóni emberölési törvény (Kr. e. 621) egy Kr. e. 408-ban készült másolatról ismert, a kürénéi alapító esküt pedig még később másolták át, vö. Németh Gy. (szerk.) 2003: 93-95. o.; 98-100. o.

⁵¹ *Ancient Crete. A Hundred Years of Italian Archeology* (1884-1984), De Luca, Róma, 1984, 42. o.

⁵² A törvénykönyv magyarul is teljes terjedelmében olvasható, vö. Németh Gy. (szerk.) 2003, 159-166. o.

⁵³ Effenterre-Ruzé, 1994, I. 82.

⁵⁴ A vének tanácsát (*preigisztoi*) csak egy Rhitténia és Gortün közötti szerződésből ismerjük, vö. Effenterre-Ruzé, 1994, I. 7. A tanács ellenőrizte a *koszmoszok* tevékenységét is.

újraválasztás korlátozása biztosította, hogy belátható időn belül minden család reprezentánsa viselhetett vezető tisztséget.

A fentebb röviden vázolt oligarchikus társadalomkép és törvénykorpusz egyes elemeire, amennyiben azok a platóni Magnésziában is megjelentek, a jegyzetekben hívtam fel a figyelmet. Az mindenesetre biztos, a Kr. e. VII-V. században Krétára érkező idegeneknek fel kellett hogy tűnjenek a nyilvános tereken álló hosszabb-rövidebb törvényfeliratok, és azt is látniuk kellett hogy a máshonnan ismert felirattípusok jóval ritkábbak voltak. Így aztán nem lehet véletlen, hogy a görög világban Kréta egyáltalán nem csak Minósz (időben amúgy is változó) híre miatt számított a törvények szigetének.

Platón forrásai

A kérdés csak az, hogy vajon Platón mennyire ismerte ezeket a törvényeket, és ha igen, milyen forrásból? A görög oktatás alapjául a Kr. e. V-IV. században Homérosz eposzai szolgáltak. Platón tehát már kisgyermekként találkozott Minósz nevével és a „százvárosú” sziget fontosabb településeivel.

Dárdás Ídomeneusz vezetője a krétaiaknak,
kik Knósszoszt lakták, s jólépült-kőfalú Gortüszet,
Lüktooszt, Mílétooszt s a fehér-ragyogású Lükasztoszt,
Phaisztoszt és Rhütiooszt, két szép, néppel teli várost,
s kik százvárosú Krétában még laktak, a többi
népnek is Ídomeneusz, gerelyes hős volt vezetője.⁵⁵ [619]

Platón családjától már eleve nem állt távol a Kréta iránti érdeklődés, hiszen feltehetőleg nagybátyja, Kritiász (akiről dialógust is írt) volt a *Rhadamanthüsz* című tragédia szerzője.⁵⁶ Azt viszont egyetlen antik forrás sem bizonyítja, hogy Platón valaha is járt a szigeten. Igaz, fiatalkori egyiptomi útja során nehéz olyan hajóutat elképzelni, ami Krétát nem ejtette útba, de az a kitérő, amit Effenterre javasol, hogy Szicíliába menet időzött volna a szigeten, valószínűtlennek tűnik.⁵⁷ A kérdést valójában az tette fontossá, hogy Wilamowitz-Moellendorff Platónról szóló könyvében leszögezte, hogy a jeles filozófusnak fogalma sem volt a valódi krétai viszonyokról.⁵⁸ Sokan sokféle módon próbálták cáfolni a *pater philologiae* sommás ítéletét. Angelos Chaniotis, a krétai származású, és krétai feliratokkal is foglalkozó oxfordi professzor pl. arra mutat rá, hogy a *Törvények* elején leírt, Knósszoszból Zeusz Ida-hegyi barlangjába vezető gyalogút valóban erdős volt a XVII. századig, amikor a megszálló velenceiek kivágták a ciprus- és cédrusfákat.⁵⁹ Ha tehát a mai viszonyokkal hasonlítjuk össze Platón leírását, az könnyen félrevezet minket. Morrow oldalakon keresztül sorolja, milyen intézményeket és szokásokat írt le pontosan a magnésziai település képzeletbeli alapítója, és megállapította, hogy Platón igenis alaposan tájékozott volt a krétai viszonyokat illetően.⁶⁰ A teljesség igénye nélkül említi a közös étkezéseket (625c), az íjászok és könnyűfegyverzetűek használatát a lovasság és a nehézfegyverzetűek helyett (625d; 834b), a pederasziát (636b; 836b), a nevelés katonai jellegét (626a-b), a haza anyaföldnek (*métrisz*) [620] nevezését a szokásos apaföld (*patrisz*) mellett,⁶¹ az idegen költők ismeretének

⁵⁵ Homérosz: *Iliász*, 2, 645-651. Devecseri Gábor fordítása.

⁵⁶ Hacsak nem Euripidész írta valójában a darabot, vö. Steiger Kornél (szerk.): *A szofista filozófia. Szöveggyűjtemény*. Atlantisz, Budapest, 1993, 80-81. o.

⁵⁷ Effenterre, H. van: *La Crète et le monde Grec de Platon à Polybe*. De Boccard, Párizs, 1968, 67-68. o.; Morrow 1960, 25. o.

⁵⁸ Wilamowitz-Moellendorff 1920, 661. és 686. o.

⁵⁹ „Valóban, barátom, hatalmas gyönyörű ciprusok meg rétek várnak az emberre az útszéli ligetekben, ahol pihenőket tarthatunk majd.” 625c. Chaniotis 2004, 12-13. o.

⁶⁰ Morrow 1960, 28-31. o.

⁶¹ *Az állam* 452 c.

hiányát (680c; 629b), a matematika elhanyagolását (818e), a költészet és a táncok szabályozását (660b) stb.

Effenterre azonban kijózanítóan megjegyzi, hogy egy krétai törvény és a platóni szöveg egybecsengése önmagában nem jelenti azt, hogy a *Törvények* a krétai mintát követte.⁶² Vannak ugyanis olyan szokások, amelyek szinte valamennyi hellénnél azonosak a krétai és platóni szabályozással (pl. nemi erőszak, gyermekkitétel, monogámia). Más esetekben a krétai és platóni törvények megegyeznek, de eltérnek a többi görög polisz gyakorlatától (a végrendekezésre és az örökösönre vonatkozó szabályok egy része),⁶³ és van, amikor Platón ellentmond az ismert krétai törvényeknek (lányok házassági életkora, házastársak egyéni tulajdona, örökbefogadás élő gyermekek mellett, gyámság).⁶⁴ Még abban az esetben is, ha csak a platóni és a krétai törvények között látunk hasonlóságot, nem szabad elfeledni, hogy a legtöbb görög törvény elveszett, vagy csak töredékesen ismert, és a legnagyobb összehasonlító anyaggal éppen Krétáról rendelkezünk. Ennek ellenére olyan sok a kimutatható egyezés, hogy azok alapján el kell fogadnunk: Platón elmélyülten ismerte a krétai törvényeket. De ezt vajon csak akkor tehette, ha személyesen járt a szigeten, és a feliratokat a helyszínen tanulmányozta? A válasz egyértelmű nem.

Platón mellett más szerzők is foglalkoztak Krétával. Sztrabón pl. hosszan idézi Ephorosz részletes leírását a sziget törvényeiről.⁶⁵ Ez a szöveg - figyelemre méltó eltérések mellett - meggyőző egyezéseket mutat Platón és Arisztotelész megjegyzéseivel.⁶⁶ Az utóbbi szerző a [621] *Politikában* (1271b) és az *Államéletrajzok* töredékeiben ír részletesen Krétáról.⁶⁷ Morrow érdeme, hogy a kronológia tisztázásával kimutatta: Platón nem függhet Ephorosztól, mivel a történetíró néhány évvel a *Törvények* után publikálta munkáját. Csakhogy Arisztotelész még a platóni Akadémia tagja volt, amikor a *Politikához* gyűjteni kezdte a krétai forrásokat. Tette ezt többek között az idős Platón hatására, hiszen a *Törvények* keletkezésének idején nyilván sok szó esett az Akadémián Krétáról.⁶⁸ A közös étkezésekről pl. ismerjük Dósziasz beszámolóját az elveszett *Kréta történetéből*, és ő is megállapítja, hogy a krétai *andreionhoz* - a spártai szokásokkal ellentétben - az állami költségvetés is hozzájárul.⁶⁹ A lampszagoszi Kharón is írt Kr. e. 400 k. egy *Krétikát*, ahonnan Minósz törvényhozói szerepét ismerhették meg.⁷⁰ De nemcsak írott munkák szolgálhattak Platón és Arisztotelész forrásául. Ismerünk krétaiakat a korabeli Athénból, pl. a gortüni Nikiaszt, aki Athén vendégbarátja volt, vagy a peloponnészoszi háborúban Athén oldalán harcoló krétai íjászokat,⁷¹ sőt arról is tudunk, hogy a késői platóni Akadémiának is volt krétai tagja.⁷² Az egykori krétai Magnészia fekvéséről és a város rokonságáról a kis-ázsiai Magnésziával egyenesen a (kis-ázsiai) magnésziai Theudiosztól értesülhettek, aki ekkoriban, matematikusként, a platóni Akadémián időzött.⁷³

Ha valaki számára még ez sem tűnik elég [622] meggyőzőnek az athéni filozófus információinak pontosságára nézve, felidézem Platónnak a borivásra vonatkozó előírását:

Nem hozunk-e olyan törvényeket, hogy a fiúk tizennyolc éves korukig meg se ízleljék a bort, felvilágosítva őket róla, hogy míg csak hozzá nem fognak a fáradalmas munkához, nem kell tűzre

⁶² Effenterre 1968, 60-62. o.

⁶³ 923 d; 925 c; 878 a; 929 c; 924 e.

⁶⁴ 784 a; 806 a; 923 b; 774 e. Ezek a rendelkezések ellentmondanak a gortüni törvények szabályozásának.
⁶⁵ C 480-481.

⁶⁶ Morrow 1960, 22. o.

⁶⁷ Arisztotelész államleírásai olvashatók magyarul az *Államélet rajzok* (Budapest, 2002.) című kötetben.

⁶⁸ Morrow 1960, 20-23. o. Az mindenesetre különös, hogy Arisztotelész úgy ír a krétai törvényekről, mintha azok az egész szigeten teljesen egységesek lettek volna. A. Chaniotis (74-77.) nem véletlenül hangsúlyozza, hogy pl. az alávetett mezőgazdasági népességnek is több típusa volt, és ezek poliszonként is eltérhettek egymástól (*klarotasz, voikeusz, hūpooikosz, mnoitasz, aphamiotasz, katakeimenosz, nenikamenosz*).

⁶⁹ Athénaiosz 143a-d

⁷⁰ Legalábbis Chaniotis 2004, 78. o. szerint

⁷¹ Thuküdidész 2,85,5; 6,43; 7,57.

⁷² Morrow 1960, 27. o.; Effenterre 1968, 71. o.

⁷³ Proklosz Eukleidész-kommentárját idézi Morrow 1960, 31. o.

tüzet hordani, sem testben, sem lélekben; így kell gondot viselnünk az ifjak lobbanékony természetére. A fiatal férfi ezután, harmincéves koráig, mértékletesen ízlelje meg a bort, de a mámortól tartózkodjék. Ha azonban átlépte a negyven évet, akkor a lakomákon jóllakva, hívja a többi istent is, de különösen Dionüszoszt, a meglelt férfiak gyönyör-teljes, vidám ünnepére, melyet ő adott az embereknek segítőtársul az öregség fanyarsága ellen, nekik adván varázsszerű a bort, úgyhogy megifjodjanak és elfeledkezzenek kedélytelenségükről, s hogy a lélek, mint a tűzbe tartott vas, engedve keménységéből, lágyabbá és így alakíthatóbbá legyen.⁷⁴ Vagyis a magnésziai törvénye az ifjak számára teljes alkoholtilalmat ír elő, a negyven éven felüliek azonban akár be is rúghatnak, igaz, csak társaságban, az isten tiszteletére. Meglepően hasonlít ehhez egy 1987-ben talált eleuthernai felirat előírása:

Tilos berúgni. Egy felnőtt [*dromeusz*] azonban Zeusz hegyfokán ihat, ha közösen rúgnak be [*szüninpinonta*]⁷⁵

Effenterre, a szöveg kiadója megjegyzi, hogy a *Törvények* idézett helyén kívül hasonló előírást máshonnan nem ismerünk. Nehéz nem arra gondolnunk, hogy az athéni filozófus tollát ebben az esetben is a Kr. e. VI. században feljegyzett krétai szokás ismerete vezette. Vagyis akárhonnan merítette is információját, az pontosnak bizonyult. Ennek alapján nem kell túlzott bátorság ahhoz, [623] hogy feltételezzük, a jövőbeni krétai felfedezések még további párhuzamokkal szolgálhatnak a hatalmas, tizenkét könyvnyi törvényanyaghoz. De azt már az eddigiek alapján is elmondhatjuk, hogy a platóni Magnészia legmegfelelőbb helyszíne mindenképpen Kréta volt, a törvények szigete, amelyről - Wilamowitz-Moellendorff sommás ítéletével ellentétben - megállapíthatjuk, hogy Platónnak alapos, ha nem is közvetlen ismeretei voltak. [624]

⁷⁴ 666a-b.

⁷⁵ Effenterre-Ruzé, 1995, II. 98; Lupu 2005, 323. Kr. e. VI. sz. vége. Zeusz hegyfoka Eleutherna és Axosz határvidékén fekszik, Effenterre ezért feltételezi, hogy az előírás egy határőrgarnizonra vonatkozik. A felirat szövege azonban ezt nem támasztja alá. A felirat töredékes második fele Lupu olvasatában: „A pap se rúgjon be. De ha áldozatot mutat be az istennek...”

Bibliográfia

Szövegkiadások

- Burnet, I.: *Platonis opera*. Tom. V: Minos, Leges etc, Clarendon Press, Oxford, 1907.
- Bury, R. G.: *Plato with an English Translation*. IX. k.: *Laws I-VI*, X. k.: *Laws VII-XII*, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, Mass.-London, 1926.
- England, E. B.: *The Laws of Plato*, 2 k., Manchester University Press, Manchester, 1921.
- Gigon, O. (bev.): *Plato. Sämtliche Werke*, Artemis, Zürich, 1974.
- des Places, É.-Diès, A.: *Platon, Œuvres Complètes*, XI/1. k.: *Lois Livres I-II*, XI/2. k.: *III-VI*, Budé edition, Les Belles Lettres, Párizs, 1951; *Tome XII/1.k.Lois Livres VII-X,Xn/2.k.:XI-XII*, Párizs, 1956.
- Pangle, T. L.; *The Laws of Plato*, The University of Chicago Press, Chicago, 1980.
- Brisson, L.-Pradeau, J.-R; *Platon. Les Lois*, 1. k.: *I-VI*, 2. k.: *VII-XII*, Flammarion, Párizs, 2006.
- Saunders, T.J.: *Plato, the Laws*, Penguin, Harmondsworth, 1970.
- Schöpsdau, K.: *Platon, Nomoi (Gesetze)*, 1. k.: *I-III*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1994; 2. k.: *IV-VII*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003.
- Stallbaum, G.: *Platonis Leges et epinomis*, Vol. III. Hennings, Gotha-Erfurt, 1860. [625]

Platón egyéb művei magyarul

- Gorgiasz*, Péterfy Jenő fordításának felhasználásával ford. Horváth Judit, a jegyzeteket és az utószót írta Steiger Kornél, Atlantisz, Budapest, 1998.
- A lakoma*, Telegdi Zsigmond fordítását javította Horváth Judit, a jegyzeteket és az utószót írta Steiger Kornél, Atlantisz, Budapest, 1999.
- Szókratész védőbeszéde*. Euthüphrón. Kritón, ford., a jegyzeteket és az utószavakat írta Mogyoródi Emese és Gelenczey-Miháltz Alirán, Atlantisz, Budapest, 1999.
- Ión. Menexenosz*, ford. Ritoók Zsigmond és Kövendi Dénes, a jegyzeteket és az utószavakat írta Ritoók Zsigmond és Steiger Kornél, Atlantisz, Budapest, 2000.
- Philébosz*, ford., a jegyzeteket és az utószót írta Horváth Judit, Atlantisz, Budapest, 2001.
- Theaitétosz*, ford., a jegyzeteket és az utószót írta Bárány István, Atlantisz, Budapest, 2001.
- Nagyobbik Hippiász. Kisebbik Hippiász. Lakhész. Lüsizsz*, ford. Mészáros Tamás és Steiger Kornél, a jegyzeteket és az utószót írta Steiger Kornél, Atlantisz, Budapest, 2003.
- Apokrif dialógusok*, ford., a jegyzeteket és az utószót írta Brunner Ákos és Mészáros Tamás, Atlantisz, Budapest, 2005.
- Phaidrosz*, Kövendi Dénes fordítását átdolgozta, a jegyzeteket és az utószót írta Simon Attila, Atlantisz, Budapest, 2005.
- A szofista*, ford., a jegyzeteket és az utószót írta Bene László, Atlantisz, Budapest, 2006.
- Kharmidész. Euthüdémosz*, Papp János Kharmidész-fordítását átdolgozta Horváth Judit, az Euthüdémoszt ford., a jegyzeteket és az utószót írta Steiger Kornél, Atlantisz, Budapest, 2006.
- Az államférfi*, ford. és a jegyzeteket írta Horváth Judit, az utószót írta Horváth Judit és Bárány István, Atlantisz, Budapest, 2007. [626]
- Levelek*, Faragó László és Ritoók Zsigmond fordításának tekintetbevételével ford., a jegyzeteket és az utószót írta Mészáros Tamás, Atlantisz, Budapest, 2007.

Prótagorasz, Faragó László fordításának tekintetbevételével ford., a jegyzeteket és az utószót írta Bárány István, Atlantisz, Budapest, 2007.

Kratülosz, Szabó Árpád fordítását átdolgozta Horváth Judit, a jegyzeteket és az utószót írta Böröczki Tamás, Atlantisz, Budapest, 2008.

Szöveggyűjtemények

Diels, H.-Kranz, W.: *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Weidmann, Berlin, 1956⁶.

Effenterre, H. van-Ruzé, F.: *Nomima*, I-II. Róma, 1994-1995².

Jacoby, F. (kiad.): *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Brill, Leiden, 1957².

Gentili, B.-Prato, C. (kiad.): *Poetarum elegiacorum testimonia et fragmenta I.*, Teubner, Lipcse, 1979.

Lupu, E.: *Greek Sacred Law. A Collection of New Documents*, Brill, Leiden-Boston, 2005.

Németh Gy. (szerk.): *Ércnél maradóbb*, Corvina, Budapest, 1998.

Németh Gy. (szerk.): *Államéletrajzok*, Osiris, Budapest, 2002.

Németh Gy. (szerk.): *Görög történelem. Szöveggyűjtemény*, Osiris, Budapest, 2003.

Page, D. L. (kiad.): *Poetae Melici Graeci*, Clarendon Press, Oxford, 1962.

Ritoók Zs. (szerk.): *Források az ókori zeneesztétika történetéhez*, Akadémia, Budapest, 1982. [627]

Sokolowski, F.: *Lois sacrées des cités grecques, supplément*, De Boccard, Párizs, 1962.

Szepessy T. (szerk.): *Görög költők antológiája*, Európa, Budapest, 1982.

Bibliográfiák

Saunders, T. J.: *Bibliography on Plato's Laws*, Arno, New York, (1920-1975 között)

Brisson, L.: „Plato's bibliography”, in: *Lustrum*, 1977 (20) (1958-1975 között, nemcsak a *Törvényekhez*).

Brisson, L.- Saunders, T. J.: *Bibliography on Plato's Laws*, Academia, Sankt Augustin, 2000 (1992-2001 között).

Ókori kommentárok

Greene, G. C.: *Scholia Platonica*, American Philological Association, Haverford, 1938.

Szakirodalom a Törvényekhez

Adoménas, M.: „Self-reference, textuality, and the status of the political project in Plato's Laws”, in: *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 2001 (21), 29-59. o.

Benardete, S.: *Plato's "Laws": The Discovery of Being*, The University of Chicago Press, Chicago, 2000.

Bobonich, C.: „Persuasion, freedom, and compulsion in Plato's Laws”, in: *Classical Quarterly*, 1991 (49), 365-388. o. [628]

Bobonich, C.: *Plato's Utopia Recast. His Later Ethics and Politics*, Clarendon Press, Oxford, 2002.

- Bergk, Th.: „Platos Gesetze", in: *Fünf Abhandlungen zur Geschichte der griechischen Philosophie und Astronomie*, Teubner, Lipcse, 1883, 41-116.o.
- Blum, W.: „Kleists Marionettentheater und das Drahtpuppengleichnis bei Platon", in: *Zeitschrift für Religions- und Geisteswissenschaft*, 1971(23), 40-49.o.
- Bourgey, L.: „La relation du médecin au malade dans les écrits de l'école de Cos", in: Bourgey, L.-Jouanna, J. (szerk.): *La collection Hippocratique et son rôle dans l'histoire de la médecine*, Brill, Leiden, 1975, 209-227. o.
- Brandwood, L.: *The Chronology of Plato's Dialogues*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Brandwood, L.: „Stylometry and chronology", in: Kraut, R. (szerk.): *The Cambridge Companion to Plato*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, 90-120. o.
- Brisson, L.: *How Philosophers Saved Myths: Allegorical Interpretation and Classical Mythology*, (ford. Tihanyi, C), The University of Chicago Press, Chicago, 2004.
- Bruns, I.: *Platons Gesetze vor und nach ihrer Herausgabe durch Philippus von Opus*, Weimar, 1880.
- Brunt, P. A.: „The model city of Plato's Laws", in: Brunt, P. A.: *Studies in Greek History and Thought*, Clarendon Press, Oxford, 1993.
- Cairns, H.: „Plato as jurist", in: Cairns, H.: *Legal Philosophy from Plato to Hegel*, The John Hopkins Press, Baltimore, 1949.
- Cartledge, P.: „Spartan wives: Liberation or licence?", in: *Classical Quarterly*, 1981 (75), 84-105. o.
- Crombie, I. M.: *An Examination of Plato's Doctrines*, 2 vols., Routledge and Kegan Paul, London, 1962-1963.
- David, E.: „The Spartan syssitia and Plato's Laws", in: *American Journal of Philology*, 1978 (99), 486-495. o. [629]
- Davis, W. M.: „Platon on Egyptian Art", in: *Journal of Egyptian Archeology*, 1979 (65), 121-127. o.
- Demand, N.: „Plato and the painters", in: *Phoenix*, 1975 (29), 1-29. o.
- des Places, É.: „Platon et Tyrtée", in: *Revue des Études Grecques*, 1942 (55), 14-24. o.
- Dodds, E. R. *A görögség és az irracionalitás*, (ford. Hajdu P), Gond-Palatinus, Budapest, 2003. (- *The Greeks and the Irrational*, The University of California Press, Berkeley, 1951.)
- Dover, K. J.: *Görög homoszexualitás*, (ford. Dupcsik Cs.), Osiris, Budapest, 2001. (- *Greek Homosexuality*, Duckworth, London, 1978.)
- Drexler, W.: „Meridianus daemon", in: Roscher, W. H.: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, 2. k., Teubner, Lipcse, 1897.
- Dusanic, S.: „The ktisis Magnesias, PhilippV and the Panhellenic Leokophryena", in: *Epigraphica*, 1983 (45), 11-48. o.
- Gagarin, M.: „Le code de Platon et le droit grec", in: Lévy E. (szerk.): *Le codification des lois dans l'Antiquité*, De Boccard, Strasbourg-Párizs, 2000, 215-227.o.
- Gastaldi, S.: „Legge e retorica. I proemi delle »Leggi« di Platone", in: *Quaderni di storia*, 1984 (10), 69-109. o.
- Gernet, L.: „Les Lois et le droit positif", in: des Places, E.: *Platon, Œuvres complètes XI 1. Les Lois I-II*, Budé edition, Les Belles Lettres, Párizs, 1917, XCIV-CCVI.
- Gigon, O.: „Die Einleitungsgespräch der Gesetze Platons", in: *Museum Helveticum*, 1954 (11), 201-230. o.
- Görgemanns, H.: *Beiträge zur Interpretation vom Platons Nomoi*, Zetemata, no 25, C. H. Beck, München, 1960.
- Grube, G. M. A.: *The Greek and Roman Critics*, Methuen, London, 1965.

- Guthrie, W. K. C.: *A History of Greek Philosophy, V: The Later Plato and the Academy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1978. [630]
- Hall, J.: „Plato's legal philosophy", in: *Indiana Law Journal*, 1956 (31), 171-206. o.
- Hall, R.: *Plato*, Allen & Unwin, London, 1981.
- Heckforth, R.: „Plato's theism", in: *Classical Quarterly* 1936 (30), 4-9. o.
- Heintzeler, G.: *Das Bild des Tyrannen bei Platon. Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen Staatsethik*, Tübinger Beiträge zur Altertumswissenschaft 3, Stuttgart, 1927.
- Hentschke, A. B.: *Politik und Philosophie bei Plato und Aristoteles. Die Stellung der 'Nomoi' im platonischen Gesamtwerk und die po-litische Theorie des Aristoteles*, Klostermann, Frankfurt am Main, 1971.
- Jouanna, J.: „Le médecin modèle du législateur dans les Lois de Platon", in: *Ktema*, 1978 (3), 77-91. o.
- Kahn, Ch. H, G. R. Morrow: „Plato's Cretan City" (recenzió), in: *Journal of History of Ideas*, 1961 (22), 418-424. o.
- Kambylis, A.: *Die Dichterweihe und ihre Symbolik*, Winter, Heidelberg, 1965.
- Keuls, E. C.: *Plato on Greek Painting*, Brill, Leiden, 1978.
- Kirk, G. S.-Raven, J. E.-Schofield, M.: *A preszókratikus filozófusok*, Atlantisz, Budapest, 2002. (- *The Presocratic Philosophers*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983².)
- Knorr, W.R.: *The Evolution of the Euclidean Elements: A Study of the Theory of Incommensurable Magnitudes and Its Significance for Early Greek Geometry*, The University of Chicago Press, Chicago, 1974, 211-296.o.
- Kraut, R. (szerk.): *The Cambridge Companion to Plato*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
- Kudlien, F.: „Medicine as a liberal art' and the question of the physician's income", in: *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 1976 (31), 448-459. o.
- Laks, A.: „The Laws", in: Rowe C- Schofield, M. (szerk.): *Plato: The Laws*, 2000, 258-292. o. [631]
- Langholf, V.: „Nachrichten bei Platon über die Kommunikation zwischen Ärzten und Patienten", in: Wittern, R. - Pellegrin, P. (szerk.): *Hippokratische Medizin und antike Philosophie*, Hildesheim, 1996, 113-142. o.
- Larson, C. W. R.: "The Platonic synonyms diakaiosyne and sophrosyne", in: *American Journal of Philology*, 1951 (72), 395-414. o.
- Lisi, F. L. (szerk.): *Plato's Laws and its Historical Significance*, Academia, Sankt Augustin, 2001.
- Mackenzie, M.: *Plato on Punishment*, University of California Press, Berkeley-London, 1981.
- Maguire, J. P.: „Plato's theory of natural law", in: *Yale Classical Studies*, 1947(10), 151-178. o.
- MaróthM.: *A görög filozófia története*, PPKEBTK, Piliscsaba, 2002.
- Morrow, G. R.: „Platon and the Law of Nature", in: Konvitz, M. R.-Murphy, A. E. (szerk.): *Essays in Political Theory Presented to G. H. Sabine*, Cornell University Press, Ithaca, 1948, 17-44. o.
- Morrow, G. R.: *Plato's Cretan City*, Princeton University Press, Princeton, 1960; 1993² (Kahn, H. új bevezetőjével).
- Moutsopoulos, E.: *La musique dans l'œuvre de Platon*, Presses Universitaires de France, Párizs, 1959.
- Müller, G.: *Studien zu den platonischen Nomoi*, Zetemata, no 3, C. H. Beck, München, 1951.
- Naddaf, G.: *L'origine et l'evolution du concept grec de phusis*, E. Mellen Press, Lewiston, NY, 1992.

- Nails, D-Thesleff, H.: „Early academic editing: Plato's Laws", in: Scolnicov (szerk.) *Plato's Laws: From Theory into Practice, Proceedings of the VI Symposium Platonicum*, Academia, Sankt Augustin, 2003, 14-29. o.
- Neschke-Hentschke, A. C. R.: „Loi de la nature, loi de la cité. Le fon-dement transcendant de l'ordre politique dans les Lois de Platon et chez John Locke", in: Lisi, F. L. (szerk.): *Plato 's Laws and its Historical Significance*, Academia, Sankt Augustin, 2001. 254-273. o. [632]
- Ostwald, M.: „Platon on law and nature", in: North, H. (szerk.): *Interpretations of Plato*, Brill, Leiden, 1977, 41-63. o.
- Parry, R. D.: *Plato's Craft of Justice*, State University of New York Press, Albany, NY, 1996.
- Popper, K.: *A nyitott társadalom és ellenségei*, (ford. Szári P.), Balassi, Budapest, 2001. (= *The Open Society and Its Enemies*, Routledge and Kegan Paul, London, 1945.)
- Pradeau, J.-F.: *Plato and the City: A New Introduction to Plato's Political Thought*, (ford. Lloyd, J.), University of Exeter Press, Exeter, 2002.
- Rowe C.-Schofield, M. (szerk.): *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- Rohr, G.: *Platons Stellung zur Geschichte*, Junker & Dünhaupt, Berlin, 1932.
- Sabine, G.H.: *A History of Political Theory*, Rinehart & Winston, New York, 1937.
- Saunders, T. J.: *Notes on the Law of Plato*, Bulletin of the Institute of Classical Studies Suppl. no. 28, London, 1972.
- Saunders, T. J.: „The RAND Corporation of antiquity? Plato's Academy and Greek politics", in: *Studies in honour to T. B. L. Webster*, Vol. 1., Bristol Classical Press, Bristol, 1986, 200-210. o.
- Saunders, T. J.: *Plato's Penal Code*, Clarendon Press, Oxford, 1991.
- Schofield, M.: „Platon and practical politics", in: Rowe C. - Schofield, M. (szerk.) Rowe C.-Schofield, M. (szerk.): *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, 293-302. o.
- Schuhl, P.-M.: *Platon et l'art de son temps (arts plastiques)*, 2e éd. rev. et augm., Alcan, Párizs, 1952.
- Scolnicov, S. (szerk.): *Plato's Laws: From Theory into Practice. Proceedings of the VI Symposium Platonicum*, Academia, Sankt Augustin, 2003. [633]
- Skemp, J. B.: *The Theory of Motion in Plato's Later Dialogues*, Cambridge University Press, Cambridge, 1942.
- Stalley, R. F.: *An Introduction to Plato's Laws*, Hackett, Indianapolis, 1988.
- Stein, R.: *Megaloprepeia bei Platon*, Diss. Bonn, 1965.
- Steven, R. G.: „Plato and the art of his time", in: *Classical Quaterly*, 1933 (27), 149-155. o.
- Strauss, L.: *The Argument and the Action of Plato's Laws*, The University of Chicago Press, Chicago, 1975.
- Szlezák, T. A.: *Hogyan olvassunk Platón?*, (ford. Lautner P.), Atlantisz, Budapest, 2000. (- *Platon lesen*, Frommann-Holzboog, Stuttgart-Bad Cannstatt, 1993.)
- Tarán, L.: *Academica. Plato, Philip of Opus and the Pseudo-Platonic Epinomis*, American Philosophical Society, Philadelphia, 1975.
- Taylor, A. E.: *Platón*, (ford. Bárány I. és Betegh G.), Osiris, Budapest, 1999. (- *Plato the man and his work*, Methuen, London, 1909).
- Wehrli, F.: „Zum Artzvergleich bei Platon", in: *Museum Helveticum*, 1951 (8), 177-184. o.
- Wilamowitz-Moellendorff, U.: *Platon I: Sein Leben und seine Werke*, Weidmann, Berlin 1920².
- Wyller, E. A.: „Platons Gesetz gegen die Gottesleugner", in: *Hermes*, 1957(85), 292-314. o.

Zeller, E.: *Platonische Studien. I: Über den Ursprung der Schrift von den Gesetzen*, L. Fr. Fues, Tübingen, 1839. [634]

Szakirodalom az attikai joghoz

Allen, D.: *The World of Prometheus*, Princeton University Press, Princeton, 2000.

Boegehold, A. (szerk.): *Athenian Identity and Civic Ideology*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1994.

Bolonyai G. (szerk.): *Lysias beszédei*, Balassi-Osiris, Budapest, 2003.

Bolonyai G.: „Az istentelen Prótagorasz”, in: Betegh G.-Bodnár I.-Lautner P. (szerk.), *Töredezett hagyomány*, Budapest, 2007, 43-67. o.

Cohen, D.: *Theft in Athenian Law*, C. H. Beck, München, 1983.

Derenne, E.: *Les Procès d'Impiété: Intentés aux Philosophes a Athènes au Vme et au IVme siècle avant J.-C.*, Université de Liège, Liège-Párizs, 1930.

Dover, K. J.: „The Freedom of the Intellectual in Greek Society”, in: *Talanta*, 1976 (7), 24-54. o.

Jakab, É.: *Praedicare und cavere beim Marktkauf*, Beck, München, 1997.

Lipsius, J. R.: *Das attische Recht und Rechtsverfahren*, Teubner, Lipsce, 1905-1915.

MacDowell, D. M.: *The Athenian Homicide Law in the Age of the Orators*, Manchester University Press, Manchester, 1963.

MacDowell, D. M.: *The Law in Classical Athens*, Thames and Hudson, London, 1978.

W. Harrison, A. R.: *The Law of Athens*, vol. I—II., Clarendon Press, Oxford, 1968-1971.

Osborne, R. G.: „Law in Action in Classical Athens”, *Journal of Hellenic Studies*, 1985 (105), 40-58. o.

Ostwald, M.: *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law: Law, Society, and Politics in Fifth-Century Athens*, University of California Press, Berkeley, 1986.

Parker, R.: *The Athenian Religion*, Clarendon Press, Oxford, 1996. [635]

Podlecki, A. J.: *Perikies and his Circle*, Routledge, London, 1998.

Todd, S. C.: *The Shape of Athenian Law*, Clarendon Press, Oxford, 1993.

Wallace, R. W.: „Private Lives and Public Enemies: Freedom of Thought in Classical Athens”, in: Scafuro, A. -

Boegehold, A. (szerk.): *Athenian Identity and Civic Ideology*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1994, 127-155. o.

Szakirodalom a Törvények történelmi hátteréhez

Ancient Crete. A Hundred Years of Italian Archeology (1884-1984), De Luca, Róma, 1984.

Bultrighini, U.: *Elementi di dinamismo nell'economia greca tra VI e IV secolo. L'eccezione e la regola*, Dell' Orso, Alessandria, 1999.

Chaniotis, A.: *Die Verträge zwischen kretischen Poleis*, Franz Steiner, Stuttgart, 1996.

Chaniotis, A.: *Das antike Kreta*, C. H. Beck, München, 2004.

Effenterre, H. van: *La Crète et le monde Grec de Platon à Polybe*, De Boccard, Párizs, 1968.

Hölkeskamp, K.-J.: „Tempel, Agora und Alphabet. Die Entstehungsbedingungen von Gesetzgebung in der archaischen Polis”, in: Gehrke, H. -J (szerk.): *Rechtskodifizierung und soziale Normen in interkulturellen Vergleich*, Günter Narr, Tübingen, 1994, 135-162. o.

Link, S.: *Landverteilung und sozialer Frieden im archaischen Griechenland*, Franz Steiner, Stuttgart, 1991.

Link, S.: *Das griechische Kreta*, Franz Steiner, Stuttgart, 1994.

Maikin, I.: *Myth and Territory in the Spartan Mediterranean*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994. [636]

Németh Gy.: *A zsarnokok utópiája*, Atlantisz, Budapest, 1996.

Németh Gy.: *A polisok világa*, Korona, Budapest, 1999.

Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft: neue Bearbeitung, J. B. Metzler, Stuttgart, 1890-1984.

Schubert, Ch.: *Land und Raum in der Römischen Republik. Die Kunst des Teilens*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1996.

Az idézett görög művek magyar fordítói

Pauszániasz: *Görögország leírása*, ford. Muraközy Gyula

Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok*, ford. Máté Elek

Xenophón: *A lakedaimóniak állama*, ford. Németh György

Xenophón: *Hellénika*, ford. Németh György (I-IV. könyv) és Vilmos László (V-VII. könyv)

Xenophón: *Emlékeim Szókratészről*, ford. Németh György

Xenophón: *Kürosz nevelkedése*, ford. Fein Judit

Arisztotelész: *Politika*, ford. Szabó Miklós

Arisztotelész: *Az athéni állam*, ford. Ritoók Zsigmond

Homérosz: *Iliász; Odüsszeia; Homéroszi himnuszok*, ford. Devecseri Gábor

Hérodotosz: *A görög-perzsa háborúk*, ford. Muraközy Gyula

Hésziadosz: *Munkák és napok; Istenek születése*, ford. Trencsényi-Waldapfel Imre

Arisztotelész: *Oikonomia*, ford. Sarkady János [637]

*Életünket mindvégig
azzal kell töltenünk,
hogy mi emberek,
férfiak és nők,
a legszebb játékokat játsszuk...*

A Törvények, Platón hatalmas jogfilozófiai műve nemcsak a jogalkotás, hanem a bűn lélektanának történetében is fordulatot jelent.

Platón műveinek kommentált Atlantisz-összkiadása az utóbbi évtizedek klasszika-filológiai kutatásai alapján szükség szerint javítva, átdolgozva vagy teljesen új fordításban közli az egyes dialógusokat, s tartalmazza az eddig magyarul nem olvasható szövegeket is.